

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (YAKIN ÇAĞ) ANABİLİM DALI

TANZİMAT BÜROKRATLARININ EĞİTİMSEL DÖNÜŞÜME ETKİSİ

DOKTORA TEZİ

İSMAİL GÜVEN

ANKARA, 2021

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (YAKIN ÇAĞ) ANABİLİM DALI

TANZİMAT BÜROKRATLARININ EĞİTİMSEL DÖNÜŞÜME ETKİSİ

DOKTORA TEZİ

İSMAİL GÜVEN

DANIŞMAN: PROF.DR. HAMİYET SEZER FEYZİOĞLU

ANKARA, 2021

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (YAKIN ÇAĞ) ANABİLİM DALI

TANZİMAT BÜROKRATLARININ EĞİTİMSEL DÖNÜŞÜME ETKİSİ

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN: PROF. DR. HAMİYET SEZER FEYZİOĞLU

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ

Adı ve Soyadı

İmzası

1- Prof.Dr. Hamiyet Sezer Feyzioğlu

2- Prof.Dr. Mehmet Seyitdanhoğlu

3- Prof.Dr. Necdet Hayta

4- Prof.Dr. Selda Kılıç

5- Prof.Dr. Bekir Koç

Tez Savunması Tarihi 10 Haziran 2021

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

Prof. Dr. Hamiyet Sezer danışmanlığında hazırladığım “TANZİMAT BÜROKRATLARININ EĞİTİMSEL DÖNÜŞÜME ETKİSİ (Ankara, 2021) ” adlı doktora tezimdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

Tarih:14 Haziran 2021

İsmail Güven

TANZİMAT BÜROKRATLARININ EĞİTİMSEL DÖNÜŞÜME ETKİSİ

Sayfa Numarası

İçindekiler	i
Kısaltmalar.....	iii
Önsöz.....	vi
Konu ve Kaynaklar	1

GİRİŞ

1. Bürokrasi Kavramı ve İşleyişi	12
2. Osmanlı Devleti'nde Klasik Dönemde Bürokrasinin Genel Görünümü.....	16

I. BÖLÜM

1.1. Tanzimat Döneminde Bürokratik Dönüşüm.....	42
1. 2. Tanzimat Bürokrasisinin Eğitim Düşüncesini Biçimlendiren Etkenler.....	47
1. 3. Tanzimat Bürokrasisinin Eğitim Politikasına Etkileri.....	53
1.3.1. Tanzimat'ın Temel Hedefi: Batılılaşma ve Eğitim.....	53
1.3.2. Osmanlı Kalarak Islahat Yapma:	61
1.3.1. Devletin Bekası-Meritokrasi ve Kurumsallaşma: İhya-yı Nizam ve İmar-ı Mülk.....	71

II. BÖLÜM

2.1. Tanzimat Döneminde Eğitim Politikasında Değişim	85
2.1.1. Tanzimat Dönemi İdeali: Rasyonalizm-Birliktelik, İlerleme ve Gelişme (İttihat ve Terakki)...	87
2.1.2.Modernleşme, Merkezileşme ve Kamusal Eğitim	101
2.1.3. Eğitim Kurumlarını Denetim Altına Alma Politikası Olarak Eğitimde Merkezileştirme.....	109
2.1.4. Osmanlı Milliyetçiliği: Eğitimde Eşitlik- Özgürlük- Karma Eğitim.....	119
2.2. Tanzimat Dönemi Eğitim Politikasının Felsefi Temeli.....	131
2.2.1. Pozitivizm ve Aydınlanma Düşüncesi- Medeniyet (sivilizasyon).....	131
2.2.2. Bir Eğitim Politikası Olarak Yabancı Dil (Batı Dilleri) Öğretimi.....	140

III. BÖLÜM

3. 1. Tanzimat Bürokratlarının Eğitimin Yasal Temellerine Etkileri	146
3.1.1. Fermanlardan Layihalara ve Talimatnamelere.....	146
3.1.2. Maarif-i Umumiye Nizamnamesinden Kanun-i Esasi'ye.....	172

IV. BÖLÜM

4.1. Tanzimat Bürokratlarının Eğitimin Yönetsel Temellerine Etkileri.....	187
4.1.1. Evkaf Nezareti'nden Meclis-i Umûr-ı Nâfia'ya.....	192
4.1.2. Mekâtib-i Rüşdiye Nezareti.....	200
4.1.3. Meclis-i Maârif-i Muvakkat.....	204
4.1.4. Daimî Maarif-i Meclis-i Umumiye.....	207
4.1.5. Mekâtib-i Umûmiye Nezareti.....	210
4.1.6. Encümen-i Dâniş	215
4.1. 7. Maârif-i Umûmiye Nezareti.....	218
4.1.8. Meclis-i Maarif-i Muhtelit ve Maârif-i Umûmiye Heyeti.....	228
4.1.9. Telif ve Tercüme Dairesi.....	231
4.1.10. Meclis-i Kebir-i Maârif.....	233

V. BÖLÜM

5. Tanzimat Bürokratlarının Yeni Eğitim Kurumlarına Etkileri	238
5.1. Modern Eğitim Kurumlarına Geçişin İlk Evresi	238
5.1.1. Rüşdiyeler	238
5.1.2. İdadiler.....	247
5.1.3. Sultaniler.....	254
5.1.4. Darülfünun	259
5.2. Tanzimat Bürokratlarının Kadın Eğitimine Etkisi.....	268
5.3. Tanzimat Bürokratlarının Mesleki ve Teknik Öğretime Etkisi.....	277
5.4. Tanzimat Bürokratlarının Öğretmen Eğitimine Etkisi.....	280
Sonuç.....	293
Kaynaklar	301
Özet-Abstract.....	316
Ekler	318

KISALTMALAR

A.AMD. Sadâret Âmedi Kalemi
A.DVN. Sadâret Divan (Beylikçi) Kalemi
A.DVN.DVE. Sadâret Divan (Beylikçi) Kalemi Düvel-i Ecnebiye
a.g.e. Adı geçen eser
a.g.m. Adı geçen makale
a.g.t. Adı geçen tez
A.MKT. Sadâret Mektubî Kalemi
A.MKT.MHM. Sadâret Mektûbî Kalemi Mühime Odası
A.MKT.MVL. Sadâret Mektûbî Kalemi Meclis-i Vâlâ
A.MKT.NZD. Sadâret Mektûbî Kalemi Nezâret ve Devâir
AYN.d Ayniyat Defteri
B Recep
BEO. Bâb-ı Âlî Evrak Odası
bkz. Bakınız
BOA. Bağbakanlık Osmanlı ArĖivi
C Cemaziyelahir
C. Cilt
CA Cemaziyelevvel
D.T.C.F. Dil Tarih ve Coğrafya Fakóltesi
H. Hicri
HH.d Hazine-i Hassa Defteri
HR.MKT. Hariciye Nezâreti Mektubî Kalemi
HR.TO. Hariciye Tercüme Odası
İ.A. İslam Ansiklopedisi
İ.DH. İrade Dâhiliye
İ.HR. İrade Hariciye
İ.MMS. İrade Meclis-i Mahsus
İ.MSM. İrade Mesâil-i Mühime
İ.MTZ.GR. İrade Eyalet-i Mümtaze Girid
İ.MVL. İrade Meclis-i Vâla
İ.İD. İrade İûra-yı Devlet
L Şevval
M Muharrem
M.E.B. Millî EĞitim Bakanlığı
MAD.d Maliyeden Müdevver Defter
MF.MKT. Maârif Nezâreti Mektûbî Kalemi
N Ramazan
OTAM Osmanlı Tarihi Arağtırma Merkezi Dergisi
R Rebiûlahir
RA Rebiülevvel
S Safer
S. Sayı
Ş Şaban
T.T.K. Türk Tarih Kurumu
TCTA Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi
Y.PRK.MF. Yıldız Perâkende Evrakı Maarif
Y.EE. Yıldız Esas Evrakı
Z Zilhicce
ZA Zilkade

Önsöz

Bu çalışma Osmanlı Devleti'nde Tanzimat döneminde ortaya çıkan eğitimsel değişim ve yeniliklerde bürokrasinin etkisini ele almaktadır. Osmanlı Devleti'nin kurulmasından kısa süre sonra oluşturulan bürokrasi toplumun gelişiminde özellikle eğitim kurumlarının oluşturulmasında ve geleceğinin biçimlenmesinde önemli rol oynamıştır. Tanzimat döneminde bürokratların etkisi daha fazla olmuştur. Osmanlı toplumunda Tanzimat dönemi bürokratlarının eğitime olan etkisini algılayabilmek için bürokrasinin tarihsel oluşum, işlevi ve çalışması ile devlet mekanizmasıyla bağlantılarını çözümlemek gerekir. Eğitim sistemimizin Tanzimat'tan Cumhuriyet döneminde yaşadığı dönüşümlerin tarihsel kökenlerini ortaya koyarak Tanzimat bürokrasisinin etkilerini belirlemek bu çalışmanın hedeflerinden birisidir. Osmanlı bürokrasisi yönetici destekli ya da yönetici bürokrat biçiminde toplumda karşılık bulmuş aynı zamanda askeri destekle varlığını sürdürebilmiştir. Doğal olarak bu durum toplumda sorun meydana getirmiştir. Geleneksel ile modern anlayışın yan yana gitmesi yenilik ve düzenlemelerin iki yönlü ilerlemesini sağlamıştır. Birincisi yasal-rasyonel diğeri ise “geleneksel” anlayıştır. Bu durum toplumda eski ile yenin yan yana gitmesine ve modern ile gelenekselin çatışmasına yol açmıştır. Bürokratlar devletin kurumsal yapısına önemli değişiklikleri uyarlama konusunda oldukça ısrarlı davranmışlardır. Tanzimat bürokratları daha önceki bürokratlara göre toplumda daha aktif rol oynamışlar itaat ve sadakate bağlı görev anlayışından çok üst siyasi otoriteyi yönlendirmişlerdir. Bürokratik araçları toplumun değişimini amaçlamış Osmanlı toplumunda güçlü bir merkezîyetçiliğin doğmasına da öncülük etmiş bizzat bu merkezîyetçi yönetimi sevk ve idare etmişlerdir. Osmanlı bürokrasisi oluşurken tıpkı diğer monarşi ya da mutlak rejimlerde olduğu gibi kendisi devlet olan hükümdarın temsilcileri olarak göreve başlamışlardır. Devletin yaşaması için batıdan yeni teknik ve gelişmeleri Osmanlı devletine transfer etmişlerdir. Yapılan reformlar özde ekonomik ve askeri gerekliliklere dayandırılmıştır. Devletin geleceğini garanti altına almak isteyen hükümdarlar bürokratların yetiştirilmesinden görevlendirilmesine kadar uzanan bir çizgide önemli yeniliklere imza atmışlardır. Bürokratlardan bazıları yurt dışında eğitim almaya gönderilmiş, bazıları da ülkenin kendi kaynakları ile yetiştirilmiştir. Osmanlı Devleti'nde eğitimin modernleşmesi ya da değişimi bürokratların değişimiyle paralel ilerlemiştir.

Araştırma 5 ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde konu ile ilgili kaynaklar ve önceki araştırmalar ile bürokrasi kavramı ve işleyişi ve Osmanlı Devleti'nde bürokrasinin genel görünümü, Tanzimat öncesinde ve sonrasındaki değişimi tartışılmıştır. Tanzimat bürokrasisinin eğitim düşüncesine etkileri başlığını taşıyan ikinci bölümde genel olarak bürokrasinin Tanzimat döneminde eğitim anlayışı, düşüncesi ve eğitim politikasına olan etkileri ele alınmıştır. Tanzimat dönemi eğitiminin ana hatları, işlevleri, eğitim politikası, eğitime ilişkin uygulamalar ile dönüşümün nasıl gerçekleştiği ve buna bürokratların etkisi, eğitimin değişim yönü eğitimsel

dönüşüm bağlamında incelenmiştir. Çalışmanın üçüncü bölümünde Tanzimat bürokratlarının eğitimin yasal temellerine etkileri başlığı altında Tanzimat öncesinde başlayıp Tanzimat'ın sonuna kadar yayımlanmış, eğitimle doğrudan ya da dolaylı biçimde ilgili olan yasal metinler analiz edilmiştir. Çalışmanın dördüncü bölümünde ise Tanzimat bürokratlarının eğitimin yönetsel temellerine etkileri çözümlenmiştir. Tanzimat öncesinde Evkaf Nezareti ile başlayıp Maarif-i Umumiye Nezareti ve sonrasında oluşturulan eğitim yönetimi ile ilgili dönüşüme Tanzimat bürokratlarının etkileri çözümlenmiştir. Beşinci bölümünde ise Tanzimat bürokratlarının yeni eğitim kurumlarına etkileri incelenmiştir. Batılı tarzda oluşturulan rüşdiyeler, idadi ve sultaniler ile ilk yükseköğretim kurumu olan Darülfünun'a bürokratların etkilerinin boyutu incelenmiştir. Bu başlık altında kadın eğitimi, mesleki ve teknik öğretim ile öğretmen yetiştirme anlayışındaki değişim de ayrıntılı olarak analiz edilmiştir.

Arşiv belgelerindeki Hicri ve Rumi tarihlerin Miladi'ye çevirileri Türk Tarih Kurumu'nun elektronik ortamdaki çeviri kılavuzu temel alınarak yapılmıştır.

Çalışmada bana her zaman destek olan hocam sayın Prof.Dr. Hamiyet Sezer Feyzioğlu'na teşekkür ediyorum.

Tanzimat Bürokratlarının Eğitimsel Dönüşüme Etkisi

Konu ve Kaynaklar

Bugünü kavrayabilmek için geçmişi dolayısıyla tarihsel olayları ve olguları iyi anlamak gereklidir. Türk eğitiminin bugünkü duruma nasıl geldiğini anlayabilmek tarihsel köklerini ve özellikle modern eğitimin oluşmaya başladığı Tanzimat dönemini analiz etmeyi gerektirir. Tanzimat döneminin hemen öncesinde başlayan eğitimle ilgili ıslahat ve düzenlemeler temel nitelikleri değişmeden Cumhuriyet dönemine kadar sürmüştür. Tanzimat bürokratları eğitimle ilgili bu ıslahat ve düzenlemeleri biçimlendirmişlerdir. Tanzimat döneminde bürokratların eğitime olan ilgileri eğitim tarihi ile ilgili çalışmalarda eğitim-bürokrasi ilişkisini yapmayı beraberinde getirir. Ancak, tarihsel olaylar yalnızca sonuçlarına bakarak değerlendirilemez. Bu olaylara yol açan nedenler ve kişilerin etkileri de ayrıntılı biçimde çözümlenmelidir. Tanzimat dönemini ele alan bir çalışmada bu dönemden önceki eğitimsel faaliyet ve uygulamalardan soyutlayarak almak mümkün değildir. Tanzimat döneminde bürokrasinin eğitimi biçimlendirici etkisini kavrayabilmek için öncesinde var olan eğitim anlayışını ele almak ve değişimleri göstermek yararlı olacaktır.

Tanzimat öncesinde askeri yenilgileri önlemek için batıdaki askeri teknolojiyi alma çabaları Avrupa'ya karşı ilgi uyandırmış, devlet adamları askeri gereksinimleri karşılamak için Avrupa'dan uzmanlar getirtmeye başlamışlardır. Bu aslında Osmanlı Devleti'nde yerleşik bürokrasinin sorgulanmaya başladığı ilk dönemdir. Lale devrinden sonra başlayan bu çabalar kesintiye uğrasa da Mühendishane-i Bahri Hümayunun açılışıyla bürokrasinin sorumluluklarında değişiminin resmiyete kavuştuğu söylenebilir. Bu tür kurumlar daha sonra farklı alanlarda da açılmıştır. Tanzimat dönemindeki eğitimsel gelişmeleri ele alan çok sayıda çalışma vardır. Bununla birlikte Tanzimat öncesinde oluşan ve Tanzimat'ı biçimlendiren bürokratların Osmanlı toplumunda eğitimi biçimlendirmede neler yaptıkları açıkça ortaya konmamıştır. Eğitim literatürü geniş biçimde okul ve kurumlar ile bunların kurucularını vurgularken batılı eğitim kurumları biçiminde bir sınıflamıştır. Oysaki batılı tarzda açılan okullara kimlerin, nasıl karar verdiği ve hangi akım ya da olgulardan esinlendiği konusu belirsizdir. Bu araştırma ile Tanzimat bürokratlarının eğitimi biçimlendirirken nereden ve nasıl esinlendikleri ve bu yenilikleri Osmanlı toplumuna aktarırken hangi yol ve yöntemleri kullandıkları ele alınacaktır.

Tanzimat dönemi ve bu dönemde görev yapan bürokratların Türk toplumunun kültürel, siyasi ve eğitimsel değişmelere olan etkisi birçok araştırmaya konu olmuş ve Tanzimat döneminin başlangıcından itibaren araştırmaların odak noktasını oluşturmuştur. Tanzimat döneminin etkileri Cumhuriyet'e kadar ulaşmış deyim yerindeyse bu dönemde oluşturulan eğitim kurumları Cumhuriyet döneminde kurumsallaşarak varlığını sürdürmüşlerdir. Bürokrasi ve eğitim ilişkisi, eğitim yasalarının oluşması, eğitimsel uygulamaların anayasa ve temel yasal metinler arasında

girmesi aslında Tanzimat dönemi bürokratlarının eseridir. Türk toplumunda eğitim ve devlet ilişkisi olgusu ele alınırken bürokrasinin etkisini belirlemek eğitimsel değişimlerin altında yatan düşünceleri daha açık görmemizi sağlayacaktır.

Bu tezde Tanzimat bürokrasinin Osmanlı Devleti'ndeki eğitimsel dönüşüme etkileri tarihsel ve kültürel açıdan analiz edilecektir. Osmanlı Devleti'nde toplumsal ve siyasi yaşamda önemli dönüşümlere yol açan Tanzimat dönemi bürokratlarının Osmanlı eğitimini nasıl biçimlendirdikleri ve batılı eğitim kurumlarını oluştururken ne gibi durumlarla karşılaştıkları ve sonuçlarının neler olduğu ele alınacaktır. Tezde batılı eğitimin yansımaları verilirken eş zamanlı tarihsel analizler de yapılarak aynı dönemde batı ülkelerindeki eğitimsel gelişmelere de karşılaştırmalı olarak yer verilecektir.

Osmanlı Devleti'nde bürokrasi eğitim kurumlarının ve anlayışının değişiminde önemli rol oynamıştır. Özellikle Osmanlı Devleti'nde Tanzimat sonrasında batılı tarzda eğitim kurumları ve anlayışı bürokrasinin iki yönlü çabası ile yerleşmiştir. Bürokratlar bir yandan eğitim kurumlarının oluşturulmasına öncülük etmişler, diğer yandan kurumlarda öğreticilik vb. görevler yaparak eğitim anlayışını değiştirmişlerdir. Bu nedenle bürokrasinin eğitimi dönüştürdüğü varsayımı büyük ölçüde kabul görmektedir.

Bu tezin amacı 1839-1876 yıllarını kapsayan Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı Devleti'nde görev yapan bürokrasinin eğitimsel modernleşmeye katkılarını belirlemek ve eğitimsel gelişimdeki rollerini analiz etmektir. Tez çalışması Osmanlı toplumunda resmi olarak Gülhane Hattı Hümayunun okunduğu diğer bir deyişle 1839 yılında Tanzimat Fermanı ile başlayan yenileşme döneminde Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkan eğitim kurumlarının değişim ve dönüşümünde yani eğitimsel ıslahatlarda rol oynayan bürokrasi ve entelektüellerin etkilerini ele almaktadır. Osmanlı toplumunda geleneksel, inanç, yerleşik düşünce ve kurumlardan vazgeçerek baskın uygarlık olarak Batı Avrupa'da gelişen kısaca Batı'nın kurum ve değerlerinin eğitim sistemine aktarılmasında bürokratların oynadığı rolün analiz edilmesi oldukça önemlidir. Tanzimat dönemi bürokrasisinin eğitim üzerine olan etkilerini doğrudan inceleyen çalışmalar çok fazla değildir. Tanzimat dönemi bürokrasi konularını inceleyen çalışmaların çoğunluğu siyasi tarih ya da kurumsal olarak bürokrasinin oluşumu ve gelişimini ele almaktadır. Bunun yanı sıra Tanzimat'ı biçimlendiren kahramanların biyografilerini ele alan oldukça önemli çalışmalar vardır. Bu çalışmalar da bazen bürokrasi bazen de siyasi tarih açısından ele alınmış, eğitimle ilgili yapılanlar birkaç paragrafta geçirilmiştir. Bazı çalışmalarda ise doğrudan biyografi boyutu ön plana alınmıştır. Örneğin II. Mahmud, Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz'in gibi padişahlar ve Mustafa Reşid, Sadık Rifat, Cevdet, Âli, Fuad, Midhat Paşa'lar Şinasi, Namık Kemal, Ziya Paşa, Ali Suavi, Münif Paşa ve Ahmet Midhat Efendi gibi aydın ve bürokratların biyografi çalışmaları buna örnektir.

Tanzimat üzerine yazarların başında gelen Engelhardt *Türkiye ve Tanzimat (Devlet-i Osmaniye'nin Tarih-i Islahatı, 1826-1882)* başlıklı çalışmasında Tanzimat dönemine ilişkin önemli bilgiler vermektedir. Önemli bir çalışma olarak Tanzimat dönemi eğitime de zaman zaman göndermeler olmakla birlikte bürokratların eğitim üzerine etkisi üzerinde durulmamıştır. M. Tayyib Gökbilgin, “Tanzimat Hareketinin Osmanlı Müesseselerine ve Teşkilatına Etkileri” başlıklı makalesinde Tanzimat’ın Osmanlı Devleti’ndeki kurumsal değişimi ele almış ancak, bürokrasinin eğitimi biçimlendirmesine ilişkin analiz yapmamıştır. 1846’da İstanbul’a gelmiş ve bir süre orada yaşamış bir Fransız diplomat Jean Henry Abdolonyme Ubicini *La Turquie et Le Tanzimat (1882)* eserinde Tanzimat dönemini hazırlayan olgular, Tanzimat dönemi ve Fermanına ilişkin bilgiler vermiştir. Eserlerinde eğitim, adliye vb. bilgiler vermiş, bürokrasinin eğitime olan etkisini kısa cümlelerle yazmış ayrıntıya girmemiştir. Paul Imbert, *La Renovation de L'Empire Ottoman/Affaires de Turquie (Osmanlı İmparatorluğunda Yenileşme Hareketleri (Türkiyenin Meseleleri)* başlıklı çalışmasında “Reformlar ve Tanzimat” bölümünde eğitimle ilgili kısa bilgiler vermiştir.

Mustafa Nuri Paşa *Netayicü'l-Vukuat* başlıklı eserinin 4. Cildinde Tanzimat dönemine ilişkin yönetsel, askerî, malî ve hukukî yapısında ortaya çıkan gelişmelere kısaca değinmiştir. Ancak burada da bürokrasinin eğitimi dönüştürme konusundaki çabaları yüzeyseldir. Mehmed Memduh Paşa, *Mir'at-ı Şuûnat* adlı eserinde Tanzimat dönemindeki gelişmeleri ve özellikle bürokratlar arasındaki güç çatışmalarını ele almıştır. Daha çok Reşid Paşa’nın yaptığı çalışmalardan övgüyle söz etmiş bürokrasinin eğitimle ilgili görüşlerine yer vermemiştir. Millî Eğitim Bakanlığı (Maarif Vekâleti) 1940 yılında Tanzimat’ın 100. Yıldönümü dolayısıyla düzenlenmiş olan toplantı bildirilerinin yer aldığı *Tanzimat I* başlıklı çalışma Tanzimat dönemini her yönden ele alan en ayrıntılı çalışmadır. Bu çalışmada da bürokrasi ve eğitim konusu belli düzeyde ele alınmış ancak eğitime yönelik bürokratların belirleyici etkisine çok yer verilmemiştir. 1964 yılında, Türk Tarih Kurumu *Belleten* dergisi, Tanzimat özel sayısı hazırlamıştır. Burada da eğitim konusuna sınırlı biçimde yer almıştır. Türk Tarih Kurumu tarafından 1985’te *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri* başlıklı toplantıda Mustafa Reşid Paşa’nın katkıları tartışılmıştır. Bu eserde Neşet Çağatay’ın *Tanzimat ve Türk Eğitim Sistemi* başlıklı bildirisinde eğitim konusu ele alınmış ancak eğitim konusunda Reşid Paşa’nın katkıları bile yeterince yer almamıştır. *Tanzimat’ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*’nda da eğitim, bürokrasi, reformlar ve eğitimle ilgili konularda sunulan makaleler vardır. Bu makalelerde de bürokrasi ve eğitim ilişkisine yeterince yer verilmemiştir. Tanzimat döneminin siyasal, ekonomik ve kültürel etkinlikleri ile toplumsal yapıyı ele alan birçok kongre ve toplantıda Tanzimat ve eğitim konusu bildirilere konu olmuştur. *Türkiye Günü* dergisinin 150. Yılında *Tanzimat’ı Yeniden Düşünmek* başlıklı dosyasında Tanzimat bürokratları incelemiştir. Bu çalışmalarda da bazı Tanzimat bürokratları ve aydınlarının toplumsal

konulara yaklaşımı tartışılmıştır. Tanzimat dönemi bürokrasisine ilişkin en önemli biyografik çalışma Reşat Kaynar'ın *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat* adlı eseridir. Reşid Paşa'nın temel figür olduğu bu çalışmada çok sayıda belge ve orijinal belge kullanılmıştır. Eserde Tanzimat ile ilgili oldukça ayrıntılı bilgiler verilmiş Reşid Paşa'nın siyasi katkıları derinlemesine ve eğitimsel yaşama katkıları da belli düzeyde analiz edilmiştir. Şerif Mardin'i farklı çalışmalarında Tanzimat dönemi ve sonrası eleştirel bir bakış açısı ile Tanzimat bürokrasisinin toplumsal ve siyasal yaşama etkisini ayrıntılı biçimde ele almış belli ölçüde eğitime ilişkin görüşlere de yer vermiştir. Roderic H. Davison'un *Reform in the Ottoman Empire: 1856-1876* başlıklı çalışması Islahat Fermanı sonrasında Osmanlı Devleti'ndeki değişimi ve dönüşümü ele almakta ve Tanzimat bürokratlarının eğitime olan etkilerini dolaylı biçimde vermektedir. Tanzimat reformlarını zengin kaynaklara dayalı olarak açıklamıştır.

Niyazi Berkes'in *Türkiye'de Çağdaşlaşma* başlıklı çalışması hem siyasi hem de eğitimsel gelişmeleri bürokrasi ile ilgili bağlantıları vermesi açısından oldukça önemlidir. Tanzimat öncesi ve sonrasını reformları dikkate alarak eleştirel biçimde çözümlemiştir. Eğitimsel açıdan önemli bilgiler vermektedir. Aynı yazarın *İki Yüz Yıldır Neden Bocalıyoruz* ve *Türk Düşününde Batı Sorunu* başlıklı çalışmaları da burada üzerinde önemli durulması gereken iki çalışmadır. Bu çalışmalarda da Osmanlı Devleti'nin Tanzimat'a geçiş nedenleri ve yapılan reformları eleştirel bakış açısı ile ele alınmıştır. Bu açıdan kayda değer çalışmalardır. Tanzimat döneminin toplumsal, düşünsel ve siyasi açıdan ele alan önemli bir çalışma da Hilmi Ziya Ülken'in *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*'dir. Ülken bu çalışmasında Tanzimat öncesinde ve sonrasında modernleşme ve düşünce dünyası ile eğitim yaşantısı arasında bağlantı kurmaya çalışmıştır. Eğitimsel düşünceler az olmakla birlikte düşünsel altyapıyı vermesi açısından önemlidir. Bu konuda öncü sayılabilecek önemli bir çalışma da Bernard Lewis'in *Modern Türkiye'nin Doğuşu* başlıklı eseridir. Tarihsel konuları uygarlıkların gelişmesi bağlamında ele almış Tanzimat döneminin ve eğitimsel gelişmeler ile bunlara bürokratların etkisini tarihsel olarak işlemiştir. Konumuz açısından önemli bir eserdir. Ancak burada da eğitim ve bürokrasi etkisi derinlemesine verilmemiştir.

Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye adlı II ciltlik eserinde Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw Tanzimat dönemini “*Modern Reform Çağı: Tanzimat 1839-1876*” başlığı altında Tanzimat'ın politik, ekonomik, sosyo-kültürel olaylarını incelemişlerdir. Eğitimsel konulara da belli düzeyde değinmiş önemli bir eserdir. Carter V. Findley'in “*Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire, The Sublime Porte: 1789-1922*” başlıklı eseri Tanzimat öncesinde Osmanlı toplumundaki bürokratik ve yapısal değişimi orijinal eserlere dayalı olarak çözümleyen önemli bir çalışmadır. Çalışmada sivil bürokrasinin gelişimi, güç kazanması merkeze alınmış ve Tanzimat kurumları ile Tanzimat bürokratlarının eğitime ilişkin etkilerine yer verilmiştir. Ancak bürokratların eğitimi dönüştürücü etkisi görülememektedir. İlber Ortaylı'nın *İmparatorluğun En*

Uzun Yüzyıl eseri ise Tanzimat dönemindeki dönüşümü, sosyal, idari, politik ve eğitimsel açılardan en iyi çözümleyen çalışmalardan birisidir. Tanzimat öncesi ve sonrasını modernleşme temelinde ele alarak dönüşümü ortaya koymuş oldukça değerli bir çalışmadır. Bir bölümü de eğitimsel dönüşüme ayrılmış olan eser Tanzimat bürokratlarının eğitime olan etkilerini kurumsal değişme bağlamında ele almıştır.

Osmanlı Tarihini ele alan Ansiklopedik eserler içinde önemli bir yeri olan ve başucu eseri olarak her araştırmacının yararlandığı Enver Ziya Karal tarafından hazırlanan *Osmanlı Tarihi* 'nin 5,6 ve 7.ciltleri Tanzimat öncesi ve Tanzimat dönemini mevcut arşiv belgelerine dayalı olarak ele almıştır. Bu çalışmalar Tanzimat dönemindeki bürokrasi ve eğitimi birbirinden ayırmış önemli bilgiler vermiş ancak eğitimi dönüştürme konusunda ayrıntıya girmemiştir. Konumuz açısından oldukça değerlidir. İletişim Yayınları tarafından yayımlanmış olan altı ciltlik çok yazarlı *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisinde* Osmanlı Devleti'nin batılılaşması, siyasi, sosyal, kültürel, eğitim vb. birçok kavram tartışılmıştır. İletişim Yayınlarından çok yazarlı olarak çıkan *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce* başlıklı eser bürokrasi ve siyaset ilişkisini ayrıntılı olarak incelemiştir. “*Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce, Cilt 1: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*” başlıklı çok yazarlı eserde farklı yazarlar Tanzimat dönemi ve sonrasında düşünsel, ideolojik, kültürel ve siyasal vb. başlıklar ayrıntıları ile işlenmiştir. Bu eserde özellikle Ö.Mehmet Alkan tarafından kayda değer bir kaynakça da verilmiştir. Aynı eserde Gökhan Çetinsaya Kalemiye'den *Mülkiye'ye Tanzimat Zihniyeti* başlıklı incelemesiyle bürokrasinin düşünsel anlayışını kavramsallaştırmıştır.

Tanzimat Dönemi bürokrasisini biyografik olarak inceleyen Mehmet Zeki Pakalın, *Tanzimat Dönemi Maliye Nazırları* başlıklı çalışmada bürokrasinin Maliye üzerine etkilerini *ele almıştır*. Buna benzer bir başka çalışma Tanzimat döneminin dört önemli devlet adamının öz yaşam öykülerinin verildiği Vedat Onur'un *Tanzimat Devrinin Büyük ve Unutulmaz Devlet Adamları* başlıklı çalışma Mustafa Reşid, Mehmet Emin Âli, Keçecizade Fuat ve Ahmet Vefik Paşa'nın Tanzimat dönemine olan katkılarını analiz etmektedir. Bu çalışmada da eğitime olan bürokratik etkiye çok az yer verilmiştir. Mustafa Yazıcı'nın “*Tanzimat'tan Bu Yana Millî Eğitim Bakanları Başbakanlar ve Atatürk 1839-1973*” çalışması da Tanzimat dönemi devlet adamlarının eğitime katkıları biyografileri işlemiştir. Mehmed Süreyya'nın *Sicill-i Osmanî*, Mehmed Tahir'in hazırlamış olduğu *Osmanlı Müellifleri (1299-1915)*, Ali Rıza-Mehmed Galib'in *XIII. Asr-ı Hicrîde Osmanlı Ricali (Önceki Asırda Devlet Adamlarımız)* ve Sinan Kunalp'in *Son Dönem Osmanlı Erkan ve Ricali (1839-1922)*, İbnülemin Mahmut Kemal'in *Son Sadrazamlar* başlıklı 4 ciltlik eseri Tanzimat bürokratlarının toplumsal, siyasi ve eğitimsel etkilerine yer vermektedir. Bürokrasinin yetişmesini ve etkilerini göstermesi açısından önemli bir çalışma özelliği taşır. Bilal Eryılmaz'ın *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme* başlıklı çalışması Tanzimat döneminin yönetsel

anlayışındaki değişimi bağlamında bürokratların dönüştürücü etkisini analiz etmiştir. Ali Akyıldız'ın *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform* başlıklı eseri Tanzimat bürokrasinin oluşumunu arşiv kaynaklarına dayalı olarak ele alan önemli bir eserdir. Bu çalışmada eğitim konusunda da belli bilgiler vermektedir. Mehmet Seyitdanlıoğlu'nun *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)* başlıklı eseri Tanzimat bürokrasinin oluşumu ve Tanzimat üzerine olan etkilerini ele almış orijinal bir çalışmadır. Ayrıca, M. Seyitdanlıoğlu ve Halil İnalıcık'ın editörlüğünde hazırlanmış olan *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* başlıklı çalışma Tanzimat'ın farklı boyutlarını konu edinen makalelere yer vermesi açısından kayda değerdir. Eğitim konusunda da R. Davison'un Osmanlı Devleti'nde Batılı Eğitim başlıklı yazısının Türkçe çevirisine yer verilmiştir. Bu açıdan oldukça önemlidir. Necdet Hayta ve Uğur Ünal tarafından hazırlanmış olan *Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri: XVII Yüzyıl Başlarından Yıkılışa* başlıklı çalışma eğitim kurumlarına ve dönüşüme yer vermesi bakımından oldukça yararlıdır. Kuddusi Doğan'ın *Tanzimat'ın Kiblesi* adlı çalışması Tanzimat döneminin hukuk ve eğitim boyutlarını ele almış ve Osmanlı Devleti'ndeki reform çalışmalarını analiz etmiştir. Çalışma Tanzimat dönemindeki eğitimsel dönüşümü ele almaktadır. Ejder Okumuş'un *Türkiye'nin Laikleşme Serüveninde Tanzimat* konulu eseri Tanzimat döneminde din ve siyaset ilişkilerini ele almış olan siyaset sosyolojisi çalışması olarak öne çıkmıştır. Coşkun Çakır'ın Tanzimat'ın siyasi yapı üzerine etkisini ele alan "*Türk Aydınının Tanzimat'la İmtihanı: Tanzimat ve Tanzimat Dönemi Siyasî Tarihi Üzerine Yapılan Çalışmalar*" başlıklı eseri Tanzimat dönemine ilişkin çalışmaları eleştirel olarak değerlendirmekte ancak eğitimsel konulara fazla değinmemektedir.

Bu araştırmada Osmanlı Devleti'nde reform ve değişimin resmi olarak başladığı Tanzimat dönemindeki devlet adamları ile bürokratların eğitim sistemi ve anlayışı üzerine etkileri ele alınmıştır. Tanzimat dönemi eğitimini ve genel olarak Türk eğitiminin tarihsel ve sosyal temellerini analiz eden çok sayıda önemli ve öncü kitap, makale ve tez vardır. Bununla birlikte, bürokrasinin eğitimi dönüştürücü etkisini doğrudan ele alan çalışma sayısı neredeyse yok gibidir. Tanzimat dönemi eğitiminin tarihsel olarak dökümünü yapan 1824-1892 yılları arasında Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkan eğitimsel gelişmeler, eğitimciler konusunda temel bilgiler veren Mahmud Cevad'ın *Maarif-i Umûmiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilât ve İcrââtı* isimli eseri Tanzimat dönemi eğitiminin gelişimini ve eğitimcileri birinci elden kaynaklara ele alması açısından önemlidir. Bu konuda önemli bir başka çalışma da Nafi Atuf Kansu'nun Tanzimat öncesi ve sonrasını kurumlar temelinde işleyen *Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme* başlıklı eseridir. Osman Nuri Ergin'in 5 Ciltlik Ansiklopedik çalışması *Türk Maarif Tarihi* Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan Cumhuriyetin ilk on yılına ilişkin gelişmeleri, kurum ve kuruluşları arşiv belgelerine dayalı olarak bilgi veren çok önemli bir eserdir. Bu eser çok değerli olmakla birlikte ansiklopedik bilgi vermekte, düşünsel arka planı ve değişimi derinlemesine vurgulamamaktadır. Faik Reşid Unat'ın *Türkiye*

Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış; Hasan Ali Koçer tarafından kaleme alınmış *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi* adlı eserler de eğitim bürokrasi ilişkilerini belli sınırlar içinde ele almıştır. Yahya Akyüz’ün, *Türk Eğitim Tarihi* adlı eseri, aynı şekilde Nejdett Sakaoğlu’nun *Osmanlıdan Günümüze Eğitim Tarihi* başlıklı çalışması da Türk eğitim tarihi çalışmaları içinde önemli yer tutmaktadır. Bu çalışmalara Tanzimat dönemi eğitimiyle ilgili yapılmış çok sayıda tez ve yazılmış makaleler de eklenebilir. Bununla birlikte Osmanlı Devleti’nde Tanzimat bürokratlarının eğitim sistemini nasıl etkilediğini doğrudan ele alan çalışmalar oldukça azdır. Yalnızca belli dönemlerin ele alınarak incelendiği Eğitim Tarihi alanındaki çalışmaları bulabilmek de mümkündür. Örneğin Bekir Koç’un *Osmanlı Devleti’nde İslahane ve Sanayi Mekteplerinin Kuruluş Sürecine Dair Bazı Gözlemler* başlıklı çalışması Osmanlı Devleti’nde mesleki ve teknik eğitimi arşiv belgelerine dayalı olarak inceleyen önemli bir çalışmadır. Zahit Küçükler tarafından hazırlanan *Osmanlı Devleti’nde Eğitimde Modernleşme ve Encümen-i Daniş* başlıklı tez çalışması ve ayrıca Hamiyet S. Feyzioğlu’nun *Tanzimat Döneminde Avrupa Şehirlerine Gönderilen Öğrenciler* başlıklı çalışmaları da Tanzimat eğitimine bürokratik etkiyi ele alması bakımından önem taşımaktadır.

Bu çalışmada Tanzimat dönemi eğitim reformları ve bu reformlara Tanzimat bürokrasisinin etkisi ele alınacaktır. Böylece önemli bir boşluk doldurulacaktır. Çalışma Tanzimat Dönemi’nde bürokrasinin eğitim konusunda yapılan reformlar ve eğitim sisteminin politik temelleri, eğitime ilişkin yasal ve yönetsel değişimler ile eğitim sisteminin kurumsallaşmasını nasıl ve hangi yollarla etkilediği çözümlenecektir. Bu anlamda eğitim, bürokrasi ve eğitim sistemini dönüşümü kavramlarına odaklanmış olan bu çalışma bir tür sosyal/eğitim tarihi özelliği taşımaktadır. Çalışmada Osmanlı Devleti’nin Tanzimat döneminde eğitim konusunda yaptığı reformlar, eğitim sistemindeki dönüşüm ve reformlara olan bürokrasi etkisi dönemin siyasi, yönetsel ve sosyokültürel değişimlerine dayalı olarak çözümlenecektir.

Tanzimat Dönemi’nde her alanda olduğu gibi merkezileşme politikalarının eğitim alanını da etkilemiş ve bu alanı bürokrasi kontrol etmeye başlamıştır. Tanzimat Dönemi, Osmanlı İmparatorluğu’nda modern düzenin kurulmasına yönelik bir toplumsal modernleşme süreci olarak diğer dönemlerden ayrı tutularak bütünsel bir bakış açısıyla ele alınmıştır. Koçer’in belirttiği gibi “Tanzimat devri denilen bu yeni ıslahat hamlesinin farkı, öncekilerin geçmişin ruh ve teşkilatını ideal kabul ederek, ıslahatı kısmi bölgelere ve ufak çapta tedbirlere inhisar ettirilmelerine karşılık, devlete yeni bir ideolojiden mülhem gibi görünen bir istikamet göstermesi, ıslahatın siyasi, mülki ve idari, adli ve mali ve askeri yönleri de ihtiva etmesi, yani eski teşebbüslere nazaran daha geniş ve karmaşık olmasıdır.”¹ Benzer görüşler Türk eğitim tarihi konusunda çalışan birçok akademisyen

¹ Hasan A. Koçer, *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu: 1773-1923*. Uzman Yayınları. Ankara, 1991, s. 122.

tarafından da dile getirilmiştir.² Tanzimat Dönemi bürokratlarının eğitim sistemine yönelik etkileri ele alınırken, özellikle bu dönemde eğitim alanındaki kurumsallaşma, açılan sivil okullar, eğitimin topluma getirdiği yeni düşünce ve uygulamalar ve insan yetiştirme anlayışı konusunda bürokratların somut olarak neler yaptıkları üzerinde durulacaktır. Çalışmada bürokrasinin değiştirici etkisini verebilmek için, Tanzimat öncesinde bürokrasi anlayışı ve devlet kurumundaki yeri, işlevleri dönemsel olarak analiz edilecektir. Tanzimat öncesi ve sonrası karşılaştırmalı olarak verilip, bürokrasideki dönüşüm ve değişimin eğitime hangi yollarla yansıdığı ve yeni eğitim anlayışının düşünsel temelleri araştırmanın odağını oluşturacaktır. Tanzimat bürokratları öngördükleri reformların ve modernleşmenin başarısını “modern dünya görüşüne sahip” “yabancı dil bilen” dışa dönük” ve “devlete sadık” insanlar yetiştirmeye dayandırmışlardır. Bu Tanzimat’ın başarılı olmasında sivil bürokrasinin öncü konumda olması ve modernleşmenin gerçekleştirilmesinde eğitim temel eksenini oluşturmuştur. Tezin ana çerçevesi bu konulardan meydana gelmektedir. Bu ana çerçevenin daha iyi anlaşılabilmesi ve Tanzimat bürokrasisinin eğitim üzerine olan etkisini gösterebilmek için Tanzimat öncesinde eğitim ve bürokrasinin görünümü analiz edilecek ve dönüşüme ilişkin örnekler sunulacaktır. Tanzimat bürokratları denildiğinde aslında Mustafa Reşid Paşa, Sadık Rifat Paşa Mehmed Emin Ali Paşa, Keçecizade Fuat Paşa ve Ahmet Cevdet Paşa gibi devlet adamları ilk planda akla gelmektedir. Bununla birlikte Tanzimat döneminin biraz öncesinde batıyı görmüş ve bu konuda görüş bildirmiş olan ve eğitimi etkileyen aydınların düşüncelerine de yer verilecektir. Tanzimat döneminin başlangıcından I. Meşrutiyet dönemine kadar geçen süreçte ortaya çıkan eğitimsel dönüşümler ile eğitim konusunda doğrudan etkili olmuş Tanzimat bürokratlarının etkileri çalışmanın sınırlarını oluşturmaktadır.

² Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-İ Teşkilat ve İcraatı*. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1338, 221-224. Nafi Atuf Kansu, *Türkiye Eğitim Tarihi Hakkında Bir Deneme*. İstanbul: Milliyet Matbaası Muallim Halit Kütüphanesi, 1932, Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, Eser Kültür Yayınları, İstanbul, 1977, Faik Reşit Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, 1964, Milli Eğitim Basımevi. Ankara, 1964. Nejdî Sakaoğlu *Osmalı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, Bilgi Üniv. Yayınları, İstanbul, 2005, Nevzad Ayasbeyoğlu *Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitim: Kuruluşlar ve Tarihçeler*, Ankara, Milli Eğitim Basımevi, 1948, Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, Ankara, PegemA, 2019,

Giriş

Türk toplumunda eğitimin modernleşme ve değişim olgusunun tarihsel boyutlarının anlaşılması Tanzimat Dönemi'nin (3 Kasım 1839) öncesinde başlayan ve Tanzimat ile devam eden süreçleri yakından analiz etmeyi gerektirmektedir. Klasik Dönemde bürokrasi devlet yapısının doğal bir unsuru olarak görülmüş ve verilen görevleri yerine getirmiştir. Ancak Tanzimat'la bürokrasi daha ön plana çıkmış ve belli düzeyde özerk hareket etmeye başlamıştır. Tanzimat dönemi bir anlamda Osmanlı Devleti'nin politik, kültürel, mali ve bürokratik anlamda batılı anlayışa geçiş yaşamaya başladığı dönemdir. Geçiş toplumlarının en temel özelliği yerleşik değer ve anlayışların toplumun bir kesimince algılanması diğer kesimlerinin buna kayıtsız kalması ya da direnmesidir. Tanzimat döneminde sosyo-kültürel ve siyasi dönüşümü ve geçişi başlatanlar yeni anlayışla yetişmiş bürokratlar olmuştur. Bu bürokratlar Cumhuriyet dönemi de dâhil olmak üzere uzun yıllar eğitimle ilgili yeniliklerin planlayıcısı ve yürütücüsü olmuşlardır. Bu nedenle Türkiye'de eğitimi anlayabilmek için bürokrasi ve devlet ilişkileri dolayısıyla bürokrasi-eğitim ilişkilerini çözümlmek kaçınılmazdır. Tanzimat bürokrasisi batılı ya da modern/laik eğitim anlayışı ve kurumlarını oluşturma ve geliştirme çabalarına öncülük etmişlerdir. Bazen eğitimci, bazen politikaları oluşturarak eğitimsel değişimleri biçimlendirmişlerdir. Osmanlı Devleti'nde eğitimin geleneksel anlayıştan farklılaşmaya başlayıp batılı anlayışa yönelmesinin önemli bir dönüm noktası olan Tanzimat dönemi ve bürokrasi ilişkilerinin ele alınması Cumhuriyet döneminin anlaşılmasına da yardımcı olacaktır. Tanzimat'ın Osmanlı Devleti için önemli bir değişim ve dönüşüm evresi olduğu Tanzimat fermanında ve dönemin tarihçileri tarafından da kabul edilmiştir. Değişimin canlı şahidi olan Ahmet Cevdet Paşa (1822-1895) *Maruzat* adlı eserinde "Tanzimat Fermanının düzenlenmesiyle herkesin can ve mal güvenliğinin sağlanacağına ilişkin güvence verilmiş, Osmanlı Devleti'nin yeni bir çağa girmiştir" diye yazmıştır.³ Bu cümleler aslında Tanzimat fermanında yer alan "*Ve keyfiyyât-ı meşrûha, usûl-i atıkayî bütün bütün tağyir u tecdîd demek olacağından...*" ifadesi ile örtüşmektedir. Tanzimat öncesinde başlayıp, sonrasında hızla devam eden yenileşme ve değişimin öncülüğünü yeni gelişen bürokratlar yapmış devleti adına siyasal, yönetsel ve toplumsal sorunların çözümünde önemli rol oynamışlardır.

Tanzimat dönemiyle ilgili çalışmalara bakıldığında Tanzimat bürokrasisi ve dönüştürücü etkilerinin farklı araştırmalara konu olduğu görülür. Osmanlı Devleti'nde eğitimde modernleşme ve batılaşmanın bürokrasinin gelişmesiyle eş zamanlı ortaya çıkmıştır. Bürokrasi Osmanlı Devleti'nin gerileme ve çöküşünü durdurma konusunda eğitim sisteminin yeniden organize edilmesini de bir önlem olarak görmüşlerdir. Bu yönde düşünsel ve bilimsel dönüşümün de temellerini atmışlardır. Tanzimat döneminde temeli atılan eğitimsel değişimler hem kültürel hem de ideolojik değişime yol açmıştır. Bu anlamda bürokrasi ve eğitim ilişkilerinin verilere dayalı

³ Ahmed Cevdet Paşa, *Maruzat* (Hazırlayan Yusuf Halaçoğlu), İstanbul, Çağrı Yayınları, 1980, s. 238.

olarak incelenmesi Tanzimat dönemi eğitiminin dönüşümünün anlaşılmasına yardım edecektir. Osmanlı Devleti'nin modernleşmesi ve gelişmesini anlayabilmek Tanzimat dönemindeki değişimi kavramaya bağlıdır. Tanzimat dönemi eğitim kurumlarının amaçlarının ve işlevlerinin değiştiği ve kurumsallaşmaya başladığı bir döneme işaret etmektedir.

Tanzimat sonrasında ortaya çıkan yeni bürokratik yapı aynı zamanda yeni bir bürokrat tipinin gelişmesini de beraberinde getirmiştir. Her ne kadar Osmanlı Devleti'nde batıdaki gibi dikey bir sınıfsal yapı mevcut değilse de yatay sınıfsal yapı içinde ilmiye, kalemîye ve seyfiye'nin bürokrasideki egemenliğine karşı Tanzimat kafasıyla yetişmiş “mülkiye sınıfı” ortaya çıkmıştır. Bu çalışmanın en önemli yönü Osmanlı toplumunda modernleşme sürecinin başlangıcı olan Tanzimat Dönemi eğitim ıslahatının bir bütün olarak ele alınması ve toplumsal modernleşmenin başlıca aracı olarak Tanzimat bürokratlarınca nasıl biçimlendirildiğine cevap bulmaya çalışmasıdır. Osmanlı eğitimine yönelik bilgileri birinci elden aldığımız kaynaklar yani arşiv belgeleri doğası gereği bize bu yönü tam ve ayrıntılı biçimde verememektedir. Örneğin açılan okulların amaçları belirtilirken mekanik olarak, öğretmen yetiştirme ya da mühendis yetiştirme amacıyla açılmış ve ders programlarına Fransızca, coğrafya, fizik gibi yeni dersler eklenmiştir. Oysaki neredeyse beş yüz yıl süren ve toplumu derinden etkilemiş olan eğitim anlayışının kısa sürede değişimini sağlayan güç ve bu gücün nasıl ve hangi gerçeklerle hareket ettiği çok fazla vurgulanmamıştır. Bu tezin en önemli boyutu Tanzimat dönemi eğitim düşüncesinin geliştirilmesi, eğitim politikası ve yasal temellerinin oluşturulması, eğitim sisteminin kurumsallaştırılmasına Tanzimat bürokratlarının etkilerini ortaya koymasındır. Eğitim ile ilgili birçok çalışmada fazlaca vurgulanmayan eğitimsel dönüşüm ve bürokratların dünya görüşleri ile yetişmeleri ve eğitim sistemini dönüştürürken nelerden esinlendikleri bu çalışmanın bir başka amacıdır. Tanzimat dönemi bürokratlarının biçimlendirdiği eğitim anlayışı ve eğitim kurumlarından yetişmiş olan aydınlar ve bürokratlar daha sonraki yıllarda eğitimle ilgili önemli yenilikleri gerçekleştirmişlerdir. Tanzimat sonrasında ortaya çıkan eğitim anlayışı ve düşünceleri de bu bürokratların temelini attığı kurumlarda yetişenler tarafından biçimlendirilmiştir. Bu dönemden sonra eğitim konusu toplumdaki her aydın ve yöneticinin ilgisini çekmiştir. Öyle ki mutlakîyet döneminde hemen herkes toplumsal kalkınma için eğitimin gerekli olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Tanzimat döneminde oluşturulan kurumların birçoğu cumhuriyet kadrolarının da yetişmesine öncü olmuştur. Bu nedenle bu araştırma aslında Cumhuriyet dönemi bürokrasisinin yetişmesi ve dünya görüşünün biçimlenmesine Tanzimat bürokratlarının etkisini dolaylı olarak ortaya koyması bakımından önemlidir. Bu araştırma ile hem Tanzimat hareketlerinin arka planı hem de Tanzimat sonrası aydınların nasıl yetiştiği de belli ölçülerde ortaya konacaktır. Bütün bu gelişmeleri ayrıntılı analiz edebilmek için bürokrasi ve Osmanlı Devleti'ndeki bürokrasinin çalışma biçimi ve tarihsel olarak değişiminin kavranmasını zorunlu kılmaktadır.

Osmanlı Devleti'nde bürokrasinin eğitimsel gelişmelere olan etkisini ele alabilmek için kuruluş ve yönetsel anlayışını iyi analiz etmek gerekir. Bu çalışma Osmanlı Devleti'nde Tanzimat dönemi bürokrasisinin eğitimine etkilerini ele almaktadır. Osmanlı Devleti'ndeki bürokrasi toplumun gelişiminde özellikle eğitim kurumlarının oluşturulmasında ve geleceğinin biçimlenmesinde önemli rol oynamıştır. Osmanlıların kuruluş ve yükseliş dönemlerinde, eğitim, bilim ve kültür alanındaki çabaları belli bir süre devletin güçlü kalmasını sağlamıştır. Diğer yandan zaman zaman ağırlığını artıran dini baskı, batı dünyasındaki gibi düşüncenin çok yönlü özgür bir şekilde gelişmesine olanak vermemiştir.⁴ Osmanlı devleti kurulduktan kısa bir süre sonra sınırlarını genişletmiş farklı milletleri egemenliği altına almıştır. Kuruluş yıllarında hanedan ve yakınlarının bireysel tercihlerine dayalı oluşturduğu yönetsel anlayışta bürokrasi de kendiliğinden ortaya çıkmıştır. Sınırların genişlemesi ile hanedan ve yakınlarının ötesinde yeni görevler ve bürokrasi oluşmaya başlamıştır. Osmanlı Devleti'nde bürokrasi kuruluş döneminden itibaren mali, siyasi, ekonomik gibi alanlarda karar almadan uygulamaya uzanan görevleri yerine getirmiştir. Tevcihat usulüne göre atanmış bürokratlar devletin ilk yılları ve yükselme döneminde devlet işlerini başarıyla yapmışlar kendi içlerinde belli uzmanlık geliştirmişlerdir. Duraklama yıllarından itibaren ekonomik ve siyasi bozulmalar başlamış bu olumsuzluklar bürokrasiyi de etkilemiştir. Savaşların kaybedilmesi ve ekonomik sorunların ortaya çıkmasıyla birlikte bürokrasinin yeniden düzenlenmesi sorunu ortaya çıkmıştır. III. Selim döneminden biraz önce başlamış olan yenilikler II. Mahmud ile devam etmiş, Tanzimat dönemi ile hız kazanmıştır. Tanzimat döneminde devletin yönetsel, mali ve ekonomik alanda yenilikleri özellikle devlet bürokrasisinin görev ve sorumluluklarını değiştirmiştir. Bu dönemin bürokratları birçok alanda yenilikleri Osmanlı devletine taşımışlardır. Askeri ve mali alanda yapılan düzenlemelerin yanında eğitim alanında da etkili olmuşlardır. Tanzimat bürokratları anlamda Tanzimatçılık adı verilen ve Osmanlı toplumunun gelişimi için ideolojiyi de yaratmada belli düzeyde başarılı olmuşlardır. Osmanlı bürokratları birçok değişikliği toplum henüz özümseyemediği uygulamaya koymuşlardır. Osmanlı bürokrasisi yönetici destekli ya da yönetici bürokrat biçiminde toplumda karşılık bulmuş aynı zamanda askeri destekle varlığını sürdürebilmiştir. Doğal olarak bu durum toplumda sorunlara yol açmıştır. Geleneksel ile modern anlayışın yan yana gitmesi yenilik ve düzenlemelerin iki yönlü ilerlemesine yol açmıştır. Birincisi yasal-rasyonel diğeri ise “geleneksel-dogmatik” anlayıştır. Bu durum toplumda eski ile yeninin yan yana gitmesine ve modern ile gelenekselin çatışmasına neden olmuştur. Bürokratlar devletin kurumsal yapısına önemli değişiklikleri adapte etme konusunda oldukça ısrarlı davranmışlardır. Tanzimat bürokratları daha önceki dönemde görev yapan bürokratlara göre toplumda daha aktif rol oynamışlar, üst siyasi otoriteyi yani padişahı yönlendirmişler; oluşturdukları meclis ve nezaretlerde görevlendirdikleri alt kadrolarıyla

⁴ Aydın Yalçın, *Türkiye İktisat Tarihi*, Ankara, 1979, s. 403.

yenilikleri gerçekleştirmişlerdir. Toplumu değiştirmek ve eğitimle ilgili yenilikleri topluma kazandırmak için politika geliştirip, yönetsel yapıyı oluşturup ve hukuksal altyapıyı işe koşarak eğitim kurumlarını toplumu değiştirmek için kullanmışlardır. Osmanlı Tanzimat bürokrasisi yenilikleri topluma kabul ettirmek için güçlü bir merkeziyetçiliğin doğmasına da öncülük etmişler bizzat bu merkeziyetçi yönetimi sevk ve idare etmişlerdir. Osmanlı bürokrasisi oluşurken tıpkı diğer monarşi ya da mutlak rejimlerde olduğu gibi kendisi devlet olan hükümdarın temsilcileri olarak görev yapmışlardır. Bürokratların temel söylemi Devletin bekası için batıdan yeni teknik ve gelişmeleri almanın gerekli olduğu devlet adamları tarafından kabul edilmiş iyi bir askeri yapı ve ekonomiye bağlı olduğu için yapılan reformlar özde ekonomik ve askeri gerekliliklere dayandırılmıştır. Devletin geleceğini garanti altına almak isteyen hükümdarlar bürokratların yetiştirilmesinden görevlendirilmesine kadar uzanan bir çizgide önemli düzenlemelere imza atmışlardır. Bürokratlardan bazıları yurt dışında eğitim almaya gönderilmiş, bazıları da ülkenin kendi kaynakları ile yetiştirilmiştir. Osmanlı Devleti'nde eğitimin modernleşmesi ya da değişimi bürokratların değişimiyle paralel ilerlemiştir. Tanzimat dönemi bürokratlarının etkisini gösterebilmek için, Tanzimat dönemi öncesinde bürokrasinin işleyiş ve sorumlulukları ile katkıları tarihsel olarak analiz edilmeli, Tanzimat döneminde bürokrasinin nasıl biçimlendiği ana hatlarıyla tartışılmalıdır. Böylece Tanzimat öncesindeki ve sonrasındaki değişime olan etkiler somut olarak ortaya konabilir. Bürokrasinin eğitime olan etkisini belirleyebilmek için öncelikle bürokrasi kavramının çözümlemesi Osmanlı Devleti'ndeki bürokrasinin işleyişi ve değişimi tarihsel olarak ortaya konması yararlı olacaktır.

1. 1. Bürokrasi Kavramı ve İşleyişi

Bürokrasi, tarihteki en eski devlet yönetim aygıtlarından biridir. Bürokrasi ve yönetim, biri diğerini geliştiren iki önemli kurumdur ve aralarında yakın ilişki vardır. Aslında, bir devlet ve yönetim organı olarak bürokrasinin kökleri antik çağa kadar uzanır. Bürokrasi büyük imparatorlukların, uygarlıkların gelişiminde ve organize olmasında önemli bir rol oynamıştır. Toplamların yönetim biçimi bürokrasinin organize edilmesi ve işleyişini etkilemiştir. Bürokrasinin siyasi iktidar ile ilişkileri devletlerin tarihsel, siyasi ve yönetsel alışkanlıkları ile toplumsal gelenekleri tarafından belirlenmiştir. Yönetim biçimi, bürokratların atanması ve toplumu yönlendirme anlayışlarını da biçimlendirmiştir. Buna bağlı olarak bürokratik modeller gelişmiştir.⁵ Tarihsel olarak farklı anlamlar yüklenmiş olan ve farklı işlevleri yerine getiren bürokrasi, devlet işlerin yönetim adına gerçekleştiren görevlilerin oluşturduğu topluluk olarak tanımlandığı gibi devlet yönetimine bağlı üyelerin oluşturduğu güç olarak da kabul edilmektedir. Daha genel olan bir tanım ise bürokrasiyi devlet politikaları daha dar anlamda siyasi iktidarların politikalarının

⁵ Christopher Kelly, "Bureaucracy and government." *The Cambridge Companion to the Age of Constantine* 13 2006, s. 183.

gerçekleştirilmesi için çalışan, devlet hizmetlerini gören memur vb. görevlilerden oluşan idari yapı olarak belirlemektedir.⁶

Bürokrasi devlet yönetiminde zaman zaman karar verme ya da icra görevlerini üstlenmiştir. Bürokrasi bazen devlet işlerinin geciktirilmesi, aktivitelerin yavaş yürütülmesi, sorumluluk almaktan kaçınma, işi üzerinden atma, idari açıdan formalitelere bağlanması anlamında kullanılan “kırtasiyecilik” olarak da tanımlanmaktadır.⁷ Yeniçağın başlangıcından itibaren yönetim ve mali işlerde uzmanlara ihtiyaç duyulması özellikle vergilerin kaydedilmesi ve kentleşmesinin başlamasıyla bürokrasi de ortaya çıkmıştır. Feodalitenin çözülmesiyle birlikte gelişen merkezi krallıklar aristokratlara karşı isteklerini yerine getirecek bürokratik yapılar oluşturmuşlardır. Merkezi yönetimde verimlilik ve yarar bileşenleri bağlamında kurumsallaşan bürokrasi devletin yaptığı eylemler üzerinde hâkimiyet kurmaya başlamıştır.⁸ Bürokrasi devlet yapısına bağlı olarak, askeri, mali, hukuksal ve kültürel görevleri üstlenmiştir. Tarihsel süreç içinde bazen danışma organı bazen de yürütme gibi görev yapmışlardır. Görev algısındaki bu değişim Fransız ihtilali, sanayi devrimi ya da isyanlar gibi tarihsel olay ve olgulara bağlı olarak farklılaşmıştır.⁹ Bütün bu değişimlerde bürokrasi varlığını bilgi ve uzmanlığa dayalı olarak sürdürmüş, zaman zaman da karar verme becerisiyle ayrıcalıklı hale gelmiştir. Bürokrasinin oluşumu ve gelişimi siyasi otorite ile etkileşimini de kaçınılmaz hale getirmiştir.¹⁰

Bürokratlar, ilk ortaya çıktığı yıllarda yönetsel otoritenin (padişah, şef ya da bir kral) çıkarı veya istekleri doğrultusunda çalışmışlardır. Ülkenin tek sahibi olan liderin kişisel açıdan kararlarını uygulayan kişisel yönetim aracı olarak görev yapmışlardır. Yönetici ile aralarındaki ilişki kişisel olduğu için bürokratlar kendilerini atamış ya da seçmiş olanlara genelde sadakat ve itaatla hizmet etmişlerdir. Gelenek ve kültüre dayalı moral normlara uyarak hareket etmişler patrimonyalist bağlar geliştirmişlerdir. Weber’e göre mutlak yönetimler, patrimonyalist bürokrasinin gelişmesine uygun zemin hazırlarlar. Padişahın sınırsız takdir yetkisi vardır ve geleneksel normlar padişahları çok az sınırlandırır. Yetki ve sorumluluk sınırları kesin değildir; üstün takdirine ve kararlarına göre roller farklılaşabilir. Padişahlıkla yönetilen toplumlarda bürokratik hareketlilik oldukça karmaşık ve rastlantısalıdır.¹¹ Yöneticinin takdir hakkının sınırsızlığı yetenek ve beceri yerine sosyal statünün ön planda olduğu bir bürokrasinin gelişmesine yol açar Sınıfsal açıdan üst düzeyde bir aileye

⁶ Ahmet Atilla Uğur, *Politik Süreç Bürokrasi ve Kamu Açıkları İlişkisi, (Türkiye Örneği 1983- 1999)*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Maliye Anabilim dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2000, s.28

⁷ Neil Garston, ed. *Bureaucracy: Three Paradigms*. Vol. 34. Springer Science & Business Media, 2012.

⁸ Isaac Deutscher, "Roots of Bureaucracy." *Socialist Register* 6.6 , 1969.

⁹ Ezra Suleiman, N. *Politics, power, and bureaucracy in France: The administrative elite*. Vol. 1257. Princeton University Press, 2015

¹⁰ Joseph La Palombara, "An overview of bureaucracy and political development." *Comparative Public Administration*. Emerald Group Publishing Limited, 2006. s.193-220.

¹¹ Max Weber "Bureaucracy." *Working in America*. Routledge, 2015. s.29-34.

mensup olma bilgi ve beceriden daha fazla öne çıkar.¹² Kişisel sadakat ile kıdem ve deneyim bürokraside kalmayı güçlendiren öğelerdir. Bu durumda bürokrasi özel ve belli bir gruba ait özellik gibi algılanabilmektedir. Burada bürokrasi padişah ya da yönetime egemen olanların egemenliğini halk üzerinde pekiştirmesini kolaylaştırıcı rol oynarlar.¹³

Modern bürokrasiye geçiş evleri toplumların evrimi ile paralel ilerlemiştir. Bağımsız ve gelişmekte olan toplumlarda egemen olan geleneksel bürokratlar bir avuç yöneticinin çıkarları doğrultusunda ve sınırlı yekiyle hareket etmeye zorlamıştır. Toplumlar modernleştikçe bürokrasi değişime uğramış, bürokratlar yalnızca kurumsal değil yönetsel ve siyasi düzenlemeler üzerinde de etkili olmuştur. Modernleşmeye paralel olarak kişisel tercihlerden ve hizmetlerden uzaklaşmaya başlamış, kurumsal hedefler doğrultusunda çalışmışlardır. Kısacası, geleneksel olarak tek adam yönetiminde “kişiyeye hizmet” anlayışı çerçevesinde biçimlendirilen bürokrasi, modern devlet anlayışı ile “devlete hizmet” eden bürokratik anlayışı yaratmıştır. Kişiyeye hizmet ilkesine dayalı bürokrasi anlayışı oldukça sınırlı ve içe kapanık bir bürokratik yapı gelişmesine yol açmıştır. Toplumsal yapı statik kalmış ancak siyasi bütünlük için askeri ve sivil bürokrasi ayırımı ortaya çıkmıştır.¹⁴ Bürokratik oluşum Osmanlı Devleti’nin gelişiminde de benzer roller oynamıştır. Yükselme döneminde “kişiyeye hizmet” ilkesinin ağır basması ile tutucu bir yönetsel anlayış ile biçimlenmiş statik ve oligarşik yapıya sahip bir bürokrasi egemen olmuştur. 19. Yüzyıl sonrasında ise “devlete hizmet” anlayışı ile hareket eden daha yenilikçi ancak tek adam anlayışına öykünen askeri ve sivil bürokrasi geleneği egemen olmaya başlamıştır.

Bürokrasi aslında devlet ya da toplumlar karmaşılaştıkça daha fazla önem kazanmıştır. Orta çağdan günümüze kadar evrimleşerek, farklı görevler ve sorumluluklar yüklenerek varlığını

¹² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti’nin İlmiye Sınıfı*. Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1988, ss.45-48. Ayrıca Bkz. Cornell H. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Ali (1541-1600)*. Princeton University Press, 2014. Eserin Türkçe Çevirisi: *Tarihçi Mustafa Ali Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati* Çev. (Ayla Ortaç). Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1986, s.31: Mülazım olduktan sonra uygun bir görevin boşalmasıyla fiilen göreve atanabilmek için daha da çok beklemek zorundaydı, ama mülazımlığın hiç değilse gelecekte hizmete alınma garantisi vardı. 16. yüzyılın ortalarında sistemi kestirmeden aşmanın tek güvenilir yolu, padişahın iltimasına mazhar olmaktı. Sistemin hem kişisel sınırlamalarına hem de üstünlüklerine kusursuz bir örnek oluşturan Baki padişahın emriyle mülazımlığa getirildiğinde yaklaşık Otuz beş yaşındaydı. Saraydaki nüfuzlu dostları ve Sultan Süleyman’da gittikçe daha çok hayranlık uyandıran şiir yeteneği sayesinde sonunda mülazım oldu. Ertesi yıl, Mayıs 1564’te günde yirmi beş akçe maaşla müderrisliğe başladı. Bir ay sonra da gene Sultan Süleyman’ın emriyle ve gene kıdem sistemine aykırı olarak terfi etti.- Baki’nin genç dostu Mustafa Ali eğitimini tamamlayarak ilmiye mesleğine adım atmanın yollarını aramaya başladığında henüz on dokuz ya da yirmi yaşındaydı. O da Baki gibi hırslıydı ve mülazımlık için beklemek istemiyordu; seçtiği mesleğe girmesine yardım edebilecek kişilerin lütfunu kazanmak için şiirdeki ustalığından yararlanmayı umuyordu. Şansım tahtın varisi olan ve yetenekli şairlerin hamisi olarak tanınan Şehzade Selim’le denemeye karar verdi.

¹³ Yaşar Karayalçın, "Meritokrasi", *ATOD*, Ankara, 1973, s.12. Ayrıca Bkz. Sundell, A. Nepotism and meritocracy. *QoG Working Paper Series*, 2014, 16 (1), 2-29. *Meritokrasi*; değerlilerin, seçkinlerin güçlü ve etkili olmasını savunan bir görüştür. Üst kademelerde zekâ, çalışkanlık ve diğer mesleki hünerleri bulunan kişilere yer verilmesi anlamına gelir. *Nepotism*: bürokrasi ya da herhangi birimde istihdamda yakınları ya da akraba kayırma veya adam kayırma, tarafsız ve adil olmayan şekilde yapılan ayrımcılık anlamında kullanılmaktadır. Bkz. Joffe, A. H. *Nepotism for all times*. Society-New Brunswick-, 2004. 41(6), 74-79.

¹⁴ Metin Heper, *Türk Kamu Bürokrasisinde Gelenekçilik ve Modernleşme*, İstanbul, 1977, s.145.

sürdürmüştür. Bürokrasi birçok toplumda düzenin sürdürülmesi için oluşturulması gereken bir kurum ve yönetsel anlamda önemli bir güç haline dönüşmüştür. Bu nedenle bürokrasi toplumda bazen düzenlemiş bazen de topluma hizmet etmiştir. Tarihsel süreç içinde farklı biçimlerde ve görünümelerde işe koşulmuş ve kullanılmıştır. Bu nedenle bürokrasinin tam bir tanımını yapmak bazen güçleşmektedir. Genel olarak bürokrasi bir toplumda alt tabakalardan yukarıya doğru çıktıkça daralan görünüm içinde örgütlenen, kurumsallaşmış kural ve ilkelere dayalı işgören uygulama ve kurallar bütünü biçiminde tanımlanabilir. Siyasi anlamda bürokrasi, devlet yönetiminin ve mekanizmalarının işleyişini sağlamakla sorumlu olan çalışanlardan oluşan memur ya da görevlilerden meydana gelir. Alman sosyolog Max Weber ise bürokrasinin yalnızca devlet yönetimi ve mekanizmasında değil, toplumun farklı alanlarında etkinlik gösterdiğini vurgulamıştır. Weber “*Kapitalizmin Ruhu ve Protestan Ahlakı*” (1905) başlıklı çalışmasında bürokrasi konusunda önemli düşünceleri bilim alanına kazandırmış ve bürokrasinin devlet yönetimine çok yönlü etkilerini analiz etmiştir. Bürokrasinin bir organizasyon, yönetim ve organizasyon kurmanın en etkili yolu olduğunu düşünen Weber, bürokrasi içinde iş bölümü açıkça tanımlandığı için daha eşitlikçi bir anlayışın egemen olacağını bu nedenle bürokrasinin geleneksel yapılardan daha iyi işleyeceğini belirtmiştir. Weber, bürokrasiyi kanunlar ve kurallarla belirlenmiş yetki alanları olan ve emir komuta zinciri içinde sıkı bir hiyerarşinin olduğu kurumsal yapı olarak nitelendirmiştir. Bu anlamda bürokrasiyi rasyonel bir yapı olarak ele almış ve verimli bir düzenleme olduğunu vurgulamıştır.

Bürokrasinin devletin gelişmesine paralel olarak gelişip, genişlediğini belirtir ki tarihsel süreç içinde bu belirleme doğrudur ve Osmanlı devleti bürokrasisi için de geçerlidir. Gelişen bu bürokrasi, başta ekonomi olmak üzere sosyal, siyasal ve kültürel alanı da biçimlendirmiştir. Bürokrasi bazı dönemler devletlerin kurulması ve genişlemesini de etkilemiştir. Devletlerin gelişim evresinde bürokratlar zamanla gücü gele geçirerek sınıfsal yapıyı da biçimlendirebilmişlerdir.¹⁵ Özellikle hızla modernleşen toplumlar yenilikçi bürokrasiyi eğiterek ya da yeni bürokratlar yaratarak geleneksel bürokrasiye karşı güç kazanmışlardır. Bunu hızla başarabilmek için eğitim kurumlarından yararlanmışlar ve bu kurumları kendi amaçları için yeniden düzenlemişlerdir. Yeni düzeni sürdürecektür bürokrat kadroları yetiştirmek için askeri okullar, polis okulları, yönetici yetiştiren okullar ya da öğretmen yetiştiren kurumlar açmışlardır. Bir anlamda eğitim kurumları bürokrasiyi yetiştirmek için bir araç olarak kullanılmıştır.

Osmanlı Devleti’ndeki bürokrasi ve bürokratların Tanzimat dönemindeki değişimi aslında Weber’in belirlediği ilkelerle belli ölçülerde örtüşmektedir. Osmanlı Devleti’nin ekonomisinin ve siyasi ilişkilerinin bozulması ile askeri yenilgiler sonucunda bürokrasinin yeniden düzenlenmesi gerekliliği ortaya çıkmış, geleneksel bürokrasinin işleyişine yeni görevler ve zorunluklar

¹⁵ Neil Garston, ed. *Bureaucracy: Three Paradigms*. Vol. 34. Springer Science & Business Media, 2012.

eklemiştir. Tevcihat, itaat ve sadakat ile büropatik anlayışa dayalı eski bürokratik normların yerini etkili, verimli ve sorun çözmeyi temel alan yeni bürokratik anlayış normları almıştır. Gitgide artan biçimde ortaya çıkan sömürgecilik, Avrupa devletlerinin güçlenmesi ve Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahalesi, milliyetçilik ve sömürgeciliğin Osmanlı Devleti'nde karışıklıklara yol açması kamusal alanda bürokratlara yeni sorumluluklar yüklemiştir. Bürokratların yalnız devlet adamı olması yetmemiş aynı zamanda yenilikçi ve icracı olmaları ve toplumsal sorunları çok yönlü ele almalarını gerektirmiştir. Bu gelişmeler bürokratlarda aranan nitelikleri de değiştirmiştir. Bürokratlar yalnızca sorunlara çözüm bulmakla kalmayıp, toplumun daha geniş kesimlerine hitap eden kurumlar ve uygulamalar ile yenilikler getirme görevini de üstlenmişlerdir. Geleneksel bürokratik anlayıştan modern anlayışa doğru yönelen bu yeni bürokratik anlayışın Osmanlı toplumunda yüzyıllardır egemen olan eski bürokratlarca sindirilmesi kolay olmamıştır.¹⁶ Bununla birlikte özellikle II. Mahmut (1807-1839) döneminden sonra bürokratların padişahın tam desteğini almaları yenilik yapmalarını kolaylaştırmıştır. Osmanlı Devleti'nde bürokrasi dönemlere göre farklı sorumluluklar almış ve devlete hizmet etmişlerdir. Yenileşme dönemi bürokratları, ekonomi, devlet yönetimi ve eğitim kurumlarının geliştirilmesi ve yenilenmesi konusunda inisiyatif almışlardır.¹⁷ Bürokrasinin eğitim sistemine olan etkisini gösterebilmek için Osmanlı Devleti'nin farklı dönemlerinde bürokrasinin oluşumu ve işlevlerini tarihsel olarak analiz etmek yerinde olacaktır.

Osmanlı Devleti'nde Klasik Dönemde Bürokrasinin Genel Görünümü

Osmanlı Devleti'nde bürokrasi, oluşturulduğu ilk yıllarda padişah ve ailesinin etrafında biçimlenmiş devletin günlük işlerini yürütürken ve yıllar içinde görevleri ve sorumlulukları değişmiştir. Devlet, hanedanın mülkü olarak nitelenmiş ve bürokrasi de bu ilkeye dayalı olarak yetenek ve deneyimine göre hanedanın tevcih ettiği görevlerde bulunmuştur. Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarında bürokrasi geleneğinin ilk temsilcileri İslam ilkelere bağlı “gazi” yöneticiler oluşturmuştur. “Gazi” yöneticiler ilk yıllarda özünde gelenekler, yaşam biçimi, aşiret yaşamından ortaya çıkan kurallar ve uygulamalar bulunan kendilerine özgü bürokratik anlayış geliştirmişlerdir. Beylikten, imparatorluğa geçişle birlikte yönetsel bürokrasi görevleri gazilerden İslam'ı kabul etmiş olan devşirmelere geçmiştir. Bir anlamda kendilerini padişaha adanmış olan bürokratik

¹⁶ Walter F. Weiker, "The Ottoman bureaucracy: Modernization and reform." *Administrative Science Quarterly*, 1968, s.451-470. Metin Heper, and Ümit Berkman. "Bureaucracy in the Ottoman-Turkish polity." *Bureaucracy and Administration*. CRC Press, 2009. S.65-82. Cem Emrence, *Remapping the Ottoman Middle East: Modernity, Imperial Bureaucracy and Islam*. Vol. 31. IB Tauris, 2015.

¹⁷ Kemal H. Karpat, "The transformation of the Ottoman State, 1789-1908." *International Journal of Middle East Studies* 3.3 1972, 243-281.

elitlerden oluşan bu bürokrasiye “kul” sistemi denilebilir.¹⁸ Sınırlar genişlemeye başlayınca, Osmanlı Devleti özde askeri idealleri olan bir devlet olarak, merkezi açıdan güçlü bir bürokrasi kurmuş ve yereli bile merkezden gönderdiği temsilcileri ile biçimlendirmiştir. Ancak, Osmanlı Devleti’nde klasik dönem bürokratları hem astlarına hem de diğer sosyal gruplara karşı ilgisiz kalmış ve toplumun beklentilerini önemsememişlerdir. Osmanlı Devleti bürokratları “mutlak yönetim” anlayışı sergileyerek özellikle klasik dönem diye adlandırılan kuruluş dönemindeki ataerkil anlayışı yükseliş döneminde değiştirmek zorunda kalmışlardır. Bürokratik yönetim anlayışı gelişmiş, bu uygulama Divan-ı Hümayun’un kurulması ile pekiştirmiştir.

Divan-ı Hûmâyun kendi alanında bilgili, yetişmiş ve genellikle padişahın tercihinine göre seçilmiş uzman kişilerden meydana gelmiştir. Örneğin Orhan Bey, hanedan dışından vezir atamış ve önemli yetkiler vermiştir. Böylece bağımsız bir bürokrasi oluşturma yönünde önemli bir adım atmıştır. Vezirler hükümdarlardan aldıkları yetkileri kullanarak fethedilen yerlere vali ve komutanlar atayarak Osmanlı bürokrasisini geliştirmeye başlamışlardır. İlk düzenlemeler doğal olarak hazineyi düzenlemeyle görevli mali bürokrasi alanında gerçekleşmiştir. Farklı görevleri yerine getirecek bürokratları atamak, koordine edebilmek, devletin işleyişine hâkim olabilmek ve uygulamada tutarlık sağlamak için Divan-ı Hümayun oluşturulmuştur. I. Murat (1360-1389) zamanında 1360 yılında ulema kökenli Çandarlı Kara Halil Hayreddin Paşa vezir olmuş ve onun döneminde divan gelişmiş, devlet işlerine bakan bürokratik önemli kurum haline gelmiştir. Merkezden yerele atanan yönetsel bürokrasi de devlet adına yönetim işlerini yerine getirmiştir. Osmanlı Devleti’nin toprakları genişleyip sorunları farklılaşmaya başlayınca yönetim anlayışını değiştirme zorunluluğu ortaya çıkmış ve bürokrasi ağı karmaşıklaşmıştır. Divanın kadrosu genişlemiş ve yetkileri artmıştır.¹⁹ Divan, halkın sorunlarını dinleme ya da davalara bakmanın ötesinde devlet bürokrasisinin çekirdeğini oluşturmuştur. II. Murad döneminde, Edirne sarayında divan belli bir yerde düzenli olarak toplanmaya başlamış “sancaklar, kadılıklar tımarlar verilmiş ve devlet işleri görülmüştür.”²⁰ Divan-ı Hümayun üyeleri genel olarak padişah adına devletin idari, mali, hukuksal konularda devletin bürokratik görevlerini yerine getirmişlerdir. Divan üyelerinin aldıkları kararlar, padişah tarafından denetlendikten sonra uygulanabildiği için Divanın yetkileri padişah iradesiyle sınırlı kalmıştır denilebilir.²¹ İlk kuruluş yıllarında ve sonrasında ise vezirler

¹⁸ Halil İnalçık, Ottoman methods of conquest, *Studia Islamica*, 1954 2: s.104–129 Halil İnalçık, (Turkey:) The nature of traditional society, in *Political Modernization in Japan and Turkey* (R.E. Ward and D.A. Rustow, eds.), Princeton University, Princeton, NJ, 1964., Halil İnalçık, H., *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300–1600* (N. Itzkowitz and C. Imber, trans.), Weidenfeld & Nicolson, London, 1973. Frey, F.W., *The Turkish Political Elite*, The MIT Press, Cambridge, MA, 1965. Heper, M. (2000). The Ottoman legacy and Turkish politics. *Journal of International Affairs*, 63-82.

¹⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi I*. Ankara: TTK Yayınları. 1988 s. 126

²⁰ Mumcu, *Divan-ı Hümayun* s. 24, Âşıkî, Âşıkpaşaoğlu Ahmed. "Tevârih- i Âl-i Osman." *Osmanlı Tarihleri I*, 1947, s. 190-191.

²¹ Bkz. Fleischer. *Gelibolulu Mustafa Ali*: Eserde hem Kanuni hem de III. Mehmet Döneminin bir şahidi olarak bize birinci elden bilgiler sunmaktadır. Eserin yazarı Ali’nin devlet organları arasında dolaşırken, güç ilişkilerinin

bürokratik yapının en üst konumuna gelmişlerdir. Sancakbeyliği, Beylerbeylik ve Kazaskerlik gibi görevlerde bulunan vezirler, padişahın en güçlü yönetsel erke sahipleri olmuşturlar. Bürokrasid konusunda önemli adımları Fatih Sultan Mehmet atmıştır. İstanbul'un alınmasından (1453) sonra Osmanlı Devleti beylikten dünya devleti olma yönünde önemli dönüşmler geçirmiş Divan, Divan-ı Hümayun adını almıştır. Fatih, çıkardığı kanunnamelerle merkezi yönetim ile yerel yönetimi yeniden biçimlendirmiş, adalet, askerlik, eğitim, maliye gibi alanlarda düzenlemeler yapmıştır. Bir ölçüde Divan-ı Hümayunun çalışma biçimini de belirlemiştir. Divanı Hümayun Fatih zamanında her gün toplanırken, XVI. yüzyıldan sonra haftanın 4 günü çalışmıştır. Fatih döneminden sonra padişahlar divana katılmamış vezirler padişahın vekili olarak bürokrasinin biçimlenmesinde önemli rol oynamışlardır.²² Bu dönemden sonra devletin siyasi, uluslararası, ekonomik ve sosyal sorunlarının çözümünde; toplumun yönlendirilmesinde, kararların alınmasında Sadrazamlık makamı ve Divan-ı Hümayunun rolü artmıştır. Sadrazam mutlak vekil olarak son sözü söylese de kararların çoğu zaman Divan-ı Hümayun'un üyeleri tarafından ortaklaşa alınmıştır. Devlet işleri büyük ölçüde divanda görüşölüp çözümlenmiş ve divan aracılığıyla sonuca bağlanmıştır. Bir anlamda Divan-ı Hümayun Osmanlı bürokrasinin çekirdeği haline gelmiştir. Divan'da alınan kararların dışında kanunnameler ve fermanlar varsa da kararların yaygınlığı açısından divanın bürokraside daha fazla belirleyici olduğı, divan üyelerini de bürokratik kadroları oluşturduğu bilinmelidir.

Devlet hiyerarşisinde padişaha en yakın bürokrat olan Vezirler, Enderun'dan yetişenlerden atanmaya başlayınca saray bürokrasisi gelişmiştir. Sarayda ulemaya mensup bürokratlarla İstanbul'un belediye hizmetlerinden sorumlu olan ve alt düzey diğer bürokratlar görevlendirilmiş, Osmanlı Devleti'nde bürokrasi belli düzeyde kurumsallaşmıştır. Örneğin Nişancı ve Reisülküttap kalemiye bürokrasisinden sorumlu olurken, Kazasker, yargı ve hukuksal açıdan sorumlu olarak divanda yer almış, mali işlerin sorumluluğı Defterdara verilmiştir. Böylece Osmanlı Devleti'nde biçimsel olarak bürokrasi olgunlaşmaya başlamıştır.²³ Bu nedenle ilk uzmanlaşmış bürokratik yapının Divan olduğı söylenebilir. 15. Yüzyılın ikinci yarısından sonra sınırların genişlemesi ile Divan-ı Hümayun karar organı olmanın ötesine geçerek icra görevini de üstlenmiştir.²⁴ İcracı

nasıl kurulduğunu, padişahın gücünü ve uygulayışını kanunnamelerin nasıl ortaya çıktığını dolaylı biçimde okuyucuya kavratılmaktadır. Verilen fetvalar ve kanunnamelerdeki değişimi ve bürokraside yeni unvanların nasıl yaratıldığını 16. Yüzyıl ve öncesinde yaşananlar açısından ele alan eserde, Divan-ı Hümayunun oluşması ya da işleyişi de örneklerle dolaylı biçimde gösterilmiştir. Padişahın gücünün nasıl kutsallaştırıldığı ve reayanın bu güce ulaşmak için hangi yolları kullandığı bir biçimde vurgulanmıştır. Osmanlı'daki ilmiye, seyyiye ve Kalemiye sınıflarının nasıl dönüştüğü ve geliştiğı ve bu birimlerde güç sahibi olabilmek için hangi evrelerde neler yapıldığı açıkça gösterilmiştir.

²² *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, (Çev. Nihal Atsız), İstanbul, 1992, ss.190-191.

²³ Tayyip Gökbilgin, Nişancı, *İslam Ansiklopedisi*, 9. Cilt, İstanbul, 1940, s. 298, Ayrıca bkz. Uzunçarşılı, *Merkez Teşkilatı*, s. 2014, Halil İnalcık, Reisülküttap, *İslam Ansiklopedisi*, 9. Cilt, İstanbul, 1940 s. 627. Uzunçarşılı. *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, s. 175.

²⁴ Mumcu, *Divan-ı Humayun*, s. 28.

nitelikleri ağır basan ilk dönem bürokratları saray bağı olarak hiyerarşi oluşturmuşlar ve bürokraside yer almak özellikle eğitilmiş sınıf için hedef haline gelmiştir. Bu durum bürokrasideki hareketliliğe yeni bir boyut kazandırmıştır. Padişahın Divan toplantılarına katılmamasıyla birlikte Arz Odası oluşturularak devlet işlerini Sadrazam aracılığıyla yürütme uygulaması başlamıştır. Her ne kadar bürokratların hüküm verme yetkileri olsa da karar almada padişaha bağımlı kalmışlar bürokrasideki atama ve görevlendirmeler padişahın bir lütfu ve ihsanı olarak kalmaya devam etmiştir. Osmanlı Devleti'nde yasama, yürütme ve yargı'da görev alacakları belirleme yetkisinin (belli ölçülerde) padişahın olması bürokrasinin etkinliğini ve sınırlarını da belirlemiştir. Tevchiat'ın padişah ve onun birinci düzeyde temsil eden ya da vekili olan Vezir-i Azam'ın tercihlerine bağı olması bu anlamda Divan-ı Hümayun karar alma yönünü icracılık düzeyine indirgemıştır. Bu durum Padişahın, divanın genel yapısını biçimlendirmesini, bürokrasinin oluşmasını ve karar almasını doğrudan etkilemiştir. Bunun nedeni Osmanlı Devleti'nde egemenlik bu hakkı Tanrıdan aldığı iddia eden padişahın mutlak otoritesine bağı olduğu düşüncesidir. Padişah dini açıdan Ulul Emir olarak toplumu yönetim hakkını elinde bulundurmuş hem de Şer'i Şerif olarak aldığı kararlarda sorumsuz olmakta hem de kanun koyma yetkisiyle bürokrasinin etkisini sınırlandırma ayrıcalığına sahip olmuştur. Bu yönetim anlayışında bürokratik görevler doğrudan ya da dolaylı olarak tek elde toplanmıştır. Yönetim ve bürokrasi aslında aynı kişi ya da aynı organ tarafından sürdürülmüştür. Bu bürokrasi padişaha bağı yardımcıları ve Divan-ı Hümayun'dan oluşmuştur.²⁵ Ancak Divan-ı hümayundaki görevlendirmelerin belirsiz olması ve işleyiş kişilere (vezir vd.) bağı olduğundan istikrarlı ve düzenli işleminde sorunlar ortaya çıkmıştır.

Divan-ı Hümayun'un işleyişi açısından en önemli sorun bürokratların icra ve karar mekanizmalarındaki yetki ve sorumluluklarının açık olmamasıdır. Örneğin Osmanlı kanunnamelerinde kadıların yetkileri açıklanırken, hukuksal konularda hüküm vermeleri doğal görülmüş ancak siyasi ve idari işlere müdahale etmemeleri istenmiştir. Bürokraside atama yetkisi belli düzeyde sadrazamlara verilmiş, merkezi ve yerel bürokrasiye atamalarda son sözü padişahlar söylemiştir. Sadrazamlar bürokraside güçlü olmakla beraber yönetsel açıdan Divan-ı Hümayuna danışmaları gerektiği belirtilerek yetkilerinde belli düzeyde sınırlamaya gidilmiştir.²⁶ Padişahlar sosyal baskılar ve toplumsal yaşamda ortaya çıkan zorunluluklar nedeniyle kanunnameler (adaletname) çıkararak divanın yetkilerini ve bürokratların keyfiliğini sınırlamakla kalmamış, aynı zamanda bürokratların faaliyetlerini biçimlendirmişlerdir.²⁷ Padişahın Sadrazamla birlikte yemek

²⁵ Muzaffer Sencer, "Tanzimat'a Kadar Osmanlı Yönetim Sistemi", *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt 17, Sayı 2, Haziran 1984, s. 21-44;

²⁶ "Salı ve perşembe günlerinden gayri eyyamda kendi sarayında ikindi vakitlerinde divan edüp mesalihi ibadullahı şer ve kanun üzere görürler ve faslı niza ve kat'ı husumet buyururlar..." Sadrazam'ın halkın sorunlarını ve davalarını çözerken tek başına değil, divana danışarak karar vermesi gerektiği vurgulanmaktadır. Bkz. Sıddık Sami, *Türkiye'de İdarenin Kazai Murakabesi*, *İ.Ü. Hukuk Fakültesi Mecmuası*, yıl 1, 1935,

²⁷ Adâletnâme, devlet otoritesini temsil edenlerin, reaya'ya karşı bu otoriteyi kötüye kullanmalarını, kanun, hak ve adâlete aykırı tutumlarını, olağanüstü tedbirlerle yasaklayan beyanname şeklinde bir Padişah hükmüdür

yemesi, vergilendirme vb. uygulamalara bu kanunnamelerle son verilmiştir. Bununla birlikte bu kanunnameler oldukça dağınıklık göstermektedir.

Divan-i Hümayun üyeleri ve bürolarındaki kâtipler Osmanlı toplumunda hukukun oluşturulması, yönetsel ve ekonomik konularda yol gösterici olmuş, devlet yönetimine ilişkin ilkelerin geliştirilmesi, yürütülmesinde sorumluluk almışlardır. Temel eğitimlerini medreselerde almış olan ve genelde aralarında yazılı olmayan iş birliği ilkelerine göre hareket eden ve yönetsel açıdan veziriazama bağlı olan bürokratlar, bürokratik geleneği usta-çırak anlayışına göre uygulamada öğrenmişlerdir. Siyasi ve yönetsel işlerle ilgilenen bu bürokratlar ile defterdarlığa bağlı maliye bürokratları olmak üzere uzmanlaşma söz konusudur. Bunun dışında, gümrük, maden, vakıflarla ilgilenen “emin” adı verilen bürokratlar ve onlara bağlı kâtiplerde bürokratlar içinde sayılabilirlerdi.²⁸ Divan-ı Hümayun padişahın emirlerini yerine getiren ve padişaha atfedilen bir unvanın yansımasıdır. Bu yüzden Divan ile Osmanlı Devleti’nde bürokrasinin başlaması topluluk ya da beylikten devlete geçişi simgelemiştir.

Padişah divana her zaman başkanlık yapmasa da divanda alınan kararları kontrol etmiş ve bu kararlar daha sonra uygulamaya konmuştur. Divan bir yandan bürokratik anlamda padişah ve yöneticilerin halk ile iletişim kurmasına aracı olmuş, diğer yandan belli konularda divan üyelerinin görüşleri alınarak bir tür danışma organı gibi çalışmıştır.²⁹ Divan’ı oluşturan bürokrasinin gücü elinde toplaması ve kullanması toplumdaki uyum ve dengenin korunması için de bir araçtı. Kutadgu Bilig’de ifade edilen “Memleket tutmak için, çok asker ve ordu lazımdır; askeri beslemek için de çok mal ve servete ihtiyaç vardır. Bu malı elde etmek için, halkın zengin olması gerektir; halkın zengin olması için de doğru kanunlar konulmalıdır. Bunlardan biri ihmal edilirse, dördü de kalır; dördü birden ihmal edilirse, beylik çözülmeye yüz tutar” ifadesi Osmanlı bürokrasinin oluşturulmasının mantığını oluşturmuştur.³⁰ Osmanlı devlet adamları ve bürokratları da “zorunluluk” ve “neden” ilkelerine dayalı “rasyonalite” normu olarak özetlenebilecek bir yönetsel anlayış geliştirmişlerdir. Dinsel zorunluluktan çok devletin zorunluluk duyduğu gelişme ve yeniliklerden oluşan zorunluluk *devletin bekası* biçiminde somutlaşmıştır. Bu ilkeler, idealler ve değerler, devlete ait eğitim kurumlarında çalışanlarca askeri ve sivil bürokratik kadrolara aktarılmıştır. “Devlet adabı” olarak nitelendirilebilecek bu anlayış bürokratik davranış kalıbı haline gelmiştir.³¹

“Adâletnâme; yaygın bir hal alan birtakım haksızlıkları, Padişahın yasakladığını halka ve görevlilere bildiren bir genel beyannâmeden başka bir şey değildir.” Bkz. Halil. İnalçık, “Adâletnâmeler”, *TTK Belgeler*, II/3-4 (1967), s. 49-145.

²⁸ Halil İnalçık *The Ottoman Empire: Classical Age*: s.89.

²⁹ Sencer, *Tanzimat’a kadar*, s. 22.

³⁰ Yusuf Has Hacıp, *Kutadgu Bilig*. Türkiye Diyanet Vakfı, 2003., 2057-2059 beyitler.

³¹ Carter, V., Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire. The Sublime Porte, 1789- 1922*, Princeton, University Press, Princeton, NJ., 1980. s. 9

Klasik dönemde daha çok icracı özellik taşıyan Divan üyesi bürokratlar, devlete ait görevlerin yerine getirilmesi, davaların görülmesi ve cezaların infazı, halkın barış içinde yaşamasının sağlanması, adaletin yerine getirilmesi gibi işlerin yürütülmesinde Vezir-i Azam başkanlığında çalışmışlardır. Divan-ı Hümayun en önemli görevleri adaletin sağlanması ve dağıtımını olduğu için hem bir yüksek mahkeme hem de devletin genel yönetimini ilgilendiren işlerin görüşüldüğü ve karara bağlandığı bir yürütme kurulu olarak düşünülebilir. Divandaki toplantılarda Vezir-i Azam ve diğer vezirlerin yanı sıra Kazasker, Defterdar ve Nişancı gibi bürokratlar da yer almıştır. Vezir-i Azam daha çok askeri ve örfi konularda söz sahibiyken Kazaskerin en önemli görevi Divan-ı Hümayuna gelen davaları dinlemektir. Nişancılar tuğra çekmek, fermanları hazırlamak ve örfi hukukla ilgili kuralların saptanmasını sağlama görevleriyle belki de bürokrasi içinde danışma ve öneri getirme bakımından icranın ötesinde görev yapmışlardır. Özellikle örfi hukukla ilgili kuralların hazırlanmasında önemli rol oynadıkları için ayrıcalıklı yere sahip olmuşlardır. Osmanlı merkez bürokrasinin başkanı olarak atanan Nişancılar bürokrasi içindeki tüm çalışanların da sorumlusu olarak görev yapmıştır.³² İncik, Divan-ı Hümayunu Osmanlı Devleti'nin klasik çağında "en yüksek hükümet organı" olarak niteler.

Divanın en üst düzey yöneticisi olan Sadrazam, Padişah'tan sonra, devletin en güçlü yöneticisi olarak İlmiye sınıfını ilgilendiren bazı görevler hariç padişahın yetkilerinin tamamını kullanılabiliyordu. Fatih Kanunnamesinde Sadrazamın yetkileri şöyle belirtilmişti: "Bilmelisiniz ki, Sadrazam, bütün vezirlerin ve komutanların başıdır. O herkesten daha yücedir, her işte Sultanın vekilidir. Defterdar hazine işlerinde sultanın vekilidir, fakat sadrazamın denetimi altındadır. Bütün toplantılarda ve merasimlerde, Sadrazam herkesten önce gelir, herkesin önündedir".³³ Ayrıca, bürokraside atamaların birçoğu Sadrazam tarafından yapılmıştır. Padişahın divana katılmaması nedeniyle otoritesi büyük ölçüde vezirlere geçmiştir. Kuruluş döneminde bürokrasi keskin biçimde ayrılmamış "seyfiye" olarak adlandırılan yöneticiler ilmiye, kalemiyeye ilişkin görevleri de yerine getirmişlerdir. İlmiye sınıfından olan kadılar ve müftüler padişah tarafından atanmış bürokratlar olarak görev yapmışlar, Şer'i hukuk çerçevesinde emirlere itaat ve sadakati sağlamışlardır. Kadı ve müderrislerin bürokraside ön plana çıkmasıyla birlikte Osmanlı devleti bürokrasisi de ilk dönemlerde dinsel yönü ağır basan bir görünüm almış, ilmiye devlet bürokrasinin önemli kurumlarından biri haline gelmiştir. İlk kuruluş yıllarından sonra Vezir, Kazasker, Defterdar ve Nişancı ve Şeyhülislam gibi üst düzey bürokratlar İlmiye sınıfından atanmıştır.

Osmanlı Devleti'nde bürokraside uzmanlaşma zaman içinde ihtiyaçlara dayalı olarak gelişmiş ve farklılaşmıştır. Osmanlı bürokrasisini "seyfiye" "ilmiye" ve "kalemiye olarak üç temel uzmanlık

³²Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri-1: Giriş ve Fâtih Devri Kanunnâmeleri*. Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2006. Ayrıca Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*. Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988, s. 215.

³³ Halil İncik, *The Ottoman Empire: Classical Age*: Hachette UK, 2013.s. 89, 94

alanına ayırmak mümkündür. Devletin kuruluş aşamasında seyfiye askeri alanda ön plana çıkmıştır. Seyfiye mensupları ilk yıllarda Müslüman kökenli ailelerden gelmiştir. Daha sonra Hristiyan tebaadan alınan zeki ve yetenekli çocuklar Enderun'da eğitim aldıktan sonra sivil ve askeri bürokraside söz sahibi olmuşlardır. Yükselme dönemiyle birlikte bürokratlar yönetiminde birinci derecede söz sahibi olan “Padişah”ın beklenti ve isteklerine karşılık vermiş, yüksek düzeyde sadakat ve itaat ile “mutlak bir yönetim” anlayışını sonuna kadar desteklemişlerdir. Kapıkulları adı verilen bu bürokratlar Hristiyan tebaadan devşirilmiş ve din, aile ve meslek bağları açısından toplumda herhangi bir sınıfa bağlı olmamalarına özen gösterilmiştir.³⁴ Osmanlı Devleti'nde padişah ve çevresine dayalı bürokrasi merkezi açıdan oldukça güçlü hale gelmiştir. Askeri bürokrasinin en büyük özelliği padişaha mutlak sadakatle hizmet etmeleridir. Bu nedenle merkezde Enderun mektebinde padişahın gözetiminde özenle yetiştirilen bu askeri bürokrasi padişahın temsilcisi olarak başta saray hizmetleri olmak üzere eyaletlerdeki farklı bürokratik kadrolarda ve orduda görev almışlardır. Padişah, yetkilerini kendisine tamamen sadık olanlarla paylaşmıştır. Bu anlamda askeri bürokrasinin sadakat ilkesine göre seçildiği söylenebilir.³⁵ Tımarlı Sipahiler ve Kapıkulu Askerleri (Yeniçeriler) Kaptan Paşa, Beylerbeyleri, Sancakbeyleri ve diğer askeri kadrodan oluşan “Seyfiye” bürokrasinin en güçlü kanadı olarak Divan-ı Hümayunda çoğunluğu oluşturmuştur. Bu bürokratların görevlendirmeleri ve yetkileri devletin değişimine paralel olarak değişmiş ve gelişmiştir. Bu anlamda Divan-ı Hümayun belirli bir seçkin sınıfın bir araya gelmesiyle oluşmamış, kendi alanlarında yetkili ve genellikle padişaha sadakatle hizmet etmeyi ilke edinmiş bürokratların oluşturduğu bir kurul haline gelmiştir.³⁶

Sivil bürokrasi içinde en etkili olan başka bir sınıf olan “İlmiye”, Şeyhülislam, Kazaskerler, Kadılar, Müftüler, Müderrisler ve Naiplerden oluşmaktaydı. Medreselerden yetişen bu kişiler din, adalet, eğitim konusunda bürokrasi geleneğini oluşturmuşlar ve toplumda hukuksal, ekonomik ve eğitimsel faaliyetleri biçimlendirmede önemli rol oynamışlardır. Kendi içine kapanık olan bu sınıf kalemiye bürokratlarının temel eğitiminden de sorumlu olmuş siyasi açıdan özellikle uzun yıllar bürokrasiyi biçimlendirmiş ve etkilemiştir. Osmanlı Devleti'nin yükseliş döneminde bu rolleri azalmakla birlikte gerileme başlayınca tekrar ön plana çıkmışlardır.³⁷

Bürokraside resmi yazışmalar ve mali kayıtlar vb. sorumlu olan “kalemiye” Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinden sonra devlet yapısında ortaya çıkan değişimler ve uluslararası ilişkilerin gelişmesi ile daha görünür hale gelmiştir. Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde Saray, Bâb-ı Alî

³⁴ Heper, *Bureaucracy in the Ottoman-Turkish Polity*, s. 35-36.

³⁵ Halil İnalcık, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk ve Adâlet. Kronik Yayıncılık, 2016.* s. 29-45. Muzaffer Sencer, Tanzimat'a Kadar Osmanlı Yönetim Sistemi. *Amme İdaresi Dergisi*, 1984, 17(2), 21-44.

³⁶ M. Nihat Ünal, “Osmanlı Devleti'nde Divan-ı Hümayun (Hükümet), İlim”, *KGSD*, S. 10, 1976, s.31-37.

³⁷ Cenk Reyhan, “Osmanlı Devleti'nde Siyasal İktidar ve İlmiye Sınıfı”, *AİD*, S. 32/3, Ankara, 1999, s. 77, Ayrıca Bkz. Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi*. Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1959. s. 55.

ve Defterdarlık birimleri oluşturularak bürokratik yapı kurumsal hale getirilmiştir. Bürokrasiye geçiş daha çok yöneticilerin takdir ve tercihi ile olmuş ve yaparak yaşayarak yani iş başında öğrenilen bir meslek haline gelmiştir. Bürokratlar bireysel tercihler ve usta-çırak anlayışına dayalı olarak yetişmeye başlamış ve devlet işlerinde görev almışlardır. Osmanlı Devleti'nin beylik evresinden devlete geçiş süreci ile devlet hizmetlerini görececek kişiler için memuriyetler oluşturulmuş, görev alanları ve tanımları yapılarak profesyonel bürokrasiye geçiş konusunda önemli adımlar atılmıştır. Kalemîye sınıfının etkisi büyük olmuş, düzenli kayıtları tutan kalemîye bürokratları paşa rütbesine kadar yükselmişlerdir. Daire sayısı devletin genişlemesine bağlı olarak artmış, bürokrasinin kendi içinde sınıflandırılması ve atama ilkeleri Kanuni Sultan Süleyman döneminde belirginleşmiştir. Divan kalemleri denilen bu bürolarda çalışanlar edebiyat, hukuk, tarih vb. konularda da farklı görevleri icra etmişlerdir.³⁸ Kalemîye saray içinde genel bürokratik yazışma vb. işleri gerçekleştirerek ayrıcalıklı bir konumla yerini sağlamlaştırmıştır.

“Seyfiye” “ilmiye” ve “kalemîye”de göreve yapanlar uzun yıllar Osmanlı geleneksel bürokrasinin özünü oluşturmuştur. Bürokrasiye geçiş her ne kadar padişahın tasarrufunda olsa da atanmak için yetenek ve eğitim önemli belirleyiciler olmuştur. Bürokrasi saray çevresinde içe dönük olarak çalışmıştır. Osmanlı Devleti'nin askeri başarıları siyasi gücü beraberinde getirmiş, kalemîye padişahın gücünü temsil ederken, seyfiye bürokraside koruyucu ve yaptırım gibi sorumlulukları üstlenmiş, ilmiye sınıfı ise ikna ve itaati kullanmıştır.

Bürokrasi, Osmanlı Devleti'nde orta çıktığı ilk andan itibaren net bir hiyerarşi ve emir-komuta zincirine dayalı olarak merkezi düzeyde faaliyet göstermiştir. Çağına göre oldukça uzmanlaşmış olan bu bürokraside herkesin yapacağı işler belli olmakla beraber zaman zaman dönoğaçlama faaliyetlere de yer verilmiştir. İş bölümü herkesin kendi işine odaklanması sonucunu özellikle askeri, sivil bürokratların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu sınıflar yıllar içinde kendilerine özgü iş bölümünü benimsemiş ve verimli biçimde çalışmışlardır. Hiyerarşide üstten alta doğru denetim söz konusuydu. Aralarında yazılmamış resmi kurallar ve her seviyede belli düzeyde açık yaptırımlar vardır. Osmanlı Devleti'nde klasik dönemde bürokrasi üç temel görevi yerine getirmiştir. İlk olarak, Divanda alınan karar ve yapılan yasal düzenleme ve politikaları uygulamıştır. Vergilendirme, ekonomik alanda düzenlemeler yapma ya da toplumsal yaşamı düzenleyen ferman vb. uygulama gibi etkinlikler buna örnek verilebilir. İkinci olarak devletin kayıt ve belgelerinin tutulması ve korunmasını sağlamışlardır ki bugüne kadar ulaşan Osmanlı arşivinin zenginliğinin temel gerekçesi de budur. Üçüncü olarak bürokratlar devletin gündelik yaşamda karşılaştığı sorunları çözme ve toplumsal yaşamı düzenleme görevini yerine getirmiştir. Örneğin, günlük yaşamı etkileyen kurallar, gayrimüslimler ile Müslümanların ilişkileri, vakıfların yönetimi vb. işlemler bunlar arasında sayılabilir. Osmanlı devleti fetih ve gazadan oluşan devlet politikasına

³⁸ A. Hayrettin Kalkandelen, *Personel Yönetimi ve Yönetimde Sistemler Ülkeler*, Ankara, 1972, s. 42-43.

dayalı bir İslam devleti geliştirebilmek için adalet ve din kavramlarını kullanmıştır. Geleneklere bağlı ve kalıcı İslam devleti oluşturabilmek için dinsel ve hukuksal kurumlar oluşturmuş bunları da devletin koruması altına almıştır. Medreseler aracılığıyla eğitilmiş kadrolar arasında belli bir hiyerarşi yaratmıştır. Bu hiyerarşiye dayalı olarak ilmiye ve diğer sınıflara geçişi kendi elinde tutarak geleneksel olarak ulemanın devlet işlerine ve bürokrasiye geçmesini sağlamıştır.³⁹

Kâtipler ise ayrı uzmanlık isteyen iki farklı gruba ayrılmıştır. Birinci grupta, Kamu yönetimini yürütebilmesi için Divanı Hümayun kararlarına göre tezkerelerin yazılması, muhaberenin yürütülmesi işiyle görevli olanlardı. Kalemîye mülki amirlere ve memurlara verilen emirleri yazma, vergi toplama, yazma ile atama ve terfi işleriyle ilgili yazışmaları görevlerini de ifa etmiştir. Mülki amirlere emirleri yazanlar Reisülküttap, vergi ile ilgili yazışmaları yapıp kayıtları tutan defterdar ise Nişancıya bağlı çalışmıştır. Bu durum bürokraside belli düzeyde uzmanlaşmayı da beraberinde getirmiştir.⁴⁰ Kalemîye bürokratları Osmanlı devleti bürokrasisinde padişahın fermanları, emirnamelerini, kanunları ve antlaşmaları yazmışlar, idari konularda önerilerde bulunmuşlar; emir, ferman ve kanunların uygulanmasını kontrol etmişlerdir. Devletin mali ve mülki işlerinin yerine getirilmesinden sorumlu olan ve Divan-ı Hümayun üyelerinden Defterdar, Nişancı, Reisülküttap gibi üyelerden oluşan bürokratlar ise daha çok kalemîye sınıfı adını almışlardır. 16. Yüzyıldan sonra siyasi, toplumsal ve ekonomik çözümlere bağlı olarak bürokrasi anlayışında bozulma ortaya çıkmış ve bürokrasi işlevini yerine getirememiştir. Klasik dönemde padişah bürokraside belirleyici olmuş ve üyeleri bizzat atamıştır. Bu uygulama daha sonra değişmişse de bürokrasi merkezi kararları yerelde uygulayarak padişahın isteklerini bir ölçüde gerçekleştirmiştir.

Bürokratların eğitim aldığı kurum temelde medrese olmakla birlikte daha sonra oluşturulan “Enderun” ve bizzat divan kalemleri de bürokratların yetişmesinde söz sahibi olmuştur. Osmanlı Devleti’nin kuruluş yıllarında ilmiye bürokratik alanda seyfiye ile birlikte daha etkili olmuş, kalemîye daha geri planda kalmıştır. Bununla birlikte daha sonraki yıllarda ilmiye ve seyfiyede bozulmalar ve devlet işlerinin karmaşıklaşması kalemîye sınıfının bürokratik olarak ön plana çıkmasına neden olmuştur. Kısacası, erken dönem bürokrasisi imparatorluktaki kanun, düzen ve sosyo-ekonomik dengenin sağlanmasında önemli rol oynamıştır. Ancak, içe dönük çalışmaları, dünya gerçeklerine kapalı olmaları, Osmanlı Devleti’nin yükselişi ile Avrupa’nın bilimsel ve teknolojik yükselişinin eş zamanlı olmasıyla tezat oluşturmuş, çağdaş devlet yönetimi ve bürokrasinin gelişmesi uzun yıllar ihmal edilmiştir. Bürokrasinin kendi içine kapanıklığı devletin gidişatı konusunda gerçeği görmelerini engellemiş, savaşların kaybedilmesi ile yetersizlikleri belirtmeye başlamıştır. Askeri yapının bozulmasıyla Tımar sistemi bozulmaya başlamış vergilerin

³⁹ Bkz. Fleischer, *Gelibolulu Mustafa Ali...*, s.31

⁴⁰ İnalcık, *The Ottoman Empire: Classical Age*: s. 100

toplanması mültezimlere verilmiş, Mültezimler güçlenmiş ve “ayan” adı verilen yerel beyler ortaya çıkmıştır. Merkez ve taşra arasındaki politika ve güç çatışmaları padişahların ekonomik kaynaklarını kontrol etmesini güçleştirmiş ve bürokrasi üzerindeki denetimini de zayıflatmıştır. 18. Yüzyılın sonuna doğru bürokratik açıdan güç padişahın vezir-i azama geçmiş Bâb-ı Âli olarak bilinen kurum devlet yönetiminin dolayısıyla bürokrasinin de merkezi olmuştur. Bu dönemde Divan varlığını biçimsel olarak devam ettirmiştir.⁴¹.

Lale Devrine kadar eğitimle ilgili uygulamalarda yalnızca ilmiye belirleyici olmuştur. Medreselerin ya da sıbyan mekteplerinin açılması, müderrislerin atanması vb. konularda söz sahibi olan yerelde kadılar merkezde ise şeyhülislam var olan uygulamaları geleneksel yapıya göre sürdürmüşlerdir. İlmiye kökenli bürokratlar; müderrislerin atanması, yeni medreselerin açılmasına karar verme, müderrislik yapma dışında biçimsel denetleme ve vakıf müteveli heyetlerinde görev almışlardır. Bununla birlikte Osmanlı devlet adamları geleneksel eğitim kurumlarının statik yapısını sürdürmeleri, dışa kapanık olmaları gibi nedenlerle eğitim programları ve öğrenme öğretme süreçleriyle ilgilenmemiştir. Devlet, eğitimi kendi görevi olarak görmemiş ve uzun yıllar ihmal etmiştir. Bu nedenle eğitime olan etkileri oldukça sınırlı kalmıştır. Lale devri sonrasında batı tarzında kurumların oluşturulmaya başlamasıyla da daha çok askeri bürokrasinin etkisi hissedilmiştir.

Osmanlı devleti yükseliş dönemindeki askeri başarılarından dolayı toplumda dengeli bir yönetim anlayışı geliştirmiş ancak daha sonraki dönemlerde ortaya çıkan toplumsal istemleri karşılayan bir bürokratik yapı geliştirememiştir. Bu durum bürokratik bir yapısal dengesizliğe yol açmış ve devletin bürokratik yapısının gevşemesine yol açmıştır. 16. yüzyılın ortalarında Osmanlı Devleti'nin yönetim sistemi dolayısıyla kurumsal yapı ve toplumsal örgütlenmede bozulma ve yozlaşma⁴² başlamış aslı yönetim sistemi gerilemiştir.⁴³ Yozlaşma, adam kayırma, bürokrasinin bozulması hem arşiv belgelerine hem de edebi ürünlere yansımıştır.⁴⁴ Bürokraside meritokrasinin yerini, kayırma, siyasallaşma almıştır.⁴⁵ Ayrıca, 17. yüzyıldan sonra çok kısa aralıklarla padişahların değişmesi bürokrasiyi ve devlet yaşamını olumsuz yönde etkilemiştir. Devlet yönetimindeki mutlak ve değişmezlik anlayışı hızlı biçimde dönüştürülemedi. Padişahlarla birlikte sadrazamların ve alt bürokrasinin sık sık değişmesi bürokrasideki süreklilik ve kesintisizlik

⁴¹ Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford University Press, London, 1961. s. 372

⁴² B. Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. s.40 Ayrıca, Bkz. Metin Heper. 19. *Yüzyılda Osmanlı Bürokrasisi*, İletişim Yayınları. İstanbul 1985, s. 245

⁴³ H. İnalcık'a göre gerilemenin anlamı "bir müessesenin ilk kuruluşu sırasında tesis edilen aslı kuruluş amaçlarına artık hizmet edemez hale gelmesi olarak görülebilir." H. İnalcık, "gerilemeyi idame-ı hayat için dönüştürmek ya da yeni durumlara uyum sağlamak olarak" yorumlamaktadır. Bkz. Halil İnalcık. "Osmanlı Arşivleri Görülmeden 20. Yüzyılın Tarihi Yazılamaz" (Röportaj), Röportaj Yapan: Nancy Elizabeth Gallagher, Çev. İzzet Akyol, *İzlenim*. Sayı: 35-36, Temmuz-Ağustos 1996, s. 45 539

⁴⁴ Bkz. Süreyya Bevezadeoğlu. "16. *Dergâh*. s. 5-18

⁴⁵ Cornell Fleischer, *Gelibolulu Mustafa Ali*. S. 44, 49.

ilkesine zarar vermiş, bürokratlar sürekli olarak kime hizmet edeceklerini bekler duruma gelmişlerdir. Bir anlamda kime tabii olacakları beklentisi bürokrasinin işleyişini ve sağlıklı karar almalarını engellemiştir.

Devletin birçok kurumundaki özellikle ekonomik yapısındaki bozulma bürokrasiyi de etkilemiştir. Yöneticilere yaranma ya da kişisel yakınlıklara dayalı olarak yapılan bürokrat atamaları Osmanlı devlet geleneğinin bozulmasına, yetişmiş deneyimli dışlanmasına, hiyerarşik yapının bozulmasına yol açmıştır. Bürokratlar devlet için çalışmak yerine belli gruplar ya da kendi çıkarları için çalışmaya başlamışlardır. Ayrıca yaptıkları görevlerde alışageldikleri rutinlerin dışına çıkamamış, geleneksel anlayışa sıkı sıkıya bağlı kalmışlar ve değişen koşullara uyum göstermemiş, değerlendirmelerden kaçınmışlar Osmanlı Devleti'ndeki değişim ve dönüşüme de karşı çıkmış ya da engellemişlerdir.⁴⁶

Toplumsal açıdan yeniliklerin yapılması, yönetsel yenilikler ve bürokratik reformlar konusunda duyarlı davranmamışlardır. Yönetimsel ve bürokratik tutuculuk ile nepotizme dayalı ilişkiler Osmanlı bürokrasisine egemen olmuştur. Devlet işlerinde aksaklıkların farkına varan Osmanlı Devleti 17. yüzyılın başından itibaren devlet yönetimi anlayışında birtakım değişiklikler yapmıştır. Kardeş katline son verilmesi, padişahlığa Osmanlı soyundan büyük kardeşin getirilmesi, şehzadelerin sancağa gönderilmesinden vazgeçilmesi, atamalarda liyakatin göz ardı edilmesi, bürokratların kişisel hırslarının devlet çıkarının önüne geçmesi bunlardan bazılarıdır. Buna karşılık devlet geleneği de bozulmaya başlamış bürokratik kadrolara atamalarda adam kayırma ve rüşvet gibi olumsuzluklar görülmeye başlamıştır. Bürokraside deyim yerindeyse “bürokrat aileler egemenliği ya da hanedanlığı” hâkimiyetine dayalı bir devlet anlayışı gelişmiştir. Bu dönemdeki olumsuzlukları gören bazı devlet adamları durumun düzeltilmesi için layihalar sunmuşlardır.⁴⁷ Layihalarda yönetsel anlayışın değişmesi, padişahın otoritesinin zayıflaması, bürokratlar ile halkın kanunlara uymadığı ve bürokratların devlet işlerini yaparken kişisel çıkarlarını devlet çıkarlarının üzerinde gördükleri belirtilmiştir. Devlet yönetimi, bürokrasi geleneğinin ve işleyişinin yansırı ordu, toprak ve mali yapının bozulması bürokrasinin faaliyetlerine zarar vermiştir. Bürokrasiyi oluşturan ilmiye ve kalemiye sınıfında bozulmalar başlamış, ilmiyede makamlar rüşvet karşılığında alınır satılır hale gelmiştir. Bunu kalemiye ve diğer alanlarda görev yapan bürokratların yozlaşması izlemiştir 17. Yüzyıldan sonra bürokrasi ve devlet geleneği daha da fazla bozulmuştur. Askerî açıdan yenilgilerin artması ile devletin otoritesi zayıflamış, 18. yüzyıldan sonra Osmanlı devleti eski devlet yapısıyla ve bürokrasi geleneğiyle ilerleme sağlamayacağını başka bir deyişle “altın çağa” ulaşamayacağını fark etmiştir. Ekonomik ve idari bozulmalara paralel olarak merkezi

⁴⁶ II. Osman, III. Selim

⁴⁷ Lütü Paşa, *Asafname*. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1982. Ayrıca Bkz. Bey, Koçi. *Risale-i Koçi Bey*. Mösyö Wats Tabhanesi, 1860.

bürokrasi dışında güçlenen Ayanlar da güçlenmeye başlamış, taşra bürokrasini biçimlendirmiş, bürokrasinin değişimine ve bozulmasına yol açmıştır. Ayrıca bürokraside egemen olan ilmiyedeki bozulmalar aynı zamanda adaletin de dağıtılmasını etkilemiş ilmiyenin bürokrasideki etkinliği azalmaya başlamış ve kalemiye bürokratları ön plana çıkmıştır.⁴⁸

Osmanlı Devleti'nin yükseliş dönemiyle Avrupa'da Rönesans ve Reform ile daha sonra ortaya çıkan aydınlanma düşüncesi Osmanlı Devleti'nin yükselişi eş zamanlı ilerlemiştir. Avrupa'da yerleşik kurumlar büyük değişime uğramıştır. Osmanlı devleti ise yükseliş döneminde bu yenilik ve dönüşümlere yabancı kalmış, Batıdaki düşünsel ve bilimsel anlayışı zamanında kavrayamadıkları için devlet geleneğinde de dönüştürmeleri yavaş olmuştur. Bu olaylar Osmanlı bürokrasisinin devlet işlerindeki tutuculuğunu biraz daha artırmıştır. Devletin işleyiş ve yönetimindeki gerilemeleri ve bozulmaları gören devlet adamları çözüm arayışlarına girmişlerdir. Devletin gerilemesi, parçalanması ya da çöküşünü önleyebilmek için Lale devrinden önce başlayan, Nizam-ı Cedid ve Tanzimat ile hız kazanan reform ve yenileşme çabaları içinde askeri eğitim kurumlarının ıslah edilmesi de yer almıştır. Askeri eğitimde yapılan ıslah çalışmaları daha sonra sivil eğitim alanına da yansımıştır. Tanzimat öncesinde başlayan (Genç Osman 1618-1622), IV. Murad (1623-1640) ve Köprülüler'in Düzenlemeleri) çabaların temel özelliği Osmanlı Devleti'nin kendi kaynakları ile ıslahat yapması ve devletin sosyal, kültürel vb. kurumlarını değiştirmek biçiminde özetlenebilir.⁴⁹ 1699 Karlofça ve 1718 Pasarofça Antlaşmaları Osmanlı Devleti'nde deyim yerindeyse hayal kırıklığına yol açmış Avrupa ile uluslararası ilişkilerde üstünlüğünü kaybetmeye başlayan Osmanlı Devleti'nde yöneticiler 18. Yüzyılın başından itibaren devlet yapısı ve yönetim anlayışında reform yapmanın gerekliliği anlamış, III. Ahmed devrinde Damad İbrahim Paşa'nın çabalarıyla Batıya ilgi gösterilmiştir. Temel amaç devletin çöküşünü önleyebilmektir. Osmanlı devleti kendi kaynakları ve bürokratik yapısıyla Avrupa'yı yakalayamayacağını farkına varmış ve Avrupa'yı taklit etmeye başlamıştır. ıslahat adı verilen bu yeniliklere çoğunlukla bürokratlar öncülük etmişlerdir.⁵⁰ İlk çabalar Lale devrinde başlamıştır. Lale devrindeki yeniliklerin önceki ıslahat çabalarından farkı Osmanlı devletine yabancı olan Avrupa kültürünün alınması ve bürokrasi anlayışında değişiklik yapma gerekliliğinin ilk kez kabul edilmesidir.⁵¹ Bu değişimi Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'in Avrupa'ya elçi olarak görevlendirilmesi: “vesâit-i

⁴⁸ Cevdet Paşa. *Ahmed Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, 1309 (Matbaa-i Osmâniyye. c. 7. s. 148, M. Naîma, a.g.e., c. 1, s. 40. Defterdar Sarı Mehmet Paşa da benzer sorunları dile getirmiştir. Bkz. Defterdar Sarı Mehmet Paşa, Devlet Adamlarına Öğütler, Sadeleştiren: Hüseyin Ragıp Uğural, KBY., Ankara 1992.*

⁴⁹ İhsan Süreyya Sırma, *Tanzimat'ın Götürdükleri*, 6. bs., Beyan Yay., İstanbul 1995, ss. 22-23, Mehmet Ali Kılıçbay, “Osmanlı Batılaşması”, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi (Bundan sonra TCTA olarak verilecektir)*, c. I, İletişim Yay., İstanbul ty., s. 148; E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi, Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, s. 55, Ayrıca Bkz. Enver Ziya Karal, “Tanzimattan Evvel Garplılaşma Hareketleri”, *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul 1940, ss. 13-16

⁵⁰ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 39

⁵¹ Mümtaz Turhan, *Kültür değişimleri: Sosyal psikoloji bakımından bir tetkik*. No. 16. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 1994.s. 125;

umrân ve marifetine dahi layıkıyla kesb-i ıttılâ ederek kabil-i tatbik olanlarının takrirî” ifadesiyle gördüklerini rapor etmesi yani sefaretname hazırlamasını istenmesinde somut olarak görmek mümkündür. Osmanlı Devleti’nde bürokratik anlayışın değişimine ilişkin bu uygulama⁵² ile Osmanlı devleti kurumsal değişime yönelik ilk adımlar atılmıştır. Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi’nin beraberinde götürdüğü oğlu Sait Mehmed Efendi İstanbul’a döndükten sonra matbaayı kurmaya çalışmıştır.⁵³ Matbaanın Osmanlı sınırları içinde Osmanlı bürokratları tarafından kurulması bürokrasinin dönüştürücü etkisine ilk önemli örnektir.⁵⁴

Osmanlı Devleti’ndeki kurumsal değişim ve Batılı anlayışı yerleştirmede daha sonra Hariciye adını alacak olan bu bürokratlar, Avrupa’ya gidip gelen Osmanlı elçileri bazen aktardıkları izlenimler bazen de ülkeye davet ettikleri Avrupalı aydın vb. kişiler düşünsel değişime öncülük etmişler, devlet adamlarını ve padişahı etkileyebilmişlerdir. Öncelikle biçimsel olarak başlayan değişimler zaman zaman kesintiye uğrasa da sonraki yıllarda sürmüştür.⁵⁵ Askeri alanda yenilik çabaları I. Mahmud döneminde (1730-1745) tekrar ele alınmış, askeri alanda yazılmış olan kitapların çevirisi, askeri uzmanları getirtilmesi gibi uygulamalar hızla devam etmiştir.⁵⁶ Osmanlı bürokratları bu etkileşimin gelişmesinde önemli rol oynamıştır. I. Abdulhamid döneminde Halil Hamid Paşa’nın Sadareti döneminde yaptığı ve yapmayı tasarladığı reformlar buna örnek gösterilebilir.⁵⁷

Osmanlı Devleti’nde yükselme döneminde başlayan kurumsal bozulmalar, gerileme döneminde savaşların kaybedilmesiyle daha da belirginleşmiştir. Devletin geleneksel yapısındaki çözülme hem merkez hem de taşra yönetiminde aksaklıklar ortaya çıkarmıştır. Devlet içindeki kontrolsüzlük kurumların geleneğinin bozulmasına neden olmuş, kurumsal geleneğin yerini keyfilik almıştır.⁵⁸ Merkezi gücün keyfi olarak kullanılması ve taşra yöneticilerin üzerindeki denetimin zayıflaması kamu düzeninin bozulmasını hızlandırmıştır. Düzenin bozulması çıkar çevrelerini bir araya getirmiş bunlar halk üzerinde etkili olmuşlardır. Devletin gerilemesine yol açan bu problemleri ortadan kaldırmaya çalışan padişahların bazıları (II. Osman) aynı şekilde çıkar çevrelerince engellenmiştir. Bunu fark eden padişahlar askeri alanda biçimsel bazı düzenlemeler yapmayı hedeflemişlerdir. “Tanzimat” olarak adlandırılacak bu düzenlemelerin en etkilisi III Selim

⁵² Faik Reşid Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, 3. bs., TTKY., Ankara 1992, ss. 53-58

⁵³ E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi, Nizamı Cedid...*, s. 56

⁵⁴ Türkiye’ye matbaanın girişiyle ilgili olarak bkz. Osman Ersoy, *Türkiye’ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler*, AÜDTCF. Yay., Ankara 1959, Karal, *Osmanlı Tarihi Nizam-ı Cedid...*, s. 57

⁵⁵ Karal, "agm.", s. 20

⁵⁶ Bkz. Bernard Lewis, "The Impact of The French Revolution on Turkey: Some Notes on the Transmission of ideas", *Journal of World History*, 1953, s. 109

⁵⁷ Halil Hamid Paşa’ için bkz. *İslam Ansiklopedisi*, Hazırlayan Kemal Beydilli. Halil Hamid Paşa, Yeniçerilerin Islahı, Askeri Alanda yenilikler, Sürat Topçularının oluşturulması için Fransız subaylarından yararlanılması, yerli üretim için atölyelerin oluşturulması, ziraatin düzenlenmesi gibi Islahatlara öncülük etmiş bir bürokrattır. Ayrıca bkz. M. Turhan *Kültür Değişimleri*, ss. 131-132

⁵⁸ Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişimleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999, s. 23.

döneminde gerçekleştirilmek istenen Nizam-ı Cedid'dir. Bu dönemde yapılması planlanan yeniliklerde devlet içinde yerleşik bürokrasi, ayan ve yeniçerilerin direnmesi olumsuzluklar yaratmıştır. Mevcut bürokrasinin yeniliklere belli düzeye karşı koyması bürokratik anlayışın değişmesine neden olmuştur.⁵⁹ Nitekim bu direnmeler III. Selim'in tahttan indirilmesi ve IV. Mustafa'nın kısa süreliğine de olsa padişah olmasıyla sonuçlanmıştır. Bu dönemde asker ve ulemanın oluşturduğu bürokrasi siyasi açıdan hükümdarı sınırlamış ve yönetimde daha fazla söz sahibi olmuştur. 31 Mayıs 1807 tarihli Şer'i Hüccet sözleşmesiyle devlete ilişkin yönetim kararlarının şer'i sınırlar içinde yapılması ve ulemanın hakemlik rolünün sürmesine yol açmıştır. Böylece devletin Müslümanlık boyutu vurgulanmış, Yeniçeri Ocağı etkinliğini sürdürmüştür. Bu durum seyfiye ve ilmiyenin bürokratik geleneğinin değişmesine muhalefetin olduğuna işaretler. Osmanlı toplumunda Sened-i İttifak'tan (1808) önce böyle bir sözleşmenin yapılması daha sonraki yıllarda yeni bürokratik geleneğin oluşacağına örnektir.⁶⁰ Böyle bir sözleşme Osmanlı yönetim geleneği için oldukça yeniydi. Bu engellere rağmen iç ve gelişmeler Osmanlı Devleti'nde bürokrasinin değişimini zorunlu kılmıştır. Fransız Devrimi doğrudan olmasa da daha sonraki yıllarda Osmanlı bürokrasinin düşünce dünyasını etkilemiş Batı kültürü, yaşam biçimi, bilim ve sanat anlayışının Osmanlı devletine girmesine hız kazandırmıştır.⁶¹ Bürokrasinin hem düşünsel hem de uygulamada görev ve anlayışının değişimi bu dönemden sonraya rastlar. Devletin değişmesi ve bürokrasinin yeniden oluşturulmasının zorunluluk olduğu kabul edilmeye başlamıştır. Osmanlı bürokratları eğitimle ilgili dönüşümlere kararlı olarak bu dönemde girişmişlerdir. Osmanlı devlet adamları Avrupa'dan bilim ve teknolojinin alınması gerektiğine karar vermişler ve batılı tarzda askeri okulların kurulması için çaba göstermişlerdir.⁶² III. Selim'in (1789-1807) çabalarıyla başlayan yenilikler ve batıdaki eğitim kurumlarına benzer eğitim kurumlarını oluşturma girişimleri bürokratların etkisiyle Osmanlı Devleti'nin yerleşik kurumlarını da değiştirmiştir.⁶³

Geleneksel eğitimle yetişmiş bürokrat ve devlet adamlarıyla sorunlara çözüm bulunamayacağını anlayan III. Selim Avrupa'nın farklı ülkelerine heyetler ve geçici elçiler gönderip Avrupa'yı yakından tanımaya çalışmıştır. Daha sonra daimî elçiliklere gönderilen memurlar, batıdaki siyasi, bilimsel ve kültürel yaşama ilişkin raporlar yoluyla padişahı ve devlet adamlarını bilgilendirmişlerdir. Özellikle elçiliklerde yaptıkları görevler vb. yollarla Avrupa'yı yakından

⁵⁹Engelhardt: Ulemanın yenilikleri desteklediğini belirtip bunun tersini söylemekle birlikte genele bakıldığında mevcut bürokraside eski alışkanlıkların terkedilmediğini belirtmiştir. Örneğin Şeyhülislâm'ın fetvasıyla III. Selim tahttan indirilmiş (29 Mayıs 1807) bu döneme son verilmiştir.

⁶⁰ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 129 -130

⁶¹ 1798 yılında zamanın Dışişleri Bakanı Reisülküttab Ahmet Atıf Efendi Fransa'daki olayları Voltaire ve Rousseau gibi ateistlerin işidir diyerek, devlet ile toplumun biricik sağlam temeli olarak Dini ve Şeriatı savunuyordu. Davison, a.g.e., ss. 34-35. Bkz. Lewis, *The Impact of The French Revolution on Turkey*, ss. 57-74

⁶² İlber Ortaylı, "Batılılaşma Sorunu", *TCTA*, c. I, İletişim Yay., İstanbul ty., s. 137 E. Z. Karal, a.g.e., s. XII

⁶³ I. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, I*. Cilt. ss. 104-105; Ahmed Midhad, *Üss-i inkılâb*, c. I, Takvimhâne—i Amire, İstanbul 1294, s. 59, III. Selim dönemi, Batıya açılmada diplomasinin etkili olduğu bir dönemdir. Bkz. Lewis, *The Impact of The French Revolution on Turkey*, s.59.

izlemeye başlayan devlet adamları yazdıkları, sefaretname rapor ya da layihalarda eğitim kurumları ve yeni bürokrasi anlayışının Avrupa'ya olan katkısından sık sık söz etmişlerdir. Padişahlara bürokrasi yani devleti yöneten kesimin yeni anlayışla görevlendirilmesi konusunda öneriler getirmişlerdir.⁶⁴ Bunların dışında zaman zaman batıdan gelen uzmanlar ile öncelikle devletin temelini oluşturan orduda birtakım değişimler öngörülmüş ancak bunlar başarıya ulaşamamıştır. Batılı anlamda bürokrasi geleneğinin nasıl oluşturulacağını deneyimlemiş ve batıya dönük bürokrat anlayışının geliştirilmesine katkıda bulunmuşlardır. Böylece Osmanlı Devleti'nde bürokrat yönetici anlayışı biçimlenmeye başlamıştır.⁶⁵

III. Selim elçilikler ve meşveret meclislerine ek olarak önde gelen devlet adamları, bürokratlarından, Ulema ve Ayanlardan reformlar hakkında layihalar hazırlamalarını istemiş, bu bürokrat ve aydınlar yirmi iki layiha sunmuştur.⁶⁶ Fransız İhtilali sonrasında oluşturulan “Dilek Defterleri'ne” (Cahiers de dolâances) benzer bu uygulamayı andıran layihalarda yeni anlayışla eğitilmiş bir ordu kurulması konusu sık sık vurgulanmıştır.⁶⁷ Tanzimat dönemi öncesinde bu konuda layiha⁶⁸ hazırlamış olan Tatarcık Abdullah Efendi ordunun ıslah edilmesini, devlet adamları ve ulemanın özellikle bürokrasinin yetiştirilmesi, atanması ve denetlenmesine ilişkin uygulamaların düzeltilmesini dile getirmiştir. Bu öneriler aslında Osmanlı Devleti'nin ilk yıllarından itibaren bürokraside güçlü olan İlmiye sınıfının görev değişimine de işaret etmektedir. III. Selim'i bürokrasiyi değiştirmeye yöneltten en önemli neden devlet yönetiminin karmaşa içinde olması, liyakatsizlik ve ahlaksızlık ve yerel bürokrasi ile merkezi bürokrasinin çürümüşlüğüydü. III. Selim bu görüşleri dikkate almış, ulemanın kontrolünde olan medreseye çok dokunmamış ancak Fransız uzmanlardan yararlanarak askeri okulları güçlendirmişti ki bu bürokrasinin eğitim üzerine olan etkilerini gösterme bakımından önemlidir.⁶⁹ III. Selim Osmanlı Devleti'nde bürokratların önemli bir bölümünü yetiştiren medreselerin disiplinsizliği, bozulmasını görmüş ve onları yeniliklerin dışında bırakmıştır. Bürokratik anlayışın değişimi için önemli olan bu çaba sistemdeki herhangi bir yapısal değişiklik için ulemanın onayının yani fetva almanın zorunlu olması nedeniyle

⁶⁴ Avrupa başkentlerine gönderilen olağanüstü elçiler için bkz. F. Reşid Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, Ankara, 1987, s. 43-221, Ercümen Kuran, *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasi Faaliyetleri 1793-1821*, *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü*, 1988.

⁶⁵ Mahmud Raif Efendi hakkında Bkz. Kemal Beydilli, *Mahmud Raif Efendi ve Nizam-ı Cedid'e Dair Eseri*, Ankara, 2001, Seyyit Mustafa hakkında Bkz. Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, (Haz. Ahmet Kuyaş), İstanbul, 2003, s. 99 vd.

⁶⁶ Layihalar için bkz. Enver Ziya Karal, *Selim III'ün Hat-tı Hümayunları -Nizam-ı Cedid- 1789-1807*, 2.B. TTKY., Ankara 1988, ss. 34-41

⁶⁷ Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal...* s. 35, Karal, *Osmanlı Tarihi, Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, s. 62, Ayrıca Bkz. Cevdet Paşa, age., c. 6, ss. 43-52

⁶⁸ Osmanlı tarihinde padişah iradesinin acziyetinin iktisat bilgisinin nonmatif yanıyla tescilinin ilk örneği Tatarcık Abdullah'ın III. Selim'e sunduğu layihada sahih sikke veznini tavsiye etmesiyledir. Bkz. Abdullah Ağa Layihası, *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası III*, (1332), st. 279-280

⁶⁹ Karal, *Osmanlı Tarihi, Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, s. 71

tam başarıya ulaşamamıştır.⁷⁰ Ayrıca ilmiye ile seyfiye açık ya da gizli biçimde kendi çıkarlarına ilişkin uygulamalara karşı birleşip padişaha karşı muhalefet de yapmıştır.

Bu unsurlarla doğrudan baş edemeyeceğini bilen III. Selim bozulan bürokrasinin askeri desteğini bozmak için Nizam-ı Cedid ordusunu kurmuştur. Bu ordunun kurulması ve bu adı almasında III. Selim tarafından olağanüstü elçi olarak Viyana'ya atadığı Ebû Bekir Râtıb Efendi'nin önerileri yol gösterici olmuştur. Râtıb Efendi Avusturya'yı ziyareti sırasında izlenimlerini yazdığı sefaretnamesinde devlet yönetimi ile ilgili yeni düzeni bu isimle adlandırmıştır.⁷¹ Tanzimat kavramının kökenini oluşturan "Nizam" kavramı Tanzimat öncesinde ve sonrasında yenilik ve ıslahat hareketlerini tanımlamak için kullanılmıştır.⁷² Nizam-ı Cedid'e ilişkin düzenlemeler bürokrasi ve bürokratların sorumluluk alanlarını da değiştirmiştir. Bu dönemde açılmış askeri okullar ve buralarda okutulan kitaplar değişmiş, Fransa'dan öğretmen ve eğitimciler ile uzmanlar davet edilmiş bu kişiler batıdaki yeni düşünceler yeni yetişen askeri daha doğrusu mülkiye bürokratlarının dünya görüşünü biçimlendirmiştir. Avrupa'da ortaya çıkan sanatsal, bilimsel, düşünsel ve geleneksel yapıdaki değişiklikler toplumsal ve yönetsel dönüşümler zamanla Osmanlı Devleti'ndeki toplumsal ve siyasi yaşamı da etkilemiştir. Bu değişimler bürokrasi ve eğitim kurumlarının organize ediliş biçimini de farklılaştırmıştır.⁷³ III. Selim döneminde batıyı tanıyan, geleneksel bürokratlara alternatif yeni bir bürokrat ve aydın tipi oluşmaya başlamıştır.⁷⁴ III. Selim'i aynı dönemde Avrupa'da da öncelikle Fransa'da ortaya çıkan yenilikler ve siyasi olaylar da değişimleri hızlandırmıştır.

Napolyon Bonaparte'ın Mısır'ı işgali (1798-1799) daha sonra Cezayir-i Sefid'i işgaliyle birlikte ortaya çıkan milliyetçilik ve aynı dönemde çıkan ayaklanmalar Osmanlı Devleti'nde millet anlayışının farklı biçimde ele alınmasına yol açmıştır.⁷⁵ Milliyetçilik akımı Osmanlı Devleti'nde çözümlere yol açmaya başlamış (1821-1829) tarihli Yunan isyanı ile sorunlar daha karmaşıklaşmıştır. Eski bürokratik yapıyla bu sorunu çözemeyeceğini anlayan Osmanlılar bürokratik yapıda değişiklik çabalarını hızlandırmışlardır ki Tercüme Odasının (ileride ayrıntılı değinilecektir) kurulması da bu gelişmelerin sonucudur. Fransız devrimi sonrasında din ve devlet işlerinin ayrılması gerektiği söylemi Osmanlı'ya da ulaşmış ve tam olarak laik olmasa bile devlet işlerinde belli ölçüde dünyevilik başlamış ve bu anlayışa göre devlet işlerini yürütecek "mülkiye"

⁷⁰ Fransızlarla yapılacak anlaşma öncesinde konunun enine boyuna tartışılarak karar verilmesi kendisine sunulduğunda "Bu iş Sudûr (Kazaskerler) denilen adamların bileceği bir şey değildir." diyerek antlaşmayı çabucak imzalamıştır. Bkz.B. Eryılmaz, *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, s. 43,

⁷¹ M. A. Kılıçbay, "a.g.m.", ss. 148-149

⁷² Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet c. 8, ss. 147, 150, Ayrıca Bkz. Karal, *III. Selim 'in Hatt-ı Hümayunları -Nizam-ı Cedid- 1789-1807*, s. 29-30

⁷³ Z. Fahri Fındıkoğlu, "Tanzimatta İctimai Hayat", *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul 1940, s. 650. Ayrıca Bkz. A. H. Tanpınar, a.g.e., s. 27

⁷⁴ Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*. ss. 37-38

⁷⁵ Karal, *Osmanlı Tarihi, Nizamı Cedid*, s. 101-102

denen bürokrasi bu koşullarda ortaya çıkmıştır denilebilir.⁷⁶ Bu süreçte geleneksel anlayıştan farklı yetişmiş bürokratlar ya da aydınlar devletin kurtarıcısı ya da devlet bürokrasisinin ayrılmaz bileşeni haline gelmiştir. Bürokratlar, devleti kurtarabilmek için yozlaşmış eski düzenin yerine, modernizmi benimsemişler ve bu görüşlerini açıkça belirtmişlerdir. Geleneksel anlayıştan oldukça farklı biçimlerde yetişmiş olan bürokrasi, devleti kurtarmak için farklı önlemler önermiş ve politikalar üretmişlerdir. Bu politikaların temelinde geleneksel dogmatik anlayıştan çok “akıl” ve rasyonaliteye yer verilmiştir.

Yapılan reformlar için iyi ve farklı eğitim almış bürokratlara gerek duyulması nedeniyle yeni bürokratlar kalemiye sınıfından seçilmeye başlamıştır. Bunun bir diğer nedeni de ferman ve nizamnameler ile hukuksal sorunların çözümünde ulemanın yetersiz kalmasıdır.⁷⁷ Yeni görevlendirilen bürokratlarda farklı olarak yabancı dil bilme ve Avrupa görgüsü önemli bir belirleyici olarak ortaya çıkmıştır. Avrupa görgüsü ve anlayışıyla yetişmiş yeni nesil bürokratlar Osmanlı Devleti’nde “nizam” adı verilen reformların öncüleri olarak dönemlerinde belirleyici olmuşlardır. Tanzimat döneminin biraz öncesinde ortaya çıkan ve devlet işlerini üstlenen sivil bürokratlar, padişaha danışmanlık yapmışlar ya da yeni kurulan devlet organlarında, yani nezaret meclis vb. kuruluşlarda etkin görevler almışlardır. Farklı bakış ve sorumluluk duygusuyla yerleşik kurumların yerine modern kurumları kademeli olarak topluma sunmuşlardır. III. Selim döneminde başlayıp II. Mahmut dönemi ile hız kazanan reform hareketinin öncüleri olan bu yeni sivil bürokratlar Tanzimat döneminde reform hareketlerine de esin kaynağı olmuşlardır. Avrupa’da elçiliklerde görev yaparak toplumsal değişimi ve yenilikleri yakından gören diplomat bürokratlar devletin işleyişini değiştirmişlerdir. Geleneksel eğitimden farklı okul ya da kurumlarda eğitim almış bu bürokratların en önemli ö “kul” anlayışı yerine “devlete hizmet” anlayışını benimsemeleridir. Kuşkusuz bu yenilikler bazen sistematik olmuş bazen deyim yerindeyse el yordamıyla gerçekleştirilmiştir. Tercüme Odasının (1821) kurulması ile yeni bürokratlardan beklenen yeterliklere yabancı dil bilme eklenmiştir.⁷⁸ Bu odanın kurulmasını bürokrat yetiştirmek çeşitli okulların kurulması izlemiştir. Bütün bunlarda temel amaç geleneksel bürokratlardan farklı “aydın ve yenilikçi bürokratlar” eğitmektir. Söz konusu odada ve okullarda eğitim alan devlet memurları, kendilerini padişahattan olduğu gibi sosyal gruplardan farklı konuma yerleştirmişlerdir.

⁷⁶ Bkz. Lewis, *The Impact of French Revolution*, s. 66-74

⁷⁷ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul, 1995, Ayrıca Bkz. İlber Ortaylı, *Türkiye İdare Tarihi*, Ankara, 1979.

⁷⁸ Tercüme odası konusu ileriki bölümlerde ayrıntılı tartışılacaktır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (Bundan sonra BOA olarak kullanılacaktır) Bkz. BOA A. MKT. MHM. 336/30, 2 Temmuz 1865, (H.07 Safer 1282) Maarif Nezareti’nde Tercüme Cemiyeti teşkil olunduğu. Ayrıca, Bkz. BOA İ. MMS.67 31540, 22 Kasım, 1870 (H.27 Şaban 1297) Mekatib-i umumiyyeye gerekli çeşitli eserlerin tercüme edilmesi için Maarif Nezareti’nde bir Tercüme odası teşkiline karar verilmiştir.

Bu grubun üyeleri, kendilerini padişahın değil devletin hizmetkârları olarak görüyorlardı.⁷⁹ Yabancı dil bilen, uluslararası ilişkiler, maliye ve siyaset alanında çalışarak önemli deneyime sahip olan “mülkiye” sınıfını oluşturan ve “memur” adı verilen bürokratlar Osmanlı Devleti’nde biçimsel değişimden çok özsel, köklü değişimleri savunmuş ve uygulamaya koymuşlardır.⁸⁰

18. Yüzyıldan sonra devletin kurumsal olarak değişimine paralel olarak bürokrasinin devlet işlerindeki etkisi artmıştır. Burada meşveret meclislerini de bürokraside önemli bir geçiş unsuru olarak eklemek yerinde olacaktır. Meşveret meclisleri Tanzimat döneminde meclislere geçişi sağlayan ara kurumlar olarak bürokratik işlemleri gerçekleştirmişlerdir.⁸¹ III. Selim devleti zayıflatan unsurları görmüş ve reformları meclisler yoluyla topluma benimsetmeyi düşünmüştür. III. Selim döneminde yenilikleri ve alınacak kararlara katılımı artırmak için meşveret meclisleri oluşturularak, yenilikler ya da devletin sorunlarını çözmek için deneyimli kişilerden yararlanılmıştır. Meşveret meclislerinin yanı sıra yurt dışına temsilciler göndermiş ve devrin önde gelen aydınlarından (bazen yabancılardan) layihalar hazırlamalarını istemiştir. III. Selim devlette yapılacak reformları kişisel alandan çok kamusal alana yaymak istemiş ve devletin malı olarak yansıtmaya çalışmıştır. Meşveret adı verilen bu uygulama daha sonra genişleyecek uzmanlaşmış yeni kadrolar ortaya çıkacaktır. Bunlar aslında daha sonra gerçekleşecek olan Tanzimat’ın da hazırlayıcısı olan bürokratlar olacaktır. Tanzimat öncesinde Sadaret’e bağlı yeni bir bürokrasi gelişmiştir. Bu bürokrasi ve buralardan yetişen bürokratlar Tanzimat dönemi sonrasında Osmanlı Devleti’nde yeni oluşturulan kurumlar ve kuruluşlar ile devlet politikasını ve eğitimini biçimlendirmişlerdir.⁸²

Sivil bürokrasi devlet bürokrasisi içinde ön plana çıkmıştır. Osmanlı Devleti’nin mali ve uluslararası konulardaki sorunları artınca bunlara çözüm bulacak bürokrat ihtiyacı artmıştır. Maliyeci ve Hariciyeci bürokrat yönetimine dayalı yönetsel anlayış gelişmiştir. Bürokratlar yerleşik uygulamalardan farklı çalışmışlar icracı olmanın ötesine giderek siyasi ve kültürel, eğitimsel konularda da karar verici olmuş ya da padişahı yönlendirmişlerdir. Yeni oluşan bu bürokratlar öncülüğünde Osmanlı Devleti’nde geleneksel bürokratik işleyiş değişmeye başlamıştır. İlmiye geri planda kalmaya yüz tutmuş kalemiye ise daha görünür hale gelmiştir. Bürokratların sorumluluk alanları ve konuları 19. yüzyıldan sonra artmış kalemiye sınıfı güçlenmiştir. Yapılan antlaşmalar, uluslararası ilişkilerde kalemiye sınıfı daha etkin hale gelmiş ve bürokrasiye egemen olmuştur. Divan-ı Hümayunun yetkileri sadrazamlara aktarıldıkça kalemler de oraya bağlanmıştır. Belli bir zaman sonra bu kalemlerin başında bulunan görevliler Osmanlı Devleti’nde atanmış olarak

⁷⁹ Abdurrahman Şeref. *Tarih Musahabeleri*, İstanbul 1339, s. 75-87, Vedat Onur, *Tanzimat Devrinin Büyük ve Unutulmaz Devlet Adamları*, Ziraat Bankası, Ankara, 1964. ss. 45-46

⁸⁰ Bkz. Shaw 19. Yüzyıl Osmanlı Reform Hareketleri ve Merkezi Yasama Meclisleri, s. 5-8, Heper, Bureaucracy in the Ottoman-Turkish polity s. 62.

⁸¹ Bernard Lewis Meşveret”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul, 1982, sy. 12, s. 775-782.

⁸² Ahmet Uğur, *Osmanlı Siyasetnameleri*. Kültür ve Sanat Yayınları. İstanbul, 1985.

bürokratik gücü ellerine geçirmişlerdir. Örneğin, Reisülküttap önceleri nişancının yardımcısıyken daha sonra Divan-ı Hümayun toplantılarının yürütücüsü olarak görev almaya başlamış, merkez bürokrasisinin fiili olarak başına gelmiştir. Reisülküttaplar yabancı ülkelerle yapılan yazışmaları da yürüttüğünden yabancı ülkelere önemli görülmüşlerdir. Divandaki bütün görevlilerin sorumlulukları Sadrazamın görevindeki değişime bağlı olarak değişmiştir. Sadrazamların yetkileri artmış ve bürokrasiyi kontrol eder hale gelmişlerdir. Sadrazamlar bürokrasinin başı olarak devletteki siyasi, ekonomik ve eğitimsel değişimlere de öncülük etmişlerdir. Nezaretlerin kurulmasıyla birlikte bürokratik kadrolar da nezaretlerde görev almaya başlamışlar ve düzenlemelere karar vermişlerdir.

Tanzimat'a gelinceye kadar bu yeniliklere padişahlar öncülük etmiştir.⁸³ Osmanlı toplumunda bu çözülme sürecini durdurmak ve devlet yönetimine yeniden işlerlik kazandırmak isteyen II. Mahmud'un yönetsel alanda yaptığı düzenlemelerle⁸⁴ devlet yönetiminin önemli ve vazgeçilmez bir parçası olan güçlü bir sivil bürokrasi meydana getirilmiştir. II. Mahmud kişiselikten uzaklaşarak bir anlamda mutlak egemenliğini belli ölçüde kendi eliyle uzmanlara ya da kendi atadığı bürokratlara aktarmıştır. Bu bürokratlar yönetim ve askeri alanda önemli yenilikleri planlamış gerçekleştirmişlerdir. Askeri alanda batı tarzında bir ordu oluşturmak için öncelikle Prusya'lı uzmanlardan yardım alınması ya da öğretmenlerden yararlanması batıya dönük bir aydın asker ve bürokratların yetişmesini sağlamıştır.⁸⁵ Daimî elçiliklerin kurumsallaştırılması ve batıya genç kadroların gönderilmesi de yeni bir aydın yani sivil aydın bürokrasisini ortaya çıkarmıştır. Batıya giden asker ve sivil aydınlar ülkeye dönünce deneyimlerini ve görgülerini ülkeye aktarmışlar sonuç olarak Tanzimat ve Meşrutiyet'i gerçekleştirmişlerdir. Tanzimat sonrasında Mülkiye denen yeni bir bürokrat sınıf geleneksel ulema ve kalemiye sınıfının yanında yerini almıştır. Bu bürokratların geleneksel bürokratlardan en büyük farkı icracı olmaları ve devletin değişiminde aktif rol oynamalarıdır. Burada şu soru akla gelebilir: Osmanlı Devleti'nde daha önce bürokrasi ya da icracı bürokratlar yok muydu? Aslında cevabı içinde olan soru: böyle bir bürokrasi vardı. Bununla birlikte bu bürokratlar çekingen, ürkek ve dışa kapalı birer emir kulu olarak görev yapmaktaydılar. Vezirler dışında icra yetkileri kısıtlı olduğu için emir komuta zinciri içinde pasif olarak devlet işlerini memur anlayışı ile yürütüyorlardı. Tanzimat bürokratları ise daha aktif, yenilikçi ve bazen de devrimci olmuşlardır. Bu değişimde Tanzimat öncesinde merkez ve taşra teşkilatındaki değişimlerin de rolü vardır.⁸⁶ Eski bürokratların yozlaşmış olması, nüfuz suistimalleri, rüşvet vb. devlet gelirini kişisel olarak kullanmaları gibi olumsuz durumlar yeni bürokratların elini daha da

⁸³ II. Osman, III. Ahmed ve I. Abdulhamid vd. padişahlar

⁸⁴ Muzaffer Sencer, Osmanlı İmparatorluğunda Tanzimat Sonrası Siyasal ve Yönetimsel Gelişmeler. *Amme İdaresi Dergisi*, 1984, 17 (3), ss.46-71.

⁸⁵ Helmuth von Moltke, "Moltke'nin Türkiye Mektupları, çev." Hayrullah Örs, Remzi Kitabevi, İstanbul (1969).

⁸⁶ Niyazi Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, (Haz. Ahmet Kuyaş), İstanbul, 2003, s. 90.

güçlendirmiştir. Bu sorunlar arşiv belgelerine de yansımıştır.⁸⁷ Statükoyu devam ettiren bürokratların yerini ilerlemeci ve dışa açık, yabancı dil bilen, batılı anlayışla yetişmiş bir “bürokrat grubu” almış ve Tanzimat sonrasındaki değişimleri biçimlendirmişlerdir. Bu bürokratlar hazırlamış oldukları raporlar (layihalar), nizamnameler gibi düzenlemelerle eğitim sisteminin değişiminde önemli rol oynamışlardır. Tanzimat döneminde sadrazamlar ve onların etrafındaki bürokrat kadro yönetime egemen olmuş, Tanzimat dönemi sonrasında modern merkeziyetçilik kurulmuş, Osmanlı bürokrasisi geleneksel yapısı ve işleyişi değişmiştir. Aynı şekilde bürokratların yetişme biçimleri, eğitimi ve görev alayışları başka bir deyişle toplumu yönlendirme ve organizasyon teknikleri değişmiştir. Tanzimat döneminde devlet adamları yönetim anlayışını daha otoriter hale getirmişler ancak başlattıkları ve belli ölçüde başardıkları reformlarla Osmanlı toplumunun siyasi olarak modernleşmesi kadar eğitimsel alanda yeniliklerin topluma yayılmasına çabalamışlardır.⁸⁸

Osmanlı yüzyıllarının başlarında, sivil bürokrasi, hükümetin göreceli olarak önemsiz bir parçasıyken, gerileme dönemiyle birlikte önemli bir konuma gelmişlerdir. Sivil bürokratik elit, askeri, dini ve sivil bürokrasilerden oluşan yönetici sınıfı biraz geleneklerden biraz da İslami özden beslenerek bürokratik ve yönetsel normlar oluşturmuşlardır.⁸⁹ Sorunları çözebilmek için farklı önlemler alınmış reform ve ıslah çabalarına girişilmiştir. Alınan bu önlemlerin başında da bürokrasinin yeni bir anlayışla düzenlenmesi gelmiştir.⁹⁰ Bu açıdan 19. Yüzyıl Osmanlı Devleti’nde bürokrasinin dönüşüm ve reform çağı olarak nitelenmiş, askeri, mali, idari, sosyo-kültürel ve eğitimsel yenilikler yapılmıştır. Avrupa’daki kurumların benzerleri Osmanlı Devleti’nde de oluşturulmaya başlamış, reform ve ıslahatları sürdürecektir yeni insan gücüne gerek duyulmuştur. Yeni bürokratlar ile batılı düşünce ve kurumların topluma tanıtılması ve işleyişinin daha etkili gerçekleştirileceği öngörülmüştür.¹³⁶ Paşa Kapısı veya Bâb-ı Âli adı verilen Sadrazamın dairesi aslında padişahın devlet yönetiminden biraz daha uzaklaşmasına Sadrazamların daha etkili olmasına yol açmıştır. Sadrazamlar, “Hattı Hümayun yahut Hattı Şerif” adı verilen ferman ve emirnameler çıkarmaya başlayarak, padişahın yetki alanına girmeye başlamışlar ve bürokratların da görev tanımlarında değişiklikler olmuştur. Bürokrasinin çekirdiğini oluşturan kâtipler bu dönemde devletin gelişmesi için önemli yeniliklere imza atmışlardır. Koca Ragıp, Halil Hamid, Mustafa Reşid Paşa gibi reform ve yenilik taraftarı birçok vezir, kâtip sınıfından yetişmiştir. Daha önce belirtildiği gibi Defterdar, Sadrazamdan sonra, Nişancı ile devlet yönetiminin en önemli bir üyesi sayılıyordu. Klasik dönem bürokrasinin özelliği, işleyiş ve çalışma bakımından rasyonel bir yapıdan çok ihtiyaca ve günün koşullarına göre

⁸⁷ Enver Ziya Karal, Karal, *Osmanlı Tarihi*, 5. Cilt, s. 200 6. Cilt s. 158 ve ilgili bölümler.

⁸⁸ Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1993, Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1994.

⁸⁹ Heper, M., & Berkman, Ü. Bureaucracy... 2009, ss. 65-82

⁹⁰ Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Ankara, 1997, s.1314.

biçimlenmesidir. Vezir-i Azamın güçlenmesi ile merkez örgüt ve bürokrasinin görevleri de değişmiştir. II. Mahmud döneminde merkez örgüt yeniden düzenlenmiş Divan-ı Hümayun biçimsel açıdan varlığını sürdürmüş ancak hukuksal ve siyasi açıdan bürokrasiyi fazlaca dönüştürememiştir.

II. Mahmud, Osmanlı Devleti'nin yaşadığı güçlükleri yakından görmüş ve bunun temel nedenini devletin organize edilmesine bağlamıştır. Yeniçeriler ortadan kaldırdıktan sonra, yerelde de ayanların gücünü azaltmak için merkezi otoriteyi güçlendirmeye çaba göstermiştir. Bu nedenle bürokratların atanması ve görevlendirilmesinde devlete bağlı bürokrat anlayışını işlevsel hale getirmek için memurları maaşa bağlamak, tevcihat yöntemini kaldırmak gibi uygulamalara başvurmuştur. Bürokratların etkili ve verimli çalışması için nezaretler oluşturulması bu bağlamda düşünülmelidir.⁹¹

Devlet geleneği içinde önemli yer alan Divan'da da bu dönemde bazı değişimler olmuştur. 18. yüzyılda Divan önce meşveret meclislerinin toplanması daha sonra da Sadrazam divanında konuların görüşülmeye başlamasıyla etkinliğini yitirmiştir. Divan'ın etkin kollarından biri olan kalemiye bürokraside güç kazanmaya başlamıştır. Bu durum da eski bürokrasi anlayışının değişimini hızlandırmıştır. Divan-ı Hümayun Sadrazam başkanlığında Bâb-ı Âlî' de toplanmaya başlamış, 1826'dan sonra Sadrazamın özel ikametgâhı olmaktan da çıkarak devlet işlerinin görüşüldüğü merkez yönetim binası durumuna gelmiştir. Bu tarihten sonra Bâb-ı Âlî Osmanlı Hükümeti ile eş anlamda kullanılmıştır. II. Mahmud döneminde oluşturulan nezaretlere yenileri eklenmiştir. Bakanlıklara ek olarak danışma meclisleri oluşturulmuş ve merkez yönetim daha güçlü hale getirilerek, taşradaki yöneticilerin yetkileri sınırlanmıştır.⁹² Tüm bu uygulamalarla tevcihat usulünden ibkaya geçilmiştir. II. Mahmud aynı zamanda Divan-ı Hümayunu kaldırmış, padişah, sadrazam ve Şeyhülislam'a ait olan yetkileri bakanlıklara devretmiş ve bürokratik açıdan yeni bir çağın kapılarını açmıştır. II. Mahmud döneminde Bâb-ı Âlî yönetim merkezi olarak daha etkili hale gelmiş, bürokrasi daha da güçlenmiş ancak bir o kadar da yükü artmıştır. II. Mahmud döneminde de Avrupa'ya gönderilmiş olan öğrenciler Avrupa'daki yenilikleri görmüş ve ülkeye geri döndüklerinde yenileşme çabalarını yönlendirmişlerdir. Avrupa'da öğrenim görmüş olan bu aydınlar, daha sonra nezaretler ve bürokratik kadrolarda karar verici ve uygulayıcı olarak görev almışlardır.⁹³ Yeni bürokratlar hem batılı eğitim almış hem de bir batı dilini öğrenmiş olmalarıyla

⁹¹ Bekir Günay, "Osmanlı'dan Günümüze Bürokratik Elitizmin Oluşumu", PKAG, Kocaeli, 2009, s. 1 13. Bilal Eryılmaz, *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, İstanbul, 1992, s.73. Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Ankara, 1997.s.224. Stanford J. Shaw, "19. Yüzyıl Osmanlı Reform Hareketleri ve Merkezi Yasama Meclisleri", *TTD*, 1990, s. 5 vd.

⁹² Akyıldız, *Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)*, İstanbul, 1993. S.26,

⁹³ Hamiyet S. Feyzioğlu, *Tanzimat Döneminde Avrupa Şehirlerine Gönderilen Öğrenciler*, *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletler Arası Kongresi Tebliğler (12-15 Nisan 1999)*, İstanbul 2001, s. 687-711. Ayrıca Bkz. Adnan Şişman, *Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri, 1839-1876*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004.

geleneksel bürokratlardan ayrılmışlar ve Osmanlı Devleti'nde birçok yeniliğe öncü olmuşlardır. Tanzimat döneminden sonra açılan batı tarzında okullar ile yeni anlayışa göre bürokratlar yetiştirilmiştir. Askeri bürokratlar yerlerini sivil bürokratlara bırakmışlardır. Askeri alanda yenilikler bu bürokratların çabalarıyla Osmanlı Devleti'ne tanıtılmaya başlamıştır. Yeni bürokratların yetiştirilmesi için eğitime özel önem verilmiştir. Tercüme odasını daha sonra kurulan batılı tarzda okul izlemiştir. Bu kurumların temel amacı Osmanlı Devleti'nin ihtiyaç duyduğu yeni bürokratları başka bir deyişle "aydın devlet adamları"nı yetiştirmektir.⁹⁴ Yenilikçi düşüncelerin savunucuları olarak nitelendirilebilecek bu yeni elitler kendilerini padişahın, yeni gelişen sosyal grupların temsilcileri olarak sunmuşlar ve devleti yönetme ayrıcalığına kendilerinin sahip olduklarını düşüncesine kapılmışlardır.⁹⁵ Tanzimat döneminin reformları planlayıp ve yürüten bu sivil bürokratlar genellikle dış temsilciliklerde veya Hariciye Kalemi gibi kalemlerden yetişmişlerdir.⁹⁶

Devlet yeni bürokratik görevlendirmelerle daha fazla görünür hale getirilmiştir. Bâb-ı Ali'nin bürokratik yükünü azaltma çabaları nezaretleri doğurmuştur. Örneğin Reis'ül Küttablık makamı dış ilişkilerle yazışma vb. sorumluluklarından dolayı Hariciye Nezareti'ne dönüşmüştür. Nezaretler ile vakıfların denetiminin devlete geçmesi amaçlanmış ve kadıların yetkileri azaltılmıştır.⁹⁷ Devletin yönetsel ve yenilikçi mekanizmaları ile mali kaynakları yönetimi büyük ölçüde sivil bürokrasinin kontrolüne geçmiştir. Yeniliklerin önünde önemli engel olan ilmiyenin etkisini azaltmak için vakıfların yönetimini de sivil bürokrasiye aktarmıştır.⁹⁸ Bu şekilde elde edilen ekonomik kaynaklar, sivil bürokrasiyi daha da güçlendirmiştir. Sivil bürokratlar Osmanlı Devleti'ni "rasyonalizme" dayanan siyasal formüller aracılığıyla kurtarabileceklerini

⁹⁴ Tercüme Odası yalnız dil bilen elamanların yetiştiği yer olmakla kalmamış özellikle 1860'tan sonra Osmanlı devletine batılı düşüncelerin ve batılı yazın türlerinin (Roman, şiir vb) tanıtılmasında da önemli rol oynamıştır. Tercüme odasından yetişen devlet adamları Osmanlı bürokrasisine yeni bir soluk getirmiş, Bâb-ı Âli'ye karşı duruşuyla Avrupalı düşün ve bürokrasi geleneğini Osmanlıya yerleştirmeye çalışmıştır. Bkz. Cahit Bilim, "Tercüme Odası." *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM* 1.1 (1990): 29-43, Ayrıca Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform: 1836-1856*, İstanbul 1993, s. 72-78; Sezai Balcı, *Osmanlı Devleti'nde Tercümanlık ve Bâb-ı Âli Tercüme Odası (doktora tezi, 2006)*, AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; ayrıca bkz. Balcı, "Osmanlı Devleti'nde Modernleşme Girişimlerine Bir Örnek: Lisan Mektebi", *TAD*, XXVII/44 (2008), s., 77-94, Şânîzâde Mehmed Atâullah Efendi, *Târih* (Haz.Ziya Yılmaz), İstanbul 2008, II, 1125-1127; *Hâricîye Nezâreti Celîlesi Salnâmesi*, İstanbul 1306, s. 245; Cevdet, *Ma'rûzât*, s. 1-2; Cengiz Orhonlu, "Osmanlı Devleti'nde Tercümanlık", *Atatürk Konferansları V: 1971-1972*, Ankara 1975, s. 14-23; C. V. Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte 1789-1922*, Princeton 1980, s. 132-139, 186-187, 243-244, 257, 259, 320; a.g. e., Carter V. Findley, "The foundation of the Ottoman Foreign Ministry: the beginnings of bureaucratic reform under Selim III and Mahmud II." *International Journal of Middle East Studies* 3.4 (1972): 388-416.

⁹⁵ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlıların Hakiki Hüviyeti: Tanzimat Bürokrasisi*, *Forum*, July 1 (1957'a). Mardin, 1962, pp. 179, 182-183, 187-188

⁹⁶ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul. 1983, s. 61-67.

⁹⁷ Hamiyet S. Feyzioğlu ve Selda Kılıç, "Tanzimat Arifesinde Kadılık-Naiplik Kurumu), *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXIV/ 38, Ankara, 2005, s.31-55

⁹⁸ Richard L. Chambers, "The Ottoman Ulema and the Tanzimat." (1995). Chambers, R.L., (Turkey:) The civil bureaucracy, in *Political Modernization in Japan and Turkey* (Robert E. Ward and Dankwart A. Rustow, eds.), Princeton University Press, Princeton, NJ, 1964. s. 317

düşünüyorlardı.⁹⁹ Sivil bürokrasinin gelişmesinin nedenlerinden birisi de Sened-i İttifak olmuştur. Sened-i İttifak ile padişahın otoritesi sınırlanmaya çalışılmış ve bürokrasinin yeni rolü Ayânın hükümdar ve iktidarı kontrol etme çabasıyla birleşmiştir.¹⁰⁰ Bu sözleşmeye devlet adına üst düzey bürokratlar Şeyhülislâm, Nakîbüleşraf ve Kazaskerler imza atmış daha sonra Sadrazam ve Şeyhülislam olarak atanan kişilerin de bu senedi imzalamaları ve uygulamasına çalışmalarına yer verilmiştir.¹⁰¹ Sened-i İttifak'da yer alan dinin ve devletin yeniden ihyası gibi önemli bir vaadin olması devlet kurumları ve bürokrasinin çalışma ilkeleri açısından da değişiklik öngörmüştür.¹⁰² Bu belge her ne kadar kâğıt üzerinde kalsa da bürokrasinin keyfi davrandığının vurgulanması ve kişi haklarının olduğunun kabulü açısından bürokrasinin ilerideki konumunu değiştirecektir. Çünkü padişah bu belgeyle ayana can ve mal, vergi güvenliği öneriyor, ayanlar da sadakat ile hizmet etmeyi vaad ediyordu. Daha sonra aynı konunun Tanzimat fermanında da vurgulanması bürokrasinin keyfi davranmasının sonuçları olduğunu göstermişti.¹⁰³

Sened-i İttifak'da devletin dolayısıyla devletin temsilcileri olan bürokratların halka kötülük ve haksızlık yapmalarının vurgulanması daha sonraki yıllarda yeni tip bürokratların oluşturulmasının temel nedenlerindendir. Askeri bürokrasinin ağırlıklı olarak eleştirildiği bu dönemde Eşkinici ocağının kurulması üzerine Yeniçerilerin ayaklanması II. Mahmud'a önemli bir değişiklik yapma fırsatı vermiştir. Yeniçeri Ocağı kaldırılınca (1826 Vaka-i Hayriye) ulema kökenli bürokratlar en büyük destekçilerini yitirmişlerdir. Ayrıca eski gelenek ve uygulamaları sürdürmekte kararlı olan askeri bürokrasinin gücü azalmış ve yeni sivil bürokrasiyi kolayca oluşturmanın yolu açılmıştır.¹⁰⁴ Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla II. Mahmud merkezi otoriteyi ve iktidarı güçlendirmiştir. Seyfiye'nin siyasi ve toplumsal yaşamda gücünün zayıflatılması ilmiye kökenli bürokratların saygınlıkların azalmasına yol açmıştır.¹⁰⁵ Bütün bunlara rağmen II. Mahmud döneminde bürokraside ulemanın daha çok reformların dini açıdan meşruluğu konusunda etkileri olduğu da kabul edilmektedir. Bu dönemden sonra Osmanlı bürokrasisi ve bürokratları daha laik eğitim veren kurumlardan gelmeye başlamışlardır. Eski bürokratların gücü azalmış, padişahın otoritesi ise artmıştır.¹⁰⁶ Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra siyasi, kültürel, sosyo-ekonomik ve eğitimle ilgili konularda karar verme konusunda ulemanın yetkileri azalmıştır. Bu gibi değişimler bürokratların daha sonraki yıllarda devlet içindeki etkinliklerin değişmesi ve yeni bürokrasiye

⁹⁹ Şerif Mardin, Power, civil society and culture in the Ottoman Empire, *Comparative Studies in Society and History*, 1969, Vol.2: s. 258-281

¹⁰⁰ A. Şeref Gözübüyük, *Yönetim Hukuku*, 9. bs., Turhan Kit. , Ankara 1996, s. 29

¹⁰¹ Cevdet Paşa , *Tarih-i Cevdet*, Cild-i hâdi-âşer [11. 11-12.Cilt] / Dersaâdet [İstanbul] : [yayl.y.], 1309 (Matbaa-i Osmâniyye), c. 9, s. 7 İnalcık, Sened-i İttifak ve Gülhane Hattı Hümayunu. ss. 606-607

¹⁰² Bkz. Berkes *Türkiye'de Çağdaşlaşma...*, s. 133 Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal...*, ss. 50, 55

¹⁰³ H. İnalcık, Sened-i İttifak..., s. 607

¹⁰⁴ Abdülkadir Özcan, "Eşkinici Ocağı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.*, c. II, İstanbul 1995, s. 471

¹⁰⁵ Cevdet Paşa, *Maruzat*, Haz. Yusuf Halaçoğlu, Çağrı Yay., İstanbul 1980, s. 3,

¹⁰⁶ Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, Cild-i hâdi-âşer [11. 11-12.Cilt] sene 1232-1236 / Dersaâdet [İstanbul] 1309 (Matbaa-i Osmâniyye), c. 12, ss 8-10; 147-168

geçişin işareti olmuştur. Örneğin 1826'da İhtisab Nezareti ve daha sonra Devâir-i Merkeziye¹⁰⁷ kurularak şehirlerde yönetim, belediye ve kolluk hizmetlerinden sorumlu olan Kadıların görev alanları daraltılmış yargı ile sınırlandırılmıştır. Böylece kadılar bürokrat olarak yürütme işlemlerinden belli ölçüde uzaklaştırılmıştır.¹⁰⁸ Aynı şekilde Evkaf Müdürlüğü (daha sonra Nezareti-1836) kurularak vakıf gelirleri devlet otoritesi altına girmiş ve ilmiye bir bürokrasi kurumu olarak dinsel alana sıkıştırılmak istenmiş, eğitim üzerinde Ulemanın ve Şeyhülislam'ın hem mali hem de eğitimsel kontrol ve gücü azaltılmıştır.¹⁰⁹ Ulemanın bürokraside görev ve etki alanının değişimine başka bir örnek Seraskerliğin oluşturulmasıdır. Askeri bir unvan olan ve günümüzdeki Genelkurmay başkanlığı düzeyine denk düşün bu birim Şeyhülislam ve Sadrazamlıkla eş değer kabul edilmiştir. Böylece bürokraside askeri, yönetsel ve bilimsel denge sağlanma yönünde önemli bir adım atılmıştır.¹¹⁰

Bürokrasinin hem özsel hem de görevsel değişimi II. Mahmud döneminde gerçekleşmiştir denilebilir. II. Mahmud geleneksel bürokrasinin gücünü kırmak ve kendine sadık bir bürokrat sınıf oluşturmak için eğitim kurumlarına başvurmuştur. Gerçekleştirmek istediği reformları yapacak bürokratların yetişmesi için batılı tarzda eğitim kurumları açmıştır. Askeri okullar ile memur yetiştirmek için Mekteb-i Maarif-i Adlînin açılması, Mekteb-i Ulûm-i Edebiyye'nin oluşturulması, Harbiye ve Tıbbiyenin kurulması II. Mahmud'un yeni bürokrasi oluşturma ve eski bürokrasinin nüfuzunu kırma yönünde atılmış önemli adımlardır. II. Mahmud böylece gelecekte yetişecek olan bürokratlar üzerinde Ulemanın etkisini sınırlandırmıştır. Daha sonra yayımlanan fermanlarla geleneksel bürokratlar devlet işlerinden neredeyse tamamen uzaklaştırılmışlardır.¹¹¹ Harbiye ve Tıbbiyye'den yetişen öğrenciler daha sonraki yıllarda Osmanlı Devleti'nde önemli bürokratik görevlere gelmişler hem siyasi hem de eğitim tarihinde önemli rol oynamışlardır. Eğitim alanında önemli reformlara öncülük etmiş, yeni bilimsel kavramlar ile Batılı ve modern eğitim kurumlarının Osmanlı devletine yerleşmesine çaba göstermişlerdir. Eğitim kurumlarını hem içerik hem de yapısal olarak dönüştürmeye çalışmışlardır. Örneğin "maarif" kavramı bu dönemde ortaya çıkmıştır. Geleneksel eğitim kurumları olan medreselere karşı batılı eğitim kurumlarını savunmuşlardır. Batıdan alınan kurumlar ve yenilikler bürokratların görev tanımlarını ve sorumluluklarını da değiştirmiştir. Bürokrasideki bu değişim daha sonra Tanzimat' döneminde kurumsal bürokrasinin oluşmasını sağlayacaktır. Hâriciye, Dâhiliye, Maliye, Evkaf-i Hümayun,

¹⁰⁷ Ahmet Uğur, *Osmanlı Siyâsetnâmeleri*, Erciyes Ü. Yay., Kayseri 1992, s. 10

¹⁰⁸ İlber Ortaylı, "Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Yerel Yönetimler", *TCTA.*, c. 1, İletişim Yay., İstanbul, 1985, s. 241

¹⁰⁹ R. H. Davison, a.g.e., ss. 41-42; *Tanör, Osmanlı-Türk Anayasal...*, s. 43

¹¹⁰ Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform* (1836-1856), Eren Yay., İstanbul

¹¹¹ BOA. C. MF. / 51/2537 H-19-04-1260 -Mekteb-i Maarif-i Adliye'den imtihanla çıkan efendilerin arzu ettikleri kalemlere devam-ı memuriyetleri uygun bulunmuş, ayrıca daha sonraki yıllarda da bu uygulamalar devam etmiştir. Bkz. BOA. A.MKT. MHM. 158/91, H-16-11-1275 Kalemlere alınacak memur adaylarının mektep şهادetnameli hariçtekilerin Maarif Meclisi'nden onaylı olmaları gerektiği.

Dîvân-ı Deâvî daha sonra Maarif Nezareti ile Meclis-i Hâss-ı Vükelâ, Meclis-i Alî-i Umûmî, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye gibi meclislerde görev yapan bürokratlar eğitimsel değişimlere de katkılarda bulunmuşlardır.¹¹²

Bu noktada ulemanın bürokrasi ve reformlardaki rollerinin tamamen kaybolmadığını vurgulamak gerekir. Ulema en azından bu dönemde kurumları oluşturma ya da geleneği değiştirme boyutunda görev almamış olsa bile II. Mahmud'un yaptığı reformları desteklemiş ya da doğrudan içinde yer almıştır. Geleneksel bürokrasi eğitim kurumlarının açılması ve kurulmasında yapılanlara yönelik fetvalar vermiş ya da doğrudan devlete yardım etmişlerdir.¹¹³ Tanzimat öncesinde ulemanın yenilikleri meşrulaştırıcı rol oynadığı bu açıdan geleneksel rolleri olan yönetimi destekleme anlayışının halen daha devam ettiği kabul görmektedir.¹¹⁴ Yeni oluşan bürokrasi planlama, kurumları oluşturma ve hizmetleri gerçekleştirme görevini üstlenmişken, geleneksel bürokrasi de meşrulaştırıcı ve motive edici görevleri bünyesinde barındırmaya devam etmiştir. Tıpkı eğitimde olduğu gibi bürokraside de eski ve yeni kurumlar eş zamanlı olarak varlığını sürdürmüştür.¹¹⁵

Meşveret meclisleriyle Osmanlı toplumundaki işlevleri değişen bürokratlar meclislerin kurulmasıyla daha farklı görev tanımına sahip olmuşlardır. Dâr-ı Şûra-yı Bâbı-Alî, Meclis-i Vâlâyı Ahkâm-ı Adliye (24 Mart 1838) Dâr-ı Şûra-yı Askeriye gibi meclisler dinsel eğitimden çok batılı tarzda eğitim almış bürokratları istihdam ederek bürokraside ilmiyenin etkisini azaltmışlardır. Bu meclislerde görev yapan bürokratlar yürütme, yargı ve askeri alanda düzenlemeleri önermiş ya da gerçekleştirmişlerdir.¹¹⁶ Örneğin Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'de Osmanlı Devleti'nin önemli sorunları ve devletle ilgili konuları tartışılmış yasa tasarıları, nizamnameler hazırlanmış ve çeşitli davalara bakılmış bir anlamda üst düzey yargı organı (Danıştay ve Yargıtay) gibi çalışmıştır. Bununla birlikte hazırlanan kanunların Padişah'ın Hatt-ı Hümayun ve Şeyhülislâm'dan fetva alındıktan sonra yasalaşması ya da uygulamaya konması bürokrasinin çok da özerk olmadığını göstermektedir.¹¹⁷ Aynı şekilde Sadrazamlığın Başvekâlete dönüştürülmesi de bürokrasinin çalışmasını dolayısıyla devlet üzerindeki etkinliğini değiştirmiştir. Sadrazamlığın Başvekâlete dönüştürme işlemiyle ilmiyenin gücü zayıflamış ve devlet işlerindeki etkinliği azaltılmıştır. Bundan

¹¹² Söz konusu nezaret ve meclislerin kuruluş ve işleyişleri hakkında bkz. Akyıldız, *Tanzimat Dönemi...*, ss. 66-218

¹¹³ Bkz. Uriel Heyd, *The Ottoman'Ulema and Westernization in the Time of Selim III and Mahmud II.* " 1961, s. 17, 18., Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma...*, ss. 180, 183

¹¹⁴ Ejder Okumuş, *Türkiye'nin Laikleşme Serüveninde Tanzimat.* 1999. S. 48, 61, vd.

¹¹⁵ Bkz. Uriel Heyd, "III. Selim ve II. Mahmud Dönemlerinde Batılılaşma ve Osmanlı Uleması I", Çev. Sami Erdem, *Dergâh*, c. VII, Sayı: 80, Ekim 1996, ss. 18-19, Ayrıca: İlmiye mensuplarının bazıları Tanzimat'ta oluşturulan kurumlarda görev almışlardır. 1847'de açılan Sıbyan ve Rüşdiye mekteplerine Vakanüvis Es'ad Efendi nazır olarak atanmıştır. Tanzimat sonrasında kurulan büyük ve küçük meclislerde, nezaretlerde, okullarda vb. ilmiye sınıfından bürokratlara görev verilmiştir. Tanzimat'ın önemli devlet adamlarından Cevdet Paşa 1848 yılında açılan Darülmualimin-i Rüşdi'ye 1851 yılında müdürü olarak atanmıştır. Cevdet Paşa, ayrıca Meclis-i Maarif-i Umumiye üyeliği de yapmıştır.

¹¹⁶ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma...*, s.169

¹¹⁷ A. Lütfi, *Tarih-i Lütfi*, c. 6, s. 92

sonra yapılan düzenlemeler bürokrasinin görev ve yetkilerini değiştirmiştir. II. Mahmud bu dönemde laik bürokrasiyi geliştirmeye çabalamıştır. Örneğin Şeyhülislam'ın medrese öğrencilerinin askeri alınması vb. konularda yaptığı yazılı uyarıyı dikkate almamış ve Ulemanın yalnızca din işleriyle uğraşması gerektiğini belirtmiştir.¹¹⁸ Bu dönemde Kazasker, Kadı ve Nüvvab ve memurlara özgü çıkarılan Ceza Kanunnameleri ile (Tarîk-i İlmiyye'ye Dair Ceza Kanunnâme-i Hümayun 1254/1838) geleneksel bürokratların görevlerinde sınırlamalara gidilmiş ve yeni bürokratların bir anlamda önü açılmıştır. Ayrıca Yeniçeri Ocağı ve Bektaşî Tarikatı'nın yasaklanmasının da ilmiye bürokrasisinin zayıflamasında rolü olmuştur. Müsaderenin kaldırılması, yönetsel, yargı, eğitim ve askerlik alına yönelik nizamnameler ve kanunlar ile Şeri hukukun dolayısıyla ilmiye bürokrasisinin gücü zayıflamış ve mülkiye bürokrasisi daha güçlenmiştir.¹¹⁹ Bürokrasideki değişim yerele de sıçramış kadıların da görev alanları daraltılmış, mahallelerin yönetiminde muhtarlık (1829) uygulamasına geçilmiştir. Böylece yerel bürokraside de değişmiştir. Merkezi atamaların ağır bastığı ve merkeze bağlı bürokratlar Tanzimat öncesinde ve sonrasında yönetsel, sosyal ve eğitimsel reformları gerçekleştirmeye çalışmışlardır.¹²⁰ Bürokrasinin etkisinin değişiminde yalnız sosyal ve yönetsel olgular değil ideolojik dönüşümler de rol oynamıştır. Osmanlı tebaası içinde ortaya çıkan milliyetçilik akımları nedeniyle bu tebaayı bir arada tutmak için yapılan çabalar da bürokrasinin görev ve etkinlik alanını etkilemiştir.

¹¹⁸ Lütü, *Tarih-i Lütü*, c. I, s. 148

¹¹⁹ Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul 1940, ss. Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal...* s. 69,

¹²⁰ Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*. Türk Tarih Kurumu Basmevi, 1991.

I.BÖLÜM

1.1.Tanzimat Döneminde Bürokratik Dönüşüm

Osmanlı devlet adamları var olan bürokratlarla devletin yenilikleri sürdürmeyeceğini bildiklerinden yeni bürokratları yeni yetkilerle donatmışlardır. Yeni bürokratlar da yeniliklerin öncüleri olmuşlardır. Tanzimat dönemi bürokratları geleneksel anlayıştan farklı olarak topluma yenilikleri bireysel ya da bir avuç aydın olarak yerleştirmeye çalışmışlardır.¹²¹ Tanzimat bürokratlarının temel paydası Avrupa karşısında askeri olarak tekrar “Osmanlının altın çağını” geri getirmek olmuştur. Uzun süren çabalar sonunda devleti eğitimin kurtaracağı düşüncesi egemen olmaya başlamış ve Tanzimat bürokratları eğitim kurumlarının değişimi ve dönüşümü üzerinde doğrudan ve dolaylı olarak görüş bildirmiş ya da kurumlar açmışlardır. Osmanlı Devleti’nde yönetici ve yönetilenler arasındaki düşünsel ve anlayış farkının fazla olması toplumsal, siyasi, ekonomik ve kültürel değişimlere elit bürokratları belirleyici hale getirmiştir. Bu nedenle Osmanlı Devleti’nde değişim çabaları yukarıdan aşağıya doğru gerçekleşmiştir. İlmiye, seyfiye ve kalemiyede görev yapan elit bürokratlar ve Tanzimat sonrasında da mülkiye bürokratları yeniliklere imza atmışlardır. Tanzimat döneminde bu durum daha açık biçimde ortaya çıkmış, düzey bürokratlar tarafından gerçekleştirilmiş batılılaşma, ıslahat ya da modernleşme çabalarına karşı halk uzun süre direnmiştir. Osmanlı bürokratları yukarıdan aşağıya doğru yaptıkları yeniliklerle siyasi, ekonomik ve eğitimsel değişimleri biçimlendirmiş ve gerçekleştirmişlerdir. 1839’da başlayıp 1876’ya kadar süren Tanzimat döneminde sivil bürokrasi siyasi otoritenin baskısını daha az hissetmiş ve yenilikçi anlayışla siyasi, ekonomik, askeri ve eğitimsel yeniliklere öncülük etmişlerdir. Aldıkları batılı tarzda eğitimin yanı sıra diplomasi becerileri ile toplumda yaşanan sorunlara daha bilinçli ve sistematik yaklaşıma çalışmışlardır. Daha önceki dönemlerde kişiye bağlı, kendiliğinden değişiklikler yerine planlı ve kademeli yenilik anlayışını geliştirmeye çalışmışlardır. Avrupa’dan alınacak yenilikler ya da Osmanlı Devleti’nde yapılacak ıslahatlara girişmeden önce layihalar hazırlamışlar, kadroları oluşturmaya çalışmış ve kurumları kurmuşlardır. Nezaretlerin oluşturulması da bu anlayışın ürünüdür aslında. Bu bürokratlar “nezaret” anlayışına geçilmesiyle birlikte eğitim, kültür vb. alanlarda da uzmanlaşmaya ve görüşler bildirmeye ya da bizzat yeni kurumların açılmasına öncülük etmişlerdir.¹²² Tanzimat döneminde yerelde güçlü olan ayanlara karşı güç dengesinin bozulmasından dolayı, merkeziyetçi bürokrasi güçlenerek, yönetime hâkim olmuştur.

Tanzimat öncesinde yönetsel alanda uygulanmaya başlayan merkeziyetçi bürokratik anlayış ve bu doğrultuda oluşturulan kurumlar, bürokraside mektepli bürokratlara öncelik vermesi ve

¹²¹ Davison, *Reform in the Ottoman Empire...* s. 17-18.

¹²²Reşid Paşa, Ali Paşa vd. Bunlardan ayrıntılı olarak söz edilecektir.

geleneksel bürokratların görev ve yetkilerinin sınırlandırılması gibi uygulamalar Tanzimat sonrasındaki bürokratların daha etkin ve girişimci olmasına zemin hazırlamıştır. Tanzimat öncesinde oluşturulmaya çalışılan yeni kurumlar ve geliştirilen politikalarla bürokraside uzmanlaşma ve farklılaşma başlamıştır. Uzmanlaşma ve görevlerin ayrışması yeni bürokratik kadroların oluşmasına ve bunların yeni sorumluluklar üstlenmesine yol açmıştır. Gelenek bürokrasiyi oluşturan ilmiye ve seyfiyenin yetki ve sorumlulukları daralmış ve laik bürokrasinin gelişmesi yönünde adımlar atılmıştır. Yeni ortaya çıkan bürokratlar toplumsal ve kültürel değişim olmaksızın yeniliklerin topluma yerleşmeyeceğini bildiklerinden batının kültürel ve eğitimsel kurumlarını almak gerekliliğini de vurgulamışlar aynı zamanda bu kurumları Osmanlı devletine farklı biçimlerde tanıtmışlardır. Bu bürokratlar Devlet'in düzelmesi ve eski günlerine ulaşması yolunda yenilikçi ve Avrupalı denilebilecek projeler geliştirmiş, uygulamış ve Tanzimat döneminde belirleyici siyasi güç haline gelmişlerdir. Devlet ya da merkezi bürokrasinin öncülük yaptığı yeniliklerin topluma yerleşmesine eğitim kurumları önemli rol oynamıştır. Tanzimat dönemine gelindiğinde geleneksel bürokrasinin görev, yetki ve çalışma alanları daraltılmış buna karşılık daha laik sayılabilecek bir bürokrasi anlayışı kurumsal olarak gelişmeye başlamış, bu bürokratlar Tanzimat dönemine damgalarını vurmuşlardır.

İdari birimlerde yapılan yeni düzenlemeler de bu dönemde bürokrasiye yeni yük getirmiştir. Tanzimat dönemi bürokratların sınıflandırılması, istihdam edilmesi, eğitilmesi ile hak, görev ve sorumluluklarının belirlenmesi açısından oldukça önemli yenilikler olmuştur. Tanzimat sonrasında bürokratların batılı normlarda yetişmesi ve ulemanın etkisinde kalmamaları için batılı anlayışla oluşturulan okullar açılmış, ayanların etkisini azaltmak için de merkez yönetim güçlendirilmiştir. Merkezi yönetimin güçlenmesi ile yenilikler merkezden taşraya doğru yayılmaya çalışılmıştır. Eğitim alanıyla ilgili yeniliklere de merkezden karar verilmeye başlanmıştır Tanzimat sonrasında üst sosyo-ekonomik sınıfa mensup ailelerden gelen bireyler bürokrat olarak atanmışlardır. Batılı anlayışla yetişen bu bürokratlar kanunlarla devleti, padişah karşısında daha güçlü hale getirmek istemişler, devlet yönetiminde şeri kurallar yerine “rasyonel” anlayışı egemen kılmaya özen göstermişlerdir.

Bürokratlar devletin kurumsal yapısına önemli değişiklikleri uyarlama konusunda oldukça ısrarlı davranmışlardır. Bürokratik araçları toplumun değişimine yönlendirmişlerdir. Osmanlı bürokratları birçok değişikliği toplum henüz özümseyemeden uygulamaya çabalamaları istenen başarıyı getirememiştir. Geleneksel ile modern anlayışın eş zamanlı gitmesi yenilik ve düzenlemelerin de iki yönlü ilerlemesine yol açmıştır. Birincisi yasal-rasyonel diğeri ise “geleneksel” anlayıştır. Bu durum toplumda eski ile yenin yan yana gitmesine ve modern ile gelenekselin çatışmasına neden olmuştur.

Böylece Osmanlı devleti bürokrasisi ve devlet anlayışı kuruluştan 19.Yüzyıla kadar çok önemli değişiklik yapılmadan varlığını sürdürmüştür. Ortaya çıkan sorunlara göre kararlar alınmakta ya da farklı uygulamalara gidilmiş olsa bile devletin işleyişinde ve bürokrasinin görev yapısından önemli değişiklikler yapılmamıştır. Yapılan değişikliklerin büyük bir bölümü merkezi bürokrasinin görevlerinin farklılaşmasına bağlı kalmıştır. Devletin karşılaştığı sorunlar sert önlemlere başvurarak çözülmeye çalışılmıştır. Avrupa ile yakın ilişkiler sonucunda ortaya çıkan dış ve iç baskılar ile ticari ve mali zorluklar batılı anlayışa dayalı bürokrasi ve yönetsel kurumları geliştirme zorunluluğunu beraberinde getirmiştir. Bürokratik anlayış için öncelikle Fransa, bazı yönleriyle Avusturya-Macaristan, bazı yönlerden de İngiltere'nin örnek aldığı gözlemlenmiştir. Bununla birlikte Islahat Fermanı sonrasında ülke yönetimi daha çok Fransız yönetim anlayışına göre biçimlendirilmiştir denilebilir.¹²³

Osmanlı devlet adamları batılı tarzda yönetsel anlayışa geçmek için gerekli öğütlenmeyi yapmış ve modern anlamda “hükümet” kavramı oluşmaya başlamıştır. Bürokratlara daha özgür çalışma ve görevde kalma garantisi veren Tanzimat fermanı ile bürokratlar daha az kaygılı çalışmaya başlamışlardır. Bu nokta padişah ülke ile ilgili kararlarda son mercii olmasına rağmen, bürokratlar karar alma konusunda oldukça cesur davranmışlar ve karar alma konusunda belli ölçüde özerk davranmışlardır. Tanzimat döneminde itaatkâr bürokrasinin yerini atılımcı ve akılcı bürokrasi almaya başlamış ancak padişah ile fikir ayrılığı yaşamaları da kaçınılmaz olmuştur.¹²⁴ Ancak, Osmanlı Devleti'nde yönetim zafiyeti devam etmiş; nepotizm, rüşvet ve iltimas bürokrasiyi derinden etkilemiştir.¹²⁵ Bu dönemin bürokrasinin temel niteliği devlet yönetiminde kendilerine aşırı güvenmeleri ve kendi yetenekleri ile karar vermeye çalışmalarıdır. Kişisel deneyim ve yeterlik bu dönem bürokrasisinde emredileni yapma yerine politika oluşturma ve farklı seçeneklere dayalı

¹²³ İlber Ortaylı, kamu yönetiminde Fransa'nın, askeri ve diğer alanlarda ise Avusturya ve İngiltere'nin örnek alındığını belirtir. Bkz. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*.s. 35, 40, 92, 142,

¹²⁴ İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Lord Stratford de Redcliffe Canning, Sultan Abdülmecid'in huzuruna çıkıp Çırağan'ın yerine kâğıt bir saray yaptırmanın güzelliklerinden bahsediyordu. Sultan Abdülmecid'in Çırağan'da yeni bir saray yaptırma isteği karşısında Sadrazam Âli Paşa, “İnşallah hazine-i hassa yoluna girince daha iyisini yaparız şimdi sıkıntısı vardır” demesi üzerine ertesini gün 18 Ekim 1859'da azledildi. 1859 yılında halen yapım aşamasında olan Çırağan Sarayı ve bazı kasırların inşaatında çalışan işçiler, ücretlerinin ödenmemesinden dolayı Dolmabahçe Sarayı'nı çevirerek alacaklarını istediler. Bu olay karşısında çok üzülen Sultan Abdülmecid bütün saray ve kasır inşaatlarını durdurup, kendisine ait dört bin kese altını çalışanlara dağıtmıştır. Aynı şekilde: Müverrih Sinyobos, Âli Paşa'nın vefatı Türkiye için felaket olmuştur derken Sultan Abdülaziz zamanında mabeyn kitabetinde bulunan Hurşid Paşazade Süleyman Bey, zatı şahane, Âli Paşa öldü de şimdi padişah olduğumu anlamaya başladım, diyor, hâlbuki haberi yok, asıl şimdi çukurun başına gelmiştir demiştir.

¹²⁵ Rüşvet konusu Osmanlı devletinde her zaman sorun olmuştur. Bu olumsuz durumun düzeltilmesi için 19. Yüzyılın başından itibaren onlarca hattı hümayun ve irade yayımlanmıştır. Bazıları için Bkz. BOA TSMA 786/23, 1791, H.22-05-1206, Rüşvetin bütün memleketten kaldırılması, ahalinin rahat ve emniyetinin sağlanması için Sadrazam Koca Yusuf Paşa'ya tenbihat yapıldığı. (TSMA No: 7016/10) BOA TS.MA.8 /117, 1 Eylül 1840, 1H.04-07-1256 Sadr-ı sabık Hüseyin Paşa'nın rüşvet alması konusu ağır biçimde cezalandırılması istenmiştir Ayrıca Bkz. BOA A. AMD 2 /13 Bazı memurların çeşitli adlar altında halktan para aldıklarının anlaşıldığından bahisle, rüşvet ve iltimasın menedilmesine dair Hüdavendigar müşirine, Kütahya kaymakamına vesair lazım gelenlere hüküm ve müsveddesi. H.29 Zilhicce 1260. Ayrıca Bkz. BOA. İ. MVL. 63/19, Rüşvetin meniiyle ilgili çıkartılan kanunnamenin irsalı.3 Eylül, 1855, (H.29 Zilhicce 1271)

çözümler üretmeleri sonucunu beraberinde getirmiştir. Daha çok “Reşid Paşa” ekolünü izleyen bir grup yüksek bürokrat olarak bilinen bu bürokratların en büyük farkı, kendilerini sultana değil devlete hizmete adanmış olmalarıydı.¹²⁶ Geliştirdikleri yeni anlayış ve politikalar İmparatorluğun yararı için en iyi çözüm olduğunu düşündükleri “İslami geleneklerden” uzak kalarak “batılılaşma” ya da gelişme anlayışıydı. Eski yöneticilerin gelişmelerin önünde engel olduğunu söyleyerek gerekli yenilikleri yapma konusunda her türlü girişimi üstlenmişlerdir. 1839’da ilan edilen Tanzimat Fermanı, 1856 Islahat Fermanı bu anlayışın ürünleridir. Bu fermanlar ve daha sonra çıkarılan kanunnameler ile Osmanlı Devleti’nde yaşayan her milletin bürokraside görev alması yolunda önemli adımlar atılmıştır. Gayrimüslimler de açılan yeni okullarda öğrenim görerek, devlet kurumlarında bürokrat olarak görev almışlardır. 1876’da ilan edilen Kanun-ı Esasî ile Osmanlı Devleti’nde memurların çalışma ve istihdamı konusunda hükümler konularak bürokrasinin oluşumunda liyakat vurgulanmıştır.¹²⁷ Burada kamu görevliliği Osmanlı tebaasındaki herkese açılmış oluyordu. Bu bir anlamda bürokraside görevlendirilecek olanları ve niteliklerinin de değişmesiydi. Tanzimat fermanı ile yapılması öngörülen yenilikler devlet yönetimi ve faaliyetlerini düzenlemede yeni bir anlayışı gerektirmiştir. Bu anlamda bürokratların etkinlik alanları genişlemiş ve bürokrasi var olan yapı içerisinde hızla dönüşmeye başlamıştır. Ayrıca bürokratlar ayrıcalıklarını ve statülerini kaybetmemek ya da diplomatik olarak tanınırlığı artırmak için bazen devleti zor durumda kalmasına yol açan uygulamalara da imza atmışlardır. Tanzimat ile devlet mekanizması daha merkeziyetçi biçime dönüşmüş ve bürokrasinin egemenliği artmıştır.¹²⁸ Sadrazam Mustafa Reşid Paşa, Sadık Rifat Paşa, Mehmed Emin Ali Paşa, Keçecizade Fuat Paşa, Midhat Paşa, bunlardan bazılarıdır.¹²⁹

Reşid Paşa, tutarlılık ve akıllı yönetimin ancak “kurumlar” oluşturulup devamlılığın sağlanmasıyla elde edilebileceğini savunmuştur. Bu yaklaşım meşveret ve divan kavramlarına ters düşse bile beceriksiz ve katı bürokratların yerine daha özerk bürokrat anlayışının benimsenmesini zorunlu kılmıştır. Bu gelişmelerle bürokrasi padişah ile yetkiyi paylaşma şansı elde etmişlerdir. Âli ve Fuat Paşa gibi güçlü sadrazamlar 1860’lı yıllarda bunu belli ölçüde başarmışlardır. Yenilik ve gelişmeleri topluma yerleştirmek ve sürekliliğini sağlamak için “bireysel” karar ya da uygulamaların yerini “kurumsal” anlayışın almasını beklemişlerdir. Sivil bürokrasinin bazı üyeleri

¹²⁶ Mehmet Zeki. Pakalın, "Tanzimat Maliye Nazırları." *Kanat Kitabevi, İstanbul* (1939). s. 59 Yeni Ayrıca Bkz. Şerif Mardin, Osmanlıların Hakiki Hüviyeti: Tanzimat Bürokrasisi, *Forum*, July 1 (1957a) s. 13

¹²⁷ Kanun-i Esâsî, *Düstûr*, Tertip I, Cilt 4., Kanun-ı Esasî’19. madde "Devlet memuriyetinde umum tebaa ehliyet ve kabiliyetlerine göre münasip olan memuriyetlere kabul olunurlar (Kanun-i Esasi... ilgili madde), Ayrıca Bkz. Selda Kaya Kılıç, “1876 Anayasası’nın Bilinmeyen İki Tasarısı”, *AÜ Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi: OTAM*, sy. 4, Ankara 1993, s. 557-633;

¹²⁸ I. Immanuel Wallerstein, Hale Decdeli, and Reşat Kasaba. *The Incorporation of the Ottoman Empire into the world-economy*. State University of New York at Binghamton, Fernand Braudel Center for the Study of Economies, Historical Systems, and Civilizations, 1979. S. 23, 1983, s. 49.

¹²⁹ Olivier Bouquet. "Sultanın Paşaları (1839-1909)." İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yay (2008). Şerif Mardin, Âli Paşa ve Hürriyet, *Forum* (October 15, 1955), s. 20

1860'tan sonra özellikle Ali Paşa ve Fuat Paşa'nın vezareti döneminde ayrılmaya başlamış ve bir biçimde özerk bazı durumlarda "otokrat" olarak hareket etmeye çalışmışlardır. Bu durum aydınları ve halkı rahatsız etmiş bazı aydınlar yeni gelişen bürokrasiyi "baskıcı bürokratlar" olarak adlandırmışlardır bu bürokratların temsil ettiği dünya görüşü ağır saldırılara uğramıştır. Örneğin Namık Kemal bu konuda alaycı biçimde şunları yazmıştır: "İstanbul'a yeni gelen yoksullar köşkleri vb. gösterişli binaları gördüklerinde İstanbul'da çok sayıda sultanın yaşadığını düşünür. Evet, hepsi sultan ama hiçbirisi gerçekten sultan değil hepsi vekillerdir.¹³⁰ Mutlak ya da baskıcı olarak nitelendirilen bu bürokratlar ülkenin geleceği ve gelişmesi konusunda yeniliklere imza atmışlardır.¹³¹ İlk önceleri usta-çırak eğitimi biçiminde daha sonra batılı kurumlarda eğitim alarak yetişen bu "mülkiye" sınıfı ya da bürokratları Tanzimat döneminden sonra batılı tarzda oluşturulmuş eğitim kurumlarından yetişmişlerdir. 19. yüzyılda yeni oluşturulan kurumlar için gerekli olan bürokratları yetiştirmek için batılı tarzda eğitim veren okullar açılmış ve bu okullardan mezun olanlara bürokraside öncelikle yer vermeye başlanmıştır. Tanzimat bürokratlarını daha önceki dönemlerden ayıran en önemli fark da budur.¹³² Bu kurumlarda yetişen bürokratlar Tanzimat sonrasında padişah adına karar alma yetkisi olan Meclis-i Vükelâ, Meclis-i Âli-i Umumi, Meclis-i Vâlâ-ı Ahkâm-ı Adliye, Dar-ı Şura-yı Bâb-ı Âli, Meclis-i Maarif ve Meclis-i Tanzimat adıyla oluşturulan meclislerde görev yaparak ülke politikalarına yön vermişler ve ülke yönetiminde daha güçlü hale gelmişlerdir.¹³³ Osmanlı Devleti'nde yapılacak yenilikleri bu meclisler aracılığıyla topluma yaymaya çalışmışlardır. Eğitim alanında da bu tür uygulamaların varlığı bilinmektedir. Osmanlı Devleti'nde eğitim faaliyetlerini organize etmek, kurumsal yapıyı kurmak ve denetlemek için 1845 yılında *Meclis-i Maârif-i Umûmiye* oluşturulmuş 1856 da Maârif Nezâreti'ne bağlanmıştır. Maarif Meclisinde görev alan bürokratlar Osmanlı Devleti'nde eğitimsel yeniliklere öncü olmuşlar, raporlar hazırlamışlar, eğitim kurumlarının nizamnamelerini oluşturmuşlar bir anlamda eğitimin modernleşmesi ve yaygınlaştırılması için çabalamışlardır.¹³⁴ Osmanlı bürokrasisi ve bürokratları toplumsal sorunları çözebilmek için yukarıdan aşağıya doğru inen yenilikler ya da yasalara başvurmuşlardır. Bu durum halkın yeniliklere ve değişimlere uyum sağlamasını güçleştirmiştir. Bu olguyu fark eden Tanzimat bürokratları halkın eğitime ve her düzeyde bürokratların eğitime özel önem vermişler ve yeni anlayışla eğitim veren kurumları

¹³⁰ Roderic Davison, *Reform in the Ottoman Empire, 1856–1876*, Princeton University Press, NJ, 1963., s.223

¹³¹ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s 211

¹³² Heper and Berkman, *Bureacracy in Ottoman...* s. 72.

¹³³ Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Yerel Yönetim Metinleri IV, Şehremaneti'nin Kuruluşu ve Şehremaneti Nizamnamesi. Çağdaş Yerel Yönetimler* içinde C.5. 1996a, ss.75-82, Ayrıca Bkz. Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Yerel Yönetim Metinleri VI, 1871 Vilayet Nizamnamesi ve Getirdikleri. Çağdaş Yerel Yönetimler* içinde C.5. (1996b). ss.89-103).(5). Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838- 1868)*. (2. Baskı). Ankara: 1999, TTK. s.18, Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Yenileşme Dönemi Osmanlı Devlet Teşkilatı* (Ed. Hasan Celal Güzel). *Türkler* içinde 2002, C.13. ss. 561-576, Ankara: Yeni Türkiye Yay,

¹³⁴ Akyıldız, *Tanzimat'tan Sonra*, s. 185-188

oluşturmuşlardır. Böylece doğrudan veya dolaylı olarak eğitim kurumları aracılığıyla toplumu etkilemişlerdir.

Tanzimat bürokratları eğitim sistemine yönelik ıslahatlara da önem vermişler, deneyimlerine dayalı geleneksel eğitim kurumlarına alternatif olarak batılı eğitim kurumlarını olarak almışlardır. Eğitimci olmadıkları ve eğitimle ilgili birikimleri yüzeysel olduğu için eğitimde köklü bir dönüşümü gerçekleştirememişler ancak geleneksel eğitim düşüncesi ve anlayışına karşı seçenek yaratmışlardır. Tanzimat bürokratları batılı tarzda ve görelî olarak laik öğretim kurumlarının oluşturulmasına öncülük ederek, öğretim kurumlarını değiştirerek ve eğitim kurumlarında reform yaparak Osmanlı devletini batıya karşı güçlü hale getirebileceklerini umuyorlardı. Avrupa'ya karşı tekrar üstün olabilmek için kurumsal ve sosyo-kültürel yeniliklerin yapılması gerektiğini düşünüyorlardı. Tanzimat bürokratları Osmanlı toplumunun değişimi ve dönüşümü için siyasi, bilimsel ve eğitimsel değişimin gerekli olduğunu belirterek Osmanlı Devleti'nde yeni eğitim anlayışını daha dünyevi yapmaya çalışmışlardır.¹³⁵ Bu bağlamda Tanzimat bürokratları eğitimin sorumluluğunu belli düzeyde ulemadan almışlar ve devlete yüklemiş siyasi, idari ve eğitim alanında daha fazla etkili olmuşlar yeni kurdukları eğitim kurumlarıyla laik eğitimi belli ölçüde başlatmışlardır.¹³⁶

1.2 Tanzimat Bürokrasisinin Eğitim Düşüncesini Biçimlendiren Etkenler

Tanzimat Dönemine gelindiğinde Osmanlı Devleti'nin kozmopolit nüfus yapısı iyice karmaşıklaşmıştır.¹³⁷ Aynı şekilde bu kozmopolit yapı ve Osmanlının bu yapıyı idari açıdan yönetememesi yönetsel, kültürel ve sosyal sorunlara yol açmıştır. Devlet bürokrasisini yetersizliği ve bozulmuşluğu topluma da yansımıştır. Bürokrasideki kokuşmuşluk her tarafa yayılmıştı. Geleneksel bürokrasiyi oluşturan ilmiye ve seyfiye oldukça güçsüzleşmiş ve işlevsizleşmişti. Kalemîye ise kendi kişisel çabaları ile daha ön plana çıkmış ve bürokraside görünür hale gelmiştir.¹³⁸ Tanzimat Fermanı (3 Kasım 1839) bu karmaşa ve zorunluklar gölgesinde ilan edilmiştir. Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü sosyal ve siyasi karmaşa ile çöküş sürecinden

¹³⁵ Sadri Maksûdî Arsal. "Teokratik Devlet ve Laik Devlet". *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul 1940. s.93

¹³⁶ Bkz. Uriel Heyd, *III. Selim ve II. Mahmud Dönemlerinde Batılılaşma ve Osmanlı Uleması* "Çev. Erbay Aydın, İslam Dünyası ve Batılılaşma, Yöneliş Yay., İstanbul 1997, ss. 13-56

¹³⁷ Nuri Akbayan, "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Devleti Nüfusu", *TCTA.*, c. 5, İletişim Yay., İstanbul 1986, ss. 1239-1240. Ayrıca bkz. H. A. Ubucini, *Osmanlı'da Modernleşme Sancısı*, Çev. Cemal Aydın, Timaş Yay., İstanbul 1998, ss. 34-37; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, Islahat Fermanı Devri (1856-1861)*, c. VI, 4. bs., TTKY., Ankara 1988, s. 268

¹³⁸ Cevdet Paşa Ma'ruzat'da bu durumu şöyle özetler "Umûr-i devlet saat çarkları gibi yekdiğere muttasıl u merbut ve bu dolabın hüsn-i intizâm üzere dönmesi, cümlesinin taht-ı nizam ve rabitada bulunmasına menut olduğundan Devlet-i Aliyye her dairesince ıslahat-ı esâsiyeye muhtac idi" (özetle: Devlet kurumları birbirine içten bağlı ve düzenli biçimde birbirlerine bağlı ve çalışmaları gerekli olduğu için hepsi ıslah edilmeye muhtaçtı) Bkz. Cevdet Paşa, *Ma'ruzat*, Haz. Yusuf Halaçoğlu, Çağrı Yay., İstanbul 1980, ss. 3-4

kurtulabilmek umuduyla hazırlanmış olan bir belge olarak içerdği hükümlerle yeni bir bürokrasi anlayışını da örtük olarak içinde barındırıyordu.¹³⁹ Tanzimat Fermanında öngörülenleri gerçekleştirmek için toplumun rasyonel ve bilimsel anlayışla organize edilen ve belli düzeyde hayalci olan bir bürokrasiye gerek duyulacağı açıktı. Tanzimat bürokratları da kurumsal değişimleri gerçekleştirerek Osmanlı'yı eski parlak günlerine ulaştırabilecekleri inancına sahiptiler. Bu nedenle Tanzimat bürokratları bazı yazarlarca hayalci bazı araştırmacılarca naif olarak adlandırılmıştır.

Burada Tanzimat bürokratlarının davranış ve anlayışını değiştirmelerini zorunlu kılan nedenlere bakmakta yarar vardır. Tanzimat bürokratlarının davranış kalıplarını değiştiren önemli etkenlerden birisi Osmanlı'nın batı karşısında zayıf düşmesi, gerilemesi ve milliyetçilikle karşı karşıya kalmasıdır. Batının politik olarak bu nedenleri Osmanlıya baskı aracı olarak kullanması ve bürokratik baskılara karşı koyabilecek yeni bir bürokrat anlayışını gerekli kılmıştır. Tanzimat bürokratlarının çoğunluğunun hariciyeden çıkmasının altında bu neden yatar. Değişen dünya dengeleri padişah ve bürokratları hatta ulemayı bile değişimin gerekliliğine ikna etmiştir.¹⁴⁰ Aydınlanma düşüncesi, Fransız devrimi gibi olaylar sonrasında ortaya çıkan yeni gelişmeler Tanzimat bürokrasinin davranış kalıplarını biçimlendirmiştir Sadık Rifat Paşa'nın Avrupa hakkında yazdığı risalesinde bu görüş çok açık biçimde görülür.¹⁴¹ Tanzimat bürokratlarının geleneksel bürokratlardan en önemli farkı batıyı görmüş, Aydınlanma ve Fransız devriminin etkilerini yakından gözlemlemiş ve icracı olmalarıdır. İcraçı özellikleriyle pratik amaçlara daha fazla yönelmişlerdir.¹⁴² Toplumla dolayısıyla devleti ilerlemeci ve modern kurumlarla düzeltileceklerine inandıkları için var olan kurumların yerine kendi amaçlarına uygun kurumlar oluşturmakta tereddüt etmemişlerdir. Ancak bazı tarihçiler Tanzimat Fermanının dini yönünün olduğunu belirterek Tanzimat bürokrasisinin dinden tam da sıyrılmadığını bu nedenle geleneksel kurumlarla modern kurumların eş zamanlı gittiğini vurgulamışlardır.¹⁴³ Tanzimat bürokratları bir yandan bozulmuş olan devlet yönetimi ve sosyal kurumları ile diğer yandan hızlanan sömürgecilik hareketlerine karşı Osmanlı Devleti'ni çöküşten kurtarmak amacıyla eğitim kurumlarını da dönüştürmeye çalışmışlardır. Tanzimat bürokratları "Tanzimat" (düzenlemeler) kavramının arkasına sığınarak devlet eliyle devletin bütün kurum ve kuruluşlarında yeni düzenlemeleri gerçekleştirmiş ve devlet gücüyle toplumun bunlara uymasını istemişlerdir.¹⁴⁴ Tanzimat döneminde

¹³⁹Bkz.Şerif Mardin, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, İletişim Yayınları 2002, İstanbul s. 30, Kazım Yetiş, "Tanzimat Karşısındaki Tavırların Tasnifi Konusunda Bir Deneme", *150. Yılında Tanzimat*, (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), TTKY. Ankara 1992, ss. 108,109

¹⁴⁰ Bkz. R. H. Davison, a.g.e., s. 19

¹⁴¹ Kâmrân Birand, *Aydınlanma Devri Devlet Felsefesinin Tanzimata Tesirleri*, Son Havadis Matbaası, Ankara 1955, ss. 9-10, 18-20 vd., Ayrıca Bkz. Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, III.B., Ülken Yay., İstanbul 1992, s. 40 Sadık Rifat Paşa, "Temel ve İç Politika", Haz. Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih Musahabeleri*, (Sadeleştiren: Enver Koray), KBY., Ankara 1985, ss. 103-109

¹⁴² Engelhardt, a.g.e., s. 6

¹⁴³ H. İnalcık, "Sened-i ittifak ve Gülhane Hatt-i Hümayûnu", s. 617

¹⁴⁴ N. Berkes, a.g.e., s. 207

bürokrasinin bir diğer özelliği hizmetlerinin “padişahın” ziyade “devlet” odaklı olmasıdır. Bu dönemde devleti oluşturan kurum ve kuruluşlar yeniden inşa edilmiş ve geleneksel kurumları kökten sarsacak reformlar gerçekleştirilmek istenmiştir. En önemlisi dinsel dayanak yerine “dünyeviliğin”, “iman” yerine “akıl” konmasıdır.¹⁴⁵ Böylece yeni gelişen bürokraside aranan nitelikler de belirlenmiştir. Tanzimat dönemi sonrasında bürokraside uzmanlaşma ilmiye, kalemiye ve seyfiyede de devam etmiştir. Tanzimat bürokratları yeniliklere ordudaki eğitim kurumlarından başlamışlardır. Askeri bürokrasi etkinliğini zamanla kaybedince kalemiye bürokratları ve daha sonra da mülkiye denilen yeni bürokrasi sınıfı devlet aygıtında aktif diploması ve politik yaşama müdahalelerle daha fazla söz sahibi olmaya başlamıştır.

Tanzimat sonrasında bürokratlar toplumsal, siyasi ve ekonomik sorunların çözümüne yönelik raporlar yazmış, siyasetnameler oluşturmuşlardır. Hariciyeci aydın bürokratlar Padişahın otoritesini sınırlandırmaya çalışmış ya da kontrol altına alarak değişimler öngörürmüşlerdir. Devlet işleri daha rasyonel biçimde ele alınmaya ve modern anlamda merkezi yönetim uygulanmak istenmiştir. Bu düşüncelerin birçoğu da uygulamaya geçmiştir denilebilir.¹⁴⁶ Tanzimat Fermanıyla padişahın yetkileri sınırlandırılırken Bâb-ı Âlî'nin yetkileri artırılmıştır. Böylece bürokratlar devlet işlerine egemen olmaya başlamıştır.¹⁴⁷ Tanzimat Fermanında yasaların belli kurullar aracılığıyla ortaklaşa hazırlanacağı belirtilmiştir ki bu kurulların ve meclislerin oluşturulması ve bürokrasinin belirleyicilik gücünü artırması bakımından önemlidir. Bir anlamda padişahın kendi otoritesini sınırlamasıyla (otolimitation) karar yetkisini bürokrasinin hâkim olduğu merkezi hükümete aktarma düşüncesi ortaya çıkmıştır.¹⁴⁸ Tanzimat döneminde dinsel olmayan bir hukuksal alanın oluşturulmaya çalışması ile laikliğin bürokrasinin davranışlarını etkilediği söylenebilir. Tanzimat öncesinde başlayan ve Tanzimat Fermanı ve kurumsal değişimle birlikte elitist sayılabilecek yeni bir bürokrasi ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti'nde modernleşme ve değişime karar veren başta Reşid Paşa olmak üzere Mehmed Emin Ali Paşa, Fuat Paşa gibi aydın bürokratların belirleyici oldukları kabul edilmektedir. Tanzimat bürokratları elitist ve otoriter niteliklere sahip ve kendilerini devletin sahibi olarak görüyorlardı. Devleti kendi algılarına göre dönüştürme ve değiştirme konusunda oldukça kararlı davranmışlar çoğunlukla da bu konuda padişahı ikna etmeyi başarmışlardır. Bu çabaları içinde eğitimle ilgili önemli politik, yasal ve kurumsal değişiklikleri de gerçekleştirmişlerdir. Tanzimat bürokrasisi yeni eğitim kurumlarını oluştururken yerleşik eğitim düşüncesini de değiştirmeye yönelmişlerdir.

¹⁴⁵ Z. F. Fındıkoğlu, "a.g.m.", s. 657

¹⁴⁶ İ. Ortaylı, "Tanzimat", s. *TCTA*, 1545, Bkz. H., "Sened-i ittifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayûnu", ss. 603-604 868 Ayrıca bkz. H. İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, s. 5;

¹⁴⁷ Bkz. İnalcık, a.g.e., s. 99; Çetin Özek, *Devlet ve Din*, s. 407

¹⁴⁸ H. İnalcık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayûnu", s. 620

Tanzimat bürokratları başta siyasi ve ekonomik olmak üzere çoğu reformu gerçekleştirmeye çalışırken kendilerini diğer gruplardan farklı bir noktaya koymuşlar ve devleti kurtabileceklerine inanmışlardır.¹⁴⁹ Avrupayı başka bir deyişle batıyı yakından izlemiş ve batı dillerini bilen bu bürokratlar kendilerini toplumun diğer kesimlerinden farklı görmüşlerdir. Tanzimat bürokrasisindeki en önemli dönüşüm bürokratların davranış kalıpları, karar verme, icradaki kararlılıklarıdır. Tanzimat bürokratları seçkin anlayışla kendilerini diğer kesimlerin üstünde gördükleri ve değişimleri yukarıdan aşağıya doğru gerçekleştiren devlet gücünü kendi güçleri olarak kullandıkları genel olarak kabul görmüştür. Bazı tarihçiler Tanzimat reformlarının halk tarafından kabul görmemesi ya da başarıya ulaşamamasını bürokratların toplumun sosyal gerçekliğini dikkate almamalarına bağlarlar.¹⁵⁰ Geleneksel bürokrasi ve eski yapıya güvenmedikleri için yenilikleri topluma yukarıdan aşağıya doğru benimsetmeye çalıştıkları için otoriter bürokrat olarak adlandırılmışlardır.¹⁵¹ Tanzimat bürokratları toplumun değişimi için devletin yaptırım mekanizması olan kanunları kullanmışlar ve reformları topluma kanunlar aracılığıyla benimsetmeye çalışmışlardır.¹⁵² Bu nedenle bazı aydınlar Tanzimatçıları “baskıcı” olarak nitelendirmiştir. Tanzimat bürokratlarının seçkin ve bazen de otoriter tavırları belki de onlara istedikleri ortamı sağlamış belli grup ya da kişiler bürokrat olma ayrıcalığını ele geçirmiştir. Osmanlı Devleti’nin aslında değişmeyen kaderi bürokraside yeni bir nepotizm anlayışıyla tekrar ortaya çıkmıştır. Tanzimat bürokratları da kendilerine yakın ve sadık olan kişileri bürokrasiye atamış ve onlar üzerinden reformları gerçekleştirmek istemişlerdir.¹⁵³ Tanzimat döneminde ulema kökenli geleneksel bürokratlar arka planda kalmış “Mülkiyeliler” adı verilen yeni seçkinler devletin her aşamasında söz sahibi olmuşlardır. Tanzimat bürokratları reformların başlangıcında güçlü bir merkezi devlet kurarak bürokrasiyi kontrol altına almışlar ve reformlara merkezden karar vermişlerdir. Tanzimat bürokratlarının toplumun diğer kesimlerine olan güvensizlikleri bürokraside yetki ve gücü merkezde toplamalarının nedeni olarak görülebilir.¹⁵⁴ Tanzimat

¹⁴⁹ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, Çev. Mümtaz’er Türköne-Fahri Unan-İrfan Erdoğan, İletişim Yay., İstanbul, 1996, s. 127. Ayrıca bkz. Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, KBY., Ankara 1985, s. 68

¹⁵⁰ Bu konuda Mustafa Reşid Paşa’nın kendi sözleri için bkz. Reşat Kaynar, *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat*, TTKY., Ankara 1991, s. 165; A. Şeref, a.g.e., s. 68, Bkz. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, c. V, 5. bs., TTKY., Ankara 1988, ss. 10, 17; Kazım Yetiş, "Tanzimat Karşısındaki Tavırların Tasnifi Konusunda Bir Deneme", *150. Yılında Tanzimat*, (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), TTKY., Ankara 1992, s. 110; Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform (1856-1876)*, c. 1., Çev. Osman Akınhay, Papirüs Yay., İstanbul 1997, s. 18; Mehmet Ali Kılıçbay, "Osmanlı Batılaşması", *TCTA.*, c. I, İletişim Yay., İstanbul ty., s. 150. Krş. Hıfzı Veldet, "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul 1990, ss. 168-169

¹⁵¹ Mardin, a.g.e., s. 273

¹⁵² Bkz. Cevdet Paşa, *Tezakir*, (Haz. Cavid Baysun), 2. Bs., TTKY., Ankara 1986, c. 2, s. 21, Bkz. Ş. Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, ss. 123-150 vd.,

¹⁵³ Bkz. Cevdet Paşa, *Tezakir*, c. 2, s. 49-56, Ayrıca Bkz. Bilal Eryılmaz, *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, İşaret Yay., İstanbul 1992, s. 156

¹⁵⁴ Tanzimat bürokratlarının kişilik çözümlemesi için Bkz. M. Cavid Baysun, "Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat", *TCTA.*, c. 6, İletişim Yay., İstanbul 1986, s. 1554, Cevdet Paşa, *Ma’ruzat*, Haz. Yusuf Halaçoğlu, Çağrı Yay.,

bürokratlarının en önemli özelliklerinden birisi de batılı yaşam tarzını topluma yerleştirmeye çalışmalarıdır ki bu durum henüz hazır olmayan toplumsal yapıyla ters düşmelerine ve yaptıkları reformlara direnmelere yol açmıştır. Sosyal ve siyasal alanda direnmelere rağmen eğitim alanında yapılan reformlara halkın çok fazla direndiğine ilişkin işaret yoktur.¹⁵⁵ Tanzimat bürokratlarının temel dezavantajı tam da bu noktada ortaya çıkmaktadır. Toplum dönüşüme hazır olmadığı için bir yandan yeni batılı kurumlarla tanışırken diğer yandan geleneksel kurumlar ya da yapı varlığını sürdürmüştür.

Tanzimat döneminde eski ve yeni eş zamanlı varlığını sürdürmüştür. Siyaset, yargı ve eğitim gibi alanlarda bir yandan yeni kurumlar açmışlar diğer yandan da var olan kurumların işlev ve yetkilerini azaltarak devam etmesine izin vermişlerdir. Örneğin öğretmen yetiştiren kurumları açıncaya kadar batılı tarzda kurumlarda medrese vb. alanlardan gelenler öğreticilik yapmıştır. Aynı şekilde Darülfünun'un ilk teşebbüsünde de öğrenci kaynağı medreseler olmuştur. Buna rağmen Tanzimatın hemen öncesinde ve sonrasında yeni anlayışla oluşturulan eğitim kurumları geleneksel sıbyan mektepleri ya da medreselerin tersine daha dünyevi bir eğitim anlayışını topluma tanıtmayı amaçlamışlardır. Ancak, Tanzimat bürokratları eğitimle ilgili yenilikler için gerekli alt yapıyı zamanında oluşturamadıkları için sorunlar ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti'nin bozulan alanlarına öncelikle yoğunlaşmaları alt yapıyı oluşturmadan hukuk, ekonomi gibi üst yapı araçlarıyla toplumu dönüştürmek istemeleri ne yazık ki istenen başarıyı getirememiştir. Halk tarafından özümselememiş ve el yordamıyla plansız olarak yapılan yeniliklerde tutarlılık ya da istikrar sağlanamamıştır. Tanzimat bürokratlarının plansızlığı ve hazırlıksızlığı nedeniyle eğitim anlayışı istenen yönde değişmemiştir. Eğitim kurumları gibi alt yapı araçlarını geliştirmeye karar verdiklerinde ise ya dışa bağımlı kalmışlar ya da var olan yapıyla eğitimi dönüştürmek istemişler ancak bu da karmaşaya yol açmıştır. Batılı tarzda sivil ve askeri okullar açmışlar ancak öğrenci kaynağını medreseye dayandırmışlardır. Bu okulların eğitim programlarını batıdan getirmişler ancak öğretmen sorununu geç fark etmişlerdir. (Bu konular ileride ele alınacaktır). Aynı şekilde ilk ve orta öğretimde niteliği geliştirmeden Üniversite (Darülfünun) açmaya çalışacaklardır ki bu da eğitimde belli ölçüde istenen başarıya ulaşmalarını engellemiştir.¹⁵⁶ Tanzimat bürokratlarının en önemli dezavantajı olan plansızlık ve hazırlık yapmama eğitim alanında yapılan yeniliklere istikrar getirmemiş ayrıca eğitim bürokrasisinin sık sık azledilmesi ya da yer değiştirmesi de kurumsal açıdan eğitimdeki

İstanbul 1980, ss. 1-2, Carter V. Findley, "19. yy'da Osmanlı Bürokrasisi", TCTA., c. 1, İletişim Yay., İstanbul., s. 261

¹⁵⁵ Bkz. Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, c. 1, (Haz. İ. Miroğlu-M. Derin vd.), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1979, ss. 37-38

¹⁵⁶ Bkz. Ahmed Lütfi, *Târîh-i Lütîfî*, c. 8, Sabah Matbaası, İstanbul 1328, s. 117 Ayrıca Bkz. Ekmeleddin. İhsanoğlu, "Darülfünun Tarihçesine Giriş (II) Üçüncü Teşebbüs: Darülfünun-ı Sultani." *Belleten* 57.218 (1993) s. 201-240.

yeniliklerin kesintiye uğramasına yol açmıştır.¹⁵⁷ Buna karşılık geleneksel eğitim yapısındaki medrese ve ilmiyedeki durağanlık uzun yıllar aynı kalmıştır.

Tanzimat bürokratlarının yapmayı tasarladıkları yenilikler ve toplumu dönüştürme çabalarında öncelikle pozitivistlerden yararlandıkları bilinmektedir. Tanzimat fermanında öngörüldüğü üzere dağılmakta olan devleti bir arada tutabilmek ve kurumların organizasyonunda için Osmanlıcılık ideolojisini de kullanmışlardır. Okul programları, karma eğitim (gayrimüslim ve Müslümanların aynı okullara devam etmesi), ders kitaplarından düşmanca ifadelerin çıkarılması buna örnektir.¹⁵⁸ Eğitim kurumları Tanzimat sonrasında hızlanan milliyetçiliğe karşı Osmanlı toplumunu bir arada tutabilmek için çimento olarak kullanılmak istenmiştir. Ayrıca gayrimüslimlere kendi okullarını açma izinlerinin verilmesi de Tanzimat bürokratlarının eğitimdeki kurumsal değişime etkileridir. Bu ideolojik yaklaşımlar daha sonra İslamcılık ve Türkçülüğe de dönüşecektir.¹⁵⁹ Tanzimat bürokrasisinin eğitim kurumlarını düzenlerken Avrupa'yı örnek aldığı bilinmektedir. Avrupa'ya karşı tekrar eski güçlü Osmanlıyı yaratmak için Avrupa'nın oluşturduğu kurumlarının benzerlerini oluşturmaya çalışmışlardır. Avrupa'daki birçok kurum ve kuruluşun benzerlerini açmışlardır. Bunu yaparken bazen doğrudan bazen de Avrupa'lı bilim insanları ya da siyasiler, elçilerle iş birliğine girmişlerdir.¹⁶⁰ Eğitim kurumları bu açıdan özel bir önem taşır. Eğitim kurumları aracılığıyla gerekli olan bürokrasi kadrolarını yetiştirmeyi umut etmişlerdir. Siyasi, kültürel ve toplumsal alanda bürokratların etkisine direnen halkın eğitim konusunda iş birliğine girmesi incelemeye değer bir olgudur. Tanzimat bürokratları, yargı, maliye ve ekonomi ile siyaset gibi üst yapı kurumları ile eğitim ve sanat-kültür gibi alt yapı kurumlarını batılı anlayışla organize ederek Osmanlı Devleti'nin tekrar kalkınabileceği görüşüyle hareket etmişlerdir. Ancak yaptıkları reformlar tıpkı devlet işlerinde olduğu gibi eğitimde batılı/geleneksel eğitim ikilemini ortaya çıkarmış toplum daha da fazla bölünmüştür.

Tanzimat bürokratlarının en temel amacı yaptıkları reformlar ve bürokratik düzenlemeler ile devlet yönetiminde bireye bağlı kişisel anlayışı kurumsallaştırmak olmuştur. Reformcu bürokratlar

¹⁵⁷ A. Şeref, "agm.", s. 195; Ayrıca bkz. Cevdet Paşa, *Tezâkir*, c. 1, s. 14; *Maruzat*, ss. 2-32; Musa Çadırcı, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ülke Yönetimi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet Türkiye Ansiklopedisi*, c. 1, İletişim Yay., İstanbul., ss. 211-212

¹⁵⁸ Murtaza Korlaelçi, "Bazı Tanzimatçılarımızın Pozitivistlerle İlişkileri", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara: 31 Ekim-3 Ekrem Işın, "Osmanlı Modernleşmesi ve Pozitivism", *TCTA*. c. 2, İletişim Yay., İstanbul 1985, ss. 352-362

¹⁵⁹ Bkz. Yusuf Akçura, *Üç Tarzı Siyaset*, Ayrıca, Bkz. Davison, "a.g.m.", ss. 57-86

¹⁶⁰ Fuad Paşa'nın Avrupalı bir diplomata "En kuvvetli devlet, Osmanlı Devleti'dir. Siz dışarıdan biz içerden yıkmaya çalışıyoruz, yine yıkamıyoruz" sözleri Tanzimat döneminde Avrupalıları Osmanlı'nın bütün kurumlarına nasıl nüfuz ettiğinin göstergesidir. Bkz. A. Şeref, a.g.e., s. 86. Ayrıca Bkz. Cevdet Paşa, *Tezâkir*, c. 1, ss. 26, 29. "M. Reşid Paşa, öteden beri İngiliz politikasına mâil idi. Ali ve Fuad Paşalar bütünüyle Fransa politikasına bağlandılar. Serdâr-ı Ekrem Ömer Paşa, İngilizlere mâil olup Rıza Paşa, herkesten çok Fransa sefaretî ile hem-râz idi. ." Ayrıca Bkz. Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi*, Eren Yay., İstanbul 1988, s. 427. Elçiler ve yabancı devlet adamları yalnızca Tanzimat bürokratları ile değil Şeyhülislam ve Kazaskerler ile de görüşüyorlardı. Bkz. Cevdet Paşa, *Tezâkir*, c. 1, ss. 73, 78

diye adlandırılabilir bu kesim padişahın otoritesinin de kısmen bürokrasiye devredilmesini sağlamış, ulema ve ayanların etkisinden bağımsız yeni bürokrasi oluşturmuşlardır. Bürokratlara yönelik yasal güçlendirmeler ve verilen haklarla “kul” anlayışından uzaklaşmaya başlamıştır. Bu bürokratlar siyasi ve yönetsel yetkilerini artırarak toplumsal reformlarda hem karar verici hem de icracı görevlerde bulunmuşlardır.¹⁶¹ Weber bu bürokratik anlayışı “rasyonel bürokrasi” ya da “bürokratik otorite” terimleriyle kavramsallaştırmıştır. Birçok tarihçi ve sosyal bilimci de Tanzimat bürokrasisine yönelik bu betimlemeye katılır. Bu betimlemede bürokrasinin kurumsal olarak değişmesi ve modern ve akılcı kararlar alabilme yeteneğine gönderme yapılmaktadır. Bürokratların hukuksal olarak tanımlanması, haklarının ve görevlerinin sınırlarının çizilmiş olması, sistematik sınıflama gibi olgular ile göreve atanmada uzmanlık ve yükselmede başarı gibi ölçüler rasyonel bürokrasi anlayışını güçlendiren olgulardır.¹⁶²

Tanzimat bürokratları tam anlamıyla yukarıdaki özellikleri sergilememekle birlikte yetişme bakımından geleneksel bürokrasiden tamamen farklılaşmıştır. Tek başına yabancı dil bilmek, batılı eğitim kurumlarında öğrenim görmek, diploma vb. istenmesi bile rasyonel bürokrasiye geçişin ilk aşaması sayılabilir. Tanzimat bürokratları Osmanlı Devleti’nde eğitim kurumlarının değişimine öncülük ederek geleneksel eğitim yapısının dönüşümünü gerçekleştirmişlerdir. III. Mustafa döneminde Mühendishane-i Bahr-i Humayunun (1773) açılmasıyla başlayan değişim süreci III. Selim ve II. Mahmud ile aşama aşama devam etmiş, batılı eğitim anlayışı bürokratların çabalarıyla Osmanlı Devleti’ne yerleşmeye başlamıştır. Her ne kadar padişahların değişimiyle zaman zaman kesintiye uğramışsa da Tanzimat döneminde oluşturulan bürokratik yapı ve bürokratların görev aldıkları bakanlık ve meclisler eğitim sorunlarının çözümüne çalışmış ve eğitim kurumlarını oluşturmuşlardır. Nitekim bu gelişmeler sonucunda Osmanlı Devleti’nde uzun süre bürokrasinin kalbini oluşturan Divan-ı Hümayun önemini yitirmeye başlamıştır.¹⁶³ Bu dönemde kurulan meclisler ve görev yapan bürokratlara büyük sorumluluklar verilmiştir. Eğitim ve öğretim kurumlarını oluşturmak, politika belirlemek, okulları açmak ve denetlemek için 1845’te Meclis-i Maarif-i Umûmiyye’nin oluşturulması oldukça önemlidir. Nitekim bu kurum daha sonra 1856 yılında Maarif Nezareti’ne (Eğitim Bakanlığı) dönüşecektir. Bundan başka farklı konularda karar

¹⁶¹ Halil İnalcık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayûnu", *Belleten*, TTKY., c.XXVIII, no: 112, Ankara, 1964, s. 615

¹⁶² Max Weber, *Toplumsal ve Ekonomik Örgütlenme Kuramı*, Çev. Özer Ozankaya, İmge Yay., Ankara 1995, ss. 317-331; Sulhi Dönmezer, *Sosyoloji*, 10.bs., Beta basım Yayın Dağ., İstanbul 1990, ss. 374-375

¹⁶³ Abdülmecid’in tahta çıkışı ile II. Mahmud döneminde Başvekâlete dönüştürülen Sadâret tekrar kurulmuştur (20 Rabiülahir 1255/3 Temmuz 1839). Dâhiliye Müsteşarlığı Sadâret Müsteşarlığına dönüştürülmüştür (22 Cemâziyelâhir 1255/2 Eylül 1839). Tanzimat boyunca iç işleri ile ilgili konular Sadâret tarafından yürütülmüştür Bkz..Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatı’nda Reform (1836-1856)*, Eren Yay., İstanbul 1993, ss. 26-30, Ayrıca: Meclis ve Bakanlıkların katkısı için Bkz. Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, 2. Bsk., YKY., İstanbul 1988, s. 103

almak üzere merkezi bürokrasiye bağlı küçük ya da büyük meclisler kurulmuştur. Bu kurumların bazıları da eğitim kurumlarının oluşturulmasında pay sahibi olmuşlardır.

2.1. Tanzimat Bürokrasisinin Eğitim Politikasına Etkisi

2.2.1. Tanzimat'ın Temel Hedefi: Batılılaşma ve Eğitim

Tanzimat bürokratlarının eğitim politikasına etkisini anlayabilmek için Tanzimat öncesindeki gelişmelere bakmak gereklidir. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan Tanzimat Dönemine kadar geçen süre içinde eğitim anlayışı çok fazla değişmemiş dinsel yönü ağır basmıştır. Halkın genel eğitiminden medreseler sorumluyken, yöneticilerin eğitimi de yine Osmanlı'ya özgü olan saray eğitimi kurumlarından Enderun'a bırakılmıştır.¹⁶⁴ Enderunda özel bir gruba yani sarayda görev yapacak kişilere özgü elit ve liberal sayılabilecek bir eğitim sunulmuştur. Halkın bu eğitim kurumlarına gitmesi mümkün olmamıştır. Osmanlı Devleti'nin ilk kurulduğu yıllarda ve yükseliş döneminde eğitim, bilim ve kültür alanındaki çabaların ciddiyeti ve yoğunluğu, devletin güçlenmesine önemli katkılarda bulunmuştur. Ancak Osmanlıların Batı dünyasında yeniçağların başlamasına neden olan Rönesans ve Reform hareketlerini fark etmemeleri, bunları anlamak, öğrenmek ve buna paralel bir yol izlemek için herhangi bir çaba göstermeyişi önce askeri sonra da eğitimsel alanda geri kalmalarına yol açmıştır. İslam toplumunun Hristiyan dünyasına tepeden bakan tutumu, Osmanlıların kendilerine olan aşırı güvenleri, İslam ve Hristiyan dünyası arasındaki anlaşmazlıklar, düşünsel ve teknolojik alandaki alışverişin canlı ve içten olmasını engellemiştir. Diğer yandan zaman zaman ağırlığını artıran dini baskı, Batı dünyasındaki gibi düşüncenin özgür bir şekilde gelişmesine olanak vermemiştir.¹⁶⁵ Eğitim anlayışının belirli bir hedefe yönelmiş olması, yönetimi, ordusu, silah ve teşkilat üstünlüğü ve ilişkide bulunduğu milletlerin eğitim sistemlerinin geri oluşu gibi olgular da rol oynamıştır. Osmanlı Devleti kendini Batılı toplumlardan daha fazla soyutlayarak onlarla başa çıkamayacağını ancak 17. yüzyılın sonlarında anlayabilmiştir. Batı ile

¹⁶⁴ Enderun için Bkz. İsmail Hakkı Baykal, *Enderun Mektebi Tarihi*. Halk Basımevi, 1953., Ülker. Akkutay, *Enderun Mektebi*. No. 4. Gazi Üniversitesi, 1984. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988.

¹⁶⁵ 16.yüzyıl sonlarına doğru dini baskı ve tutuculuk birçok düşüncenin, gelişmesini engellemiş ve Batıdaki gelişmelerden uzaklaşmaya yol açmıştır. Osmanlı tarihinde yaşanan birçok dini tutuculuk örneği eleştirel düşünme, mecazi anlatım, öğrenmeyi ve genel olarak bütün eğitimi ve öğretim kurumlarını baskı altında tutmuştur. 1577 yılında kurulmuş, olan İstanbul'da Galata'daki Rasathanenin, softalar tarafından kışkırtılan bir yeniçeri güruhu tarafından 1580 yılında yıkılması, bu durumu belgeleyen önemli örneklerden biridir. Ulema arasında mantık, matematik, astronomi gibi bilimlerin dine aykırı olduğunu ileri süren softaların bulunuşu, II. Beyazıt zamanında (1494) matematikçi Molla Lütü'nin mollaların iftira ve kışkırtmalarıyla, dine aykırı sözler söylediği, Allah'ın birliğini inkâr edici düşüncelere sahip olduğu iddiasıyla başının vurulması Osmanlı eğitiminin klasik çağdaki bilim ve eğitim anlayışının nasıl biçimlendiğini göstermektedir (Bkz. Unat *Osmanlı Sefirleri...*, s.277–288).

Osmanlı Devleti arasındaki farkın giderilmesine yönelik bir çaba Padişah III. Mustafa'nın, Fransız ordusunda yetişmiş, teknik bilgisi yüksek bir subay olarak, Osmanlı topçusunu yetiştirmek ve boğazlardaki tahkimatı zamanın koşullarına göre yeniden düzenlemek için çağırdığı Baron de Todd Türklerin içe dönük ve tutucu kişilik özelliklerinin kendisini çok zorladığını söylemiştir. Osmanlıların aşırı kibirlerinin yeniliklere engel olduğunu söyleyerek, son derece cahil ve sorumsuz devlet ricalinden yakınmıştır. Yıllar süren onlarca yenilgiden sonra bile, Osmanlıların durumlarını bir türlü kavrayamadıklarını yazmıştır.¹⁶⁶ 17. yüzyılın sonlarına doğru İngiltere'nin İstanbul elçiliği memurlarından biri de "Osmanlılarda bilimin çok geri kaldığını, gemicilikte harita ve pusulanın kullanılmadığını, kıyalara bakılarak göz yordamıyla seyredildiğini, Türklerin olayları aktarırken, isimleri ve kronolojiyi karmakarışık ettiklerini" dile getirmiştir.¹⁶⁷ Batıdaki gelişmeleri izleyememesi ve bilimsel olarak paralel bir gelişme gösterememesi, kendi içine dönük, yaratıcılıktan uzak, sorunları acil ve pratik yoldan çözmekten uzak, yeni olayları anlama ve değerlendirme, ona uyan çözüm yolları arama gereksinimlerini karşılayamaması Osmanlı Devleti'nin bilimse ve teknolojik gelişmeler konusunda Avrupa'dan geri kalmasına neden olmuştur.¹⁶⁸

Düşünsel ve eğitimsel alandaki bu gerilemelerin yanında bilim, teknik ve kültür alanlarında Batı ile Osmanlı Devleti arasındaki fark hızla artmıştır. Rönesans ve Reform sonrasında yıllar boyunca Avrupa'dan gelen yeni fikirlerin, batılı düşüncelerin geçiş kanalları genişlemiş ve sayısı da çoğalmıştır. Batının maddi kültürü İslam toplumunun çoğu kez katı olan yapısını ve çehresini etkilemiş, Batıdan gelen düşünceler aynı zamanda toplumsal ve ekonomik yapıya nüfuz etmeye başlamıştır. Bu geçişler bazen rastgele bazen de sistematik bir şekilde gerçekleşmiştir.¹⁶⁹

Osmanlı Devleti kendini Batı'dan soyutlayarak onlarla başa çıkamayacağını anlayabilmiştir. Böylece Islahat adı altında yeniliklere girişmiştir. Osmanlı Devleti'nde "Islahat" adı verilen batılılaşma süreci, esin kaynaklarına göre, genel olarak iki döneme ayrılır: (1) İmparatorluğun geçmişteki kendi kaynaklarına dayanan ıslahatlar (2) Batı'dan esinlenen ıslahatlar. Batı etkisindeki ıslahat hareketlerinde (Batılılaşmada) genel olarak üç evreden söz edilebilir. Birinci evrede (I. Mahmut, II. Mustafa, I. Abdülhamit, III. Selim zamanı), Batı kadar güçlü olabilmek için sadece askeri alanda Batılılaşmanın yeterli olduğuna inanılmaktaydı. Batı'nın savaş sanatlarındaki bilgisini edinmek, iyi eğitilmiş bir ordu meydana getirmek için orduyu ıslah etmek amaçlanmaktaydı. Bu dönemde Avrupa'daki farklı ülkelere geçici ve kalıcı elçiler atanmış, ticaret, kültür ve sanat hayatı batıdan aktarılmaya başlamıştır. Batılılaşmada ikinci evre Tanzimat'tır. Bazı tarihçiler¹⁷⁰ bunu

¹⁶⁶ Baron de Todd, *Türkler ve Tatarlara Dair Hatıralar*, Çev." Mehmet Üzmen, Tercüman 1001 Eser. s.16, 68.

¹⁶⁷ Yalçın, Aydın. *Türkiye İktisat Tarihi*. Ayyıldız Matbaası, 1979. s.408

¹⁶⁸ İnalcık, a.g.e., 1973, s.179.

¹⁶⁹ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ankara, TTK Yayınları, 1991, s.65.

¹⁷⁰ Bekir Koç, "Osmanlı Devleti'nde Islahane ve Sanayi Mekteplerinin Kuruluş Sürecine Dair Bazı Gözlemler." *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* 7. (2), 2010. s.1.

“Batıdaki Modelleri Aktarma Evresi” olarak da nitelendirmektedirler. Bu dönemde Osmanlı kendi toplumsal değerlerinden de kuşkulanmaya başlamıştır. Batılılaşma çabalarının simgesel olarak başladığı dönem Tanzimat olarak kabul edilir. Tanzimat dönemini yakından incelemiş ve çözümlemiş olan Engelhardt, bu konuda şunları belirtmektedir: “Osmanlı toplumunda ilk reform yasasına verilen ad “Nizam” yani düzendir. Doğu sorunlarında uzman bir yabancı diplomatın yerinde gözlemle anlattığı gibi “düzen”, farklı anlaşılmıştır. İslam yazısında açıklık ve belirlilik yoktur. Zaman değerlendirmesi de aynı derecede belirsizdir. Bu özellik ve sistem yoksunluğu, tüm kamu hizmetlerinde de göze çarpmaktadır. Daha son zamanlara kadar resmî belgeler kayda geçirilmezdi, bazen tarih bile atılmazdı.”¹⁷¹ Üçüncü evre ise, kurumların temelindeki felsefe ve değerler manzumesinin alınması, bunların “kendi” değerlerimiz yapılması ya da içselleştirilmesi aşamasıdır. Bu aşamada yapılanlar, genellikle “Orta çağdan çıkış”, “inanca karşı aklın egemenliğini kurma”, “çağdaşlaşma”, “hurafelerden kurtulma” ve “aydınlanma” ya da “Şark kafası” yerine “Batı kafasını” ya da “ilim kafası”nı oluşturmak biçiminde betimlenmiştir.¹⁷² Osmanlı toplumunun Batılılaşma çabaları daha çok adı konmamış şekilde başlamıştır. Osmanlı Devleti askeri gereksinimleri bu nedenle Avrupa dünyasına diğer alanlardan önce yaklaşmıştır. Bunu diğer ülkelere gönderilen elçilerin olumlu izlenimlerini aktarmaları izlemiştir. Askeri reformların yalnızca askeri alanda kalmayacağı, askeri alanda doktor yetiştirmek için tıp eğitimi,¹⁷³ yol ve istihkâm alanları için için mühendislik eğitimi veren mühendishaneler açılmıştır. Vergilerin düzenli toplanması için maliye ve hukuk alanında idari yapıdaki Batılılaşma’ya paralel olarak yeni kurumlar açılmıştır. Osmanlı Batılılaşmaya faydacı bir yaklaşımla girmiştir. Eğitimle ilgili yenilikleri alma aslında batıyı hayranlıkla tercih etmekten çok zorunluluğun bir sonucudur.¹⁷⁴ Osmanlı Batılılaşması aslında devletin eksiklik duyduğu ve sistemde çıkmazlarının bulunduğu noktada kendini daha çok belli etmiştir. Devlet adamlarının yanı sıra aydın kesim de bunun kaçınılmaz olduğunun farkındaydı. Tanzimat aslında var olan politik ve yönetsel sistemin biraz daha yumuşayarak ilerlediği bir dönem olmuş, ilk kez bu dönemde devlet adamları sistemin işleyişinde güçlükler olduğu kabul edilmiş, geçici çözümlerden çok köklü çözümler üretmeye çalışmıştır. Gerçek anlamda Batılı tarzda birçok kurum bu dönemde ortaya çıkmıştır. Berkes bu konuda şöyle der: “Osmanlı Devleti’nin ekonomik ve siyasi yönden zayıflamaya başlaması, çöküntünün devam etmesi, artık eskinin ve eskiye dönüşün işe yaramaz olduğunu ortaya koymuştur. Tüm bunlarla birlikte Osmanlı Devleti bilinçsiz ve yetişmemiş kadrosu ile Batılılaşma

¹⁷¹ Engelhart, 1976, s.349.

¹⁷² Hasan Ünder, Türkiye’de Batılılaşma ve Değerlerin Araçlaşması, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, Cilt 28, Sayı 2, 1995, s.293-294

¹⁷³ BOA. HAT, 293 /17447, 24 Temmuz 1827, (H. 29 Zilhicce, 1242) tarihinde çıkarılan Hattı Hümayunda Mekteb-i Tıbbiyye’nin nasıl kurulacağı, öğreticilerin kimler olacağı, Fransızca eğitim yapılacağı ve öğretim programında hangi derslerin yer alacağı gibi bilgiler yer almaktadır.

¹⁷⁴ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun ...*, s.136-137.

çabaları içine girmiş, gereksiz ve zararlı taahhütlere girişilerek yabancılara birçok alanda ödün verilmiştir.”¹⁷⁵

Batı dünyasında rasyonel anlayışın ve bilimsel yöntemin doğal sonucu olarak, dış dünyada olanların objektif bir şekilde öğrenilmesi, ölçülmesi, tespiti ve haber verilmesi işlemleri, gayet düzenli olarak sürdürülürken, Osmanlılar, kendilerini gittikçe dünyadan soyutlamışlardır. Yeni yollar, yeni kıtaların keşfedildiği bir dönemde Osmanlılar hareketsiz kalmanın, dünyayı umursamamanın tehlikelerini görememiş bazı aydın ve ileri görüşlü gözlemciler tehlikeyi sezmekle beraber, devlet ve toplum ölçüsünde gereken yapılamamıştır. İlk defa III. Selim zamanında bazı Avrupa ülkelerine elçi gönderilmesi, oradaki hayatın Osmanlı toplumunun üyeleriyle öğrenmeye ve dünyada olup bitenleri izlemeye çok geç karar verildiğinin kanıtıdır. III. Selim Avrupa'daki olayları takip etmenin devletin güvenliği için vazgeçilmez olduğunu anlayarak “tek taraflılıktan” ya da içe kapanıklıktan uzaklaşmaya karar vermiştir. 1792'de, birkaç yerleşik elçilik açıp Avrupa'nın büyük başkentlerine atayarak diplomatik iletişim kanallarını farklılaştırmıştır. Büyükelçilerden gönderildikleri ülkelerin kurumları hakkında bilgi vermeleri ve "dil öğrenip, bilgi edinmeleri" bunları Osmanlı Devleti için yararlı biçimde sunmaları beklenmiştir.¹⁷⁶

Viyana'ya elçi olarak gönderilmiş olan Ebubekir Ratib Efendi'nin raporları ve önerilerinde yer alan konular, kırk beş yıl sonra ilan edilecek Tanzimat Fermanıyla yapılacakların önceden belirlenmiş hali gibidir. Ratib Efendi, iyi eğitim almış disiplinli bir ordu, sağlam temellere dayalı bir maliye, onurlu, dürüst ve iyi öğrenim görmüş memurların olması, halk arasında can ve mal güvenliği ve ekonomi düzeni öngören düzenlemeleri¹⁷⁷ istiyordu ki bunlar Tanzimat Fermanında yer alan temel hükümlerdir. Yakın tarihimizde Batılılaşma adı verilen ve kökeni III. Selim dönemine kadar gitmekle beraber asıl olarak Tanzimat'la başlayan süreç Osmanlı'da Batıdan farklı biçimde ortaya çıkmıştır. Böylece yeni koşullara dayalı olarak yeni bir toplumsal, idari ve sosyal yapı ya da model geliştirilmek istenmiştir. Ancak Osmanlı aydın ve devlet adamlarının bu çabaları içine kapanık olan Osmanlı toplumunda istenen başarıyı getirmemiş ve bürokratların öngördüğü model oluşturulamamıştır.¹⁷⁸ Kılıçbay, bu süreci şöyle değerlendirmektedir: “Osmanlı Batılılaşması Batı formuna göre ıslahat hareketleri olmaktan öteye pek fazla geçememiştir. Batı toplumunun arkasında Hristiyanlığın damgasını yemiş bir oluşum, Osmanlı'nın arkasında ise

¹⁷⁵ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma...*, s. 78.

¹⁷⁶ Cevdet, *Tarih*, VI, 88, 231, 257; Karal, *Selim III*, 79, 163-67; d'Ohsson, *Tableau*, VII, 509-13

¹⁷⁷ Layihalardan önce Ratib Efendi buradaki duruma ilişkin ayrıntılı resmi rapor sunmuştur. Bu rapor layihada yazarların özeti gibidir. Bkz. BOA., HAT, 248/14065, 19 Mayıs 1792 (H.27 Ramazan 1206). Ayrıca Bkz. Hüner Tuncer, Ebubekir Ratip Efendi'nin Viyana Mektupları. *Belleten*. 43. Ocak, 1979. ss 73-105 Ayrıca bkz. Carter, V. Findley, 1995. Ebu Bekir Ratib's Vienna Embassy Narrative: Discovering Austria or Propagandizing for Reform in Istanbul. *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 85, ss. 41-80. Ayrıca Bkz. Sema Arıkan, *Nizâm-ı Cedid'in Kaynaklarından Ebubekir Ratib Efendi'nin Büyük Lâyihası*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 1996

¹⁷⁸ Taner Timur, *Osmanlı Toplumsal Düzeni*. İmge Kitabevi Yayınları, 1994.s.140-141.

Müslümanlığın damgasını yemiş bir toplum vardır. Bu bağlamda Hıristiyan olmayan bir toplumun Batılılaşması ancak laik bir ortamda söz konusu olabilirdi. Avrupa, aydınlanma çağından itibaren laikleşme süreci yaşamış ama Osmanlı bu oluşumu yaşamamıştır.” Bu nedenle Osmanlı Batılılaşma sürecini 18. yüzyılda başlayan Islahat hareketleri olarak ele almak gerekir.¹⁷⁹ Islahat hareketleri içinde en göze çarpanlardan birisi eğitim sisteminin Batılı norm ve kurallara göre düzenlenmesidir. Eğitim, bilim ve kültür hayatındaki gerileme ve duraklamaları ve Osmanlıların dış dünyaya kapanıklıkları çok pahalıya mal olmuştur. Olaylar durmadığı için Osmanlılar silkinmenin, etrafa bakmanın ve yeni bir şeyler yapmanın gereğini çok geç fark etmişlerdir. Dış dünyaya yüzünü çeviren, çevrelerinde olan bitene karşı merak duymayan bir toplumun bu duruma düşmesinin temel sorumlularından biri de eğitim ve eğitim kurumlarıdır.¹⁸⁰ Eğitim kurumlarının kendi içine kapanması ve yetersiz olması Osmanlıların gerilemesinde önemli nedenlerden görülmüştür. Genel bir yaklaşımla bir devletin eğitim politikası, o devletin tarihsel konumu, değer yargıları, bir insandan vatandaş oluşturma ülküsü gibi üst yapı ile bu yapının organizması görevini üstlenen üretim kaynak ve vasıtalarını üretkenliğe sevk edecek alt yapı düzenini de düzenleme görevi vardır. Devlet, sahip olduğu bu kaynakları ve bunlar arasındaki ilişkileri değerlendirmek vatandaşlarının eğitimini de ele almak zorundadır.¹⁸¹ Bunun aksi durumunda devlet toplumsal çözülme ve geri kalmışlığın da sorumlusu olur. Bu sorumluluğu almak için devletler eğitimi resmi olarak ele almıştır. Osmanlı Devleti vatandaşlarının eğitimini ancak 19. Yüzyılın ortasında bir devlet görevi olarak algılamış kâğıt üzerinde de olsa resmen bazı düzenlemeler yapmıştır. Bütün bu gelişmeler aslında Tanzimat öncesinde başlayıp Tanzimat ile hız kazanmıştır. Devlet adamları ve bürokratlar Avrupa’ya ilgi göstermeye başlamış ve farklı ülkelerdeki gelişmeleri gözleme ve aktarma yoluyla anlamaya çalışmışlardır. Batıdaki değişimin temelinde bilim, teknoloji dolayısıyla eğitim kurumları olduğunu anladıklarında ise ilgileri eğitim ve bilime yönelmiştir.

Tanzimat öncesinde başlayan ve Tanzimat döneminde hızla süren politika belirleme anlayışı batıdaki derin tartışmalardan oldukça uzaktır. Eğitimle ilgili kalıcı ve ayrıntılı düşünülmüş bir eğitim politikası geliştirilememiştir. Ancak "devleti kurtarmak için yönetsel, ekonomik önlemlerin yanı sıra kısa dönemli, işe yarar ya da faydacı nitelik taşıyan "devletin bekasını sürdürmesine yardım edecek” geçici eğitimsel çözümler aranmıştır. Bu politikayı belirleyen iç ve dış politik koşulları iyi kavramak gerekir. Eğitim politikasının birinci belirleyeni devletin kaybettiği askeri

¹⁷⁹ Mehmet Ali. Kılıçbay, "Osmanlı Batılılaşması." *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi I*, 1985, s. 148,

¹⁸⁰ Taşköprülüzade, 1540 yılında medrese eğitimindeki eksik, yüzeysel ve yetersiz yönlerden yakınarak, ulema arasında eskisi kadar, matematik ve ilahiyat bilimine ilgi gösterilmediğini, kuramsal bilimlerde genel seviyenin çok düştüğünü o alanda yazılmış olan temel kitaplar yerine, ulemanın birkaç özet ders kitabıyla yetinerek, kendilerini âlim sandıklarını aydınların ilahiyat ve Kur’an tefsiri gibi kurumsal çalışmaları bir yana bırakıp, hukukun dünyevi yönleriyle, şiir kompozisyon ve hikâye gibi hafif ve sudan konularla meşgul olmaya başladıklarından şikâyet etmektedir Bu konuda Bkz. Korlaelçi, a. g. e. s.25

¹⁸¹ Saffet Bilhan, *Eğitim Felsefesi*, AÜ Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, Ankara, 1991, .s.271.

saygınlığını tekrar kazanmaktır. Bu nedenle ilk belirleyici "nizam-ı âlem" ya da "ahval-i âlem"¹⁸² olmuştur. Devletin bekasını kurtarmak için askeri güce ve değişime inanan Tanzimat bürokratlarının ilk çabası Osmanlı Devleti'nin rakibi olan Avrupa'yı tanımak ve onların sistemini kullanarak onlara karşılık vermek istemiştir. Osmanlı Devleti'nin yaşadığı ikinci önemli sorun 19. yüzyılda hızla yayılan milliyetçilik ve ayrılıkçı hareketlerdir. Bu nedenle "Osmanlı milliyetçiliği" eğitim aracılığıyla toplumu bir arada tutma çabasının sonucu biçiminde değişmiştir. Özellikle gayrimüslim ve farklı etnik kökenden toplulukları bir arada tutmak için eğitim bir araç olarak kullanılmıştır. Bu nedenle Tanzimat bürokratları Osmanlı milliyetçiliğini geliştirmeye yönelik siyasi ve eğitim politikaları oluşturmuşlardır. İlk izlerini Tanzimat Fermanı ile gördüğümüz bu anlayış siyasi ve eğitimsel alanda muhtelit eğitim, ders kitaplarına Osmanlılık olarak yansımıştır. Tanzimat bürokratları dağılmakta olan devleti bir arada tutmak için "Osmanlılık"ı kullanmışlardır. Bu anlayışı sefirler ve nazırlar savunmuşlardır. Tanzimat bürokratları Tanzimat öncesinde başlayan daha sonra devam eden sefirlik ya da nazırlık gibi görevlerde eğitimle ilgili konulara sefaretnamelerde ve layihalarda önemli ölçüde yer vermişlerdir. Eğitimle ilgili konularda Mustafa Reşid Paşa (1800-1858), Sadık Rifat Paşa (1807-1858), Mustafa Sami Efendi (öl.1851), Mehmed Emin Ali Paşa (1815-1871), Keçecizade Fuat Paşa 1828-1868), Safvet Paşa (1814-1883), Sadullah Paşa (1838-1891) gibi bürokratlar¹⁸³ görüş bildirmiş, Tanzimat dönemi siyasi, idari ve eğitim anlayışını biçimlendirmişlerdir. Gerek devlet bürokrasisinde yapmış oldukları görevler gerek zaman zaman hazırladıkları layihalar ve bulundukları meclislerde çıkardıkları nizamnameler ile eğitim politikasını biçimlendirmişlerdir.

Eğitim anlayışının değişimine yol açan önemli olgu başta sefirler olmak üzere neredeyse tüm devlet adamlarının yazmış olduğu metinlere bakıldığında ıslahat yapılması ve eski anlayışlardan vazgeçmek gerektiği konusunda fikir birliği içinde oldukları görülür. Eski anlayıştan uzaklaşmak için yeni yaklaşımlar geliştirilmesi gerekince bunun kaynağı olan Avrupa'ya yönelmişlerdir. Tanzimat bürokratları eğitim anlayışını değiştirmeye askeri eğitimi biçimlendiren düşünceleriyle başlamışlar; bu konuda çok sayıda layiha ve risale yazmışlardır. Yazılan metinlerin neredeyse tamamında öncelikle askeri ve yönetsel yapının ve askerin eğitim anlayışının değiştirilmesi savunulmuştur. Nitekim bu çabalar önce yeniliklerin hazır olarak alınması ya da uzman getirilmesi biçiminde planlanmış, ancak biçimsel değişimlerin kalıcı olmadığı görülünce yüzeysel/geçici değişikliklerin eğitim ve öğretim anlayışıyla kalıcı hale geleceğini fark etmişlerdir. Değişimi

¹⁸² Bkz. Tursun Bey, Tarih-i Ebû'l-Feth, haz. M. Tulum. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti. 1977. Hasan Kâfi Akhisarî 1544-1615 de 1595 yılında telif ettiği "Usûlü'l-hikem fî Nizâmî'l-âlem" Kınalızade Ali Efendi 1510-1572 ve Gelibolulu Mustafa Âlî 1541-1600 Lütfi Paşa 1488-1563, 1910. Asafname. Matbaa-yı Amire, Kâtip Çelebi 1609-1657 Çelebi, K., Gökyay, O. Ş., & Uludağ, S. 2008. *Mizânü'l-hakk fî ihtiyârî'l-ehakk*. Kabcacı Basımevi.

¹⁸³ Devlet Adamlarının Yaşamları ve yaptıkları için Bkz. İbnülemin Mahmut Kemal. İnal, *Son Sadrazamlar*. Vol. 1. Dergâh Yayınları, 1982. Ayrıca Bkz. Süreyyâ, M. (1893). *Sicill-i Osmanî yahud, Tezkere-i Meşahir-i Osmaniye*.

gerçekleştirmek için dini ve beşerî olmak üzere iki alana yönelmişlerdir. Tanzimat bürokratları dini duyarlıkları dikkate alarak eğitimle birlikte devletin dolayısıyla İslamiyet'in bekasının kurtulacağını öne sürmüşlerdir.¹⁸⁴ Bunun için Avrupa ve batıyı tanıma ve onların geçirdiği evreleri geçirmenin gerektiğine inanmışlardır. Rifat Paşa bunu "Rüzgârın önüne düşmeyen âdem yorulur" sözü ile açıklamıştır.¹⁸⁵

Osmanlı Devleti'nde yerleşik eğitim kurumlarının "değişmezliği" ve "mahremiyeti devlet adamları ya da bürokratları eski kurumlara dokunmadan yeni kurumlar oluşturmaya yönlendirmiştir. Yeni kurumlar oluşturulurken var olan güç odakları ile çatışmaya girmemek ve devletin düzenini bozmamak için askeri eğitim alanında yenilikler yapılmıştır. Buradaki temel öncül ise "Nizam-ı Âlem" kavramı olmuştur. Devlet mekanizmasının yeniden düzenlenmesine yönelik bu çabalarda kurumsal ve biçimsel değişikliklerin yeterli olmayacağı asıl sorunun "insan gücü" olduğu anlaşılmış bu nedenle insan gücünün eğitimi ve yetiştirilmesi eğitim politikasının temel söylemini oluşturmuştur. Tanzimat öncesinde başlayan ve Tanzimat döneminde hızla süren politika belirleme anlayışı batıdaki derin tartışmalardan oldukça uzaktır. Eğitimle ilgili kalıcı ve ayrıntılı düşünülmüş bir eğitim politikası geliştirilememiş "devleti kurtarmak için yönetsel, ekonomik önlemlerin yanı sıra kısa dönemli, işe yarar ya da faydacı özellik taşıyan, devletin bekasını sürdürmesine yardım edecek" geçici eğitimsel çözümler aranmıştır. Bu durumu anlayabilmek için bu politikayı belirleyen iç ve dış politik koşulları iyi kavramak gerekir. Eğitim politikasının birinci belirleyeni devletin kaybettiği askeri saygınlığını ve gücünü tekrar kazanmayı sağlayacak becerileri kazandırmak olmuştur. Bu nedenle askeri başarıları tekrar kazanmak için eğitimle ilgili olarak kullanılan "nizam-ı âlem" ya da "ahval-i âlem" kavramları kullanılmıştır. Devletin bekasını kurtarmak için askeri güce ve değişime inanan Tanzimat bürokratları Osmanlı Devleti'nin rakibi olan Avrupa'yı tanıyarak, onların askeri eğitim sistemine benzer kurumları oluşturarak onlara karşılık vermeye çalışmıştır. Bu nedenle eğitimle ilgili ilk düşünce Nizam-ı Alem'i düzeltmek için Ahval-i Alem'i bilme ve onları gibi olma politikasıyla ifade edilmiştir denilebilir.

Osmanlı Devleti'nde yerleşik eğitim kurumlarının "değişmezliği" ve "mahremiyeti" devlet adamları ya da bürokratları eski kurumlara dokunmadan yeni kurumlar oluşturmaya yönlendirmiştir. Yeni kurumlar oluşturulurken var olan güç odakları ile çatışmaya girmemek ve devletin düzenini bozmamak için askeri eğitim alanında yeniliklere girişilmiştir. Buradaki temel öncül ise "Nizam-ı Âlem" kavramı olmuştur. Devlet mekanizmasının yeniden düzenlenmesine yönelik bu çabalarda kurumsal ve biçimsel değişikliklerin yeterli olmayacağı asıl sorunun "insan gücü" olduğu anlaşılmış bu nedenle insan gücünün eğitimi ve yetiştirilmesi eğitim politikasının

¹⁸⁴ Ejder. Okumuş, *Türkiye'nin Laikleşme Serüveninde Tanzimat*. İnsan Yayınları, 1999. s. 74, 78.

¹⁸⁵ Bkz. Sadık Rifat Paşa, *Avrupa Ahvaline Dair Risale*, s. 28.

temel söylemini oluşturmıştır. Nitekim Tanzimat öncesinde başlayıp Tanzimat ile hız kazanan yeni eğitim kurumları oluşturma çabalarının altında da bu gerçek yatar. Tanzimat Dönemi bürokratlarının eğitimle ilgili düşünce ve anlayışlarını anlamak için biraz daha önceye gitmek yerinde olacaktır. III. Selim döneminde başlayan bürokrasideki dönüşüm, II. Mahmud ile devam etmiş ve Tanzimat'ın ortaya çıkmasına katkıda bulunmuştur. Daha önce belirtildiği üzere II. Mahmud'un okuma-yazma düzeyini artırmaya yönelik 1824 tarihli fermanı ile başlayan eğitim politikasındaki değişim gerek alt yapının yetersiz olması gerek yetişmiş insan gücünün olmaması ve toplumun kültürel düzeyinin düşük olması gibi nedenlerle istenen başarıyı getirememiştir. Cumhuriyet dönemine kadar zorunlu eğitim politikasında istenen hedefe ulaşamamıştır. Öğretmen nitelik ve niceliğinin yetersizliği, okulların denetimsizliği ve azınlıklar içinde gelişen milliyetçilik hareketleri beklenen hedeflere ulaşmaya engel olmuştur. Okullara ayrılan bütçenin yetersizliği, savaş giderleri ve yerel otoritelerin isteksizliği nedeniyle okullaşma düzeyi oldukça düşük düzeyde kalmıştır. Uygulanmak istenen çoğu politika geçici olmuş ya da kişilere bağlı olarak değişmiştir. Bu dönemde yetişmiş olan bürokratlar I. Meşrutiyet dönemine kadar eğitim politikası ve anlayışlarını biçimlendirmişlerdir. Aynı şekilde Tanzimat dönemi eğitimine bakıldığında ortaya çıkan kurumların düşünsel boyutlarının Tanzimat öncesinde tartışıldığı, hattı hümayunlar başta olmak üzere, sefaretnameler, risaleler, layihalar ve Tanzimat ile nizamname ve talimatnamelere dönüşerek eğitim politikasının temel metinleri haline geldiği görülebilir. Bu nedenle Tanzimat döneminden biraz önce başlayan gelişmeler ele alınarak Tanzimat döneminde bürokratların eğitim politikasını nasıl ve hangi düşüncelere dayalı olarak geliştirdikleri tartışılacaktır. İlk düşünce batıyı tanıma biçiminde ortaya çıkmıştır. Buna kısaca Osmanlı kalarak ıslahat yapma denilebilir.

2.1.2. Osmanlı Kalarak Islahat Yapma

Osmanlı Devleti'nin var olan geleneksel eğitimi dönüştürme çabalarının temelinde toplumsal, siyasi ve yönetsel alanda sorunların ortaya çıktığı durumu düzeltmek için kullanılan “ahval-i alem”i öğrenmenin eğitim anlayışını değiştirmede örtük biçimde kullanıldığı söylenebilir. Osmanlı Devleti'nin askerî ve siyasi bakımlardan gerilemeye başladığı 18. Yüzyılda dönemde “nizam-ı âlem” in bozulmaya başladığı, ferman, kanunname vb. metinlerle bozulan düzenin tekrar düzeltilmesi için yapılması gerekenler açıklanmıştır. Bu nedenle başta devlet adamları olmak üzere, ulema ve bürokratlar bu konuda önemli çaba göstermişlerdir.¹⁸⁶ Aslında bu bozulmalar Kanuni

¹⁸⁶ Tursun Bey 1426-1491, “*Tarih-i Ebu'l Feth*” isimli eserinde, nizam-ı âlem için devlet ve saltanatın selametini gerekli gördüğünü, ancak nizam-ı âlemin bundan ibaret olmadığını, daha ziyade, ferdî ve içtimai hayatı bütünüyle ihata eden geniş bir kavram olduğunu ortaya koymaktadır. Daha sonraki bir dönemde konuyu ele alan Hasan Kâfi Akhisarî (1544-1615) 1595 yılında yazdığı “*Usûlü'l-hikem fî Nizâmî'l-âlem*” isimli eserinde, nizam-ı âlemin ahlâka dayalı bir toplum düzeni olduğunu vurgulamıştır. Yine aynı dönemde belli zaman aralıklarıyla devlette görev yapmış Kınalızâde Ali Efendi (1510-1572) ve Gelibolulu Mustafa Âli (1541-1600) birbirlerine

dönemine kadar uzanmaktaydı. O dönemden sonra çok sayıda layiha ile devletin düzeninin bozulmasında eğitim sisteminin rolü olduğu farklı bürokratlarca defalarca dile getirilmiştir.¹⁸⁷ Ancak devlet adamları askeri yenilgiler başlayıp devlet ekonomik ve idari açıdan güçlüklerle karşılaşınca sistemin bozulmaya başladığının farkına varmıştır. Osmanlı toplumunun siyasi ve askeri başarısızlığının nedenlerini arayan devlet adamları batıya ilgi göstermeye başlamışlardır. Batıya elçiler göndererek ve Osmanlı Devleti’nden farklarının neler olduğunu belirlemeyle görevlendirilmişlerdir. Aslında Koçi Bey çok önceden “*nizam-ı âlem*” in bilindiğini söyleyerek, devlet yapısında ve bürokrasideki aksaklıkları belirlemiş ve bunların giderilmesi için eleştiri ve öneriler sunmuştur. Önerileri içinde “*nizam-ı âlem*” in ötesine giderek “*ahval-i âlem*” in bilinmesini istemiştir.¹⁸⁸ Bu öneri aslında daha sonraki yıllarda Avrupa’daki gelişmeleri önce gözlemlemek isteyen Osmanlı devlet adamlarının yönetsel, askeri ve eğitim politikasına yönelik anlayışlarını sorguladıklarını göstermiştir. Nitekim Batıya giden sefirler ve daha sonraki yıllarda bürokratlar ve öğrenciler başta Fransa olmak üzere Avrupa’nın idari, ekonomik, sosyal yapısını ve eğitim kurumlarını ve bilimsel gelişmeleri izlemişler (ahval-i âlem) bu kurumların gelişmesinde eğitim ve araştırmanın önemli rol oynadığının farkına varmışlardır. Bu konu sefaretnameler ve layihalarda önemli yer tutmuştur. Padişahlar da ülkenin düştüğü durumdan kurtulması için bu metinlerde yer alan önerilerin öncelikle askeri alanda yenilik yapmayı uygun görmüşler ve uygulanması için çaba göstermişlerdir. Bu nedenle eğitim politikası ile ilgili bilgiler daha çok hattı hümayunlar, sefaretnameler, layihalar ya da nizamnamelere yansımıştır. Ancak bu yansımalarından önce zaman zaman askeri teknolojinin alınması, yeni askeri birliklerin oluşturulması, savunma anlayışının güçlendirilmesi gibi pratik ve araçsal değişime de gidildiği bilinmektedir. Askeri eğitim anlayışının değişimine yönelik politikalar geliştirmişler ve var olan insan gücü ile kısa zamanda sonuç almayı umut etmişlerdir. Yani devlet eğitim anlayışını önce askeri alanda değiştirmek istemiş ancak “Osmanlı” geleneğini bozmadan yeni kurumları aktarma geleneğine göre almayı benimsemiştir. Adı konulmamış “batılılaşma” denilebilecek bu politikanın ilk izleri Lale Devri’ne kadar uzanır. Daha ileride ayrıntılı biçimde tartışacağımız gibi Osmanlı Devleti’nin batıya ilgisi zorunlulukla başlamıştır. Batının gerçeklerini algılamak yerine batıdaki gelişme ve yenilikleri “Osmanlı’nın gerçeklerine dönüştürme çabası ağır basmıştır. Osmanlı bürokratları reformların yapılmasının zorunlu olduğunun farkındaydılar. Bununla birlikte halk genel olarak toplumsal, siyasi ve eğitimsel konulara ilgi göstermediği için yukarıdan gelen yenilik ve düzenlemeler güven

benzer bir görüşle, toplumun dört sınıfının birbiriyle uyumu üzerine inşa edilebileceğini söyleyerek nizam-ı âlemi daha geniş bir anlama haiz biçimde ifade etmişlerdir.

¹⁸⁷ Bkz. Tursun Bey, *Tarih-i Ebü'l-Feth*, haz. M. Tulum. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti. 1977. Hasan Kâfi Akhisarî 1544-1615 de 1595 yılında telif ettiği “Usûlü’l-hikem fi Nizâmi’l-âlem” Kınalızâde Ali Efendi (1510-1572) ve Gelibolulu Mustafa Âlî 1541-1600 Lutfi Paşa 1488-1563 1910. Asafname. Matbaa-yı Amire, Kâtip Çelebi (1609-1657) Kâtip Çelebi (Yayına Hazırlayanlar, Orhan. Ş. Gökyay, ve Süleyman Uludağ) *Mizânü’l-hakk fi ihtiyâri’l-ehakk*. Kabalcı Basımevi. 2008.

¹⁸⁸ *Koçi Bey Risaleleri*, yay.haz. S. Çakmakoglu, Z. Danışman, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2008.

ve istek duymamışlardır. Bu nedenle Tanzimat dönemi öncesinde başlayıp devam eden yeniliklerin geniş alana yayılamamasının nedeni toplumsal uzlaş ve dayanağın yaratılmasındaki yetersizliktir. Ayrıca, yenilikler halkın genel entelektüel düzeyinin üzerinde olduğu için çoğu kez yeniliklere bazen yabancılaşmışlar bazen de yeniliklerin kendilerinden beklentisi yüksek olduğu için buna karşılık verememiş ve ezilmişlerdir. Tanzimat bürokratları bir yandan halkın direnci ile diğer yandan da eğitilmiş kesim olan ulema ve kalemiyeden bazı bürokratların direnme ve engellemeleriyle karşı karşıya kalmışlardır. Üstüne üstlük yapılan, yapılması öngörülen yenilikleri başarıyla yürütecek uzman bürokrasi ya da kadrolar da mevcut değildi. Sonuç olarak eldeki eski malzemeye yeni bir düzen kurulmak istenmiş ancak devlet bu yükü kaldıramamıştır. Bu nedenle hukuksal reformların eğitim reformlarıyla tamamlanması önem kazanmıştır.¹⁸⁹

Tüm bu olumsuzluklar devlet adamlarını Tanzimat öncesinde ve sonrasında batıdaki yeniliklerin pratik boyutuna odaklanmaya ve sorunlar çıktıkça çözüm getirmeye yönlendirmiştir. Batıdaki gelişmelerin temeline inip özünü anlamak yerine o dönemde devletin ihtiyaçları ve gerçekleri doğrultusunda yüzeysel değişimlere gitmişlerdir. Tanzimat döneminin sonuna doğru bu değişimler belli ölçüde öze doğru da yönelmiştir denilebilir. Osmanlı Devleti'nde Lale Devri sonrasında başlayan siyasi, kültürel değişim askeri eğitimin değişimine yol açmıştır. II. Mahmud döneminde de askeri eğitimle ilgili değişimler hız kazanmış sivil eğitim kurumlarına da yansımıştır. Eğitim anlayışı ve dolayısıyla eğitim politikasının değişiminde Osmanlı Devleti'nin kendi iç dinamikleri ve dışsal dinamikler önemli rol oynamıştır. Tanzimat döneminde sivil eğitim kurumları ve batılı tarzda eğitim kurumları oluşturarak devletin ihtiyaç duyduğu insan gücünü yetiştirme anlayışı önem kazanmıştır. Öyle ki matbaanın kabul edilmesinde bile askeri okullar için ihtiyaç duyulan kitapların basılması gerekçe olarak öne sürülmüştür. Osmanlı devlet adamları batıdaki eğitimle doğrudan ilgilenmemiş ancak yukarıda da belirtildiği üzere "*Nizam-ı Âlem*" in tesisi için Ahval-i Avrupa incelenmiş ve örnek alınmıştır. Lale devrinde başlayan bu çabalar Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin Paris Sefaretnamesi ile somutlanmış Tanzimat'tan yaklaşık yüz yıl önce matbaanın (1726/27) kurulmasını ve rasathane konusunun tekrar gündeme gelmesini sağlamıştır.¹⁹⁰ Bu anlamda Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin (ö. 1145/1733) sefaretnamesi Avrupa özellikle de Fransa'nın yönetsel ve politik yapısı konusunda öneriler vermesinin yanı sıra gözlemevi, sağlık merkezleri, uygulamalı tıp, sosyal ve eğitimsel kurumlar hakkında bilgi vermiş ve Avrupa'ya yönelik tutumları etkilemiştir. Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi Fransa'ya sefir olarak giderken beraberinde oğlu Said Mehmed Paşa'yı götürmüş, Said Çelebi, İstanbul'a döndükten sonra İbrahim Müteferrika'nın yardımıyla matbaayı kurmuştur. Böylece Osmanlı Devleti'nde kültür ve düşünce

¹⁸⁹ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. s. 177, 244.

¹⁹⁰ *Sefâretnâme-i Mehmed Efendi*, İstanbul, 1283 / M. 1866, Matbaa-i İlmiyye-i Osmaniyye

yaşamı için önemli bir adım atılmış ancak matbaanın kurulması pek kolay olmamıştır.¹⁹¹ İbrahim Müteferrika matbaayı kurmak için Damat İbrahim Paşa'ya bu düşüncesini açtığına iki sorunla karşılaşmıştır: Birincisi ulemanın tutuculuğu diğeri de geçimlerini kitap çoğaltarak sağlayan hattatların bu gelir kapılarını kaybetme tehlikesi ikincisi de tutucu İlimiye sınıfının tepkileridir. Müteferrika bu konuda şunu söylemiştir: Bu ülkede ilmiye sınıfı çok ayrıcalıklı ve oldukça güçlü olduğu için yeni icada bir türlü onay vermediler. Matbaanın Müslümanlar tarafından kullanılmamasını Sadrazam'a tekrar tekrar telkin etmişlerdir. Gereğinden fazla kitap basılırsa dini eserlerin güvenilirliğinin azalacağı ve dini konularda sorunlar çıkacağını belirtmişlerdir. Nitekim bu konuyu aşmak isteyen Müteferrika "Vesiletüt-Tıbaa" adlı bir risale hazırlamış ve matbaanın yararlarını uzun uzun anlatmıştır. Burada da devletin geleceği, gelişmesi ve güçlü olması için bilimsel eserlerin çoğaltılması ve okuma yazmanın önemine değinmiştir. Sadrazam bu konunun önemi anlamış ve bir meşveret meclisli kurarak görüşlerini almıştır. Meclis uzun tartışmalarda sonra Şeyhülislam'dan fetva alınmasına karar vermiştir.¹⁹² Şeyhülislam Abdullah Efendi sözlük, mantık, felsefe, astronomi vb. alanlarda kitapların basılabileceğini ve bunları gözden geçirecek âlimlerin de görev alması koşuluyla bu yeniliğe izin vermiştir.¹⁹³ Açılan yeni eğitim kurumlarının gerek duyduğu kaynakları sağlamak için Arap harfleriyle Türkçe kitap basılmıştır. Ancak bunu başarmak çok kolay olmamıştır. Matbaanın açılışından sonra basılan kitapların etkisiyle Osmanlı Devletin eğitim anlayışında (daha sonra bir politika haline gelmiştir) adı konulmamış olan ancak askeri eğitimle birlikte "nizam-âlem'in tesisi için ahval-i âlemi öğrenme çabası batıya yönelme ya da eğitimde ilk modernleşme" denilebilecek eğilimler daha somutlaşmaya başlamıştır. Bu eğitim politikasını belirleyen temel etken, askeri yenilgiler ve askerin eğitimsiz olmasının Osmanlı Devleti yöneticileri tarafından kabul edilmesi ve batılı tarzda ilk askeri eğitim kurumlarının açılmasıdır. Askerin eğitiminin yetersiz olduğunu belirten İbrahim Müteferrika'nın "Usulü'l-hikem fi nizami'l-ümem" eserinin erken dönem eğitim anlayışını biçimlendirmede özel bir yeri vardır. Müteferrika eserinde, Osmanlı Devleti'nde askeri eğitim ve savaş taktiklerinin eskimiş olduğunu, Avrupa'ya karşı bu yapıyla galibiyet elde edilemeyeceğini belirtmiştir. Faydacı ya da araçsallık diyebileceğimiz eğitim anlayışındaki bu değişim isteği dönemin bürokratları ve ulema mensupları tarafından farklı zamanlarda sık sık dile getirilmiştir.¹⁹⁴ Bu tür çabalar yani siyasetname türündeki

¹⁹¹ İlk Matbaanın kuruluşu ve bastığı eserler ile Müteferrika'nın bu konuda yaptıklarını ele alan ve bu konudaki kalıpyargıları ortadan kaldıran, Müteferrika'nın terekesine dayalı analiz yapan son dönem çalışmaları için Bkz. Orlin Sabev, *İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni, 1726-1746: Yeniden Değerlendirme*. Yeditepe. İstanbul 2006. Ayrıca Bkz. İbrahim Müteferrika *Usulü'l-Hikem Fi Nizami'l-Ümem* Haz. Adil Şen Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1995

¹⁹² Raşid, E. & Ferid, O. *Nevsal-i Osmani* Birinci Sene 1325 Sene-i Maliyesine Mahsus.

¹⁹³ S. Nüzhet Gerçek, *Türk Matbaacılığı: Müteferrika Matbaası*, Devlet Basımevi, 1939. Mühendishâne-i Sultânî'nin Tesis ve Küşâdını Âmir Sultan Selim Hân-ı Sâlis Fermânı, Matbaa-i Bahriyye, İstanbul 1328.

¹⁹⁴ Bkz. Faik Reşid Unat, "Ahmet III. Devrine Ait Bir Islahat Tahriri, Muhayyel Bir Mülâkatın Zabıtları", *Tarih Vesikaları*, C. I, No: 2, 1940, s. 107-121.

eserler Osmanlı Devleti'nin askeri eğitiminin batılı yöntemlere doğru evrilmesini hızlandırmıştır. Comte de Bonneval'ın (Humbaracı Ahmed Paşa)¹⁹⁵ 1731'de humbaracı ocağının yeni usullerle askeri eğitim yapması için getirilmesi bu dönüşümün ilk örneğidir. Comte de Bonneval askerlere verilecek olan eğitimin belli ilkelere bağlamış ve batıdaki askeri okullarda öğretilen matematik, geometri ve mühendislikle ilgili derslerin okutulmasını öngören bir nizamname hazırlamış böylece eğitimde daha sistematik ve pozitivist bir anlayış belli belirsiz ortaya çıkmıştır.¹⁹⁶ Daha sonra Baron de Tott'un çabalarıyla Topçu Mektebi açılacak ve ilerleyen yıllarda mühendishaneye dönüşecektir. Mühendishane-i Bahri Hümayun'un oluşturulmasında Baron de Tott'un layihasının (1771) önemli payı olmuştur.¹⁹⁷ Baron de Tott, İstanbul'da yaklaşık iki yıl kalmış ve buradaki askerin durumunu, Osmanlı toplumunun modern bilimsel gelişmelere karşı tutumunu yakından görmüştür.¹⁹⁸ Layihasında topçuların eğitimi ve mühendis yetiştirilmesi çabalarına önem verilmesini istemiştir. Nitekim rapordan yaklaşık iki yıl sonra mühendishane kurulmuş ve başına Baron de Tott'un getirilmiştir. Benzer raporlar daha sonraki yıllarda Osmanlı bürokratları ya da sefirleri tarafından da hazırlanmıştır. Örneğin Ahmet Resmi'nin hazırlamış olduğu *Hulasü'l-i 'tibar* başlıklı (1782-83) layihalarda aynı konu tekrar tekrar vurgulanmıştır.¹⁹⁹

Bu yüzden layihalar, sefaretnameler ya da risaleler bir anlamda erken dönem eğitim politikası metinleri olarak Tanzimat öncesinde ve sonrasında siyasi, idari ve ekonomik alandaki gelişme için eğitim kurumları ve ordunun düzeltilmesinin gerekli olduğu konusunu ele almış ve batılı tarzda kurumlar açılması konusuna yer vermiştir. Osmanlı aydınlarının sunduğu layihaların yanı sıra batıdan uzmanlar da raporlar sunmuşlardır. Adına “*örtük batılılaşma çabası*” diyebileceğimiz bu politika “batıya öğrenci” gönderilmesiyle yeni bir evreye girmiştir. Osmanlı Devleti Avrupa ile her

¹⁹⁵ Uğur Demir, *Osmanlı Hizmetinde Bir Mühtedi- Humbaracı Ahmed Paşa*, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2015.

¹⁹⁶ Mustafa Kaçar, *Osmanlı Devleti'nde Mühendishanelerin Kuruluşu ve Bilim ve Eğitim Anlayışındaki Değişmeler*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. s. 29-35

¹⁹⁷ BOA.TS.MA. 715/ 62 (TSMA No: 5146/1) 15 Nisan 1771 (H.29 Zilhicce 1184). Osmanlı-Rus savaşı harbi dolayısıyla Akdeniz'e geçen ve Çeşme muharebesini kazanan Rus donanmasının Boğazı zorlaması ihtimaline karşı alınması gereken önlemler konusunda Fransız Baron de Tott'un inceleme ve gözlemlerini içeren raporun özeti gönderilmiştir. Raporda kıyıların savunmasının güçlendirilmesi için konulacak toplar için 50 duba ve desteklerin güçlendirilmesi ve bunu yapacak ustaların görevlendirilmesine yer verilmiştir.

¹⁹⁸ Padişah III. Mustafa Osmanlı Devleti'nde bilim ve eğitimin gelişmesi için oldukça ısrarlı davranıyor ve mühendishane gibi kurumların açılması gerektiğine inanıyordu. Baron de Tott'un bu konudaki düşüncelerini dinledikten sonra bizzat görevlendirerek ulemanın tepkisine rağmen kurumun açılmasını sağlamıştır. Hendesehane adı verilen bu kuruma öğrenci alımı için sınav yapılmış ve Baron de Tott başvuran öğrencilerin bilgi düzeylerinin oldukça düşük olduğuna tanık olmuştur. Anılarında bu konuyu şöyle anlatmaktadır: “Padişah devlette üst düzey görevlerde bulunan iki sınav görevlisi ile huzurunda, bu başvuran ancak itiraz edenleri sınav yapmamı bana emretti. Aralarından altı kişi sınava girip, eski müessesenin şeref ve haysiyetini korumak için ayrıldılar. Bu imtihanda kısaca, bir müsellesin (üçgenin) üç zaviyesi mecnununun (iç açılarının toplamının) ne olduğunu sordum; içlerinden en cesuru bana “Müsellesine göre” cevabı verince imtihanı daha ziyade uzatmaya hacet kalmadığı anlaşıldı. Fakat şunu da söyleyelim ki, bu mühendisler ilme rağbet gösterdiler, hemen hepsi yeni mektebe yazılmaya talip oldular.” Bkz. Baron de Tott, *Türkler 18. yy 'da: Türkler ve Tatarlara Dair Hatıralar*. Tercüman Gazetesi 1001 Eser.

¹⁹⁹ Virginia Aksan, *Savaşta ve Barışta Bir Osmanlı Devlet Adamı: Ahmed Resmi Efendi, 1700-1783*, İstanbul, 1995, s. 192.

alandaki rekabeti sürdürebilmek için oluşturulması gereken kurumları var olan insan gücüyle ve geleneksel eğitimle yetişmiş ilmiye ile çözülmeyeceğinin farkına varmış ve Avrupa'dan önce uzman getirtmiş daha sonra da öğrenci göndermiştir. Avrupa'ya ilk kez öğrenci gönderilmesi ile eğitim anlayışında geleneksel kalıpların dışına çıkma çabaları başlamıştır. Artan uluslararası ilişkiler nedeniyle batı dillerini özellikle Fransızca'yı bilen elemanlara gereksinim artmıştır. Daha sonra devletin yabancı dil bilen eleman ihtiyacını giderebilmek için ilk kez Osmanlı vatandaşları Fransa'ya gönderilmiştir. Yurt dışına gidip dönen bu kişilerin aldığı eğitimin pratik faydası görülünce 1784'te Fransa'ya 30 öğrenci gönderilmesi konusunda Fransa hükümeti ile iş birliğine gidilmiştir. 18. yüzyılın sonlarına doğru batılı tarzda oluşturulan mühendishane tarzında okulların açılması ile eğitim politikasında resmi olarak da değişim başlamıştır. Tanzimat öncesinde askeri alanda eğitimi geliştirme ve batı tarzında yetişmiş subaylar yetiştirme amacı yani “askeri açıdan tekrar güçlü hale gelme” ve “batıya karşı tekrar Osmanlı'nın eski günlerine dönme” düşüncesi ile askeri eğitim kurumlarını ıslah etme konusu Tanzimat döneminde de eğitim politikasının bir diğer öncülüdür.²⁰⁰ Batıyı görmüş olan bürokratların yani elçilerin yazdıkları layihalar devletin bütün kurumlarını ilgilendiren konularda ve eğitimle ilgili politikaların değişmesi konusunda devlet adamlarını özellikle padişahların görüşlerini etkilemiştir. Bu elçilerin gönderdikleri raporlarda eğitim kurumlarının toplum üzerindeki dönüştürücü etkisi sıklıkla vurgulanmış ve toplumsal düzenlemelere eğitim kurumlarından başlamak gerektiği dile getirilmiştir. Osmanlı devlet adamları Avrupa'daki bilimsel ve teknolojik değişimlerin farkına varmaya başlamıştır. Yukarıda da belirtildiği üzere padişahlar bu gelişmeleri belli belirsiz izlemişlerdir. III. Selim döneminde yurt dışındaki kalıcı elçiliklerde ²⁰¹ görev yapan bürokratlar yazdıkları eserler ve layihalarla batıdaki yenilikleri padişaha rapor olarak sunmuşlar, padişah da bunlardan yararlanmışır.²⁰²

²⁰⁰ Hamiyet S. Feyzioğlu, III. Selim Dönemi'nde Humbaracı Ocağında Yapılan Düzenlemeler, *A.Ü. DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi*, 35/60, Eylül 2016, s. 141-156. Ayrıca Bkz. Kemal Beydilli, İlhan Şahin, *Mahmud Raif Efendi ve Nizam-ı Cedid'e Dair Eseri*, Ankara, 2001

²⁰¹ Fransa, Osmanlı İmparatorluğu ile her zaman özellikle iyi ilişkiler içinde olduğundan, ilk daimî büyükelçiliğin Paris'e gönderilebileceği düşünülüyordu. Bununla birlikte, bu hareketin Fransa ile savaş halinde olan ve bu nedenle bir Osmanlı elçisini kabul etmeyi reddedebilecek diğer Avrupa devletlerini rahatsız edeceğinden korkuluyordu. Bâb-ı Âli ile uzun süredir dostane ilişkiler sürdüren İngiltere, o zaman ilk tercih olmuştur. Ayrıca Fransa'nın Mısır'a saldırması nedeniyle elçiliğin burada açılmasından vazgeçilmiş önce 1792 yılında Londra'ya Yusuf Ağâh Efendi, daha sonra Paris'e Seyit Ali Efendi ve Berlin'e Aziz Efendi gönderilmiştir. Bu konuda Bkz. Faik Reşid Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, Tamamlayıp yayınlayan: Bekir Sıtkı Baykal, Ankara 1987. s. 20, Ayrıca Avrupa'daki ilk daimî Türk elçilikleri için bakınız, Ercüment Kuran, *Avrupa'da İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasi Faaliyetleri*, Ankara 1968, s. 25, 28, 58,

²⁰² Bkz. Enver Ziya Karal, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları, Nizam-ı Cedid 1789-1807*, Ankara, 1988 “Nizam-ı Cedid'e Dair Layihalar”, *Tarih Vesikaları*, 1/6 1942, s.415-425, 1/8 1942, s.104- 111, II/11 1943, s.342-351, II/12 1943, s.424- 432, III. Selim'e yirmi iki kişi rapor sunmuştur. Bu sayı bazı kaynaklarda daha fazladır. III. Selim'e layiha sunan kişiler şunlardır: Sadrazam Koca Yusuf Paşa, Sudurdan Veli Efendizade Emin, Sudurcan Salihzade Efendi, Sudurcan Aşir Efendi, Mevalii Fahmandan Hayrullah Efendi, Defterdar Şerif Efendi, Tatarcık Abdullah Efendi, Çavuşbaşı Raşid Efendi, Abdullah Berri Efendi, Hakkı Bey, Tersane Emni Hacı Osman Efendi, Kethüdayı Sadrali Çelebi Mustafa Reşid Efendi, Muhasebei Ula Elhac İbrahim Efendi, Rikabı Hümayun kethüdalığından munfasıl Rasih, Mustafa Efendi, Müverrihi meşhur Enveri Efendi, Kudamayı ricalden Laleli Mustafa Ağa, Ali Raif Efendi, Mabeyinci Mustafa İffet Bey, Beylikçi Sun'î Efendi, Tezkirci Ula Firdevs Efendi, Türk ordusunda

III. Selim Viyana, Berlin, Paris ve Londra gibi Avrupa'nın önemli başkentlerine Osmanlı Devleti'ni temsil etmek üzere giden elçilere siyasi ve yönetsel gelişmeleri izlemelerinin yanı sıra eğitim ve bilimle ilgili konularda da gözlemlerini bildirmelerini istemiş ve şu talimatı vermiştir: *"Elçi ve elçiyle birlikte olan memurların zaman geçirmeden devlet için ararlı olacak bilim, teknik ve diğer konular üzerinde gece gündüz sürekli çalışmaları..."*²⁰³ Böylece Osmanlı Devleti açık biçimde Avrupa eğitim ve bilim geleneğine kapılarını resmi olarak açacağını beyan etmiştir. III. Selim'in yenilikçiliği kendisinden önceki padişahların yenilikçi düşünceleriyle yetişmesinden ileri gelir. Özellikle batıyı tanıma ve batılı düşünceleri yaşadığı dönemdeki düşüncelere dayalı olarak geliştirmiştir. III. Selim yeni düzenlemelere yani ıslahatlara meşveret meclisleri oluşturarak başlamış ve toplumsal temel oluşturmak istemiş ancak Avrupa'da savaşın patlak vermesi nedeniyle istenen sonuç alınamamıştır. 1792 yılında sadrazam Koca Yusuf Paşa'ya "nizam-ı devlet"e ilişkin herkesin görüşünü alarak layiha hazırlamasını söylemiştir. Yirmiden fazla sayıda layihada Yeniçeri ocağının yerine Avrupai tarzda eğitim almış yeni bir ordunun kurulması önerilmiştir. Ordunun ihtiyaç duyduğu eğitimi alabilmesi için batıdan askerlikle ilgili kitapların çevrilerek yayımlanması ve yabancı uzmanlardan yararlanılması dile getirilmiştir.²⁰⁴

III. Selim'in çok sayıda devlet görevlisinden devletin eski düzenine kavuşması, Avrupa'daki gelişmelerin Osmanlı toplumuna tanıtılması için istemiş olduğu layihalarda rüşvetin ortadan kaldırılması, devlet kurumlarının yeniden düzenlenmesi (ıslahat) yapılması yaygın olarak önerilmiştir. Bununla birlikte bütün layihalarda bu gelişmelerin kalıcı olabilmesi için askeri bürokrasinin yeni yöntemlerle yetiştirilmesi ve geleneksel kurumlardan farklı eğitim kurumları açılması ortak noktayı oluşturmuştur. Daha önce belirtildiği üzere Osmanlı devlet adamları Avrupa'daki gelişmeleri yakından izlemişler bazen doğrudan Avrupa'daki devlet adamlarından yardım ve öneriler almışlardır. Bu öneriler ve yardımlar istemedeki temel amaç devletin eski düzeninin ve gücünün yeniden kazanılması beklentisidir. Örneğin III. Selim henüz şehzade iken 16. Louis ile yazışmış ve özellikle Fransız uzmanlardan farklı konularda görüş almıştır.²⁰⁵ Padişah olunca Fransa ile iş birliğini artırmış ve askeri alanda ordunun batılı tarzda yetiştirilmesi konusunda

hizmet gören Mösyö Bertrano ve İsveç elçiliği memuru M.d'Ohosson'dur. Layihaların ortak yönü askeri yapının düzeltilmesi vb. konuları içermesidir. Tatarcık Abdullah Efendi'nin raporu askeri sosyal, ahlaki, mali gibi hemen hemen her türlü soruna el atması nedeniyle diğerlerinden hem daha uzun hem de içerik bakımından daha zengindir. Tatarcık Abdullah Efendi, *Sultan Selim-i Sâlis Devrinde Nizam-ı Devlet Hakkında Mütalaât*, 30 Kasım 1917 Miladi 1 Kanun-i evvel 1332 Rumi 7. Sene 41 *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*. Ayrıca Bkz. Sema Arıkan, *Nizâm-ı Cedid'in Kaynaklarından Ebubekir Ratib Efendi'nin Büyük Lâyihası*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 1996

²⁰³Enver Ziya Karal, *Tanzimat'tan Evvel Garplılaşma Hareketleri: 1718-1839, Tanzimat I* içinde s. 26. "Sefir... ve sefir-i mumaileyhin maiyetinde olan memurinin cümlesi ol tarafta iza-i vakit etmeyüp haderne-i Devlet-i Aliyyeye yarayacak el sine ve ulfun ve fununu tahsiline hakkıyla say-ı belîğ etmeleri matlup olmakla leyli nehar iştilgal ve muvazabetten hali olmayalar"

²⁰⁴Ergin Çağman, *III. Selim'e Sunulan Islahat Lâyiha ları*. Kitabevi, 2010.

²⁰⁵Tahsin Öz, 1941. Fransa Kralı Louis XVI'nın Selim III'e Namesi. *Tarih Vesikaları*, Cilt I, Sayı 3, Birinci teşrin 1941, s. 198-202.

uzmanlar getirtmiştir. Aynı dönemde Ebubekir Ratib Efendi'yi²⁰⁶ (ö. 1214/1799) de Avusturya'ya göndermiş ve buradaki kurumlar hakkında bilgi edinmesini istemiştir. Ratib Efendi'nin yazdığı sefaretnameyi meşveret meclisinde okutmuş, oldukça etkilenmiş ve burada sözü edilen kurumlardan bazılarının açılması için çaba göstermiştir. Ratip Efendiyi Reis-ül Küttap olarak atadıktan sonra Fransa'dan teknik uzmanlar getirmeyi başarmıştır. Aslında III. Selim'e sunulan bütün layihalarda ordu ve ekonominin düzeltilmesi ile eğitim ortak paydayı oluşturmuştur.²⁰⁷ Daha sonraki dönemlerde sunulan layihalarda da etkileri olması açısından Tatarcık Abdullah Efendi'nin sunduğu layihanın özel bir yeri vardır.²⁰⁸ Tanzimat döneminde askeri idari ve ekonomik alanda yeniden yapılanmaya yön gösterici olan sefaretnameler ve layihalar eğitimle ilgili yeniliklerin yapılmasında doğrudan rol oynamamışlar ancak Osmanlı Devleti'nde gerilemenin nedenlerini bulmada kaynak olmuşlardır. Özellikle Avrupa'daki gelişmeleri ön plana çıkararak dolaylı da olsa Osmanlı Devleti'nde de aynı şeylerin yapılması konusunda ilham vermişlerdir. Örneğin Tatarcık Abdullah Efendi layihasının ilk bölümünde askeri yapının bozulmasını ele almış, ordunun düzeltilmesini ve eğitiminin değiştirilmesini önermiştir. İkinci bölümünde ise ulemanın ve ilmiye sınıfının çürümüşlüğü'nün düzeltilmesi gerektiğini önemle vurgulamıştır. Müderrisliğin para ile alınıp satılmasının önlenmesi, şahadetnamelerin padişah iradesine bağlanması ve beşik ulemalığının ortadan kalkması sık sık tekrarlamıştır. Ayrıca kadı olacakların herkese açık ortamda sınava girerek başarılarını kanıtladıktan sonra atanmalarını önermiştir.²⁰⁹ Abdullah Efendi'nin layihasında askeri eğitim ve ordunun yeniden düzenlenmesine yönelik eleştirileri son bölümde yer almaktadır. Kara ve deniz birliklerinin yeniden düzenlenmesi, askerlik konularında yeni eğitim anlayışlarına geçilmesi ve kitapların batıdan getirilerek çevrilmesine öncelik verilmesini istemiştir. Askeri okullar için yetenekli yabancı hocaların (Fransız) ve mühendislerin getirilerek yeni eğitim-öğretim anlayışının uygulanmasını belirtmiştir.”²¹⁰

²⁰⁶Ebubekir Ratib Efendi'nin hal tercümesi için Bkz. *Cevdet Tarihi*, VII, 45-46, C.2.

²⁰⁷ Seyfi Kenan, “III. Selim Dönemi Eğitim Anlayışında Arayışlar”, *Nizâm-ı Kadîm'den Nizâm-ı Cedîd'e III. Selim ve Dönemi*, ed. Seyfi. Kenan, İstanbul, İSAM Yayınları, 2010, s. 129-163

²⁰⁸ Cümleden ehemmi ve akdem ve derece-i vücubda elzem olan tedarik, asakir-i mu'alleme ve mürettebe hususi olmağla bkz. Tatarcık Abdullah Sultan Selim-i Sâlis Devrinde Nizâm-ı Devlet Hakkında Mütâlaat. *Tarih-i Osmanî Encümeni*, sene VII, Cüz 41-43. İstanbul 1332 (1912). s. 32

²⁰⁹ Besim Özcan, Tatarcık Abdullah Efendi ve Islahatlarla İlgili Layihası / *Türk Kültürü Araştırmaları*, XXV. cilt, 1. sayı (Prof. Dr. İbrahim Yarkın'a Armağan), Ankara, 1987. 55-64. Ayrıca Bkz. Osman Özkul. Osmanlı İlmiye Sistemine İçerden Bir Eleştiri: Kazasker Tatarcık Abdullah Molla'nın Layihasının Analizi / İzmir, 2018. *Tarih Okulu Dergisi TOD* / 34. sayı, ss. 233-246.

²¹⁰Reşat Kaynar, *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat*, 11-14 sayfalar "Hatime layihasında dahi evvel be-evvel berri ve bahri asakir-i mu'alleme tedariki ehemmi ü elzem olması ile heman masarifine bakılmayup Düvel-i Nasarının fenn-i harbe dair olan müellefit-ı cedideleri tedarik ve terceme ettirilerek ve fünün-ı harbiyyede mahir efrenc muallim ve mühendisleri celb olunarak ta'lim-i askere mübaşeret ve top ve sair edevat-ı harbiyyeyi anların re'yi üzere tesviye ve imile dikkat olunması ve çünkü askeri taifesi bir mikdar bedeviyeye me'luf ve ceng-ü harb ahvaline mümkün mertebe kesb'i itıla' ile müstaid'i talim olduklarından başka a'danın galibiyeti mücerred askerleri muallim ve müretteb ve top ve cebehineleri ve sefain-i harbiyyeleri fünün-ı harbiyye ve hendesiyyeye muvafık olmumdan neşet eylediği gerek ocaklunun ve gerek sair nasın meşhudları olmağla bu hususta bir ferdin ta'n ü teşn'i etmeğe zühresi olmayup amme'i enam istisvab ve istihsan eyleyeceği zahir ve eğer bir müddet mürur ile askeri taifesi yine hazariyyeti i'tiyad eder ve mağlusiyyet haletleri zihinlerden çıkar ise ta'lim-i asker hususu

Bu tür eleştiriler padişah, bürokratik elitler ya da bürokrasinin eğitim ve yeniliklere karşı tutumunu göstermektedir. Layihalarda padişaha bağlı içe dönük kendine özgü rasyonel kuralları olan özerk bürokrasideki nepotizmin eleştirisi yer almıştır. Bürokrasideki bu liyakatsizlik eğitim anlayışı ve ordudaki düzenin bozulmasına yol açmıştır. Bu tür raporlar ya da diğer adıyla layihalar aslında liyakatsizliğe karşı meritokrasiyi savunmaktaydılar. Bürokratların toplumdan soyutlanmış ve meşruiyet tabanına sahip olmadıkları için ülke gerçeklerine yabancılaşmış olduğunu bürokraside çalışabilmek için padişaha sadık olmanın yeterli olmayacağı dile getirilmiştir. Bu nedenle layihalarda toplumdaki yerleşik olan kişisel ilişkiler, kayırma vb. olguların varlığına karşı liyakate dayalı bir eğitim verilmesi örtük ya da açık olarak layihalarda yer almıştır. Bu olgular Ebubekir Râtîb Efendi'nin (1750- 1799) yazmış layiha ve sefaretnamesinde çok çarpıcı biçimde yer almıştır.

Ratib Efendi elçi olarak görevlendirildiği Viyana'dan çok bilinen "Viyana Sefaretnamesi" ni yazmış ve saraya göndermiştir.²¹¹ Ebubekir Râtîb Efendi'nin yazmış olduğu "Büyük Layiha" olarak bilinen *Tuhfetü's-Sefâre fî Ahvâl-i Asâkiri'n-Nasârâ ve'l-İdâre*'de eğitimle ilgili düşünceleri doğrudan aktarması, Tanzimat öncesinde ve sonrasında eğitim politikasını etkilemesi açısından önemlidir.²¹² Râtîb Efendi Avrupa toplumunun ilerleme ve gelişmesinin nedenini güçlü, itaatkâr bir ordu ile mali düzene bağlamıştır. Ordunun eğitilmiş, başarılı olması ve toplumun gelişmesi için yetenekli olan devlet adamlarının görevlendirilmesi gerektiğini belirterek Osmanlı toplumundaki nepotizmin geri kalıftaki rolünü vurgulamıştır. Bundan başka halkın eğitiminin de önemli olduğunu belirtmiş ve Avrupa'nın gelişiminde yenilik ve icatların önemine özel yer vermiştir. Ratib Efendi Osmanlı Devleti'nin idari, askeri, siyasal ve eğitimsel yaşadığı sorunları Avrupa ile karşılaştırarak ele almıştır. Gözlemlerinden ve önerilerinden askeri okullarla ilgili olanlar III. Selim tarafından oldukça ciddiye alınmıştır.²¹³ Ratib Efendi Osmanlı Devleti'nin parlak günlerini yitirmesine gerekçe olarak askeri alanda geri kalmasına bağlamış ve Avrupa'nın güçlü orduya sahip olmasının eğitime bağlı olduğunu sürekli vurgulamıştır. Bu nedenle "Nizam" yani düzenleme ya da batılı deyimle reform kavramını eserinin özünü oluşturur ki "Nizam-ı Cedid" uygulamasından daha sonra sorumlu olması askeri eğitimin değişiminde etkisinin doğrudan göstergesidir. Layihasında askerin eğitimiyle ilgili konuyu "fünun-ı harbiyeye mahsus bir talimhane tertibi" ifadesiyle belirginleştirmiştir. Osmanlı Devleti kendi kaynakları ile askeri eğitimde ortaya çıkan sorunları

müte'assir olacağından evvelki sefer akibinde olduğu gibi gaf'iline hareket olunmayup dakika fevt edilmeyerek hemen bu maddenin icrasına mü'başeret kılınması..."

²¹¹ Layihalardan önce Ratib Efendi buradaki duruma ilişkin tahriratını resmi rapor olarak sunduğu görülmektedir. Bkz. BOA., Hat, 248/14065 19 Mayıs 1792 (H.27 Ramazan 1206) Ayrıca Bkz. Hüner Tuncer, Ebubekir Ratip Efendi'nin Viyana Mektupları. *Belleten*, 43 169, Ocak, 1979. ss 73-105 Ayrıca bkz. Carter V.Findley, Ebu Bekir Ratib's Vienna Embassy Narrative: Discovering Austria or Propagandizing for Reform in Istanbul. *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*1995, ss. 85, Ayrıca Bkz. Sema Arıkan, *Ebubekir Ratib Efendi'nin Büyük Lâyihası*, s. 41, 42.

²¹² Ratip Efendi *Viyana Sefaretnamesi*, Ayrıca Bkz. Arıkan, *Ebubekir Ratip Efendi...* s. 42-44 arası

²¹³ Enver Ziya Karal, Ebubekir Râtîb Efendi'nin 'Nizam-ı Cedid' Islahatında Rolü. *IV. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1956, s. 347-355.

geçici önlemlerle çözmeye çalışmıştır. Osmanlı devlet adamları ilkin Avrupa karşısında alınan yenilgiler ve gerilemenin kaynağını Avrupa'nın bilim ve teknolojiye ileri olmasından değil Osmanlının kendi kurumlarının bozulmasına bağlamıştır. Savaşlarda alınan yenilgilerle birlikte askeri alandaki gerilemeler daha fazla belirginleşmiş ve III. Selim döneminde ordunun ıslah edilmesi çabaları ile Nizam-ı Cedid adı verilen reform ortaya çıkmıştır. Nitekim Ratip Efendi'nin "yeni düzen" diye kullandığı ifade uygulamada Nizam-ı Cedid olarak yer bulmuş ve kendisi de bu düzenlemelerde aktif olarak görev almıştır.²¹⁴

Ratip Efendi layihasında Batıdaki askeri eğitimin niteliğinden söz etmemiş bizzat ders çizgelerinden de örnek vermiştir. Askeri okullarda öğretilen dersler hakkında da bilgi vermiş ve askeri okullardan mezun olanların aynı zamanda iyi bir genel kültürle donatılmış olduğunu ve farklı birimlerde görevlendirildiklerini belirtmiş bu durumu şöyle açıklamıştır: "...askeri görevlere aseleten atanmadan önce altı, yedi ve sekiz yıl akedemilerde öğrenim gördükten sonra başarı durumlarına ya da tercihlerine göre ordunun ilgili birimlerinde göre alırlar..."²¹⁵ Bu nedenle özellikle pozitif bilimler ve yabancı dil derslerinin mühendishaneye girmesinde onun rolü olduğu söylenebilir. Daha sonraki yıllarda askeri okullarda Fransızca oldukça önemli hale gelmiştir. Ratib Efendi Avrupa'da okullar ve bilimsel kurumların yönetmelik ve talimatnamelere bağlı olarak eğitimlerini sürdürdüğünü belirtmiştir. Bu düşünceler sonraki yıllarda Osmanlı Devleti'nde açılacak okulların oluşturulması için nizamname hazırlanması açısından örnek oluşturmuş olabilir. Râtıb Efendi'nin layihasına eğitim hizmetlerinin toplumun tüm kesimlerini kapsamı gerektiğini belirterek Avrupa'da öğrencilerin din, mezhep, ulus ya da etnik köken farkı gözetilmeden askeri ve sivil okullara kabul edildiğini belirtmiştir.²¹⁶

Bu uygulama önce Tıbbiye'de Tanzimat sonrasında da bazı sivil okullarda hayata geçirilmiştir. Hatırlanacağı üzere farklı dini gruplara mensup milletlerin bir arada öğrenim görmesi Islahat Fermanı ile resmileşmiştir. Askeri okullar kurulurken Ebubekir Ratib Efendi'ye benzer görüşleri padişaha layiha olarak sunan D'Ohsson'un²¹⁷ (Muradcan Tosunyan) önerileri de dikkate

²¹⁴ Fatih Bayram. *Ebubekir Ratib Efendi As an Ottoman Envoy of Knowledge Between The East and The West*, Doctoral dissertation, Bilkent University. 2000, Ayrıca Bkz. Fatih Yeşil, *Aydınlanma Çağında Bir Osmanlı Kâtibi: Ebubekir Râtib Efendi*, (1570-1799). Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011. Abdullah Uçman, *Ebubekir Ratib Efendi'nin Nemçe Sefaretnamesi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2012.

²¹⁵ *Viyana Sefaretnamesi*, s. 13. B "Hasletle rütbe-i asalete vüsullerine birden altı, yedi sekiz sene akadimyalarda olduktan sonra tekmil-i maarif idüb müsta'iddlerini recimendlere irsal ve bazılarını cenk darelerinde olan kalemlere isbal ederler"

²¹⁶ Arıkan, a.g.t., s. 23-61.

²¹⁷ E. Saadet Öner, *İsveç Devlet Arşivi'nde Mahfûz İM D'Ohsson Evrakı Tasnif ve Tahlili*. "Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1999. Ayrıca Bkz. Kemal Beydilli, "İgnatius Mouradgea d'Ohsson (Muradcan Tosunyan), Ailesi hakkında kayıtlar, 'Nizâm-i Cedid'e dâir Lâyihası ve Osmanlı İmparatorluğundaki Siyâsi Hayatı," *Tarih Dergisi*, 34 (1983-1984):247-314 İgnatius Mouradgea D'Ohsson 1740 yılında İstanbul Beyoğlu'nda Katolik Ermeni bir ailenin oğlu olarak dünyaya geldi. İstanbul'da, Fransiskan ve Dominiken papazları tarafından oluşturulan okulda Batı eğitim tarzından ve bu aydın kesimin sunduğu olanaklardan yararlanmış ve iyi bir eğitim görmüştür. İzmir'de 1735'te açılan İsveç Konsolosluğu'na tercüman olarak göreve başlamıştır. 1755'te İsveç Kralı'nın sır kâtibi (özel kalem) unvanını aldı. 1783'te İsveç-Osmanlı Ticaret ve Dostluk

alınmıştır.²¹⁸ Muradgea D'Ohsson padişaha sunduğu layihasında 1794 yılında askeri eğitimin yeniden düzenlenmesi, kara birliklerinin eğitimi için yeni bir eğitim kurumu oluşturulmasını önermiş bir yıl sonra Mühendishâne-i Berrî-i Hümayun kurulmuştur. Bu kurumdan bir süre önce oluşturulmuş olan Bahr-i Hümayun ile yeni kurulan Berr-i Hümayun modern ve batılı eğitim anlayışını uygulayan iki kurum olarak daha sonraki yıllarda rüşdiyeler ve sivil mühendis mekteplerinin kurulmasına örnek teşkil etmiştir.²¹⁹ II. Mahmud da kendi döneminde sivil okulların açılmasına kadar eğitim politikası aslında “iyi ve deneyimli asker” yetiştirmeyi ilke edinmiştir. Buraya kadar sözü edilen metinlerde de bu vurgulanmıştır. Osmanlı Devleti öncelikle kendi içindeki kurumları ıslah etme biçiminde başlayan çabalar toplumun yeniliklere sahip çıkmamasından dolayı çok da etkili olmamıştır. Ancak bu çabalar istenen başarıyı getirmemiştir. Eğitim ve ekonomik düzenlemeleri toplum gözünde meşrulaştırmak için “devletin bekası” kavramını kullanmışlardır.

2.1.2.Devletin Bekası ve Meritokrasi ve Kurumsallaşma: İhya-yı Nizam ve İmar-ı Mülk

Osmanlı Devleti'nin hem geçici olarak gönderilen hem de kalıcı elçileri Batıdaki gelişme ve ilerlemenin temelinde özgürlük ve bireyselliğin yer aldığına şahit olmuşlardır. Özellikle Prusya ve Avusturya'da Alman Kameralizminin toplumsal yapıyı nasıl dönüştürdüğünü görmüşlerdir. Modern anlamda olmasa da sosyal ve liberal devlet anlayışını kendilerine göre yorumlamışlardır. Devletin vatandaşı her alanda desteklemesi ve eğitmesi ile toplumun üretken hale gelerek ekonomik olarak değer yaratabileceklerini hissetmişlerdir. Yaratılan ekonomik değerın vergilendirilmesi ve bunları değerlendirecek bürokratların yetiştirilerek rasyonel biçimde hareket etmelerini sağlamalarıyla gerçekleşebilecekti. Kısacası ekonomik olarak güçlü bir devlet güçlü bir bürokrasi ve orta sınıf iş birliğine dayalı yönetim anlayışıyla oluşturulabilirdi.²²⁰ Bu etkileri Tanzimat Fermanı'nda ve sonraki düzenlemelerde görmek mümkündür. Tanzimat dönemi öncesinde başlayan batılı anlayışa göre devleti yeniden yapılandırma anlayışı geleneksel bürokrasi ve yönetim ilkelerine göre oluşturulmuştur. Bu anlamda modern merkezi yönetim ile eski yönetsel anlayış bir arada varlığını sürdürmüştür. Kurumsal yapılanmada ikinci önemli eksen “imar-ı mülk ve tebaa” anlayışını ön plana çıkaran uygulamalara yer verilmesidir. Kemaralizmden etkilenen ve devlet alayışını yeniden biçimlendiren bu bürokasi ve yönetsel anlayışı Mustafa Reşid ve Sadık Rıfat gibi Tanzimat'ı

Antlaşması'nın gerçekleşmesindeki üstün katkıları nedeniyle “Vasa Nişanı “na layık görüldü. 1796'da Osmanlı Devleti'ne İsveç Elçisi tayin edildi. 1801'de şövalye ilan edilerek asalet unvanı aldı

²¹⁸ Kemal Beydilli, Küçük Kaynarca'dan Tanzimat'a Islahat Düşünceleri. *İlmi Araştırmalar*, 8, s. 25-64. Ayrıca Bkz. Beydilli. "Ignatius Mouradgea D'Ohsson Muradcan Tosunyan" 1999, s. 268.

²¹⁹ Bkz. Koçer *Türkiye'de Modern Eğitimin*, s. 22, 25, vd.

²²⁰ Bu konudaki ayrıntılı tartışmalar için Şerif Mardin, "19. Yüzyılda Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti." *Türk Modernleşmesi* 14, 1985, s.342, 343.

hazırlayan bürokratların önemli payı olmuştur. İmar-ı Mülk ve tebaa anlayışına ilişkin uygulamalar devletin farklı birimlerinde 1843'ten sonra bürokratlarca tartışılmış belli düzeyde uygulamaya da girmiştir. Ancak, eski alışkanlıkların devam etmesi nedeniyle istenen başarı elde edilememiştir. Nitekim 1845 yılında Abdülmecid'in Bab-ı Ali'yi ziyaretinde ülkedeki yeniliklerin halka yansıtılmadığını söylemesi ve bunun üzerine Geçici Maarif Meclis'inin kurulması ile eğitim konusunda önemli layihanın çıkarılması buna örnek gösterilebilir. Bu anlayış daha sonra Tensikat-ı Mülkiyye" adıyla yeniden ele alınmıştır. Vergi iyileştirmeleri, imar faaliyetleri ve halkın borçlarının çözülmesi, merkezi eğitim sisteminin kurulması ve mülki yapıda yenilikler yapılması Tensikat-ı Mülkiyye'nin en temel uygulamalarıdır.²²¹ Bu görüşler devlete sosyal-hukuk devleti olma konusunda sorumluluklar yüklüyordu. Devleti yönetenlerin adil olması, halkın refahı ve gelişmesini sağlamak için gerekli olan eğitim kurumlarının oluşturulması da sorumlulukların bir parçasıdır. Halkın sağlık, eğitim vb. sosyal ihtiyaçlarının karşılanmasında devletin sorumluluğu olduğundan devletin bu alanlara yatırım yapması bekleniyordu. Bu görüşler ve uygulamaları fark eden Osmanlı bürokratları layiha ve sefaretnamelerinde bunlara sık sık yer vermişlerdir.²²² Layihalarda bürokrasinin yeni bir anlayışla yetiştirilmesi önerilmiştir.

Bu uygulamalar adı konmamış biçimde geleneksel anlayıştan farklı yeni kuşak bir bürokrasinin yetişmesine yardım etmiştir. İlk kuşak bürokratlar genelde sefaretnameler aracılığı ile yetişmişlerdir. Avrupa'daki kalıcı büyükelçiliklerde görev yapmış olan Osmanlı bürokratları Avrupa'da Fransızca ve İngilizce öğrenmişler hem de yenilik ve gelişmeleri izleme olanağı bulmuşlardı. Bazıları geri döndüklerinde daha önce kurulmuş olan askeri okullarda görev almış bazıları da Bâb-ı Âlî'de bürokrat olmuşlardı. II. Mahmud Dönemi'ne gelinceye kadar eğitim politikası ya da anlayışı batıyı tanımak ve Osmanlı Devleti'ndeki kurumları ıslah etme düşüncesi ekseninde gelişmiştir. II. Mahmud daha önceki yenilikleri tamamen yok saymamış ve yapacağı düzenlemeleri onlar üzerine inşa etmiş ve devletin bekası kavramını öne çıkarmıştır. Özellikle "Yeniçeri" ve onları destekleyen "ulema"nın gücünü azaltmak istemiş, yeniçeri ocağının kaldırılmasıyla birlikte "askeri okullarda" yenilik ve değişimler hızlanmıştır.

Başta İngiltere olmak üzere birçok Avrupa ülkesi ile ilişkilerin artmasıyla yabancı sefirler ile Osmanlı sefirlerinin eğitim konusunda yazdıkları ve önerdikleri düşünceler Osmanlı bürokrasisinin eğitim kurumlarına olan ilgisini ve bakışını değiştirmiştir. Sefirlerin yazdığı raporlar da "devletin bekası için askeri eğitim"ın yenilenmesi konusunda etkili olmuştur. Bu bürokratlar yazdıkları

²²¹ Ayla Efe, Tanzimat Devleti, İmar-ı Mülk ve Tebaa Politikaları ve Bir Sancak, SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Ağustos 2016, Sayı: 38, ss. 1-13. Ayrıca Bkz. Ayla Efe, "Tanzimat'ın Misyon ve Vizyonu: Ülkenin Zenginleşmesi, Halkın Refah Seviyesinin Yükseltilmesi", Musa Çadırcı'ya Armağan Kitabı, BKS Yay., Ankara, 2012 s. 107-125.

²²² Bkz. Ergin Çağman, III. Selim'e Sunulan Islahat Layihaları, s. 56. Enver Ziya Karal, Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları, Nizam-ı Cedid 1789-1807, Ankara, 1988; "Nizam-ı Cedid'e Dair Layihalar", Tarih Vesikaları, 1/6 (1942), s.415-425, 1/8 (1942), s.104- 111, II/11(1943), s.342-351, II/12 (1943), s.424- 432

sefaretnameler, layihalar dışında doğrudan askeri kurumlarda görev yaparak doğrudan müdahalelerle batı kültürü, bilim ve teknolojik yenilikleri Osmanlı toplumuna tanıtmış ve yerleşmesine çalışmışlardır. Tanzimat bu anlamda batılı anlayışın toplumun birçok alanına yenilik getirme uygulaması olarak başlamıştır. Bununla birlikte, Tanzimat adı verilen yenilikler yalnızca dış dünyadaki gelişmeleri almak değil, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin kendi içinde yaşadığı siyasi, ekonomik ve toplumsal sorunların baskısı nedeniyle bozulan düzeni tekrar eski hale getirmeyi de amaçlamıştır.²²³ Bu çabalar daha sonraki yıllarda geleneksel eğitim kurumlarından farklı yeni sivil eğitim kurumlarının oluşturulmasını beraberinde getirmiştir (Bu konu ileride ayrıntılı tartışılacaktır). Tanzimat öncesinde açılan ve Tanzimat sonrasında sayıları yavaş yavaş artan okullar öğrencilere batılı yaşam tarzı ve kültürünü her yönüyle tanıtarak değişim ve yenilik merkezleri olma yolunda önemli rol oynamıştır. Örneğin Avrupa'dan yeni oluşturulan askeri birliklerin eğitimi için yabancı uzmanlar getirilmesi ve talimnamelerin hazırlanması, eğitim kurumları için gerekli olan yeni kitap, ders araç gereçlerinin sağlanması ve Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi gibi konular Tanzimat öncesinde bürokratlar ve elçiler tarafından yazılmış olan layihalarda dile getirilmiştir. Bazı durumlarda Osmanlı Devleti'ni ziyaret eden yabancı elçiler benzer raporlar sunmuş bunlar da eğitimle ilgili düzenlemelerde devlet adamları ve bürokratlara esin kaynağı olmuştur. Örneğin Prusya elçisi Knobelsdorf, 1802'de reisülküttap olan Mustafa Reşid Efendi'nin isteği üzerine layiha hazırlamış ve Avrupai tarzda disiplini bir ordunun eğitilmesi gerektiğini belirtmiştir. Prusya büyükelçisi Knobelsdorf Avusturya İmparatorluğu ile Osmanlı Devleti'nin idari ve toplumsal düzenindeki benzerliklerden hareketle raporunu hazırlamış bu da Osmanlı bürokratlarının teveccühünü kazanmasına yol açmıştır. Nitekim daha sonraki yıllarda Mustafa Reşid Paşa'nın askeri ve sivil okullara önem vermesi bunların açılması için çaba göstermesinde Râtib Efendi vd. kadar yabancı uzmanların önerileri de etkili olmuştur denilebilir.²²⁴

Askeri okullardaki eğitim II. Mahmud'un tasarladığı devlet düzeninde geleneksel bürokrasideki nepotizmi kırmak için de kullanılmıştır. Askeri okulların sınavla öğrenci alması, yabancı dile önem verilmesi, buradan mezun olanların devlet kademelerinde öncelikli görevlendirilmesi birinci evresi mühendishanelerle oluşturulan "laik"²²⁵ sayılabilecek eğitim anlayışının ikinci evresini oluşturur. Bu konulara ilişkin III. Selim ve II. Mahmud döneminde de bürokrat olarak görev almış ve Alemdar Mustafa Paşa'nın da danışmanlığını yapmış olan Behiç Efendi'nin 1803 yılı başlarında yazmış olduğu "*Sevanihü'l-levayihî*" başlıklı eser II. Mahmud döneminde başlayıp Tanzimat döneminde

²²³ Mustafa Kaçar, *Osmanlı Devleti'nde Mühendishânelerin Kuruluşu ve Bilim ve Eğitim Anlayışındaki Değişmeler*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994,

²²⁴ Beydilli, *Küçük Kaynarca'dan.*, s. 25-64.

²²⁵ Osmanlı Devleti'nde laik eğitim kurumu açılmasına ilişkin ilk resmi çaba ve "secular" eğitim kavramı arşiv belgelerinde 1889 tarihli Protestan misyonerlerin bir başvurusunda kayıtlara geçmiştir. Bkz. BOA.HR.SFR.3 321/81, M-01-07-1886, Amiral Sir William King-Hall Bethlehem (Filistin'de yer alan Beytüllahm)'da laik eğitim yapacak okullar için İstanbul'dan izin talep etmiştir.

de devam eden eğitimle ilgili yeniliklere yönelik öneriler içermesi bakımından önemlidir. Behiç Efendi eğitim, adalet gibi konularda Osmanlı toplumunun çok bozulduğunu ve cahilliğin toplumda oldukça yaygın olduğunu cesur biçimde dile getirmiştir. Bir yandan şer'i eğitimi överken diğer yandan yenilikleri (Nizam-ı Cedid) yermiştir. Dini eğitime önem verilmesini, Arapça ve Farsçanın öğretilmesi için Birgivi ve Amentü risalelerinin bastırılıp öğrencilere ucuz ya da parasız dağıtılması konusunu vurgulamıştır. Müslüman halkın din eğitimine özel önem verilmesini belirtmiştir. Dini konularla ilgilenmek üzere bilimsel olarak yeterliğini kanıtlamış kişilerin müftü olarak atanmasını ve bunların gittiği yerde ülkenin durumunu ele alan nizamnameler yazmalarını önermiştir. Kadı ve naiplerinin denetlenmesi için nazır atanmasını ve bunların görüşlerinin meclislerde alınmasını istemiştir. Devlet yapısının bozulmasını önlemek ve devlet işlerinin düzgün biçimde yapılmasını sağlamak için nezaret oluşturulmasını önermiştir. Nezaretin temel görevinin yapılan işleri denetlemesi ve yol gösterici olmasıdır.²²⁶

Daha önce belirtildiği gibi gerek layihalarda gerek sefaretnamelerde zaman zaman tutarsız görüşler ortaya çıkmıştır. Ancak unutulmamalıdır ki bu dönem bürokratlarının çoğunluğu İlmiye kökenlidir bu nedenle “şeri” eğitimin önemine değinmeleri de doğaldır. Bu da aynı şekilde “devletin bekası” kavramıyla denk düşmektedir. Burada ilginç olan nokta batıda görülen ders kitabı, bilimsel yeterlik ve liyakat gibi kavramların tekrar tekrar vurgulanmasıdır. İlmiye kökenli bir bürokrat olarak Behiç Efendi'nin genelde devlet işleri özelde de eğitim ve öğretimle ilgili etkinliklerin bir yöneticiye “yani nazır”a havale edilmesini istemesi oldukça önemlidir. Eğitim kurumlarının merkezden denetlenmesi ve yönetilmesi konusunda benzer bir öneriyi İzzet Molla da hazırlamış olduğu layihasında yapmıştır. Bu öneriler aslında II. Mahmud döneminde oluşturulacak meclislerin ve nezaretlerin düşünsel boyutuna işaret etmektedir.²²⁷ Eğitim ve öğretimde kurumsallaşma diyebileceğimiz bu öneriler çok geçmeden II. Mahmud tarafından nezaretler oluşturmaya dönüşmüş Tanzimat döneminde de kurumsallaşmıştır. Eğitim ve öğretimin yönetsel düzenlenmesine ilişkin Evkaf Nezareti ile başlayan ilk çaba 1857'de Maarif Nezaretinin kurulmasıyla tamamlanacaktır.

Tanzimat'ın hemen öncesinde ve Tanzimat döneminde devlet adamları güçlü bir ordu ve modern bir yönetim, güçlü bir ekonomi ve toplumu oluşturabilmek için bilgili ve becerikli insan gücüne gereksinim olduğundan hareketle eğitimle ilgili kurumların çağdaştırılmasına özel önem verilmiştir. Daha önceden açılmış askeri okullara ek olarak oluşturulan yeni bürokrasiyi destekleyecek ya da yetiştirecek eğitim kurumları açılmıştır. II. Mahmud Tanzimat dönemi öncesinde bu tür önerileri dikkate alarak yalnızca dil eğitimi değil devletin gerek duyduğu diğer

²²⁶ Ali Osman Çınar, *Es-seyid Mehmed Emin Behiç'in Sevanihü'l-levayih ve Değerlendirmesi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, MÜT AE 1992.

²²⁷ Beydilli, *Küçük Kaynarca...*, s. 29.

alanlarda da yetişmiş eleman ihtiyacını karşılamak için eğitim-öğretim almak üzere Avrupa'ya öğrenci gönderme politikasını başlatmıştır. Çeşitli kaynaklarda 1830/31'de Enderun ve Tıbbiye'den seçilecek 150 öğrencinin gitmesinin planlandığı ancak toplumsal baskı ve söylentiler nedeniyle askeri okullardan öğrenci gönderilmesine karar verildiği belirtilmektedir. Yurt dışına devlet tarafından öğrenci gönderilmeden önce dönemin ünlü Sadrazamı Hüsrev Paşa'nın evlatlıklarını kendi bütçesi ile yurt dışına göndermesi oldukça anlamlıdır. Bu nedenle yurt dışına öğrenci gönderilme politikasında Hüsrev Paşa'nın II. Mahmud ile iletişim halinde olduğu ve padişahı bu anlamda etkilediği söylenebilir. Yurt dışında öğrenim gördükten sonra ülkeye dönen bu kişiler eğitimle ilgili politikaların belirlenmesine söz sahibi olmuşlardır.²²⁸ Tanzimat dönemi eğitim politikasının temel hedeflerinden birisi de modern ekonomi, bürokrasi ve orduyu destekleyecek personel ve nitelikli insan gücünü hazırlama yönünde “devletin ihtiyaç duyduğu” elemanları yetiştirmek olmuştur. Tanzimat öncesinde eğitim politikasını belirleyen olgu eğitimde batılılaşma ya da çağdaşlaşma biçiminde yorumlanabilir. II. Mahmud'un emri ile Keçecizade İzzet Molla'nın 1827'de kaleme almış olduğu layihası batıdaki devlet yapısı ve ekonomik ilişkileri ele almakta ve öneriler getirmektedir. Layihada devlet memurlarına maaş bağlanması ve üst düzey bürokratlardan oluşan danışma meclisinin kurulması önerilmektedir. Böylece II. Mahmud ile başlayıp Tanzimat dönemi ile yerleşecek olan “rasyonel bürokrasi”nin oluşmasının ilk adımları atılmıştır. İzzet Molla aynı uygulamayı Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye örneği ile açıklayarak “fenn-i ta'allüm bilmek” üst görevlere yükselmek için gereklidir biçiminde dile getirmiştir. Aynı düzenlemenin memurlar için de yapılmasını da önermiştir.²²⁹ Daha sonraki yıllarda memur ya da kâtip yetiştirmek için okul açılmasına yönelik uygulamalar bu gibi önerilerde örtük de olsa Tanzimat eğitimi politikalarını etkilemiştir. Bu konu çalışmanın dördüncü bölümünde ayrıntılı tartışılacaktır. Eğitim politikasını belirleyen diğer bir unsur da meclisler olmuştur.

²²⁸ II. Mahmud'a sempatisi olan, Üssü Zafer adlı eseri ile bunu perçinlemiş ve dönemin vakanüvisi ve daha sonra eğitim politikalarına Mekatib-i Umumiye Nazırı olarak yön verecek olan İmamzade Esad Efendi'nin yurt dışına öğrenci gönderilmesi düşüncesine karşı "kanı nâkesin rey ü ifadesi"yle eleştirisi buna örnektir. Bkz. Mahmud Cevad a. g. e. ilgili sayfalar, Ayrıca bkz. Mustafa Gençoglu, *Osmanlı Devleti'nre Batı'ya Eğitim Amacıyla Gönderilenler: 1830-1908-Bir Grup Biyografisi Araştırması*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara. 2008. s.21: II. Mahmud Döneminde gönderilenlerin sayısının toplam 89 olduğu bunların içerisinde Mekteb-i Harbiye ve Mühendishâne-i Berriye ve Mekteb-i Bahriye mezunlarının sayısının 30 olduğunu ancak 1830'da ilk defa yurtdışı eğitimi için Avrupa'ya gönderilen Osmanlı öğrencilerin, Mekteb-i Harbiye ve Mühendishane mezunlarından değil, Serasker Hüsrev Paşa'nın himayesinde olup sarayda “Daire-i Seniye'de” tahsil görmüş Hüseyin, Abdüllatif, Ahmed ve Edhem efendiler olduğunu belirtmektedir. Hüsrev Paşa'nın evlatlıklarından olduğu bilinmektedir. Bunlara daha sonra yine Hüsrev Paşa'nın evlatlıklarından Mehmed Reşid Efendi de eklenmiştir. Edhem Efendi (daha sonra Paşa) maden mühendisliği eğitimi aldığı için doğa bilimlerinde de oldukça bilgiliydi. Mecmua-i Fünûn'da doğa bilimlerinin farklı alanlarına yönelik makaleler yazmıştır. 1869'da ölçüler hakkında bir nizamname yayınlamıştır. Rasathâne ve Matbaa-i Âmire'nin ıslahında, Dârüşşafaka'nın kurulmasına büyük çaba göstermiştir. Ayrıca Bkz. Hamiyet Sezer Feyzioğlu, “Tanzimat Döneminde Avrupa Şehirlerine Gönderilen Öğrenciler”, *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletler Arası Kongresi Tebliğler* 12-15 Nisan 1999, İstanbul 2001, s. 687-711.

²²⁹ Keçecizade, *Layihâ* I. Yk. 6a.

II. Mahmud daha önceden oluşturulmuş olan meclislerden görüş almayı sürdürmüştür. Meclisler aracılığı ile devlet sorunlarına ortaklaşa çözüm bulunacağını düşünmüştür. Bu meclislerin kompozisyonuna bakıldığında bürokraside daha fazla uzmana yer verildiği görülür. Meclis-i Hass-ı Vükela, Meclis-i Ali-i Umumi, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye, Dar-ı Şura-yı Bâb-ı Âli, Dar-ı Şura-yı Askeri gibi meclisler Osmanlı Devleti'nde idari askeri ve hukuksal konularda ıslahat ya da değişimlere karar vermiştir. Eğitimle ilgili kararlar da meclislere bağlı uzmanların ağırlıkta olduğu alt düzeyde maarif dairelerinin katılımıyla sağlanmış ve bu meclisler eğitimle ilgili kararları alarak eğitim politikalarını belirlemiştir.²³⁰ İlerleyen yıllarda taşrada kurulacak olan meclisler de eğitimle ilgili politikaların ve uygulamaların parçası olmuştur. Bu durum eğitim politikasındaki ikiliğin de nedenidir. Bu meclisler ve bağlı birimlerde eğitimle ilgili alınan kararlarda dinsel, geleneksel yapı da dikkate alınmış ve uygulamalarda var olan geleneksellik bir biçimde varlığını sürdürmüştür. Yeni açılan okullarda din derslerinin tekrar tekrar konması, okulların açılması için fetva alınması ve okulların amaçları arasında dini bütün insan yetiştirme gibi ifadelerin yer alması Osmanlı Devleti'ne özgü eğitim politikalarının ikili yapıda gelişmesine yol açmıştır. Geleneksel eğitim kurumlarının yenilik ve değişimlere ayak uyduramaması yeni kurumların açılışını hızlandırmış ve pozitivistliğe doğru kayış başlamıştır.

II. Mahmud meclisler yoluyla idari ve ekonomik alanlarda düzenlemeler yaptırmıştır. Bu meclislerde görev yapan bürokratlar askerlik dışında bütün yenilikleri planlamış ve denetlemişlerdir. Uzmanlık meclislerinde alınan kararların, eğitim sistemini biçimlendirme önemli rolü olmuştur. Meclisler Osmanlı Devleti'nin kalkınması ve gelişmesi için Batıdakilere benzer koşulları eğitim kurumları aracılığı ile Osmanlı Devleti'nde de oluşturmaya çalışmışlardır. Doğrudan eğitimeci olmayan uzmanların yer aldığı bu meclisler Avrupa'da gördükleri eğitim kurumları, bilim ve teknolojik gelişmelere yönelik durum belirlemesi yapmışlardır. Eğitimle ilgili Nafia Meclisi tarafından oluşturulmuş olan ilk layihada da bu anlayışın izleri görülebilir. Layihada ülkenin eğitim, bilim ve teknoloji alanındaki durumu ele alınmış ve düzeltilmesi için öncelikli olarak eğitim kurumlarındaki anlayışın değiştirilmesi önerilmiştir.²³¹

Bunlardan en önemlisi askeri kurumların oluşturulması ve eğitimin planlı ve programlı yapılmasına yönelik düzenlemeleri gerçekleştirecek "Dar-ı Şuray-ı Askeri" adlı meclisin kurulmasıdır. Daha sonra sivil eğitimin ele alınmasında Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye söz sahibi olmuştur.²³² Bu kurumlar Cumhuriyet dönemine kadar varlığını sürdürmüş ve Osmanlı Devleti'nde eğitim politikası ve eğitimin yasal temellerini oluşturmada önemli rol oynamıştır.

²³⁰ Bkz. *Devlet Salnamesi*, D02467, 1263 /1847 Def'a 1 Ayrıca, Meclislerin çalışma ilkeleri için Bkz. Çadırcı, 2007, ss.259-285

²³¹ Meclis-i Nafia Layihası için Bkz. Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti...*, s. 5-12, Ayrıca Bkz. BOA.C..NF 55 – 2739, 12 Mart 1837 tarihli (H. 04 Zilhicce,1252) Nafia meclisine bazı üyelerin atanması ve maaşlarının hazineден ödenmesine ilişkin yazışmalar mevcuttur.

²³² Bkz. Kuran, 1992, s. 495-496, Seyitdanlıoğlu, 1994, s. 16-40

Bunun yanı sıra batıdaki askeri eğitim anlayışını Osmanlı toplumuna yayıncı aracılığı ile aktarmak ve savaş yöntemlerine yönelik yayınların çevirisi için Tercüme Odası oluşturulmuştur.²³³ Eğitimle doğrudan ilgili olmasa da Tercüme Odasının yeniliklerde oldukça büyük payı olduğu kabul edilmektedir. Bu konuda ilk öneri yani yabancı dil eğitiminin gerekliliği ilk kez Behiç Efendi tarafından dile getirilmiştir. Behiç Efendi yabancı dil bilgisinin yalnızca uluslararası ilişkilerde değil aynı zamanda Avrupa'daki gelişmeleri izleyebilmek, ıslahat çalışmaları için gerekli eserlerin çevirisini yapmak için gerekli olduğunu açıklamış ve Müslüman tercümanlar yetiştirilmesini önermiştir. Bu amaca ulaşmak için dil okulu açılmasını gündeme getirmiştir.²³⁴

Dil öğretimi konusunda Kethüdazade'nin düşünceleri ile II. Mahmud'un düşünceleri arasında paralellik vardır. Kethüdazade "Askerlik ve Sanayi" ile ilgili konularda yazılan eserlerin Batı dillerinde yazılmış olduğunu bu nedenle batılı dillerin öğretilmesi gerektiğini belirtmiştir. Bu durumu şöyle özetler: "*Bizim muradımız evlad ve ahfadımıza sanayi kabilinden olarak elsene-i ecnebiyyeyi öğretmektir...*"²³⁵ Bunun yanı sıra yabancı dil öğretiminde gençlerin kültürel yozlaşma içine düşmemesi için din derslerinin yoğun biçimde verilmesi gerektiğini önerir. Nitekim II. Mahmud bu gerçeği görmüş "Tercüme Odası"nı açabilmiştir. II. Mahmud'un eğitimle ilgili yaptığı düzenlemelerde Tercüme Odasının ve burada yetişen bürokratların önemli payı olmuştur. Bu bürokratlar aynı zamanda Tanzimat dönemindeki yenilikleri de gerçekleştirmişlerdir. Buradan yetişen kişiler kalıcı elçiliklerde de görev yapmışlar ve batıdaki kurum ve gelişmelerden padişahı haberdar etmişlerdir. Yalnızca Tercüme Odasında yetişenler²³⁶ değil bizzat ulemeden birçok kişi de bu gelişmelere katkıda bulunmuştur. Tercüme Odasından yetişen bazı bürokrat çocukları

²³³ Osmanlı devlet adamları XVII. ve XVIII. yüzyıla kadar batı dillerini öğrenmeye gerek duymamışlar ve daha çok Hristiyan tebaadan yabancı dil bilenlerden yararlanmışlardır. Özellikle XVIII. yüzyılda Rumlar neredeyse bu işi tekellerine almışlardır. Ancak, devletin dış politikası üzerindeki etkisi 1821 Yunan isyanı sırasında açıkça görülmüş Rum tercümanların ihanet etmesi nedeniyle soruna çözüm aranmıştır. II. Mahmud bu sorunu çözmek 1833'te Bâbü'l-Devlet'te bir Tercüme Odası kurulmasını emretmiş, burada Avrupa dili bilen gençler yetiştirilmeye ve devletin üst makamlarına geçmeye başlamışlardır. Bkz. Cahit Bilim, "Tercüme Odası" OTAM, I, (1990), 29-44.

²³⁴ Behiç *Sevanihü'l-levayih* vr. 37b-38a

²³⁵ Emin Efendi, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde el-Hac Mehmed Arif Efendi Hazretleri*, İstanbul, 1305 s. 281-282. Ayrıca Bkz. II. Mahmud 1838 tarihinde Tıbbiye'nin yeni binasına taşınması sırasında yaptığı konuşmada "Burada Fransızca olarak fenn-i tıbbî tahsil edeceksiniz... sizlere Fransızca okutmaktan benim muradım Fransızca lisanı tahsil ettirmek değil, ancak fenn-i tıbbî öğretim refte refte kendi lisanımıza almaktır" demiştir. Rıza Tahsin, *Tip Fakültesi Tarihçesi: Mir'ât-ı Mekteb-i Tıbbiyye* Yay. Aykut Kazancıgil, İstanbul 1991. Ayrıca Bkz. Lewis, *Modern Türkiye'nin ...* 1991, s. 86.

²³⁶ Tercüme Odası'ndan yetişmiş ya da görev yapmış tanınmış bürokratların isimleri için bkz. Bilim, Cahit, "Tercüme Odası", s.29-43: Mustafa Reşid Paşa, Sadrazam, Dışişleri Bakanı, Ali Paşa: Dışişleri Bakanı, Sadrazam. Fuat Paşa, Dışişleri Bakanı, Sadrazam. Safvet Paşa: Dışişleri ve Eğitim Bakanı, Sadrazam. Sarım Paşa, Sadrazam Namık Kemal: Yeni Osmanlılar'dan edebiyatçı. A. Vefik Paşa: Bulgarzade Yahya Efendi'nin torunu, edebiyatçı, Sadrazam Fevzi Bey: Telgrafın kurucularından, ilk haberleşme memuru. M.Namık Paşa: Petersburg Ateşemiliteri, Londra Elçisi. M.Sadık Rifat Paşa: Amedci, Viyana Elçisi, Dışişleri Bakanı. Haydar Efendi: Tahrir Elçiliği müstehfesi ve maslahatgüzarı, İstanbul Şehremini. Billuri Mehmet Efendi İlk Telgraf Müdürü, Dışişleri Memuru, Şehremini yardımcısı. Ağâh Efendi: Gazeteci, Tercüman-ı Ahval Gazetesi'nin kurucusu, Ziya Paşa: Yeni Osmanlılar'dan, Edebiyatçı. Sadullah Paşa: Berlin Elçisi. Mehmet Bey: Yeni Osmanlılar'dan. Münif Efendi, Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin kurucularından, Bâb-ı Âli Tercümanı, Ethem Pertev Paşa: Tanzimat Devri Şairlerinden. Mehmet Şekip, Beylikçi, Hariciye Müsteşarı, Londra Büyükelçisi.

Avrupa’da eğitim almış ve devlet kademesinde önemli yeniliklere imza atmışlardır. Örneğin Ahmed Vefik Paşa, 1834’te babasıyla Paris’e gitmiş üç yıl St. Louis Lisesi’nde öğrenim gördükten sonra yurda dönmüş daha sonra Paris büyükelçiliği yapmış, iki kez sadrazam olmuş ve 1877’de Osmanlı Meclis-i Mebussan başkanlığı gibi görevler yapmıştır.²³⁷

Bu dönemde eğitimsel yenilikler belli ölçüde batıyı taklit etme biçiminde başlamış ve yüzeysel olarak ele alınmıştır. Eğitim ile ilgili politikalar bürokratlar tarafından hazırlanmış, eğitim kurumlarındaki yenilikler ve eğitim anlayışının değişimi ile toplumun değişmesi beklenmiştir. II. Mahmud’un öncülük ettiği bu çabalar Tanzimat döneminde artarak çeşitlenmiş, “eğitimde batılılaştırma” kavramını beraberinde getirmiştir. Halkın eğitime ilişkin zorunluluk getirilmesi ve bunun fermana bağlanması, danışma organları aracılığıyla eğitimle ilgili kararlar alınması eğitim politikasının geleneksel olarak ulemanın etki alanından uzaklaştırılmasına yönelik yeni bir uygulamadır. Böylece eğitim sisteminde belli ölçüde bürokratik kurumsallaşma çabaları başlamıştır. “Eğitimde Çağdaşlaşma ya da Batılılaştırma” biçiminde özetlenecek bu değişim eğitim politikasında temel bir paradigma dönüşümünün de başlangıcı sayılabilir. Daha sonraki yıllarda eğitimle ilgili meclislerin kurulması, nezaretler aracılığıyla en azından idari açıdan ayırışmaya gidilmesi “rasyonalizm”in eğitime girmesi ve rasyonel eğitim anlayışının gelişmesini temel alan eğitim politikası batılı eğitim anlayışının yansımalarıdır. II. Mahmud döneminde ortaya çıkan eğitimsel yenilikler din ile devlet ve eğitimde şeriat geleneğinden uzaklaşmanın başlaması açısından oldukça önemlidir ve eğitimde çağdaşlaşma sürecinin başlangıcı niteliği taşır. Bu dönemde eğitim politikası bir yandan geleneksel eğitim diğer yandan batılı eğitim olmak üzere iki farklı yörüngede ilerlemiştir. II. Mahmud döneminde yeni eğitim kurumlarının açılması ve yeniliklerin getirilmesi eğitim politikasında “kameralizm” “rasyonel merkezileşme” ve “yukarıdan aşağıya” doğru yapılan düzenlemeler biçiminde özetlenebilir. II. Mahmud’un siyasi olarak gücü merkeze toplamaya çalışması, güçlü bir bürokrasi yaratması ve gerektiği zaman zor kullanması kameralizmin Osmanlı Devleti’ni etkilediğinin somut göstergesidir çünkü kameralizm devleti yönetenlerin merkezi otoriteye bağlı olarak yönetimi tek elden sağlamasını öngörür. Daha sonraki yıllarda Tanzimat ile yeniliklerin yukardan gelmesi, merkezi otoritenin gücü ele geçirerek halk üzerinde kendi egemenliklerini garanti altına alabilmek için aykırı düşünceleri bastırarak yeni bir bürokrasi anlayışı gelişmiştir. Bâb-ı Âlî bürokrasisi zaman zaman baskıcı olmakla suçlanmıştır.

Yeni açılan eğitim kurumları aracılığı ile II Mahmud ulema ve taşra feodal güçlerinin eğitim üzerindeki deneti ve baskısını kırmayı amaçlamış ve eğitimin bir kamu hizmeti olması yönünde ilk adımı atmış olması oldukça önemlidir. Ancak bu yenilikler İstanbul ile sınırlı kalmış ve eski eğitim kurumları ile yeniler eş zamanlı olarak varlığını sürdürmüştür. Osmanlı Devleti’nde güçlü iletişim ağı ve örgütsel yapı ile direnç odaklarına sahip olan ulemanın eğitim üzerindeki tekeli kırma

²³⁷ Ahmed Hamdi Tanpınar, "Ahmet Vefik Paşa", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt I, İstanbul 1940, s. 210.

yönünde bir eğitim anlayışı geliştirilmek istenmiştir. Yeni eğitim kurumları aracılığı ile dinsel tutuculuğun yerini batı rasyonalizmi almaya başlamıştır. Bu görüşler bürokratlar tarafından doğrudan ya da dolaylı biçimde Osmanlı toplumuna taşınmıştır. Rasyonel düşünce ve bilimi temel alan eğitim anlayışının oluşturulmasında Kazasker Kethüdazade Arif Efendi'nin görüşlerinin etkisi olduğu görülür. Beşiktaş İlmiye Cemiyeti'nin de kurucularından olan Arif Efendi oldukça bilgili ve kendini iyi yetiştirmiş batıdaki gelişmeleri de yakından incelemiş olan deneyimli ulema mensubudur. Arif Efendi Avrupa'da okullarda yer verilen dersler ve bilimsel-teknolojik yenilikler ve bunlara ilişkin eğitimi Osmanlı Devleti'nde de görmek istediğini açıkça belirtmiştir.²³⁸

Kethüdazade gibi aydınların Tanzimat döneminde artarak devam eden “layiha” ve sefaretname türündeki eserleri Tanzimat döneminden sonra da yazılmıştır. Layihaların temel amacı her ne kadar padişahların isteklerine cevap vermek olsa bile padişahın özellikle bürokratlardan bunları istemesi oldukça anlamlıdır. Aynı şekilde bu tür belgeler Osmanlı Devleti'nde siyasi, ekonomik ve hukuksal politikasını doğrudan eğitim politikasını da dolaylı biçimde etkilemiştir. Padişahlar bu tür belgelerden yararlanarak eğitim ve öğretimle ilgili konularda çeşitli fermanlar yayımlamışlardır. Tanzimat döneminden sonra ortaya çıkan bu metinler ışığında eğitim politikası bu yönde hızla değişmeye başlamıştır. Eğitimi kitlelere ulaştırmak, eğitimi devletin görevlerinden biri haline getirmek, devletin gereksinim duyduğu memur ve bürokratları yetiştirmek, ilmiyenin eğitimdeki gücünü azaltmak ve dünyevi konuları ders programlarına eklemek gibi olgular eğitim politikasındaki dönüşümün ilk örnekleridir. Eğitimi devletin görevlerinden biri haline getirmek ve kitlelere ulaştırmak (sosyal devlete geçişin ilk izleri) yönünde ilk düzenleme II. Mahmud'un 1824 tarihli fermanındada bütün çocuklara ilköğretim düzeyinde bir eğitim verilmesi daha sonra mesleğe yönlendirilmeleri biçiminde yer almıştır. Fermanda “şimdiye kadar cahil kalmış olan genç ve yaşlı herkesin İslami eğitim konusunda fırsat bulduklarında eğitim almalıdır” denilerek halkın eğitilmesi vurgulanmıştır. Ferman her ne kadar İstanbul'daki eğitim kurumlarına yönelik olsa bile belli düzeyde yaptırım içermesi yönüyle kamusal eğitim kavramına işaret etmesi ve değişimi göstermesi bakımından önemlidir. Fermanda çocukların iyi bir din eğitimi alması da istenmektedir. Bu görüşlerde Kethüdazade'nin II. Mahmud'a sunduğu layihada gençlerin kültürel yozlaşma içine düşmemesi için de din derslerinin yoğun biçimde verilmesi gerektiği önerisinin payı olabilir.²³⁹ Ayrıca çocukların eğitimini tamamlamadan işe başlamaları için ailelerin mektep hocası ile görüşüp onay alması istenmiştir. İzin verilmeyen çocukların çalıştırılmaması ve imamların bunun aksi davrananları kadınlara bildirmesi istenmiştir. Bu fermanda yer önemli olgulardan birisi de yetim ve

²³⁸ Kethüdazade, Osmanlı Devleti ile Batı'yı bilimsel tavır açısından karşılaştırırken oldukça gerçekçi ve tarafsızdır: “... Frenkler hem ilmini okurlar hem ameliyatını icra ve tecrübe ederler. Ameliyat-ı tecrübe alat ile olur, alat para ile olur bizde ilmi okunsa da ameliyatının icrası kalır oralarını kimse vazife edinmez bizde ashab-ı menasib para almaya alışkıdır, vermeye alışık değildir. Böyle iyi şeyleri iptida padişahımız tutmalı alt tarafı dahil ona bakırlar. Frengistan öyle ilerledi...” Bkz. Emin, a. g. e. s. 130.

²³⁹ Emin a.g.e. s. 130

kimsesiz çocuklar için de okul zorunluluğunun dile getirilmesidir. Eğitimin niteliği ve genel özelliğini değiştirmeye yönelik köklü olmasa da Osmanlı Devleti için yeni sayılabilecek adımlar atılmıştır. Bu düşünceler “eğitimin bir kamu hizmeti” olarak düzenlenmesi gerektiğine yönelik eğitim politikasını vurgulaması bakımından önemlidir. Devletin eğitimle ilgili sorumluluğu yüklenmesi isteği “sosyal devlet” sayılabilecek bir anlayışla eğitim kurumları oluşturma çabası olarak görülebilir. Yeni oluşturulan eğitim kurumlarının öğretim programları, dersleri ve öğretmen atamaları da buna bağlı olarak değişmiştir. Batılı eğitim anlayışı ile yeni açılan eğitim kurumlarında devletin egemen olmaya çalışması, eğitim hizmetinin parasız olarak sunulmaya çalışılması, eğitim kurumuna kabul edilirken yabancı dil bilme, matematik, coğrafya vb. alanlarda belli yeterliklerin aranması yeni eğitim anlayışının gelişmesine öncülük etmiştir. Eğitime yüklenen anlam değişmiş, “uhrevi” geleneğin yerini “dünyevilik” almaya başlamış ancak eğitim kurumlarının birinci görevi bu kez yeni oluşturulan devlet kurumları için gerekli insan gücünü yetiştirmek olmuştur. Bu değişime yol açan kurumsal ve yönetsel değişimler ile gelişmeler katalizör görevi görmüştür. Osmanlı Devleti’nin ekonomik ve mali yapısının değişmesi, siyasi alanda ortaya çıkan karmaşa, toplumsal memnuniyetsizlikler, geleneksel eğitim kurumlarının yetersizliğinin anlaşılması, Fransız devrimi sonrasında hızlanan milliyetçilik ve batının teknolojik ve bilimsel üstünlüğü gibi olgular eğitimsel reformlara hız kazandırmıştır.²⁴⁰ Bunların sonucunda eğitimsel kaynakların dağıtılması, eğitimin finanse edilmesi, eğitim yönetimi anlayışının değişimi ve kurumsallaşmaya daha fazla önem verilmesi gibi uygulamalar ortaya çıkmıştır. Yönetsel ve kurumsal açıdan eğitim yönetimi merkeziyetçi hale getirilmiş ve eğitimle ilgili düzenlemelere önce geçici meclisler daha sonra da eğitim alanında görev yapan bürokratlar tarafından karar verilmiştir. Merkezi bürokrasi yerele temsilcilerini göndererek eğitimle ilgili sorumlulukları üstlenmiştir. Aynı zaman eğitim ve öğretimle ilgili (yeni açılan mektep vb.) kurumlarda yetki ve karar alma sorumluluğu merkeze aktarılmıştır.

Tanzimat öncesinde eğitim politikasını belirleyen bir başka olgu eğitimde batılılaşma ya da çağdaşlaşma biçiminde yorumlanabilir. Tanzimat ile hız kazanan batılı anlayışa dayalı eğitim kurumları oluşturma çabalarında başta padişah olmak üzere Osmanlı bürokratlarının güdümünde yürütülmüştür. Osmanlı bürokratları batının uygarlık alanında oldukça ileri olduğunu kabul etmiş ve eğitim kurumlarının benzerlerini ihtiyaç duydukça oluşturmaya başlamıştır. Nitekim dönemin tanınmış devlet adamlarından Halil Paşa’nın “Devleti Aliye’nin yaşaması için Garbı taklitten başka çaresi olmadığı” sözü bunu doğrular niteliktedir. Ayrıca devlet gücü ile bürokrasi ve eğitim

²⁴⁰ BOA. HAT 1667/2, 31 Aralık, 1797, (H.12 Recep,1212) Fransa'da Voltaire, Rousseau ve arkadaşları tarafından ortaya atılan eşitlik, serbestlik ve cumhuriyet gibi fikirlerle ortaya çıkan fitne ve fesat ateşinin Avrupa'ya sıçradığı; Avrupa devletlerinin Fransa ile ittifak ettikleri ve ortada İngiltere ve Nemçe'nin kaldığı; Fransız Komutan Napolyon'un Felemenk, Sardunya ve İtalya'nın kuzeyine saldırdığı, Venedik'i işgal ettiği; Narda yakınlarındaki Potronto, Praga, Preveze ve Dubniçe'nin idaresini Rumlara vererek Osmanlı Devleti ile olan kadim dostluğunu bozduğu; Fransa'ya karşı oluşacak olan ittifaka Osmanlı Devleti'nin katılıp katılmaması ve sair hususları havi takrir.

kurumları da dönüştürülmüştür. Gerek sefaretnameler gerek layihalarda yer alan görüşlere bakıldığında Alman Kameralizm’den izler görülebilir. III. Mustafa’nın padişah olarak tahta çıkışını bildirmek üzere “şikk-ı sâni defterdarlığı pâyesiyile” Avusturya’ya elçi olarak gönderilmiş (1757-1758) olan daha sonraki yıllarda da çeşitli görevlerle Viyana çevresini görme fırsatı edinmiş olan Ahmet Resmi Efendi²⁴¹ ülkeye dönüşünde hazırlamış olduğu sefaretnamesini padişaha sunmuştur. Sefaretnamesinde ordunun güçlü olmasının masraflarını karşılayacak güçlü hazineye olmasına bağlı olduğunu belirtmiştir. II. Friedrich’in yönetsel konulardaki düşünceleri ve Almanya’daki devlet geleneği ile kurumların Osmanlı Devleti’ne tanıtılmasında öncelikle Ahmet Resmi Efendi, daha sonra aynı konuları layihasında işleyen Azmî Efendinin büyük etkisi olmuştur.²⁴² Ordunun güçlü olması için ıslahat yapılması gerektiği düşüncesi bu dönemden itibaren gündeme gelmiş ve I. Abdülhamit bir yandan güçlü ve modern bir ordu meydana getirebilmesi için Avrupalı tarzda eğitim alması için çaba göstermiştir. Buna benzer düşünceler daha sonraki yıllarda da farklı padişahlar tarafından uygulanmaya çalışılmıştır. Alman kameralizmi devletin işleyişini etkili hale getirebilmek için yönetsel, siyasi, ekonomik ve sosyal alanlarda düzenlemeyi ön plana alan yönetsel anlayıştır. Kameralizmin işleyişi ve başarısı güçlü bir ekonomik yapı ile askeri sistemin iş birliği halinde çalışmasına bağlıdır. Devletin güçlü olabilmesi için vergilendirmenin etkili olması ve vergileri toplayıp rasyonel biçimde değerlendirecek bürokrasinin olması ön koşuldur. İyi bürokrat ise iyi düzenlenmiş eğitim kurumları aracılığıyla yetiştirilebilir. Bu görüşler batılı eğitim kurumlarının açılması evresinde gerek Osmanlı elçileri gerek diğer aydınlar tarafından sık sık vurgulanmıştır. Ancak, Osmanlı toplumunda dikey sınıflaşmanın olmaması nedeniyle güçlü sınıflar yerine “seçkin ve mutlak bürokratlar” ortaya çıkmıştır. Batıda ticaret ile zenginleşen güçlü sınıf oluşmuş ve kilisenin gücü bunlar aracılığı ile kırılmıştır. Osmanlı Devleti’nde ise batıdaki tersine ortaya çıkan “yeni bürokratlar” siyasi, sosyal ve ekonomik alanda etkinlik göstermiş ve sınıflar arası geçişte eğitim bir araç olarak kullanılmıştır.²⁴³ Kameralizmde eğitim kurumları “güçlü ve tek vücut” toplumsal yapıyı sağlamak ve devletin birliği için başvurulacak bir araç olmuştur. Laik anlayış tam da burada ortaya çıkmıştır. Özellikle farklı etnik, dinsel ve kültürel yapıya ve yaşama sahip olan topluluklar dinsellikten uzak herkesi kucaklayan bir laik eğitim anlayışı ile bir araya getirilmek istenmiştir. Tanzimat öncesinde açılan eğitim kurumları aracılığı ile ulema ve taşra feodal güçlerinin eğitim üzerindeki denetim ve baskıyı azaltmak umulmuştur. Böylece eğitimin bir kamu hizmeti olması yönünde ilk adımlar atılmıştır. Tanzimat bürokratları yeni kurulan eğitim kurumları aracılığı ile Osmanlı Devleti’nde güçlü iletişim ağı ve örgütsel yapı ile direnç odaklarına sahip olan ulemanın eğitim üzerindeki tekeline kırmayı hedeflemişlerdir. Ancak bu yeniliklerin

²⁴¹ Hüseyin G. Yurdaydın, “Ahmed Resmî Efendi ve Bazı Düşünceleri”, *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri (Bildiriler)*, Ankara 1987, s. 65-70.

²⁴² Ahmet Resmi Efendi, “Viyana ve Berlin Seyahatnamesi.” Çev: Bedriye Atsız, 1980, Tercüman 1001 Eser

²⁴³ Durmuş Hocaoglu, “Demokrasi, Kameralizm ve Osmanlı’daki Etkileri.” *Yeni Türkiye Dergisi*, 1997, s. 376

İstanbul ile sınırlı kalması ve eski kurumların varlığını sürdürmesine yol açmış, eski-yeni çatışması başlamıştır. Layihalar ve sefaretnamelerde önerilenler adım adım uygulamaya geçmiştir. Mekteb-i Maarif-i Adli gibi kurumların açılışına ilişkin öneriler de bu layihalarda yer almıştır. Örneğin Behiç Efendi layihasında devlet işlerinin yapılmasında ülkenin yeterli olmadığını ve kalemlerde çalışacak olanların eğitilmiş ve liyakatli kişilerden seçilmesi gerektiğini belirtmiştir. Kâtiplerin eğitim düzeyini yükseltmek için Bâb-ı Âli yakınlarında Arapça ve Farsça bilen hocalar gözetiminde bir okul açılması ve kâtiplerin kalemlerdeki uzmanlık alanına göre yetiştirilmesinin gerektiğini yazmıştır.²⁴⁴ Behiç Efendi kâtiplere Avrupa ve Osmanlı tarihi ve coğrafya gibi derslerin öğretilmesini, bunlarla ilgili kitaplar yazılmasını ve öğrencinin anlayacağı düzeyde ders verilmesini önermiştir. Burada öğrenim göreceklein iyi ve varlıklı aile çocuklarından seçilmesini böylece devletin çıkarlarını daha çok koruyacaklarını vurgulamıştır.²⁴⁵ Bu düşünceler II. Mahmud döneminde fermanlarda ve memur atamalarında “ahlaklı kişilerin sorumluluk alması” gerekir sözüyle de uyuşmaktadır. Aynı şekilde Tanzimat Fermanında da devlet kademesinde kişilerin keyfi davranışlarına ilişkin eleştiriler yer almıştır. Behiç Efendi’nin bu düşünceleri daha sonra bir biçimde uygulamaya geçmiştir. Nezaretlerle başlayan dönüşüm “batılı tarzda eğitim veren” askeri okullar ile daha sonra Mekteb-i Maarif-i Adli’nin açılışıyla devam etmiştir. Benzer olgular askeri eğitim kurumlarının yeniden ele alınması için de farklı bürokratlar tarafından dile getirilmiştir. Aynı şekilde bazı tarzda, mühendishane dışındaki askeri okulların açılması, çeşitlendirilmesi ve niteliklerinin yükseltilmesinde konusunda başta Kethüdazade olmak üzere, Hüsrev Paşa ve Mehmed Namık Paşa’nın etkisi büyük olmuştur. İlk olarak Serasker Hüsrev Paşa, Asakir-i Mansure ordusunu çağdaşlaştırma faaliyetleri içine girmiş ve Avrupa’da askeri eğitimle ilgili yayımlanmış önemli eserleri ve nizamnamelerin çevirisini yaptırmıştır. Aynı zamanda askeri eğitimle ilgili bazı eserler yazmıştır.²⁴⁶

Rüşdiyelere benzer kurumların ilk önce askeri alanda açıldığı bilinmektedir. Bu gelişmede de askeri zorunluğun etkisi olmuştur Sarayı korumakla görevli taburların saygınlığı artmış, üst düzey bürokratlar çocuklarını bu birliklere asker olarak vermek istemişlerdir. Bu sayı zamanla artmış ancak buraya başvuranların çoğunluğu on beş yaşın altında ve eğitim düzeyleri yetersiz olduğu için Mart 1827’de askeri hizmet öncesinde çocukları yetiştirmek için bir hazırlık okulu açılması gündeme gelmiştir. Geleneksel derslerin yanı sıra subaylar da bu öğrencilere askerlikle ilgili bilgiler vermişlerdir. Okul kısa zamanda popüler hale gelmiş ve öğrenci sayısı artmıştır. Bu okul ve eğitim anlayışı daha sonra Rüşdiyelere örnek olacaktır. Bu uygulama daha sonra İstanbul’da modern bir askeri okul (harbiye) kurma girişiminin ilk adımı sayılabilir. Daha önce kurulmuş olan

²⁴⁴ Daha sonra buna benzer okulun açılmasına karar verilmiştir. Bkz. BOA., HAT / 1646 /13-0, 8 Aralık 1847 (H.29 Zilhicce,1263)

²⁴⁵ vr. 25b-33b. vr. 35b-38a.

²⁴⁶ Bkz. Yüksel Çelik, *Şeyhül-Vüzerâ Koca Hüsrev Paşa: II. Mahmud Devri'nin Perde Arkası*. 2013. Türk Tarih Kurumu Yayınları. Ankara,

mühendishaneler bir tür askeri teknik meslek okuluydu. Askeri deyimle muharip sınıflara mensup subayları yetiştirecek askeri okullar bu tarihten sonra ortaya çıkmış deyim yerinde ise kendiliğinden ortaya çıkmıştır. Askeri okullarda eğitimin modernleşmesi ve geliştirilmesine katkıda bulunan bir diğer sima da Yahya Efendi'den sonra okul nazırı olan Başhoca İslak Efendi'dir. İshak Efendi askeri okullarda görev yapmadan önce batıdaki okulları görmüş ve bu yenilikleri Osmanlı Devleti'nin yeni açtığı okullarda uygulamaya çabalamıştır. Okullara sıraların getirilmesi, laboratuvar ve gözlem çalışmaları, kütüphanelerin askeri eğitim için kullanılması ve askeri eğitim materyallerinin çevirilerinin yaptırılması görüşlerini ilk kez uygulayan Hoca İshak Efendi'dir. Ondan sonra gelen Mehmed Namık Paşa da *Mekteb-i Harbiye* 'nin (1834) kurulmasını sağlamış ve askeri eğitim alanında reform çalışmalarını hızlandırmıştır. Bu okulun oluşturulmasına ilişkin düşünceler dört padişah ile çalışacak olan Mehmed Namık Paşa tarafından ortaya atılmıştır. Genç yaşta önemli görevlerde bulunan Namık Paşa Fransız subaylarla görüşürken Osmanlıların Mısır'daki yenilginin temel nedeninin askerin eğitimsizliği olduğunu fark etmiştir. Bunu bizzat Fransız subaylar da kendisine söylemişlerdir. Namık Paşa İstanbul'a döndüğünde padişah II. Mahmud'a batı tarzında subay yetiştirmek üzere askeri okul kurulmasını önermiştir. Padişah bu düşünceye sıcak bakmıştır. Namık Paşa ile daha sonra birkaç kez görüşmüş ve okulun kuruluşu için maliyet çıkarmasını istemiştir. Namık Paşa okulun projesi üzerinde çalışmıştır. Nitekim Asakir-i Mansure ordusunda görev yapacak subayları yetiştirmek için Mekteb-i Ulum-u Harbiye kurulmuştur. Namık Paşa Avrupa'da elçi olarak görev yaptığı sırada bu okulları incelemiş ve öğretim programlarını analiz etmiştir. Ancak okul, önceleri Osmanlı aydınları üzerinde çok etkili olmamış okula kimsesiz ve garip çocuklar alınarak subay olarak yetiştirilmişlerdir. Bu kurumun açılışında önemli rol oynayan Namık Paşa "nazır" unvanıyla okulun sorumluluğunu almıştır. Namık Paşa, Mekteb-i Harbiye için yeni bina yapılmasını ve Pangaltı'ya taşınmasında önemli rol oynamıştır. Daha sonraki yıllarda okul için kütüphane ve basımevi de oluşturulmasını ve sınıflara ayrılmasını sağlamıştır. Namık Paşa'nın Avrupa okullarında olduğu gibi sınıflara kütüphane koydurmuş veyerde oturma (rahle) geleneğini sona erdirmek için masa sistemini okula yerleştirmiştir. Bu okulda görev yapan sivil öğretmenlerin sayısı oldukça yüksektir. Okula yetenekli öğrencileri çekebilmek için oldukça yüksek maaşlar ödenmiştir.²⁴⁷ 1839 yılında Eyüp'te oluşturulan kütüphanesi de askeri eğitimle ilgili yayınlara yönelik uzmanlık kütüphanesi olması açısından ayrıca vurgulanmaya değerdir. Avrupa'ya öğrenim görmek üzere öğrenci gönderilmesine ilişkin uygulama da Hüsrev Paşa tarafından desteklenmiştir.

Ulemadan bazıları daha sonra Tanzimat döneminde de eğitim politikası ve diğer konularda belirleyici olmuşlardır. Eğitimle ilgili konularda yazmış oldukları eserlerle yenilikleri desteklemişlerdir. Örneğin II. Mahmud'un yakın destekçilerinden ulema kökenli Mehmed Es'ad Üss-i Zafer adlı eseri ile Yeniçerilerin ortadan kaldırılmasının nedenlerini ve sonuçlarını ayrıntılı

²⁴⁷ A. Nuri, Sinaplı, Mehmet Namık Paşa: Devletle, *Milletle Beş Padişah Devrinde Kıymetli Hizmetlerde Bulunan Şeyhül-Vüzera, Serasker*. Yenilik Basımevi. 1987, s. 67

biçimde analiz etmiştir. II. Mahmud'dan sonra başlayan batılılaşma hareketlerini de meşrulaştırma ve topluma tanıtmaya görevini de bu dönemin devlet adamları üstlenmişlerdir. Ahmed Cevdet, Ahmet Lütfi, Şanizade Ataulah gibi ilmiye kökenlilerin eğitim kurumları ve politikasıyla ilgili düşünceleri eğitim anlayışını biçimlendirmiştir. Mekteb-i Tıbbiye'nin kuruluşunda ve Osmanlı Devleti'nde batılı düzeyde tıp eğitiminin gelişmesinde saray hekimi Mustafa Behçet'in önemli katkıları vardır. Onun çabalarıyla bu okula batıda yazılmış olan eserler getirilmiştir. Özellikle uygulamalı tıp eğitimi konusunda ilk adımlar atılmıştır.²⁴⁸ Ulema yalnızca tıp ya da harbiye gibi eğitim kurumlarıyla değil diğer eğitim kurumlarının gelişmesiyle de ilgilenmiştir. Örneğin 1838'de kurulan rüşdiyelere Anadolu Kazaskeri olan İmam-zade Mehmed Esad Mekatib-i Rüşdiye Nazırı olarak atanmıştır.

Daha önce belirtildiği üzere Tanzimat öncesinde oluşturulan meclisler bu dönemde daha yoğun çalışmışlardır. Eğitimle ilgili yasal metinleri oluşturarak resmi politika belgelerine imza atmışlardır. Bu yıllarda oluşturulan meclislerde Osmanlı Devleti'nde bilimsel ve eğitimsel uygulamaların oldukça kuramsal kaldığını belirterek bunların uygulama boyutunun oluşturulmasını ve devletin buna destek vermesi gerektiğini belirtmiştir. Bu meclisler geleneksel eğitim kurumlarının dışında okulların açılmasını önermesi de oldukça önemlidir.²⁴⁹

Askeri ihtiyaçlar ve devletin eski durumuna askeri eğitimle geleceği düşüncesi “devletin bekası” kavramını eğitim politikalarına tanıtmıştır. Osmanlı Devleti'ndeki çözülme tebaa arasında da çözülmeye yol açmıştır. Milliyetçilik hareketleri nedeniyle daha önceden sarayda görev yapan gayrimüslimlerin görevlerini kötüye kullanmaları yabancı dil bilen eleman ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Devletin ihtiyaç duyduğu yabancı dil bilen elemanları yetiştirmek için tercüme odası açılmıştır. 1838 yılına kadar yapılan eğitimsel değişimlerin temel amacı Osmanlı Devleti'ni askerî açıdan güçlendirmek olmuştur. Bu uygulamalar Tanzimat Döneminde hız kazanmıştır.

²⁴⁸BOA.,C.SH. 26/ 1287. 26 Aralık 1826 (H.26 Cemaziyelevvel,1242) Hassa Başhekimisi Mustafa Behçet imzasıyla Müslüman öğrencilerin devam edeceği bir tıp mektebinin açılmasının yararları uzun uzun anlatılmış ve kaynakların nereden bulunacağı açıklanmıştır.

²⁴⁹ Emin, 1305, s. 226.

II. BÖLÜM

2.1. Tanzimat Döneminde Eğitim Politikasında Değişim

Tanzimat bürokratları yeni oluşturulan devlet kurumları için gerekli bürokrasiyi yetiştirecek okulların açılmasına önem vermişler ve orta ve yüksek düzeyde okullar açarak devlete sadık bürokrat ağını genişletmeyi belli ölçülerde başarmışlardır. Tanzimat dönemi eğitim politikası eğitimle ilgili uygulamaların kalıcı olmasına yönelmiş eğitim kurumları önceliği devletin ihtiyacını karşılayacak insan gücünü yetiştirmeye vermiştir. Daha sonra yeni açılan sivil okulların öğretmen ve eğitici ihtiyacını gidermek için Avrupa'ya öğrenci gönderilmiştir. Öğretmen ihtiyacı ortaya çıkınca öğretmen yetiştiren kurum açılmıştır (Darülmuallimin-i Rüşdi 16 Mart 1848). Bu kurumun açılmasında yani öğretmen yetiştirme politikasını oluşturmada Ahmed Kemal Paşa belirleyici olmuştur. Ahmed Kemal Paşa, II. Mahmud, Abdülmecid, Abdülaziz, V. Murad ve II. Abdülhamid dönemlerinde devletin farklı birimlerinde görev yapmış aynı zamanda şairlik yönü olan bir aydındır. Eğitimle ilgili çabaları Mekatibi-i Umumiye Nezareti'ne muavin olmasıyla başlamış daha sonra yurtiçi ve yurtdışında eğitimle ilgili yenilikleri izleyerek Osmanlı toplumuna tanıtmıştır. Usul-i Cedid, batılı anlamda öğretim programlarının dönüştürülmesi, öğretmen yetiştiren kurumların açılması gibi önemli yeniliklere imza atmıştır. e Takvim-i Vekayi'de rüşdiyeler ve yeni öğretim kurumlarının oluşturulmasına ilişkin çıkmış olan yazıları ve örnek olarak oluşturduğu Rüşdiyelerde uyguladığı yeni öğretim anlayışıyla batılı eğitim anlayışının kurumsal olarak Osmanlı Devleti'ne tanıtılmasında önemli rol oynamıştır. Tercüme Odasında görev yaparken Fransızca'nın memur yetiştiren okullara ve daha sonra rüşdiyelere girmesi konusunda çaba göstermiştir. Modern eğitim yöntemlerini uygulayarak padişah Abdülmecid'in dikkatini çekmeyi başarmıştır.²⁵⁰

Batı tarzında kurumların açılmasındaki diğer bir etken de üst düzey okullar için yeterli donanımına sahip öğrenci bulunamamasıdır. Tanzimat döneminde öncelikle orta öğretim kurumlarına önem verilmesinin nedenlerinden birisi de budur. Tanzimat dönemi eğitiminin diğer bir yönü de eğitim yoluyla sosyal hareketliliği sağlamaktı. Bu okullar aracılığı ile geleneksel olarak kastlaşmış ulemanın dışında yeni bir sınıfın hareketliliği sağlanarak eğitim kurumları ve anlayışı ulemanın tekeline kurtarılmaya çalışılmıştır. Bu dönemde açılan eğitim kurumlarının ders materyallerini oluşturmak için Encümen-i Daniş'in açılması önerilecektir. Ayrıca eğitimle ilgili çabaların koordine edilmesi ve kurumsallaştırma çabaları önem kazanmış, öncelikle batıdan getirilen eserlerin çevirisini yaptırma konusuna özel önem verilmiştir. Bunun üzerine 23 Nisan 1821'de (H.

²⁵⁰ Kemal Efendi'nin başarılı çalışmalarını gören Padişah Abdülmecid Mekatib-i Umumiye Müdürlüğüne tekrar atamıştır. Bkz. BOA.,C.MF.,134/6692 1 Ocak 1848, H.24 Muharrem 1264 - Mekatib-i Umumiye Müdürlüğü'ne Muavin Kemal Efendi'nin ve muavinliğe mevaliden Hafız Mustafa Efendi'nin tayinleri.

20 Recep 1236) tercüman yetiştirmek ve Bâb-ı Âlî görev yapan memurlardan istekli olanlara yabancı dil öğretmek için Tercüme Odası açılmış 1866 da ise Lisan Mektebi izlemiştir.²⁵¹ Böylece batıda ortaya çıkan bilim ve düşünceler öncelikle çeviri eserler yoluyla Osmanlı toplumuna tanıtılmıştır. Geleneksel eğitim kurumlarına hiç dokunulmadan yeni kurumlar devletin ihtiyaçları ve bekası politikası söylemine oturtularak sürdürülmüştür. Tanzimat döneminden sonra ise yönetimde sivil bürokrasiyi egemen kılmayı amaçlayan yenilikler halkın eğitime eğilmeyi beraberinde getirmiştir. Askeri okulların tüzük ve yönetmeliklerinin yapılmasıyla başlayan kanunlaştırma hareketleri başlamış ve yasal metinler Meclisler (Meclis-i Vâlâ vd.) tarafından oluşturulmuştur. Eğitim kurumlarının işleyişleri ve öğrenci yetiştirme sistemleri gözden geçirilmiş batıdaki gibi kademeleri sınıflara ayırma çabası gelişmiş ve orta düzey okullar olan Rüşdiyeler padişah fermanı ile açılmıştır. Devlet dairelerinde çalışan ve çalışacak olan kâtipler için sivil Rüşdiyelerin yanı sıra sıradan halkın devam edeceği orta düzeyde okullar açılmıştır. Böylece Osmanlı Devleti'nde seçkin eğitiminden kamusal eğitime geçişin ilk izleri ortaya çıkmıştır.²⁵² Kamusal eğitime geçişte Tanzimat döneminden sonra da askeri eğitim kurumları model olmuştur.

Yeniçerilerin ortadan kaldırılmasından sonra yeni bir askeri teşkilat oluşturmak ve ihtiyaç duyulan her tür askeri teknik ve destek elemanı yetiştirmek aslında batılı eğitimin ya da batılılaşma politikası diyebileceğimiz politika haline gelmiş ve daha cesur biçimde dile getirilmiştir. Askerlerin eğitimiyle batılı tarzda eğitim alması düşünsel alandaki dönüşümleri hızlandırmıştır. Bu okullardan mezun olanlar daha sonra idari alandaki değişiklikler nedeniyle yeni kadrolarda görev almaya başlamışlar ve eğitimle ilgili önemli kararlara imza atmışlardır. Başta Mustafa Reşid Paşa olmak üzere birçok bürokrat ve Edhem Paşa gibi çok sayıda askeri okul mezunu Tanzimat dönemindeki eğitim anlayışını biçimlendirmişlerdir. Tanzimat döneminde Reşid Paşa'nın etkisiyle İngiltere ile ilişkiler artmış ve İstanbul'da görev yapan büyükelçi Ponsonby Osmanlı ordusunun modernleşmesi için daha etkili ve verimli olabilecek askeri okulların kurulması ve Avrupai tarzında eğitim verilmesine yönelik ayrıntılı bir rapor sunmuştur. İngilizler ve görevlendirdikleri elçiler İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ndeki etkisini artırabilmek için Osmanlı Devleti'nde askeri eğitimin özellikle denizcilik eğitiminin gelişmesine çaba göstermişlerdir. Bu dönemde her ne kadar büyükelçi Canning'in adı belgelere daha yaygın olarak yansımışsa da önceki büyükelçi Ponsonby bu konuda oldukça istekli olmuş ve Londra'ya döndükten sonra Bâb-ı Âlî'ye askerin eğitimi konusunda farklı dönemlerde birden fazla rapor göndermiştir.²⁵³ Bu raporlarda askeri eğitimin modernleştirilmesi istenmiş olsa da toplumun sosyo-ekonomik ve idari yapısının da

²⁵¹ Bilim, Tercüme Odası, 1990, s. 35. Ayrıca Lisan Mektebi için Bkz. BOA., A.MKT.MHM., 352/35, 29 Mart 1866, H.12 Zilkade1282 Hariciye Nezareti kalemlerinde istihdam edilecek katiplere Fransızca öğretilmek üzere Lisan Mektebi adıyla bir birim ayrılması istenmiştir.

²⁵² Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin...* s. 40-41.

²⁵³ Ahmet Dönmez, *Osmanlı Modernleşmesinde İngiliz Etkisi: Diplomasi ve Reform (1833-1841)*. Kitap Yayınevi, 2014.

modernleştirilmesi gerektiği, liyakate göre atama ve görevlendirmelerin yapılmasının önemli olduğu vurgulanmıştır. Askeri eğitimin yalnızca savaş için değil aynı zamanda alt yapı ve askeri teknolojiyi geliştirmeye yarayan mühendislik eğitime dayanması gerektiği açıklanmıştır. Böylece ast-üst ilişkileri konusunda da bürokrasi geleneği oluşabilecekti. Raporlarda Osmanlı Devleti'nde askeri eğitim anlayışının değişimi ile tebaanın algılarının değişeceği düşüncesine yer verilmiştir. Askeri eğitim yoluyla idari ve sosyo-ekonomik yapının da dönüşeceğini belirtmiştir. Bu görüşlere benzer ifadeler Canning'in Osmanlı ordusuna dair görüşlerini Serasker Rıza Paşa'ya da ilettiği bir raporla somutlaştırmıştır. Rıza Paşa bu görüşleri pek benimsememiş ancak Reşid Paşa'nın çabalarıyla bazı öneriler kabul görmüştür. Reşid Paşa İstanbul'a dönüşünden sonra askeri eğitimin değişmesi konusunu somut olarak ele almış ve yeniliklere başlanmasını sağlamıştır. Bu raporların en önemli noktası "akılcı" başka bir deyişle "rasyonalist" anlayışla yani akıl ve bilimin çalışma ilkelerine uygun eğitim planlaması yapılmasıdır. Benzer görüşler daha sonra Emin Paşa tarafından da vurgulanmıştır. Rasyonalist politika önce askeri eğitimde başlamış daha sonra sivil eğitim kurumlarına yansımıştır. Mesleki eğitim veren sivil okulların kurulması, uzmanlık kazandıracak okulların açılması bu anlayışın ürünü olarak kabul edilebilir. Tanzimat dönemi ile öncesi arasında kesin bir ayırım yapmak zordur. Bu nedenle Tanzimat dönemi öncesinde belli belirsiz başlayan değişimler bu dönemde adı konularak sürdürülmüştür. Tanzimat döneminde yeni bir evreye geçilmiştir. Tanzimat'a kadar "batıyı biçimsel olarak izleme" anlayışı "öz ve niteliksel" izleme biçimine dönüşmeye başlamıştır. Tanzimat dönemi bürokratları bilimsel anlayış, planlılık ve akılcı yaklaşımı eğitim kurumlarına yerleştirebilmek için pozitivistten yararlanmışlardır.

2.1.1. Tanzimat Dönemi İdeali: Rasyonalizm- Birliktelik- İlerleme ve Gelişme (İttihat ve Terakki)

Tanzimat dönemi eğitim politikasının özünde modernleşme ve devletin merkezdeki gücünü güçlendirmek ilerleme, gelişme aracılığıyla güçlendirme özel bir önem taşır. Osmanlı bürokratları merkezde devlet tekrar güçlendirmek için askeri ve bürokratik değişimin yanı sıra eğitim ve hukuksal alanda reformlar öngörmüşlerdir. Avrupa ile arasındaki arayı kapatabilmek için Batılı eğitim ve teknolojiyi öğrenip kullanmanın önemine inanıyorlardı. Yeni açılacak eğitim kurumları aracılığı ile devleti birey ya da iç güçler karşısında güçlendirmeyi hedeflemişlerdir.

Tanzimat bürokratları geleneksel eğitim kurumlarına müdahale etmemişler başta askeri okullar olmak üzere yeni neslin yetişmesine önemli olan eğitim kurumlarını da merkezden yönetmeye ya da oluşturmaya çalışmışlardır. Eğitimi devletin kontrolü altına almak için yapılan değişimler (Vakıfların kontrolü, nazırlıkların oluşturulması) devletin aynı zamanda eğitimi kamu görevi olarak görmeye başlaması ve denetimini ele almaya düşüncesinin ürünüdür. Devlet, oluşturduğu eğitim kurumları aracılığı ile öncelikle uygulamaya koyduğu "yenilikleri" topluma yaymayı ve tanıtmayı

amaçlamıştır. Bu anlamda devlet gücüne dayanak oluşturmak için geleneksel anlayıştan farklı yetişmiş bürokrat adaylarını yetiştirmek için eğitim kurumları oluşturulmuştur. Osmanlı Devleti'nin mali, idari ve toplumsal açıdan daha fazla uzmanlaşmış elemana ihtiyaç duyması nedeniyle eğitim kurumlarında verilen eğitim “akademik ve dünyevi” nitelikli olmuştur. Bu dönemde devlet toplum üzerindeki etkinliğini bürokrasi, asker ve eğitim kurumları aracılığıyla hissettirmek istemiştir. Eğitim kurumları gelişme ve ekonomik açıdan ilerlemenin anahtarı olarak algılanmıştır. Sosyal devlet anlayışı örtük olarak da olsa ilk planda eğitim alanında görünür hale gelmiştir. Zorunlu öğretim için ferman çıkarılması bu bağlamda düşünülebilir.²⁵⁴

Tanzimat Dönemi'nde eğitim politikası insan yetiştirme anlayışı ile bireylerin kazanacağı becerilerinin hızla değişmesi öngörülmüş ancak ilerleme oldukça yavaş olmuştur. Eğitim politikasında bazen batılılaşma ya da modernleşme bazen “işlevsel” “faydacı” ya da “pratik” eğitimi topluma yerleştirmek temel söylem haline gelmiştir. Bu amaçla Tanzimat bürokratları yalnızca okullar açmakla kalmamış, yurt dışından öğretici, uzman gibi insan gücü desteği ile ders kitabı ve araç gereçleri de eğitim sistemine adapte etmişlerdir. Asıl önemlisi yurt dışına öğrenci göndererek değişimin kalıcı ve devamlı olmasını hedeflemişlerdir. Batıda öğrenim gören ve batılı eserleri okuyan yeni aydınlar Avrupa'daki düşünce ve siyasi dönüşümü daha iyi kavramışlardır. Fransa'daki aydınlanma ve pozitivizm ile rasyonalizm Osmanlı toplumunda eğitimin yeni biçimde organize edilmesini beraberinde getirmiştir. Ders programlarına pozitif bilimlerle ilgili dersler eklenmiş, ders kitaplarının içeriği yeni anlayışa göre örgütlü edilmiştir. Eğitim politikası dünyeviliğe doğru dönüşmeye başlamış ve Avrupa'nın düzeyine çıkabilmek için çağdaş bilim ve teknolojiye hâkim olmak gerektiği vurgulanmıştır. Tanzimat bürokratları eğitim kurumlarını yeniden düzenlemeye çalışırken öğretim programları, dersler ve ders kitaplarında aktif, kendi kendine yeten ve üretken bir kuşak vurgusuna yer vermişlerdir. Ancak bu beklentiler hemen karşılık bulamamıştır.

Tanzimat döneminde bürokrasinin eğitim anlamında en önemli değişim noktası ilmiye sınıfına karşı yeni bir siyasi güç olarak kendilerini koymalarıdır. Daha önce ilmiyenin tekeline olan eğitim etkinlikleri bu dönemde Kalemîye daha sonra da Mülkiye'den gelen bürokratların eline geçmiştir. Böylece yeni bürokrasi yönetim ve hukuktan sonra Osmanlı Devleti'nde devlet olanaklarını kullanarak eğitim kurumlarını denetleyen hatta elinde tutan sınıf haline gelmiştir.²⁵⁵ Bu bürokratlar eğitim kurumlarını teknik ve araçsal olarak rasyonalize etmişlerdir. Tanzimat bürokratları yaptıkları reformlar ve bürokratik düzenlemeler ile rasyonel anlayışı devlet yönetimine

²⁵⁴ II. Mahmud'un Osmanlı İmparatorluğu'nda eğitimin zorunlu oluşu konusundaki ilk ferman, II. Mahmut Döneminde, 1824 yılında yayımlanmış, ancak uygulanamamıştır. Burada getirilen zorunlu eğitimin laik devlet okulları için değil sıbyan okulları için olduğunu hatırlamak gerekir. Bu okullar ise vakıf ve medreselerin denetimindeki dini eğitim yapan okullardır. Ayrıca Bkz. Niyazi Berkes; *Türkiye'de Çağdaşlaşma...* s. 175

²⁵⁵ Bkz. Metin Heper, "19. Yüzyılda Osmanlı Bürokrasisi", *TCTA*, c. 1, İletişim Yay., İstanbul., ss. 245-258; Carter V. Findley, *Osmanlı Devleti'nde Bürokratik Reform-Bâbîâli, 1789-1922*,

yerleştirmeyi amaçlamışlardır. Reformcu bürokratlar diye adlandırılabilen bu kesim padişahın otoritesinin de kısmen bürokrasiye devredilmesini sağlamış, yeni oluşturdukları eğitim kurumları aracılığı ile ulema ve ayanların etkisinden bağımsız yeni bürokrasi oluşturmuşlardır. Tanzimat bürokrasisine egemen olan rasyonel anlayış, eğitim politikalarının oluşturulması ve kurumlarına ihtiyaç duyulan alanda eleman yetiştirilmesi biçiminde yansımıştır. Memurlara yönelik yasal güçlendirmeler ve verilen hakların yanı sıra devletin açtığı kurumlarda eğitim verilerek “devlete bağlı ya da devletin memuru” kavramını vurgulamışlardır. Bu bürokratlar siyasi ve yönetsel yetkilerini artırarak toplumsal reformlarda hem karar verici hem de icracı olarak görev yapmışlardır.²⁵⁶ Weber bu tür bürokratik anlayışı “rasyonel bürokrasi” ve “bürokratik otorite” terimleriyle kavramsallaştırmıştır. Birçok tarihçi ve sosyal bilimci de Tanzimat bürokrasisine yönelik bu betimlemeye katılır. Bu betimlemede bürokrasinin kurumsal olarak değişmesi ve modern ve akılcı kararlar alabilme yeteneğine gönderme yapılmaktadır. Bürokratların hukuksal olarak tanımlanması, haklarının ve görevlerinin sınırlarının çizilmiş olması, sistematik sınıflama gibi olgular ile göreve atanmada uzmanlık ve yükselmeye başarı gibi ölçüler rasyonel bürokrasi anlayışını güçlendiren olgulardır.²⁵⁷ Bütün bunlar eğitim anlayışını ve düşüncesini de biçimlendirmiştir. Açılan sivil okullarda yukarıda sözü edilen ilkeler uygulanmaya başlamıştır.

Tanzimat bürokratları tam anlamıyla yukarıdaki özellikleri sergilememekle birlikte geleneksel bürokrasiden tamamen farklı görünüm arz etmiştir. Tek başına yabancı dil bilmek, batılı eğitim kurumlarında öğrenim görmek, diploma vb. istenmesi bile rasyonel bürokrasiye geçişin ilk aşaması sayılabilir. Tanzimat bürokratları Osmanlı Devleti’nde eğitim kurumlarının değişimine öncülük ederek geleneksel eğitim yapısının dönüşümünü gerçekleştirmeyi hedeflemiş, rasyonel düşünce anlayışını pozitivizm ile güçlendirmeye çalışmışlardır. III. Mustafa döneminde Mühendishane-i Bahr-i Hümayunun (1773) oluşturulmasıyla görünür hale gelmeye başlayan pozitivist düşüncenin egemen olduğu eğitim kurumları oluşturma süreci III. Selim ve II. Mahmud ile aşama aşama devam etmiştir. Tanzimat döneminde ise başta padişah Abdülmecid ve Mustafa Reşid Paşa olmak üzere batıyı yakından tanıma olanağı bulmuş bürokratlar ve ilmiye kökenli bazı bürokratların çabalarıyla Osmanlı Devleti’ne yerleşmeye başlamıştır. Her ne kadar padişahların ve zaman zaman sadrazamların sık sık değişimiyle bu yenilikler kesintiye²⁵⁸ uğramışsa da Tanzimat döneminde

²⁵⁶ Halil İnalçık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-i Hümayûnu", *Belleten*, TTKY. , c.XXVIII, no: 112, Ankara Ekim 1964, s. 615

²⁵⁷ Max Weber, *Toplumsal ve Ekonomik Örgütlenme Kuramı*, Çev. Özer Ozankaya, İmge Yay., Ankara 1995, ss. 317-331; Sulhi Dönmezer, *Sosyoloji*, 10.bs., Beta Basım Yayın Dağ., İstanbul 1990, ss. 374-375

²⁵⁸ İnalçık, Sadrazamlar arasında yaşanan görüş ayrılıkları ve rekabetin yeniliklerin uygulanması ve değiştirilmesinde önemli rolü olduğunu belirtmiştir. Hüsrev Paşa ile Reşid Paşa arasında da bu tür çatışmaların olduğu Hüsrev Paşa’nın Reşid Paşa’yı saraya şikâyet ederek hakkında ‘taassub-i barid eshabından’ olduğunu diyerek Damat Mehmed Paşa tarafından sadrazamlıktan azledilmesinin altında bu şikâyetin olduğu belirtilmiştir. Bu konu Tezâkir’de “mesaiye Serasker Damad Said Paşa 1264 senesinde perde çekti. Huzur-u Hümayunda vaki olan ısrarı üzerine Reşid Paşa azlolunarak...” biçiminde yer bulmuştur. Bkz. Ahmed Cevdet, *Tarih-i* , s.10 Ayrıca Bkz. Halil İnalçık, (1999). “Hüsrev Paşa (Koca)” *TDVİA*, C. 19, s.41-45, İstanbul: TDV Yayınları: Ayrıca Tarih-

oluşturulan bürokratik yapı ve bürokratların görev aldıkları bakanlık ve meclisler eğitim sorunlarının çözümüne çalışmış ve eğitim kurumlarını oluşturmuşlardır. Bu gelişmeler sonucunda Osmanlı Devleti'nde uzun süre bürokrasinin kalbini oluşturan Divan-ı Hümayun önemini yitirmeye yüz tutmuştur.²⁵⁹ Bu dönemde kurulan meclisler ve görev yapan bürokratlara büyük sorumluluklar verilmiştir. Pozitivizmin temel ilkesi olan ilerleme ve gelişme anlayışına yönelik uygulamaları eğitim yoluyla yayabilmek için yurt dışına öğrenci gönderme yeni okullar açma çabaları ve merkezi yönetim içinde eğitimle ilgili bir daire oluşturulmaya çalışılması eğitim politikasına yansısı olarak kabul edilebilir.²⁶⁰ Tanzimat dönemi aydınları ile politikaları oluşturan bürokratları ilk amacı modern bürokrasi anlayışını sürdürebilecek ve devletin ihtiyaç duyduğu bürokrat ve insan gücünü yetiştirmek olmuştur. Tanzimat bürokratları toplumun her alanında olduğu gibi eğitim alanında da merkeziyetçiliği kurmaya çalışmışlardır. Rasyonel devlet yönetimi anlayışına yansımaya başladığı bu dönemde eğitim kurumları bu değişimin odağında yer almıştır. Geçici Maarif Meclisi, Mekatib-i Rüşdiye Nezareti (daha sonra Maarif Nezareti haline gelmiştir) vb. kurumların oluşturulması buna örnektir. Toplumsal ve ekonomik açıdan devletin gelişim ve ilerlemesine katkıda bulunacak, bilimsel gelişmeyi ve pozitif bilimleri içeren derslerin yer aldığı eğitim kurumları devlet eliyle yapılandırılmıştır. Rastgele ve kişi inisiyatifinde olan eğitim kurumlarının açılması sonucunda ortaya çıkan düzensizliği önlemek için kapsamlı ve belli ölçüde kısa vadeli eğitim planlaması gerçekleştirilmiştir. Din ağırlıklı eğitim yerine biraz daha fazla dünyevi anlayışı içeren ve laik öğretim anlayışına doğru yönelme başlamıştır.²⁶¹ Ders çizelgelerine bakıldığında dünyevi denilebilecek bir içeriğin olması aynı zamanda eğitim anlayışında laikliğin de ismi konulmamış biçimde vurgulanması demektir. Eğitim-öğretim etkinliklerinin organizasyonu ve yönetimindeki değişim de bunun ürünüdür.

Tanzimat öncesinde eğitimi ulemanın denetim ve tekeline kurtarmak için merkezi bürokrasiye bağlı bir eğitim dairesinin oluşturulması planlanmış, 1838 memur yetiştiren okullar kurulmuştur.

i Lutfi de de öğretmen arasında harita talimi, resim öğretimi gibi yenilikleri içeren Usul-i Cedit'in yasaklanacağına ilişkin söylendilerin dolaştığı bilinmektedir. (Ahmed Lütfi Efendi, 1328, s.8/193; Fatma Aliye Hanım, 1332, s.51). Bu durum Kemal Paşa'ya zarar vermiş, Mekatib-i Umumiye Müdürlüğünden ayrılınca yerine Vehbi Molla geçmiş ve 'meclis-i maarif dairesi teftiş olunur' bahanesiyle, korkusuyla ne kadar harita örneği varsa hepsini kanalizasyon çukuruna attığı Tezakir'de yer almıştır. Vehbi Molla 1847 yılında Mekatibi Umumiye müdür muavini olarak atanmıştır Bkz. BOA., İ. DH., 163-8475, 25 Aralık 1847 (17 Muharrem.1264).

²⁵⁹ Abdülmecid'in tahta çıkışı ile, II. Mahmud döneminde Başvekâlete dönüştürülen Sadaret tekrar kurulmuştur 20 Rabiülahir 1255/3 Temmuz 1839. Dâhiliye Müsteşarlığı Sadaret Müsteşarlığına dönüştürülmüştür. 22 Cemaziyelâhir 1255/2 Eylül 1839. Tanzimat boyunca iç işleri ile ilgili konular Sadaret tarafından yürütülmüştür Bkz..Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatı'nda Reform* 1836-1856 , Eren Yay., İstanbul 1993, ss. 26-30, Ayrıca: Meclis ve Bakanlıkların katkısı için Bkz. Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, 2. bs., YKY., İstanbul 1988, s. 103

²⁶⁰ Dönemin vakanüvisi ve ileride Maarif Nâzırı olacak Esad Efendi'nin " kangı nâkesin rey ü ifadesiyle " şeklinde suçlayıcı bir ibare kullanmasını da 'teessüfe şayan' bulmaktadır. Aslında II. Mahmud'un reformlarında izlediği kararlı tutumunu dikkate alırsak, ya bu tepkilerin, gerçekten çekinilecek derecede büyük olduğunu veya Padişahın da bu hususta ikna edildiğini kabul etmemiz gerekmektedir.

²⁶¹ Bkz. İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 3. bs., Hil Yay., İstanbul 1983, ss. 77-107

Aslında bu gelişmeler ve eğitim politikasında örtük biçimde “kamu yararı” kavramını geliştirme ya da “eğitimi yararlı bir etkinlik” olarak kabul etme sürecinin başlangıcı olan Meclis-i Umur-u Nafia (1838) (Yararlı İşler Kurulu) ile başlamıştır. Meclis-i Umur-u Nafia’nın layihasına kadar eğitimle ilgili düşünceler kişisel çabalar ve görüşlere dayalı olarak layihalar ya da sefaretnameler aracılığıyla dile getirilmiştir. Layihalar ya da bürokratların kişisel deneyimlerine bağlı dağınık eğitim görüşleri yerini ilk kez Nafia meclisinin oluşturmuş olduğu layiha ile eksik olsa da “manifesto” niteliğinde bir politika belgesine dönüşmüştür. Bu nedenle Meclis-i Umur-u Nafia eğitim politikasını belirleyen ilk kuruluş olarak nitelendirilebilir. Meclis-i Umur-u Nafia’da eğitimle ilgili genel konular da ele alınmış ve karara bağlanmıştır. Geçici de olsa eğitimle ilgili kararları alan bu meclisin üyeleri medreseden ve Bâb-ı Âlî’den yetişmiş bürokratlar yer almaktaydı. Tanzimat’ın ilanından önce oluşturulan bir Meclis-i Umur-u Nafia layihasında “*eğitim*” ve “*bilim*”in ülke kalkınması ve sanayinin temel aracı olduğu vurgulanmıştır. Layihada: “*Eğitim ve bilim toplumun mutluluk ve nimetinin kaynağıdır. Her türlü zenginliğin kaynağının eğitim ve bilim olduğunu düşünen herkes bilir...*” denilerek gelişme ve ilerlemenin önemi belirtilmiştir. Meclis-i Nafia’nın bu layihasının ilk politika belgesi olmasının nedeni de budur. Layihada öğrencilerin dini eğitim alması konusu işlenmiştir. Tanzimat’ın ilanından önce çıkan layihalarda aslında eğitimin dünyevi yanına ilişkin vurgulamalara rastlanmaktadır. Eğitimle toplumun gelişmesi için eğitimin araç olarak kullanılması önerilmektedir. Laik eğitim anlayışının izleri buralara kadar uzamaktadır. Açılmış olan askeri okullara öğrenim için başvuran öğrencilerin yetersiz olduğu ve Türkçeyi bile okuma yazmadan yabancı dil öğrenmeye çalışmalarının bir işe yaramadığı belirtilmiştir. Osmanlı Devleti’nin önceden bilimsel olarak ileri olduğu ancak daha sonra çeşitli nedenlerle bu konuda geri kaldığı vurgulanmaktadır. Sıbyan mekteplerindeki düzensizlik nedeniyle öğrencilerin düzenli bir eğitim almadığı, hiçbir biçimde denetlenemeyen öğretmenlerin de zamanı boşa geçirdiği belirtilmiştir. Layiha mevcut okulların denetim altına alınması ve öğretim programlarının düzenlemesi böylece ülke ve toplumun ticaret, ziraat ve sanayi alandaki gelişmesi için mahalle mekteplerindeki öğrencileri eğitim öğretmenlerin sorumluluklarının artırılması, sınıf usulünün getirilmesi, yaşa göre sınıflara bölünmesine de yer vermiştir. Daha üst düzeyde okullar için Türkçe Farsça ve Arapça öğretilmesi istenmiştir. Eğitimin kamu yararına yapılan bir etkinlik olduğu görüşünden yola çıkarak eğitim kurumlarının yeniden yapılandırılmasına yönelik görüşler öne sürmüştür. Kurul, Osmanlı Devleti’ndeki eğitimi eleştirel olarak ele almış²⁶² ve sıbyan mekteplerinin yetersizliğini vurgulamış ve Rüşdiye düzeyinde eğitim kurumunun açılmasını önermiştir. Nafia Meclisi’nin eğitimle ilgili oluşturmuş olduğu ilk layihada sıbyan mekteplerinin, Rüşdiyelerin yeniden düzenlenmesi ve geliştirilmesi, darülfünun kurulması, eğitim kurumlarının denetim, gözetim ve sevk-

²⁶² Bu konu daha önce Lütü Paşa’nın Asafname ve Koçi Bey’in ünlü Risalesi olmak üzer değişik dönemlerde farklı kişiler tarafından da sık sık dile getirilmiştir.

organizasyonundan sorumlu bir “Meclis-i Maarif” oluşturulması gibi konulara yer verilmiştir.²⁶³ Layiha aslında Tanzimat öncesi eğitim sistemine gerçekçi bir ayna tutmaktadır.

Meclis-i Umur-u Nafia’nın 1838 tarihinde hazırlamış olduğu layihanın²⁶⁴ bütününe bakıldığında eğitimin amaçlarında ilerleme, gelişme ve bilimselliğin açık biçimde vurgulandığı, batıdaki teknolojik ve sanayinin gelişmesinin temelinde eğitime yapılan yatırımların önemli olduğunun altının çizildiği görülür. Tanzimat döneminin başlarından itibaren pozitivizmin temelini oluşturan "bilimsellik" aslında eğitimle birlikte Osmanlı toplumunun gündemi haline gelmiş ve Tanzimat döneminin başından itibaren eğitim politikasının ayrılmaz bir parçası olmuştur. Bu konuda en çarpıcı belirlemeyi Cevdet Paşa yapmıştır: Müslümün bilim adamları matematik bilimiyle ilgili konularda çok sayıda araç-gereç icat etmiş ve kitap yazmışlardır. Ancak çoğu bize ulaşmamıştır. Buna benzer hassas bilimlerde ilerleme olduğunda uygarlıklar gelişebili aksi halde uygarlıklar yok olup gider...²⁶⁵

Bu kararlarda Reşid Paşa’ya önerilerde bulunan Cevdet Paşa’nın layihalarının önemli etkisi olmuştur. Mustafa Reşid Paşa sadrazamlığı döneminde eğitimle yakından ilgilenmiş ve iptidai, Rüşdiye ve darülfünun hakkında layihalar hazırlamıştır. Layihalarda kendi görüşlerini de eklediğini belirten Cevdet Paşa bu düşünceleri Reşid Paşa’nın benimsediğini ve uygulamaya çalıştığını belirtmiştir. Sıbyan mekteplerinin ıslahı ve Rüşdiyeler ile üst düzey kurumların açılmasına yönelik Meclis-i Muvakkat kararları ile bu öneriler arasında benzerlikler vardır. Fatma Aliye bu layihalara ilişkin aşağıdaki belirlemeyi yapmıştır: “Zikr olunan layihalar ahkâmınca Mekâtib-i Sıbyan’dan çıkan şakirdan, iki sene kadar Mekâtib-i Rüşdiye’de okuduktan sonra Dar’ül- Fünun’a gideceklerdir”²⁶⁶

Ayrıca Cevdet Paşa, Umum mektepler programına ilişkin düşüncelerinin de uygulamaya konduğunu belirtmiştir. Eğitim ve öğretim kurumlarını oluşturmak, politika belirlemek, okulları açmak ve denetlemek üzere 1845’te Meclis-i Maarif-i Umûmiyye’nin kurulması oldukça önemlidir. Nitelik bu kurum daha sonra 1856 yılında Maarif Nezareti’ne (Eğitim Bakanlığı) dönüşecektir. Bundan başka farklı konularda karar almak üzere merkezi bürokrasiye bağlı küçük

²⁶³ Mahmud Cevad, *Maarifi Umumiye Nezaret-i ...* s. 30. 13 Haziran 1863 tarihinde Nafia, Maarif ve Banka işleri Ticaret Nezareti’nden ayrılmıştır. İbrahim Edhem Paşa Maarif ve Banka Nazırlığı’na atanmıştır. Bkz. BOA.BEO A MKT MHM 268/39, 19 Muharrem 1280/6 Temmuz 1863. Bu karar 6 Temmuz 1863 tarihli Takvim-i Vekayi Gazetesi’nde de yayınlanmıştır. Bkz. Takvim-i Vekayi, 19 Muharrem 1280/6 Temmuz 1863, Nr. 703, 15 Mart 1865 tarihinde Ticaret Nezareti Nafia Nezareti ile tekrar birleştirilmiş, Nafia Nezareti’nin bünyesinde olan Maarif Nezareti de ayrı bir nezaret haline getirilmiş Nevres Paşa Maarif Nazırı olarak atanmıştır BOA.I DH 534/37055, 17 Şevval 1281/15 Mart 1865, BOA.A.MKT MHM 327/99, 24 Şevval 1281/22 Mart 1865 Ayrıca Bkz. İnâl, *Son Sadrazamlar*, C. I, s. 607; Tasvir-i Efkâr, S. 282/1, 22 Şevval 1281/20 Mart 1865, s. 37

²⁶⁴ Layihanın tam metni için Bkz. *Takvim-i Vekai Def’a 176, 21 Zilkade 1254.*

²⁶⁵ Cevdet, *Tezahir*, s. 253 “Hükemây-i islâmiyye ulûm-ı riyâziyyeye dâir nice âletler icâd ve pek çok kitâblar te 'lif etmişlerdir. Lâkin çoğu bize vâsıl olmamıştır. Çünkü bu misillü nâzik ve dakik fenn ü san'atla medeniyetin derece-i kemale erdiği zamân zuhûr eder ve medeniyet zevale yüz tuttuğu gibi anlar da mahvolup gider”

²⁶⁶ Fatma, Aliye. *"Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı."* Naşiri: Kanaat Kütüphanesi, Sahibi İlyas, Dersaadet, Kanaat Matbaası 1332 (1995). s.54.

ya da büyük meclisler kurulmuştur. Bu kurumların bazıları da eğitim kurumlarının oluşturulmasında pay sahibi olmuşlardır. Böylece eğitim kurumları belli ayrıcalığa sahip olmuş ve devlet kurumlarında çalışmak isteyenler ya da çalışanların bu okullarda eğitim alması zorunlu olmuştur. Daha sonra Rüşdiyelerin sayısının artırılmasına çaba gösterilmiştir. Tanzimat döneminde bürokrasinin temel niteliklerinden birisi uzmanlaşma ve işlevlerin birbirinden farklılaşmasıdır. Bu nedenle Tanzimat bürokratlarının yetiştirilmesi için değişik alanlarda eğitim veren okulların bu dönemde sayıca artması olağan karşılanmalıdır. Avrupa'daki bürokratik dönüşümü Osmanlı toplumunda da uygulamak isteyen Osmanlı seçkin bürokratlarının da eğitim ve uzmanlık alanlarına ayrışması oldukça önemlidir. Hariciyenin önderliğinde başlayan bu uzmanlık anlayışı daha sonra diğer alanlarda da uzmanlığı olan kişilerin ilgili görevlere atanmasını zorunlu kılmıştır. Öğretmen okulları, sivil memur yetiştiren kurumlar vb. yöneticilerin atanmasında bu tür eğitim almış kişilere öncelik verilmesi ve bürokrasinin kalıcı hale getirilmesi buna kanıt olarak gösterilebilir.²⁶⁷

Tanzimat bürokratları bürokrasi için gerekli uzman personelin yetiştirilmesi için eğitim kurumlarını açmış ya da organize etmişlerdir. Bu organize edişte önceliğin memur yetiştiren okullara vererek eğitim kurumlarının işlevlerini de devlet için eleman yetiştirmek ve kurumsal eğitimi sağlamak gibi amaçlarla açık hale getirmişlerdir. Kalemelerde ya da dairelerde otodidakt veya usta çırak eğitimine dayalı bürokrat yetiştirme anlayışını değiştirmişlerdir. Mekteb-i Adli'nin açılışı ile başlayan yeni eğitim anlayışı diploma, dil bilme ve sınavla atanmayı zorunlu kılan nizamnamelerle bürokrat yetiştirilmek istenirken diğer yandan da eğitim kurumlarının işleyişi belli bir düzene oturtulmuştur.²⁶⁸ İmamzade Esad Efendi'nin 1838 yılından sonra kurulması kararlaştırılan rüşdiyeler hakkında Mart 1839 tarihinde (Muharrem 1255) sunduğu layiha oldukça önemlidir. Layihada öğrencilerin özellikle sıbyan mekteplerinde yetenek ve becerilerinin geliştirilemediğini belirtmiş okuma-yazmayı iyi öğrenmesi ve Kuran-ı Kerim'i hatasız okumanın öğretilmesi istenmiştir. Sıbyan mektebini bitirenlerin içinde başarılı olanların üst öğrenime devam etmelerini önerilmiştir. Yüksek düzeyde okullar oluşturularak buradan mezun olanların kalemelerde görevlendirilmesinin uygun olacağı belirtilmiştir. Daha sonra Mekteb-i Maârif-i Adliyye (1839) ve Mekteb-i Ulûm-i Edebiyye (1839) adıyla yeni oluşturulan devlet darileri için eğitimli memur yetiştirmeyi amaçlayan iki okul açılmıştır.²⁶⁹ Kanunlaştırma çalışmaları ile eğitim anlayışında geleneksel ve yerleşik yönetsel anlayışı aşabilmek için Evkafı Hümayun Nezareti içinde Mekatib-i Rüşdiye Nezareti (1839) oluşturulmuş, yönetimine İmamzade Esad Efendi tayin edilmiştir. Muvakkat Maarif Meclisi oluşturularak eğitim sorunları daha geniş tabanda tartışılmıştır. Bu meclis

²⁶⁷ BOA İ. MVL. 211/6894, 29 Mayıs 1851 (H.28-Recep 1267) Darülmuallimin'de öğrenci sayılarının 20'ye indirilmesi, öğrencilerin sınavla kabul edilmesi, mezunların rüçhan hakkının olması gibi önemli konular nizamnamenin ekinde yer almaktadır. Ayrıca Bkz. Mustafa Yazıcı "Tanzimattan Bu Yana Milli Eğitim Bakanları. Başbakanlar ve Atatürk" (1839-1973). Ankara, 1973.

²⁶⁸ Bkz. Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ...* s. 44-47, Sungu, *Mekteb-i Maarif-i Adliyenin Tesisi*, s.213.

²⁶⁹ Bkz. Mahmud Cevad, *Maarifi Umumiye Nezaret-i ...* s. 16-17.

daha sonra Meclis-i Maarif-i Umumiye²⁷⁰ (1845) kurulmuş ve daha sonra Mekatib-i Umumiye Nezareti oluşturulmuştur. Böylece en azından kâğıt üzerinde de olsa Osmanlı Devleti'nde eğitimle ilgili politikaları biçimlendiren bir nezaret açılmıştır. *Rüşdiyelerin* kuruluşu da bu tarihten sonraya rastlar. Bu okulların sayısı daha sonra artmış ve öğretmen ihtiyacı belirmiştir. Tanzimat sonrasında eğitim kurumları kademelendirilmeye başlanmıştır. Sıbyan mektepleri ilk kademeyi, rüşdiye orta kademeyi daha sonra kurulmaya çalışılan Darülfünun da üst kademeyi oluşturmuştur. Tanzimat bürokrasisinin yapmış olduğu eğitimsel reformlarla yeni bir aydın sınıf ortaya çıkmış ve devlete yön vermişlerdir. Cevdet Paşa, Mustafa Reşid Paşa'nın yetiştirdiği ya da onun ekolünü sürdüren aydınların “*neşr-i maarif ve ta'mim-i terbiye ile usûl-i cedide üzere Avrupa'ya tevfikân tanzim*” ilkesini yani eğitim ve öğretimin yeni yöntemlerle Avrupa geleneğine uygun biçimde düzenlenmesine yönelik uygulamaları benimsediklerini vurgulamıştır. Aslında Cevdet Paşa bu sözüyle Tanzimat bürokratlarının eğitim sistemini Avrupa'daki yöntem ve ilkelere göre düzenleyerek toplumu kitlesel olarak eğitmeyi amaçladıklarını belirtmiştir.²⁷¹ Nitekim halkı eğitmek ve kamusal bilinci geliştirmek için kurumsal yapının oluşturulmasına özel önem verilmiştir. Buna paralel olarak Tanzimat bürokratları diğer alanlarda olduğu gibi eğitim alanında da merkezi bürokrasinin gücünü artırmak için Meclis-i Maarif-i Muvakkat (1261/1845), Daimî Meclis-i Maarif-i Umûmiyye (1262/1846) Mekâtib-i Umûmiyye Nezareti (7 Şevval 1262/28 Eylül 1846)²⁷² kurulmuştur. Esad Efendi bir layiha hazırlayarak okullarda eğitimin nasıl olması gerektiği ve sorunların nasıl çözüleceğine ilişkin tavsiyelerde bulunmuştur. Daha sonra da okulların işleyişine ilişkin talimatname hazırlatmıştır. Mekatib-i Rüşdiye Nezareti'nin Şeyhülislam'dan bağımsız olarak oluşturulması eğitim programları ve etkinliklerinden sonra yönetsel olarak laikleşmesinin göstergesidir.²⁷³ Bu nezaretin oluşturulması ile ilk, orta, hatta bir bölümüyle yükseköğretimin kontrolü İlmiyenin elinden çıkmaya ve bürokrasinin denetim ve gözetimine geçmeye başlamıştır. Bu durum Tanzimat Dönemi'de eğitimle ilgili önemli uygulamalardan birisi olarak bir yandan Osmanlı eğitimindeki birliği bozmuş diğer yandan da bir ölçüde laik eğitimin ve Cumhuriyet döneminde uygulamaya “tevhid-i tedrisat”a da temel oluşturmuştur. Reşid Paşa döneminde eğitimin kurumsallaşması ve merkezi otoriteye bağlanması için oluşturulan Mekatib-i Umumiye Nezaretiyle eğitim ve öğretimi geliştirme ve eğitim kurumlarının sorumluluğu merkezi

²⁷⁰ Meclis-i Maarif-i Umumiye'nin ilk başkanı Emin Paşa'dır.

²⁷¹ Cevdet Paşa, *Tezakir* 1-12. haz. Cavid Baysun. 2. Baskı (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1986 s. 23,

²⁷² BOA., İ.DH 135-6923 22 Aralık 1846 (H. 3 Muharrem 1263)., Sıbyân ve rüşdiye mekteplerinin nizâmât ve sair muamelelerine bakmak üzere görevlendirilen Nakibüleşraf İmamzâde Esad Efendi'ye Mekâtib-i Umumiye Nâzırı unvanı verilmesi ve yardımcılığına Kemal Efendi'nin getirilmesi, Dârülfünûn binası ve nizamnâmesi tamamlanıncaya kadar Mekteb-i Maârif-i Adliye ve Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye'nin değişikliğe uğratılmaması; Mekâtib-i Umumiye Nezâreti'nin idaresi ve işlerinin görülmesi için gerekli olan kadroların açılması ve bu kadrolara memur tayin edilmesine dair padişah emri emri çıkarılmıştır .

²⁷³ Mekatib-i Rüşdiye Nezaretinin ilk nazırı İmamzade Esat Efendi'dir. Bkz. BOA.HAT, 1320/51545, 15 Mart 1839 (H.29-Zilhicce1254) Mekâtib-i Hayriyeye İmam-zade Esad Efendi'nin nazır intihab edildiği ve memuriyetine Mekâtib-i Rüşdiye Nezareti' unvanı verildiği kaydedilmektedir.

hükümete aktarılmıştır. Öncelikle müdürlük düzeyinde oluşturulan eğitim bürokrasisi Mekatib-i Umumiye Nezareti olarak ortaya çıkmış aynı kurum 1857 yılında Maarif-i Umumiye Nezareti olarak eğitimle ilgili bakanlık haline getirilmiştir.

Tanzimat bürokratları rasyonel ve gelişmeyi sağlayacak kadroların yetiştirilmesi için eğitim kurumları ile yakından ilgilenmişlerdir. Yeni kadroların istenilen nitelikte yetişmesi için okullara öğrencilerin sınavla alınması, diploma ve mezuniyetin belgelenmesi ve bu amaçla Mekâtib-i Rüşdiyye Nâzırı'ndan bilgi istenmesi gibi konular eğitim kurumlarına yüklenen amaçları farklılaştırmıştır. Bu dönemde eğitim bürokrasisi oluşmuş ve eğitim politikaları kurumsal olarak ele alınmıştır.²⁷⁴ Eğitim bürokrasisinin yetiştirilmesinde M.Reşid Paşa'nın önemli katkıları olmuştur. Reşid Paşa'nın sadrazamlıkları döneminde Meclis-i Vâlâ kurulmuş buna bağlı olarak maarif birimi kurmuştur. Daha sonra Mekatib-i Umumiye Nezareti oluşturulmuş ve rüşdiyeler açılmıştır.

Bu uygulamalar aslında eğitim bürokrasisinin gelişmesini sağlamış ve bu birimlerde görev yapanlar daha sonraki yıllarda oluşan eğitim kurumlarının öğretim programları, nizamnameleri vb. bütün olarak eğitim anlayışının gelişmesine katkıda bulunmuşlardır. Siyasi ve ekonomik gelişmenin temelinde bilim ve teknoloji olduğunu çok iyi bilen Reşid Paşa'nın Encümen-i Daniş'i oluşturarak Osmanlı Devleti'nde belki de ilk kez günümüzdeki "talim ve terbiye kurulu"nun temelini atmış olması oldukça önemlidir. Reşid Paşa devletin ihtiyaç duyduğu yeni yöneticilerin yani müdür, kaymakam gibi mülki memurların yetiştirilmesi için Mekteb-i Mülkiye'nin oluşturulmasında da büyük pay sahibidir. 1854 yılında "Meclis-i Âlî-i Tanzimat"ın kurulmasını sağlayarak Osmanlı Devleti'nde eğitim de dahil birçok Islahatı gerçekleştirecek bir üst kurul oluşturulması da Reşid Paşa'nın dördüncü sadrâzamlık dönemine denk düşmektedir. M. Reşid Paşa batılı anlayışla açılan okulların organizasyonu için meşihat makamından bağımsız olarak Meclis-i Maarif-i Umûmiyye ve Rüşdiyeler aracılığıyla Tanzimat'ın istediği bürokratları ya da memurları yetiştirmesini amaçlamıştır. Meclis-i Maarif'in kompozisyonuna bakıldığında bürokratların egemen olduğu görülür. Aynı şekilde yeni oluşturulan nezaret ve mektep yönetici olarak de Kalemîye ya da Hariciyeden yetişmiş bürokratların atanmasına öncelik verilmiştir.²⁷⁵ Örneğin Mekatib-i Umumiye Nezareti'nin ilk nazırı Kemal Efendi Kalemîye'de yetişmiştir. Eğitim konusunda deneyimli olan ya da batıyı görmüş olan bürokratlar eğitim kurumlarının işleyişini de etkilemişlerdir. Öğretim programlarının oluşturulması, derslerin planlanması, ölçme-değerlendirme gibi uygulamalar memur ihtiyacını karşılamaya yönelik olarak geliştirilmiştir.

²⁷⁴ Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform ...* ss. 54-58

²⁷⁵ Bkz. Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye D02467, 1263 /1847, 1. D02467, 1264 /1848, 2. D02467, 1265 /1849, 3. D02467

Buradan mezun olanlar kalemlere sınavsız olarak atanma hakkı elde etmişlerdir.²⁷⁶ Reşid Paşa ile başlayıp devam eden bu uygulamalar eğitim yoluyla devlet otoritesini temsil edecek, geleneksel bürokratlardan farklı olarak yenilikleri gerçekleştirecek bir bürokrasiyi yetiştirme amacı eğitime hâkim olmuştur denilebilir.²⁷⁷

Tanzimat öncesinde kurulmuş olan Meclis-i Umur-ı Nafia vb. kurumlar aracılığıyla eğitim sisteminin sorunlarını belirlemeye yönelik layihalar hazırlatmışlar bu belgeler ilk politika belgeleri niteliği kazanmıştır. Nitekim bu meclisin hazırladığı ilk layihalardan birinde mevcut eğitim kurumlarındaki öğretim düzeyini ele alınmış ve öğrencilerin çoğunluğunun okuma-yazma düzeyinin ve eğitimin kalitesinin oldukça düşük olduğu vurgulanmıştır. Buna benzer uygulamalar eğitim-öğretim anlayışının değiştirilmesi, yeni okulların açılması, yeni derslerin öğretim programlarına eklenmesi gibi uygulamalar ile nasıl bir insan yetiştirmek istendiğine yönelik politikaları biçimlendirmiştir. Tanzimat dönemi eğitim politikasının özünü oluşturan toplumsal modernleşmeyi benimsemiş Osmanlı vatandaşlarını yetiştirme aynı zamanda yeni kurulacak olan okulların da kurulmasına yön vermiştir. Tanzimat bürokratları bir yandan eğitimle ilgili meclisler oluşturmuş ve eğitim kurumlarının sevk ve organizasyonunu bir plana bağlamaya çalışmışlardır. Diğer yandan bu meclisler aracılığı ile çıkarılan yasal metinler hazırlayarak ülke düzeyinde rasyonel düzenlemeler yapılmasına öncülük etmişlerdir. Dini eğitimi temel düzeyde varlığını korurken yeni kurulan okullarda pozitif bilimleri ele alan dersleri ders çizelgelerine eklemişlerdir. Tanzimat dönemi eğitim anlayışını belirleyen temel ölçüt batı eğitim kurumları olmuştur. Bununla birlikte eski ve yeni kurumlar birlikte varlığını sürdürmüştür. Ders çizelgelerinde benzer ikilik görülebilir. 1846 yılında hazırlanan talimatnamede Kur'an, Akaid, Arapça, Hesap ve Yazı derslerinin vurgulanması buna örnektir. Pozitif bilimlerin öğretim programlarına girmesi daha geç olmuştur. Matematik ve Fen bilimleri gibi derslerin bu kurumlarda verilmesinin gerekliliği birçok kez vurgulanmıştır.²⁷⁸ Kemal Efendi Rüşdiye programına Farsça, Coğrafya ve Hendese gibi dersler eklemesinin yanında harita ve küre gibi ders araç-gereçler getirtmiştir.²⁷⁹ Bu tür gelişmelere ivme kazandıran Mustafa Reşid Paşa'nın çabalarının yanısıra Fransa'ya gönderilmiş olan Hoca Tahsin Efendi gibi batılı tarzda eğitim almış bürokratların katkıları da büyük olmuştur. Eğitim anlayışı rasyonalizmi temel alan, devlete sadık ve yenilikçi bireyler yetiştirmek ve eğitim politikası Osmanlı Devleti'nde yaşayan bütün unsurları eğitim kurumları altında birleştirmek biçiminde özetlenebilir.

²⁷⁶ BOA., C..ML. 654/26791. H.29-12-1255 tarihli yazıyla Mekteb-i Maarif-i Adliyeden mezun olmayanların, Maliye kaleminde istihdam edilmemeleri ve kuruma yeni alınacakların sınavla alınması ve devamlarının izlenmesine yönelik ilmühaber yayımlanmıştır. Ayrıca. Bkz. BOA.C..MF 51/2537 H.19-04-1260, Mekteb-i Maarif-i Adliye'den sınavla başarılı olan kişilerin arzu ettikleri kalemlere devam-ı memuriyetlerinin kabul edilmesine ilişkin irade çıkmıştır.

²⁷⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, c. II, 1940 farklı sayfalar. Koçer. *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu...*, s. 55-56.

²⁷⁸ BOA.İ. DH. 266-16635

²⁷⁹ BOA.A. MKT. MVL. 38-76

Bu amaçla tarih, coğrafya ve Türkçe gibi dersler öğretim programlarına eklenmiştir. Tanzimat bürokratları eğitim politikasını düzenlerken istikrar ve tutarlılık gibi ilkelere dayandırmak istemişler ve bu politikalarını hukuki metinlerle desteklemişlerdir.²⁸⁰ Eğitim kurumları aracılığıyla bürokraside uzmanlaşmayı ön plana alarak eğitim, bilgi ve uzmanlığa dayalı bürokratik geleneğini devlete yerleştirmeye çalışmışlardır. Cevdet Paşa Reşid Paşa'nın eğitime verdiği önemi şöyle anlatır:

“Reşid Paşa'nın takdirini kazanmış olan Ali Paşa altmışdört senesi muharreminde vezir oldu. Reşid Paşa ve arkadaşlarının düşüncesi eğitim ve öğretimi yaygınlaştırıp toplumu eğiterek toplumun ilerlemesini sağlayarak Avrupa'ya uygun hale getirmektir. Buna karşılık eski kafalılar bu düşünceye düşmanca bakarlardı. Keza bu arada Serasker olan Said Paşa'nın müdahalesiyle Reşid Paşa'nın yerine Sarım Paşa sadrazam oldu. Ben o zaman bu konular ilgilenmediğim için bu tür haberlerin üzerinde durmazdım. Ancak Said Paşa Ali Paşa, Fuad Efendi gibi Reşid Paşa'yı da azlettirip yerine eski kafalı arkadaşları atamak ve devleti eski tutucu günlerine geri götürmek istemişti... Reşid Paşa'nın bana yaptığı iyilikleri gördüğümünden bu değişimden olumsuz etkilenmiştim... Bu olayın üzerinden çok zaman geçmeden Reşid Paşa tekrar Sadrazam oldu ve eğitime tekrar önem vermeye başladı...”²⁸¹ Benzer ifadeleri Osmanlı Devleti'nin son dönem tarihçilerinden Abdurrahman Şeref de kaydetmiştir.²⁸²

Tanzimat bürokratları eğitim kurumları yoluyla uzmanlaşmayı sağlamanın yanı sıra batılı tarzda eğitim sistemini de kurumsallaştırmaya çalışmışlardır. Eğitimin yönetsel temellerinin atılması, kurumların nizamnamelere ve talimatnamelere bağlanarak belli bir standarda getirme çabaları da bunun bir parçasıdır. Fransız eğitim sisteminin model alınarak eğitim kurumları kademelere ayrılmış, merkezi otoriteye bağlanmış, öğretmen atamaları ve öğrencilerin kabulüne kâğıt üzerinde de olsa bir standarda kavuşturulmuş olması Tanzimat bürokrasisinin başarıları arasında sayılabilir. Tanzimat bürokrasisi eğitim kurumlarını yapısal ve işlevsel açıdan yenilemiş ve uzmanlaşmayı ön plana alan eğitim politikasının oluşmasına ilişkin ilk adımları atmıştır. Kendi içinde uzmanlaşmamış olan ilmiye bürokrasisi ise belli bir alana sıkışmıştır. Medreseliler de kendi eğitim anlayışlarını ve eğitim sistemini değiştirmek için çaba göstermişler ancak bunu oldukça geç (1914)

²⁸⁰ Bkz. BOA.Şuray-ı Devlet İ. MMS, 37/1541, 24 Mayıs 1869, (H. 07 Safer 1286).Maarif-i Umumiye Nizamnamesi. Ayrıca Bkz. BOA.İ. DH 148/ 76 48 20 Mayıs 1847. (H. 04 Cemaziyelahir, 1263) Mekatib-i sıbyan hocalarına yönelik oluşturulan talimatın uygulanması için mahalle esnaf ve esnaf birlikleri başında bulunan kethüdalara da eksiksiz uygulanması için irade yazılmıştır

²⁸¹ Bkz. C. Paşa, *Tezakir*, c. 4, ss. 23-24 “Efkâr-ı atika ashâbı ise buna nazar-ı adâvet ile bakarlardı. Binâen-aleyh sene-i merkuume hilâlinde serasker bulunan Dâmâd-ı şehriyârî Sa'id Paşa'nın si'âyetiyle Reşid Paşa düşüp yerine Sârim Paşa sadrazam oldu. Ben ol vakit henüz âlem-i bî-kaydîd en bütün bütün çıkmamış olduğum cihetle bu misillü havâdis benim çendân iğbirâr-ı hâtırına bâ'is olamazdı. Lâkin Sa'id Paşa hep Âli Paşa ve Fuad Efendi gibi Reşid Paşa âdemlerini azlû nefyettirip de hep efkâr-ı atika ashâbını iş başına getirme ve devleti eski ta'assub yoluna götürmek sevdâsında olup buna ise asrın mütehammil olmiyacağına aklım ermeğe başlamış olduğuna ve Reşid Paşa'nın lûtf-u inâyetini görmekte olduğuma mebnî bu tebeddûlden müte'essir olmuş idim. Arası çok gecmeyip Reşid Paşa yine makaam-ı Sadâret'e geldi ve evvelkiden ziyâd e neşr-i m a'ârife ehemmiyet verdi...”

²⁸² Abdurrahman Şeref Efendi, a.g.e., s. 62-68.

gerçekleştirebilmişlerdir. Medreselerin eğitim programına bakıldığında pozitif bilimlerle ilgili dersler ayrıca beden eğitimi, iktisat vb. alanlar ders çizelgelerine dâhil edilmiştir.²⁸³

Tanzimat bürokratları yalnızca politikaları belirleyen kesim olmamış aynı zamanda eğitim sisteminde uygulayıcı olarak da görev almışlardır. Yeni oluşturulmuş birçok kurumda aktif olarak görev yapmış, eğitimle ilgili yasa, yönetmelik (talimat) çıkarmışlardır. Ayrıca eğitim kurumlarında görev alarak eğitimsel dönüşümlere imza atmışlardır. Devlet yapısında ve kurumlarında yaptıkları yönetsel yenilikler ile geleneksel eğitim almış yani ilmiye kökenli bürokratların yetkilerini daraltmış ve mülkiye bürokratları lehine düzenlemelere gitmişlerdir. Bu düzenlemeler ile batılı tarzda okullardan yetişmiş Tanzimat deyimiyle “mektepli” bürokrasinin gücü artmıştır. Bu durum batı tarzında açılan okulların ve uzmanlık eğitimi veren okulların açılmasını hızlandırmış ve bu okulların öğrenci sayıları hızla artmıştır. Maarif-i Umumiye Nezareti’nin (1857)²⁸⁴ (Eğitim Bakanlığı) kuruluşu ile ülke genelindeki okulları merkezi otoriteye bağlama yönünde önemli adım atılmıştır. Bu dönemde askeri okullar programları, okulları, ders çizelgeleri ve öğretim kadroları ile yeni politikalar oluşturmuşlardır. Eğitim toplumsal bir olgu olarak eşitlik ilkesine göre organize edilmeye başlamıştır.

Eğitim politikasının kurumsallaşması yönünde başka bir önemli gelişme de eğitim ve öğretimle ilgili öğrenci ve öğretmenler ile derslere ilişkin kayıtların tutulması ve istatistiklerin çıkarılmasıdır. Osmanlı Devlet Salnamelerinin ilki yayımlanmış ve bu salnamede eğitimle ilgili kayıtlara da yer verilmiştir. Tanzimat sonrasında başlayan bürokraside uzmanlaşma politikası eğitim kurumları aracılığı ile belli meslekler ve yeni alanlarda uzman yetiştirme gereksinimi ortaya çıkmıştır. Örneğin, tarıma dayalı bir ekonomisi olan Osmanlı Devleti’nde tarımsal işlerden anlayan uzmanları yetiştirebilmek için 1847’de Ziraat Talimhanesi adıyla uygulamalı bir meslek okulu açılmıştır. 1847 tarihinde ilköğretim düzeyinde ilk program ve yönetmelik oluşturulmuştur. Nezaretlerin oluşumuyla birlikte gerek duyulan bürokratlar için meslek okulları açılmış ya da var olan okullar bu nezaretlere bağlanmıştır. Devlet merkezi bütçeden okul yapımı ve öğretmen maaşları için ödenek ayırmıştır. Daha sonra Rüşdiye (1838), Darulmaârif (1850), gibi batı tarzında eğitim veren orta düzey sivil okullar ile öğretmen yetiştiren Darulmuallimîn-i Rüşdi (1848) açılmış laik sayılabilecek bir eğitim anlayışı oluşmaya başlamıştır. Okulların ve öğretim programları ile anlayışının değişimi aynı zamanda eğitim politikasında dönüşümün göstergesidir.

Bu dönemde eğitimde kazandırılması gereken bilgi, değer ve düşüncelerin oluşturulmasında Rifat Paşa’nın Ahlak Risalesi’nin oldukça önemli rolü olmuştur. Ayrıca pozitivizm ve bu düşüncenin gölgesinde ortaya çıkan "rasyonalizm" ve "bilimsel"lik Tanzimat döneminde aydınların

²⁸³ Bkz. İslah-ı Medaris Nizamnamesi, 1914 (10 Zilkade 1332) Bkz. *Düstur*, İkinci Tetip, 6. Cilt. S.1325-1330

²⁸⁴ Kurum ilk oluşturulduğunda yöneticiler Mekatib-i Umumiye Nazır’ı unvanı almışlardır. Maarif Nazırı unvanı 1855’ten sonra kullanılmaya başlamıştır

başvurduğu önemli bir araç olmuştur. Bu düşünceler Tanzimat dönemi siyasi düşüncesi eğitimi de etkilemiştir. Gerek layihalar gerek raporlarda en çok vurgulanan "uygarlık ve terakki (ilerleme) ile ilim ve fen, hukuk, düzen ile özgürlük ve dayanışma olmuştur. Bilim, rasyonalite ve eğitim toplumun gelişmesinin en önemli güçleridir. Mustafa Sami Efendi “Avrupa Risalesi” başlıklı eserinde bunu "Avrupa toplumunda cehaletin hoş görülmediği ve herkese eğitim verilmesi gerektiğini benimsedikleri" biçiminde dile getirmiştir. Aynı düşünce aslında Sadık Rifat Paşa tarafından daha çarpıcı biçimde vurgulanmıştır. Rifat Paşa’ya göre uygar toplum olabilmek için bilim ve aklı kullanmak gerekir ki bunu ancak eğitimle başarmak mümkündür. Buna benzer ifadeler Tanzimat Fermanı’nda yer almış daha sonra eğitimle ilgili düzenlemelerde bu anlayışa sık sık başvurulmuştur. Bununla birlikte geleneksel eğitim kurumları varlığını sürdürmüş ancak Tanzimat dönemi devlet adamları eğitim kurumları aracılığı ile topluma dini alana dokunmadan düşünsel değişiklik yapmak istemişlerdir. Tanzimat eğitiminin en önemli yönlerinden birisi geleneksel ile yeni eğitim anlayışının ikili biçimde devam etmesidir. Avrupa'daki yenilikleri seçerek almak ve İslam kimliğini korumak olarak ikili bu anlayışı savunan bürokratlar bazı siyasi ve yönetsel yenilikler ve eğitim kurumları oluşturularak eğitilmiş ama dini değerlerine bağlı bir toplum yaratabileceklerini düşünmüşlerdir. Bu nedenle Tanzimat dönemindeki değişimler hep yüzeysel veya biçimsel kalmıştır. Batılı eğitim kurumlarının altında yatan düşünce ve bilimsel anlayış toplumun geneline yayılamadığı için çabaları istenen başarıya ulaşamamıştır. Tanzimat bürokratlarının halk eğitimine ya da kitleyi eğitime anlayışına yönelmelerinin altında da bu yatar. Toplumu bir bütün olarak eğitebildiklerinde gelişmenin olacağını umuyorlardı.²⁸⁵ Bu nedenle açılacak eğitim kurumlarında seçkin eğitim yanı sıra sıbyan mektepleri ve rüşdiyeleri aracılığıyla ülkenin her bölgesine yayarak kamusal eğitim anlayışının geliştirilmesi üzerinde önemle durmuşlardır. Örneğin Ali Paşa devletin birinci görevinin milletin eğitim ve genel kültür düzeyini geliştirmek, eğitimi yaygınlaştırmak olduğunu belirtmiştir. Ali Paşa karma eğitimle (Müslim ve Gayrimüslimlerin birlikte eğitildiği) Osmanlı tebaasının bir arada kaynaştırılabileceğini böylece Avrupa’daki gelişmiş uygarlıkların seviyesine çıkılabileceğini ummuştur. Osmanlı toplumundaki yalnız Müslüman unsurlarla ülkeyi etkili olarak yönetemeyeceğini ve ülkenin gelişemeyeceğini belirtmiştir. Eğitimle ilgili yeniliklere dinsel bir meşruiyet kazandırmak için fetvalar alınması ya da eğitimle ilgili kurumların yönetim veya meclislerine ulema kökenlilerin atanmasının nedeni budur. Burada “İslam toplumlarının daha ileriye gitmesi” söylemi ile bilim ve uygarlık arasındaki ilişkileri sürekli vurgulanarak toplumdaki tutuculuk ya da geleneksel kesimin yeni eğitim kurumlarına yönelmeleri istenmiştir. Örneğin Mehmed Emin Ali Paşa’nın eğitim ve bilimle ilgili yenilikler yapılmaz ve önlemler alınmaz ise “Müslümanların” varlığının tehlikeye düşeceğini ve ulusun sahipsiz kalacağını! belirtmesi buna

²⁸⁵ Bkz. Mustafa Sami *Avrupa Risalesi*, s. 118, Rifat Paşa, *Avrupa Ahvaline Dair*, s. 30, 32

tipik örnektir.²⁸⁶ Âlî Paşa 1867'de Padişaha sunduğu bir lâyhada, "eğitim konusunda önlem alınmazsa bir büyük bora ufukta belirmekte" ifadesiyle toplumun eğitim düzeyinin düşük olduğu konusunda uyarılarda bulunmuştur:

“Milletimizin eğitim ve bilgi düzeyini olabildiğince ileriye götürmek bizim için farzdır. Bu durumu başaramazsık dayanamaz biteriz ve etrafımızı Çin seddi ile çevirsek bile bilgili milletler bize karşı galip gelir ve yavaş yavaş herşeyi elimizden alırlar. Biz milletimizi eğitelim, bu oluncaya kadar mevcut sistemi koruyalım, Hristiyanlara yeniden feyz ve istihdam kapamızı açmayalım dersek bu mümkün olmaz. Acilen yok etmemiz gereken sorunlarımız var. Gerekli olan tedbirleri helemen almalıyız ki halkın eğitimi için gerekli olan nedenlerden dolayı devletin en önemli görevi gece gündüz çalışarak bunu sağlamaktır... Gayrimüslimlerin yönetmek güçleşmekte, bunlar için okullar açılmadığından Rum çocukları Yunanistan’a, Bulgar çocuklar ise Rusya’ya gitmekte ve Hristiyan milletler Osmanlıya düşman olmaktadır... Bu nedenle Müslüman ve Hristiyan çocukların birlikte gidecekleri okulları oluşturmalıyız...”²⁸⁷ Toplumun eğitim ve bilgi düzeyini artırmanın devletin görevi olduğunu aksi halde batılılar bize üstün gelecektir diyerek eğitim sisteminin ıslah edilmesi konusunda öneriler sunmuştur.²⁸⁸ Bu tür uygulamalar ıslahat yapan Tanzimat dönemi bürokratlarının yenilikler için halktan taban bulma stratejisidir çünkü bu dönemin yenilikleri bürokrasinin tekelindedir, yukardan gelme ve otokratiktir.²⁸⁹

²⁸⁶ Engin Deniz Akarlı, *Belgelerle Tanzimat: Osmanlı Sadrazamlarından Ali ve Fuad Paşaların Vasiyetnamaları*, İstanbul, 1978, s. 2, 7, 12, Ayrıca, Bkz.Gökhan Çetinsaya, “Kalemiye’den Mülkiye’ye Tanzimat Zihniyeti”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, C. 1, İstanbul, 2006, s. 55-56., Cemil Aydın, “*Mecmûa-i Fünun ve Mecmûa-i Ulûm Dergilerinin Medeniyet ve Bilim Anlayışı*”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 1995

²⁸⁷ BOA., Y. EE. 91 / 29, 3 Şaban 1284 / 30 Kasım 1867. Ali Paşa Girid'te bulunduğu sırada Sadaret Kaymakamı Fuad Paşa'ya o bölgede halkın yaşadığı sorunları, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu siyasi çıkmazı ve Rusya'nın bu bölgeye müdahale ederek Osmanlı Devleti'nin aleyhine çalıştığına ilişkin layiha göndermiştir. Layihada, Hristiyan tebeanın Türkçe okuyup yazma şartıyla devlet yönetimine katılmalarının sağlanması okulların ıslah edilmesini konu alan gizli bir layiha göndermiştir ““Milletimizin terbiye ve malumatını lüzümü derece ileri götürmeğe ziyadesiyle ikdam ve gayret ve sarf-ı nüfuz-u himmet dahi farz berabesindedir. Zira bu hasıl olmaz ise daha dayanamayıp biteriz ve her nasıl etsek ve etrafımıza Çin duvarı gibi hisarlar çeksek yine malumatlı kavimler bize gal’abe ederler ve refte refte her şeyi elimizden alırlar. Fakat biz milletimizi terbiye edelim. Anın husulüne kadar üslü-ü hazırayı tutup gidelim ve Hristiyanlara yeniden feyz ve istihdam kapısını tamamen açmayalım der isek bu da mümkün olamaz ve acilen def’ine çalışmaklığımız lazım gelen mehalik ve mahzurat vakit vermez. Beaberin balada şerh ve tafsil olunan tedeabirin hemen ittihazıyla beraber terbiyet-i umumiyye muktezi olan esbabın istihsal ve ikmalini dahi devletin en birinci işi bilim ona göre elbirliği ile düzeltilmesine leyl ve mihar ikdam olunmak ve bu yolda akçe derig olunmamak bünasip görünür. İdare-i teb’a-i gayr-i müslimeyi yevmen fevmen ve ağırlık ve kalp zihinlerinde ateş-i adavet ve kini işgal eden esbabın büyüklerinin biri dahi bizde matluba muvafık mektepler olmadığından lieclil tahsil Rum çocuklarının Yunanistan’a ve Bulgar gençlerini Rusya’ya gönderilmesi vehasıl birhayandan bütün İsevi teb’anın terbiye ve efkârca Devlet-i Aliyye’ye muhalif olmağa yüz tutması mesele-i mühimmesidir. Bir dakika akdem mekteplerin tanzim ve tevsii ve İslam ve Hristiyan çocuklarının tahsili e şu tehlike-i azimenin dahi def ve refi ehimmu umurdandır... Velhasıl bilcümle tebaanın din ve mezhepten başka her şeyde yekdiğerine mezcederek aralarındaki rekabetin külliyyen kaldırılması meydanda olan tehlikeleri imhaya Allah’ın izniyle esas devleti ahkâma ilac-ı münferid add ve şiar kılınır.”

²⁸⁸ M. Cemal, *Vesâik-i Siyasiye*. İstanbul, 1327 (1911), s. 66-68. 36. Cevdet Paşa, *Tezâkir*, s. 38-41

²⁸⁹ M. Ömer Alkan, Resmî ideolojinin doğuşu ve evrimi üzerine bir deneme. Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası: *Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*, İstanbul, 2003, ss. 377-401.

Bu dönemde eğitimle ilgili kurumların açılma kararları ve bu kurumlara yönelik eğitim politikasını da Tanzimat bürokratları belirlemiştir. Uygulamalara bakıldığında batıdan örnek alınan kurumların açıldığı ve düşünsel tartışmalara çok girmedikleri görülecektir. Yalnızca pozitivist kuramsal düzeyde izlerinin görüldüğü bu tartışmalar daha çok gelenekseli koruyarak batılı kurumlara yer verme biçiminde özetlenebilir. Eğitim politikasını meşrulaştırırken kullandıkları kavramlar bilim, teknoloji, akıl ve devletin eski gücüne kavuşması söylemidir. Tanzimat bürokrasisi eğitim politikasını bu kavramlar üzerinden belirlemiş ve Avrupa kültürünün maddi ve teknik özelliğine vurgu yapan bir “Müslüman” devlet imgesi oluşturmuşlardır. Ancak Batılı anlayışın temelinde rasyonalite, bilimsel yenilikler, gelenek, kültür ve alışkanlıklar ile hukuk devletinin üstünlüğünün olduğu gerçeğini gözden kaçırmışlardır. Tanzimat bürokratları erken dönemde bu olguyu topluma yerleştiremedikleri için başarılı bir batılı eğitim politikası geliştirememiştir. Yani “Osmanlı kalarak batılaşma” mümkün olmamıştır. Batıdaki merkantilizm, bürokrasideki meritokrasinin yetersizliği en önemlisi de geleneksel eğitim kurumları ve bürokratların değişime karşı olan direnme kültürü ile halkın yeniliklere karşı duyarsızlığı ve konformizm gibi olgular ne yazık ki eğitim anlayışının hızla değişimini engellemiştir. Eğitim kurumlarında batılaşma hedefine ulaşamamıştır. Pozitivism, batıcılık olarak eğitim sisteminde yer alırken karşıt olan İslamcılık varlığını günümüze kadar sürdürmüştür

2.1.2. Modernleşme, Merkezileşme ve Kamusal Eğitim

Tanzimat öncesinde başlayan eğitim politikasındaki değişimin ana çizgileri aslında çağdaş dönemde Fransa ve Avrupa’nın diğer bazı ülkelerinde ortaya çıkan kamusal alandaki merkezileşmeye ilişkin dönüşüme benzemektedir. Bu dönemde Osmanlı Devleti’nde idari ve mali alanda başlayan merkezileşme eğilimi eğitime de yansımıştır. Tanzimat bürokratları devletin eğitim kurumlarını denetim ve gözetimine alması için çaba göstermiş, eğitimi kamusal hizmet haline getirmek istemiştir. Örneğin Tanzimat geç dönem bürokratlarından Ali Paşa ve Fuat Paşa “kamunun eğitimi” konusunda Avrupai eğitim yöntemlerinin Osmanlı Devleti’nde uygulanması görüşünü sık sık dile getirmişlerdir.²⁹⁰

Fuat Paşanın vasiyetinde bu konudaki görüşleri vurgulanmaya değerdir: “İslamiyetin emrettiği bilimin diğer milletlerin öğrendiği bilim başka değildir... Bilim, akıllı kullanan toplumlar için ışık saçan parlak yıldızdır. İslamiyet bilgiye ve gerçeklere önem veren bir dindir bu nedenle bilgi ve bilim nereden gelirse gelsin onu almalı ve kabul etmeliyiz... Ayrıca halkın eğitim konusunda aciz

²⁹⁰ Ali Paşa Merhumun Bir Layihası, 3 Şaban 1274 Layiha metni için bkz. *Vesâik-i Tarihiye ve Siyasiyye*, (1326). 5.C. S.78-81 Ayrıca bkz. Bouquet, Olivier. "Sultanın Paşaları (1839-1909)." İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yay (2008).

kaldığımızı kabul etmeliyiz. Toplumsal gelişme buna bağlıdır. Ordu, donanma, devlet yönetimi hepsi aynı soruna bağlı. Bu esasa temel atılmış olmaksızın ilerisi için ne güç kazanmak ne bağımsızlık ne hükümet ne de bir gelecek düşünemiyorum...”²⁹¹

Fuad Paşa tıpkı çağdaşları Reşid Paşa, Ali Paşa ve Münif Paşa ve diğer devlet adamları gibi toplumun pozitif bilime olan ilgisini harekete geçirmek ve tutuculuğa karşı bilimi ön plana çıkarmak için bilim ile dinin birbirine aykırı olmadığını ve öğrenmenin İslam’ın emri olduğu görüşünü sık sık dile getirmiştir. Görüldüğü üzere Tanzimat bürokratları bir yandan çağdaş eğitim anlayışını topluma tanıtmaya ve toplumu bu eğitim konusunda ikna etmeye çalışmışlar diğer yandan da geleneksel tepkilere karşı dinsel söylemi kullanmışlardır. Bu Tanzimat döneminin genel ikilemidir. Edebiyatta Divan edebiyatı ile Batı edebiyatı, eğitimde batılı mektep ile geleneksel medrese, yönetimde ilmiye ve mülkiye ikilemi Cumhuriyet dönemine kadar varlığını sürdürmüştür. Bu nedenle Tanzimat dönemi eğitim politikasının kesin çizgilerini belirlemek oldukça zordur. Eğitim kurumları ya da eğitim anlayışı yüzyıllardır süren dini çizgilere paralel olarak batılı eğitim anlayışının aşama aşama oluştuğu bir dönemdir. Tanzimat dönemi öncesinde açılmış olan askeri okullar ya da askeri eğitim modernleşmeye ve batı tarzında organize edilmeye bu dönemde de devam etmiştir. Bunun yanı sıra askeri okullara benzer biçimde oluşturulmaya çalışan sivil okulların kurulması ve sayıca çoğaltılmaya çalışılması önemli bir politik hedef haline gelmiştir. Bu durum yalnızca okulların açılmasına değil aynı zamanda eğitim programları ve öğretim anlayışında da değişimini de zorunlu kılmıştır. Devlet bürokrasisinin yeniden organize edilmesi ve ortaya çıkan merkeziyetçi anlayışı benimsemiş kadroları yetiştirmek için belli düzeyde laik sayılabilecek okullar ve laik öğretim programı belirmeye başlamış ve ders programlarına dini konularına ek olarak günlük yaşama yönelik çağdaş konu ve dersler eklenmiştir. Tanzimat Fermanı başta olmak üzere Osmanlı Devleti’nin ıslahat çabaları ile bir “Osmanlı Tebaası” anlayışı gelişmiş, eğitim bir hak olarak toplumsal yaşamda karşılık bulmuştur. Osmanlı Devleti’nde yaşayan gayrimüslim unsurların eğitimi devletin ilgi alanına girmiştir. Muhtelit diyebileceğimiz eğitimin ilk izleri bu dönemde ortaya çıkmıştır.

Tanzimat öncesinde başlamış olan modernleşme ya da batılılaşma (ıslahat) adı verilen süreçte dinsel ve geleneksel kalıpların dışına çıkma anlayışına vurgu yapılmasının bir nedeni de “laik” eğitim verme çabasıdır. Tanzimat döneminde toplumun ve kitlelerin eğitilmesinin temel amaçlarından birisi de yüzyıllardır büyük bölümü cahil kalmış olan Müslüman tebaanın eğitilmesi ve Osmanlılık ruhunun toplumda yer bulmasını sağlamaktır. Bu nedenle uhrevi niteliği ağır basan geleneksel eğitimden uzaklaşarak yeni kurumlar oluşturmak önem kazanmıştır. Başta Padişah Abdülmecid olmak üzere Tanzimat bürokratlarının çoğunluğu tutucu ulema kesimin baskısından bağımsız ve Osmanlı tebaasının bütün unsurlarını kapsayan bir eğitim verilebilmesi için dini eğitim

²⁹¹ Akarlı, a.g.m, s.131, 137. “

kurumlarından farklı eğitim kurumları açılmasının gerektiğine inanıyorlardı. Nitekim Sıbyan mekteplerinin ıslah edilmesi, ders çizelgelerinin yenilenmesine yönelik talimatname çıkarılmıştır ki rüşdiyelerin açılışı da bu düşüncenin ürünüdür.

Tanzimat bürokratları öncülüğünde açılan okullar cemaat ya da millet esasına göre organize edilen ve seçkin yetiştirmeye yönelik eğitimi (sıbyan mektepleri dışında kalan) kitlelere yaymaya çalışmışlar, laik ve ulusal eğitim politikasına hizmet etmişlerdir. Belli düzeyde laik ve merkezden yönetilen eğitim anlayışını benimsemişlerdir. Bu gelişmeler ulusal bir eğitim sisteminin kurulması yolunda ilk basamak olmuştur. Tanzimat bürokratları aynı zamanda eğitime kamusal yatırımları yönlendirerek “sosyal devlet” olma yolunda hizmet alanı olarak devletin sürece katkısını artırmışlardır. Tanzimat döneminde okullaşma ve okuryazarlık düzeyini artırmak için parasız/zorunlu eğitim kavramı bu adla olmasa da ilke olarak topluma tanıtılmıştır. Fransız devrimi sonrasında ortaya çıkan parasız ve zorunlu eğitim düşüncesi bu ülkeyi ziyaret eden Tanzimat bürokratlarının düşüncelerini de etkilemiştir. İlk olarak II. Mahmud’un 1824 tarihli fermanında da vurgulanmış olan bu ilke, birinci kademe eğitim yani sıbyan mektepleri için Tanzimat sonrasında yayımlanan hemen her layiha ya da nizamnamede yer almıştır.

Tanzimat bürokratları sivil mektepler kurarak sivil bürokrasi güçlendirilirken, askeri okullar yoluyla da askeri bürokrasi yetiştirilmiştir. Her iki alandaki eğitim politikasının temeli “pratik” ve “işe yararlılık” biçiminde özetlenebilir. Tanzimat bürokratları bir yandan kalkınmayı temel almışlar diğer yandan da yenilikleri topluma kabul ettirmenin aracı olarak eğitimi kullanmışlardır. Özellikle nezaretler sistemine geçişten sonra kurulan meclisler için gerekli olan bürokratları ve yeni ortaya çıkan görevleri üstlenecek uzman personelin yetiştirilmesini hedeflemişler ve eğitim kurumlarına bu işlevi de yüklemişlerdir. Tanzimat bürokratları yapılan yenilikleri benimsemiş yöneticileri bu kurumlardan atamışlar böylece toplumsal alanda batılı tarzda açılan okullara karşı olan ilgi en azından üst düzey bürokraside yer alma talebi artmıştır. Yeni açılan eğitim kurumlarına yönelik eğitim politikasında devlete yani Tanzimat bürokrasisine sadakat ve yeniliklere açık olma sık sık dile getirilmiştir. Eğitim sisteminin laikleşmesini sağlamak ve ulemanın etkisinden kurtarmak için eğitim kurumlarını merkezi bir birime (nezaret) bağlama çabalarıyla birlikte yönetsel alanda laik anlayış belirlemiştir. Bununla birlikte gerek alt yapının yetersizliği gerek yetişmiş insan gücünün azlığı nedeniyle öngörülen politikalar eğitim sisteminde düzenli ve istikrarlı bir yapıya ulaşmayı sağlayamamıştır. Her ne kadar Osmanlı Devleti’nde eğitimin sevk ve organizasyonundan sorumlu bir otorite Avrupa’dakilerden daha erken zamanda kurulmuş olsa bile istikrara kavuşması çok zor olmuştur. 1838’de başlayan eğitimden sorumlu merkezi yönetim oluşturma çabaları 1857 yılında Maarif-i Umumiye Nezareti’nin kurulmasıyla sonuçlanmıştır. Bunun yanı sıra Tanzimat

bürokratlarının eğitimi belli yasal ve yönetsel ilkelere bağlama çabaları da ancak 1 Eylül 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin²⁹² yayımlanması ile başarıya ulaşmıştır.

Tanzimat bürokratları “eğitim hakkı” kavramıyla kadınların bir üst öğrenime devam etmelerine öncülük etmiş eğitim politikasına ilişkin en önemli değişimi başlatmışlardır. Başta ebelik olmak üzere öğretmenlik gibi alanlarda eğitim alan kadınlar kamusal yaşama sınırlı da olsa girmiştir. Kadın eğitime yönelik politikalar uygulamaya konmuştur ve toplumsal alanda kadınlar cılız da olsa ilk kazanımlarını elde etmişlerdir. İnsan hakları ve eşitlik gibi ilkeler eğitim politikasının ana hatlarını belirlemiş ve cemaatler bu süreç içinde açtıkları okullarla kendi kimliklerini korumayı başarmış ve ulusçuluk hareketi öğretim programlarına girmiştir. Nitekim Tanzimat döneminin sonlarına doğru Osmanlıcılığın yerini eğitim politikasında “Türkçülük” almaya başlayacaktır. Daha önce belirtildiği gibi eğitim politikasında “milliyetçilik” ideolojik bir araca dönüşmüştür.

Toplumsal ve siyasi dönüşümle birlikte devlet eğitimi kitlelere yaymak için zorunlu eğitime yönelik uygulamalara yer vermişler nihayetinde bu zorunluluk yasal metinlere de eklenmiştir. Tanzimat reformları yerleşmeye başlayınca kamusal alanda kadınların daha fazla görünür olması için kadın eğitime yönelik faaliyetler başlamıştır. Tanzimat döneminde eğitim politikasındaki önemli gelişmelerden birisi de kadın eğitimi konusunda cesur adımlar atılmasıdır. Kız rüşdiyeleri ve kadınlara yönelik okulların açılması bu çabaların sonucudur (burada yalnızca eğitim politikasındaki değişime değinilecek ileride ayrıntılı tartışılacaktır). Kızlar Osmanlı Devleti’nde Tanzimat dönemine kadar sıbyan mektepleri dışında hiçbir öğretim kurumuna girme hakkı elde edememişlerdir. Ancak kamusal yaşamda erkek egemen düşüncenin baskın olması nedeniyle kadınların kamu görevlerinde yer alması söz konusu olmamış bu nedenle kadın nüfusun büyük bir bölümü yüzyıllar boyunca eğitimden mahrum kalmıştır. Tanzimat döneminden sonra Avrupa’ya olan ilginin artması ve Avrupa’da kadın eğitimi konusundaki düşüncelerin aktarılması Osmanlı bürokratları ve devlet adamlarının kadın eğitimi konusunda düşünmelerini sağlamıştır. Takvim-i Vekayi ve daha sonra yayımlanan diğer gazetelerde az sayıda da olsa kadınların iyi eğitim alması gerektiğini savunan yazılar yayımlanmıştır.²⁹³ Bu konuda da Tanzimat’ın tanınmış devlet adamları

²⁹² BOA.Şuray-ı Devlet İ.MMS, 37/1541, 24 Mayıs 1869, (H. 07 Safer 1286). Maarif-i Umumiye Nizamnamesi. (Maarif-i Umumiye Nizamnamesi’nin tarihini birçok yazar Düstür 1. Cilt 2. Tertib’e dayalı olarak 24 Cemaziyevvel 1286 (düstur) 1 Eylül 1869 olarak vermiştir. Nizamname Takvim-i Vekayi’nin 6 Cemaziyevvel 1286 (14 Ağustos 1869) tarihli sayısından itibaren 5 gün boyunca yayımlanmıştır. BOA Arşiv’inde ayrı biçimde verilen Nizamnamede ise 24 Cemaziyelahir 1286 (1 Ekim 1869) tarihi yer almaktadır. Bununla birlikte Nizamname’nin bu tarihlerden önce Darüşşura’nın 24 Mayıs 1869, (H. 07 Safer 1286) tarihli mazbatası ile 21 Safer 1286, 2 Haziran 1869 tarihli Nizamname metninin bir bütün olarak yer aldığı görülmüştür. Bu nedenle Maarif-i Umumiye Nizamnamesi’nin bu tarihe dayalı olarak ele alınması ve tarihsel yanlışlığın düzeltilmesi gerekir).

²⁹³ Bkz. BOA., “HR.TO. / 569- 23- 09-12-1848 Kadın eğitimi konusunda 1848’de yayımlanan yazarı belli olmayan arşiv belgesinde Paris Tıp Fakültesi mezunu olup Atina Darülfünun’unda tababet muallimliği ve Yunanistan Maarif-i Umumiye Nezareti muavinliği görevlerinde bulunan birinin Osmanlı eğitim sistemi, üniversite ve liselerin açılması, kızların okutulması, halk sağlığının korunması hususlarındaki raporunun tercümesi verilmiştir. Ayrıca Bkz. Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, s. 444 ve sonrası kız rüşdiyeleri

Sadık Rifat Paşa ve Mustafa Sami Paşa gibi Tanzimat bürokratlarının çabaları vurgulanmaya değerdir. Benzer görüşler daha sonraki yıllarda Namık Kemal, Ahmed Rıza vd. aydınlar ve bürokratlar tarafından da dile getirilmiştir. Sadık Rifat Paşa bu konudaki görüşleri Osmanlı toplumuna ilk tanıtan bürokrat sayılabilir. Avrupa'nın Ahvali'ne dair risalesinde kızların iyi eğitim almasının hem toplum hem de dünyaya faydası olacağını belirtmiştir: “agarr-ı hilkıyyâtta kemâlâta ulasmalarına kadar hüsn-i terbiye ile yetişmelerini”, çünkü “agus-i mâder insânın en evvelki mektebi” yani bireylerin ilk eğitimcileri olacak olan geleceğin anneleri olduğunu açıklamıştır. Bu eğitim anlayışı geleneksel Osmanlı dini eğitim uygulamalarının temel ilkelerine uygun olmalıydı. İyi eğitim almış olan annelerin çocuklara iyi din ve ahlak eğitimi verebilir. Tanzimat dönemi eğitim politikasının en belirgin yönlerinden birisi de ataerkil yapıda kadın eğitimi konusunun tartışılmasıdır. Bunun sonucunda 1858'de kızlar için ilk rüşdiye açılmış ama sayıları çoğalmamış bu durum İstanbul ile sınırlı kalmıştır. Kadın eğitimi konusundaki önemli gelişmeler Tanzimat'ın sonuna doğru hız kazanmış taşraya da yansımıştır.²⁹⁴

Mustafa Sami Efendi de kızların eğitim alması üzerinde özellikle durmuştur. Bu görüşler Osmanlı bürokrat ve devlet adamlarının görüşlerini etkilemiş ve kadınlar orta düzeyde okullarda öğrenim görmeye başlamışlardır. Başta gayrimüslimler olmak süre, sıradan halk, kadınlar da eğitim yoluyla hareketlilik kazanmışlar nitekim ebelik ve öğretmenlik gibi mesleklerde görev alarak kamusal yaşamda görünür hale gelmişlerdir. Eğitimde eşitlik ve ulusallık politikası bir anlamda bu dönemde oldukça kabul görmüştür denilebilir. Devlet mekanizması da bürokratları işe alırken “diploma” ve “mektep” gibi iki olguyu bir araya getirerek eğitilmiş ve uzman bürokrat anlayışıyla batılı eğitim kurumlarına olan talebi hızlandırmıştır.

Tanzimat bürokratları eğitimi bir devlet aygıtı haline getirmek için büyük çaba göstermişler ve belli ölçülerde de dinsel otoritenin denetiminden kurtarmışlardır. Eğitim kurumları toplumsal modernleşmenin yayılım alanlarından biri olmuştur. Örneğin eğitim kurumlarını cami ya da mescitlerin dışında inşa ederek biçimsel olarak da dinsel anlayışı ötelemeye çalışmışlardır. Böylece hem mekânsal hem de pratik olarak dini otoriteleri eğitim politikasını oluşturmada dışarda bırakmışlardır. Rüşdiyeler ve daha sonra açılan okullar için öğretmen yetiştiren kurumların oluşturulması buna somut örnek olarak gösterilebilir. Cemaat kültüründen cemiyet kültürüne geçişi hızlandırmak için geleneksel “hoca”nın yerini “muallim” almıştır. Böylece yalnızca ders kitapları ya da eğitim programları değil aynı zaman öğretmenler aracılığıyla da dinsel otoritelerden bağımsız hale getirmişlerdir. Aynı olgu eğitim yönetimi ve hukuksal boyutları için de geçerlidir. Ulemanın yetkisinde bulunan yönetsel birimler zamanla bürokrat olan “nazır”lara geçmiş ve fetvalar biçimsel kalmış daha “nizamnameler” veya “talimatnameler” ön plana çıkmıştır. Tanzimat dönemi

²⁹⁴ Bkz. İsmail Güven, "Tanzimat'tan Cumhuriyete Kadın Eğitimi Düşüncesinin Gelişimi (Osmanlı Düşünürlerinin Kadın Eğitimine Bakışları)." *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi* 34.1, 2001, ss. 61-70.

bürokratları eğitimde plan ve programlı gelişmelerin sağlanması için “layihalar” yazmışlar ve uzun dönemli düzenlemelere imza atmışlardır. Böylece toplumda “elit” sınıf olan ulemanın yanında “bürokrat” sınıfın gelişmesini sağlamışlardır. Ancak ilköğretim ya da mahalle mekteplerine fazla müdahale edememişlerdir. Eğitim yoluyla toplumsal dokuyu ve yerleşik yapıyı değiştirmek için kademeli eğitim kurumları oluşturarak karma eğitimi desteklemişlerdir. Başta sultani daha sonra idadi ve darülfünun gibi kurumlar farklı milletlerden gelen öğrenciye açılmış böylece okullar yoluyla “ulus” oluşturma çabaları görünür hale gelmiştir. Tanzimat ile yeni bir entelektüel tipi ortaya çıkmıştır. Yeni entelektüeller kadın eğitimi konusunda da toplumu bilinçlendirmiş ve kadınlara yönelik farklı türde okullar açılmıştır. Tanzimat bürokratları eğitim politikasını topluma yaymak için öğretim programları, ders kitapları ve çizelgelerine yeni ders ve etkinlikler adapte etmişlerdir. Osmanlı tarihi, coğrafya ve Türkçe gibi dersleri ders çizelgelerine ekleyerek yeni “resmî ideoloji” oluşturma yönünde önemli adımlar atmışlardır. Nitekim bu politikalar Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile yasal olarak tamamlanmıştır. Nizamname ile devletin eğitim üzerinde büyük ölçüde söz sahibi olması sağlanmıştır. Aynı zamanda eğitim sisteminin kademelendirilmesi yasal hale gelmiştir. Nizamname Tanzimat döneminden sonra ulus oluşturma sürecinde eğitim kurumlarının çabalarını somutlaştırmış ve gayrimüslimlerin kendi eğitimlerini devletin belirlediği ilkelere göre sürdürmelerine olanak vermiştir. Osmanlı tebaasını bir amaca doğru götürmede farklı milletlerden öğrencilerin “Osmanlı vatandaşı” olarak bir arada öğrenim görmelerini sağlayacak Sultaninin kurulması da burada oldukça önem taşımaktadır. Sultaniler aracılığı ile cemaatlerin dine dayalı milliyetçi çabaları engellenerek laik bir eğitim anlayışı uygulanmak istenmiştir. İlk açıldığı yıllarda Müslüman ve gayrimüslimlerin ortak eğitim alması planlanan bu kuruma hem Müslim hem de gayrimüslimler tepki göstermiştir. En sert tepkilerin gayrimüslim cemaat liderlerinden gelmesi oldukça ilginçtir. Tanzimat bürokratlarının eğitim politikasında önemli yer tutan Darülfünun oluşturulmasına üç kez teşebbüs edilmiş ancak gerçek anlamda Darülfünun 1900 yılında kurulabilmiştir. Buna karşın yüksek düzeyde askeri ve sivil mühendislik mektepleri, Mekteb-i Mülkiye vb. kurumlar yükseköğretim işlevini Darülfünun açılıncaya kadar üstlenmişlerdir.²⁹⁵ (Tanzimat Bürokratlarının eğitim kademelerine etkileri ileride ayrıntılı biçimde tartışılmıştır).

Tanzimat dönemi bürokrasisi eğitim politikasında kurduğu yeni okullara çekirdek denilebilecek bir program ya da ders çizelgeleri oluşturmuş, nizamnameler ile okulların kuruluşunu belli ilkelere bağlamak istemişlerdir. Bu eğitim anlayışının temelinde okulları belli biçimde standartlara kavuşturma çabası vardır. Örneğin 1847 tarihli talimatname ile Sıbyan mekteplerine devam zorunluluğu, öğrencilerin sınıflara göre ayrılması uygulaması getirilmiştir. Meclis- Umur-ı Nafia'nın Tanzimat'ın ilanından kısa bir süre önce hazırlamış olduğu layihasında sıbyan

²⁹⁵ Ekmeleddin İhsanoğlu, Darülfünun Tarihçesine Giriş (II) Üçüncü Teşebbüs: Darülfünun-ı Sultani. *Belleten*, 57(218), (1993). Ss. 201-240.

mekteplerinin eğitim- öğretim düzeyinin oldukça düşük olduğu ve var olan uygulamalardan çocukların bir şey öğrenmeden okulu terk ettikleri kaydedilmiştir. 1863'ten sonra Usul-i Cedid²⁹⁶ adı verilen yenilik çabası ile eğitim- öğretim uygulamaları ve ders araç gereçlerinde yeniliklere gidilmiş ancak geleneksel sıbyan mektepleri yeni anlayışla oluşturulan iptidailer eş zamanlı öğretim vermeye devam etmiştir. Bu anlayışın öncüsü Kemal Efendi olmuştur. Kemal Efendi ilk kez rüşdiyelerde modern ders araç-gereçlerini kullanmış, harita üzerinden coğrafya konularını işlemiş ve yeni dersleri öğretim programlarına uyarlamıştır. Ayrıca okullar ve öğrencilerin ihtiyaç duyduğu okul ders kitaplarının batırılması için Avrupa'dan litografya (taş baskı) makinesi getirtmiştir.²⁹⁷ Nitekim Usul-i Cedid yani eğitim-öğretim anlayışında değişimi öngören yeni öğretim anlayışının Osmanlı Devleti'ne girmesinde rol oynamıştır. Usul-i Cedid arşiv ya da ilgili belgelerde “ *usul-i tahsiliyenin tarik-i sehl ve asanisi yani etfal tul müddet mekteplerde kalmayıp sur'at-i tahsil-i ilm-ü kemal eylemelerine bir usul-i hasene ittihaz olunması*” biçiminde tanımlanmıştır. Kısaca eğitim ve öğretim yöntemlerinin değiştirilerek öğrencilerin kısa sürede gelişme göstermelerinin sağlanmasına yönelik yenilikler olarak algılamak yerinde olur. Cevdet Paşa'nın kızı Fatma Aliye'nin Kemal Paşa'nın Usul-i Cedid'e katkıları hakkında şu ifadeleri oldukça önemlidir: “Kemal Efendi atandığı memuriyet için yetişmiş, aktif ve işini sahiplenen bir bürokrat olarak Davutpaşa mektebini rüşdiyelere örnek olarak kurmuş, orada Arabî, Farisî, hesâb ve coğrafyâ gibi dersleri okutarak, kısa zaman içinde öğrencilere öğrenciler bazı bilimleri öğretebilmiş, Farsça'yı kolayca öğretebilmek için ders kitabı yazmıştır...”²⁹⁸

Usul-i Cedid'e hareketisine Kemal Paşa'dan başka Selim Sabit Efendi ve Aristokli Efendi'nin de önemli katkıları olmuştur. Bu bürokratların Takvim-i Vekayi'de çıkan Usul-i Cedid ile ilgili ilk yazıya imza attıkları belirtilmektedir.²⁹⁹ Selim Sabit Efendi sıbyan mektepleri için okuma ve öğrenmeyi kolaylaştıracak önerilerini içeren “Elifbaiyye” ve “Elifba-yı Osmani” adlı risaleleri ile Usul-i Cedid konusunda önemli çalışmalar yapmış ve örnek olmuştur. Eğitim-öğretim anlayışının

²⁹⁶ Usul-i Cedid: Tanzimat Döneminin sonuna doğru eğitim, öğretim yöntem, araç-gereç ve anlayışında yapılan düzenlemelere verilen genel isimdir. Bu ayrıca Tanzimat'tan sonra açılan okullar ile geleneksel okulları birbirinden ayırt eden en önemli belirlemelerden birisidir. Tanzimat sonrasında açılan okullar “usul-i cedide mektepleri” öncekiler ise “usul-i atika mektepleri” biçiminde sınıflanmaktaydılar. Bunlar salnamelerde de açıkça belirtilmiştir. Bkz. Maarif Salmeleri.

²⁹⁷ BOA. A.MKT.MVL., 8/44 H.24-04-1264, Numune olarak açılan Rüşdiye mekteplerinde talebelere kolaylık sağlamak üzere basılacak risale ve saire için yapılacak harcamaların Mekatib-i Umumiye Müdürü Kemal Efendi'ye ödenmesine dair Maliye Nezareti'ne tezkire. Ayrıca, A. Cevdet Tezakir'de Kemal Efendi ayrılıp Avrupa'ya gidince yerine Vehbi Efendi atanmışDaha sonra Reşid Paşa azledilip yerine Sarım Paşa geçmiş ve kendisine bu okullarda harita vb. eğitim öğretim yaptırıldığı bunun dine aykırı olduğu söylenince harita vb. alet edavatı imha ettirmiş diye yazmıştır.

²⁹⁸ Fatma Aliye Hanım, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*. Dersaadet: Kanaat Matbaası.1332 s.50, “Kemâl Efendi, tayin olduğu memûriyetin ehli, faâl ve hamîyetkâr bir zat olduğundan numûne olmak üzere Davudpaşa mektebini mekteb-i rüşdiye ittihâz ederek orada usûl-i cedîde üzere Arabî, Farisî, hesâb ve coğrafyâ okutturarak az vakit içinde şakirdâne bazı ulûmun mebdâdisini alâ-vech-il-ihisâr talimde başarılı olan ve Talîm-i Farisî adında Farsça'yı kolayca öğretmek için risâle yazmış bir zattır

²⁹⁹ Bkz. Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, s.441-444 arasında bu konu ayrıntıları ile tartışılmaktadır.

değiştirilmesi ve yenilenmesine yönelik hazırlanmış olan bu risalelerin girişinde “Muallimlere İhtar” başlığıyla yeni yöntemlerin nasıl uygulanacağına ilişkin ipuçları vermiştir. Daha sonrasında Usul-i Cedid’e ilişkin uygulamalar diğer öğretim kurumlarına da yayılmıştır.³⁰⁰

Yeni açılan ve daha sonraları oluşturulacak olan eğitim kurumları Tanzimat sonrasında oluşturulan devlet kurumları, bürokrasinin yetiştirilmesine yönelik öğretim anlayışı geliştirmişlerdir. Yeni açılan okullar bürokratik kariyer ve devlet kademesine geçiş yani “mülki” hizmetlerde görev almak için kilit rol oynamıştır. Bütün bunlara karşılık yeni eğitim anlayışı büyük ölçüde başkentte yani İstanbul’da oluşturulmuş taşraya etkisi ise zayıf olmuştur. Ülkenin büyük bölümünde eski eğitim kurumları varlığını sürdürmüş ve ikili eğitim anlayışı ortaya çıkmıştır. Yeni oluşturulan eğitim kurumları aracılığı ile ilmiyenin ve yerleşik geleneksel bürokrasinin yetkilerinin daraltılarak devlet mekanizmasının dışına itilmesi amaçlanmıştır. Ulema ise genelde bu yeniliklere açıktan karşı çıkmamış ancak geleneksel eğitim anlayışını sürdüren kesimlerde daha fazla direnme başlamış ve ikilik iyice derinleşmiştir.³⁰¹ Yeni açılan eğitim kurumlarından yetişmiş olan “mülkiyeli” adı verilen yeni bir elit ya da bürokrat sınıf ortaya çıkmış ve bu kişiler eğitim anlayışında köklü değişiklikler yapmışlardır. En önemli çabaları yasal dayanak bulmaya çalışmalarıdır. Eğitim kurumlarının gereksinim duyduğu hukuksal altyapı ve kanunlar oluşturmak için Şura-yı Devlet içinde bir “Maarif Dairesi” (1868) oluşturulmuş ve eğitimle ilgili düzenlemelerin yasal ve yönetsel boyutu bu dairenin sorumluluğuna verilmiştir. Nitekim aynı yıl ilköğretimin zorunlu olduğu ve 6 yaşına ulaşmış her çocuğun okullara yazdırılması gerektiği ve devlet tarafından kontrol edileceği Şurayı Devlet tarafından oluşturulan bir nizamnameye eklenmiştir.

Tanzimat dönemindeki bu dönüşümün en son noktası eğitim ve öğretim kurumlarını yasal bir temele dayandırma çabası olmuş ve Fransa’da hazırlanmış olan eğitim yasasına benzer (Maarif-i Umumiye Nizamnamesi 1869) hazırlanmıştır. 1847’de çıkarılan ilk talimatnameden sonra en eğitim sisteminin bir bütün olarak düzenlenmesi uygulaması 1869 tarihi Maarif-i Umumiye

³⁰⁰ Selim Sabit Efendi (1829-1911), Meclis-i Kebîr-i Maârif üyeliği (1869-1887) ve daha sonra ikinci başkanlık görevleri (1872-1877), Rüştiye Okulları Dairesi Müdürlüğü (1880-1884), Encümen-i Teftîş ve Muayene Başkanlığı (1886-1887) gibi görevlerde bulunmuştur. Selim Sabit Efendi’nin hayatı için Bkz. BOA., Sicill-i Ahval Defteri, No.1. s. 260. Ayrıca bkz. Selim Sabit, (h.1282), *Risale-i Elifbaiyye, İstanbul ve Elifba-yı Osmani*, İstanbul (1892). Selim Sabit Efendi’nin biyografisini ele alan çalışma için bkz. Fahri Temizyürek, *Selim Sâbit Efendi ve Usul-İ Cedid Hareketi İçerisindeki Yeri*. Yayınlanmamış doktora tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.1999, Ayrıca Halil Özeçoğlu, *Eğitimde Bir Öncü. Selim Sabit Efendi, Hayatı ve Eserleri*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İzmir, 2004.

³⁰¹ Yıllar sonra Cevdet Paşa, yenileşme hareketlerinin başlangıç aşamasındaki yanlışlıkları şu şekilde açıklamıştır : “Yeni bir uygarlık yoluna gidilmek...fikirleri doğmuştu. Lakin yapının temeline bakılmayarak, tavanın süslemesine özenildi. Avrupa’da başlayan fenlerin ve sanatların yayılmasına çalışmak gerekirken, uygarlık nehirlerinin getirdiği çerçöpe, israfa ve sefahate aldanıldı... halk yüksek tabakanın bu gidişinden nefret ederek her türlü yenilikten ürkmeye, yeni yöntemlerle yapılan her şeyi kötü görmeye başladı” (Akt. Berkes, Türkiye’de Çağdaşlaşma, s. 133).

Nizamnamesi³⁰² ile gelmiştir. 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin oluşturulmasında bu kurulun payı büyüktür. Bu nizamname ile de eğitim sisteminin hukuksal temelleri atılmış olacaktır. Yeni oluşturulacak eğitim kurumları aracılığıyla öncelikle Tanzimat'ı benimsemiş, reformları topluma tanıttacak bürokratlar daha sonrasında da halkın eğitimi amaçlanmıştır. Tanzimat bürokratları eğitim yönetiminde merkezileşmeyi biçimsel olarak uygularken, eğitimsel içeriği de Tanzimat'ın ruhuna uygun olarak “rasyonel-araçsal” ve pozitivist ilkelere dayandırmaya çalışmışlardır. 1871 yılında devlet merkezden yerele doğru eğitim yönetimi ile ilgili kararların uygulanması için Valiler, Maarif Müdürleri ve Vilayet Meclislerinin yetkilerini belirleyen bir nizamname yayımlanmıştır.³⁰³ Osmanlı Devleti'nde eğitim politikasının resmî belgesi sayılabilecek bu nizamname ile eğitim kurumlarının kuruluş, organizasyon, sevk-idaresi devlete bağlanmıştır. Bu belge Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar birçok maddesi ile gündemde kalmıştır. Tanzimat bürokratlarından Safvet Paşa'nın bu nizamnamenin oluşmasında çıkmasında çok büyük etkisi vardır. Nizamname ile eğitim sistemi kendi içinde özel ve kamu olmak üzere ayrılmıştır. Nizamname okulların denetim ve yönetimini devlete geçişi başarılmıştır. Eğitim kurumlarının ilk, orta ve yüksek diye ayrılması ve sınıflanması gibi olgular nizamnamenin getirdiği en önemli yeniliklerdendir (Bu konu ileride tartışılacaktır.) 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi bu kurumların belli biçimde düzenlenmesini de sağlamıştır. Nizamname sıbyan mekteplerini, 1872'den sonra iptidaileri ülke düzeyinde yaygınlaştırmayı hedefleyerek eğitimin kamusal alanda yayılması ve kız ve erkeklerin belli yerlerde farklı cemaatlere mensup çocukların devamı gibi uygulamalar ile bu okullara en azından ilköğretim düzeyinde eşit olanakların sağlanması hususunda yasal bir düzenleme yapılmasını sağlamıştır. Öğretmen olabilmek için öğretmen okulundan mezun olma zorunluğu getirilerek öğretmenlik kâğıt üzerinde de olsa meslekleşme yolunda önemli bir gelişmeye imza atılmıştır (öğretmen eğitimi konusu ileride ele alınacaktır). Kızlara öğretim zorunluluğu getirilmesi kadın öğretmenlere olan ihtiyacı ortaya çıkarmıştır. Tanzimat eğitim reformları bu anlamda kadın eğitime ve kadının kamusal yaşamda yer almasına yönelik politikaları bilinçli ya da bilinçsiz olarak geliştirmiştir denilebilir.

2.1.3. Eğitim Kurumlarını Denetim Altına Alma Politikası Olarak Eğitimde Merkezileştirme

Askeri alanda açılan rüşdiyeler daha sonraki yıllarda sivil alanda da açılmaya başlamıştır. Rüşdiyeler ile öğretmen yetiştirme çabaları hızlanacaktır. Bu Tanzimat dönemi eğitim politikasında

³⁰² Bazı yazarlar buna hukuksal terim olarak tüzük demeyi tercih etmektedirler. Bununla birlikte ilan edilişi, uygulanış biçimi, gerek ülke düzeyinde bağlayıcı hükümler içermesi gerek yaptırımlar içermesi bakımından tüzüğün ötesinde işlev gördüğü kabul edilmelidir.

³⁰³ Yerelde maarif meclisleri kurulmasına yönelik kararlar çok sayıda arşiv belgesinde yer almıştır. Bkz. BOA.MF. MKT. 4/134, 12 Eylül 1872 (H.09-Recep 1289) Maarif nizamnamesi gereğince; vilayet merkezlerinde birer Maarif Meclisi teşkili gerektiğinden Hersek'te bir Maarif Meclisi'nin teşkili.

önemli bir değişimdir. Tanzimat bürokratları öğretmen okullarını kendi denetimlerinde tutmuşlardır. Rüşdiyelerin açılıp devlet daireleri için elaman yetiştirilmesi Tanzimat bürokrasisinde de önemli değişimi ortaya çıkarmıştır. Medrese kökenli öğretmenler yerine batılı tarzda okullarda eğitim almış olan öğretmen, subay ve bürokratlar öğretmen olmaya başlamışlardır. 1859 yılında kız Rüşdiyeleri de açılmış, 1869 tarihli nizamname bu konuları da ayrıntılı biçimde düzenlemiştir.

Fransız hükümetinin baskıları ve yardımları 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin yayımlanması hızlandırmıştır. Fransa 1856 Islahat Fermanı'nda azınlıklara verilen vaatlerin yerine getirilmesi için 22 Şubat 1867 tarihinde Bâb-ı Alîye bir nota vermiştir. Nota genel olarak azınlıkların eşit vergilendirilmesi, devlet hizmetlerine alınması vb. olguların yanı sıra eğitim konusunda da vaatlerin yerine getirilmesini istemiştir. Notada Osmanlı Devleti'nin her düzeyde öğretim kurumlarının niteliğini yükseltmesi, her düzeyde okula azınlıkların kabul edilmesi ve kızların eğitime önem verilmesi istenmiştir. Mekteb-i Sultaninin açılması ile 1869'da yayınlanan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi bu çabaların ürünüdür.

Tanzimat döneminde kadınlara yönelik başka okul açılmamakla birlikte kadınlar yüzyıllar boyunca öğretimden mahrum kalmaktan kurtulmuşlardır. Tanzimat döneminde eğitimin bir kamu hizmeti olması yönünde politikaya bağlı olarak devlet okullarının giderlerinin yerel kaynaklardan, vilayet maarif idaresi tarafından karşılanması planlanmıştır. Bu uygulama tam olarak başarıya ulaşmamışsa da en azından devletin eğitimi kendi görevleri içinde görmesi açısından oldukça önemlidir. Tanzimat bürokratları Islahat Fermanı (1856) sonrasında gayrimüslimlere eğitim kurumları açma ve kurma serbestisi tanırken, diğer yandan bu okulların öğretim etkinliklerinin “Muhtelit Maarif Meclisleri”nin gözetimine vermiştir. Tanzimat döneminin sonuna doğru Osmanlı Devleti'nde “muhtelit” (farklı cemaatlere mensup erkek çocukların aynı okula devam etmesi) öğretim uygulamaları yoğunlaşmaya başlamış ve “idadiler” bu politikanın merkezi olmuştur. Osmanlılık politikasının eğitim kurumları aracılığı ile yaygınlaştırılması planlanmıştır. Bu konuda atılan en önemli adım Sultani (Galatasaray Lisesi, 1863) açılmasıdır. Lise düzeyinde bu okul II. Meşrutiyet dönemine kadar tek kalacaktır ancak, Fransız eğitim anlayışının sivil okullara doğrudan girmesi açısından önemli bir adımdır. Tanzimat döneminde ortaya çıkan siyasi, kültürel ve yasal değişimlerin sembolü olan bu kurum “Osmanlı vatandaşı” idealini topluma yansıtma yönünde geliştirilmesi planlanan politikanın eğitim kurumlarındaki somutlaşmış halidir. Tanzimat eğitim politikasının temelini oluşturan laik eğitim anlayışı bu kurumlar aracılığıyla topluma benimsetilmeye çalışılmış aynı zamanda cemaatlerin eğitim üzerindeki denetimi ve gözetimi zayıflatılmak istenmiştir. Bunun yanı sıra eğitim sisteminde yükseköğretim için de düzenleme yapmaya çalışılmış ancak başarılamamıştır.

Tanzimat bürokratları eğitim politikasını belirlerken iç ve dış dinamikler ile Osmanlı Devleti geleneksel eğitim anlayışı arasında denge kurmaya çalışmışlardır. İlköğretim düzeyindeki eğitimi

“kamu hizmeti” anlayışıyla ele almışlar ve eğitimi devletin görevleri içinde saymışlardır. Ancak, bu kurumların denetim, yönetimini evkaf ve cemaatlara bırakmışlardır. Bu anlamda ilköğretim eski haliyle varlığını sürdürmüş özellikle gayrimüslimler eğitim kurumları açma yolunda önemli kazanımlar elde etmişlerdir. Tanzimat bürokratlarının eğitim üzerine en önemli etkileri “ortaöğretim ilk kademe” diyebileceğimiz “rüşdiyeler” üzerine olmuştur. Tanzimatçıları, rüşdiyelere “Osmanlılık” politikasının temsil edildiği ve gerçekleştirileceği eğitim kurumları rolünü biçmişlerdir. Bu nedenle bu tür okulların sayıca artmasına ve öğretim programların yenilenmesine özel önem vermişlerdir. Batılı tarzda eğitim kurumlarını çeşitlendirmeye çalışmış ve Avrupa’da bulunan orta ve yüksek düzeydeki eğitim kurumlarının benzerlerini ya da eşdeğerlerini oluşturmaya çalışmışlardır. Kurumsal olarak en önemli değişim etkisi burada somutlaşmıştır. Bununla birlikte 1847 tarihli talimatnameye bakıldığında rüşdiyelerde coğrafya, tarih, eşya dersleri gibi farklı derslere yer verilmediği görülecektir. Ayrıca rüşdiyelerin kuruluşundan sonra eğitim anlayışının değişimi için çok çaba harcamaları gerektiği ortaya çıkmıştır. 1860 tarihli bir talimatnamede rüşdiyelerde eğitim sorunları sayılmış ve devamsızlık, derslere çalışmama ve arkadaşları ile geçimsizlik gibi konularda öğretmenlere öneriler yapılmış ve eğitim düzeyinin istenilen noktaya getirilemediği görülmüştür. Talimatnamenin sonuna doğru öğretmenlerin öğrencilere eşit davranmama da bir sorun olarak vurgulanmıştır.³⁰⁴ Bu da bize rüşdiyelerin henüz geleneksel eğitim anlayışından uzaklaşmadığını göstermektedir. Bu anlayıştan uzaklaşabilmesi için erkek öğretmen okulları (darülmuaallimin) açılması beklenecektir.

Tanzimat bürokratları yalnızca eğitim kurumlarının organizasyonu ile ilgilenmemiş aynı zamanda eğitim kurumlarının amaç ve işlevlerinde de dönüşümün gerçekleştirilmesine çalışmışlardır. Daha önce de vurgulandığı üzere Tanzimat döneminde açılan eğitim kurumları ve yeni oluşturulmaya çalışılan eğitim anlayışı ile “dini amaçların” yerini “dünyevi amaçlar” eğitim sisteminde yer bulmuştur. Dini eğitim bireysel alana ve cemaatlerin eline bırakılmış devletin oluşturduğu eğitim kurumları ise farklı çağdaş bir eğitim programı uygulamaya başlamıştır. Doğal olarak bu uygulamalar aşamalı ve tereddütlü biçimde yapılmıştır. Daha önce de belirtildiği üzere bir yanda geleneksel okullar varlığını sürdürmüş diğer yandan Avrupa tarzında açılan okullar eğitim sistemine hızla uyarlanmıştır.

Tanzimat bürokrasisi eğitim yönetiminde de değişiklikler ön görmüş eğitimde de “merkezi bürokrasi”nin belirleyici gücünü artırmak istemiştir. Eğitim kurumlarının yönetim, denetim, sevk ve organizasyonunu yeni okullar için “maarif nezareti” aracılığıyla gerçekleştirilmiş ve “ilmiye” sınıfının etkisini azaltmaya çalışmıştır. Devlet, eğitimi kendi görevleri içinde saymış ve okul binalarının özenli ve düzenli olmasına önem vermiştir. Okul binalarının niteliği ve işlevleri farklılaşmıştır. Keza eğitim anlayışında da değişimler ortaya çıkmış. Eski yöntemler yerine ders

³⁰⁴ Koçer, *Türkiye’de Modern Eğitimin ...*, s. 71-75

kitabı, kara tahta, öğrenci sırası vb. “usul-i cedit” anlayışı eğitim kurumlarına uyarlanmıştır. Bu konuda da Tanzimat bürokratları öncü olmuştur.³⁰⁵ Usul-i Cedit’e paralel olarak derslerde ezber ve tekrarın yerini kısıtlı da olsa “eleştirel düşünme” almaya başlamıştır. Tanzimat’ın sonuna doğru bütün bu kurumları düzenleme ve denetlemek için yasal metinler hazırlanmış ve “eğitimin hukuksal temelleri” atılmıştır. 1824’te II. Mahmud’un fermanı ile başlayan çabalar, 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin ilanı ile önemli bir hukuksal altyapıya kavuşmuş, sonuçta eğitim devletin bir görevi olarak Kanun-i Esasi (anayasa) de yerini almıştır. Tanzimat bürokrasisi gerek hazırlattıkları fermanlar gerekse nizamnamelerle eğitim-öğretime ilişkin bazı önlemler almak istemişler ancak bu önlemlerin çoğunluğu kâğıt üzerinde kalmıştır. Tanzimat bürokratlarının eğitim konusunda sık sık politika değiştirmelerinin nedeni açılan kurumların alt yapısının ve öğretim desteğinin yeterli olmamasıdır. Tanzimat döneminde yapılan eğitimsel değişikliklerin üstten gelmesi nedeniyle başarıya ulaşmadığı görüşüyle çelişmektedir. Tanzimat döneminde batılı tarzda açılan eğitim kurumlarının çoğunluğunun ilk amacı Osmanlı Devleti’nin gerek duyduğu yöneticileri ve bürokratları yetiştirmektir. Bu nedenle Tanzimat bürokratları önceliği bu okullara vermiş geleneksel okulları ise arka planda bırakmıştır. Tanzimat bürokratları eğitim politikasını belirlemek için okulların yönetmeliklerini çıkarmış, öğretim programlarını hazırlamış ve hedeflerini belirlemişlerdir. Bürokratların çoğunluğu bir şekilde Avrupa’yı gördüğü için oradaki sivil toplum örgütlerinin de eğitim amacıyla kurulması konusunda öncülük etmişlerdir. Encümen-i Daniş, Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi ve daha sonra Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye gibi kurumlar bunlara örnek verilebilir (Bu konular daha ileride tartışılacaktır).

Tanzimat dönemi eğitiminde en göze çarpan olgu eğitimle ilgili kararların genelde meclisler ya da komisyonlar aracılığı ile alınmasıdır. Eğitim politikasının meclisler tarafından belirlenmesine ilişkin ilk çabada padişah Abdülmecid’in önemli payı olmuştur. Padişah Abdülmecid Meclis-i Vâlâ’yı ziyaretinde ülke gezisi sırasında toplumun eğitim düzeyinin oldukça düşük olduğunu gözlemlemiş ve meclis üyelerine eğitim sisteminin ıslah edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Daha sonra Meclis-i Muvakkat Maarif Meclisi kurulmuş ve padişahın belirlediği noktalar layihaya dönüştürülmüş bir anlamda politika belgesi haline gelmiştir. Muvakkat Meclisi’nde alınan kararlarda Fuad Paşa’nın önemli etkisi olmuştur. Eğitime özellikle batı tarzındaki okullar ve eğitim kurumlarının oluşturulmasına önem veren Fuad Paşa, Meclis-i Muvakkat’de sıbyan mekteplerinin ıslahı, Rüşdiyelerin düzenlenmesine ilişkin kararların alınmasına önemli katkılarda bulunmuştur. Darülfünunun oluşturulması konusunda da önemli katkılar sağlamış ve Encümen-i Daniş’e atanacak üyelerin belirlenmesinde belirleyici olmuştur.³⁰⁶ Meclis-i Muvakkat’in hazırlamış olduğu layihanın en çarpıcı noktası toplumdaki cahilliğin giderilmesi için öncelikle herkesin okur-yazar

³⁰⁵ Selim Sabit. *"Rehñümâ-i Muallimin."* Dar-üt Tıbaat-ül Amire, 1870 s. 26, 27.

³⁰⁶ Ergin, *Türk Maarif Tarihi* Cilt.1-2 s. 545-550

olmasına önem verilmesi ve eğitim kurumlarının çeşitlendirilmesi ile yaygınlaştırılmasına öncelik verilmesini istemesi Fuat Paşa'nın düşünsel etkilerini taşımaktadır.³⁰⁷ Layihanın eğitim politikası açısından en önemli maddelerinden birisi de eğitim sisteminin yönetsel olarak ele alınması için sürekli görev yapacak bir Maarif Meclisi (Daimi Maarif Meclisi) kurulması, memur yetiştirmek için Darülfünun 'un oluşturulması ve eğitim yönetiminin tek elde toplanması için Maarif Nazırı atamasının önerilmesidir. Bu belge aynı zamanda eğitim için kaynak bulunmasına yönelik belirlemeleri yapmıştır. Böylece toplum içinde cehaletin giderilmesi ve okuma-yazmanın yaygınlaştırılması için sıbyan mekteplerinin ıslah edilmesi ve sayıca artırılması hedeflenmiştir. Bu dönemden sonra layihalarda ve nizamnamelerde benzeri durumlar sıkça vurgulanmıştır. Yeni oluşturulan öğretim kurumlarının yönetim ve denetimi de meclislere ve hariciye nazırının gözetimi altına verilmiş bir anlamda eğitimi merkezileştirme basit düzeyde laikleştirme belirli biçimde görünür hale gelmiştir. Tanzimat bürokratları Meclis-i Maarif yoluyla hem yasal hem de icra boyutuyla eğitim politikasını belirleme yetkisini elde etmişlerdir. Daha sonra sıbyan mekteplerinin ıslahı, programlarını yenileme ve yöneticilerini atayarak denetlemeye çalışmışlardır. Daha sonra oluşturulan Mekatib-i Umumiye Nezareti kurulmuş ve gerekçesinde nazırın eğitim-öğretimde sevk ve idare konusunda yetkili olduğu belirtilmiştir.³⁰⁸ Eğitim kurumlarının organize edilmesi ve devlete bağlanması ile devlete hesap verme zorunluğu başlamıştır. Tanzimat bürokratları Osmanlı Devleti'ndeki yerleşik eğitim kurumlarının nüfuz ve etkisini birdenbire azaltamamışlar hatta buna cesaret edememişlerdir. Bu nedenle bu dönemde modern eğitim ya da batılı eğitim olarak sunulan yeni eğitim anlayışının yanında geleneksel anlayış da varlığını sürdürmüştür. Bir yandan geleneksel/medrese eğitim sürerken, diğer yandan batılı/mektep kavramına dayalı olarak eğitim politikasındaki ikili anlayış ortaya çıkmıştır.

Batılı normlara göre oluşturulmak istenen kurumlar, geleneksel kurumlardan içerik, öz, yönetim ve işlev olarak farklılaşmışlardır. Geleneksel kurumlara dokunulmamış, zaman içinde bu kurumların popülerliği azalmıştır. Tanzimat bürokratları eğitime modern bir toplumu oluşturmanın temel aracı olarak bakmışlardır. Okullara konulan yeni dersler ve oluşturulan eğitim anlayışıyla "iyi bir vatandaş" yetiştirme kavramı daha görünür hale gelmiştir. Nitekim eğitim politikasında ortaya çıkan "eşitlik" ve "eğitim hakkı" kavramlarıyla birlikte kadın eğitimine de yer verilmiştir.

³⁰⁷ Lâyiha için bkz. *Tanzimat-ı Hayriye'den Sonra Neşrolunan Kavanin ve Nizamat*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Türkçe Yazmalar, No: 3236, s. 451-452

³⁰⁸ Mekatib-i Umumiye Nezareti'nin kuruluşunun gerekçesini açıklayan resmi yazıda konu şu şekilde ele alınmıştır: "Meclis-i Maarif, umum maarifin bi's-suhule es bab-ı tahsiliyesini hem müzakere ve icraya ve hem de nezarcıne memur ise de, işbu icraa-i maddesinde sühulet-i kâmile hâsıl olmak ve yapılacak şeylerde ve vaz olunacak kâffe-i nizamatta vasıta-yı fiiliye-i nezareti bulunmak üzere Meclis-i Maarif üyesinden bir kişinin memuriyetiyle" Takvim-i Vekayi, Def'a 316.

Ayrıca konuda yayımlanan irade için Bkz.BOA.İ. DH 148/ 76 48 20 Mayıs 1847 (H. 04 Cemaziyelahir, 1263) Mekatib-i sıbyan hocalarına yönelik oluşturulan talimatın uygulanması için mahalle esnaf ve esnaf birlikleri başında bulunan kethüdalara da eksiksiz uygulanması için irade yazılmıştır

Sıbyan mektepleri ile sınırlı olan kızların eğitimi bu dönemden sonra açılacak mekteplerle üst kademelere taşınmıştır. Buna ek olarak 1856 Islahat Fermanı'nın ilanından sonra yabancılar ve azınlıklara resmi olarak kendi eğitim kurumlarını açma hakkının verilmesini de bu bağlamda değerlendirmek olasıdır. Aslında laik okulların açılması, eğitimde hedef kitlenin genişlemesi ve devletin eğitimi bir kamu hizmeti olarak ele almaya başlaması ve eğitimi dini cemaatlerin elinden kurtarmaya çalışması gibi uygulamalar “ulusal” bir eğitim politikası” oluşturma yolunda atılan ilk belirsiz adımlardır. Eğitimin bir sınıftan diğer bir sınıfa geçişte önemli bir araç olduğu fark edilince yeni açılan okullara olan talep İstanbul'da artmıştır. Batılı tarzda eğitim veren okul sayıları yükselmiştir. Sonuç olarak yeni açılan öğretim kurumlarının öğretmen ihtiyacını gidermek için 1848'de Darümuallimin-i Rüşdiye (erkek öğretmen okulu) ek olarak sıbyan mektepleri için bir erkek öğretmen okulu ve 1870 yılında da kız sıbyan ve rüşdiyeleri için Darümuallimat (kadın öğretmen okulu) açılmıştır.³⁰⁹ Kadınlar ebelik mesleğinden sonra öğretmenlik mesleği ile kamusal yaşamda yer bulmuşlardır. Daha sonraki yıllarda öğretim ilke ve yöntemleri gibi dersler öğretmen yetiştirme programlarına eklenmiştir. Eğitimde batıdan getirilen eserlerin öğretilmesi hedef olarak alınmış, batılı kaynaklardan okuyabilmek için Arapça ve Farsça'dan sonra Fransızcaya da öğretim programlarında yer verilmiştir. Fransa'da Mekteb-i Osmani adında bir okul açılmıştır. Bu okul Osmanlı Devleti sınırları dışında açılan ilk eğitim kurumu olarak Osmanlı Devleti'nden gönderilen öğrencilerin batıda eğitim alması ve Fransızca öğrenmeleri beklenmiştir.³¹⁰ Okulun açılışı ve öğrenci gönderilişi Osmanlı Devleti eğitim alanında da Avrupa'nın üstünlüğünü kabul etmesinin bir göstergesidir. Halkın eğitimini yükseltmek için (Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye gibi) halka yönelik eğitim veren sivil toplum oluşumları desteklenmiştir. Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye halk eğitimi konusunda önemli görevler yüklenmiştir. Esnaf yanında çalışan çocukların okuma-yazma ve hesap becerilerini geliştirmenin yanısıra çocuklara ahlaki ve sosyal eğitim vermeyi de amaçlamıştır. Kurucuları arasında Yusuf Ziya Bey, Ahmed Muhtar Bey, Vidinli Tevfik Bey, Namık Kemal ve Ali Naki Efendi gibi dönemin önde gelen aydınları yer almıştır. Kurum daha sonra Darüşşafaka'ya kaynaklık edecektir.³¹¹ Okullar için çeviri ders kitapları oluşturma çabaları hız kazanmış Maarif Nezareti'ne bağlı Telif ve Tercüme dairesi oluşturulmuştur.

Eğitim politikasının ana hatları merkeziyetçi bir devlet için gerekli olan sivil ve askeri bürokrasiyi yetiştirme biçiminde belirlenmiştir. Bununla birlikte taşrada devlete bağlılığı artırma ve aykırı unsurları eğitimle Osmanlılaştırma ve dini eğilimleri güçlendirme de vurgulanmıştır. Türkçe'nin ortak bir kültür yaratmada araç olarak kullanılması da gündeme gelmiştir. Sıbyan

³⁰⁹ Bkz.BOA. İ. DH. 614 /42823 13 Temmuz 1870, H.13 Rabiülahir 1287 Darümuallimat'ın oluşturulması ve öğrenciler ile öğretmenler ve bunlara verilecek maaşların miktarına yönelik irade yayımlanmıştır. Ergin *Türk Maarif Tarihi*, s. 441. BOA.İMF.MKT.1294 22 Temmuz1873, H. 26 Cemaziyevvel 1290, Yazılanlardan okulun açıldıktan üç yıl sonra mezun verdiği anlaşıyor. Darümuallimat'dan bayan öğretmen yetiştikçe kız mektebinde görev yapan erkek öğretmenlerin yerini alması ve kadın öğretmenlerin atanmasına karar verilmiştir.

³¹⁰ Bkz. Şişman, *Tanzimat Döneminde Yurt Dışına...*s.40.

³¹¹ Necdet Hayta, “Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye”, *MEB, Eğitim Dergisi*, S.5,1993,s.38-41.

mekteplerini geleneksel yapısı üzerindeki ulemanın etkisinden dolayı çok önemli değişimler ortaya çıkamamıştır. 1840-1860 yılları arasında sıbyan mektepleri için önerilen ders kitaplarına bakıldığında dini ve ahlaki eğitimi güçlendirecek Birgivi risalesi, İlmihal risalesi, Tecvid risalesi ve Ahlak risalelerinin okutulması önerilmiştir.

Geleneksel eğitim kurumlarından farklı eğitim kurumları oluşturulmak istenmiş ancak öğretmen ve alt yapı eksikliği nedeniyle gelişmeler oldukça yavaş kalmıştır. Benzer kitaplar ya da eserler daha sonraki yıllarda yeni açılan rüşdiyelerde de okutulması için önerilmiştir. Özde geleneksel İslami değerleri yansıtan bu kitaplar ve dersler aracılığı ile Osmanlı Devleti'ni bir arada tutmak için İslamcılık politikasının kullanılmasının ilk izleri olarak görülmelidir. Osmanlı Devleti'nde yeniliklerin hazırlıksız bir alt yapıyla gerçekleştirilmesi öğrenci kaynağının sıbyan mektepleri ya da medrese olması, öğretmenlerin çoğunlukla ulemeden gelmesi istenen sonuca ulaşmaya engel olmuştur. Ulemanın belli üyeleri Tanzimat reformlarını benimsemiş olsalar bile reformların özüne inemediklerinden dolayı yüzeysel ya da geçici ve kişiye bağlı başarılar elde edilmiştir. Sadrazam Reşid Paşa'nın görevinden ayrılmasından sonra rüşdiyedeki haritaların vb. materyalin imha edilmesi daha sonraki yıllarda Usul-i Cedid uygulamalarına direnç gösterilmesi buna çarpıcı örnektir. Bu dönemde eğitim konusunda Sadık Rifat Paşa'nın (1807-1856) etkisi oldukça belirgindir. Rifat Paşa Osmanlı Devleti'nde özgürlük, insan hakları gibi olgulara ilk değinen bürokrattır. Tanzimat Fermanında yer alan özgürlük ve insan hakları kavramları benzerlik göstermektedir.³¹² Bu anlamda Mustafa Reşid Paşa üzerinde de etkili olmuştur denilebilir. Bu olgular aynı zamanda Tanzimat döneminde eğitimle ilgili politik metinlere de yansımıştır. Reşid Paşa padişahı da bu düşünceler çerçevesinde ikna etmeyi başarmıştır. Tanzimat döneminde Reşid Paşa ile oldukça yakın biçimde çalışmış olan Sadık Rifat Paşa elçilik görevinde de bulunmuş Avrupa kültürünü de özümsemiş ve bu dönemde Ahlak Risalesi adlı eserinde insan hakları ve özgürlük gibi olguların toplumda gelişmesi için yönetim, sanayi ve eğitim alanlarının birlikte gelişmesi gerektiğini savunmuştur. Sadık Rifat Paşa'nın yazmış olduğu Ahlak Risalesi³¹³ uzun yıllar sıbyan mekteplerinde ders kitabı olarak okutulmuştur. Sadık Rifat Paşa eğitimle ilgili yazmış olduğu yazılarda eğitim ve öğretimin yaygınlaştırılmasını istemiştir. Bu nedenle Tanzimat döneminde eğitimin kitlelere yayma politikasında Rifat Paşa'nın önemli katkısı olduğu kabul edilmelidir. Bununla birlikte eserde yer alan görüşlerinin bir bütün olarak çok da tutarlı olduğu söylenemez. Rifat Paşa yandan kitlesel eğitim verilmesini isterken diğer yandan da bu eğitimin toplumu ayrıştırabileceği tehlikesine karşı temel okuma-yazma becerilerinin kazandırılmasını yeterli görmüştür. Buna karşılık toplumda üst düzey bürokratların da yükseköğretim alması gerektiğini önermiştir. Toplumun bilinçlenmesinin Fransız devrimi üzerindeki etkisini görmüş olması böyle düşünmesine yol açmış olabilir. Bu öneri aslında Platon'un Cumhuriyet adlı eserindeki idealist eğitim anlayışıyla da örtüşmektedir. Ahlak Risalesinde ideal bir toplumun nasıl

³¹² M. Sadık Rifat Paşa'nın hayatı ve düşünceleriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ercüment Kuran, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İnsan Hakları ve Sadık Rifat Paşa", 8. *Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 11 – 15 Ekim 1976, C. 2, Ankara, 1981, s. 1449 – 1453; Necdet Kurdakul, "Mehmet Sadık Rifat Paşa", *Tarih ve Toplum*, 71, 1989, s. 312-317, Mehmet Seyidanlıoğlu, "Türkiye'de Liberal Düşüncenin Doğuşu ve Gelişimi", *Liberal Düşünce*, c:1, sayı: 2, Bahar, 1996, Ankara

³¹³ Sadık Rifat Paşa, "Zeyl-i Risâle-i Ahlâk", *Asâr-ı Rifat Paşa*, İstanbul, 1275, s.11.

olması gerektiğinin ana hatlarını belirlemiş, toplumsal ahlakın gelişmesi için din ve akıl ile insanlık anlayışını bir araya getiren rasyonalizmi savunmuştur.

Sadık Rifat Paşa “Avrupa Ahvaline Dair Risale”sinde Avrupa’daki bilim ve eğitim anlayışını analiz ederek Osmanlı toplumunun gelişmesi için eğitimle ilgili önemli tesbitlerde bulunmuş ve öneri getirmiştir. Sadık Rifat Paşa tıpkı Reşid Paşa gibi “medeniyet”ten yanadır. Medeniyetin kaynağı olarak Avrupa’daki eğitim kurumlarının örnek alınmasını önermiş benzerinin Osmanlı toplumunda da oluşturulması gerektiğini belirtmiştir. Batı medeniyetini yakalayabilmek için yapılan ıslahatların toplum tarafından kabul edilebilmesi için eğitimin zorunlu olduğunu ve ıslahatların eğitim kurumları aracılığı ile topluma tanıtılmasının devlet politikası haline getirilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Avrupa’nın gelişiminin ilk basamağının bu olduğunu belirtir. Avrupa’da herkesin anlayacağı dilde kitap, gazete vb. basıldığını bu nedenle halkın kültür düzeyinin ileri olduğunu açıklamış ve Osmanlı Devleti’nde de bürokraside kullanılan dilin sadeleştirilmesi ve halkın anlayacağı düzeye getirilmesini istemiş ve temel eğitim ile bunun başarılabileceğini öne sürmüştür. Bu görüşler daha sonra Cevdet Paşa tarafından da dile getirilmiş ve yazışma dilinin sadeleştirilmesini de ele almıştır. Ahlak Risalesinde ise eğitimin küçük yaşta başlaması gerektiğini ve bu yaşlardan itibaren Ahlaklı olarak bireylerin yetiştirilmesini istemiştir. Çocukların iyi eğitim almasıyla toplumun huzur ve refahının artacağını böylece devletin geleceğinin güven altına alınabileceğini vurgulamıştır. “Ahlak Risalesi”nde ve diğer eserlerinde de bilim ve eğitimin faydalı bilgiler vermesi gerektiğini vurgulamıştır. Tanzimat döneminde daha sonraki yıllarda eğitim politikasında pratik ve günlük yaşama yönelik dersler konmasına yönelik politikaların ilk izleri burada ortaya çıkmaktadır. “Avrupa Ahvaline Dair Risale”de ise Avrupa medeniyetinin gelişiminin temelini bilim ve aklın kullanılmasına bağlanmıştır. Bu anlamda rasyonel düşüncenin eğitim sistemine tanıtılması hedeflenmiştir. Bilim ve eğitim ile ilgili etkinliklerin toplumda yaygınlaşması ile halkın bilinç düzeyinin artacağı ve gelişmenin hızlanacağı düşüncesini savunmuştur. Avrupa’daki bilimsel gelişmelerin sanayi ve teknolojinin gelişimine önemli katkılarda bulunduğunu sık sık tekrar etmiştir. Eğitimde akıl ve deneyimin kullanılması, askeri eğitimin rasyonel hale getirilmesi Rifat Paşa’nın Osmanlı toplumuna önerdiği eğitim anlayışının temelini oluşturur. Avrupa’da okula başlayan kız ve erkek çocukların on iki yaşına kadar yabancı dil öğrendiklerini ve meslek seçimine gittiklerini açıkladıktan sonra on sekiz yaşında istedikleri meslekte gerekli altyapıyı iyi oluşturdıklarını belirtmiş ve Osmanlı toplumunun da benzer yolu izlemesi gerektiğini dile getirmiştir. Meslek derslerinin yanında felsefe, astronomi, tıp, musiki ve harp ve denizcilik konusunda da bilgiler verildiğini bunun gündelik yaşamda önemli olduğunu

açıklamıştır. En önemli olgulardan birisi de deney ve gözlemin teorik bilimin tamamlayıcı bir anlayış olarak okullarda ve gündelik yaşamda kullanılmasıdır.³¹⁴

Rifat Paşa'nın Avrupa Ahvaline Dair Risalesi aslında Tanzimat ile başlayıp Cumhuriyet döneminde de devam eden eğitimle ilgili yeniliklerin neredeyse tamamını kapsayan bir politika belgesi niteliğindedir. Rifat Paşa, okuma-yazmanın yaygınlaştırılması, her konuda yazılı kitap bulunmasının bilim ve fen ile uğraşan kişi sayısının artacağını belirtmiştir. En önemli belirlemelerinden birisi de herkesin kendi dilinde okuyup yazmayı bilmesi ve eğitime önem verilmesidir. Okuma-yazmanın ve dört işlem beceresinin herkese kazandırılmasını isteyen Rifat Paşa bu konuyu şöyle açıklamıştır: “*Kendü lisanını okuyup yazmayan ve maslahat-ı zatiyesini idare edecek kadar hesap ve kitab bilmeyen zükür ve inasdan yok hükmündedir*”³¹⁵

Rifat Paşa'nın görüşlerine çok benzer görüşler Mustafa Sâmî Efendi'nin yazmış olduğu Avrupa risalesinde de vardır. Sami Efendi de Avrupa'daki halkın çoğunun okuma-yazmayı bildiğini, oldukça yaygın olduğunu açıklamış ve aynı durumun Osmanlı Devleti'nde de sağlanması gerektiğinin altını çizmiştir. Avrupa'da engelli bireylerin dahi öğrenim gördüğünü, herkesin eğitim yoluyla belli bir mesleki yeterlik kazandığını dile getirmiştir. Avrupa'daki eğitim ve bilim kurumlarının matematik ve kimya gibi alanlarda ileri olduklarını, matbaayı etkili biçimde kullanarak hem kendilerine hem de başka uluslara yararlı olduklarını kaydetmiştir. Kadın-erkek herkesin en az on yıl öğrenime devam ettiğini bu eğitimin de kullanılan sade ve anlaşılır bir dil nedeniyle başarılı olduğunu açıklamıştır.³¹⁶ Aynı düşünceler aslında Rifat Paşa tarafından da dile getirilmiştir. Rifat Paşa Avrupa'da bilgisizliğin hoş görülmeyip engelli olanlara bile eğitim verildiğini belirtmiştir. Bu aynı zamanda farklı alanlarda farklı okul türlerinin açılmasını da sağlamıştır. Rifat Paşa'nın bu önerisi Tanzimat sonrasında başlayan medrese dışında yeni okullar açma anlayışının ilk izleri olarak kabul edilebilir. Rifat Paşa günlük gazete okumanın önemini

³¹⁴ Bkz. Sadık Rifat Paşa: *Avrupa Ahvaline Dair Risale.*, s. 8 “sıbyânın tahsil-i ulûm ve fûnûn etmelerine be-gâyet dikkatleri olduğundan, zükûr ve inâstan çocukları beş altı yaşına vardıkta, mahallât mekteblerine verip, on iki yaşına kadar kendi lisanları ve elsin-i sâireyi kaide üzre okuyup yazmağı tahsil ve on iki yaşından sonra yine ekserisi devlet akademilerinde, iktizâsına ve her birinin isti'dât ve hevesine göre, hangi san'ata sâlik olacak ise, ona göre ulûm ve fûnûn ve sanâyi'e dair şeyleri terbiye-hânelerinde öğrenip, on sekiz yaşına vardıkta, fûnûn-ı lâzimeyi tekmiil ederler ve bazı bu ma'küle büyük terbiye-hânelerin usul ve nizamı üzre şâkirdânı, fakat haftada bir kere hânesine ve anası ve babası yanına gidip, ma'dâ vakitlerinde kaide üzre, aled-devâm tahsil-i ulûm ile meşgul olurlar. Ve bunların me'külât ve melbûsât vesair masârifât-ı lâzımelerini sene ve sene peder ve akrabaları mekteb müdiri tarafına i'tâ ederler. Çünkü bunların ulûm-ı nakliyeden ma'dâ ulûm-ı akliyyeden olan hikmet ve hey'et ve tabâbete ve mûsikîye ve alel-husus fûnûn-ı harbîye ve bahrîye ve usûl-i politika-i düveliye ve maârif-i sâireye i'tibârât-ı müfritaları olduğundan, onların mahsus mektepleri olarak, usulü veçhile tahsil ederler ve bunlardan başka kâffe-i tabâyi'-i eşyaya kesb-i vukuf etmek dahi usûl-i mer'iyyeden bulunduğundan, bilcümle hayvânât ve madeniyyât ve nebâtâtın keyfiyyât ve te'sirâtını dahi tecrübe ile her biri fûnûn-ı mahsusa hükmünde olarak, iktizâsını tahsil ederler ve yalnız ilmiyle kanaat ve iktifa etmeyip, tecrübe-i ameliyyesi dahi istihsâl olunmak üzre, meselâ, her iklimde bulunan zî-rûh kâffe-i hayvânâtın mürde ve kadîdleri ve berr ve bahrda olan bilcümle madeniyyâtın numuneleri bilâd-ı bâride ve hârrede bulunan kâffe-i eşcâr ve nebâtâtın nümûne ve bahçeleri mevcut olarak, ledel-hâce re'yü'l-ayn müşahede ederler”.

³¹⁵ Sadık Rifat Paşa, Sadık Rifat Paşa, “Avrupa'nın Ahvâline Dair Risale”, *Asâr-ı Rifat Paşa*, İstanbul, 1275, s. 9

³¹⁶ Mustafa Sâmî Efendi, *Avrupa Risalesi*, İstanbul 1256, s. 26. 2. a. e., s. 31. 3. a. e., s. 35, 36

vurgulayarak; Avrupa’da çıkan günlük gazeteler yoluyla toplumun bilinçlendirildiğini açıklamıştır. Rifat Paşa bu anlamda Reşid Paşa ve Padişah Abdülmecid’in eğitimsel düşüncelerini de etkilemiştir. Toplumun modernleşmesi için eğitim kurumlarının modernleşmesi ve yeniliklerin eğitim kurumları aracılığı ile halka tanıtılmasının sağlanabileceğini önermiştir. Tanzimat reformlarını benimsemiş yetenekli devlet memurları yetiştirilirse toplum ile devlet arasındaki bağın daha sağlıklı kurulabileceğini öne sürmüştür. Burada memurların kalemiye sınıfındaki ağıdalı bir dil değil sade ve halkın anlayabileceği bir dil kullanacak şekilde eğitilmesinin Tanzimat reformlarının başarısı için gerekli olduğunu dile getirmiştir.³¹⁷ Nitekim Tanzimat’ın ilanından sonra Padişah Abdülmecid’in ülkeyi gezerken toplumun Tanzimat reformlarından haberdar olmadığını görerek Meclis-i Vâlâ’ya bu konuda eğitim yoluyla bir şeyler yapılması gerektiğini söylemiştir. Daha sonra Meclis-i Maarif-i Muvakkat kurulmuş ve eğitimle ilgili yeniliklere hız verecek yasal ve politika metinlerinin oluşturulmasına başlamıştır. Ayrıca Tanzimat Fermanında yer alan hak, hukuk ve özgürlük vb. maddelerin Rifat Paşa’nın risalesinden etkilenecek yazıldığı da belirtilmiştir.³¹⁸ Bilim ve fenle ilgili olarak Mustafa Reşid Paşa’nın Encümen-i Daniş’i kurması, Darülfünun’un oluşturmak istemesi gibi konularda Sadık Rifat Paşa’dan etkilendiği söylenebilir. Bu konular ileride ayrıntılı biçimde tartışılmıştır. Encümen-i Daniş’in açılışında Mustafa Reşid Paşa konuyla ilgili doğrudan yazılı görüş bildirmiştir. *"Asrın icabettirdiği ilmin memlekette intişarı ve vatandaşın bundan istifadesi sağlanmalıdır. Umumi seviyeyi yükseltmek için bir Darülfünun tesisi ve Darülfünun binasının ikmaline kadar, okutturulacak kitapların ihzarı için de bir Encümen-i Daniş'in ihdası lazımdır"* diyerek yükseköğretim konusunda ilk önemli adım atılmasını sağlamıştır.³¹⁹ Reşid Paşa Encümen-i Daniş’in açılışında yapmış olduğu konuşmada da devletin ilerlemesi ve gelişmesi için böyle bir kurumun gerekli olduğunu dünya ve ahirette kişileri mutluluğa ve kurtuluşa götürececek bilimlerin gelişmesi, bu kurumu oluşturmak için Padişahın özel çaba gösterdiğini ve kısa sürede bu kurumun açılmış olduğunu dile getirmiştir.³²⁰ Darülfünunun açılması

³¹⁷ Bkz. Sadık Rifat Paşa *Avrupa Ahvaline Dair ...*, s. 27, 29,. Her iki bürokratin görüşleri arasında oldukça fazla benzerlik vardır. İki risale de okunduğunda birbirinin benzeri görüşleri sunması yazarların yazdıklarından haberdar oldukları izlenimi yaratmaktadır.

³¹⁸ Bkz. Kuran, a.g.m. s.1452.

³¹⁹ Bkz. *Muherrarat-ı Nadire*, Cüz: 3, s. 102-106

³²⁰ BOA., İ. MVL.208 – 6740 15 Nisan 1851 , H.13 Cemaziyelahir,1267 Ayrıca.Bkz. Cevdet, Tezakir s. 56-57 Ayrıca Bkz. Gencer, Ali İhsan, “Encümen-i Dâniş ve Mustafa Reşid Paşa”, Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987, s. 31-37.Bkz. Akyıldız, *İlk Türk Akademisi Encümen-i Daniş'in Kuruluşu ve Faaliyetleri*, Ankara, TÜBA yayınları, 2018, s. 11 ve diğerleri , Encümen’i Daniş’in oluşturulmasında Mustafa Reşid Paşa’nın önemli rol oynadığı bilinmektedir. Reşid Paşa daha önce Belçika Arkeoloji Akademisi, Académie d’Archéologie de Belgique, şeref üyeliğine seçilmiş ve kendisine nişan takdim edilmiştir. Mustafa Reşid Paşa’nın yanı sıra, Âli Paşa’nın da şeref üyeleri arasında yer aldığı belirtilmiştir. Ayrıca Bu dönemin bürokratlarından Keçecizade Mehmed Fuad Efendi ile Safvet Mehmed Esad Efendi 1850 yılında American Oriental Society’nin şeref üyeliğine seçilmişlerdi. Ayrıca Kemal Paşa da Fransız Bilimler Akademisi olarak bilinen “Société Asiatique”e “Inspecteur Général Des Écoles De l’Empire Ottoman (Osmanlı Mekâtib-i Umumiye Nazırı ya da Müfettişi)”sıfatıyla üye olarak atanmıştır

için Osmanlı devlet adamları üç kez çaba göstermiş ancak 1900 yılında gerçek anlamda kurulabilmiştir.

Mustafa Sâmî Efendi, risalesinde Avrupa'da gördüğü şeyler hakkında önemli bilgiler vermiştir. Sami Efendi'nin risalesinin konumuz açısından en önemli yönü Avrupa'daki bilim ve teknoloji konusuna ilişkin aktardığı gözlemleridir. Sami Efendi, Avrupa'da özellikle Fransa'da halkın okur-yazarlık düzeyinin oldukça yüksek olduğu sıradan insanların okuma-yazma ve dört işlem becerilerine sahip olduğunu ifade etmiştir. Avrupa'da engellilerin bile eğitim aldığını ve kendi kendilerine yeter hale geldiklerini açıklamış ve eğitim süresinin sekiz-on yıl sürdüğünü eklemiştir. Bunun yanı sıra toplumun okur-yazar olması nedeniyle dergi ve gazete okuma oranının yüksek olduğu ve çok çeşitli kitapların satıldığını, bilimsel eserlerin yanı sıra gündelik konuları ele alan kitap ve dergilerin de yaygın olduğunu dile getirmiştir. Böylece Avrupalıların hem kendilerine hem de başkalarına yararlı olduğunu ve cehaletin hoş görülmediğini yazmıştır. Bilimin böylece geliştiğini ve toplumda bilime özel önem verildiğini şöyle açıklamıştır: “Örneğin geometri bilimi aynı zamanda cebirin gelişmesini sağlıyor ve gemicilik aletleri yapabiliyorlar. Hesaplamalar sayesinde kısa zamanda üretim yapabiliyorlar. Kimyanın gelişmesi baskı ve yazı malzemelerinin daha hızlı üretilmesine yol açıyor. Dillerini gereksiz sözcük kullanımıyla kullanılmaz hale getirmiyorlar söyleyeceklerini kısa ve net söylüyorlar. Yeni kitap ya da eser yazana ödül (telif olmalı) veriyorlar ve hak ettiği saygıyı gösteriyorlar böylece kimsenin emeği boşa gitmiyor...”. Bu durum daha sonraki yıllarda Telif-Tercüme faaliyetlerinin hızlanmasını ve Tercüme bürosunun kurulmasına yol göstermiştir denilebilir.

2.1.4. Osmanlı Milliyetçiliği: Eğitimde Eşitlik- Özgürlük- Karma Eğitim

Tanzimat döneminde eğitim politikasının en temel unsurlarından birisi “Osmanlılık” kimliği ve bu kimliği besleyecek olan modernizmdir. Modernizm ise “medeniyetçilik” ile özdeşleşmiştir. Bu olgu pozitivizmin gölgesinde gelişim göstermiştir. Laik anlayış ise Tanzimat modernleşmesinde “devletin mecburi” olarak başvurduğu bir kavram olmuştur. İnsan hakları ve eşitlik gibi kavramlar da Aydınlanma düşüncesinin yansıması olarak eğitimde politika haline gelmiştir. Bu düşünceler sistemli değil ancak ana hatlarıyla Tanzimat bürokratları tarafından gazete ve dergiler ile resmî belgelerde dile getirilmiş ve topluma aktarılmıştır. Bu düşünceler aynı zamanda Osmanlı tebaasının tümünü eğitmek, karma eğitim vermek gibi anlayışların ilk izleridir. ‘Espirit des Lois’ (Kanunların Ruhu) ve ‘Contrat Social’ (Toplum Sözleşmesi) gibi eserler bu düşüncelere ilham kaynağı olmuştur denilebilir. Bu anlayışlar toplumu oldukça yavaş etkilemiştir. Milliyetçilik anlayışının gelişmesinde Sırbistan'ın özerkliğini elde etmesi (1804-1815) Yunanlıların Osmanlı Devleti'ne karşı isyanı ve bağımsızlığını kazanması (1830), Rusya'nın Osmanlı Devleti'ndeki Panslavizm'i

körüklemesi ile Avrupa'daki birçok devletin Osmanlı'daki gayrimüslimler ile azınlıkları desteklemeleri önemli rol oynamıştır. II. Mahmud Yunan isyanı sonrasında Balkanlarda hızlanan milliyetçiliğe karşı “Osmanlılık ya da Osmanlı Tebaası” kavramını ortaya atmıştır. Tanzimat Fermanı ve Islahat Fermanı ve Kanun-i Esasi ile Osmanlı tebaasının eşit olduğu vurgusunun sürekli yapılmasının amacı aslında Osmanlı üst kimliği ile Osmanlı vatandaşı kavramını geliştirmektir. II. Mahmud'un “...ben tebaanın Müslümanını camide, Hristiyanını kilisede, Musevisini de havrada fark ederim, aralarında başka bir güne fark yoktur. Cümlesi hakkındaki muhabbet ve adaletim kavidir ve hepsi hakiki evladımdır” düşüncesinin yansıması olduğu görülür. II. Mahmud dini ayrımları ve değerleri referans almış buna karşın Reşid Paşa ve diğer Tanzimat aydınları etnik ve laik değerlere başvurarak vatandaşlık kavramını geliştirmeye çalışmışlardır.³²¹ Tanzimat bürokratları Osmanlı tebaasının tümüne açık olan eğitim kurumlarını kurup açarak toplumu bir amaç çerçevesinde birleştirebileceklerini düşünüyorlardı.³²² Böylece ümmet anlayışından millet anlayışına doğru yönelme başlayacağını ummuşlardır. Başta Reşid Paşa olmak üzere Tanzimat bürokratları bu amaca ulaşmak için önce askeri, siyasi ve ekonomik düzenlemeleri yapmışlar ancak bunların işlemediğini görünce eğitime yönelmişlerdir.³²³

Eğitim politikasında öngörülen Osmanlılık aslında Osmanlı Devleti'nin siyasi birliğinin korunması amacıyla geliştirilmiştir. Farklı milletlere mensup olan kişilerin eşit haklara sahip olmasını amaçlayan bu anlayış aslında milliyetçiliğe karşı Osmanlı milliyetçiliği ile cevap verme görüşü olarak kabul edilebilir. Tanzimat döneminde ve Islahat Fermanı sonrasında bu tür uygulamaların eğitimde ağırlığının arttığı ve eğitim politikasının önemli boyutunu oluşturduğu bilinmektedir. Tanzimat bürokratları başta Sadık Rifat Paşa olmak üzere azınlıklar için belli haklar verilmesini önermişlerdir. Nitekim 1838 tarihli Meclis-i Umur-ı Nafia layihasında da eğitimle ilgili konularda değişiklik yapılması istenmiştir. Reşid Paşa Osmanlılık ve laik eğitim politikası oluşturabilmek için eğitim kurumlarının hiçbir dini cemaate ya da etnik gruba bağlı olmaksızın devletin belirlediği ilkelere ve öğretim anlayışı geliştirilmek istenmiştir. Böylece var olan okullar din ve etnik kökene bakılmaksızın her millete açık olacaktır. Bu ilkenin uygulamaya geçmesi için devletin kurumlarında eğitime sahip çıkacak ve yönlendirecek kadroların yetiştirilmesi ön plana alınmıştır.³²⁴ Bu çabaların gerçekleşmesinde Reşid Paşa'nın etkisi oldukça büyüktür. Eğitim

³²¹ Ömer Çaha, , *Osmanlı'da Sivil Toplum*, s. 96.

³²² Bkz. Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, s. 2, Ayrıca Bkz. Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, ss. 50-76, Ercüment Kuran, 19. yy'da Milliyetçiliğin Türk Eliti Üzerindeki Etkisi", *Ortadoğu'da Modernleşme*, Der. William R. Polk-Richard L. Chambers, insan Yay., İstanbul 1995, s. 156

³²³ Carter V. Findley, *Kalemiye'den Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, Çev. Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996, s. 34.

³²⁴ Bkz. BOA., HR.MKT.203 /75, H.05 Muharrem 1274 tarihli irade ile Osmanlı Devleti genelinde nüfus sayımı yapıldıktan sonra ortaya çıkan duruma göre Mekteb-i Tıbbiye'ye gayrimüslim öğrenci alınmasına karar verilmiştir. İlber Ortaylı, “Osmanlı Devleti'nde Lâiklik Hareketleri Üzerine”, *Türk Siyasal Hayatının Gelişimi*, (Ed. Ersin Kalaycıoğlu- A.Y. Sarıbay), İstanbul 1986, s 168.

politikasında laik ya da dünyevi eğitim anlayışını yerleştirmek ve Osmanlı vatandaşı kavramını geliştirerek herkesin eğitime sahip çıkmasını sağlamak için rüşdiyelerin açılmasına özel önem vermiştir. Böylece laik eğitimi benimsemiş ve aynı zamanda devlete bağlı “yeni bürokrat” yetiştirmek ön plana alınmıştır. Bu çabanın en ilk örneği Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye’dir. Padişah bizzat ferman çıkararak Osmanlı uyruğunda olan herkesin okula kabul edileceğini emretmesidir. Aynı zamanda okulun kadrosunda da gayrimüslimlerin çalışmalarına izin verilmiş, karma (muhtelit) eğitim yapılmaları planlanmıştır.³²⁵ Okulda yemekler, dini bayramlar gibi uygulamalara yer verilerek farklı milletlerin okula devam etmesi sağlanmak istenmiştir. 1 Mart 1846’da çıkarılan Tahrirat-ı Umumiye³²⁶ ile vatandaşlık kavramı resmileştirilmiştir. Encümen-i Daniş ve Darülfünun’un oluşturulmasına yönelik iradelerde yabancı bilim insanlarının yanı sıra Osmanlı tebaasına mensup Rum bilim insanlarının yer alması bu çabanın sonucudur.³²⁷ Benzer uygulamalar öğrenim amacıyla yurt dışına öğrenci gönderilmesi uygulamalarında da ortaya çıkmıştır. Tanzimat sonrasında gayrimüslim tebaaya mensup öğrenciler Avrupa’ya öğrenim almak üzere gönderilmiştir.³²⁸ Osmanlılık anlayışı Islahat Fermanı ile yasal hale gelmiştir. Fermanda: “...İradeye dayalı olarak Devlet- Aliye’nin tebaası hangi din, mezhep ve milletten olursa olsun, yeteneklerine ve becerilerine göre yürürlükteki kanunlar dâhilinde kamu hizmetlerine girmeleri serbesttir. Her millet, ilgili bakanlığın gözetiminde ve kontrolünde eğitim, zenaat ve sanayi mektepleri açabilir. Burada görev yapacak öğretmenlerin atanması, ders programlarını diğer milletlerin katıldığı, idare tarafından oluşturulacak karma bir meclis tarafından onaylatmak ve fermana bağlı olarak açabilirler...” denilerek gayrimüslimlere Meclis-i Maarif’in denetimi altında kendi okullarını oluşturma ve devletin açtığı okullara girme hakkı verilmiştir.³²⁹

³²⁵ Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devleti’nde Millet Sistemi*, İstanbul 1992, s. 76.

³²⁶ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul 1995, s. 166.

³²⁷ Ekmeleddin İhsanoğlu, “Tanzimat Döneminde İstanbul’da Darülfünun Kurma Teşebbüsleri”, *150. Yılında Tanzimat*, Haz: Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1992, 401; Ayrıca Bkz. Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devleti’nde Gayri Müslim Tebaa’nın Yönetimi*, İstanbul 1990, s. 111.

³²⁸ Bkz. Şişman *Tanzimat Döneminde Yurt Dışına...*s.69: Bu dönemde Fransa’ya gönderilen Osmanlı öğrencilerinin sayısı elli beşi Müslüman, otuz sekizi gayri Müslim olmak üzere toplam doksan üçtür. Yine toplam mevcudun kırk ikisini ilim tahsili yapan öğrenciler, staj için gönderilen subay ve doktorlar, elli birini de çıraklık eğitimi yapan öğrenciler oluşturmaktadır. Buna karşılık bu sayının çok az olduğu belirtilmektedir. Bkz. Mustafa Gençoğlu, *Osmanlı Devleti’nce Batı’ya Eğitim Amacıyla Gönderilenler (1830-1908)–Bir Grup Biyografisi Araştırması.*, Ankara. 2008.

³²⁹ Bkz. Islahat Fermanı, Karal, “...irade-i şâhâneme menut olarak tebea-i Devlet-i Âliyye’nin cümlesi herhangi milletten olursa olsun devletin hizmet ve memuriyetlerine kabûl olunacaklarından bunlar ehliyet ve kabiliyetlerine göre umum hakkında mer’iyy-ül-icrâ olacak nizamâta imtisalen memuriyetlerde istihdam olunmaları ve saltanat-ı seniyyem tebaasından bulunanlar mekatib-i şâhânemin nizamât-ı mevzualarında gerek since ve gerek imtihanca mukarrer olan şeraiti ifâ eyledikleri takdirde cümlesi bilâ-fark ve temyiz Devlet-i Âliyye’nin mekatib-i askeriye ve mülkiyesine kabûl olunması ve bundan başka her bir cemaati maarif ve hiref ve sanayie dair milletçe mektepler yapmağa mezmûn olup, fakat bu makûle mekatib-i umûmîyenin usûl-i tedrisi ve muallimlerinin intihâbı âzâsı taraf-ı şâhânemenden mansûb muhtelit bir meclis-i maarifin nezaret ve teftişi tahtında olması ve ehl-i İslâm ile Hristiyan vesair tebea-i gayr-i müsleme meyanesinde...”

Islahat Fermanı'na bakıldığında Osmanlı tebaasının millet ayrımından uzaklaştırılarak gerekli yasal düzenlemelere uymak kaydıyla herkesin askeri ve sivil okullara kabul edilebilme ve her cemaate kendi okulunu açma serbestisi verdiği görülecektir. Islahat fermanında doğrudan batılı eğitim anlayışının alınmasına yönelik vurgular batılı anlayışın resmi olarak kabul gördüğünü göstermektedir. Fermanda bu olgu “...*maarif ve ulûm ve sermaye-i Avrupa'dan istifadeye bakılması esbâbının bi-l-etraf mütalâasıyle pey-der-pey mevki-i icrâyâ konulması*” biçiminde yer almıştır. Islahat Fermanı'nın ilan edilmesi ve gayrimüslimlerin belli haklar elde etmesi ile birlikte Osmanlı Devleti eğitim politikasında yeni bir döneme geçilmiş ve karma (muhtelit) eğitim düşüncesi daha belirginleşmiştir. Doğu Sorunu (Şark Meselesi), Milliyetçilik vb. nedenlerle devleti bir arada tutabilmek için Avrupa'ya ödünler verilmiş ve eğitim sistemine yabancı ve azınlık eğitim kurumlarının girmesine izin verilmiştir. 1856 yılından sonra Osmanlı Devleti'nde bütün vatandaşların eşit haklara sahip olduğu fermanla kabul edildikten sonra yönetimle ilgili konular yenilenmiş ve eğitim kurumları yapılacak diğer reformlar için kilit öneme sahip olmuştur (Galatasaray lisesin açılışı). 1856 Paris antlaşması ve Islahat Fermanı ile Avrupa ile olan siyasi ve iktisadi ilişkiler neticesinde Avrupa'daki vatandaşlık ve insan hakları kavramları Osmanlı Devleti'ne de girmiştir. Islahat Fermanı Gayrimüslimlere eğitim konusunda önemli haklar vermiştir. Tanzimat sonrasında kendi okullarını açma çabaları yoğunlaşmıştır. Tanzimat bürokratları Avrupa'da gelişen milliyetçiliğin Osmanlıdaki etkilerini azaltma ya da önlemek için her millete eşit haklar vermek ve eşitlik ilkesine dayalı siyasi anlayış geliştirmek gerektiğini belirtmişlerdir. Örneğin Ali Paşa'ya göre devletin birliğini sağlamak için tebaanın din ve mezhepten farklı olarak eğitim paydasında kaynaştırılmalıdır.³³⁰

Ayrılıkçı hareketleri önlemek için karma (muhtelit) eğitim ve Osmanlı vatandaşlığı kavramına dayalı olarak askeri okullar ve sivil okullara gayrimüslimlerin alınması gibi uygulamalara yer verilmiş “Osmanlı vatandaşlığı” kavramı işlenerek toplumsal çözülme önlenmek istenmiştir. Eğitim sisteminde merkezîyetçilik görünür hale gelmiş ve eğitim kurumları aracılığı ile Tanzimat kültürü adı verilen üst kültür formüle edilmiştir. Bu kültür okullar, ders programları ve kitaplar aracılığıyla topluma aktarılmıştır. Ancak, toplumun bu kültüre yabancı olması ve cemaatler ile dini yapının toplumda güçlü oluşu gibi nedenlerle batılı eğitim anlayışı küçük bir azınlık tarafından kabul edilmiştir. Osmanlı Devleti'nde eğitim kurumları ve devlet bürokrasisinde daha fazla azınlık mensubuna yer verilmiştir. Aynı zamanda yükselen milliyetçilik³³¹ akımına karşı koyabilmek için eğitim sisteminde yerel milliyetçilik olarak “Osmanlılık” politikası uygulanmaya başlamıştır. Osmanlı Devleti içindeki farklı milletleri bir arada tutabilmek için “Osmanlılık” idealinin toplumu

³³⁰ Akarlı, *Ali Paşa'nın ...* 1978, s. 6,7, 16

³³¹ BOA., HR.SYS.1481/ 64 02 Nisan1889 Sırbistan: Sırp milliyetçilik ideolojisi ve eğitiminin Osmanlı tebaası arasında yayıldığına dair Narodni Dnevnik gazetesinde çıkan makale.

kaynaştıracak bir öge olarak görmüşler ve bundan yararlanmak istemişlerdir. Bu düşünce ilk kez resmi olarak Meclis-i Vâlânın 1846'da hazırlamış olduğu mazbatada, oluşturulacak olan Darülfünûna Osmanlı tebaasından herkesin başvuracağı ve öğrenci olabileceği hükmü konmuştur.³³² Encümen-i Daniş kurularak ders kitabı ve materyallerin hazırlanmasının hükmüne bağlanması da önemlidir. Her ne kadar kurum istenen başarıyı sağlayamamışsa da ders kitapları yoluyla kültürel ve siyasi bütünlüğü sağlama yolunda önemli bir adım sayılmalıdır. Tanzimat öncesinde çıkan hemen her resmi metinde bilim ve fen kavramı özellikle vurgulanmış, din dersi vurgusu yapılmamıştır. Bununla birlikte ders çizelgelerine bakıldığında bu tür derslerin olduğu görülecektir. Gayrimüslimlerin padişaha ve devlete bağlı olmalarını sağlayarak, “Osmanlı ulusu” bilincini geliştirmeleri beklenmiştir. Gayrimüslimlere Osmanlı Devleti’nde yeni açılan öğretim kurumlarına devam hakkı verilmesinin yanı sıra “ulus” bilincini oluşturmak için ders çizelgelerine Osmanlı Tarihi, Coğrafya gibi dersler eklenmiştir. Aynı şekilde bu dersleri azınlıkların kendi dillerinde öğrenmelerine ve dini eğitimlerini de kendi dini liderlerin önerileri doğrultusunda düzenlemelerine izin verilmiştir. Aynı şekilde nüfusu belli sayının üzerinde olan yerlerde karma ya da ayrı ayrı rüşdiyeler açılması da bu politikanın ürünüdür.³³³

Burada Osmanlı Devleti’nde yaşanan çelişkili bir duruma da dikkati çekmekte yarar vardır. Gayrimüslimlere tanınan bu ayrıcalığın tersine Osmanlı içindeki heterodoks unsurlara tam tersi davranılmıştır. Tanzimat döneminde eğitim politikasında dini unsurların da yer aldığı özellikle heterodoks Müslüman toplulukların dini eğitimini sünnileştirmek yönünde uygulamaların varlığı da bilinmektedir. Yeniçerilerle olan bağlarından dolayı bazı Bektaşî tarikat temsilcileri askeri ve idari alanda söz sahibi olmuşlardır. Yeniçerilerin ortadan kaldırılmasından sonra (1826) devletin bu gruplara karşı olan tutumu değişmiştir. Bunun yanı sıra Protestan misyonerlerin bu grupları hedef alması nedeniyle bu dönemde Bâb-ı Âlî, heterodoks unsurları Sünni inanç doğrultusunda yetiştirmeye yönelik eğitim politikaları geliştirmeye yönlendirmiştir. Öğretmen ve eğitici olarak ulemadan yüksek maaşla kişiler bu grupların yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde açılan okullara tayin edilmişlerdir. Bu bölgelerde iptidai düzeyinde okullar açılarak en küçük yerleşim birimlerine kadar yaygınlaştırılıp buraya Sünni muallimlerin atanmasına ilişkin uygulamalar yapılmıştır.

Bu dönemden sonra ders kitaplarında “Osmanlılık” “vatandaşlık” “özgürlük” gibi kavramlar eğitimsel söyleme girmiştir. 1857’de oluşturulan maarif nezareti aracılığıyla bu tür düşünceleri sürekli olarak vurgulanmıştır. Maarif Nezareti ile alt birim olarak karma meclisler oluşturulmuş ve

³³² Layihanın tam metni için Bkz. Takvim i Vekâyi. Def’a 303. 27 Recep 1262 (21 Temmuz 1846)

³³³ M. Cevâd, *Türk Maarif Tarihi*, s. 93. 113-115.

3 Osmanlıcılık politikası hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Davison, age., s. 26 – 27, 39 vd.; David Kushner, *The Rise of Turkish Nationalism 1876 -1908*, London, 1977, s. 3-7, Şükrü Hanioglu, “Osmanlıcılık”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 5, İstanbul, 1985, s. 1391. Ayrıca Bkz. Bernard Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, çev. Metin Kırıatlı, Ankara, 1993, s. 86, Sibel Bozdoğan-Reşat Kasaba, *Türkiye’de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*, İstanbul, 1998, s. 16 -17, 24.

gayrimüslim tebaanın temsilcileri de eğitimle ilgili konularda görüş bildirmiş ve politikalara belli ölçüde katkıda bulunmuşlardır. Eğitim yoluyla kalkınma ve ilerlemeyi sağlamak için yeni okullar açılmış ancak geleneksel öğretim kurumlarından gelen öğrencilerin seviyelerinin düşük olması nedeniyle yeni açılan okulların niteliğine yönelik uygulamalar öncelik kazanmıştır. Bunlar içinde kurumların burslu hale getirilmesi, öğrencilerin seçilerek alınması ve öğretim kurumlarını bitirdikten sonra bürokratik kadrolara atanması gibi uygulamalar buna örnek verilebilir. Eğitim kurumlarına kabul edilen öğrenci profili değişmeye başlamış ve eğitim kurumları aracılığıyla sosyal hareketlilik sağlama yönünde adımlar atılmıştır. Bütün bu çabalara rağmen öğretimin kalitesi istenen düzeye çıkmamıştır. Tanzimat döneminde tereddütle ele alınan eğitim çalışmalarının niteliğini artırmaya yetmemiş ve ülke geneline yayılamamıştır. Tanzimat bürokrasisi eğitim sistemi ve uygulamalarla ilgili kararları tek bir merkezden kontrol etme yönündeki eğilimleri hem bakanlık hem de yasal temellerini oluşturulmasına dayanır. Bürokrasinin merkezi olarak düzenlenmesinde Fransız tarzı merkezi yönetim anlayışının taklit edilmesinin de rolü olmuştur. Devleti merkezden yönetmeyi planlayan padişah ve bürokrasi kadrosunu bu anlayışı benimseyerek eğitimle ilgili düzenleme ve yönetsel kurumların oluşturulmasıyla en azından devletin ihtiyaç duyduğu alanlara yönelik kurumlar daha rahat açılmış ve öğretim programları dönüştürülebilmıştır. Maarif Nezareti'nin kurulmasıyla birlikte eğitim büyük ölçüde merkezden sevk ve organize edilmiştir. 1857'de kurulan Maarif-i Umumiye Nezareti ile bütün okullarda Osmanlılık düşüncesinin kurumsal olarak da yerleşmesine yönelik politika geliştirme çabaları hız kazanmıştır. Nitekim 3 Mart 1861 yılında "Maarif Nezaretinin Vazifelerine Dair Mevad" ile gayrimüslimlerin de eğitim yönetiminde söz sahibi olmalarının sağlanması için Meclis-i Muhtelit (karma meclis) kurulması da planlanmıştır. Taşra teşkilatına ilişkin yapılan düzenlemeler ile bu meclisler eyalet, sancak ve kazalarda da oluşturulmuştur. Eğitim-öğretimin Türkçe yapılması istenmiş ve Osmanlı Devleti'nin açtığı okulları bitiren gayrimüslimlerin devlet kademelerinde görevlendirilmesinin yolu açılmıştır

Eğitim kurumlarını merkezden sevk ve idare ederek standart öğretim programları ve ders çizelgeleri hazırlayarak üniter devlet yapısını eğitimle destekleme yönünde adımlar atılmıştır. Bu nedenle taşradaki eğitim kurumlarının açılması, ders çizelgelerinin belirlenmesi ve öğretmen atamaları³³⁴ ile ilgili sorumluluklar alması için merkezi örgütün yapısı güçlendirilmiş ve yetkileri artırılmıştır. Merkezden hazırlanan öğretim programları, okul oluşturma ve ders çizelgelerinin hazırlanması ve yerelde de uygulanmasına yönelik talimatnameler hazırlanarak standart eğitim

³³⁴ BOA.İ. MVL 444/ 19767 1 Mart 1861, (H.18 Şaban 1277) Darülmualimin Nizamnamesi'nin ayrıntıları ve öğrenci alımı ve öğretmenlerin maaşları belirlenmiştir. Daha sonra taşrada öğretmen alımı konusunda bazı ilkeler belirlenmiştir. Bkz.BOA.A.MKT.MVL.125 /74, 7 Mart 1861 (H.24 Şaban 1277) Taşralarda açılan Rüşdiye mekteplerine Darülmualimin talebelerinden muallimliğe elverişlisi bulunmadığından ilgili nizamnameye muvakkaten zeyl yapılarak hariçten muallim tayin edilmesi.

programları uygulanmıştır.³³⁵ Öğretim programlarına Türkçe derslerinin konulması ve matematik ve coğrafya derslerinin azınlıkların kendi dillerinde öğrenmelerine izin verilmesi gibi uygulamalar “Osmanlılık” anlayışının okullar yoluyla yaygınlaştırılmasına yönelik politika uygulamalarına örnektir. Taşrada okutulacak eserler ve çevirilerinin okullara gönderilmeden önce Maarif Meclisi tarafından kontrol edilmesi de bu politikanın bir parçasıdır. Tanzimat döneminde eğitim yoluyla toplumun bütünleşmesini sağlamak ve gayrimüslimler ile Müslümanları bir amaca yönlendirmek eğitim politikasının önemli bir boyutunu içermiştir. 1856 Islahat Fermanı ile gayrimüslimlere her tür okula gitme hakkı verilmiş ancak bu gruplar daha çok yüksek düzeydeki Denizcilik ve Tıp mektebi gibi kurumları tercih etmişlerdir. Orta düzey öğretim kurumlarını farklı nedenlerle tercih etmemişlerdir. Bu durumu çözmek için açılan Mekteb-i Sultani³³⁶ dışında gayrimüslimler büyük yerleşim merkezlerinde kendi okullarına devam etmişlerdir. Gayrimüslimler akademik okullar dışında mesleki ve teknik okullara da ilgi göstermişlerdir. Türkler ise daha çok bürokrat ya da memur yetiştiren okullara gitmişlerdir. Azınlıklar kendi okulları dışında çocuklarını yabancı okullarına ya da yurt dışına öğrenim almaya da göndermişlerdir. Bu olguyu ilk fark eden Midhat Paşa olmuştur. Tuna valiliği sırasında Islahhaneleri açmasının yanı sıra orta öğretim düzeyindeki kurumlara gayrimüslimlerin de devam etmesine yönelik politikalar geliştirmeye öncülük etmiştir.³³⁷

Bütün bu çabalar yeterli görülmemiş Maarif Nazırı Savfet Paşa’nın çabalarıyla 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi oluşturulmuş ve ilköğretim dâhil bütün okullar gayrimüslimlere açık hale getirilmiştir. Ancak Rüşdiyeden sonra gayrimüslimlerin kendi dilinde öğretim yapabilmelerinin önünün açılması bu anlayışla çatışmıştır. Nizamname idadi ve sultanilerde öğrencilerin karma eğitim alabilmeleri ve azınlık okullarında görev yapacak öğretmenlerin Osmanlı Devleti’ndeki okullarından öğrenim girmesi ve mezun olması koşula bağlanmıştır. Devlet eğitimin içeriğini de denetlemek istemiş, okulda okutulacak derslerin ve ders kitaplarının Maarif Nezaretinin denetimine vermiştir.³³⁸ Bu çabaları yalnızca Safvet Paşa değil dönemin ünlü hariciye nazırı daha sonra sadrazam olan Mehmed Emin Ali Paşa da desteklemiştir. Ali Paşa’nın

³³⁵ M. Cevâd, *Maarif-i Umumiye Nezareti...* s. 93. Bkz. s. 113 – 115. Osmanlılık politikası hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Davison, age., s. 26 – 27, 39, Ayrıca Bkz. David Kushner, *The Rise of Turkish Nationalism 1876-1908*, London, 1977, s. 3-7; Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Dogusu*; Şükrü Hanioglu, “Osmanlılık”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 5, İstanbul, 1985, s. 1391. Bernard Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, çev. Metin Kırıatlı, Ankara, 1991, s. 86., Sibel Bozdoğan – Reşat Kasaba, *Türkiye’de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*, İstanbul, 1998, s. 16-17, 24. İstanbul, İzmir, Selanik, Edirne, Bursa, Şam, Beyrut, Trabzon ve Manastır vilâyetlerinde Fransızca dersinin ilköğretim programlarına alınması buna örnek gösterilebilir. Ders programlarında Arapça derslerinin olmayışı hakkında bkz. Öztürk, age., s. 27, 29.

³³⁶ Roderic H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, Princeton, 1963; Fethi İsfendiyaroglu, *Galatasaray Tarihi*, İstanbul, 1952; İhsan Sungu, “Galatasaray Lisesinin Kuruluşu”, *Belleter* 28, 1943, s.345-349.

³³⁷ *Vesâiki tarihîye ve siyasiye*. Hayreddin Nediin. Cüz 4. Sayfa: 75. Ahmet İhsan Matbaası 1326. Bu konuda yapılmış ayrıntılı bir çalışma için Bkz. Bekir Koç, *Midhat Paşa*. "Ankara Üniversitesi." Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2002.

³³⁸ Bkz. BO BOA.Şuray-ı Devlet İ. MMS, 37/1541, 24 Mayıs 1869, (H. 07 Safer 1286).Maarif-i Umumiye Nizamnamesi A. Şuray-ı Devlet İ. MMS, 37/1541, 18 Haziran 1869, BOA. Y. EE.112/6.,

Galatasaray Sultanisinin (bu konu yeni eğitim kurumları bölümünde ayrıntılı ele alınmıştır) açılışında önemli rolü olmuştur. Ali Paşa Girit olaylarını çözerken eğitimin toplumda oynayacağı rolün farkına varmıştır. Gayrimüslim tebaa ile Müslümanların aynı okullarda öğrenim görmesi ile hoşgörü ve saygı ortamının sağlanacağını öngörmüştür.³³⁹ Okulda görev yapacak öğretmenlerin din adamı olmamasına özel önem verilmiştir. Osmanlı hükümeti 150 Müslüman, 150 de gayrimüslim öğrencinin masrafını karşılamayı taahhüt etmiştir. Nitekim okul “Mekteb-i Sultani” 1 Eylül 1868’de farklı milletlerden gelen 341 öğrenci ile öğrenime başlamıştır. Okulun oluşturulmasına ilişkin Ferman 3 dilde (Türkçe, Rumca ve Ermenice) yayımlanmıştır. Böylece kâğıt üzerinde de Osmanlı tebaasının eşitliği ve devletin bütünlüğü kabul edilmiştir. Bu tür okulların sayısı artmıştır. Askeri okullarda da benzeri uygulamalara geçilmiş Mekteb-i Harbiye’ye de gayrimüslimler alınmıştır. Bu uygulama da Fuat Paşa tarafından desteklenmiş ve Müslüman ve gayrimüslimlerden oluşan bir Muhafız birliği oluşturmuştur. Böylece farklı milletler aynı amaca hizmet edecekti. 1869 Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi ile Müslim-Gayrimüslim ayrımı kanuna³⁴⁰ dayalı olarak kaldırılmıştır. Mekteb-i Osmani³⁴¹ adı verilen okullar ile farklı bölgelerde “Osmanlı” tebaası yaratılarak Müslim ve gayrimüslimleri bir amaç doğrultusunda yetiştirmek amaçlanmıştır. Okulların öğretim programları da oldukça laik anlayışla organize edilmiştir. 1869 yılında Osmanlı Devleti’nin resmi eğitim politikası dokümanı sayılabilecek ve dönemin maarif nazırı Safvet Paşa’nın çabalarıyla Maarif-i Umumiye Nizamnamesi³⁴² yayımlanmıştır. Osmanlı tebaasına mensup her bireyin Osmanlı kültürüyle yetiştirilmesi için öğretim programları dönüştürülmüş ve 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile bu politika yasal temele oturtulmuştur. Bu dönemde azınlık ve yabancı okulların kurulması hız kazanmıştır. İngiltere, Fransa hatta Rusya, Osmanlı Devleti egemenliğinde yaşayan Hristiyan toplulukların hamisi olmaları niteliğiyle Paris Antlaşmasının verdiği haklardan yararlanarak Osmanlı Devleti’nin içişlerine karışmışlardır.³⁴³ Eğitim programlarında yerel ve ulusal unsurlara yer vererek kozmopolit yapıya sahip Osmanlı Devleti’ndeki ayrılıkçı hareketleri önleyebileceklerini düşünüyorlardı. “Türklük” kavramının yerine “Osmanlılık” kavramını benimsemişler ve açılacak yeni okullar ile

³³⁹ İhsan Sungu, “Galatasaray Lisesinin Kuruluşu”, *Belleten*, VII/28, Ankara,1943, s 315-347.

³⁴⁰ “Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi”, *Düstur*, I. cilt 1. Tertip, İstanbul 1289, s. 16-18 N. Atuf, a.g.e., s 82.

³⁴¹ BOA., MF. 63 -10. 29 Haziran 1879 (H. 09 Recep 1296)Mekteb-i Osmani kavramı Paris’de Osmanlıların kurduğu okul olmakla birlikte daha sonra ülkenin farklı yerlerinde özellikle her millete mensup çocukların devamı için bu adla oluşturulan okullar olduğu görülmüştür. Örneğin İşkodra’da küşad edilen Mekteb-i Osmani hakkında geniş malumat verilmesi.

³⁴² BOA.HR.TO. 74/61. M-20-01-1865 Fransa Devleti’nin Maarif-i Umumiye Nazarı Viktor de Rui (Birçok kaynaktan Duruy olarak yazılmıştır arşiv belgesindeki bilgi aynı kişiyi kastetmektedir) ile oğlu Mösyö Ernest Anadol de Rui’ye nişan verilmesi talebinin gelmesi Fransa’nın özellikle 1865 yılından itibaren eğitim konularında Osmanlı Devleti’ne destek ve yol gösterici olduğunu göstermektedir.

³⁴³ BOA.HR.İD.1357/ 1 M-12-10-1869 Ayrıca Nizamname hakkında birçok ülkeye bilgi verilmiştir. Fransa’ya ise daha ayrıntılı bilgi verildiği görülmüştür. Ayrıca, Maarif-i Umumiye Nizamnamesi hakkında Fransa’ya Ali Paşa imzasıyla bilgi verilmesi oldukça ilginçtir. Mehmed Ali Paşa imzasıyla Fransızca yazılmıştır Bkz. BOA., HR. İD 1357/ 2, M-21-02-1870

“Osmanlı Mektebi” oluşturmaya çalışmışlardır. Aynı şekilde bürokratik merkezîyetçilik ile batılı tarzda okullarla “Tanzimat”ı benimsemiş bir kuşak oluşturmaya hedeflemişlerdir. Bu anlamda yabancı ve azınlık okullarını denetim altında tutmak da bu kimlik sürecinin bir parçasıdır. Devletin eğitimin yönetim ve denetimini elinde tutmaya çalışması laikleştirme ve modernleştirme yönünde de adımlar atılmıştır. İlmîye sınıfının eğitim üzerindeki etkileri azalmaya başlamıştır. Askeri gereklilikler nedeniyle eğitimde yenileşmeye ilk askeri alanda başlamış daha sonra sivil okullar da aynı ilkeyle oluşturulmuştur. Askeri okullarla değişmeye başlayan eğitimsel dönüşüm ile kurumsal isimlerde de değişimler ortaya çıkmıştır. Eğitim yönetiminde yeni ilke ve anlayışların ortaya çıktığı bu dönemde eğitimle ilgili konularda karar alma sorumluluğu yeni oluşturulan kurum ve kuruluşlar arasında dağıtılmıştır. Yeni oluşturulan eğitim kurumlarının ve anlayışının yerleşmesi için gününbirlik ya da fetvalara dayalı sürekli değişen kararlar yerine kanunlaştırma önemli hale gelmiştir. Ayrıca din ve devlet ilişkilerindeki değişim aynı zamanda eğitim politikasının da “laikleşme” çabaları da resmileşmiştir denilebilir. Osmanlılık siyasi bir eğilim olarak temel eğitimsel metinlere de dönüşmüştür. Farklı dinsel unsurları bir araya getirerek ortak bir kültür oluşturma böylece “Osmanlı” milleti bilinci oluşturma temel aracı eğitim olarak görülmüştür. Maarif-i Umumiye Nizamnamesindeki bazı hükümler Osmanlılık idealinin yansıması olarak görülebilir. İlköğretim düzeyinde verilecek öğretimin Türkçe verilmesi ilk kez bu nizamname ile yasal olarak düzenlenmiştir. Rüşdiye ve üzeri okullarda her cemaat kendi dilinde eğitim verebilecekti ancak Türkçe dersi ve öğretmenini bulunduracaktı.³⁴⁴ Bu düşünce uygulamada başarılı olmamıştır. Osmanlı Devleti içinde Araplar gibi Müslüman milletler bile bu uygulamaya direnmişler, diğer cemaatler de ilkokuldan itibaren kendi dilinde eğitim almışlardır.

Balkanlardaki milliyetçiliğin ve ayrışmanın Osmanlı Devleti’ne zarar vereceğini farkedenden Ali Paşa eğitim yoluyla “Osmanlı kimliği” oluşturma bunu önleyeceğine inanıyordu. 1867’de Padişaha sunmuş olduğu layihada bu olguyu ısrarla dile getirmiş, devletin halkın eğitimiyle ilgilenmesi gerektiğini belirtmiştir. Avrupalı devletlerin gayrimüslimleri kışkırttığını ve azınlık okullarına devam eden çocukların devlete düşman olarak yetiştirildiğini ve bunu önlemek için karma (muhtelit) okulların açılmasının yerinde olacağını vurgulamıştır. Benzer görüşleri Namık Kemal “İbret”de yazdığı makalede dile getirmiştir. Bu konuda şunları söylemektedir: “*Farklı köken ve mezhepten gelen çocukların beraber öğrenim gördüğü okullar yapmalıyız. Çocuklara vatan sevgisi kazandırmalıyız. Bu tür okullarda beraber okuyan çocukların arasına nifak sokulamaz. Aynı okulda öğrenim gören çocukları birbirlerine düşman etmek zordur.*”³⁴⁵ Bu nedenle idadilerin karma (muhtelit) eğitim anlayışına göre oluşturulması buna hizmet edebilirdi.

³⁴⁴ Bkz. BOA.Şuray-ı Devlet İ. MMS, 37/1541, 24 Mayıs 1869, (H. 07 Safer 1286).Maarif-i Umumiye Nizamnamesi

³⁴⁵ Namık Kemal, İmtizaç-ı Akvâm, *İbret*, 20 Haziran 1288 (1872).

Aynı kaygıyla Darülmualimin'e de gayrimüslimlerin kabul edilerek rüşdiyelerde öğretmenlik hakkına sahip olmaları beklenmiştir.

Benzer uygulamalara Balkanlarda da başvurulmuş ancak olumlu sonuç alınamamıştır. Midhat Paşa'nın Tuna valisiyken oluşturmuş olduğu müslim ve gayrimüslimleri bir potada eritmeye yönelik ıslahhane çabalarının uzantısı olarak önce Galatasaray Sultanisi daha sonra 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile yasal temeller oluşturulmuş farklı cemaatlerden gelen çocukların bir arada eğitim almaları ile tebaanın bütünleştirileceği öngörülmüştür. Osmanlı kimliği yaratma konusunda okullar ve dolayısıyla eğitim kurumları önemli işlevi yerine getirmiştir. Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile sıbyan mektebi ve rüşdiyelerin cemaatlere bağlı olarak açılabilceği öngörülmüşse de idadi ve sultaniler ile daha sonra oluşturulacak olan Darülfünun 'un karma olmasının kabul edilmesi Osmanlılık bilincininin eğitim anlayışına girimsi açısından anlamlıdır. Yeni açılan eğitim kurumlarının Osmanlı tebaasından olan herkese (müslim-gayrimüslim) açık olması, okulların denetiminin bakanlığa verilmesi ile halkın eğitim alma eşitliği yönünde bir çaba olarak görülebilir. Ziya Gökalp bu konuda şunları söylemektedir: “Tanzimat bürokratları çağdaş eğitim anlayışını açıkça Osmanlı Devleti'ne yerleştirmeye çalışıyorlardı. Ancak bu çabayı yavaşlatan iki önemli olgu vardı. Birincisi geleneksel eğitim kurumları olan medreselerin sistem içindeki yeri, diğeri de Osmanlı Devleti'ndeki “milliyet” sorunuydu. Tanzimat bürokratları çağdaş eğitimi Osmanlı Devleti'ne yerleştirmeye çalışırken bir yandan medreseyi rahatsız etmek istemiyordu. Diğer yandan da Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında eşitlik ilkesine göre gayrimüslimlerin kendi okullarını açmalarına izin vererek kendileriyle çelişmişlerdir.”³⁴⁶ Bu nedenle “Osmanlılık” ya da tebaayı tek bir eğitim anlayışı altında toplamak Tanzimat dönemi eğitiminin temel politikası olmuştur. Tanzimat sonrası okullar İslami ideolojinin yerine Osmanlılık gibi siyasi ideolojileri de aktarmışlardır. Osmanlılık ideolojisinin bu okullar aracılığı ile aktarılması umulmuştur.

Osmanlılık ideolojisini sürdürebilmek için “millet” kavramında değişim öngörmüş böylece dinsel otoritenin elindeki “şeri” eğitim “muhtelit” eğitime dönüştürülürken kaçınılmaz olarak dini unsurlardan sıyrılma başlamıştır. Devlet, eğitimi kendi denetimi altına alarak dünyevi/laik bir düzleme çekmiştir. Aynı şekilde “Osmanlılık” kavramıyla birlikte eğitim yönetiminden sorumlu birimlerin oluşturulmasıyla da eğitim politikasında kurumsallık başlamıştır. Ancak dikkatli bakıldığında eğitimle ilgili düzenlenen politika belgelerinde modernizmin yanı sıra “dinsel bir kabul”ün gerekliliğinin de her zaman ön koşul olduğu görülecektir.

³⁴⁶ Ziya Gökalp, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muassırlaşmak*, Ayrıca Bkz. BOA.HR. SFR.116/27 Osmanlı tebaası arasında siyasi ve sivil eşitlik prensibini ön gören (gayrimüslimlere tanınan imtiyazlar) 1856 Islahat Fermanı'nın ilanından beri gerçekleştirilen liberal karakterli bir seri reformlar ve Girid meselesi üzerine Hariciye Nazırı Fuad Paşa'nın mülahazalarını havi layihası

Bütün bunlara rağmen Osmanlı Devleti'nin tarihsel konumu ve geleneklerinde yer alan ümmetçilik anlayışı eğitim politikalarının laikleşmesi önünde büyük engel olarak kalmıştır. Farklı din, milliyet ve dünya görüşüne sahip “milletler”den bir Osmanlı milleti oluşturmak için eğitime başvurulmuş ancak bu çaba da başarısız olmuştur. Osmanlı milliyetçiliği anlayışını yaymak için ders kitapları ve okullardan yararlanma yoluna gidilmiş ancak uluslaşma ve burjuva anlayışının etkilediği “milletler” hem kendileri istememiş hem de dış müdahalelerle kendi içlerine daha fazla kapanmışlardır. 1871’de Ali Paşa’nın ölmesinin ardından Bâb-ı Âlî saray karşısında güç kaybetmiş ve yenilikçi Tanzimat bürokrasinin yerini Padişah-Sadrazam ikilisinin oluşturduğu tutuculuk almıştır.³⁴⁷

Daha sonraki yıllarda Midhat Paşa Tuna valiliği döneminde o bölgede bulunan sıbyan mektebi ve rüşdiyelerin verdikleri eğitimi yetersiz görmüş ve bu okullara bölgede bulunan Bulgar çocukların da devam edebilecekleri “Karma Okul” projesi geliştirmiştir. Dini cemaatlerin desteği ile Hristiyan ve Müslüman okullarının birleştirilebileceğini, öğrencilerin aynı okullarda öğrenim görmesinin sağlanabileceğini düşünüyordu. Midhat Paşa bu okullara Türkçe, Osmanlı Tarihi ve Coğrafya gibi derslerin eklenmesini böylece Osmanlı vatandaşlığı kavramını geliştirmeyi umuyordu. Bu düşünceler her ne kadar Midhat Paşa’ya atfedilirse de Namık Kemal’in etkisi olduğu da kabul edilmelidir. Balkanlarda Hristiyan azınlığın okullarının Islah edilmesini ve Fransızca yerine derslerin Türkçe okutulmasını önermiştir. Ona toplumun birbirini anlayabilmesi ve kaynaşabilmesi için konuşulan dili yaygınlaştırmanın önemli olduğunu belirtir. Midhat Paşa sıbyan mektebi, rüşdiye ve idadi olmak üzere üç tip okulun nüfus yapısına göre köylerde, kasabalarda ve vilayet merkezlerinde açılması için çaba göstermiş fakat yerel milliyetçilik daha baskın olmuş yapılmak istenenler başarıya ulaşamamıştır.³⁴⁸

Tanzimat bürokratlarının “Osmanlı tebaası”nın bütünlüğü ve vatanseverliğine ilişkin düşüncesi Alman İmparatorluğu nasyonalizmini andırır. Milliyetçilik yeni bir ulus yaratmaktan çok Osmanlı tebaasını bir arada tutmayı hedefleyen “vatansever”likle eş anlamlı kullanılmıştır. Osmanlılık ideali Fransız devriminin milliyetçilik anlayışına zıt hatta onun etkisini azaltmaya yönelik bir düşüncedir. Farklı milletleri bir arada toplama düşüncesi gerçekleşmemiş Tanzimat dönemi padişahlarının ve bürokratlarının “ütopyası” olarak kalmıştır. Daha sonraki yıllarda Osmanlılık düşüncesine nizamnameler olmak üzere birçok yasal metinlerde de yer verilmiştir. 1876 Kanun-i Esasi’de vurgulanması ve yer alması bu düşüncenin en somut hali sayılabilir. Ancak Kanun-i Esasi’ye gelinceye kadar kavram oldukça fazla tartışılmış ve biçimlendirilmiştir. Kanun-i Esasi’de Osmanlı tebaasını oluşturan farklı milletlerin özgürlük, adalet ve eşitlik ilkesinden tam olarak yararlanması

³⁴⁷ Tayyip Gökbilgin, a. g. m, s. 100

³⁴⁸ Todorova, Maria. *"Midhat Paş's governorship of the Danube Province." Decision Making and Change in the Ottoman Empire, Missouri State University, Unpubl Diss.USA, 1993 s. 115-126.* Namık Kemal’in görüşleri için bkz. Tansel, Namık Kemal’in Hususi Mektupları...I, s 19

devletin bölünmez bütünlüğü bir madde olarak yer almıştır.³⁴⁹ Anayasaya konan bu madde ile ayrılıkçı hareketlerin önlenebileceği düşünülmüş ve devletin bütünlüğü anayasal güvence altına alınmak istenmiştir. Daha sonra Osmanlı tabiiyeti maddesiyle Osmanlı topraklarında yaşayan herkesin “Osmanlı” olarak isimlendirilmesi ile kimlik politikası anayasal güvenceye almıştır. Osmanlı Devleti’nin bütünlüğünün bozulmaya başlaması daha önce başlamış cemaat ve millet bazında çözümler Osmanlı Devleti’ni zor durumda bırakmış nitekim Balkanlarda Sırbistan ile başlayan çözülme diğer milletlere de yansımıştır. Bunun başarısızlığa uğraması doğaldı çünkü yüzyıllar boyunca dil ve kültür ayrılığını aynı yerleşim birimi içinde yaşamış ve içselleştirmiş dil birliğinin olmadığı bir toplumda sağlam bir “kimlik” oluşturmak mümkün olmamıştır. Devletin askeri ve siyasi olarak zayıflamasıyla birlikte çözülme başlamış ve ayrılıkçı hareketlere dönüşmüştür. Tanzimat bürokratları bu çözülmeyi fark etmiş batılı tarzda kavramları bir araya getirerek geleneksel tabana dayalı “Osmanlı milliyetçiliği” kavramını geliştirmek ve topluma tanıtmak için çaba göstermişlerdir. Eğitim ve devlet yapısındaki değişimlerle ilk olarak Osmanlılık düşüncesini yaymaya çalışmışlardır. Osmanlılık idealinin uygulamada karşılık bulması ve sağlam temellere oturtulması ve gayrimüslimlerin de okullardan eşit düzeyde yararlanması için Islahat Fermanı ve 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesinde hükme bağlanmasıyla sonuçlanmıştır.

Tanzimat bürokratları Tanzimat fermanında da belirtilen gayrimüslim ile Müslümanların eşit haklara sahip olacakları hukuksal alandaki eşitlik söylemini eğitim kurumları aracılığıyla da yerleştirmek istemişlerdir. Nitekim bu olgu 1876 tarihli Kanun-i Esasi’de “Devlet-i Osmaniyye tabiiyyetinde bulunan efradın cümlesine herhangi din ve mezhepten olurlarsa olsunlar bilâ istisna Osmanlı tabir olunur” biçimde ifade edilecektir.³⁵⁰ Tanzimat bürokrasisi eğitim politikasında önemli bir devrim yapamamış ancak yerleşik değerleri sarsmış ve yeni kurumları oluşturarak modernleşme ve eğitimsel değişime imza atmışlardır. Eğitim politikasındaki değişimin özü ise laiklik, katılım ve dünyevi değerlerin ilke haline getirilmesine dayandırılmıştır. Bu uygulamalarla birlikte o döneme kadar devlet karşısında aciz olan bireyler, eğitim hakkını aramaya başlamış ve eğitim kurumlarına katılma fırsatını elde ederek toplumsal alanda eğitim yoluyla sosyal hareketlilik başlamıştır. Tanzimat dönemi eğitim politikalarının özelliği eğitimsel alanda göreceli ve ikili bir

³⁴⁹ Kanun-i Esasi’nin ilk maddesi “Devlet-i Osmaniye memalik ve kıtaat-ı hazırayı ve eyalat-ı mümtazeyi muhtevi ve yekvücut olmağla hiçbir zamanda hiçbir sebeble tefrik kabul etmez” diyerek tebaanın eşitliğine vurgu yapmıştır.

³⁵⁰ Takvim-i Vekayi', Def'a 149, 1252, Ayrıca Bkz. Roderic H. Davison, "19. Yüzyılda Hristiyan-Müslüman Eşitliğine İlişkin Türk Tavrı", Çev. Sevcihan Ahmedoğlu, *İslâm Dünyası ve Batılılaşma, Yöneliş* İstanbul 1997, s. 6, Reşid Paşa’nın bu konudaki görüşü oldukça önemilidi "Zât-i şevketsemât-i hazret-i Padişâhî, Müslim tebaasının saadet halini istediği gibi teb'a-i hümayunları olan Hristiyan ve Musevilerin dahi nail-i rahat ve himayet olmalarını arzu buyurmaktadır. Din ve mezheb farkı teb'anın ancak şahıslarına müteallik bir işdir, hukuk-i tabiiyyetlerine hâlel getirmez; hepimiz bir hükümetin teb'ası ve bir memleketde doğub büyümüş vatandaşlar olduğumuz için birbirimizi fena gözle görmekliğimiz asla münasib olmaz. Hükümdar-ı zîşanımız, eltaf ve inayetini kâffe-i sunuf-i teb'asına müsâvâtan ibzâl buyurdıkları için bunların da kendi aralarında ahenk ve vifak-ı tam dairesinde yaşamaları ve terakkiyât-ı milliye için müştereken çalışmaları iktiza eder." R. Kaynar, a.g.e. , s. 627

çağdaşlaşma ve araçsal ve taklitle dayalı eğitim anlayışının geliştirilmesidir. Kaynağını batıdan alan bu uygulamalar ile Tanzimat bürokratları devleti laikleştirme yönünde yaptıkları reformları eğitim kurumlarına da yansıtmışlar, daha önce meşihat makamının yönetimi ve denetimi altında olan birçok kurum ve kamu hizmeti gibi eğitim hizmetlerini de batılı anlayışla organize etmişlerdir. Batılı anlayışa uygun olarak kanun ve yönetmeliklerle yeni eğitim kurumlarını oluşturmuşlar ve laik öğretim kurumların faaliyet alanlarını genişletmişlerdir.³⁵¹ Eğitim politikası, yeni eğitim-öğretim kurum ve kuruluşlarının oluşturulması gibi eğitimsel konularda Osmanlı Devleti'nde yenilik yapmışlardır. Biçimsel ve hukuksal olarak başlayan eşitlik algısı eğitimsel alana da yayılmıştır. Ancak, Tanzimatçıların ilk oluşturdukları Osmanlılık politikası ne yazık ki başarıya ulaşamamış ancak eğitim-öğretim kurumlarının bakış açısını değiştirme konusunda önemli bir adım atmışlardır. Tanzimat dönemindeki bu siyasi değişim ile eğitim kamusal alanın bir parçası olmaya başlamış ve “mülkiye” daha alt düzeyde “mektepli” denilen yeni sınıfların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu olgu Osmanlı Devleti'ndeki eğitsel ayrılık ve farklı eğitim almış bireylerin birbirlerini küçümsemelerine yol açmıştır. Buraya kadar anlatılanlar uygulamadan çıkan olgulardır. Kuramsal temelde ise daha derin tartışmaların olduğu görülmüştür. Bu tartışmalar Avrupa'daki gibi yoğun olmasa da aydınlanma ve pozitivist görüşlere dayandırılmıştır. Bu görüşler eğitim politikasının felsefi temellerini meydana getirmiştir

2.2. Tanzimat Dönemi Eğitim Politikasının Felsefi Temeli

2.2.1. Pozitivizm ve Aydınlanma Düşüncesi- Medeniyet (sivilizasyon)

III. Selim döneminde yurt dışına giden diplomatlar Avrupa'nın ilerlemesinin sistematik düşünme ve bilimsel gelişmelere bağlı olduğuna tanık olmuşlardır. Bu dönemde Avrupa düşünce yaşamına iki önemli felsefi akım yön vermiştir. Birincisi oldukça soyut ve bilimsel gelişmeleri kavramsal boyuta indirgeyerek bilişsel boyutun geliştirilmesi yoluyla gelişmenin sağlanabileceğini belirten Alman İdealizmidir. Osmanlı aydınlarının düşünsel alt yapısı bu olguyu yeterince kavrayamamalarına neden olmuştur. Bununla birlikte akli ya da rasyonalizmi referans alan, olgu ve somut kanıtlara dayalı analizlere yer veren Pozitivizm onlara daha somut ve pratik gelmiştir. Osmanlı sefirleri bu düşüncelerin alt yapısını kavramadan genel geçer düşünceleri layihalarına yansıtmışlardır. Mustafa Reşid Paşa, Sadık Rifat Paşa, Ali ve Fuat Paşa gibi bürokratlar pozitivizmi model alarak toplumu gelişebileceğini savunmuşlardır. Bu nedenle pozitivizmi temellendirmede yararlanılan medeniyet (sivilizasyon) ve ilerleme (terakki) kavramları eğitim ile ilgili yenilikleri topluma sunmada meşrulaştırma aracı olarak kullanılmıştır.

³⁵¹ İsmail Güven, *Osmanlı Eğitiminin Batılılaşma Evreleri*, Naturel Yayınları, Ankara, 2005.

Tanzimat döneminde siyasi alanda çok kullanılan “sivilizasyon” ya da Osmanlıca “temeddün” kavramı üzerine oluşturulan yeni bir anlayış ortaya çıkmıştır. Tanzimat bürokratları bu kavramı dinsel boyutundan sıyrıp “batı uygarlığı” biçiminde kullanmışlardır. Kavramı ilk kullanan Mustafa Reşid Paşa için sivilizasyon aslında çağdaşlama ve modernleşme yerine kullanmıştır. Avrupa kültürünün bir başka yansıması olan bu kavram Sadık Rifat Paşa ve Mustafa Reşid Paşa daha sonra diğer aydınlar tarafından sık sık dile getirilmiştir.³⁵² Reşid Paşa Paris elçiliği sırasında bu kavramın sosyal ve bilimsel yönleri olduğunun farkına varmıştır. Bu konuda “...*Cümleye müsellemler olarak bir taraftan dahi Civilisation usulüne, ya’ni terbiye-i nas ve icra-yı nizamât hususlarına sa’yü ikdam buyrulmakda olduklarından...*”³⁵³ diyerek bu kavramı Paris’den gönderdiği raporda ilk olarak kullanmıştır.³⁵⁴ Reşid Paşa’nın sivilizasyon anlayışında toplumun bir bütün olarak eğitilmesi ve kanunlara uyulması temel öğedir. İnsanın eğitilmesini “terbiye-i nas” kavramı ile özdeşleştirmiştir. Burada hem bilimsel hem de toplumsal boyuta gönderme yaparak eğitim yoluyla bireylerin medenileşeceğini öne sürmüştür. Reşid Paşa “devletin bekası” için eğitimin üzerinde durulması gerektiğini, geleneksel kurumlarla bunun başarılamayacağını belirtmiştir. Bu nedenle geleneksel eğitimdeki “ilm”den modern anlamda “fen” ya da bilime geçişin önemli olduğunu vurgulamıştır.³⁵⁵ Reşid Paşa Avrupa medeniyetinin temelinde eğitim yattığını belirterek eğitimle sosyal düzen, ahlak ve görgü gibi üst düzey yaşam becerilerinin kazanılacağını savunmuştur. Benzer biçimde Sadık Rifat Paşa ve İbrahim Şinasi’de “medeniyet”in bireysel çabayla belli bir noktaya kadar elde edileceğini ancak devletin eğitim ve öğretim kurumları aracılığıyla bir bütün olarak topluma yayılabileceğini belirtmişlerdir³⁵⁶ ki bu aslında pozitivizmden türemiş olan “işlevselcilik” olarak adlandırılabilir. Tanzimat bürokratları eğitime “bireyin çağdaş gereksinimlere ayak uydurması”nı sağlayacak bilgi ve becerileri kazandıracak ve modernizmi hızlandıracak bir işlev yüklemişlerdir. Bu görüşler Tanzimat döneminde batılılaşma ya da modernleşmenin de özünü oluşturur. Bir anlamda Avrupa medeniyeti hem amaç hem de gelişmede bir araç olarak algılanmıştır. Tanzimat ve Islahat Fermanı’nda vurgulanan eşitlik ve özgürlük gibi kavramlar da Avrupa medeniyetinin gelişimine hız kazandırdığı için yer almış ve eğitim anlayışına da yansımıştır. Mustafa Reşid Paşa “...Biz medeniyetsiz hiçbir şey asla olamayız. O medeniyet de

³⁵² Reşat Kaynar, *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat*, s. 176. Ahmet Karaçavuş, “*Temeddünden Medeniyete (Civilisation): Osmanlı’nın İnsan Devlet ve Toplum Anlayışının Değişimi Üzerine Bir Deneme*”, s. 127.

³⁵³ Reşat Kaynar, *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat*, s. 69.

³⁵⁴ Tuncer Baykara, “Civilisation ve Osmanlı Devleti”, *Türk Kültürü Dergisi*, Cilt: 23, Sayı: 1-2, 1999, s. 134-135.

³⁵⁵ Ahmet Karaçavuş, “*Temeddünden Medeniyete (Civilisation): Osmanlı’nın İnsan Devlet ve Toplum Anlayışının Değişimi Üzerine Bir Deneme*”, s. 127-128.

³⁵⁶ Kemal H. Karpat, *İslam’ın Siyasallaşması*, Çev. Şiar Yalçın, 4. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 15.

sadece Avrupa'dan bize gelebilir..." diyerek medeniyet kavramıyla Batı'nın sosyal, siyasal, askeri ve ekonomik yönünün güçlenmesini birbirine bağlamıştır.³⁵⁷

Pozitivist düşüncenin Osmanlı toplumuna tanıtılması ve eğitim sistemine yansımada Mustafa Reşid Paşa önemli rol oynamıştır. Paris büyükelçiliği döneminde pozitivizm ve aydınlanma düşüncesiyle karşılaşmış ve bazı uygulamaların Osmanlı toplumuna girmesini sağlamıştır.³⁵⁸ Mustafa Reşid Paşa'nın sefirlik görevleri onun batı uygarlığını yakından tanınmasına fırsat vermiştir. Tanzimat öncesinde eğitim kurumlarının açılması ve Tanzimat döneminde de bunların sayıca hızlandırılmasında Reşid Paşa'nın modernleşme çabalarının etkisi vardır. Ona göre rasyonel ve dengeli reformlar ile Osmanlı toplumu yenilikleri benimseyebilir böylece yararlı sonuçlar elde edilebilirdi.³⁵⁹ Batı medeniyeti aracılığıyla Osmanlı tebaası eğitim, hukuk ve ekonomik gibi alanlarda hızla gelişme ve ilerleme kaydedebilirdi. Pozitivizmin ilerleme düşüncesini aslında pragmatist olarak vurgulayan Reşid Paşa eğitim anlayışında da pozitivizmi ülkeye tanıtmıştır. Pozitivist düşünce yalnızca Reşid Paşa tarafından değil Tanzimat dönemi ve sonrasında devlet mekanizmasında görev yapan bürokrat ve seçkinler tarafından da benimsenmiş, bu anlayışla yetişen insanların devletin ilerlemesine hizmet edeceğini vurgulamışlardır.³⁶⁰ Mustafa Reşid Paşa "...yeni oluşturulacak kurumlar akıllı ve doğru bir hükümle yönetildiğinde, herkes kalıcı bir şekilde kurulmuş bir sistemin gerçek avantajlarını görecektir. Çünkü zorbalık azaldıkça, yönetime karşı insanların eğilimi artacak ve insanlar faydalı değişimlere tüm kalpleriyle katılacaklardır. İnsanların eğilimiyle birlikte gerçek reformlar hızlı bir şekilde ilerleyecek ve bunun sonucu olarak Osmanlı askerî gücünün yenilenmesi kaçınılmaz olarak arkadan gelecektir"³⁶¹ diyerek kemarilizmin temel savını pozitivizm ile bağdaştırmaya çalışmıştır.

Mustafa Reşid Paşa 1849 yılında kurulan Valide Sultan Mektebinin açılışında yapmış olduğu konuşmasında eğitimle ilgili söyledikleri aslında ilerleme ve gelişme konusundaki görüşlerinin somut bir yansımasıdır: "İnsana insan olduğunu hatırlatacak, dünya ve ahirette mutluluk, kurtuluşunu sağlayacak bilim ve eğitim kurumlarının geliştirilmesine ve yaygınlaşmasını sağlayacak yeni bir uygulamaya gidilmiştir... Devlet ve milletin ilerlemesi için gerekli olan güç ve donanım ile toplumun ulaştığı mutluluğun kaynağı eğitimidir... açılan kurumlar kısa zaman içinde ilerleme gösterdiler. Bizler hayırlı bir yüzyıla ulaşan insanlar olarak gelişmelerden maddi ve

³⁵⁷ Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivi (Archives du Ministère des Affaires Etrangères) TURQUE, Documents et Mémoires, Volume:44. (Vue de Réchid Pacha par Alix Desgranges Paris, le 29. 2. 1844), Aktaran, Bayram Kodaman, "Mustafa Reşid Paşa'nın Paris Sefirlikleri Esnasında Takip Ettiği Genel Politikası", *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri Bildiriler*, Ankara 13-14 Mart 1985, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara, 1994, (71-75), s. 73.

³⁵⁸ Bazı yazarlar Tanzimat İlan edildiğinde toplumun büyük bir kesiminin ne yapacağını bilmediğini vurgulamıştır.

³⁵⁹ Dönmez, "Mustafa Reşid Paşa'nın İkinci Londra Elçiliği ve Tanzimat Reformlarına Dair Memorandumu", s. 7

³⁶⁰ Doğan Özlem, *Türkiye'de Pozitivizm ve Siyaset*, s. 453-458.

³⁶¹ Akt.Dönmez, "Mustafa Reşid Paşa'nın İkinci Londra Elçiliği ve Tanzimat Reformlarına Dair Memorandumu", s. 8-9.

manevi açıdan mutlu olmaktayız. Bizim çocuklarımız da hen nimete ulaşmak için gerekli olan bilim ve eğitimin imkânlarından yararlanma mutluluğuna erişmişlerdir...”³⁶²

Osmanlı bürokratları pozitivist bir düşünce dönüşümü biçiminde değil de anlayış değişimi olarak topluma tanıtmışlardır. Edebi ürünler, askeri okullarda öğretilen fen bilimleri, Fransızca ders kitapları ve batılı tarzda eğitim veren okullar, Avrupa’ya eğitim almak için gönderilen öğrenciler ile yabancı uzmanların bu düşünceyi dolaylı olarak tanıttığı kabul görmektedir.³⁶³ Tanzimat döneminde ders kitapları ve öğretim anlayışında da değişim ortaya çıkmıştır. Tanzimat bürokratlarından bazıları ders kitaplarını hazırlamışlar, batıdan getirdikleri kitapların çevirilerini yapmışlardır. Ders kitapları aracılığıyla “pozitivism, aydınlanma ve modernizm” eğitim politikası okullarda yaygınlaştırılmıştır. Bu olgular birdenbire değil aşamalı olarak girmiştir. Bunun yanı sıra yapılan çeviriler de yazın alanında pozitivist düşüncenin gelişimini desteklemiştir. Pozitivist düşünce Osmanlı Devleti’nde eğitim sisteminde rasyonalizmi yani aklın işlevsel yönünü vurgulamasıyla somutlaşmıştır. Bu anlamda eğitimin içeriğini de değiştirmeye başlamıştır. Nitekim dini alanların yanı sıra bilimsel konuların ders kitaplarında ve öğretim programlarında yer alması da bunun sonucudur. Ayrıca okullarda deneycilik ve sorgulama daha sonraki yıllarda usûl-i cedid uygulamaları bu anlayışın ürünüdür. Matematik, fen, coğrafya gibi aklın işlevsel olarak kullanılmasını ön plana alan derslerin öğretim programlarına eklenmesi de bunu destekleyici niteliktedir. Eğitim kurumlarının organize edilişinde de pozitivistin etkileri görülür. Öğrenci seçiminde sınavların olması, pratik beceriler ve liyakata dayalı ölçütlerin konulmaya çalışılması bu düşünceyi pekiştirmiştir. Bürokraside ve eğitimde rasyonel düşüncenin vurgulanmasıyla başlayan bu süreç eğitim politikasını biçimlendirmiş deney, gözlem ve kanıtlara dayalı öğretim yaklaşımı en azından yeni açılan öğretim kurumlarında ilke olarak uygulanmaya başlamıştır. Bu nedenle pozitivism Tanzimat bürokratlarının düşünce dünyasını ve eğitim politikalarını belirleme açısından önemli rol oynamıştır. Pozitivism aslında “baticılık” ya da batılılaşma ile ele alınmıştır. Bu konuda Sadık Rifat Paşa’nın “muktezay-ı akl” ve Mustafa Fazıl Paşa’nın daha dünyevi bir etik oluşturma çabaları hem politik kültürü hem de eğitim politikalarını dolaylı biçimde etkileme yönündü atılan önemli adımlardır. Bu anlayış Tanzimat ile batılılaşma ya da aydınlanma olarak nitelendirilmiştir. Devlet kurumsal düzenlemeler yanında düşünce alanında da bu dönüşüme yer verilmiştir. Fermanda Osmanlı tebaasına eşit haklar tanınması yönünde maddeler de Pozitivism’in izlerini görmek mümkündür. Örneğin kanunsuz uygulamalara son verme ve eğitimle ilgili düzenlemeleri yasal temellere dayandırma da pozitivistin etkisi olarak görülebilir.

³⁶² Akt. Ercan Uyanık, *Modernleşme Döneminde Türk Aydınlarının Eğitime Bakışı*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. DEÜ Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2006. s.54

³⁶³ Korlaelçi, a.g.e., s. 201- 202.

Tanzimat döneminde politik ve hukuksal dönüşümler eğitim sistemini de dönüştürmüştür. Eğitimle ilgili olarak hazırlanmış olan nizamname ve talimatname başka bir deyişle hukuksal metinlerin toplumda bağlayıcılığının olması eğitim politikasında önemli bir değişimin göstergesidir. Eğitimle ilgili yetkiler tam olmasa da meşihat makamının elinden alınıp merkez örgüt ya da bürokrasiye aktarılmıştır. Pozitivizm ve batılı anlayışı yerleştirmek için batılı edebi ve bilimsel eserler Osmanlı toplumuna tanıtılmış ve yeni bir düşünce iklimi yaratılmak istenmiştir. Ancak halkın genel eğitim düzeyinin düşük olması, toplumun entelektüel ve sosyal birikiminin yetersizliği eğitimle ilgili yenilikler oldukça yavaş ilerlemiştir. Reşid Paşa'nın hukuksal, idari ve eğitim alanında yapmak istediği yeniliklerin belli düzeyde dirençle karşılandığı da bilinmektedir.³⁶⁴ Nitekim bu direnmeler nedeniyle birkaç Sadrazamlık görevinden uzaklaştırılmış ve sonra tekrar atanmıştır. Reşid Paşa'nın pozitivizmden etkilenmesinin bir nedeni de bu akımın öncüsü olan Auguste Comte'un³⁶⁵ düşünceleri konusunda Fransa'da bilgi sahibi olmasıdır. Ayrıca, Reşid Paşa reformların yapılmasında siyasi ve hukuksal boşluğu kültürel ve eğitimsel kurumlarla tamamlamanın gereğini Comte ile yazışmalarından esinlenerek belirtmiştir. Comte, Reşid Paşa'ya doğrudan mektup yazmıştır. Mektupta pozitivizmi kısaca açıkladıktan sonra dini evreden "pozitivist" evreye geçişin toplumun gelişmesine katkıda bulunacağını yazmıştır. Pozitivizm Reşid Paşa'nın yanı sıra Şinasi, Münif Paşa gibi yazar ve bilim insanları tarafından da savunulmuştur. Gündelik yaşamda pozitivizmin etkileri az görülmekle birlikte bilimsel ve eğitim alanında daha belirgin olmuştur. Pozitivizm ilk olarak çeviriler yoluyla topluma tanıtılmıştır. Eğitim kurumları için çevrilen kitaplar, eğitim kurumlarının organize edilişi ve ders çizelgeleri, süreli yayınların hazırlanması pozitivizmin eğitim politikasına yansımaya yönelik ilk çabalardır.³⁶⁶ Bu anlamda Tanzimat bürokratlarını, pozitivizmi eğitime aktaran ilk temsilciler olarak görmek mümkündür. Tanzimat bürokratları eğitim yoluyla ilerleme ve gelişmenin sağlanabileceğine inanmışlar, pozitivizmin pratik yapısını benimseyerek Fransız pozitivizmini eğitim politikasına yansıtmışlardır.³⁶⁷ Şinasi (1826-1871), Münif Paşa (1828-1894) ve Ali Suavi (1839-1878) gibi Tanzimat bürokratları aynı zamanda devlet mekanizması ve eğitim kurumlarının sevk ve

³⁶⁴ Rüşdiyelerde coğrafya öğretim için öğrencilere harita yaptırılması ve harita üzerinde çalışılmasına Damat Sait Paşa'nın "mektepe çocuklarına böyle tersimat gösterilmesi şer'an caiz değildir" diyerek padişah Abdülmecide şikâyet etmesi ve Reşid Paşa Sadrazamlıktan alındıktan sonra Rüşdiye Mektebi müdürü Vehbi Efendi'nin haritaları imha ettirmesi buna örnektir.

³⁶⁵ Asıl adı Isidore Marie Auguste François Xavier Comte, kısaca Auguste Comte (19 Ocak 1798 - 5 Eylül 1857) olarak tanınır. Sosyoloji ismini ilk öne süren ve sosyolojinin de temel bilimlerin yöntemleri kullanılarak bilim alanı olarak ele alınabileceğini öne süren Fransız düşünür ve matematikçidir. Kendisi sosyolojinin isim babası olarak bilinir. Ona göre olgular değişmez doğa yasalarına tabiidir. Bu nedenle sosyal değişkenler de doğa değişkenleri gibi incelenebilir. Pozitivizm'in de kurucusu olan Comte toplumun metafizik, teolojik ve pozitivist evrelerden geçerek modernleşebileceğini ve gelişebileceğini belirtmiştir. "Auguste Comte" un 1830-1840 yılları arasında oluşturduğu "Cours de Philosophie Positive" (Pozitivist Felsefe Dersleri) adlı eseri ile sosyolojinin temellerini attığı belirtilir. Bkz. Mike Gane., Auguste Comte. Taylor & Francis, 2006.

³⁶⁶ Atila Doğan, *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006, s.150-153.

³⁶⁷ Ekrem Işın, *Osmanlı Modernleşmesi ve Pozitivizm*, s. 354.

organizasyonunda da söz sahibi oldukları için eğitim politikasını belirlerken bu düşüncelerden yoğun biçimde yararlanmışlardır. Münif Paşa ve arkadaşlarının çıkardıkları “Mecmua-i Fünun” (1863) gibi dergiler bunun somut örneğidir.³⁶⁸

Tanzimat bürokratları Pozitivizmi ilk olarak Tıbbiye, Harbiye ve Mühendishanelerin öğretim programları³⁶⁹ ders kitapları aracılığı ile topluma tanıtmışlardır. Aynı anlayış daha sonra açılan sivil okullarda da hâkim olmuştur. Tanzimat’ın faziletlerini anlatan siyasi metinleri ders kitaplarına uyarlama, öğretim programlarında bunları gerçekleştirecek dersler yerleştirme pozitvizmi dolaylı yünden topluma tanıtması açısından önemlidir. Tanzimat bürokratları yapılan yenilikleri sürdürecektir yetenekli bireyler yetiştirmek için modern eğitim kurumlarının oluşturulması ve öğretim programlarının batıdakine eş değer olması gerekliliğine inandıkları için önce “seçkin yetiştiren” öğretim kurumları açmış daha sonra bunları kitle eğitimine yönelecek biçimde değiştirmişlerdir.³⁷⁰ Eğitim politikasını oluştururken ölçüt şeriat değil “akıl” olmaya başlamıştır. Bu nedenle “ilim” kavramının yerini “maarif” sanat kavramının yerini ise daha pratik beceri kazandıran “fen” almıştır. Böylece eğitimde soyut ve metafizik düşünceler yerini kademe kademe pozitvizme bırakmaya başlamıştır.³⁷¹ Tanzimat döneminde eğitim politikasını belirleyen bürokratlar eğitimde sembolik olguları da dönüştürmüşlerdir. Mekteb ya da üst düzeyde mühendishane vb. kavramlarını topluma tanıtarak mekânsal olarak da uhrevi geleneğin dışına çıkmışlardır. Mescid ve medreselerden bağımsız olarak mektep binalarının oluşturulması buna örnektir. Aynı şekilde yeni açılan okullara ilerleyen zamanlarda öğretmen yetiştirmek için “batı tarzında” bir öğretmen okulu açılmasıyla “hoca” kavramının yerini “muallim” (daha sonra muallimler eklenecektir) almıştır. Böylece geleneksel usta-çırak ilişkisine ve yaparak yaşayarak öğrenmeye dayalı eğitimden belli ölçüde batılı ve akademik sayılabilecek kurumsal eğitim anlayışına yöneliş başlamıştır. Aynı olgu okullar açılırken sınıf kavramına geçilmesi, ders programları, çizelgeler ve nizamnamelerinin hazırlanmasında ve karatahta, öğrenci üniformalarının eklenmesinde de rol oynamıştır. Kişiyeye bağlı, rastlantısal olan medrese ve mahalle mektebi anlayışı plan-programa bağlı öğretim anlayışına doğru evrilmiştir.³⁷² Nitekim Islahat Fermanı ile bu politika iyice belirgin hale gelmiştir.³⁷³

³⁶⁸ Ülken, a.g.e., s. 40.

³⁶⁹ “Mekteb-i Maarif-i Adli’nin açılışında dil becerilerinin de öğretileceğinin belirtilmesi Tercüme Odası’nın kurulmasının yetersiz kaldığını göstermiştir. Bu okulun kurulması ile ilgili arşiv belgesine bakıldığında, coğrafya, tarih, geometri vb. yeni eserleri okuyabilecek kâtipler yetiştirilmenin vurgulandığı görülür. Bkz. Sungu, Mekteb-i Maarif-i Adli, s.212, 213.

³⁷⁰ Bkz. Koçer, *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu*, s. 42-43.

³⁷¹ Metin Heper, *Bürokratik Yönetim Geleneği- Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti’nde Gelişimi ve Niteliği*, s. 58.

³⁷² Bkz. Rüşdiyelerin ders programı ve uygulamalar için Bkz. *Tertibât-ı Dersiyeli li-Mekâtib-i Rüşdiyye* - 1275/1858/59, Milli Kütüphane Yz. A 4743

³⁷³ “... tebea-i Devlet-i Âliyye’min cümlesi herhangi millettense olsun devletin hizmet ve memuriyetlerine kabûl olunacaklarından bunlar ehliyet ve kabiliyetlerine göre umûm hakkında mer’iyy-ül-icrâ olacak nizamâta imtisalen memuriyetlerde istihdam olunmaları ve saltanat-ı seniyyem tebaasından bulunanlar mekatib-i şâhânemin

Tanzimat döneminin diğer önemli bürokratları Mehmed Emin Ali Paşa ve Fuad Paşa da pozitivismi benimsemiş ve eğitimle ilgili oldukça önemli görüşler ileri sürmüştür. Pozitivizmin öngördüğü ilerleme ve gelişmenin temelinde akıl ve düşüncenin geliştirilmesinin önemine vurgu yapmışlar böylece bilim ve teknolojiye ilerlemenin mümkün olabileceğini savunmuşlardır. Toplumun felakete düşmesinin nedenini eğitimsizliğe bağlamış ve toplumun eğitim düzeyini yükseltmek için devletin yatırım yapması gerektiğini dile getirmiştir. Ona göre, eğitilmiş bir toplum oluşturulamazsa bilgili ve eğitilmiş toplumlar Osmanlı Devleti'nin önüne geçer bu da devletin sonu olurdu. Ali Paşa ve Fuat Paşa devletin eğitim konusunda daha fazla inisiyatif alması gerektiğini belirtmişlerdir. Fuat Paşa askeri eğitim, devlet yönetimi gibi olguların daha iyi duruma getirilmesi için halkın eğitim düzeyini yükseltmek gerektiğini belirtmişlerdir. Onlara göre devlet eğitime müdahale etme konusunda geç kalmıştır. Her alanda ilerleme ve gelişme için “bilim” ve fen”nin ön plana alınmasını toplumda bilimsel ve rasyonel anlayışın yerleşmesinin devlet işlerinde de gelişmeyi getireceğini iddia etmişlerdir.³⁷⁴

Tanzimat bürokrasisi eğitim anlayışında dini alana doğrudan müdahale etmemiş olumlu ya da olumsuz etkide bulunmamıştır. Eğitim politikasında medrese geleneğinden farklı olarak laik anlayışı eğitim kurumları aracılığıyla topluma yerleştirmeye çalışmışlardır.³⁷⁵ Yeni eğitim anlayışının yerleşmesi için Ali ve Fuad Paşa'da “devletin bekası” kavramını meşruiyet zemini oluşturmak için kullanmışlar böylece yeni oluşturulan bürokrasi ve devlet yönetimi anlayışı için eğitimi bir araç olarak kullanmışlardır.³⁷⁶ Hem toplum bilgilendirmek hem de halkın eğitimini artırmak için sivil toplum kuruluşları oluşturmuşlardır. Örneğin, Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin kurulması ve çalışması için Fuad Paşa'nın büyük çaba sarfetmiştir. Encümen-i Daniş ve Kavâid-i Osmaniye'nin hazırlanmasına da katkıda bulunan Fuat Paşa bu tür kurumlar aracılığı ile batı biliminin ve tekniğinin Osmanlı Devleti'ne tanıtılabileceğini düşünüyordu. Kendisinin doktor olması nedeniyle Batıda tıp alanında yazılmış eserlerin çevrilmesi ve tıp terimlerinin Türkçeleştirilmesine özel önem verdiği bilinmektedir.³⁷⁷ Bu konuda Edhem Paşa'nın çabaları kayda değerdir. Edhem Paşa da Tanzimat bürokratları gibi pozitivism ve rasyonel düşüncenin eğitim sisteminde yer almasında ısrar etmiştir. Topluma rasyonel düşüncenin yayılması ve bilimsel

nizamât-ı mevzualarında gerek since ve gerek imtihanca mukarrer olan şeraiti ifâ eyledikleri takdirde cümlesi bilâ-fark ve temyiz Devlet-i Âliyye'min mekatib-i askeriye ve mülkiyesine kabûl olunması ve bundan başka her bir cemaati maarif ve hiref ve sanayie dair milletçe mektepler yapmağa mezûn olup, fakat bu makûle mekatib-i umûmîyenin usûl-i tedrisi ve muallimlerinin intihâbı âzâsı taraf-ı şâhânemden mansûb muhtelit bir meclis-i maarifin nezaret ve tefîşi tahtında olması

³⁷⁴Engin Deniz Akarlı, *Belgelerle Tanzimat- Ali ve Fuat Paşaların Vasiyetnameleri*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1978, s. 15

³⁷⁵ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 186.

³⁷⁶ Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji- II. Abdülhamid Dönemi (1876- 1909)*, Çev. Gül Çağalı Güven, YKY, İstanbul, 2002, s. 59.

³⁷⁷ Mecmuâ-i Fünun I (5 Cemâziyelevvel 1279/ 28 Ekim 1862). Ayrıca Bkz. Ağâh Sırrı Levend: *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Safhaları* Ankara, 1949, s. 121-122.

gelişmeleri tanıtmak için Darülfünun'unun oluşturma evresine halka açık bilimsel konferanslar yapmıştır. Ayrıca Darülfünun kurulmadan önce kütüphanesi ile fizik ve kimya laboratuvarının kurulmasına çaba göstermiş ve yurt dışından okulun donanımı için malzemeler getirmiştir. Bunların yanı sıra Maarif Nazırlığı döneminde 3 Haziran 1861 tarihinde kurulan Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin özerk bir yapıya kavuşması ve rasyonel bilim anlayışının topluma yerleşmesi için de çalışmıştır. Mecmua-i Fünun³⁷⁸'da yazılar yazarak Avrupa'daki bilimsel gelişmelerden Osmanlı toplumunu haberdar etmiştir. Telif ve Tercüme heyetini kurarak başına Münif Efendi'yi (Paşa) getirmiştir.³⁷⁹ Bütün bu çabalar aslında laik ve dünyevi bir eğitim anlayışı oluşturma yönünde atılan adımlar olarak görülebilir. Edhem Paşa almış olduğu maden mühendisliği eğitimi ile Osmanlı Devleti'nde yeni gelişen alanlar için ara insan gücünün yetiştirilmesi gerektiğinin farkına varmış ve sanayi mekteplerinin kurulmasına katkıda bulunmuştur. Edhem Paşa'nın bu düşüncesi aslında Tanzimat'ın ilanını izleyen yıllarda ordunun ve sarayın ihtiyaç duyduğu malzemeleri üretecek fabrikalar kurulmasının yanı sıra tarımı teşvik etmek ve fabrikaların ihtiyaç duyduğu pamuğu yetiştirmek için Abdülmecid tarafından Ziraat Mektebi (1847) daha sonra 1848'de ilk kez bu fabrikaların eleman ihtiyacını gidermek için Sanayi Mektebi'nin açılmasına da esin kaynağı olmuştur. Okulun ders çizelgesinde Riyaziye, Kimya, Jeoloji, Madeniyyet, Resim, Nafia mühendisliği gibi derslere yer verilmiştir. Ayrıca bu okula Müslümanların yanısıra gayrimüslimlerin de kabul edilmesi öngörülüyordu. Sanayi mekteplerinin oluşturulmasında Tuna valiliği sırasında Midhat Paşa'nın oluşturduğu "İslah-ı Sanayi" adı altında mesleki ve teknik eğitim kurumlarını oluştururken Edhem Paşa'nın maarif nazırı olarak görev yaptığı döneme denk gelmektedir. Kısa süre sonra Edhem Paşa'nın çabalarıyla İstanbul'da mesleki ve teknik eğitim kurumlarını açmaya çalışmıştır. Edhem Paşa 7 Eylül 1862'de sanayi mekteplerinin açılmasını tartışmak üzere "İslâh-ı Sanayi Komisyonu" kurulmasını ve bir tezkire hazırlanmasını sağlamış ve bunu Bâb-ı Âli 'ye sunmuştur. Tezkire'de ülkemizde zenaatkarların bilgi ve becerileri yeterli olmadığı için üretim faaliyetlerinin çoğunlukla başkalarının eline geçmiş olduğu ve ihtiyaç duyulan birçok şeyin Avrupa'dan geldiğini ya da oradan gelenler tarafından karşılandığı gibi konulara yer verilmiştir. Toplumun, ülkenin refah ve mutluluğunun ana kaynağı olan sanayinin kuram ve uygulamasına yönelik eğitim vermek, bazı eşyaların üretimini gerçekleştirmek için hem fabrika

³⁷⁸ Tanzimat dönemi aydın ve bürokratlarından Petersburg Sefiri Halil Bey'in başkanlığında ve Münif Efendi'nin çabalarıyla Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye 24 Mayıs 1861'de kurulmuştur. Bilimsel eserlerin çevirisi ve halka açık dersler vererek Osmanlı toplumunu Avrupa'daki bilimsel gelişmelerden haberdar etmek isteyen Cemiyet Mecmua-i Fünun isimli bir dergi çıkarmıştır. Osmanlı toplumunda bilimsel süreli yayınların en erken örneği kabul edilen Mecmua-i Fünunda tarih, dil, eğitim, antropoloji, coğrafya, jeoloji, kozmografya, ahlâk, ekonomi, gibi farklı konularda makaleler yayınlamıştır. Dergi ilk iki yıl düzenli olarak çıkmış, kolera salgını nedeniyle ara verilmiş 1867'de dergi kapanmış, Ocak 1882'de tekrar çıkarılmaya başlamıştır. Ancak 1. sayıda "Bir Yıldız Böceği ile Bir Yolcu" başlıklı köşe yazısında II. Abdülhamid'e atfı yapıldığı gerekçesiyle kapatılmıştır. Bkz. Emine Atılğan, *Tanzimattan Sonra Kurulan İlmî Cemiyetler* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya, 1998. S. 48, 57-62, -69.

³⁷⁹ Ali, Fuad, "Münif Paşa", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, C.4, S.4, Mart – Mayıs 1930, s.6.

hem de öğretim mekânı olmak üzere bir mekteb-i sanayinin oluşturulması uygun olacaktır...” ibaresi konmuştur.³⁸⁰

Böylece İstanbul’da 21 Eylül 1866 tarihinde Osmanlı Devleti’nde ilk örgün mesleki-teknik öğretim kurumu sayılabilecek Sanayi Mektebi açılmıştır.³⁸¹ Burada Midhat Paşa’nın oluşturduğu sanayi mekteplerinin amaçlarından birinin “muhtelit eğitim”i ve müslim ve gayrimüslimlerin bir arada öğrenim görmesini sağlamak olduğunu unutmamak gerekir. Midhat Paşa Avrupalı güçlerin bu yüksek refah düzeyine ancak eğitim ve bilimle ulaştığını gözlemlemiş, hangi sınıfa mensup olursa olsun herkesin her düzeyde eğitim kurumlarında eğitilmesi gerektiğini söylemiştir. Bireylerin yeteneklerinin dikkate alınması ve ayırım göstermeksizin ülkenin gelişmesi için bunlardan yararlanılması ve öğretim ve eğitimin herkese ortak olarak verileceği okulların kurulması gerektiğini belirtmiştir.³⁸² Bu uygulama “Osmanlılık” düşüncesinin farklı yönde uygulanmasına örnektir. Sanayi mekteplerinde demircilik, marangozluk, terzilik ve kunduracılık gibi alanlara yönelik uygulamalı eğitim verilmiştir. Okulların yönetimi 1868’den sonra Şûrâ-yı Devlet’in Nafia Dairesi’ne bağlanmış dairenin başında da Edhem Paşa getirilmiştir. Ayrıca okulun giderlerinin doğrudan devlet hazinesinden karşılanması karara bağlanmıştır. Şûrâ-yı Devlet Nafia Dairesince “Sanayi Mektebi Nizamnâmesi” hazırlanmıştır.³⁸³ Osmanlılığın eğitim politikasının bir parçası olmasında Sırbistan’da görev yaparken eğitimle ilgilenen Edhem Paşa’nın layihasının da etkisi vardır. Layihasında Osmanlı vatandaşlarının hepsinin bir arada okumasının yararlı olacağını ve devletin görevlerinden birisinin bu olduğunu belirtmiştir: “... Bil cümle sunûf-i tebaa-i şâhânenin tahsil-i hüner ve maarif eylemeleri hususunda her türlü teshilât ve teşvikât saltanat-ı seniyenin matlûbudur...” Edhem Paşa layihasında eğitim-öğretimin nasıl yapılacağı ve hangi ilkelere göre eğitimin sürdürülmesi gerektiğine ilişkin önerilerde bulunmuştur.³⁸⁴ Okulda fen ve teknik alanların yanı sıra Türkçe, Fransızca ve yerel dil olan Sırpça’nın bir arada öğretilmesini istemiştir (teknik konuların öğretilmesini isteme konusunda Midhat Paşa’nın ıslahhane projesine esin kaynağı olduğunu düşündürmektedir). Teknik dersler Fransızca kültür dersleri ise Türkçe ve Sırpça verilecekti. Belgrad’da oluşturulacak bu okulda eğitimin muhtelit, yatılı ve gündüzlü olarak her kökenden öğrenciye açık olması planlanmıştır. Edhem Paşa eğitim kurumları aracılığıyla en

³⁸⁰ Bkz. BOA., A.MKT.MHM. 243/68 nolu belge; “Memleketimizde hiref ve sanayi ashabı malumât ve ameliyatça mükemmel olmadığı cihetle bir hayli zamandan beri ekseri sanayi yed-i âhere geçmiş ve müsta’mel olunan birçok şey Avrupa’dan gelmekte veya oradan gelen adamlar elinde bulunmaktadır. Milletın ve devletin refah ve saadetiın mebd-i olan sanayinin ilim ile tatbikâtını tahsil ettirmek ve bazı eşya için hem fabrika hem de tahsil yeri olmak üzere bir sanayi mektebinin teşkili münasib ve muktezidir” Ayrıca Bkz. Bayram Kodaman, “Tanzimat’tan II. Mesrutiyete Kadar Sanayi Mektepleri”, Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi, 1071-1920: *Birinci Uluslararası Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi Tebliğleri*, Hacettepe Üniversitesi, Ankara 11-13 Haziran, 1977, ed. Osman Okyar, Halil İnalcık, Ankara, 1980, s. 287- 295.

³⁸¹ Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, s.527.

³⁸² Midhat Paşa *"Tabsıra-i İbret, Hayât-ı Siyasîyesi, Hidemâti, Menfa Hayatı."*

³⁸³ Bkz. *Düstur*, Birinci Tertib, c.2, s.258-276.

³⁸⁴ BOA., HR.MKT. 245/34, 7 Temmuz 1858, H.25 Zilkade, 1274, Belgrad’da açılacak mektebin nizamâtına dair Edhem Paşa tarafından kaleme alınan layiha ile istizan tezkiresinin irsalı.

azından Osmanlı tebaasının belli düzeyde kaynaşabileceğini ve çağdaş değerleri paylaşabileceğini ummuştur. Nitekim bölgede ileri gelen Sırp aydınlarından bazılarını ikna etmiş ve okulun kurulmasını sağlamıştır. Ancak bu politika Edhem Paşa'nın başka bir göreve atanması nedeniyle yarıda kalmıştır.

Tanzimat dönemi bürokratlarının en büyük sorunlarından birisi eğitim politikalarını tek elden belirleyememeleridir. Osmanlı Devleti'nde bir yandan meclisler diğer yandan cemaatler ve ilmiye sınıfı eğitim konusunda istedikleri kararları almış ve uygulamalara girişmişler bu da çok başlılığı ortaya çıkarmıştır. Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile bu çok başlılık belli ölçülerde önlenebilmiştir. Safvet Paşa'nın nazırlığı döneminde hazırlanan bu nizamname Osmanlı Devleti'nin yüzyıllar boyunca kişilerin sorumluluğuna bırakmış olduğu eğitimi yasal temellere kavuşturmasının yanı sıra eğitim politikasının somutlaştığı belge olmuştur. (Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin yasal temeller bölümünde ayrıntılı tartışılmıştır). Nizamname eğitim politikasının şeri alandan laik alana geçişinin resmî belgesi niteliğindedir. Nizamname ile devlet eğitimi artık “vazife-i şeriyyeden” uzaklaştırmış “vazife-i mülkiye” haline dönüştürmüştür. 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin gerekçesinde Safvet Paşa Osmanlı Devleti'nde eğitim ve bilim alanıyla ilgili teorik çalışmaların belli düzeye ulaştığını ancak uygulamalı teknik eğitime ilişkin düzenlemelerin yetersiz kaldığını belirtmiş ve bunların nizamnameye eklenmesini istemiştir. Günlük yaşamda işe yarar ve akademik bilgiler veren tarih, coğrafya gibi dersler öğretim programlarına eklenmiştir. Ayrıca batılı düşüncelerin tanınması için batıda hazırlanmış olan ders kitaplarının çevrileri yaptırılmıştır. Böylece pozitivizm belli ölçülerde topluma tanıtılmaya başlamıştır. Nizamnamede mesleki ve teknik öğretimle ilgili konulara Sadullah Paşa'nın önemli katkıları olmuştur. Sadullah Paşa'da batılı anlayışla bilim ve teknolojiyi geliştirebileceğimizi belirtmiştir. Ona göre teknoloji gelenek ya da görenekle değil ancak üst düzenli bilimsel çalışmalar yapan yüksekokullarda geliştirilebilirdi. Bu nedenle ilk ve orta öğretimin de bu kademedeki öğrenim alabilecek düzeyde öğrenciler yetiştirmeliydi. Sadullah Paşa geleneksel Osmanlı eğitimini aşırı dinsel olmakla nitelemekte, teknik ve bilim insanının yetiştirilememesinin geri kalmamızda büyük payı olduğunu açıklamaktadır.

2.2.2. Bir Eğitim Politikası Olarak Yabancı Dil (Batı Dilleri) Öğretimi

Tanzimat döneminde Fransızca başta olmak üzere batı dillerinin öğretilmesi de Tanzimat bürokratlarının katkısıyla gerçekleşmiştir. Padişah Abdülmecid'in kendisi çocukları da Fransızca öğrenmişlerdir. Abdülmecid'in Fransızca öğrenmesi konusunda Tanzimat bürokratlarından Edhem Paşa'nın önemli rolü olmuştur. Mabeyn-i Hümayun'da uzun yıllar görev yapan Edhem Paşa padişah olmak üzere saraydaki bütün şehzadelere Fransızca dersler vermiştir. Sırbistan'da görev yaparken buradaki eğitim sisteminin düzeltilmesi ve yeni bir okulun açılmasına yönelik olarak

yazmış olduğu layihada Sırbistan'da kurulacak olan Islahhane tarzında okulun fen ve teknik alanlarda eğitim vermesinin yanı sıra Türkçe, Fransızca ve yerel dil olan Sırpçanın bir arada bir arada öğretilmesini istemiştir. Teknik dersler Fransızca verilecek, kültür dersleri ise Türkçe ve Sırpça verilecekti. Bu anlamda rüşdiyeler başta olmak üzere diğer kurumlara Fransızcanın ders olarak konulmasında önemli rolü olmuştur.³⁸⁵ Batıyı daha yakından tanıyabilmek için oluşturulan Daire-i İlmiyye batıdan gelen ders kitaplarının çevirisini yapmak, Türk dilinin gelişmesine katkıda bulunmak ve ruus sınavlarını yapmak gibi uygulamalardan sorumlu olmuştur. Bu daire üyelerinin Fransızca ve Latince gibi batı dillerinden en az birini ayrıca Arapça ve Farsça da bilmeleri şart koşulmuştur. Nitekim okullar için gerekli olan kitap sorununu çözebilmek için Telif ve Tercüme Dairesi oluşturulmuş ve Nizamnâmesi yayımlanmıştır.³⁸⁶

Tanzimat döneminde eğitim politikasında önemli bir nokta da başta Fransızca olmak üzere batı dilinin öğrenilmesinin temel amaç haline gelmesidir. Safvet Paşa bu konuda büyük çaba göstermiş Fransızca'nın rüşdiyelerin ders çizelgelerine eklenmesini ve Fransızca öğretmenlerinin okullarda görev almasını sağlamıştır. Yabancıların nüfus yoğunluğunun fazla olduğu yerler ile ticaret merkezleri olan bölgelerdeki rüşdiyelerin programlarına Fransızca dersleri konmuştur.³⁸⁷

Tanzimat dönemi aydınlarının üzerinde durduğu en önemli noktalardan birisi de yeni bürokrasinin batı dillerinden (başta Fransızca) birisini etkili biçimde kullanması olmuştur. Memuriyete atanabilmek için dil bilme ön koşul olarak konulmuştur. Böylece geleneksel bürokrasinin dışında yeni bir bürokrasi oluşturmada dil bilmeyi bir ayrıcalık haline getirmişlerdir.³⁸⁸ Bu nedenle dil öğretimi için oldukça büyük çaba göstermişlerdir. Tercüme Odası'nın kurulmasıyla başlayan bu olgu daha sonra Lisan Mektebi'nin açılmasıyla en üst seviyeye çıkmıştır. Fransızcanın okullarda öğretilmesinde Kemal Paşa'nın önemli rolü olmuştur. Tanzimat döneminde başta Fransa olmak üzere Avrupa ülkeleri ile olan ilişkiler³⁸⁹ arttığı için dil bilen bürokrat yetiştirmek kaçınılmaz olmuştur. Kemal Paşa o zamana kadar tercüman olarak yararlanılan Rum, Ermeni ve Yahudi kökenli millet mensupları yerine Türk ve Müslüman kökenli vatandaşların görevlendirilmesini önermiştir. Tercüme odasının açılmasıyla birlikte diğer ülkelerden getirilen kitap vb. materyallerin çevirisi için dil bilen elaman ihtiyacı dil bilen elamanların önemini artırmıştır. Tercüme odasının kurulması ile batıdaki önemli kitapların çevirisi

³⁸⁵ Edhem Paşa'nın oğlu Halil Edhem babasının Sultan Abdülmecid'e ve şehzadelerine Fransızca'nın yanı sıra bazı konularda da hocalık yaptığını belirtmiştir ki; onun mühendisliğinden yola çıkacak olursak, bahsedilen bu konuların fenni-teknik konular olması muhtemeldir. Bkz. İnal, a.g.e., s.603. Sultan Abdülmecid'in çocuklarına yalnızca Edhem Paşa değil Safvet Paşa'nın da Fransızca öğrettiği bilinmektedir. Bkz.İnal, a.g.e. s. 811.

³⁸⁶ Bkz. BOA. İ. MVL. / 529/ 23733 12 Nisan 1865, (H.16 Zilkade 1281) Maarif Nezareti İdaresi'nde kurulacak bir tercüme cemiyetine dair irade yayımlanmış, cemiyet iradenin yayımlanmasından 4 ay sonra kurulabilmiştir. Ayrıca cemiyetin kuruluşu için Bkz. BOA.A.MKT. MHM. / 336/ 37, 2 Temmuz 1865 (H. 07 Safer,1282) Maarif Nezareti'nde Tercüme Cemiyeti teşkil olunduğu.

³⁸⁷ İbnül Emin M. Kemal İnal, *Son Sadrazamlar* (C 1). Dergâh Yayınları. 1982, s. 811.

³⁸⁸ BOA.C. DH. 341/17031. 20 Nisan (H. 02 Ramazan1240) Bâb-ı Âlî'de Fransızca öğrenen memurlara ya da kişilere bin kuruşluk atıyye verilmesi istenmiştir.

³⁸⁹ BOA.İ. MVL. 494/ 22362, 15 Ekim 1863, (H. 02 Cemaziyelahir,1280) tarihli irade ile Avrupa ile haberleşmek için özellikle Balkanlardaki eyaletlerin bazılarında görevlendirilmek üzere Fransızca bilen memur alınması ve tayin edilmesi istenmiştir

yapılmış ve Islahat ile Meşrutiyet dönemini hazırlayan düşünceler buralardan yayılmaya başlamıştır. Kemal Paşa, Avrupa'yı görüp geldikten sonra bu konuda bilgili insan sayısının artması gerektiğini belirtmiş ve Tercüme odasına ek olarak bürokratların da dil becerilerini geliştirmesi için Lisan Mektebi'nin kurulmasını önermiş ve okul 1866 yılında açılabilmiştir.³⁹⁰ Okul açılmadan önce farklı birimlerde görev yapan bürokratlardan bazıları da dil öğrenmek üzere Londra, Paris vb. büyük merkezlere gönderilmiştir. Yabancı dil bilen bürokratlar Tanzimat döneminde yeniliklere imza atmışlardır.

Dil öğretimi ile ilgili en önemli gelişme doğrudan olmasada dolaylı olarak farklı dillerde eğitim verecek kurumların açılmasıdır. Osmanlı vatandaşlarının Fransızca öğrenmesi için Paris'te kurulmuş olan Mekteb-i Osmani'nin kapatılmasından sonra Osmanlı Devleti dil bilen eleman sağlamak için yeni arayışlara girmiştir. Daha sonra kurulacak olan Mekteb-i Sultani (1868) de dil eğitimi vermek gibi bir sorumluluk üstlenmiştir. Mekteb-i Sultani'den mezun olanlar uzun yıllar hariciye ve ilgili birimlerde görev almışlardır. Mekteb-i Sultani'nin açılışında III. Napoléon'un Osmanlı toplumunda yapılan reform çabalarını desteklemesinin payı olmuştur. III. Napoleon Sultan Abdülaziz'i Fransa'ya davet etmiştir. Bu ziyaret sırasında Islahat Fermanı sonrasında gayrimüslimlere tanınan haklara yönelik düzenlemeler yapılması istenmiş, eğitimle ilgili konularda da girişimler başlamış Fransa'nın desteği ile bir lise açılması kararlaştırılmıştır.³⁹¹

Dönemin Sadrazamı Ali Paşa ve Hariciye Nazırı Fuat Paşa; Fransız Bakan Victor Duruy'ün desteğiyle Fransız Büyükelçi Bourée çabaları ile oluşturulan bu okulun Fransızca ve Türkçe eğitim vererek Osmanlı tebaası içindeki farklı milletlerin kaynaşması, hoşgörü kazanması ve herkesin kamu hizmetinden yararlanması amacına hizmet etmesi beklenmiştir. Mekteb-i Sultani (Galatasaray Lisesi)'nin açılışında Ali Paşa'nın yanı sıra Hariciye Nazırı Fuad Paşa'nın önemli katkıları olmuştur. Fuad Paşa ve Fransız Elçisi Bouree birlikte okulun öğretim programı üzerinde çalışmışlardır. 1 Eylül 1868 de açılan Mekteb-i Sultani'nin açılışına özel önem veren Fuad Paşa bu tür okullarla Avrupa'nın bilim ve teknolojisinin izlenebileceğini ve toplumun batılılaşma yolunda önemli mesafe kat edeceğini belirtmiştir.³⁹² Fransızlar ise bu okuldaki mezun olanların Fransa'ya olan ilgilerinin aratacağı böylece Osmanlı-Fransız iş birliğinin İngiltere ve diğer ülkelere göre daha sağlam olacağını düşünmüşlerdir. Bu beklentiler tam gerçekleşmemişse de Fransızcanın Osmanlı toplumunda diploması dili olması yolunda önemli adımlar atılmıştır.³⁹³ Daha sonraki yıllarda yayımlanmış arşiv belgelerine bakıldığında dışişlerinde resmi yazışmalarda Fransızcanın yazışma

³⁹⁰ BOA., A.MKT.MHM 352/35 29 Mart 1866, (H.12 Zilkade,1282) Hariciye Nezareti kalemlerinde istihdam edilecek öğrencilere Fransızca öğretilmek üzere Lisan Mektebi adıyla bir bölüm ayrılması istenmiştir. Daha sonraki yıllarda Rumca, Bulgarca, Arnavutça gibi özellikle farklı milletlerin dillerinin öğretilmesi kayda değer bir gelişmedir.

³⁹¹ François, a.g.e., 15-25.

³⁹² Caroline Piquet, "Jacques Thobie, Les Intérêts Culturels Français Dans L'empire Ottoman Finissant. L'enseignement Laïque et En Partenariat, Peeters, Leuven, 2009, 461 P." *Revue Des Mondes Musulmans et De La Méditerranée* 129 (2011).

³⁹³ Salve-Villedieu, *Création Du Lycée De Galata-Sérai À Constantinople, Sous Les Auspices Du Gouvernement Français*, s362.

dili olmasına karar verilmiş olduğu görülür.³⁹⁴ Bu dönemde Fransızca yazışma dili olarak oldukça yaygın hale gelmiş ancak Galatasaray Lisesinde öğretim dili olarak kullanılmasına karşı ilk başlarda muhalefet de olmuştur.³⁹⁵ Ancak daha sonraki yıllarda orta sınıf bürokratlar yabancı dil ya da Fransızca bilmenin bürokraside³⁹⁶ yükselme ve ilerlemede önemli bir araç olduğunu fark etmişler ve bu okula olan talep artmıştır. Okul Fransız eğitim modeline göre oluşturulmuş ve laik sayılabilecek bir ders çizelgesine dayalı öğretim yapmıştır.³⁹⁷ 19. Yüzyılın sonuna doğru Fransızca Osmanlı Devleti'nin hem eğitim kurumlarında hem de siyasi ve idari yazışmalarında kullanılan önemli bir dil haline gelmiştir. Fransızcanın etkili olmasında bazı padişahların ve Tanzimat sonrasında görev yapan Tanzimat bürokratlarının hemen hepsinin Fransızca bilmesi de rol oynamıştır. Reşid, Ali, Fuat ve Midhat paşalar gibi birçok diplomat Fransızcaya mükemmel düzeyde hâkim oldukları için Fransızca dil olarak Tanzimat bürokratların batılı kültürü, eğitim kurumlarındaki düşünceleri yansıtmaları ve aktarmaları için önemli bir araç haline gelmiştir. Fransızca aracılığıyla Fransız eğitim ve kültürü Osmanlı okullarına nüfuz etmeye başlamıştır. Nitekim bu olguların etkisiyle yabancı dilde yayımlanan ilk gazete Moniteur Ottoman ortaya çıkmış eğitim alanında hemen her okulda ders kitapları ya doğrudan okunmuş ya da Fransızcadan çevrilmiştir. Fransızca, batılı düşüncelerin Osmanlı Devleti'ne aktarılmasında bir araç olmuş, Fransızca bilen bürokratlar Fransız ekolü denilebilecek sistemin yaratılmasına çalışmışlardır. Bu uygulamalar ile Fransızca sözcükler Türkçe 'ye yerleşmiştir. Örneğin, okul kavramı da "ecole"den dönüşmüştür. Galatasaray Lisesi gibi okullar Fransızca öğretim verilerek dil dolayısıyla Fransız kültürü yaratılmıştır. Fransızca makaleler ve teknik sözcükler eğitim sistemine girmiş ve Osmanlı toplumu eğitimde kullanılan yenilikleri bu dil aracılığıyla öğrenmeye başlamışlardır.³⁹⁸ Tanzimat döneminin sonuna doğru yazı dilinin sadeleştirilme çabaları ile Arapça ve Farsçanın yerine Türkçe'nin, yabancı dil olarak Fransızcanın popüler hale gelmesiyle ilmiyenin eğitim üzerindeki etkisi daha da zayıflamıştır. Yazı dilindeki sadeleşme ve eğitim alanların sayısındaki artış nedeniyle sıradan halk daha fazla eğitim olanağından yararlanmıştır. Buna paralel olarak ders kitapları, gazete ve süreli yayınlar sıradan insanlar tarafından da okumaya başlamıştır. Böylece en azından basın-yayın yoluyla halkın yaşayan Türkçe ve yabancı dilde yayımlanan Fransızca yayınları okuma şansı artmış halkın eğitim düzeyi belli ölçüde yükselmeye başlamıştır. Bu aynı zamanda dogmatik bilgiye karşı pozitif bilginin savunulması ve ilmiye sınıfının elinden bilgiyi kullanma tekelinin zayılanmasıyla sonuçlanmıştır. Namık Kemal de yabancı dil eğitiminin verilmesi konusunu çeşitli vesilelerle dile

³⁹⁴ BOA.HR. TH 35/ 6 M-05-04-1879 Hariciye nezareti yazışmaların daha iyi yürütülebilmesi için Türkçe ve Fransızca'yı iyi bilen yeni elamanlar alınması talebini Bâb-ı Âli'ye bildirmiştir. Ayrıca Bkz. BOA., A.MKT.MHM. 761/71 8 Ağustos 1864, (H. 05 Rabiülevvel 1281) tarihli yazıyla Osmanlı vatandaşlarına verilecek pasaportların Türkçe ve Fransızca düzenlenmesi istenmiştir.

³⁹⁵ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma...* s. 242-243.

³⁹⁶ BOA.İ. DH. 547 /38078 H.08-11-1282 tarihli irade ile Hariciyede çalışanlara yönelik Fransızca dersler açılmasına yönelik irade çıkarılmıştır

³⁹⁷ Bkz.Roderic Davison, Osmanlı Türkiye'sinde Batılı Eğitim, çev. Mehmet Seyitdanlıoğlu. (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987), s. 679.

³⁹⁸ Roderic Davison, "The French Language as a Vehicle for Ottoman Reform in the Nineteenth Century." *De la Révolution Française à la Turquie d'Ataturk, La modernisation politique et sociale. Les lettres, les sciences et les arts. Actes du Colloque d'Istanbul (10-12 mai 1989)*, Paris-Istanbul, Isis. 1990.

getiriştir. Üst düzey devlet memurlarının yabancı dil öğrenmelerinin gerekli olduğunu kabul etmiş ancak yabancı dilde eğitime karşı çıkmıştır.³⁹⁹

Tanzimat dönemi eğitim politikası büyük ölçüde bürokratlar ve Bâb-ı Âlî tarafından düzenlenmiş ve denetlenmiştir. Eğitim kurumlarında hangi hedeflere ulaşılacağı, bu hedeflerin nasıl ölçüleceği, öğrencilerin nasıl kabul edileceği, hangi ders kitaplarının okutulacağı gibi konular eğitimin politikasının temel bileşeni olmuş ve bütün bunlara Tanzimat bürokratları biçim vermişlerdir. Bu anlamda Tanzimat dönemi eğitim anlayışına damga vuran olgu yeniliklerin benimsenmesi ve topluma yayılması amacıdır. Eğitim politikası bir yandan rasyonaliteye diğer yandan batılılaşmaya odaklanmıştır. Eğitim konusunda yapılan yeniliklerin temelinde “araçsallık” yer almıştır. Araçsallık beceri ve yetenekleri geliştirmeyi temel almış öğretim kurumları, öğretim programları, ders kitapları vb. olguları biçimlendirmiştir. Eğitime ilişkin bu belirlemeler sonuç odaklı bir eğitim anlayışının geliştirilmesine yol açmıştır. Yeni kurulan eğitim kurumları bürokraside görev almak ve yeni oluşturulmuş kurumlarda çalışmak isteyenleri gerekli olan becerileri kazandırmaya odaklanmıştır. Sonuç olarak yeni açılan okullar yeni bürolarda çalışacak olan adaylara okuma-yazma, yabancı dil vb. becerileri kazandırmaya yönelik eğitim vermiştir. Öğretim programlarına eklenen dersler öğrencilerin yeni oluşturulan devlet kurumları için ön görülen yeterlikleri ön plana almıştır. Tarih ve coğrafya gibi derslerin eklenmesi ile “ulus” başka bir deyimle “Osmanlılık” kimliği yaratmayı hedeflemiştir. Eğitim kurumları siyasi, idari ve ekonomik alanlarda toplumun tekrar iyi duruma gelebilmesi için özel bir konuma oturtulmuş ve devletin ihtiyaç duyduğu yeni uzman kadroları yetiştirmeyi amaçlamıştır.

Tanzimat öncesinde başlayıp Tanzimat dönemiyle süren eğitimle ilgili reformlar doğrudan eğitim üzerine yapılan tartışmalar ya da görüşlerden değil devletin maliye, ordu ve yönetiminin daha etkili hale getirilmesine yönelik düzenlemelerin yansıması olarak düşünülmelidir. Eğitim ile ilgili değişim ve dönüşüm çabaları bir yandan geleneksel tutuculuk diğer yandan Avrupa’yı izleme gibi ikilemin gölgesinde kalmıştır. Tanzimat bürokratlarının çoğunluğu geleneksel eğitimden geçtikleri için çoğunlukla muhafazakâr eğilimli olmalarına karşın açık fikirliydi. Avrupa’yı ve gelişmeleri çoğu tam ve doğru biçimde gözlemlemiş ancak kendi eğitimsel birikimlerine göre yorumlamışlardır. Kanun ve düzeni yerleştirmek, tebaanın yaşam koşullarını düzeltmek isteyen bu devlet adamları eğitimle ilgili konularda yenilik yaparken ulemanın olumsuz etkisinden korunmak için çekingen davranmışlardır. Eğitim ile ilgili reformlar istenen başarıyı getirememiş deyim yerindeyse “devrimsel” gelişmeler yaşanmamış tam tersine “iki ayrı dünya görüşüne sahip” nesil yetiştirilmesine yol açmıştır. Eğitim anlayışını düzenlemek için merkez bürokrasisinden yararlanmak için eğitim anlayışını ilk planda bürokrat ve devletin bekasını sürdürecekt devlet adamları yetiştirmeye yöneltmişlerdir. Geleneksel eğitim kurumlarında yerleşik olan din ve inanca dayalı ve tek yönlü (Müslüman) öğrenci seçimi yerine toplumun tamamını kucaklayan tarafsız bir eğitim politikası oluşturmak istemişlerdir. Tanzimat bürokratları geleneksel eğitim kurumları ve dini eğitim veren kurumlardan uzak durmuş devlet yönetimindeki değişimi söylem olarak kullanmışlar ve çağına göre modern sayılabilecek kurumların sayı ve nitelikçe artmasına çalışmışlardır. Tanzimat Dönemi'nde bürokratların eğitimde modernleşme ve batılılaşma yönünde

³⁹⁹ Tansel, Namık Kemal'in Hususi... s. 32.

oluşturdukları uygulamalar ve bunlara yönelik söylemler öncelikle İstanbul'da yankısını bulmuş belli bir zaman sonra da taşraya yayılmıştır. Eğitim, özellikle laik sayılabilecek batılı tarzda açılmış kurumlarda alınan eğitim toplumsal değişme ve devletin sorunlarını çözmede önemli bir araç olarak algılanacak, sınıfsal olarak hareketliliği sağlayan bir unsura dönüşecektir. Bunu başarabilmek için din adamları ve medreselerden bağımsız eğitim kurumları, eğitim politikaları geliştirip göreceli “laik” bir eğitim anlayışı ile yeni kuşak bürokratlar yetiştirmeye çalışmışlardır. Laikleşme olgusu aslında hem siyasi hem hukuki düzlemde güç kazanmıştır ancak laik kurumların yanında dinsel kurumlar da varlığını sürdürmüştür. Tanzimat bürokrasisi bu ikili eğitim anlayışına çözüm bulamamış tersine aralarındaki uçurum iyice derinleşmiştir. Pozitivizm, kameralizm, vatanseverlik, gelişme ve ilerleme kavramları eğitim programlarının daha dinamik olarak hazırlanmasına hizmet etmiştir. Bütün bunları yaparken Tanzimat bürokratlarının karşılaştığı en önemli güçlük yeniliğe karşı geleneksel bürokrasinin direnişidir. Bu nedenle Tanzimat bürokratları eğitimle ilgili politikaları belirlerken yerel kültürü de belli ölçüde yansıtmışlar ve eğitim yoluyla bir tür “akültürasyon” sürecini geliştirmek istemişlerdir.⁴⁰⁰

Eğitim politikasını oluştururken devletin çöküş ve dağılmasının önüne geçebilecek uygulamalara yer vermişler, idari ve askeri alanda batılılaşmayı eğitim ile desteklemişlerdir. Eğitim kozmopolit yapıya sahip olan Osmanlı toplumunu bir arada tutabilecek araç olarak düşünülmüştür. Erken dönem Tanzimat bürokratları ulema kökenli olduklarından geleneksel eğitim kurumlarına dokunmamışlar ve modern kurumlarla beraber eğitimin sürmesine izin vermişlerdir. Bu anlayış eğitimde batılı-doğulu ya da “mektepli-medreseli” gibi ikilemlere yol açmıştır. Osmanlılık anlayışı eski ve yeniye bir arada tutmak için kullanılan söylem olmuş eğitim reformları bu kavram ekseninde geliştirilmiştir. Islahat Fermanı sonrasında “Osmanlı tebaası” kavramı yaratılmış ve karma eğitim⁴⁰¹ (muhtelit) uygulamasına geçmişlerdir. Bu tür politikalar sonucunda başta İdadiler olmak üzere Mekteb-i Mülkiye, Tıbbiye daha sonra Galatasaray Lisesi oluşturulmuştur. Osmanlılık anlayışı ile Tanzimat bürokratları “modern ve eşitlikçi” söylem üzerinden eğitim anlayışı oluşturmuşlardır. Karma eğitim uygulamaları ile batılı tarzda okullar eğitim sisteminde laik eğitim anlayışı olarak karşılık bulmuştur.⁴⁰² Laik eğitim anlayışı aynı zamanda “Osmanlı Milliyetçiliği” diyebileceğimiz bir anlayışın da okullarda gelişmesine zemin hazırlamıştır. Islahat Fermanı vb. etkisiyle muhtelit eğitim kavramı ortaya çıkmış, eşitlik, adalet ve toplumsal denge sonuç olarak kadın eğitimi kavramının da gelişmesini sağlamıştır. Bütün bu olgular toplumsal yaşamda karşılığını belli ölçüde bulmuş ve buna ayak uyduramayan geleneksel eğitim kurumları kenarda kalmıştır. Eğitim politikasındaki bu dönüşüm eğitimin yasal, yönetsel ve kurumsal yapısını da etkilemiştir. Bu nedenle bundan sonraki evrede Tanzimat bürokratlarının eğitimin yasal temellerine etkileri ele alınacaktır.

⁴⁰⁰ Behrendt, Akkültürel süreci iki modelde ele alır: Pasif-taklitçi akkültürasyon ve aktif-telifçi akkültürasyon.

⁴⁰¹ Karma eğitim denildiğinde Gayrimüslimler ile Müslümanların bir arada öğrenim gördüğü erkek ya da kızlara özgü okullar kastedilmektedir.

⁴⁰² Ahmed Midhat, *Üss-i inkılab*, c. L, Takvimhâne-i Amire, İstanbul 1294, ss. 18-19,

III. BÖLÜM

3.1. Tanzimat Bürokratlarının Eğitimin Yasal Temellerine Etkileri

3.1.1. Fermanlardan Layihalara ve Talimatnamelere Geçiş

Osmanlı devlet geleneği içinde Fatih Sultan Mehmed'in Ayasofya'yı medreseye çevirirken muallimler için belirttiği bazı özelliklere sahip olma yeterliği dışında, eğitim-öğretim, II. Mahmud'un 1824 tarihli fermanına kadar devletin görevleri içinde doğrudan yer almamıştır. Osmanlı Devleti'nde 1773 Mühendishane'nin açılmasına ilişkin fermanın yayımlanması aslında yasal ve bağlayıcı metinlerin oluşturulmasına önemli örnektir. Aynı şekilde III. Selim'in 1794 tarihinde Mühendishane-i Sultani'nin eğitim-öğretime başlamasına ilişkin fermanı bağlayıcı hükümler bulunması açısından önemlidir. Fermanın girişinde yer verilen "İşbu Kanunname-i humayununda yazılı bulunan hususların Cenabı Hakkın izni ile esas tutulup yapılması gereken bütün işlerin harfi harfine yerine getirilmesi için Mühendishanede alıkonulsun"⁴⁰³ ifadesi buna örnek verilebilir. Ancak bu tür belgelerini daha sonra açılan kurumlara da bakıldığında yasal açıdan düzenleyici hükümlerden çok açılan kurumların kuruluş ve işleyişini belli ilkelere bağlayan belgeler (yönetmelikler) oldukları görülür. Ayrıca, padişahların yayımladıkları fermanlara ya da benzeri metinlere bakıldığında II. Mahmud'un fermanı ve daha sonra Islahat Fermanı'na kadar hiçbir fermana eğitimle ilgili düzenleme ya da yaptırımın olmadığı görülür.⁴⁰⁴ Eğitim-öğretimle ilgili uygulamalarda ulemanın belirleyici ve yönlendirici etkisi eğitimin ulemanın tekelinde ve denetiminde kalmasına neden olmuştur. Ulema da yalnızca önemli medreselerin açılmasında padişaktan izin vb. almış ancak öğretim programları, ders, müderrislerin atanma ve yükseltilmesine ilişkin yazılı metinler geliştirmemişlerdir. Geleneğe bağlı süreklilik diyebileceğimiz mekanizmalar yıllar boyunca yeniden üretilmiştir. Osmanlı Devleti'nin siyasi ve askeri olarak güçlü olduğu dönemlerde eğitimle ilgili sorunlar olmadığı için yasal temelleri oluşturma bir ihtiyaç haline gelmemiştir. Ayrıca, Osmanlı Devleti'ndeki "millet" anlayışı dolayısıyla farklı milletlerin eğitimle ilgili aktiviteleri kendi dini kurumları içinde yapmaları böyle bir zorunluğu ortaya çıkarmıştır.

⁴⁰³ *Mühendishâne-i Sultânî'nin Tesis ve Küşâdını Âmir Sultan Selim Hân-ı Sâlis Fermânı*, Matbaa-i Bahriyye, İstanbul 1328.

⁴⁰⁴ Her ne kadar Fatih Sultan Mehmed Eyüp ve Ayasofya medreselerinde, sıbyan mektebi muallimi olacaklar için bazı düzenlemeleri ilk kez belirtmişse de bu uygulama çok uzun ömürlü olmamıştır. Bkz. Fahri Unan, Kuruluşundan Günümüze Fatih Külliyesi; Hulusi Lekesiz, "Osmanlı İlmî Zihniyeti: Teşekkülü, Gelişmesi ve Çözülmesi", *Türk Yurdu*, Sayı 49. Eylül 1991, s. 20-31. Ancak asıl önemli olan Fermanlar için Bkz. *Mücebince Amel Oluna Hatt-ı Hümayunlar*, Cumhurbaşkanlığı Yayınları; 64 Cumhurbaşkanlığı Millet Kütüphanesi; 1 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Yayın No: 6 Baskı, Bilnet Matbaacılık ve Yayıncılık A.Ş. Sertifika No: 42716 1. Baskı: İstanbul, 2020. Ayrıca Bkz. *Osmanlı Fermanları = Ottoman Fermans*, Ankara, 1994, XXX+177 s. Yayın no: 19, Ayria Bkz. *Osmanlı Arşivinde, Şeyhülislam Fetvaları T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları*, Yayın No: 139, Aynı şekilde doğrudan ilişkili olmamakla birlikte farklı dönemlerde transkripsiyonu yapılmış olan mühimme defterlerine de bu konuda doğrudan kayıt bulunmamaktadır.

Eğitim-öğretimle ilgili konularda verilen fetvalar ise basit ve derinliği olmayan biçimde tarihsel metinlere yansımıştır.⁴⁰⁵ Tanzimat dönemine kadar eğitimle ilgili düzenlemeler padişah adına kadılar ya da şeyhülislam ile onlara bağlı alt kadrolar tarafından kontrol edilmiştir. Fetvalar ya da bireysel kararlar eğitimle ilgili düzenlemeler yön vermiştir. Bu anlamda eğitim kurumları için gerekli yasal düzenlemeler kişisel tercihlerle sınırlı kalmıştır. Ayrıntılar üzerinde düşünülmeden kadı ya da müftüler ile meşihat makamının verdiği hükümlerle eğitimle ilgili keyfi uygulamalar yapılmıştır. Bu nedenle Tanzimat döneminden önce eğitim alanında başlayan yenilikler ile eğitim kurumlarının düzenlenmesi, öğrenci alımı ve öğretimine ilişkin çabalar yasal boyutu oluşturmada birinci adım sayılmalıdır. Eğitimle ilgili bağlayıcı yasal düzenlemelerin oluşturulması Tanzimat'ın öncesinde başlamış, Tanzimat'ın ile hız kazanmıştır.

Bilindiği üzere batılı tarzda okulların açılışından yani 1773'ten itibaren açılan okullar ya da yeni oluşturulan eğitim kurumlarında ne bir kademelendirme ne de bu okulları denetim altına alacak yasal düzenlemeler yapılmamıştır. Geçici Meclis-i Maarif oluşturuluncaya kadar da bu olgu padişahların ya da kurumlarda söz sahibi olanların kişisel çabalarına bağlı kalmıştır. Eğitimin yasal temellerini oluşturmaya ilişkin ilk uygulama bağlayıcılığı olması açısından II. Mahmud'un 1824 tarihli fermanı gösterilebilir. Bu fermanın temel özelliği erkek çocukların sıbyan mekteplerine devamının sağlanarak "İslami bilgileri" yeterince öğrenmelerini istemesi ve aileler ile esnafın bu konuya özen göstermesinin istenmesidir. Fermana ailelerin çocuklarını okulu bitirmeden önce işe göndermemeleri zorunlu kılınmış yöneticilerin de bunu izleme zorunluluğu getirilmiştir.⁴⁰⁶ Fermanın öncelikle İstanbul için geçerli olduğu söylene de bağlayıcı olması açısından vilayetlerde uygulandığı bilinmektedir.⁴⁰⁷

Fermana ailelerin çocukları beş altı yaşına geldiğinde mektepten aldıklarını ve çocuklarını meslek öğrenmek üzere esnaf yanına vermelerinin çocukları cahil duruma düşürdüğü ve bundan anne ve babalarının sorumlu olduğu vurgulanmıştır. Özellikle eğitim ve öğretim almalarının sağlanması daha doğrusu İslam dininin gereklerini tam olarak öğrenmeden mektepten alınmamaları ve usta yanına vermeleri istenmiştir. Ayrıca çocukların mektepten alınması için kadılardan izin tezkeresi alınması alınmaması durumunda çocukların usta yanına verilmesinde yaptırım uygulanacağı belirtilmiştir. Bu durumu izlemek için kadılar ve mahallelerin önde gelenlerine de yetki verilmiş esnaf kethüdaları, mahalle imamları ve mektep hocalarının uyarılması emredilmiştir.⁴⁰⁸ Görüldüğü üzere neredeyse Osmanlı tarihinde ilk kez bir padişah eğitime ilişkin ferman yayımlamış ve çocukların mahalle mekteplerine gönderilmesini ve en azından belli düzeye

⁴⁰⁵ Bkz. *Osmanlı Arşivinde Şeyhülislam Fetvaları*, "T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü." Osmalı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın 139 İstanbul, 2015.

⁴⁰⁶ Fermanın tam metni için Bkz. Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, Cild-i hâdî-âşer [11-12.Cilt], sene 1232-1236 / Dersaâdet, İstanbul, 1309 (Matbaa-i Osmâniyye), s. 277-279

⁴⁰⁷ Bkz. Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi* s. 38

⁴⁰⁸ Mahmud Cevad, *Maarifi Umumiye Nezaret-i...* s. 36

geldikten sonra çalışmak için çırac vb. verilmesi istenmiştir. Bu anlamda 1824 tarihli ferman Tanzimat öncesinde eğitimin yasal boyutunu düzenleyen ilk belge olma özelliğine sahip olmuştur. Her ne kadar Vakay-i Hayriye, Rusya ile savaş ve Mısır sorunu gibi olgular fermanın tam uygulanmasına izin vermemişse de devletin eğitime ilgi göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Daha sonra yurt dışına öğrenci gönderilmesine ilişkin de bir hattı hümayun çıkarılmıştır.

Bu anlamda 1824 tarihli Ferman eğitim sisteminin yasal temellerini oluşturmaya yönelik ilk belge olarak kabul edilebilir. Daha sonra Meclis-i Umur-ı Nafia'nın 1839 tarihinde yayımlanmış olduğu layihada da benzeri ögeler önerilmiştir. Meclis-i Umur-ı Nafia sıbyan mekteplerinin ıslahı için teklifte bulunmuş ve bu layiha Takvim-i Vekayi'de yer almıştır. Bu uygulama eğitimin yasal temellerini oluşturma yönünde önemli bir girişimdir. Layihaya bir bütün olarak bakıldığında sıbyan mekteplerinin durumunun düzeltilmesi ve halkın genel eğitim düzeyinin yükseltilmesine önem verildiği görülecektir. Tanzimat öncesinde hazırlanmış olsa da Tanzimat bürokrasisinin görüşleri büyük ölçüde bu layihaya yansımış ve eğitim politikasını da belli ölçülerde etkilemiştir. Layihada toplumda yerleşik olan cahilliğin önemli bir sorun olduğu, devletin cahilliği gidermek, bilim ve sanayiye geliştirmek için çaba göstermesi gerektiği de yer almıştır. Bununla birlikte bu layihanın eğitimi tamamen yasal temellere kavuşturduğu söylenemez. Layiha eğitimsel açıdan çok büyük bir yenilik getirmemekle birlikte Osmanlı Devleti'nde eğitim alanındaki temel sorunları vurgulamış ve çözüm arayışları önermesi açısından önemlidir. Daha önce batılı tarzda açılmış olan askeri okulların öğrenci bulamaması ya da başvuran öğrencilerin eğitiminin yeteriz olması dolayısıyla öğretim programlarının düzenlenmesi önerilmiştir. Layihada toplumun ekonomik aktiviteleri gerçekleştirmesi için ilköğretime özel önem verilmesi ve öğretmenlerin sınavla görevlendirilmesi, sınıf sistemine geçilmesi vurgulanmıştır. Bu ilkeler daha sonra talimatname ya da nizamnamelere yansıyacaktır. Bu layiha meclislerde görüşüldükten sonra birkaç değişiklik yapılmış ve padişah tarafından da onaylanmıştır. Muallimlerin yeterliklerini kanıtlamaları ve görevlendirilecek olanların maaşlarının Evkâf-ı Hümayûn hazinesinden karşılanması ve Şeyhülislam tarafından denetlenmeleri kararlaştırılmıştır. Kuşkusuz burada akla eski sistemden farklılığı olmadığı gelebilir ancak dikkat edilirse geleneksel yapı devam etmekle birlikte bu metinle eğitim sistemi kademelendirilmeye başlamış, öğretmenlerin niteliklerinin geliştirilmesi, sınıf uygulamasına geçiş gibi konular gündeme getirilmiştir. Öğretim programlarında yenilik ise neredeyse hiç vurgulanmamıştır. 1824 tarihli fermanın farklı olarak eğitimle ilgili uygulama ve yeniliklerin ülkenin her bölgesinde uygulanmasının istenmesidir. Bu tür yasal metinlerin içeriği dikkatle incelendiğinde Tanzimat bürokratlarının pratik gereksinimler yanında ülkenin sosyo-kültürel ve

ekonomik koşullarını da hedef aldıkları görülür.⁴⁰⁹ Bu ıslahatların yapılmasında kuşkusuz Mustafa Reşid Paşa'nın önemli rolü olmuştur.

Mustafa Reşid Paşa Osmanlı Devleti'nin yaşadığı olumsuzluklar ve zor durumdan kurtulabilmesi için askeri, idari ve kültürel alanlarda ıslahat yapılması gerektiğini düşünüyordu. Ona göre devlet işlerinin yapılmasına eski anlayışla devam edilirse devletin çöküşü hızlanacaktı. Reşid Paşa, Avrupa'yı görüp oradaki anlayışları yakından inceleyince bu düşüncelerini her fırsatta II. Mahmud ile paylaşmıştır. II. Mahmud Reşid Paşa'nın görüşlerine önem vermiştir. Reşid Paşa hariciye nazırı olduktan sonra ziraat, ticaret ve sanaayini gelişmesi için meclis kurulmasını önermiş bizzat layihasını padişaha kendisi sunmuştur. Nafia Meclisi'nin kurulması ve eğitimle ilgili işlerin de bu meclisin görev tanımları içine alınması Reşid Paşa'nın çabasıyla olmuştur. Tanzimat'ın ilan edilmesinden önce Takvim-i Vekayi'de bu görüşlerini uzun uzun yazmıştır. Yazıda mal ve can güvenliğinin sağlanması, vergilerin adil ve düzenli olması, müsaderinin kaldırılması ve memurların atanmasında yeni ilkeler belirlenmesi ile eğitilmiş insan sayısının artırılması gibi konulara yer verilmiştir.⁴¹⁰ Mali, askeri ve idari alanda başlayan yenilikler daha sonraki yıllarda eğitim, dini hizmetler ve uluslararası ilişkilere doğru genişlemiştir. Temel amacı devletin merkezi anlamda güçlenmesini sağlamak olan bu yenilikler Tanzimat dönemine doğru hız kazanmıştır. Devletin bürokratik olarak yeniden biçimlendirilmesine yönelik uygulamalar ile karmaşıklaşan bürokrasiyi düzenlemek için nezaretler oluşturulmuş ve modern anlamda yönetsel birimler yani hükümet daireleri ve meşveret meclislerinin devamı olan danışma meclisleri kurulmuştur. Meşveret meclislerine toplumun farklı kesimlerinden gelen kişilerin katılması sağlanarak en azından yapılacak yeniliklerin bu yolla halka inmesi ya da halkın sahuplenmesi umulmuştur. Danışma meclisleri istenen başarıyı sağlayamayınca 1838 yılında Mustafa Reşid Paşa'nın çabalarıyla ve hazırladığı layiha ile Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye⁴¹¹ oluşturulmuştur. Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin oluşturulmasında Sadık Rifat Paşa'nın “Avrupa'nın Ahvaline Dair” başlıklı çalışmasının etkileri görülebilir. Bu risalede Avrupa'da kanun ve nizamlara göre toplumun yönetildiği ve keyfiyete yer olmadığı belirtilmiştir: “...devlet yönetiminde herkes yasalara uymaktadır kimse kanunlara uymamazlık yapıp devlete zarar vermemektedir. Herkes kanun ve yasalara uyduğundan hiçbir hükümdar ve altta çalışan kişiler kanuna ve mevzuata aykırı karar verip uygulama yapmaz bu nedenle herşey kanuna uygun olmak zorundadır, yönetimde kişisel kin ve çıkarlar asla işin içine karışmaz ve kimseyi keyfi olarak cezalandırmazlar...” Sadık Rifat Paşa'nın

⁴⁰⁹ Bkz. F. Müge Göçek, *Rise of Bourgeoisie, Demise of the Empire. Ottoman Westernization and Social Change*, New York, Oxford, 1996, s. 45, 51: Göçek, Osmanlı Tanzimat bürokratlarının eğitimi modernleştirmeye çabalarken Tanzimat ruhunu merkeze ve taşraya yayabilmek için Padişahı destekleyecek bir bürokrasi yaratmaya odaklanmış sadık bürokrasi oluşturmak istediklerini belirtmiştir.

⁴¹⁰ Takvimi Vekayi Def'a 169 16 Cemaziyelevvel 1254 (7 Ağustos 1838)

⁴¹¹ Bu konuda yapılmış önemli bir çalışma için Bkz. Seyitdanlıoğlu, *Meclis-i Vala...*, s. 24

bu görüşleri Tazimat fermanındaki ilkelerin yansıması gibidir. Bu anlamda Reşid Paşa'yı etkilediği söylenebilir.

Tanzimat döneminde yapılan reformların başarılı olabilmesinin eğitim alanındaki reformlar ve düzenlemelere bağlı olduğu düşüncesi Sadık Rifat Paşa tarafından vurgulanmıştır. Gerek hazırlamış olduğu risaleler gerek Sadarete sunmuş olduğu layihalarda devlet görevlilerin ve bürokratların yetenekli ve eğitilmiş bireylerden seçilmesi gerektiğini belirtmiş böylece topluma daha iyi hizmet edebileceklerini savunmuştur. Avrupa'daki başarıyı yakalayabilmek için reformların uzun süreli ve kalıcı olması gerektiğini dile getirmiş ve bunları sürdürebilmek için ehil ve eğitilmiş kadroların yetiştirilmesinin önemine değinmiştir.⁴¹² Toplumsal refahın artması ve çağdaş uygarlık düzeyine ancak eğitimle çıkılabileceğini söyleyen Rifat Paşa, eğitim olmadan yapılacak düzenlemelerin yetersiz olacağını hemen hemen bütün risalelerinde dile getirmiştir. Eğitimin önce bireyi daha sonra da toplumu değiştireceğini bu nedenle devletde değişim için de memurların eğitimden başlanmasını dile getirmiştir. Bu durum aslında rüşdiye ve memur yetiştiren diğer kurumların açılmasına ilişkin düşünceleri açıklamaktadır. Adam kayırma ve liyakatsizliğin eğitimle gerçekleşeceğini belirtmiş ve Avrupalı eğitim kurumlarının oluşturulmasının bunu önüne geçeceğini açıklamıştır. Bu görüşler hem Reşid Paşa hem de Abdülmecid'i etkilemiştir. Başta Reşid Paşa olmak üzere Tanzimat ricali eğitim-öğretimi yaygınlaştırmadan Tanzimat ve yeniliklerin topluma yayılamayacağını farketmişlerdir.

Tanzimat sonrasında merkezi yönetimin güçlendirilmesi ve toplumun ihtiyaç duyduğu yasal düzenlemeleri yapmak üzere kurulan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâmı Adliye'nin açılması hızlanmış⁴¹³ ve eğitimle ilgili nizamnameler ve talimatlar yoluyla eğitimde yasal düzenlemeler gerçekleştirilmiştir. Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye Tanzimat Fermanı'nda öngörülen reformları yürütecek bir kurum olarak biçimlendirilmiştir. Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye aynı zamanda eğitimle ilgili konularda da yasal ve idari düzenlemeler yetkisini elinde bulundurmıştır. Bu nedenle Tanzimat'ın ilk yıllarından itibaren eğitimle ilgili yasal metinlerde belirleyici rol oynamıştır. Meşveret meclislerinden farklı olarak uzmanlaşmış olan bu meclisler toplumda, hukuksal, yönetsel, askeri ve eğitim gibi alanlarda uygulanacak politikaları ve yasal metinleri oluşturmuş "hukuk devleti" uygulamasının ilk evresi olarak kabul edilmektedirler. Meclislerin kuruluş amaçlarından birisi de Nizâmât-ı Esasiye (kanun metinleri ya da tüzükler) hazırlamaktır.⁴¹⁴ *Mevâdd-ı siyâsiyye ve nizamiyye için* teşkil olunan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye daha önce kurulmuş olan Dar-ı Şura-yı Bâb-ı Âlî ve Dar-ı Şura-yı Askeri'nin hazırladığı mazbataları inceleyip son halini verme görevini

⁴¹² Sadık Rifat Paşa, "Avrupa'nın Ahvâline Dair Risale", *Asâr-ı Rifat Paşa*, İstanbul, 1275, ss. 10 - 11. Ayrıca Bkz. Rifat Paşa *İdare-i Hükiyetin Bazı Kava'id-i Esasiyesine Müttezammin Rifat Paşa Merhumun Kaleme Aldığı Risaledir*. s. 42. Bkz. Bekir Günay, 1992, 295.

⁴¹³ Bkz. Seyitdanlıoğlu, *Meclis-i Vala...* s. 10.

⁴¹⁴ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma...*, s. 153.

üstlenmiştir. Böylece devlet işlerine yönelik kararların bu meclislerde karara bağlandıktan sonra uygulamaya geçirilmesi aksi halde uygulamaya geçmemesi için buyruk çıkarılmıştır ki bu oldukça yeni ve önemlidir.⁴¹⁵

Dar-ı Şura-yı Bâbîali ve Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye nizamname, yasal metinleri hazırlama görevini üstlenmiş ve eğitimle ilgili yasal metinlerin birçoğu da buradan çıkmıştır. Bu meclisler bir anlamda yasama organı gibi çalışmışlardır.⁴¹⁶ Engelhardt, II Mahmut'un tahtta olduğu dönemde gerek iç gerek dışarıda yaşanan sorunların karmaşıklaşması nedeniyle tek başına karar alma yerine bu meclislerin verdiği kararlar doğrultusunda yönetmeye başladığını belirtmiştir.⁴¹⁷ Bu uygulama bir anlamda mutlak idareden meşruti anlayışa geçişin ilk evresi sayılabilir çünkü meclislere yetki padişah tarafından verilmiş ve üyeler seçimle değil padişahın tevcihatı ile göreve gelmiştir. II. Mahmut döneminde ulema, bürokrasi ve ordu seçkinlerinden oluşan sürekli meclisler daha sonraki yıllarda kalıcı olacak ve sayıca çeşitlenecektir. Eğitimle ilgili kararlar da bu meclislerde görüşülüp tartışılarak Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'ye yönlendirilmiş, meclisin karar vermesi halinde yürürlüğe girmesi sağlanmıştır. Bu anlamda eğitimin yasal temellerini oluşturma yönünde önemli bir adım atılmıştır. Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye toplumsal yaşam, devlet yönetimi, eğitim-öğretim, mali ve ekonomik alanı ilgilendiren konularda yasa ve yönetmelik hazırlanmasından yargılamaya kadar geniş bir alanda söz sahibi olmuştur.⁴¹⁸ Daha sonra bu ve diğer meclislere bağlı olarak idari, mali, adalet, bayındırlık, ticaret ve eğitim konularında kararlar alacak alt daireler oluşturulmuştur. Maarif Nezareti oluşturulsa bile yasal metinler bu meclislerin elinden çıkmaya devam etmiştir. 1847 yılından sonra çıkmaya başlayan salnamelerde'de eğitimle ilgili meclis olan Meclis-i Maarif-i Umumiye'nin Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin altında yer aldığı görülür. Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye Reis'i Sadık Rifat Paşa aynı zamanda hariciye nazırı olarak Meclis-i Maarif-i Umumiye Nezaret'ine de başkanlık yapmaktaydı. Serasker Emin Paşa da reis olarak görev yapmaktaydı. Azalar ise, Sudurdan Maarif-i Umumiye Nazırı, İmamzade Esad Efendi, Abdülhak Efendi, Molla Halim Efendi gibi ilmiye sınıfına mensup kişilerin yanı sıra, "Sadâret-i uzmâ Müsteşarı, Darüşşura-yı Askeriye azası, Divan-ı Hümayun Tercümanı, Sertibbiye-i Hümayun, Divan-ı Hümayun Amedi ve Tab Hülefası, Mekatib-i Umumiye Nezareti Muavini (Kemal Efendi) gibi üyelerin yer alması oldukça dikkati çekmiştir. Bir sonraki yıl bu üyeler arasına Mekteb-i Harbiye Nazırı da eklenmiştir. 1850'de ise Mekteb-i Harbiye Nazırı yerine Hocalarından bir kişi katılmıştır. 1852'de ise Ticaret Nazırı ve Encümen-i Daniş Reis-i Evvel'inin bu kurula dahil edildiği görülmüştür. 1858'de ise Maarif Nazırı Sami Paşa Vükela-ı Saltanat-ı Seniyye ve Azay-ı

⁴¹⁵ Ahmet Rasim, "Osmanlı'da Batışın Üç Evresi. III." *Selim, II. Mahmut, Abdülmecit*. İstanbul: Evrim Yayınları 1989, s.185

⁴¹⁶ Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, 2009, s. 67

⁴¹⁷ Engelhard, *Tanzimat*. "Türkiye, Türkçesi: Ali Reşad." İstanbul: Kaknüs Yayınları (1999). S.35.

⁴¹⁸ Musa Çadırcı, "Tanzimat Döneminde Türkiye'de Yönetim (1839-1856)." *Belleken* 52.203 (1988): 601-626.

Meclis-i Mahsusa üyeleri arasında yer almıştır. Encümen-i Daniş'e daha geniş yer verilmiş, Maarif Meclis'ine Maarif-i Umumiye Müsteşarı, Vakainüvis katılmıştır. Bu uygulamalar Şura-ı Devlet kurulduktan sonra belli bir değişime uğramıştır. Meclisler dairelere dönüştürülmüştür. Maarif Dairesinin başına Kemal Efendi getirilmiştir.⁴¹⁹ Bu nedenle aslında Tanzimat bürokrasisi daha önceki dönemden farklı olarak rastgele ve kişisel çabalara bağlı olarak oluşturulan eğitim uygulamalarını yasal metinlere bağlama açısından ilk adımı bu meclisler aracılığıyla atmışlar ve bu meclisler Cumhuriyet Dönemine kadar isim değiştirerek varlığını sürdürmüşlerdir. Eğitimin yasal temellerini oluşturmada Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin eğitimle ilgili talimatlar hazırlaması ilk adım sayılabilir.

Devletin çeşitli alanlarında ortaya çıkan pratik gereksinimler modern eğitim kurumlarının yapılandırılmasına da yol açmıştır. Tanzimat öncesinde başlayan bürokratik dönüşüm var olan bürokratların eğitimiyle ilgili yasal metinler ve yasal temellerin oluşturulmasını hızlandırmıştır. Tanzimat bürokrasisi eğitim anlayışında da yenilikler yapmış ve yeni eğitim kurumları kurmuştur. Öğretim programlarına daha fazla laik ve modern dersler eklenmiştir. Böylece eğitim kurumlarının dini referansın ötesine çıkması dünyevi bilgiye ağırlık vermesi yolunda adımlar atılmıştır. Ayrıca oluşturulan eğitim anlayışı ve kurulan kurumlarda batılı eğitim almış eğitimciler görevlendirilmiş görece olarak eğitim ve öğretimi elinde bulunduran Ulema'nın etkisi azalmaya yüz tutmuştur. Bu anlamda Tanzimat bürokratlarının eğitimle ilgili en önemli etkilerinden birisi eğitim kurumlarının ve öğretim programlarının belli düzeyde laikleştirilmesidir. Belli ölçülerde kavramı burada bilinçli olarak kullanılmıştır çünkü öğretim programları ve derslerin tamamen laikleşmesi için Cumhuriyet dönemini beklemek gerekecektir. Eğitimde yapılan reformlar, açılan yeni okullar, hazırlanan talimatlar ve yeni oluşturulan okul binalarıyla eğitim kurumları Tanzimat döneminin reform ruhundan almıştır ki bu aslında eğitimde bir kültür değişimi olarak nitelendirilebilir.⁴²⁰ Tanzimat bürokratlarının eğitim kurumlarını değiştireceği aslında Tanzimat öncesinde ortaya çıkmıştır. Tanzimat'ın hemen öncesinde Mekteb-i Adli'nin açılması modern ve rasyonel eğitim anlayışına geçişin ilk işaretidir ki aynı anlayış Tanzimat döneminde açılan Mekteb-i Mülkiye, Ziraat Mektebi, gibi uzmanlık okulları ile pekiştirilecektir.⁴²¹ Modern ve dünyevi olarak nitelendirilebilecek eğitim anlayışı Avrupa'da Aydınlanma sonrasında ortaya çıkmış ve Fransız ihtilali sonrasında yaygınlaşmıştır. Osmanlı toplumunda ise Tanzimattan sonrasında kurumsal olarak yerleşmeye başlamıştır.

Bu noktada değişimin hangi yönde olduğunu kavramak önemli hale gelmektedir. Bürokrasinin gelişmesi ve devlet işlerinin karmaşılaşmasıyla birlikte eğitilmiş insan gücüne olan talep artmış

⁴¹⁹ *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye* 1263 /1847 vd. s. 22-23.

⁴²⁰ Bkz. Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi...* Ş. Mardin, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, s. 195.

⁴²¹ Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu...*s.72.

ancak geleneksel eğitim kurumları bu talebe cevap verememiştir. Memurların kalemlerdeki rutinlerin dışına çıkamamaları ve eski alışkanlıklarını sürdürmeleri, yeni gelişmelerden haberdar olmamaları kısaca eğitimsel donanımlarının yetersizliği başta II. Mahmud olmak üzere Tanzimat devlet adamlarını yeni arayışlara yönlendirmiştir. Bu arayışlar önce Mekteb-i Maarif-i Adliyye ve Mekteb-i Ulum-i Edebiyyeyi'nin Tanzimat'tan sonra rüşdiyelerin kurulmasıyla sonuçlanmıştır. Bu okullar kurulduktan sonra devlet dairelerinde bu okulların mezunları öncelikle görevlendirilmiş yeni bürokrasinin temelleri atılmıştır.⁴²² Mekteb-i Maarif-i Adli açılıncaya kadar Osmanlı Devleti'nde eğitim kurumlarının açılışı ve denetiminin ulemanın yetkisinde olduğu bilinmektedir. Her ne kadar askeri okullar Tanzimat döneminden sonra oluşturulmuş olan Seraskerlik makamına bağlı olarak açılrsa da bunların etki faktörü toplumsal olarak çok yüksek olmadığından yaygın eğitimin ulemanın tekelinde olduğunu belirtmek yanlış olmaz. Alt düzeyde sıbyan mektepleri, üst düzeyde medreselerden oluşan eğitim Tanzimat öncesinde değişme sinyalleri göstermeye başlamıştır. Ulemanın denetimi altında olan eğitim kurumları sabit kalırken yeni açılan laik ve batılı tarzda okulların patronajını Tanzimat bürokrasisi üstlenmiştir. Sıbyan mektepleri meşihat makamına bağlanırken, rüşdiyeler önce evkaf nezareti altında oluşturulan Mekatib-i Rüşdiye Nezareti'ne daha sonra da Mekatib-i Umumiye Nezareti'ne bağlanmıştır. Tanzimat bürokratları tıpkı Batıda olduğu gibi okulların açılışını talimat ve nizamnamelere bağlamış, öğretmen atamaları, sınav vb. uygulamalarını ilkeye bağlamaya çalışmışlardır. Tanzimat ile sayıları artan okullar ve öğretim programlarının değişmesi gibi uygulamalar sivil eğitim anlayışında laik ve dünyeviliğin ilk çekirdekleri olarak algılanabilir. Tanzimat dönemi boyunca gereksinim duyulan insan kaynağını bu okullar sağlamıştır. Okullar oluşturulurken eğitim ile ilgili meclis ve kanunların da oluşturulması Tanzimat'a özgü bir gelişme olarak düşünülmelidir. Hukuksal alanda başlayan kanunlaştırma eğitim alanına da etki etmiştir.⁴²³ 1824 tarihli ilköğretimin zorunlu olmasına ilişkin fermanla başlayıp devam eden, eğitimsel açıdan önemli olan 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi bu kanunlaştırma faaliyetlerinin tepe noktasını oluşturur.

Tanzimat döneminde bürokrasinin eğitime en önemli katkıları hukuk kültürünü eğitim alanına da yaymaktı. Kuşkusuz bunda siyasi ve ekonomik, kültürel etmenlerin de rolü vardır. Bu kanunlaştırma çabalarının var olan eğitim kurumları ile yeni oluşturulan eğitim kurumları arasındaki ikiliğin artmasına ve birbirine rakip kurumlar haline gelmesine yol açtığı da unutulmamalıdır. Tanzimat bürokratlarının eğitimde kanun ve yasalar çıkarmasının altında eğitim kurumlarını devletin yönetsel işlevlerinin bir organı gibi görerek bu kurumları da rasyonel biçimde

⁴²² BOA.A.MKT.NZD.158-75 13 Ağustos, 1855, (H.29 Zilkade 1271) Mekatib-i Rüşdiye'den mezun olan öğrencilerin istedikleri kalem ve mekteplerde memur olarak istihdam edilmeleri emredilmiştir (Belge tarihi 1271.Za.30) Ayrıca Bkz. BOA.A. MKT.NZD, 309 -36. 1 Mart 1862, (H. 28 Şaban 1276) Rüşdiye'den şهادetname alanların askeri okula ve kalemlere memuriyetleri icra olunacağından Bâbîâlî ve Maarif Kalemleri'ne atanan katiplerin listeleri gönderilmiştir.

⁴²³ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 159

düzenlemesi anlayışının yattığı söylenebilir. Aslında devlet kurum ve kuruluşlarının oluşturulması için gerekli kanunların çıkarılacağı Tanzimat Fermanında da yer almaktaydı.⁴²⁴ Tanzimat bürokrasi eğitim anlayışında dini ideolojiyi ulemaya deyim yerindeyse dinsel alana sıkıştırmış, kamusal alanda ise rasyonel-teknik ideolojiyi yeni açılan kurumlara yerleştirmeye çalışmıştır. Bütün bunlar, eğitimde laikleşmeye belli düzeyde hizmet etmiştir. Tanzimatçılar laikliği eğitim için doğrudan kullanmasalar bile eğitim kurumlarını oluşturup çağdaşlaştırırken batı ya da modern söyleminden yola çıkmışlar ve kurumların kuruluş ilkelerini “gizli laiklik” diyebileceğimiz dünyevi ilkelere dayandırmışlardır. Islahat Fermanı ile gayrimüslim ve azınlıklara kendi okullarını açma hakkının verilmesi de bu gelişmelerin ürünüdür.

Kanun ve hukuksal düzenlemelerle devleti dış müdahalelerden kurtarıp en azından milliyetçiliğin devlet aleyhine çalışmaktan alıkoyacaktı. Tanzimat sonrasında eğitimle ilgili oluşturulan yasal metinlerin temel amacı eğitimin sürekliliğini bir ilkeye bağlamak ve toplumun eğitim hizmetine ulaşmasını sağlamaktır. Eğitim kurumlarının sağlam esaslara bağlanmasıyla halkın kültür ve bilgi düzeyinin yükseltilmesi sağlanacak aynı zamanda hizmette süreklilik elde edilecektir. Tanzimat bürokratları devletin eğitim yoluyla gelişip ilerleyebilmesi için yasal düzenlemelerin yapılmasını zorunlu görüyorlardı. Eğitimle ilgili düzenlemeleri yasal metinlere dayalı olarak gerçekleştirerek eğitime dış ve iç müdahaleleri de belli ölçüde engellemeyi amaçlamışlardır. Tanzimat döneminde yasal metinler aracılığıyla eğitim sisteminin hukuksal temelleri basit düzeyde olsa da hazırlanmıştır. Tanzimat bürokratları bilim ve teknikte ilerlemenin temel yolunun bireylerin eğitilmesi olduğunu belirtmişlerdir. Bilim ve tekniği geliştirerek medeniyet ve gelişme sağlanabilir. Bunların kalıcı hale gelmesi de ancak kanun ve yasal temelleri oluşturmakla sağlanabileceğini öne sürmüşlerdir. Tanzimat döneminden sonra eğitimle ilgili talimatname ve nizamnamelerin sayıca artması ve bunların sonucunda 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin hazırlanması rastlantı değildir. Sadullah Paşa Tanzimat döneminde özgürlük ve gelişme konusunda, Tanzimat fermanının oluşturulmasında da Reşid Paşa'ya esin kaynağı olmuş toplumun özgür olmasının medeniyet ve bilimin gelişimine katkıda bulunacağını açıklamıştır. Tanzimat bürokratlarının çoğunluğu eğitim anlayışının değiştirilmesi ile medeniyet ve özgürlük yolunda

⁴²⁴ Ferman'da: ... Devlet-i Aliye ve Memâlik-i Mahrûsemiz'in hüsn-i idâresi zımnında bazı kavânin-i cedîde vaz' ve te'sîsi lâzım ü mühim görünerek işbu kavânin-i mukteziyyenin mevâdd-ı esâsiyyesi dahi emniyet-i can ve mahfûziyyet-i ırz u nâmûs u mal ve tayîn-i vergi ve asâkir-i mukteziyyenin sûret-i celb ve müddet-i istihdâmı kazıyyelerinden ibâret olup şöyle ki, dünya-da can ve ırz u nâmûsdan e'azz bir şey olmadığından bir adam onları tehlikede gördükte hil-kat-i zâtiye ve cibillet-i fitriyesinde hıyânete meyl olmasa bile muhâfaza-i can ve nâmûsu için elbette bazı sûretlere teşebbüs edeceği ve bu dahi devlet ve memlekete muzır olageldiği müsellemler olduğu misillü bilakis can u nâmûsundan emîn olduğu halde dahi sıdk u istikâmetten ayrılmayacağı ve işi gücü hemân devlet ve milletine hüsn-i hizmetten ibâret olacağı dahi bedîhi ve zâhirdir ve emniyet-i mâl kazıyyesinin fıkdanı halinde ise herkes ne devlet ve ne milletine ısınamayub ve ne i'mâr-ı mülke bakamayub dâima endişe ve ıztırabdan hâlî olamadığı misillü aksi takdîrinde yâni emvâl ü emlâkinden emniyet-i kâmile olduğu halde dahi hemân kendi işiyle ve tevsî-i dâire-i taayyüşüyle uğraşub ve kendisinde gün-be-gün devlet ve millet gayreti ve vatan muhabbeti artıp ona göre hüsn-i harekete çalışacağı şübheden âzâdedir...” denilmektedir. (Fermanın Tam Metni için Bkz. Düstur, I. Tertib, Cilt 1, s. 4-7).

gelişmenin sağlanabileceğini belirtmişlerdir. Rifat Paşa, Ahlak Risalesinde halkın eğitime özen göstermeyen toplumlarda ahlak ve edebi geliştiremeyeceklerini belirtir. Münif Paşa da bireylerin almış oldukları eğitim ve geliştirdikleri anlayış kadar özgür olabildiklerini belirterek, halkın eğitim ve öğretimiyle devletin özel olarak ilgilenmesini önermiştir.

Eğitim ve öğretimi kanun ve talimatlara göre düzenleme Tanzimat bürokrasinin bir başarısıdır. Bu aslında Osmanlı Devleti'nde katılımcı yönetimin başka bir deyişle parlamenter hareketlerin sonucunda daha belirgin hale gelmiştir. Bu dönemde oluşturulmaya başlayan meclislerde eğitim ile ilgili kanun ve düzenlemelere yer verilmiştir.⁴²⁵ Meclisler yetki alanları çerçevesinde ilmiyenin dışında kararlar çıkarmışlardır. Tanzimat döneminde eğitim kurumlarında reform yapılırken eğitimin sorumluluğu yasal olarak belli bir otoriteye bağlanmaya çalışılmıştır. Eğitimin yasal temelleri oluşturulurken eğitim yönetiminin sorumluluğunun yeni anlayışla organize edilmesi için 1838 yılında Mekâtib-i Rüşdiye Nezâreti oluşturulmuş ve bu kurum 1839 sonrasında açılacak olan rüşdiyelerin oluşturulması sorumluluğunu almıştır. Daha sonra mevcut medrese ve sıbyan mekteplerinden farklı olarak modern anlamda rüşdiyelerin temelini oluşturan Mekteb-i Maârif-i Adliye (11 Şubat 1839) ve Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye (19 Mart 1839) açılmıştır. Böylece eğitimle ilgili kurum ve uygulamaların yasal temellerini oluşturacak ve yapılacak uygulamaları icra edecek kurum oluşturulmuştur.⁴²⁶

Mekâtib-i Rüşdiye Nezâreti icracı olmasının yanısıra eğitimle ilgili talimatnameler de hazırlamıştır. Örneğin Nezaretin 17 Mart 1839 tarihinde hazırladığı talimatnamede ilköğretim düzeyi ve sıbyan mekteplerinin yapısı, öğretim programları ve ders çizelgelerine ilişkin uygulamalara ilişkin ilkelere yer verilmiştir. Aynı metinde başarılı olmayan öğrencilerin okuldan ayrılmasına izin verilmemesi, başarılı öğrencilerin Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye'ye devam etmeleri belirtilmiştir. Nazır olarak atanmış olan Esad Efendi'nin hazırlamış olduğu bu program geleneksel öğretim anlayışın yöntem vb. açılardan çok fazla bir yenilik getirmese de öğretimi ilkeye bağlaması açısından kayda değer bir olgudur. Mekâtib-i Rüşdiye Nezâretinin etkisi Mekteb-i Maârif-i Adliye ve Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye ile sınırlı kalmış, Mekâtib-i Umûmiye Müdürlüğü'ne dönüştürülmüş ve müdürlüğüne Kemâl Efendi atanmıştır.⁴²⁷ Bu döneme damgasını vuran Mustafa Reşid Paşa'nın çabalarına karşı tepkiler eğitim alanında da direnmeye dönmüştür. Bu direnmeleri gören Tanzimat bürokratları geleneksel eğitim kurumlarına müdahale etmeden devletin ihtiyaç duyduğu alanlardaki eğitim kurumlarını açma ve sayıca çoğaltmaya odaklanmışlardır. Nitekim rüşdiyelerin kurulmasından sonra Padişah Abdülmecid' in (1839-1861) 13 Ocak 1845 tarihinde yayımladığı

⁴²⁵ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 131

⁴²⁶ Mekteb-i Maarif-i Adli ve Esat Efendi'nin atanması (Meclis-i Umur-ı Nafia'nın Takvimi Vekayi nüshası). "Sınıf-ı sâni" ifadesinin ise Meclis-i Umûr-ı Nâfia tarafından hazırlanan lâyhada kullanıldığı görülmektedir.

⁴²⁷ BOA.İ. DH. / 163 - 8475 -25 Aralık 1847, H. 17 Muharrem 1264, Meclis-i Umumiye Riyaseti'ne Esad Efendi'nin, Mekatib-i Umumiye Nezaretine de Kemal Efendi'nin memuriyetleri.

ferman ile cehaletin ortadan kaldırılmasını vurgulaması (izâle-i cehl-i tebaa) bu çabaların ürünü olarak algılanabilir. Fermanın genel anlamda ülke için geçerli olduğu düşünüldüğünde eğitimin yasal boyutunu belirleme açısından önemli olduğu kabul edilmektedir. Fermada halkın cehaletinin giderilmesi ve genel ve zorunlu öğretimin oluşturulması, orta, yüksek ve mesleki öğretim kurumlarının oluşturulması, öğretim programlarında dini bilgilerin yanısıra dünyevi bilgilerin verilmesi ile ülkenin uygun yerlerinde gerekli olan yerlerinde de bu okulların yaygınlaştırılması emredilmiştir.⁴²⁸ Ayrıca Mustafa Reşid Paşa'nın da bu fermanın oluşturulmasına etkisi olduğu söylenebilir. Fermada, Tanzimat reformlarının topluma yaygınlaştırılması için toplumun eğitilmesi gerektiği önemle vurgulanmış, meslek okulları ile orta dereceli öğretim kurumlarının açılmasının gerekliliği belirtilmiştir. Aslında 1839 tarihli layiha ile benzerlik göstermekle birlikte hem dini hem de dünyevi yaşam için eğitim verilmesinin önerilmesinde Avrupa'daki eğitim anlayışını görmüş Tanzimat bürokratlarının müdahalesinin olduğu ortaya çıkmaktadır.

Tanzimat bürokratları 1840'tan sonra reformların kalıcılığı ve sürekliliği için merkez ve taşrada önlemler alınması için çabalamışlar ve bu tür yasal metinlerle merkezi otoritenin eğitim üzerindeki gücünü artırmasını sağlamaya çalışmışlardır. Eğitim üzerindeki bu çabalardan birisi de tıpkı batıda olduğu gibi herhangi bir mesleğe atanmak için diploma aranmasının önkoşul olarak konmasıdır.⁴²⁹ İstanbul ve diğer şehirlerde rüşdiyelere atanacak öğretmen ve yardımcılarının nasıl atanacağı ve ne gibi yeterliklere sahip olmaları gerektiği ve maaş durumlarına ilişkin kararlar alınmıştır.⁴³⁰ 1845 tarihli Ferman bir ölçüde eğitim öğretimle ilgili daha somut adımlar atılmasını öngörmüş ve Bâbiâli'yi harekete geçirmiştir. Eğitim-öğretimle ilgili faaliyetlere ve düzenlemelere karar vermek üzere ilmiye ve üst düzey bürokratlardan oluşan 8 üyeli bir geçici meclis (Meclis-i Muvakkat) kurulmuştur. Meclis-i Muvakkat 4 Mart 1845 tarihinde çalışmaya başlamış ve öğretim-öğretimle ilgili layihalar hazırlamıştır. Meclis-i Muvakkat'ın başkanlığına Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye üyelerinden Melekpaşazade Abdülkadir Bey atanırken, üyeliklerinde de Dar-ı Şura-yı Askeri üyelerinden Arif Hikmet Bey, Vak'anüvis Esad Efendi, Fetva Emini Arif Efendi, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye üyelerinden Said Muhib Efendi, Mekteb-i Harbiye Nazırı Ferik Emin Paşa ve Mütercm-i Evvel Fuat Efendi atanmıştır. Dikkat edilirse bu isimlerden bazıları daha sonra Tanzimat reformlarının bizzat yürütücüleri olacaklardır. Bu meclis Bâb-ı Âli 'de haftada iki kez toplanarak eğitimle ilgili yenilik ve düzenlemelere ilişkin raporlar hazırlamış ve Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'ya sunmuşlardır. Meclis, ülkede eğitim ve öğretimin hem nitelik hem de nicelik olarak iyileştirilmesi için 3 layiha hazırlamış ve Bâb-ı Âli'ye sunmuştur. Layihalarda sıbyan

⁴²⁸ Takvim-i Vekayi, Def'a 280, 1261, (Berker'de bu 230 sayı denmiştir muhtemelen yanlış yazılmıştır).

⁴²⁹ BOA.HAT 583/28635 21 Haziran 1830, (H. 29 Zilhicce 1245) Diploma ya da belge sahibi olmadan kişilerin memuriyete alınmamasına ilişkin hattı hümayun oldukça önemlidir. Bu anlamda eğitim kurumlarından mezun olma ve diploma gibi zorunluluk Osmanlı Devleti'nde de yasal metinler arasına girmiştir

⁴³⁰ BOA. HAT, 490/24024, 6 Mart 1839 (H. 20 Zilhicce 1254)

mekteplerinin iyileştirilmesi, eğitim öğretim kurumlarının niteliğinin geliştirilmesi ve yeni okulların özellikle rüşdiyelerin açılması ve Darülfünun kurulması önerilmiştir. Layihalar eğitim sisteminde reformların yapılması ve öğretim programlarının çağdaşlaştırılması ve denetlenmesi için icra organının oluşturulmasını önermiştir. Bu aynı zamanda güçlü bir merkezi organın kurulmasını da beraberinde getirmiştir. Nitekim bu öneriler sonucunda 1846 yılında eğitim-öğretim etkinliklerini merkezi olarak düzenlemek üzere Meclis-i Vâlâ Reisi Sadık Rifat Paşa ile Hariciye Nâzırı Reşid Paşa'nın gözetimi altında Meclis-i Maarif-i Umumiye kurulmuştur. Nitekim Meclis-i Maarif-i Umumiye eğitim-öğretimle ilgili yasal metinler ile politika belgelerini hazırlamada önemli rol oynamıştır. Gerek bu meclis gerek nezaret aldığı kararlar ve oluşturduğu hukuksal metinlerle eğitim Mekatib-i Rüşdiye Nezareti'nde ilmiyenin etkisini azaltmış ve sorumluluğu Bâb-ı Âlî bürokratlarına vermiştir. Bütün bunlar eğitim sisteminin çağdaşlaştırılması ve yeniliklerin uygulanmasını kolaylaştırmıştır denilebilir.⁴³¹ Meclis-i Maarif Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'ya bağlı olarak rüşdiye mekteplerinin nasıl kurulacağı ve giderlerinin nasıl karşılanacağına ilişkin tezkireler de oluşturmuştur. Meclis bir anlamda yasama organı gibi çalışmış ve eğitimle ilgili yasal metinler de burada kaleme alınmıştır.⁴³² Nitekim eğitimle ilgili konularda da alt meclisler ya da birimler oluşturarak önemli mazbatalar ve nizamnameler hazırlamıştır.⁴³³ Eğitim hem merkezden hem de yerelden katılımlarla yönetilmeye başlanmıştır. Meclis-i Maarif-i Umumiye ile eğitim konusunda yapılacakları ilkeye bağlanması konusunda ilerlemeler sağlanmıştır. Bütün bu yenilikler Abdülmecid'in katkılarıyla gerçekleştirilmiştir. Eğitimle ilgili kararlar alınması ve düzenlemeler yapılması için Meclis-i Maarif-i Umumiye'nin kurulmasının temel amacı budur. Meclis-i Maârif-i Umûmiye'nin görev tanımlarına bakıldığında eğitimle ilgili kararlar alma ve icra etme sorumluluğunu üstlenmiş olmasının yanı sıra Meclis-i Muvakkat'in ele aldığı konularla ilgili çalışmalar yapmış olduğu da görülebilir. Kısa bir süre sonra eğitimle ilgili yenilikleri izleme ve düzenleme aynı zamanda denetleme ve yenilikler yapabilmek için 1846'da Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti kurulmuştur.⁴³⁴ Nezaret kurulduktan kısa bir süre sonra Osmanlı Devleti'nde var olan Sıbyan Mektebi ve Rüşdiyeler'de eğitim ve öğretimi düzenleyen ilk önemli talimatnameyi yayımlamıştır. Talimatname'den önce konu nezarete ayrıntılı biçimde tartışılmıştır.⁴³⁵ 8 Nisan

⁴³¹ Berker, a.g. e. s. 12-13

⁴³² Bkz. Mehmet Seyitdanlioğlu, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vala (1838-1868)* Atatürk Kültür ve Türk Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, VII. Dizi Sa.149. Ankara, 1999, s. 114 ve 115.

⁴³³ Seyitdanlioğlu, a. g. e. s. 121. Bu tür mazbata örnekleri için Bkz. BOA.İ.MSM. 25/677, 4 Haziran 1847, (H.19 Cemaziyelahir 1263) Kurulması istenen Darülfünun binalarının masraflarının karşılanması konusunda Meclis-i Maarif-i Umumiye mazbatasına ek tezkire ayrıca Bkz. BOA., İ. MSM. 26/698, 15 Mayıs 1848 (H.11 Cemaziyelahir,1264).

⁴³⁴ Meclis-i Maarif-i Umumiye arşiv belgesi Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform* s. 236'da orjinal belgeler olarak. Dâhiliye, Nr. 7648 ile Meclis-i Vâlâ, Nr. 1865'i göstermiştir.

⁴³⁵ Talimatname yayımlanmadan önce konunun Mekatab-i Umumiye Nezaretinde ayrıntılı tartışıldığı ve ilk halinin hazırlanarak Bâb-ı Âlî'nin onayına sunulduğu anlaşıyor. Bkz. BOA İ..DH. 140 – 7205 H-26-03-

1847 (21 Rabiülahir 1263) tarihli bu talimatname bazen nizamname⁴³⁶ olarak anılmış ve sıbyan mektebi ve rüşdiyeler için yenilik ve değişimin yasal temellerini oluşturmuştur. Talimatname farklı bölümlerde eğitim-öğretim ile ilgili düzenlemeleri öngörmüştür. Talimatnamenin içeriğine bakıldığında eğitim-öğretim ile ilgilenen kişi ya da kişiler tarafından oluşturulduğu anlaşılmaktadır. Talimatnamenin ilk üç bendinden okuma-yazma öğretim ile ilgili konular ve uygulamalara yer verilmiştir. Bu uygulamaların farkında olunmadan öğrenci gelişimi ve öğrenme ilkelerini göstermesi oldukça ilginçtir. Belgenin dördüncü bendi eğitimin yasal temellerini oluşturması açısından oldukça önemlidir. İlk kez II. Mahmud'un 1824 tarihli fermanında dile getirilen zorunlu öğretim kavramı burada tekrar vurgulanmış aynı zamanda çocukların okula en geç yedi yaşında verilebilecekleri de belirtilmiştir. Öğrencilerin okula devamını sağlamayan velilere ceza öngörülmüştür. Ayrıca, okula gönderilmeyen çocukları araştırmak için mahalle imamları ve muhtarları yetkili olarak tayin edilmiştir. Kurala uymayanları Meclis-i Maarif-i Umumiye'ye bildirmeleri istenmiştir. Bu talimatnamede oldukça ilginç bir nokta da köle⁴³⁷ çocukların da okula gönderilmesinin istenmesi ve okula gönderilmeyenlerin velilerinin uyarılması belirtilmiştir. Görevi ihmal edenlere yaptırım geleceği de belirtilmiştir. Talimatnamedeki hüküm şöyledir: “Anne-babalarının onayıyla dört ve beş yakında mektebe gönderilen çocuklar dışında, çocukların mektebe gönderilme dönemi altı yaşını bitirdikleri yıldır. Bu yaşı geçirip çocukların mektebe göndermeyip, cahil bırakan, padişahın emir ve fermanına uymayanlar dinen azar ile cezalandırılacaktır. Mektebe gönderilmeyen çocukları bulmak için özel memurlar tayin edilmiştir. Mahalle imamları ve muhtarları da bundan sorumludurlar. Bu memurlar altı yaşında olup okula gönderilmeyen çocukların aileleri ile köle çocukların sahiplerini arayıp bulacaklar ve durumu onlara bildireceklerdir. Dinlemezlerse Meclis-i Maarif-i Umumiye'ye heber edilecektir. Mektep hocaları da altı yaşına gelmiş ve mektebe verilmemiş çocukları dikkatle araştırarak ve mektebe gönderilmeyen çocukların ailelerini o mahallenin imam ve muhtarları ikaz edecektir. Bu nedenle uyarı ve haberde ihmali olanlar, gevşek davranır ya da adam kayırma olursa, suça iştirak etmiş sayılacaklarından onlar da cezalandırılacaktır...”⁴³⁸

1263 (26 Rabiülevvel 1268, 1 Mart 1847). Mekteb hocalarının vazifelerine dair hazırlanan talimatname müsveddesi.

⁴³⁶ Talimatname: “Tedris ve terbiyye ta'limâtı etfalın talim ve tedrisi ve terbiyelerini ne vech ile icra eylemeleri lazım geleceğine dair sıbyan mekatibi hocaları efendilere it'a olunacak talimattır” başlığı ile 10 Nisan 1847 (H.21 Rebiülahir 1263) 1263 [1847]. EHT Milli Kütüphane 371.0026, 1948 A 1389 demirbaş no ile kayıtlıdır. Bundan sonra 1847 tarihli talimatname olarak anılacaktır.

⁴³⁷ Kölelik, Abdülmecit tarafından bu Talimat'ın çıkarıldığı 1846-47 yılında ve daha sonra yayınlanan fermanlarla kaldırılmış fakat toplumdan tümüyle kalkması zaman almıştır. Köleliğin kaldırılması hareketine devam eden Sultan Abdülmecid, 1847'de "meclis-i vükelâ"daki bir toplantıya katılmış ve üserâ-yı zenciyye ticaretini yasakladığını bildirdi. Bu kararını irade-i seniye'ler ile pekiştirmiştir. Başbakanlık Arşivi'ndeki irade-i hâriciyye'de kayıtlı 1888 nolu irade, zenci ticaretini kesinlikle yasaklanmış ve aynı yıl (1847) Üsküdar esir pazarı da resmen kapatılmıştır

⁴³⁸ Bkz. 10 Nisan 1847 Tarihli Talimatname (H.21 Rebiülahir 1263) s. 6. 4. Bent

Talimatnamede başarılı olan öğrencilerin rüşdiye mekteplerine devam edebilecekleri hükmünün yanı sıra okunacak kitap ve eserlere ilişkin önerilere de yer verilmiştir. Bundan başka öğrencilerin başarılı olabilmesi için öğretmenlere sorumluluk yüklenmiş ve sınavların titizlikle uygulanması da dile getirilmiştir. Sınavlardan başarısız olanların sınıf tekrarı yapması istenmiş ve eğitimi yarıda bırakarak taşraya giden çocukların oralarda okullar varsa eğitimlerine kaldıkları yerden devam edebilecekleri belirtilmiştir. Meclis-i Maarif'in buradaki eğitimleri denetleme ve izleme görevi olduğu vurgulanmıştır. Öğretmenlere kimlerin yardımcı olacağının keyfiyete değil sınavlara dayandırılması öngörülmüş ve eğitim-öğretimin denetlenmesine yönelik ilk çabalar burada yer almıştır. Başarılı olan çocukların daha üst düzey kurumlara gitme hakkı kazanacağı vurgulanmış böylece kâğıt üzerinde de olsa eğitim belli düzeylere ayrılmıştır. Disiplin konuları da geleneksel anlayıştan biraz farklı biçimde ele alınmıştır. Uyarma ve yoksun bırakma gibi uygulamaların yanısıra fiziksel cezanın uygulanış biçimi de ilkelere bağlanmıştır. Talimatnamede eğitimin ücretsiz olacağı ve öğretmenlerin ücretlerinin padişah tarafından karşılanması hususuna yer verilmiştir. Bu durum sosyal devlete geçiş için oldukça önemlidir. Çalışmak zorunda olan çocukların da belli saatlerde mekteplere gelerek belli dersleri görmelerine ilişkin hüküm konmuş ve bütün bunların padişahın emri ve inayetiyle gerçekleşeceği kaydedilmiştir.⁴³⁹ Talimatname bir bütün olarak ele alındığında Sultan Abdülmecid'in 13 Ocak 1845'te Bâb-ı Âli 'de okuttuğu ferman ile 1845'te Muvakkat (Geçici) Meclis-i Maarifin sıbyan mekteplerini ıslah etmeye yönelik raporunun bir karışımı olduğu görülür.⁴⁴⁰ Talimatnameye bağlı olarak aynı zamanda eğitim- öğretim yöntemleri konusunda öğretmenleri bilgilendirmek için bir el kitapçığının hazırlanması, bu konuda bilgilendirilmeleri karara bağlanmış ve basım masraflarının devlet tarafından karşılanmasına ilişkin irade yayımlanmıştır.⁴⁴¹ Bu talimatname sonrasında çıkarılan bir başka irade ile toplum bilgilendirilmiş ve gereğinin yapılması istenmiştir. Daha sonra Mekatib-i sıbyan hocalarına verilen talimatın halk tarafından da bilinmesi için mahallat ve esnaf kethüdalarına da nasıl uygulamaları gerektiğini belirten ek bir irade çıkarılmıştır.⁴⁴² Meclis-i Umumiye Maarif üyelerinden Emin Paşa, Fuat Paşa ve Ahmet Kemal Efendi gibi bürokratların bu layihanın hazırlanmasında önemli etkileri olduğu kabul edilmektedir.

Bu talimatname daha sonra oluşturulacak olan Darülmullamin (Erkek Öğretmen Okulu, 16 Mart 1848) ve Darümuallimin-ı Sıbyan'ın kurulması (1868) Maarif-i Umumiye Nizamnamesi (1869) gibi önemli yasal metinlerin hazırlanmasına öncülük edecektir. 1847 tarihli bu talimatname Tanzimat dönemi eğitimi belli hükümlere bağlaması ve daha sonraki dönemde çıkacak olan nizamname/talimatnamelere temel oluşturması bakımından oldukça önemlidir. O tarihte henüz

⁴³⁹ Bkz. 10 Nisan 1847 Tarihli Talimatname (H.21 Rebiyülahir 1263). s.7-8.

⁴⁴⁰ Abdülmecid'in Hattı Humayunu, Takvimi Vekayi, def'a-176, 21 Zilkade 1254,

⁴⁴¹ BOA.İ. DH. 145 /7497 26 Nisan 1847 (H.10 Cemaziyelevvel 1263)

⁴⁴² BOA., İ.DH. 148/7648, 20 Mayıs 1847, (H.04 Cemaziyelahir 1263)

idadi, sultani ve darülfünun oluşturulmadığı için sıbyan mektepleri ve rüşdiyeler için hükümler getirmesi doğal karşılanmalıdır. Bununla birlikte öğretmenlerin nitelikleri, yetiştirmeleri ve öğretmen yardımcısı ile öğretimin denetlenmesi kavramlarına ilk kez vurgu yapılmıştır. Öğretimin zorunlu olması, çocukların başarılarının değerlendirilmesi, öğretimin niteliği, ders-araç gereçleri, öğretim yöntemleri konuları talimatnamede ele alınmıştır. Talimatname daha sonraki yıllarda açılacak okul ve kurulacak eğitim kurumlarının eğitim ve öğretim anlayışının düzenlenmesi için örnek oluşturmıştır.

Talimatnamenin yayımlanmasından kısa bir süre sonra Esad Efendi'nin (1786 / 1787-1848) Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti nazırlığı belli bir süre devam etmiş ve yardımcı olarak Kemal Ahmed Efendi (Kemâl Paşa 1808-1886) görevlendirilmiştir. Askeri okullar dışındaki sivil okullar olan sıbyan mektepleri ve rüşdiyelerin yönetim ve denetimi Mekatib-i Umumiye Nezaretine verilmiştir.⁴⁴³ Mekatib-i Rüşdiye Nezaretine ile eğitimle ilgili etkinlikler müdürlük düzeyinde merkezi hükümetin denetimine geçmiştir. Kurumun açılış gerekçesi Takvim-i Vekayi'de halka şöyle açıklanmıştır: “*fazilet-i ulûm ve marifet ve reziliyet-i nadani ve cehalet keyfiyetlerini*” her şeyden önce “*tabirat-ı hakimane ve münasibe ile mesami'-i nasa*”. Toplumda yaygın olan cehaletin giderilmesi ve bu yeniliklerin halka uygun biçimde duyurulması amacı ön plana çıkmıştır. Görüldüğü üzere yasal metinler oluşturulurken bir yandan da Takvim-i Vekayi aracılığıyla topluma kurumların oluşum gerekçeleri açıklanmıştır. Kurumun amacını: “*hüsniyatı ulûm ve marifet ve kubhiyat-ı nadani ve cehalet keyfiyetlerini* olumsuz davranışları gidermek, cahilce davranışların önüne geçmek ve cehaletle savaşmak biçiminde özetlemişlerdir” .⁴⁴⁴

Bu nedenle yasal metinlerin rüşdiye ve sıbyan mekteplerine yönelik çıkarılması oldukça doğaldır. Burada Kemal Efendi'nin katkılarını vurgulamak yerinde olur. Medrese dışında sivil okulların oluşturulması evresinde Esad Efendi geleneksel ilmiyeyi temsil ederken Kemal Efendi tipik Tanzimat bürokratu olarak eğitim kurumlarının modern anlamda yapılandırılmaya çalışan kuşak içinde yer almıştır. Esad Efendi'den sonra nazır olmuş ancak daha sonra Mekâtib-i Umûmiye Nezaretine, müdürlüğe dönüştürülmüştür (Bu konu yönetsel boyutta ayrıntılı tartışılmıştır).

Kemal Efendi aslında Osmanlı Devleti'nde modern anlamda rüşdiyelerin kurucusu olarak kabul edilmelidir. Nazırlığı döneminde sıbyan mekteplerinin ıslahı üzerinde durmuş ve reform çalışmalarını bizzat yürütmüştür. Ancak en önemli başarısı 1847 yılında, İstanbul'da rüşdiyeler için örnek oluşturan iki okul açmış olması ve Osmanlı Devleti'nde orta öğretim düzeyinde yeni

⁴⁴³ BOA.İ. DH. / 134 - 6903 31 Aralık 1846, (H. 12 Muharrem 1263) Meclis-i Maarif-i Umumiye azasından Esad Efendi'nin, Mekatib-i Umumiye nazırlığına tayini ve maiyyetine mümeyyiz Kemal Efendi'nin verilmesi ve keyfiyetin Takvim-i Vekayi'e derci.-Esad Efendi ve Kemal Paşa hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.İnal, *Son Sadrazamlar.*, C. 1, s. 321 – 325; C. 2, s. 811 – 818

⁴⁴⁴ BOA., İ. DH. 6903, 7 Muharrem 1263 / 26 Aralık 1846, BOA., İ. DH. 6903, 15 Muharrem 1263 / 3 Ocak 1847.

kurumlar oluşturmıştır.⁴⁴⁵ Yeni öğretim anlayışıyla öğrencilere kısa zamanda Arapça, Farsça, aritmetik ve coğrafya öğretildiği görülmüş ve 1848’de İstanbul’da yeni rüşdiyeler açılması için harekete geçilmiştir.⁴⁴⁶ Nitekim bu uygulama başka bir ikiliği meydana getirmiştir. Yeni açılan ve İstanbul’da sayıları çoğalan rüşdiyeler için öğretmen yetiştirmek üzere bir okul açılması üzerinde durulmuş Kemal Efendi bu konuda öncülük yapmış ve 16 Mart 1848’de Darülmuallimin-i Rüşdi’nin nizamnamesini yayımlamıştır. Bu nizamname Meclis-i Maarif-i Umumiye’nin 25 Temmuz 1847 (11 Şaban 1263)⁴⁴⁷ tarihli talimatnameden esinlenerek hazırlanmıştır denilebilir. Talimatname Darülmuallimîn’e neden gerek duyulduğuna ilişkin gerekçeler aslında daha önceden bilinen konulara değinmektedir. Gerekçelerin başında medreselerin eğitim-öğretiminin bozuk olması en başta gelmektedir. Mazbatada rüşdiyelere eklenen pozitif bilimlerle (dünyevi) ilgili dersleri verecek öğretmenlerin olmaması ve bunları öğretebilecek öğretmenlerin yetiştirilmesi diğer önemli bir gerekçedir. Mazbata rüşdiyelerin tekrar düzenlenmesi, öğretim yöntemlerini düzeltilmesi, öğrencilik süresinin verimli geçirilmesini ve öğretim yöntemleri konusunda yeni açılacak olan Darülmuallimîn’de öğretmenlerin yetiştirilmesi ve Darülmuallimîn adında bir öğretmen yetiştiren kurumun açılacağı belirtilmiştir. Okulun müdürlüğüne kimin atanacağına ilişkin bilgi verilmiş bunun yanı sıra matematik ve coğrafya gibi dersleri öğretmek üzere Mühendishane’den öğretmen alınması öngörülmüştür. Öğrenci sayısı otuz ile sınırlı tutulmuştur. Mazbatayı yazanların isimleri olmamakla birlikte Avrupa’yı özellikle Fransa’yı görmüş olanların yazdığı hissedilmektedir. Bir maddede de Darülmuallimîn öğretmenlerinin kurumun yöneticisi ya da müdürünün de hazır bulundğu toplantılarda ve kendi aralarında uygun biçimde ders anlatma uygulamaları yapacakları belirtilmiştir ki bu o dönem Prusya ve Fransa ile Anglo-Sakson kültürde yoğun olarak başvurulmuş Lancesteryan eğitim (monitorial anlayış) tarzının Osmanlı Devletine girişinin de göstergesidir.⁴⁴⁸ Okulun açılış gerekçesinde öğrencilere verilen eğitimin yetersiz olduğu ve eğitim- öğretimin geliştirilmesi için öğretim yöntemlerinin gözden geçirilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Öğretmen yetiştiren bir kurumun yani Darülmuallimîn’in bu ihtiyacı gidereceği ve gelecekte açılacak okullara öğretmen yetiştireceği gerekçe olarak gösterilmiştir. Meclis-i Maarif-i Umumiye’nin padişahın daha önce yayımlamış olduğu ferman gereğince bu konu üzerinde çalışıldığı ve gelecekte açılacak okullar için öğretmen ihtiyacının karşılanması için

⁴⁴⁵ BOA., A.MKT.M 8/44 30 Mart 1848, (H. 24 Rebiyülahir 1264) Osmanlı toplumunda örnek olarak açılan rüşdiyeler için Kemal Efendi’nin hazırladığı kitap ve diğer materyallerin devlet bütçesinden karşılanması istenmiştir. Ayrıca Bkz. Selçuk Akşin. *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi, 1839-1908: İslâmlaşma, Otokrasi ve Disiplin*. İletişim Yayınları, 2010.s. 41’de gösterilen belge: 3 -29 Zilhicce 1263 / 8.12.1847, Dâhiliye, Nr. 8438;

⁴⁴⁶ BOA., HAT, 1646/13, 8 Aralık 1847, (29 Zilhicce 1263) Osmanlı Devleti’nde yeni kurulan rüşdiyelerin nasıl kurulacağı, kimler tarafından yönetileceği ve öğretim programında neler olacağına ilişkin layiha hazırlanmış ve bu layiha daha sonra Meclis-i Vala’da kabul edilmiştir.

⁴⁴⁷ Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, C.1-2, İstanbul, 1977, s.572. 13 BOA., İ.D.,8034, 1847 (H. 1263).

⁴⁴⁸ J. Lancaster, *The Lancastrian System of Education*, New-York, 1821 Lancesteryan eğitim tarzında deneyimli öğrencilerin belli başarıya ulaştıktan sonra diğer öğrencilere ders vermesi öngörülmektedir.

Darülmuaallimîn⁴⁴⁹ (erkek öğretmen okulu) açılmasına yönelik irade yayımlanmıştır. Darülmuaallimîn'e "Başhoca" unvanı ile medrese hocası Denizlili Yahya Efendi müdür olarak atanmıştır. 1850'de bu kez Ahmet Cevdet Efendi (sonra Paşa) "Müdür" olarak görev almıştır. Ahmet Cevdet Paşa daha sonra üç kez (1873-1876 yılları arasında) Maarif Nazırı olarak da görev yapmıştır. Ahmet Cevdet Efendi'nin en önemli icraatlarından birisi de Darülmuaallimîn için Nizamname (1 Mayıs 1851) hazırlamasıdır. Aynı nizamname Padişah Abdülmecit'in (1839-1861) bir İradesi ile uygulamaya konmuştur. Öğretmen eğitiminin yasal temellerini oluşturması bakımından oldukça önemlidir. Kuşkusuz bu nizamname ile öğretmen yetiştirme konusu ve öğretmenlik ile ilgili sorunlar çözülememiş ancak bu dönemle birlikte açılacak kurumların nizamnameye bağlanması ve bu nizamnamelerin padişah "iradeleri" ile yasal hale gelmesi önemli bir gelişmedir. Nizamnameler eğitimle ilgili sorunları çözmede tam olarak başarılı olamamış ancak sorunlara devletin eğilmesini sağlamıştır. Örneğin Darülmuaallimin'i bitiren öğretmen adayları atamada önceliğin kendilerine verilmesi için çabalamışlardır.

Darülmuaallimin'ler kurulmuş olmasına karşın mesleğe dışarıdan öğretmen ataması yapılmaya devam etmiştir. Bu durum şikâyetlere yol açmış ve Dârülmuaallimîn (Öğretmen Okulu) öğrencilerinin işsiz kaldığı Bâb-ı Âlî'ye bildirilmiştir. Bu nedenle Darülmuaallimin Nizamnamesi'ne yeni rüşdiye mekteplerine öncelikle Dârülmuaallimîn mezunlarının öğretmen olarak tayin edilmesi hükmü konmuştur. Ayrıca açılacak okullara öncelikle Dârülmuaallimîn mezunlarından, yeterli mezun olmadığı durumlarda dışarıdan uygun olanların tayin edilmesi için Dârülmuaallimîn Nizamnamesine madde eklenmesine dair irade çıkarılmıştır. 2 Mart 1861 tarihinde Padişah Abdülmecit'in yayımladığı İrade ile Darülmuaallimîn *Nizamnâmesi*'ne "Rüşdiye" mektepleri öğretmenliklerine öncelikle Darülmuaallimîn'in muvazzaf öğrencilerinden ehil olanlar atanacaktır" ibaresi konmuştur.⁴⁵⁰ Bu uygulama yasal metinlerde yer almaya devam etmiştir. 1 Eylül 1869'da (asıl belgedeki tarih 24 Mayıs 1869) yayımlanan *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*⁴⁵¹ de bu konuyu

⁴⁴⁹ Takvîm-i Vekayi, Def'a 372, 23 Rebiülevvel 1264

⁴⁵⁰ BOA.İ.MVL, 444/19767, 1 Mart 1861 (H. 18 Şaban 1277) Darülmuaallimin Nizamnamesi'nin yeniden düzenlenmesi öngörülmüş ve bazı maddeler eklenmiştir.

⁴⁵¹ Bkz. BOA.Şuray-ı Devlet İ. MMS, 37/1541, 24 Mayıs 1869, (H. 07 Safer 1286) Nizamnamesinin tarihi ile ilgili sorunlar vardır. Nizamnamenin Arşivdeki belgesinde 24 Cemaziyelahir 1286 yazmakta bu da Türk Tarih Kurumu tarih çevirme kılavuzuna göre 1 Ekim 1869'a karşılık gelmektedir. Buna karşılık birçok yazar göremediğimiz nüshada muhtemelen Düstur I. Tertib II. Cilt, s. 184-219 arasında yayımlanan metinde yer alan 24 Cemaziyellevvel 1286 tarihine karşılık gelen 1 Eylül 1869 yazmıştır. Bütün bunlar Nizamnamenin orijinal belgesine bakılmadığını Düstur ya da Takvim-i Vekayi'den yararlanıldığını göstermektedir. Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin tarihi birkaç ay önceye tarihlenmelidir. BOA.Şuray-ı Devlet İ. MMS, 37/1541, (H. 07 Safer 1286, 19 Mayıs 1869) tarihi verilmiş ancak dosyaya bakıldığında nizamnamenin mazbatasının Arşiv 7 Safer 1869'da yazıldığı ancak dosyada 8 Safer 1286 (14 Mayıs 1869) olduğu görülmüştür. H.08 Safer 1286 tarihli mazbatasında Nizamnamenin gerekçesi ve maddeleri ile neler yapılması gerektiği açık biçimde yazılmıştır. Bu dosyada ayrıca Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin Şura-yı Devletten H.21 Safer 1286 tarihli çıkış yazısı ile Nizamnamenin gerekçesi ve maddelerine yer verilmiştir bu tarih ise 2 Haziran 1869 tarihine karşılık gelmektedir. Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin tarihinin 2 Haziran 1869 olarak

ele almış Darümuallimîn mezunlarına sadece “hakk-ı rüçhan” (öncelik hakkı, tercih edilme hakkı) vermiştir.⁴⁵² Benzer gelişmeler sıbyan mektebi öğretmeni yetiştirmeye de uygulanmıştır. 15 Kasım 1868’de İstanbul’da bir daha sonra da taşrada Darümuallimîn-i Sıbyan açılmıştır.⁴⁵³

Tanzimat öncesinde başlayıp Tanzimat dönemi boyunca oluşturulmaya çalışılan eğitimle ilgili düzenlemelerin temelinde yeni eğitim kurumları yoluyla başta İstanbul olmak üzere ülke genelinde cehaleti gidermek ve toplumu modernleştirmekti. Bu çabaların öncüsü olan Reşid Paşa eğitim kurumlarına büyük önem vermiştir. Yapılan yeniliklerin kalıcı olabilmesi için başta Reşid Paşa olmak üzere Tanzimat ricali yasal boyutta çok sayıda nizamname, talimatname ve irade çıkartmaya çalışmıştır. Bu çabaların kaynağı ise başta Fransa olmak üzere farklı Avrupa ülkeleri olmuştur. Nitekim bu dönemde Takvim-i Vekayi’de eğitimle ilgili yayımlanan yazılara bakıldığında Fransız eğitim sistemini ele alan makalelerin sık sık yayımlandığı görülür.

Tanzimat döneminde eğitimin yasal boyutuyla ilgili bir diğer gelişme de 1856 yılında Islahat Fermanı’nda eğitimle ilgili hükümlere yer vermesidir. Tanzimat Fermanı’nın aksine Islahat Fermanı Osmanlı Devleti’nde yaşayan azınlık ve gayrimüslimlerin eğitim hakkına da yer veren bir kanunname özelliği taşımaktadır. Fermanda aynı cemaate mensup olanların bulunduğu yerlerde dini ve eğitim kurumlarının yeniden inşası ve yenilerinin kurulmasına izin verilmiştir. Farklı dinlere mensup cemaatlerden olanların bulunduğu şehir, kasaba ve köylerde ise her cemaatin ikamet ettiği mahalde hastane, mektep vb. onarımlarını yapabilmelerine izin verilmiş ancak yenilerinin açılması durumunda ruhsat alınması ibaresi eklenmiştir. Islahat Fermanında dil ve cinsiyet açısından farklılıklara saygı duyulması, küçültücü ifadelerin kullanılmaması, kimsenin din ve mezhep değiştirmeye zorlanmaması gibi olgular dile getirilmiştir. Islahat Fermanı eğitimin yasal boyutunu vurgulaması açısından da önemlidir. Fermanda okullar için oluşturulmuş yönetmeliklere yaş ve başarı olarak uyan herkesin Devlet-i Aliyye’min askeri ve idari eğitim veren okullarına kabul edilmesi hükmüne yer verilmiştir. Ayrıca her bir cemaatin, maarif meslek ve sanayiye dair mektepler açabileceği ancak bu okulların öğretim anlayışları ve öğretmenlerinin görevlendirilmesi, üyeleri padişah tarafından atanacak karma bir “maarif meclisinin” gözetim ve denetimi altında olması gibi konular yer almıştır. Islahat Fermanı ile yabancı okulların sayısı artmaya başlamış aynı zamanda gerek azınlıklar gerek gayrimüslimler Osmanlı Devleti sınırları içinde kendi dilleri ile

değiştirilmesi gereklidir. Bütün bunlar için Bkz. BOA.Şuray-ı Devlet İ. MMS, 37/1541, 2 Haziran 1869, (H. 21 Safer 1286).

⁴⁵²BOA.A.MKT.NZD. 351/91, 11 Mayıs 1861,(H.01-Zilkade 1277) Mekatib-i Rüşdiye öğrencilerinden imtihan neticesi çeşitli yerlere memur olarak tayin olunacakların isimlerinin gönderilmesi istenmiştir.

⁴⁵³ Bkz.BOA.İ. ŞD. 10/ 484. 27 Ağustos 1868, (H. 8 Cemaziyelevvel 1285) Mekatib-i Sıbyaniye’ye mahsus olmak üzere bir darümuallimin kurulmasına ilişkin irade yayımlanmıştır. Daha sonra vilayet merkezlerinde açılmasına yönelik nizamname yayımlanmıştır. Bu uygulama daha sonraki yıllarda da devam etmiştir. Bkz. BOA.A. DVN. MKL. 26 Ocak 1876.13/11 (H.29 Zilhicce 1292).

eğitim veren okullar açmışlardır. Nitekim sayıları çoğalan bu okulları denetim altına alabilmek için yeni nizamnameler ve talimatnameler yayımlanmıştır.⁴⁵⁴

1856 Islahat Fermanı genel olarak Osmanlı toplumunda hem anayasa hem de diğer yasal gelişmeleri hızlandırmıştır. Osmanlı toplumunda farklı milletlerin Müslümanlarla eşit statüye getirilerek eğitim ve devlet kadrolarına kabul edilmeleri konusundaki yasal düzenlemelere yol açmıştır. Gayrimüslimlerin sivil ve askeri okullara kabul edilmeleri ve her cemaatin kendi okulunu açması ve denetleme özgürlüğüne kavuşmuşlardır. Nitekim başta gayrimüslimler olmak üzere azınlıklar ve yabancılar Osmanlı Devleti'nde okul açmaya başlamışlardır.⁴⁵⁵ Sayıları hızla artan ve yaygınlaşan okulları denetim ve gözetim altına almaya çabalamıştır. Islahat Fermanı'ndaki hükümlere dayalı Müslümanlar ile gayrimüslümlerin aynı okullarda okuyabilmesine yönelik yasal düzenlemelere öncelik vermiş diğer yandan da Müslüman halkın sivil okullara daha fazla

⁴⁵⁴ Islahat Fermanında; Hristiyan vesair tebea-i gayr-i müslime cemaatlerine milletçe olan maslahâtlarının idaresi her bir cemaatin rûhbân ve avâmı beyinde müntehib âzâdan mürekkep bir meclisin hüsn-i muhafazasına havale kılınması ve ahalisi cümleten bir mezhebde bulunan şehir ve kasaba ve karyelerde icrâ-yı âyine mahsûs olan ebniyenin ve gerek mektep ve hastahâne ve mezarlık misillü sair mahallerin hey'et-i asliyeleri üzere tamir ve termimlerine bir gûna mevani ika olunmayıp böyle mahallerin müceddeden inşası lâzım geldikçe patrik veya rüesa-yı milletin tasvibi halinde bunların resm ve sûret-i inşası bir kerre cânib-i Bâb-ı Âlî'mize arz olunmak iktiza edeceğinden ya suver-i maruza kabûl ile müteallik olacak irade-i seniye-i mülûkânem mücibince iktizası icrâ veya bir müddet-i muayyene zarfında ol bâbda olan itirazât beyân olup bir mezhebin cemaati yalnız olarak sairiyile karışık olmayarak bir mahalde bulunur ise o yerde âyine müteallik husûsâtı zâhiren ve alenen icrâda bir türlü kuyûda düşar olmayıp ahalisi edyân-ı muhtelifede bulunan cemaatlerden mürekkep olan şehir ve kasaba ve karyelerde ise her bir cemaatin takımı sakın olduğu ayrıca mahalde bâlâda bast ü beyan olunan usûle ittibaen kendi kilise ve hastahâne ve mektep ve mezarlıklarını tamir ve termime muktedir olabilmesi ve müceddeden inşa olunması iktiza eyleyen ebniyeye gelince bunlar için ruhsat-ı lâzimeyi patrikler veyahut cemaat metropolitleri cânib-i Bâb-ı Âlî'mizden istida edüp Devlet-i Âliye'mizce bunda bir gûna mevani-i mülkiye olmadığı halde ruhsat-ı seniye erzân kılınması ve bu makûle işlerde Hükûmet tarafından vukû bulacak muamelât külliyyen hasbî olması ve bir mezhebe tâbi olanların adedi ne miktar olursa olsun ol mezhebin kemal-i serbesti ile icrâ olunmasını temin için tedabir-i lâzime ve kaviyyenin ittihaz kılınması ve mezhep ve lisan veyahut cinsiyet cihetleriyle sunûf-ı tebea-i saltanat-ı seniye'den bir sınıfın aher sınıfından aşağı tutulmasını mutazammın olan kâffe-i ta'birat ve alfaz ve temyizât muharrerât-ı divâniyyeden ile-l-ebed mahv ü izale kılınması ve ahad-ı nâs beyinde veyahut memurîn taraflarından dahi mücib-i şin ve ar olacak veya nâmusa dokunacak her türlü tarif ve tavsifin istimali kanûnen men'olunması ve çünkü memâlik-i mahrusâmda bulunan her din ve mezhebin âyini ber-vech-i serbesti icrâ olduğundan tebea-i şâhânemden hiçbir kimesne bulunduğu dinin âyini icrâdan men'olunmaması ve bundan dolayı cevri ü ezâ görmemesi ve tebdil-i din ve mezhep etmek üzere kimse icbâr olunmaması ve saltanat-ı seniye'nin memurîn hademesinin intihâb ve nasbı tensip ve irade-i şâhâneme menut olarak tebea-i Devlet-i Âliyye'min cümlesi herhangi milletten olursa olsun devletin hizmet ve memuriyetlerine kabûl olunacaklarından bunlar ehliyet ve kabiliyetlerine göre umûm hakkında mer'iy-ül-icrâ olacak nizamâta imtisalen memuriyetlerde istihdam olunmaları ve saltanat-ı seniye tebaasından bulunanlar mekatib-i şâhânemin nizamât-ı mevzualarında gerek since ve gerek imtihanca mukarrer olan şeraiti ifâ eyledikleri takdirde cümlesi bilâ-fark ve temyiz Devlet-i Âliyye'min mekatib-i askeriye ve mülkiyesine kabûl olunması ve bundan başka her bir cemaati maarif ve hiref ve sanayie dair milletçe mektepler yapmağa mezûn olup, fakat bu makûle mekatib-i umûmiyyenin usûl-i tedrisi ve muallimlerinin intihâbı âzâsı taraf-ı şâhânemden mansûb muhtelit bir meclis-i maarifin nezaret ve teftiş tahtında olması . "Islahata Dair Taraf-ı Vekâlet-i Mutlakaya Hitaben Bâlâsı Hattı Hümayun", *Düstur*, I. cilt 1. Tertip, İstanbul 1289, s 10, Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform* s. 239 – 240; M. Cevâd, a.g.e., s. 40 – 44; Ergin, a.g.e., C. 1 – 2; s. 449-453., Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri...* s. 97., Berkes, a.g.e., s. 152-154; Roderic H. Davison, "Westernized Education in Ottoman Empire", *The Middle East Journal*, (Summer 1961), s. 289 – 301

⁴⁵⁵ Misyoner Okulları sayısı için Bkz. BOA.HR.İD..2040/60 09-0cak-1894, Rahipler ve misyonerlerin meskenleri ile inşa ettikleri mektep ve hususi kiliseler ve hayır müesseseleri. (Mezhepler ve Hayır Müesseseleri; Rahiplerin ikametgâhları) Daha yeni bilgi için Bkz. BOA.Y. PRK.UM. 67/29. 1 Kasım 1903, (H.10 Şaban 1321) Misyonerlik faaliyetinde bulunan mektebler ve müesseselere dair malumat.

ulaşmasına yönelik destekleri artırmıştır. Meclis-i Maârif-i Umûmiye'nin kurulması ve politikaları oluşturacak konuma gelmesi eğitimin yönetsel boyutunda tartışılmış nitekim artan gayrimüslim okullarını denetlemek ve yasal temele oturtmak için farklı milletlerden üyelerin oluşturduğu Meclis-i Muhtelî-i Maârif'in (Karma Meclis) kurulması olmuştur. Meclisin öğretmenleri seçmek, öğretim programlarını oluşturmak gibi eğitim politikasını oluşturma görevleri ortaya çıkmıştır.⁴⁵⁶ Meclis-i Maârif-i Umûmiye eğitimi üç sınıfa ayırmış ve alınan kararların yasal temellere dayandırılması ön plana alınmıştır. Mecliste alınan kararlarda sıbyan mekteplerinde verilecek öğretimin her cemaatlerin kendi dilinde eğitim vermesi ve dini liderlerin kendi okullarına öğretmen atayabilmesinin önü açılmıştır. Rüşdiyelerde Osmanlıca'nın temel alınması ve mezunların devlet dairelerinde görevlendirilmesi ve farklı uzmanlık alanlarına özgü meslek okullarının kurulması ve pozitif bilimlerin programları girmesi, öğrencilerin üniforma girmesi gibi düzenlemelere yönelik çabalar hız kazanmıştır. Meclis-i Muhtelî-i Maârif müslim-gayrimüslim ve yabancıların açtığı okullardaki eğitim ve öğretim sorunlarına yönelik kararlar alma konusunda daha fazla sorumluluk almıştır. Bu durum eğitim sisteminde Maârif-i Umûmiye Nezâreti'nin kurulmasına kadar ikili yapı devam etmiştir. Bu durum Maarif-i Umumiye Nezaretinin kuruluşunu hızlandırmıştır.⁴⁵⁷ Eğitimle ilgili ortaya çıkan karmaşık ve yeni durumlara çözüm bulabilmek ve kontrol altına alabilmek için yönetsel kararlar alabilecek merkezi otorite oluşturmuş ve Maarif-i Umumiye Nezaret'i kurulmuştur. Maârif-i Umûmiye Nezâreti geniş yetkilerle donatılmış ve daha fazla özerk hareket etmeye başlamıştır.⁴⁵⁸ Maarif-i Umumiye Nezaret'i ile eğitim devletin görevleri ve sorumluluğuna geçmiştir. Maarif Nezaret'i'nin kurulması Meclis-i Maarif'de tartışılmış ve komisyon⁴⁵⁹ eğitimle ilgili düzenlemelerde Maarif Nezaret'i'nin kuruluş gerekçesine ilişkin mazbatada halk arasındaki cehaletin giderilmesi, herkesin eğitim ihtiyacının olması, kırsal kesimde eğitim olanaklarının yetersiz olması nedeniyle eğitim öğretimin verilmesi gereklidir denilerek eğitim ihtiyacına dikkat çekilmiştir. Ayrıca eğitim sisteminin üç derecesi olduğu ve Osmanlı Devleti vatandaşlarının din, dil ve etnik köken ayrımı yapılmaksızın herkesin için eğitimin gerekli olduğu bu nedende meclis-i muhtelî oluşturulacağı dile getirilmiştir.⁴⁶⁰

⁴⁵⁶ BOA., Bkz. İ. DH.374/24765, 5 Nisan 1857, (H.11 Şaban1273) Oluşturulmasına karar verilen meclis-i muhtelî için seçilen üyelerin tayini hakkında Meclis-i Tanzimat tarafından mazbata yayımlanmıştır.Meclis-i Muhtelî-i Maarif azalıklarının ferikandan Derviş Paşa, Düzoğlu Mehran, Buduşcuoğlu Avanis, Tabip İstefenaki Kare Teodori, Benapot, Sayıcı damadı Daviçon atanmıştır. Bu konuda Bkz. BOA.A. DVN. / 122/ 85 15 Nisan 1857 (H.20 Şaban 1273).

⁴⁵⁷ M. Cevâd, *Maarif Nezaret'i Tarihçe...*, s. 66;

⁴⁵⁸ “Memâlik-i Mahrûse-i Şâhânde her bir sınıfın tederrüs ve taallümleri için bulunacak kâffe-i mekâtibin nizâmât ve usûlüne nezâret etmek üzere” ifadesi ile nezaretin kanun ve yönetmelik hazırlama görevine de sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. BOA.: Maarif Nezaretinin Vazifelerine Dair Mevad, Ayrıca. Vak'anüvîs Ahmed *Lütfi Efendi Tarihi*, (haz.) M. Münir Aktepe, C. 9, Ankara, 1988, s. 135-136.

⁴⁵⁹ Komisyonunda Meclis-i Vala Reisi, Hariciye Nazırı (Reşid Paşa) ve Sudurdan Tahir Efendi, Mekatib-i Umumiye Nazırı, Hayrullah Efendi ve Nazır Muavini Vehbi Efendi, Vakınüvis olarak Ahmed Cevdet Efendi gibi dönemin önde gelen simaları yer almıştır. Bkz. Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye,1273/1857, s. 41.

⁴⁶⁰ BOA., İ. DH. 24663, 17 Receb 1273 / 13 Mart 1857. “Azade-i külfet-i tarif ve beyan olduğu üzere nev-i insan medeni'ül-tab olarak yekdiğere kendi emekleri hasılatını mubayaa ile taayyüş eylemeleri emr-i tabii olup el

Meclis-i Muhtelit oluşturulması aynı zamanda Osmanlı Devleti'nde yaşayan bütün milletlerin eēitimle ilgili düzenlemelerde söz sahibi olmasına temel oluşturmuştur. Yukarıda sözü edilen mazbatada Maarif Nezareti'nin eēitimle ilgili konularda merkezi olarak sorumluluk alacaēı belirtilmiştir. Maarif Nezareti'nin oluşturulmasına ilişkin karar padişah tarafından da benimsenmiş ve Maarif Nazırının görevi *“terbiye-i umumiye için derecat-ı mteneviada olarak memâlik-i mahrse-i hazret-i şahanede her bir sınıfın tederrüs ve taallmleri için bulunacak kâffe-i mekâtibin nizâmât ve usûlüne nezâret etmek”* olarak her düzeyde eēitim ve ēretim işinin düzenlenmesi ve organize edilmesi biçiminde özetlenmiştir.⁴⁶¹ 1857'e kadar ayrı bir bakanlık olarak etkinliklerini sürdüren Maarif Nezareti bu tarihten sonra hkmet kabinesinin bir parçası haline getirilmiş ancak tam özerk olarak çalışmamıştır. Eēitim politikalarını belirlerken sadrazam ve diēer kabine üyelerinin söz sahibi olmaları ya da metinleri deēiřtirmeleri buna örnek gösterilebilir. Aynı şekilde azınlık ve yabancılardan okul açma konusunda Bâb-ı Âli ile yazışmaları yapmış olmaları Maarif Nezaretinin yetkilerinin sınırlı olmasını göstermesi bakımından önemlidir. Buna benzer biçimde bazen Nafia ve Ticaret Nezareti bazen de diēer nezaretler okul açma konusunda ya da eēitim politikasını belirleme konusunda zgr davranmışlardır.

Maârif-i Umûmiye Nezâreti'nin yetkilerinin artması hem eēitim sistemindeki dönüşüm hem de modernleşme baēlamında oldukça önemli olmuştur. Bu konu Tarih-i Lütfi'de *“batının bilimlerinin var olan okullarda okutmak biraz zor olabilir ancak zamanla cehalet ve tutuculuk kademe kademe azalacaktır”* biçiminde yer almıştır.⁴⁶² Nezaret ile Osmanlı Devleti bir yandan hazırlamış olduēu yasal metinlerle hem modern bir eēitim-ēretim sistemini oluşturumaya çalışmış diēer yandan da gayrimüslim ve yabancı okulları denetim altına almaya çalışmıştır. Maarif Nezareti medreseler ve askeri okullar dışındaki eēitim kurumların tm için düzenleme yetkisini almıştır. Nitekim yapılan düzenlemeler ve çıkarılan yasal metinler ile eēitim sisteminin politikası, felsefesi de kendiliēinden

emeēiyle geçinenler hiref ve sanayie muhtaç oldukları gibi kuvve-i fikriyesini imal ile hizmet edenler dahi maarif-i liye tahsiline muhtaç olmalarıyla ve sınıf-ı tebaanın saadet halleri edeb ve terbiye tahsiline mevkuf bulunmasıyla amme-i halkın mekatibe ihtiyaçları emr-i zaruriyeden olup fakat ashab-ı ziraatten ibaret olan kura ahalisine şehirler ahalisinin ihtiyaı daha ziyade olduēundan bu iki sınıfın derece-i tahsil ve terbiyeleri mtefavit olduēu misull şehirler dahi ----- üzere olmayıp avamına nispetle bir slk-i mahsus olan havas bir derece daha ziyade malumata muhtaç olmaktan naşı...” ...terbiye-i umumiye için yapılan mekatib-i umumiyenin  derecesi olup ve bunların hiç birisi bir tarik mahsusa mahrec olmayıp eēeri mekatib-i hassaya alınacak şakirdan bu mekteplerin taraf-ı hkmetden tahsis ve tayin buyrulacak sınıfından intihap olunacak ise de işbu mekatib-i umumiyenin maksad-ı aslı herkes kendi emeēiyle mesud'l-hal olarak dirayet ve sadakat ve tabiiyetini tevşik ve tekid ederek geçinmek mülahazası olduēu halde saltanat-ı seniye kendi usul- idaresine mgayir hareketi tecviz etmediēi gibi sınıf tebasının din ve mezheplerine halel getirecek halatın vukuunu dahi istemediēinden maksad-ı lisi herkes kendi din ve mezhebinde edib ve terbiyeli adem olmasından ibaret olarak bu babda eltaf-ı aliyyesinin umum teb'a hakkında ale's-seviyye icrası mültezem bulunduēuna mebnı işbu mekatib-i umumiyyeye nezaret etmek üzere bir meclis-i muhtelit teşkiline karar verip ancak bu babda din ve mezahibe aid olan hususatda sınıfının rüesa-yı ruhaniyesi dahi mesul olacaklarından meclis-i muhtelitin vezaifi bervech-i ati beyan olunur”

⁴⁶¹ BOA., İ. MEC. MAH. 1204, 20 şaban 1273 / 15 Nisan 1857.

⁴⁶² Lütfi : *“fnn-ı garbiyyenin medris-i mevcdede ta'limi az bir külfet ile husûl bulur ve bu vesile ile cehlet-i mfrıde ile taassbt-ı bride refte refte azalmış olur idi.”*

ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu uygulamalar 1869 yılında yayımlanacak olan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin de temelini oluşturmuştur.

Bu gelişmelerle birlikte 17 Mart 1857'de Maarif-i Umumiye Nezareti kurulmuş ve Nazır olarak Abdurrahman Sami Efendi (daha sonra Paşa) atanmasına ilişkin irade çıkarılmıştır. Sami Paşa'nın atanmasına ilişkin çıkan iradenin ekinde aynı zamanda Maarif Nezareti'nin görevlerini belirten bir ilmühaber yayımlanmıştır. Bu ilmühaber Maarif Nazırının yetkilerini ve nezaretin yasal sorumluluklarını da açıklar niteliktedir.⁴⁶³ Daha önceki metinlerde olduğu gibi Harbiye ve Bahriye ve Tıbbiye dışında kalan okulların tamamının Maarif Nazırının sorumluluğunda olduğu belirtilmiştir. 1861 tarihli Maarif Nezaretinin Vazifelerine Dair Mevad⁴⁶⁴ başlıklı ilmühaberde aslında yeniden düzenlenen nezaretin görevlerine ilişkin maddeler tekrar etmiştir denilebilir. Birinci maddede harbiye, bahriye ve tıbbiye gibi askeri okullar dışında kalan okullardan sorumlu olacağı ifade edilmiştir. İkinci madde oldukça önemli olup eğitim-öğretim kurumlarını sıbyan, rüşdiye ve mekatib-i funun olarak kademelendirmiştir. (O tarihte idadiler ve sultaniler olmadığı için onlardan söz edilmemiştir). Sıbyan mekteplerinde öğrencilere okuma-yazma becerilerinin kazandırılması belirtilmiş diğer okullarda ise daha çok devletçe gerekli olan diğer derslerin okutulması istenmiştir. Beşinci maddesinde okullara öğrencilerin nasıl kabul edileceği ve sınavlar hakkında bilgi verilmiştir. Altıncı maddede ise rüşdiye ve üzeri okullarda öğretim dilinin Türkçe olacağı (Medreseden uzaklaşma çabası) bu nedenle yeni kitaplar telif ve tercüme yoluyla kazandırılacağı belirtilmiştir. Rüşdiye ve üst düzeydeki okullardaki öğrencilerin üniforma tarzı tektip giysi giyecekleri hükme bağlanmıştır. Yukarıda sözü edilen Muhtelit ve Meclis-i Maarif'in Meclis-i Ali-i Tanzimat'a karşı sorumlu oldukları ve iş birliği içinde çalışmaları önerilmiştir. Nitekim bu ilmühaber daha sonra Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye tarafından incelenerek "irade" olarak yayımlanmıştır. Çıkan iradede öğrencilerin okullara yılda iki kez belli aylarda (Rûz-ı Hızır (Mayıs) ve Rûz-ı Kasım) kaydedilmesi istenmiştir.

Maarif Nezareti kurulduktan sonra eğitimle ilgili daha fazla sorumluluk almaya başlamıştır. Örneğin 1858 yılında Meclis-i Vâlâ'ya yazılan tezkerede İstanbul'da öğrenim çağında olan çocukların esnaf yanına çırak olarak verildikleri, ailelerden bazılarının çocuklarını okula kasıtlı olarak göndermedikleri için gerekli önlemlerin alınması istenmiştir. Daha sonra Meclis-i Vâlâ tarafından Mahalle imamları, muhtarların bu konuyla ilgilenmeleri ve gereğini yapmaları konusunda talimatname gönderilmiştir.⁴⁶⁵ Maarif Nezareti'nin kurulmasından sonra ülkede eğitimle

⁴⁶³ BOA., İ.DH. 373/24663, 23 Mart 1857, (H.27 Recep 1273) Sami Paşa nazır olarak tayin edilmiştir.

⁴⁶⁴ Bu ilmühabere ilişkin bilgiler kafa karıştırıcıdır. Aziz Berker, Unat ve Koçer 1861 'de Maarif Nezareti'nin görevlerini belirten İlmühaber yayımlandığını belirtiyorlar. Bu tarihte bu konuda yayımlanan bir ilmühabere Başbakanlık arşivinde rastlanmamıştır. Buna karşılık 1857 tarihli Bkz. BOA.Belge dosyasında hicri tarihi 20 Şaban 1273 (15 Nisan 1857) ye denk gelen belgede maddelerin benzer biçimde yer aldığı görülmektedir. Asıl belge böyle tarihlenmelidir.

⁴⁶⁵ BOA., A. MKT. NZD. 272 / 64, 19 Cemaziyülevvel 1275 / 25 Aralık 1858. Dersaadet ve Bilad-ı Selase'de bulunan çocukların rüşdiye mekteplerine devam etmelerinin sağlanarak boş gezmelerinin önlenmesi istenmiştir.

ilgili düzenlemelere daha fazla müdahil olduğu görülmüştür. Farklı vilayetlerde okulların açılmasına karar verilmesi, hangi düzeyde okulların açılacağını belirlenmesi gibi konularda Maarif Nezareti yetkilendirilmiştir. Okullarda okutulacak kitaplar ve okullar için gerekli araç-gerece ilişkin mali kaynağın da Maarif Nezareti tarafından karşılanması buna örnektir.⁴⁶⁶

Görüldüğü üzere layihalarla nezaretin yetki ve sorumluluk alanları belirlenmiş Maarif-i Umumiye kavramı kullanılmıştır. Burada “Umumiye” kavramı Fransızca “public” sözcüğünün karşılığı olan “Kamusal Eğitim” anlamında kullanılmıştır. Maarif nezaretinin oluşturulması ile “Osmanlı tebaası” kavramı sık sık kullanılmıştır. Öyle anlaşıyor ki Osmanlılık ve Milliyet kavramlarına gönderme yapılmış ve okullar aracılığı ile “Osmanlı” tebaasını bir araya getirmek amaçlanmıştır. Sıbyan mektepleri dışındaki bütün okulların muhtelit (karma) hale getirilmek istenmesi ve gayrümüslimlerin de içinde yer aldığı Meclis-i Muhtelit’in kurulmasının nedeni budur. Nitekim 1864 yılında Maarif Nezaretini daha güçlendirmek için müsteşarlık kadrosu ilan edilmiş ve Derviş Paşa müsteşar olarak atanmıştır. Böylece eğitim bakanlığı daha da güçlendirilmek istenmiştir. Bir diğer unsur da milliyetçiliği pekiştirmek için “okullarda Türkçe” nin öğretim dili olarak ortaya atılmasıdır. Öğretim dilini oluşturmaya yönelik bu yasal düzenlemeler ile aslında milliyetçilik de belli ölçülerde sisteme girmeye başlamıştır. Maarif Nezareti’nin Balkanlar ve diğer bölgelerde milliyetçiliğe karşı eğitim olanaklarının genişletilmesi, o bölgedeki çocukların cehaletinin giderilmesi okullar açması ve öğretmen göndermesi ve durumları kötü olan okul binalarını tamir masrafı için ödenek ayırması bu bağlamda düşünülmelidir.⁴⁶⁷ 1862 yılında Sadaret’den çıkan bir tezkirede Balkanlar da bulunan İşkodra Gerede, Kastrat ve Poka bölgesinde yaşayan Müslümanların eğitim sorunları olduğu: “*okuyup yazmak bilmez ve talim-i din için diğer mahale gitmez oldukları*” biçiminde dile getirilmiş ve Katolik din adamlarının etkisinin azaltılması için bu bölgelerde gerekli mescit ve okulların yapılması istenmiştir. Bunun yanı sıra okullara öğretmen gönderilmesi de istenmiştir. Daha sonra Sadaret’in Maarif Nezareti’ne konuyla ilgilenmesi konusunda yazı yazdığı görülmüştür.⁴⁶⁸ Eğitim sistemini dengeli biçimde geliştirebilmek için yasal metinler yoluyla eğitimi hukuksal temele dayandırma çabaları Osmanlı Devleti için reform sayılabilecek uygulamalardır. Bu uygulamalar yapılırken devletin ekonomik, siyasi vb. alanlardaki değişim ve sık sık yenileme geleneği eğitim sisteminde de yer bulmuştur. Sık sık nizamname ya da talimatnameler çıkarılarak Maarif Nezareti’nin görevleri de düzenlenmiştir. Nezaretin görev ve yetkilerinin düzenlenmesi aynı zamanda alt düzeyde eğitim politikası ve eğitim programları ile eğitimle ilgili etkinliklerin de yeniden planlanması anlamına gelmiştir. Yasal

⁴⁶⁶ BOA., A. MKT. MHM. 134 / 75, 28 Zilkade 1274 / 10 Temmuz 1858. BOA., A. MKT. MVL. 129 / 95, 22 Muharrem 1278 / 30 Temmuz 1861 A. MKT.NZD. 250 32 H.05-06-1274 Dersaadet ve Bilad-ı Selase’de olan Mekatib-i İslamiye’den tamire muhtaç olanlar için lazım olan paranın tesviyesi hususunda Maarif-i Umumiyye nazırının tezkiresi.

⁴⁶⁷ BOA., A. MKT. MVL. 142 / 80, 1 Ramazan 1278 / 12 Mart 1862.

⁴⁶⁸ BOA., A. MKT. MHM. 269 / 5, 15 Muharrem 1280 / 2 Temmuz 1863.

düzenlemeler ile öğretim kurumları tekrar tekrar kademelendirilmiştir. Bunu yanı sıra okullarda dini alanlar dışında bilim alanlarının girmesi, bütün okullarda sınıf geçmenin sınavla olması gibi olgular Tanzimat'ın başından itibaren savunulan yeniliklerdir. Bu amaçla oluşturulan Meclis-i Maarif-i Muhtelit'ten çeşitli nedenlerle istenen başarı alınamamış bunun yerine 1864 yılında Maarif Nezareti'ne bir tezkere yazılarak Maarif-i Umumiye Heyeti'nin oluşturulması istenmiştir. 1864 yılında Meclis-i Maârif-i Umûmiye ve Meclis-i Muhtelit-i Maârif kaldırılmış, Maârif-i Umûmiye Heyeti (daha sonraki Meclis-i Maârif) ve alt birimler meydana getirilmiştir.⁴⁶⁹ Keçecizade Fuad Paşa'nın Maarif-i Umumiye Heyeti'nin kurulmasında önemli etkisi olmuştur. Kendisi Meclis-i Muhtelit'in o anki haliyle iyi çalışmadığını gözlemlemiş ve sıbyan mektepleri ile diğer okulların işleyişini düzenlemek üzere Maarif-i Umumiye Heyeti'nin kurulmasını önermiştir. Sadrazam olduğu dönemde padişah iradesi çıkarttırarak Meclis-i Maarif'in Maarif Nezareti'ne bağlanmasını ve daha sonra da nezaretle birleştirilmesini sağlamıştır.⁴⁷⁰

Bu kurumlar da çeşitli nizamnameler yayımlamışlardır. Nizamnamelerin çevrilmesi konusunda Mütercim Rüşdü Paşa'nın önemli etkileri olmuştur. Rüşdü Paşa Fransızca'dan çeşitli nizamnamelerin çevrilerini yapmıştır. Rüşdü Paşa eğitimle ilgili birçok nizamnamenin hazırlanmasında Darüşşura üyeliğinde ve sadrazamlığı döneminde aktif olarak çalışmıştır.⁴⁷¹ İlk çıkarılan 4 Aralık 1864 tarihli Matbûât Nizâmâmesi'nde devlet aleyhinde yayın yapmanın yasaklanması ve çocukların korunması gibi olgulara yer verilmiştir.⁴⁷² Aynı zamanda Maarif Nezaretine bağlı bir Telif ve Tercüme Cemiyeti kurulması planlanmış 13 Nisan 1865 (17 Zilkade 1281) tarihinde nizamnamesi yayımlanmıştır.⁴⁷³ Nizamname, kitap basımı ve çevirisini belli ilkelere bağlaması açısından önemlidir. Tercüme Cemiyeti doğrudan Bâb-ı Âli ya da Maarif Nezareti'ne bağlı olarak çalışmıştır. Nizamnamede kimlerin tercüman ya da yazar olarak alınacağı, toplantıların nasıl olacağı, kitapların nasıl belirleneceği vb. ilkelere de yer verilmiştir. 19 maddelik nizamname ile ders kitaplarının ve diğer kitapların nasıl hazırlanacağına ilişkin ilkeler de yasal bir temele kavuşmuştur. Maarif Nezaretinin alt birimlere ayrılmasıyla yasal boşlukların giderileceği ve düzenlemelerin yapılabileceği umulmuştur. Nezarete bağlı Dâire-i Mekâtib-i Mahsûsa

⁴⁶⁹ BOA.A. MKT.MHM., 295 /39, 27 Mart 1864 (H.18 Şevval 1280) Her sınıf tebea-i Osmaniye'nin talim ve terbiyelerine mahsus mektebelerin ıslahı için teşkil olunan Meclis-i Maarif-i Muhtelit'in lağvı ve yerine Maarif Nezareti'nde Daire-i Mekatib-i Mahsusa ve Daire-i Mekatib-i Umumiye namıyla iki daire teşkil olunması. Her sınıf Teb'ay-ı saltanat-ı seniyye etfalinin talim ve terbiyelerine mahsus olan mekatibin tesviye-i mesa'ihî vakası meclis-i maarif ile muahharen teşkil olunan Meclis-i Maarif-i Muhtelit'in şimdiye kadar bir suret-i muntazamada tecemmü edememesi ve meclis-i maarif-i umumiye azası dahi emr-i maarifin aksamından abzı hususatin hasıl olmaması cihetiyle meclis-i muhtelit-i mezkur lağv ve tatil olunarak biri mekatib-i sıbyan-ı müslime ve diğeri mekatib-i rüşdiye ve ilmiye namıyla iki komusyon üzerinde müceddeden bir maarif-i umumiye heyet-i teşkilî". M. Cevâd, *Maarif Nezareti Tarihçe...*, s. 82 – 84.

⁴⁷⁰ Berker, age., s. 46 – 47.

⁴⁷¹ Mustafa Yazıcı, *Tanzimat'dan Bu Yana...* s. 54-55.

⁴⁷² Mustafa Durdu, *Mütercim Mehmed Rüşdü Paşa*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.

⁴⁷³ BOA.DVN. MKL, 5./ 9, 4 Aralık 1864, 5 Recep 1281 *Tarihli Matbuat Nizamnamesi*

⁴⁷³ BOA.İMVL, 529, 22733 Maarif İdaresince Kurulacak... 16. 11. 1281 (12 Nisan 1865).

Gayrimüslim / yabancı okullara yönelik eğitimsel uygulamalara yönelik kararlar alırken, Dâire-i Mekâtib-i Umûmiye, müslim/ gayrimüslim tebaanın eğitimiyle ilgili bütün konularda yetkili kılınmıştır.⁴⁷⁴ Nizamname ya da talimatnameler yalnızca okulların açılması, öğrenci alımı, öğretmen görevlendirilmesi şeklinde değil aynı zamanda öğretim anlayışı ve uygulamaları biçimlendirmeye yönelik ilkeler de içermiştir. Buna ilişkin en bilinen uygulama eğitimde Usul-i Cedid (Ders araç-gereç, öğretim yöntem ve anlayışında yenilik) dir. Bu uygulamanın ilk örneği 1862 yılında İstanbul’da sıbyan mekteplerinde okuma-yazma becerilerini geliştirmek için Maârif-i Umûmiye Nezâreti’nin sıbyan mekteplerine taş levha, yaz-boz tahtası, taş kalem ve divit yeni ders araç-gereçleri dağıtmasına yönelik düzenlemesinde somutlaşmıştır. Daha sonra benzer düzenlemeler rüşdiyeler için de önerilmiştir.⁴⁷⁵ Burada önemli bir noktayı vurgulamak gerekir. Bu dönemde ilk olarak 1868 yılında sıbyan mekteplerinde okuma-yazma düzeyinin çok düşük olduğu rüşdiyelere giriş sınavlarında başarısız oldukları belirtilmiştir. Bu aslında daha sonra alfabe tartışmalarını ve düzenlemelerini de gündeme getirmiştir.⁴⁷⁶ Daha sonra uygulamaya konacak olan Usul-i Cedide ve okuma-yazma konusunda alınacak önlemler bu düşünceye dayanmaktadır. Nitekim bu konuda önce Safvet Paşa daha sonra da Subhi Paşa rüşdiyeler olmak üzere reform yapılmasını istemişler ve eğitim-öğretim yöntemlerinin ıslah edilmesi konusunda layihalar yazmışlardır. Layihalarda öğretmenlerin yeterliklerinin sınavla belirlenmesi ve yeterli olanların yeni kurulan Dârümuallimîn-i Sıbyân’a devam etmelerine de yer verilmiştir. Görüldüğü üzere Tanzimat bürokratları aynı zamanda öğretmen yetiştirme, istihdam konusunda da yasal düzenlemelerin yapılmasına çalışmışlardır. Sınavlardaki güvenilirliği artırabilmek için öğretmenlerin Meclis-i Maârif tarafından sınava almasını istemişlerdir. Buna karşın Bâbîâlî öğretmenlerin görevden uzaklaştırmasına iyi bakmamıştır.⁴⁷⁷ Meclis-i Maârif, aynı zamanda Usul-i Cedid uygulamalarına başlamasını istemiş ve bu konuda rapor yazmıştır. Dikkat edilirse Meclis-i Maârif gerek layihalar gerek yasal metinler çıkararak başta sıbyan mektepleri olmak üzere Osmanlı Devleti’ndeki okullar üzerinde denetimi elinde tutmaya çalışmıştır. Nitekim Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye Subhi Paşa öncülüğünde 1868’e Sıbyân Mekteplerinin Islahatına Dâir Nizâmname Lâyihasını yayımlamış ve eğitim-öğretim konusunda öneriler getirmiştir. Burada layihaların yasal bağlayıcılığı olmadığı akla gelebilir ancak bu önerilerin daha sonra uygulamaya geçtiği ya da bu konuda iradeler çıkarıldığı görülmüştür. Bu nedenle bu tür metinlerin de Tanzimat dönemi eğitiminin yasal temellerini oluşturmada önemli rol olduğu kabul edilmelidir. Subhi Paşa tarafından hazırlanan ve on bendden (madde) oluşan layihada öğrencilerin sıbyan mekteplerine 6 yaşında

⁴⁷⁴ M. Cevâd, *Maarif Nezareti Tarihçe* s. 81-86.

⁴⁷⁵ “ihtiyâr ve musinn olub da usûl-i cedide üzre ta’lîm ve tedrise ehliyeti kâfi olmayanları kesrî hatırlarını ve şikâyet ü sâdâyı mücib olmamak”

⁴⁷⁶ Harflerin ıslahı meselesinin görüşülmesi için teşkil edilecek komisyona katılmak üzere Seraskeriye’den Necib Paşa ile Safvet Bey’in Maarif’e gönderilmeleri. BOA. MF. MKT. / 59 - 166 23 Ocak, 1879, (H.29 Muharrem 1296).

⁴⁷⁷ Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, s. 458, Ayrıca bkz. Takvim-i Vekayi, Def’a, 649,26 Zilhicce 1278 / 24 Haziran 1861.

kaydedilme zorunluluğu önerilmiştir. Tıpkı 1824 tarihli ferman ile 1847 Talimatı ve diğer talimatname ya da nizamnamelerde olduğu gibi okula devam etmeyen öğrenciler için velilere yapılacak yaptırımların yanısıra velilerin gereksiz biçimde bürokrasiyle meşgul edilmemeleri de yer almıştır. Öğretim programlarının nasıl düzenlenmesi gerektiği, okuma-yazma yöntemlerinin yenilenmesi ya da geliştirilmesi konusunda açıklamalar yapılmıştır. Aynı şekilde okulların fiziki koşullarının iyileştirilmesi için Evkâf-ı Hümâyûn hazinesinde sıbyân mektepleri için belirlenmiş ödeneğin Maarif-i Umûmiye Nezâreti'ne aktarılması önerilmiştir. Öğretim programlarında hangi derslerin verileceği de belirtilmiştir. Sıbyan mektebini bitiren öğrencilerin sınavlarda başarılı olanların rüşdiye hazırlık sınıflarına alınması öngörülmüştür. Layihanın sekiz ve dokuzuncu maddelerinde kız-erkek öğrencilerin ayrı ayrı okutulması önerilmiş ve kız çocuklar için ayrı sıbyan mektepleri oluşturulması dile getirilmiştir. Bunun yanı sıra nizamnamenin son maddesinde öğretmenlerin öğrencilerden para vb. istememesi de eklenmiştir. Maarif Nezaretinin görevi ve kamusal eğitim anlayışı 1861 yılında Sultanahmet'te açılan Kız Rüşdiye Mektebi'nin açılışında da vurgulanmıştır.⁴⁷⁸ Layiha Osmanlı Devleti'nde kızlar için de sıbyan mekteplerinin oluşturulması, öğretmen ücretleri ve okul giderlerinin evkaf hazinesinden karşılanması gibi konularda önemli yenilikleri yasal hale getirmiştir. Nitekim bu layiha daha sonra Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye tarafından biraz değiştirilerek tezkire olarak yayımlanacaktır.⁴⁷⁹

Ekim 1862'de Maarif Nezareti tüzel kişilik kazanma yolunda bir adım daha atmıştır. Maarif Nezaretine bağlı "Müsteşarlık" birimi oluşturulmuş ve Derviş Paşa bu göreve atanmıştır. 14 Aralık 1863 de ise Meclis-i Muhtelit-i Maarif kaldırılmış yerine Maarif-i Umumiye Heyeti kurulmuştur. Heyetin biri Müslüman sıbyan mektepleri diğeri ise öteki okullardan sorumlu olmak üzere iki komisyon oluşturulmuştur. 10 Şubat 1864'te Meclis-i Marif Nezaretle birleştirilmiş ve Özel ve Kamu Okulları dairesi olarak ikiye ayrılmıştır. 21 Haziran 1867 tarihinde vilayetlerde ıslahhaneler kurulması ve bunların yönetimi hakkında nizamname yayımlanmıştır.

Midhat Paşa, 1864-1867 yılları arasında Tuna valiliği sırasında merkezi bütçeden bağımsız olarak yerel halkın eğitime katkıda bulunmasını sağlayarak ıslâhhanelerin kurulmasını başarmıştır. Bu uygulama daha sonra da Osmanlı Devleti'nin diğer eyaletlerinde örnek oluşturmuştur. Midhat Paşa'nın Tuna vilayetindeki bu çalışmaları Osmanlıcılık çalışmalarının ilk aşaması olarak

⁴⁷⁸ Akt. Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*, s. 89 17 L 1284 / 11.2.1868, __. Meclis-i Vâlâ, Nr. 26278. "Umran-ı memleketin esâs-ı kavisi olan terbiye-i umûmiyeye muktezî görünen vesâil-i icâbiyenin istihsâline her ne derece sarf-ı nakdîne-i himmet buyurulmuş olsa sermâye-i ma'mûriyet ol mikdâr zîver-i bâzâr-ı iştihar olacağı cilde-nümâ-yı âyine-i bedâhetdir. Bu emr-i hayriye sezâ-vâr buyurulmakda olan lutf u ihsân-ı âlî-i cenâb-ı pâdişâhî âsâr-ı celilesiyle Dersââdet ve bilâd-ı selâseden başka memâlik-i mahrûsa-ı hazret-i mülûkânemin ekser mahallerinde küşâd buyurulagelen mekâtib-i rüşdiyede etfâl-i mevcûdenin tahsîl-i dest-mâye-i ma'lûmât-ı kâfiye eylemelerine dikkat olunduğuna mebnî bunun ahkâm-ı hayriyesinden yani izale-i cehl-i tebe'a kaziye-i matlûbesinden müntec olacak sa'âdet-hâl-i ahâli mûcib-i mesrûriyet-i sunûf-i esâfil ve e'âlî olmaktadır".

⁴⁷⁹ Berker, *Türkiye'de İlköğretim* s. 62-64

görülebılır Osmanlı Devleti'nde Müslim ve gayrimüslim tebanın çocuklarının aynı çatı altında eğitim alması düşüncesi ilk ıslâhhanelerde uygulamaya konmuştur.

Midhat Paşa, muhtelit eğitimin farklı milletlere mensup çocukların birbirini anlamalarını sağlayacağını ayrıca Bulgarların çocuklarını Rusya'daki okullara göndermeyeceğini ummuştur. Bu çaba aynı zamanda Bulgarlar arasında hızlanan milliyetçilik anlayışını da yavaşlatacaktı. Midhat Paşa sınırlı da olsa ıslâhhanelerde farklı milletleri bir araya getirmeyi başarmış, Osmanlılık düşüncesini sınırlı olarak uyulmuş, Türk ve Bulgarları aynı çatı altında eğitmeyi başarmıştır. Midhat Paşa'nın yerel mali olanakları işe koşma düşüncesi oldukça başarılı olmuştur. Namık Kemal'in de bu konudaki görüşleri Midhat Paşa ile benzerlik göstermektedir. Osmanlı tebaasının özellikle balkanlarda yaşayan toplulukların ayrılık düşüncelerini eğitimle önleyebileceğine inanan Namık Kemal eğitimin toplumun gelişmesi için oldukça önemli olduğunu ve eğitim ile ireylere haklarını ve devlete karşı sorumluluklarını öğreneceklerini öne sürer. Müslüman ve Gayrimüslim tebaanın bir arada eğitilmesinin özellikle haa tarih ve coğrafya okutularak kültürel birikimin zenginleştirilip devlete bağlılığını artıracaklarını ifade etmiştir. Ayrıca azınlık okullarının denetimsiz olduğunu ve kontoral altına alınarak, ders kitaplarının devlet eliyle dağıtılması gerektiğini dile getirmiştir. Okulları devletin açmasını, öğretmenler Osmanlı tebaasından olmazsa, Leh ve Macar'lardan olmalı diyerek azınlıkların Osmanlı'dan uzaklaşmasının önleneceğini öne sürmüştür.⁴⁸⁰ Bu uygulamalar 1869'daki Maârif-i Umumiye Nizâmnâmesi'ne esin kaynağı olarak görülebilir. Ayrıca Tuna Vilayetinde muhtelit eğimi belli ölçüde başarması diğer vilayetlere de örnek teşkil etmiştir. Böylece hem eğitim politikası açısından hem de okulların giderlerinin karşılanmasına ilişkin yenilikleri uygulamaya koyması açısından merkezi eğitim politikalarını büyük ölçüde etkilemiştir.

1 Nisan 1868'de Şura-yı Devlet kurulmuş ve yapısı içinde "Terbiye-i Umumiyenin intişarına o cihetle mekatip ve medaris-i mülkiyeye ait işlerini müzekereye memur beşinci bir daire halinde maarif dairesinin" oluşturulması ve eğitim konusunda yapılacak işlerin Şurayı Devlet'in çalışma programı içinde yer alması sağlanmıştır. 23 Mayıs 1868'de yayımlanan bir beyanname ile ilköğretimin zorunlu olması ve herkesin altı yaşına basan çocuğunu okullara yazdırması gerektiği bildirilmiştir. Bu konuyu devlet tarafından izleneceği ve gerekli yaptırımlarında uygulanacağı beyannamede madde haline getirilmiştir. Şura-yı Devlet eğitimle ilgili nizamnameler hazırlamış ve yürürlüğe koymuştur. 17 Kasım 1868'de Mekteb-i Sanayi Nizamnamesi hazırlanmıştır. 9 Haziran 1869'da Kız Rüşdiyelerinin açılmasına ve sıbyan mekteplerinde kız-erkek çocukların ayrı okutulmasına ilişkin irade çıkarılmıştır. 1 Eylül 1869'da ise Osmanlı eğitimini yasal olarak düzene

⁴⁸⁰ Tansel, Namık Kemal'in Hususi... I. Cilt. S. 19

sokan ve dağınık olan nizamname, talimatname ve iradeleri bir başlık altına toplayan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi yayımlanmıştır.

3.1. 2. Maarif-i Umumiye Nizamnamesinden Kanun-i Esasi'ye

1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesine kadar geçen süre içinde bazen kişisel bazen kurumsal çabalarla ve bazen devletin açtığı yeni kurumlar aracılığıyla düzenlemelere girişilmiştir. Bütün bu uygulamalarla eğitimle ilgili yasal metinler çıkarılarak eğitim sisteminin meşihat makamından bağımsızlaşması sağlanmaya çalışılmış ve laik eğitim anlayışının gelişmesi yolunda ilerlemeler sağlanmıştır. Okulların giderleri ve öğretmen ücretleri, ders kitaplarının, öğretim programlarının oluşturulması ve yeni derslerin konması gibi uygulamaların yanısıra yeni eğitim-öğretim anlayışının yerleşmesine yasal metinler içinde yer verilmiştir.⁴⁸¹ Tanzimat bürokratları yeni eğitim kurumlarını açarken meşihat makamı ve geleneksel anlayıştan uzaklaştırmak için yasa maddelerine yenilikçi ve reform niteliğinde maddeler koymuşlardır. Bunu bazen bilinçli bazen de spontan biçimde gerçekleştirmişlerdir. Eğitimin yasal temellerini oluşturacak meclisler oluşturulduktan sonra rastgele uygulamalar planlı yasal metinlere adım adım dönüşmüştür. Yasal metinlerde eğitim kurumlarında görevlendirilecek öğretmenlerin nitelikleri, yetiştirilmeleri ve istihdamları belli kurallara bağlanmıştır.⁴⁸² Sıbyan mektepleri ve medreselerde pozitif bilimlerin okutulması gibi yapılamayacak düzenlemeler yasal metinler aracılığı ile eğitim sistemine girmiştir. Eğitim sistemini düzenlemeye yönelik yasal düzenlemeler ile eğitim kurumlarının yönetimi de Tanzimat bürokratlarının kontrolüne girmeye başlamıştır. 1856 Islahat Fermanı'nda yer alan özgürlük ve haklarla ilgili vaatler Tanzimat bürokratlarının çabalarını hızlandırmıştır. Böylece daha cesur ve kararlı yenilikleri gerçekleştirme fırsatı bulmuşlardır. Bazen birbirinden bağımsız bazen birbirini tekrar eden yasal metinler eğitimle ilgili düzenlemeleri desteklemiş ve bütün bunların sonucunda Osmanlı Devleti'nin eğitimsel alanda en önemli yasal dayanağı oluşturan 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin yayımlanmasını sağlamıştır. Tanzimat dönemi önemli bürokratlarından Safvet Paşa'nın büyük çabalarıyla yayımlanan bu nizamname eğitim-öğretimle ilgili neredeyse bütün konuları (mesleki ve teknik öğretim hariç) daha kapsayıcı yasal bir temele bağlamıştır. Osmanlı Devleti'ndeki bütün okulları tek bir otiriteye bağlamanın yanı sıra kurumsal ve mali boyutlara ilişkin öncüller de yer almıştır. Kuşkusuz bu nizamnamenin hazırlanmasında 1856 Islahat Fermanında örtük bir biçimde vurgulanan "Osmanlı tebaası" oluşturma düşüncesinin sonucunda

⁴⁸¹Dersaadet ve Bilad-ı Selase'de mevcut mekteplerden on dört büyük mektebin merkez ittihaz olunması ve bu mekteplerin hocalarına maaş tahsisi. Bkz. BOA.İ. DH.187 /10415, 17 Ocak, 1849, (H.22 Safer, 1265) Kazalarda açılacak rüşdiye mektepleri masarısı ve muallimi maaşlarının tesviyesi için Bkz. BOA., A. MKT.MVL. 41/69, 17 Mayıs, 1851 (H.16- Recep, 1267).

⁴⁸² BOA.İ. DH. 227/13627, 28 Ocak 1851 (H.25 Rabiülevvel 1267) Rüşdiye Mektepleri muallimlerine gerektiğinde açıktan maaş verilmesi.

Osmanlıcılık idealini oluşturmaya yönelik bir çabanın rolü de vardır. Nitekim bu nizamname hazırlanırken Fransa'dan yardım istenmiştir. Nizamnamenin yayımlanmasından iki yıl önce Fransız eğitim bakanı Jean Victor Duruy ile Osmanlı Devleti'ndeki azınlık ve gayrimüslimlerin eğitimleri ile ilgili karma öğretim (muhtelit), meslek okulları, üniversite açılması ve kütüphaneler oluşturulmasını önermiştir. Nitekim bundan iki yıl sonra Fransa'daki eğitim kanunu da dikkate alınarak 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi oluşturulmuştur. Bu nizamname 1913 yılında çıkarılan İlköğretim Geçici Kanunu (Tedrîsât-ı İbtidâiye Kanun-ı Muvakkati) kadar varlığını devam ettirmiştir. Nizamname geçmişte bireysel çabalara bağlı ve sürekli değişime uğrayan bazen de ülke gerçekleriyle uyuşmayan yasal metinlerin yerine kalıcı ve bütünleyici bir yasal düzenleme örneğidir. Nizamnamenin en temel özelliği eğitimle ilgili düzenleme ve yenilikleri kurumsal temele bağlaması ve bakanlık düzeyinde eğitim sorunlarının çözümü için sorumluluk alınmış olmasıdır.

Tanzimat döneminde eğitim anlayışının değişimi iç kaynaklar olduğu kadar dış kaynaklardan gelmiştir. Islahat Fermanı sonrasında başta Fransa olmak üzere Avrupa ile olan ilişkiler hızlanmıştır. Osmanlı topraklarında İngiliz ve Amerika'nın güçlenmesini önlemek için farklı alanlarda Osmanlı Devleti'ni desteklemiştir. Ekonomik ve askeri alanda başlamış olan ilişkiler eğitim alanında da devam etmiştir. Tanzimat döneminin önde gelen devlet adamlarından Ali ve Fuad Paşalar Fransız Eğitim Bakanı J. Victor Duruy'u eğitim konusunda iş birliği için İstanbul'a davet etmişlerdir. Bakan Duruy bazı incelemeler yaptıktan sonra her düzeyde okul sayısının artırılmasını, orta-yükseköğretim kurumlarına önem verilmesi ve karma eğitime (müslim-gayrimüslim karma) geçilmesini önermiştir. Aynı zamanda İstanbul'daki Fransız büyükelçisine de Osmanlı Devleti'ndeki reformları desteklemesi konusunda direktif vermiştir.

Fransa Osmanlı Devleti'ne yalnızca stratejik ortaklık değil aynı zamanda Avrupa'daki güç dengesini koruma çabasıyla ilgi göstermiş bu amaçla Katolik milletin hamisi olması sıfatıyla 22 Şubat 1867'de Osmanlı Devleti'ne öngörülen reformların yapılması konusunda nota vermiştir. Notada Osmanlı eğitim sisteminin daha eşitlikçi olması, yeni okulların açılması ve Hristiyan tebaanın beklentilerine cevap verilmesini ve devletin eğitimi mali açıdan da desteklenmesini istemiş bu istekleri 1856 Islahat Fermanında önerilenlere dayandırmıştır. Bunun yanı sıra padişah Abdülaziz (1861-1876) Paris'e bir seyahat yapmış ve Fransız eğitim kurumlarını gördükten sonra benzeri kurumların Osmanlı Devleti'nde de kurulmasını istemiştir. Böylece Fransız eğitim modeli padişahın da ön kabulüyle Osmanlı Devleti'ne girmeye başlamıştır.

1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile Osmanlı Devleti'nde eğitim-öğretim faaliyetleri ile eğitim kurumlarının oluşturulması ve işleyişi hukuksal temele dayandırılmıştır. Nizamnamenin ilanına kadar eğitimle ilgili farklı ferman ve ilmühaberlerde nizamnamedeki

konular dağınık olarak yer almıştır. Nizamnamenin gerekçesinde Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'ne Dair Mazbata/esbab-ı mucibe layihası) bu dağınıklığın giderilmesi, görüş ayrılıklarının ortadan kaldırılması istenmiştir. Ayrıca nizamnamenin hazırlanması evresinde eğitimle ilgili durum da ortaya ayrıntıları ile konmuştur.⁴⁸³

Mazbatada rüşdiye ve idadilerde karma eğitim yapılması konusuna yer verilmiştir. Bu durum Müslüman ve gayrimüslim tebaanın bir arada bütünleşmesi konusunda Osmanlı milliyetçiliğinin yansıması eğitim politikası olarak kabul edilebilir. Sıbyan mektebi dışındaki okullarda eğitimin Türkçe olması, öğrencilerin üniforma giymesi gibi olgular da Osmanlı milliyetçiliğine hizmet eden uygulamalardır. Batıdaki yeni eğitim uygulamalarının uygulanmak istenmesi, eğitimde kademelerindirme, eğitim yönetiminde Maarif Nezaretinin sorumlu olması gibi uygulamalar hukuksal zeminde eğitim yönetiminin laikleştirilmesi konusu da yer almıştır. Ayrıca nazırın görevleri de mazbatada yer almıştır. İlmühaber'in yer verdiği konular Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'ne yansımıştır eğitimle ilgili düzenlemeler biçiminde dile getirilmişti. Okullaşma konusunda gelişmeler bu Nizamname ile planlı ve programlı hale gelmiştir. Yasal temellerin eksikliği Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin gerekçesinde de belirtilmiştir. Sonuç olarak Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ilan edilmiş yasal boşluk giderilmiştir.

Maarif-i Umumiye Nizamnamesi yayımlanmadan önce yapılan tartışmaları ve nizamnameye kimlerin katkıda bulunduğunu tartışmak yerinde olacaktır. Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin hazırlanıp, yayımlanmasında dönemin eğitim bakanı Safvet Paşa'nın önemli katkıları olduğu kabul edilmektedir. Bununla birlikte nizamnamenin hazırlanmasında o dönemde Şura-yı Devlet'in Maarif Dairesi biriminde çalışan dönemin önde gelen bürokratları Kemal Paşa'nın başkanlığında Sadullah Paşa, Dadyan Artin Efendi, Recaizade Ekrem Bey, Mehmed Mansur Efendi, Dragon Çankof Efendi, Tevfik Bey, gibi üyelerin katkılarının da önemli olduğu vurgulanmalıdır.⁴⁸⁴ Ebüzziya, maarif nizamnamesi hazırlanırken Fransız eğitim sisteminin incelendiğini ve onların deneyimlerinden yararlandığını aynı zamanda ülkenin ihtiyaçlarını dikkate alan bir nizamname hazırlanmak istendiğini belirtmiştir. Osmanlı bürokratları nizamname veya yasal metinleri hazırlarken yalnızca batıdan yararlanmamış veya aynen almamış reformları gerçekleştirirken bunları ülke koşullarına da uyarlamışlardır. Bazen bir Avrupa ülkesini örnek almışlar bazen birden fazla Avrupa ülkesindeki sistemi gözden geçirmişlerdir. Kurumsal ve örgütsel yenilikleri,

⁴⁸³ Bkz. BOA, Şura-yı Devlet İ. MMS, 37/1541, 24 Mayıs 1869, (H. 07 Safer 1286). Maarif-i Umumiye Nizamnamesi

⁴⁸⁴ M. Cevad, *Maarif Nezareti Tarihçe*, s. 103-105. Bu konuda yapılmış yeni bir çalışma için bkz. Hasebe, Kiyohiko. "The 1869 Ottoman Public Education Act: Proceedings and Participants." *Osmanlı Araştırmaları* 51, 2018, ss. 181-207.

nizamnameleri karma olarak hazırlamışlardır.⁴⁸⁵ Fransa’da eğitim almış olan Dadyan Artin Efendi eğitim konusunda oldukça bilgili olduğu için neredeyse bütün kanunları düzenleyerek Sadullah Paşa’ya sunmuştur. Sadullah Paşa bunları her açıdan inceleyerek uygun olan maddeleri inceleyip seçerek nizamnameye eklenmesini önermiştir. Bu satırlar aslında Sadullah Paşa nizamnamenin hazırlanmasında önemli rolü olduğu ve nizamname mazbatasını kaleme aldığını göstermektedir. Sadullah Paşa Fransız eğitim sistemindeki farklı yasalardan da yararlanılmış olduğunu dile getirmiştir. Başta Sadullah Paşa olmak üzere Tanzimat bürokratlarının katkılarıyla toplam yüz doksan sekiz maddeden oluşan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile eğitim alanındaki yasal boşluğun giderilmek istediği anlaşılmaktadır. Sadullah Paşa’nın önemli düzeyde katkıda bulunduğu bazı yazarlarca da bizzat onun yazdığı belirtilen Maarif-i Umumiye Nizamnamesi’ne Dair Mazbata’da (esbab-ı mucibe layihası)⁴⁸⁶ yasal boşluğun giderilmesi gerekliliği açıkça belirtilmiştir. Nizamnamenin gerekçesinde Tanzimat döneminde yapılan eğitim reformlarında eksik kalan ya da göz önünde bulundurulmayan noktaların dikkate alındığı belirtilmiştir. Toplumun gelişmesi ve refahının eğitim ve bilime dayandığı, her türlü meslek erbanın yetiştirilmesi için eğitim kurumlarının oluşturulmasının gerektiği açıklanmıştır.⁴⁸⁷

Nizamnamede dile getirelen olgular hem Sadık Rifat Paşa hem de Mustafa Sami Efendi’nin Avrupa risalelerinde farklı biçimlerde dile getirilmiştir. Eğitim ve bilimsel gelişmelerin toplumların ilerleme, gelişme ve refahı ile askeri alanda gelişmelerine katkıda bulunacağı görüşü risalelerin ana fikrini oluşturmaktadır. Eğitim ve bilim yoluyla bir yandan bireysel gelişim diğer yandan toplumsal gelişiminin sağlanacağı bu risalelerde sık sık vurgulanmıştır”.¹³⁸ Toplumun gelişimi için bilim öğrenmenin hem dine hem de akla uygun olduğu görüşü Mustafa Fazıl Paşa, Sadık Rifat Paşa ve Ali Paşa tarafından da vurgulanmıştır. Sadık Rifat Paşa “ilim tehsil etmek dince ve akılca farzdır”diyerek görüşlerine dinsel temel oluşturmaya çalışırken, Ali Paşa “sermaye-i saadet olan ulûm ve fûnûn-i nafiânın neşr u tamimine say eylemek vezaif-i hubb-i vatan ve millettir” diyerek bilim öğrenmenin bir yandan toplumsal refah diğer yandan ülkeye yarar sağlayacağını belirtmiştir. Bu metin Şura-yı Devlet’e bağlı Maarif Dairesi üyeleri tarafından hazırlanmıştır. Nizamname hazırlanırken, Midhat Paşa’nın vezaretten ayrılmış olduğu ve Ali Paşa’nın vezir olarak atanmış olması Nizamnamede onun etkisini göstermektedir.⁴⁸⁸

Şura-yı Devlet’te hazırlanan mazbatada ayrıca eğitimle ilgili yasal metin ve uygulamaların nasıl yapılacağına ilişkin bazı tartışmalara da yer verilmiştir. Tartışmalarda eğitime devam zorunluluğu,

⁴⁸⁵ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun ...* s.67-68

⁴⁸⁶ Mazbata’nın yayımlanmış tam metni için BOA. Şuray-ı Devlet İ. MMS, 37/1541, 24 Mayıs 1869, (H. 07 Safer 1286).Bkz. Ali Akyıldız, *Sürgün Sefir Sadullah Paşa (Hayatı, İntiharı, Yazıları)*. (2011). İstanbul Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları

⁴⁸⁷BOA. Şuray-ı Devlet İ. MMS, 37/1541, 24 Mayıs 1869, (H. 07 Safer 1286). Maarif-i Umumiye Nizamnamesi Ayrıca Bkz.Mustafa Sami Efendi, a.g.e. s. 57-58.

⁴⁸⁸ BOA., İrâde Şûrâ-yı Devlet (İ.ŞD), 446.

Mekteb-i Sultani'deki Müslüman öğrencilerin sınavlarda başarılı olma durumunda askerlik yapmaya ilişkin uygulamalar ile kitap vb. materyalin nasıl tercüme ettirileceği de tartışılmıştır. Gerek mazbata gerek kanun metninde kız-erkek çocuklar için zorunlu öğretim vurgusu yapılmış kızların eğitime devam edebilmelerine yönelik uygulamalar ayrıntılı biçimde tartışılmıştır. Tanzimat bürokratları toplumsal yapı ve gelenekleri iyi bildiklerinden kızların zorunlu öğretime devamı için yasa hazırlanması gerektiğini özenle vurgulamışlardır. Bunun yanı sıra Müslim-Gayrimüslim tebaanın eğitime devamı için önlemler alınması ve eğitimin ilk düzeyde parasız olmasının önerilmesi eğitimde fırsat eşitliği çabaları olarak yorumlanabilir. Eşit vatandaşlık düşüncesinin geliştirilmeye çalışması ve bu olgunun yasal metinlere eklenmesi Tanzimat bürokratlarının Osmanlı Devleti'nde gelişen milliyetçilik akımlarına karşı aldıkları önlemlere örnek gösterilebilir.⁴⁸⁹

Nizamnamenin hazırlanma gerekçelerinde eğitimde reformların yapılmasının toplumun medenileşmesi ve eğitim alması üzerinde önemle durulduğunun göstergesidir. “Medeniyet” (civilization) kavramına Tanzimat'ın önemli bürokrati olan Mustafa Reşid Paşa'nın özel önem verdiği bilinmektedir. Medeni olmak ya da medeniyet aslında batı medeniyetinin hedeflenmesidir. Reşid Paşa elçilik görevindeyken İstanbul ile yaptığı yazışmalarda sık sık dile getirmiş ve “kadınların eğitimi ve yeniliklerin yapılması” “terbiye-i nas ve icray-ı nizam” olarak tanımlamıştır.⁴⁹⁰ Daha sonra “medeniyet” ya da batı medeniyeti kavramı bütün Tanzimat bürokratlarının eğitimle ilgili yeniliklerde sık sık başvurdukları bir kavram olmuştur.⁴⁹¹ Mustafa Reşid Paşa bu tarihte vefat etmiş olmasına rağmen dolaylı biçimde onun yetiştirdiği bürokratların nizamnameye düşüncelerini belli düzeyde aktardıkları görülmektedir. Mazbatada medeni olabilmek için cehaletin ortadan kaldırılması gerektiği Tanzimat bürokratları tarafından sık sık dile getirilmiştir. Nizamnamenin hazırlık sürecine ve görevli olan Tanzimat bürokratları arasında ulemeden kimsenin bulunmaması oldukça ilginçtir. Hem nizamname ve hem de mazbatası bir bütün olarak ele alındığında nizamnamede eğitimle ilgili yasal düzenlemelerde meşihat makamının vurgulanmaması dünyevi konuların ön plana alınması laik bir yasal temel oluşturmaya doğru gidişi göstermektedir. 1869 Nizamnamesi ile aslında yasal olarak Maarif nezareti eğitim kurumlarının tümünün (medreseler hariç) denetim ve yönetimini üstlenmiştir. Tanzimat bürokratları eğitimi yasal temele kavuşturarak aslında yönetenler ile yöneten arasındaki ilişkiyi vatandaşlık ve devlet temeline oturtmuştur. Devlet yasal metinlerle kendini yükümlülük altına sokmuştur.⁴⁹²

⁴⁸⁹ BOA.Şuray-ı Devlet İ. MMS, 37/1541, 24 Mayıs 1869, (H. 07 Safer 1286). Maarif-i Umumiye Nizamnamesi

⁴⁹⁰ Halil. İnalçık, *Rönesans Avrupası: Türkiye'nin batı medeniyetiyle özdeşleşme süreci*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.s. 124

⁴⁹¹ Baykara, 1999, s. 12

⁴⁹² Sibel Hayta, “Maârif-i Umumiye Nizamnamesi ve Türk Eğitimine Katkıları.” Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1995, .s.88-89.

Gerek mazbatada gerek nizamnamede okullaşma düzeyinin atırılması için okulların kademelendirilmesi ve yasal temelleri oluşturularak belli ilkelere göre düzenlenmesi ön görülmüştür. Daha önceki nizamnamelerde olduğu 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi eğitim reformlarının yasal temellerini oluşturarak eğitimde modernleştirmeyi hedeflemiştir. Geleneksel eğitim kurumlarına dokunulmadığı için nizamname ve talimatnamelerle yeni eğitim anlayışını baskın hale getirme çabaları belirginleşmiştir ki yeniliklerin rüşdiyelerden başlaması bunu destekler niteliktedir. Nizamname öğretmen nitelikleri konusunda da standart getirmiştir. Ulema sınıfının sübjektifliğine karşın yeni bürokratlar sınav vb. ölçütleri yasal metinlere koyarak en azından belli düzeyde objektiflikle yeterli öğretmenleri seçme, devlet hazinesinden maaşlarını ödeme, öğretmen okulunu bitirenlere öncelik verme gibi düzenlemelerle öğretmenliğin bir meslek olarak temellerini atmaya çabalamışlardır. Nizamname ile eğitim kurumlarının oluşturulmasına planlı ve programlı yaklaşım benimsenmiştir. Öğretim kurumları kademelendirilerek, hangi koşullarda ve nerelerde açılacağına ilişkin maddeler plansızlığı gidermeye yönelik uygulamalarıdır. 1869 yılından önce açılmış olmasına rağmen mesleki ve teknik okullar (Islahhaneler) konusunda yasal bir düzenlemeye gerek duyulmaması oldukça ilginçtir. Muhtemelen daha çok atölye ve uygulamalı alan olarak algılandığı ve yeni kurulmuş olduğu için öğretim kurumu olarak nizamnamede yerini almamıştır. “Osmanlılık” anlayışı nizamnamede yer almış yasal metinlere doğudan ya da dolaylı biçimde girmiştir. Bu nizamnamede de karma eğitim, azınlıklara devlet okullarına girme hakkı vb. ilke olarak yansımıştır. Yasal metinlerde bu ifadeler yer vererek “Osmanlı milliyetçiliği” anlayışı geliştirmek ve milliyetçilik akımlarına karşı bir mekanizma da geliştirmek istemiştir. Nitekim nizamnamenin yapılışı ve uygulanışı ile ilgili arşiv belgelerine bakıldığında hem batılı devletlere hem de Osmanlı tebaasına mesaj verdiği rahatça görülebilir. Eğitim sistemine yönelik yasal metinler aracılığıyla Osmanlıcılık ideolojisinin temeli atılarak en azından milliyetçilik akımına karşı koymak için bir araç olarak kullanılmıştır. Maarif-i Umumiye Nizamnamesi aynı zamanda eğitimin mali boyutunu da belli ölçülerde yasal ilkelere bağlamaya çalışmıştır. Eğitimle ilgili giderlerin hangi bütçeden karşılanacağına ilişkin hükümler konmuş ve devletin eğitimin mali boyutuna katkısı ile vatandaşların katkısı yasa maddesi haline getirilmiştir.

Tanzimat bürokratları batıdaki kurumsal gelişme ve modernleşmenin temelinde hukuksal alt yapının ve yasal boşlukların giderilmesinin payı olduğunu bildiklerinden bu tür metinleri toplumsal yaşamın her alanında geliştirmişlerdir. Eğitimin yasal boyutunu oluşturma çabaları rastgele ve günlük ihtiyaçlara dayalı olarak oluşturmuşlardır. Ancak, 1845 sonrasında batıdan her alanda yapılan entelektüel ve kurumsal aktarım eğitim kurumlarının temelini oluşturmaya da yardımcı olmuştur. Eğitim politikasına istikrar ve düzen için batıdan devşirilen yasal metinler yerel ihtiyaçlara uydurularak yayımlanmaya başlamıştır. Osmanlı Devleti’nde Maarif-i Umumiye Nizamnamesi yayımlanıncaya kadar eğitim sistemini düzenlemeye yönelik farklı yasal metinler

hazırlanmıştır ama bunlar ya bir eğitim kademesi ya da öğretmen yetiştirme gibi belli alana yönelik kalmıştır. Buna karşılık, Tanzimat bürokratları yapılan yeniliklerin kalıcı ve sürekli olabilmesi için yasal temellere özel önem vermişler nihayetinde 1869 tarihli nizamname ve 1876 tarihli Kanun-i Esasi'de eğitim bir başlık olarak yer almıştır. Gerek Maarif-i Umumiye Nizamnamesi gerek nizamnameye yönelik mazbata ve diğer çabalara bakıldığında eğitimle ilgili reform ve düzenleme çabalarının yasal temele bağlanmak istediğinin açık olduğu görülür. Aynı şekilde bu metinleri hazırlayanlar bizzat Tanzimat bürokratlarıdır. Tanzimat bürokratları Şura-yı Devlet' de bu konuları ayrıntılı biçimde ele alarak eğitimin hukuksal temelleri ile ilgili o zamana kadar hazırlanmış parça parça metinleri sistematik hale getirmiş ve yasal temelleri sağlamlaştırmışlardır. Bu nedenle eğitimle ilgili metinler Tanzimat bürokratlarının 1839 öncesinde başlayan birikimlerinin yansıması veya sonucu olarak kabul edilebilir.

Maarif-i Umumiye Nizamnamesi Tanzimat döneminde eğitimin yasal temellere kavuşturulmasını sağlayan önemli bir belge olmuştur. Her ne kadar dönemin koşulları nedeniyle birçok maddesi uygulamaya geçirilememiş olsa da eğitimin yasal boyutlarını oluşturması açısından önemlidir. Nizamname hazırlandığında oldukça basit bir yapıya sahip olan Maarif Nezareti'nin yetki ve görev alanları ayrıntılarıyla belirlenmiştir. Nizamname de ayrıca Eğitim bakanlığı merkez teşkilatının iskeleti oluşturulmuştur. Nitekim merkez teşkilatı ilgili olarak 1876 Kanuni Esasi'ye maddeler konmuştur. 1869 tarihli nizamname ilköğretimin zorunlu hale getirilmesini tekrar vurgulamış ve Kanun-i Esasi'nin 114. maddesiyle "eğitimin zorunluluğu anayasayla güvence altına alınmıştır. (Osmanlı efradının kâffesince tahsil-i maarif birinci mertebesi mecburi olacak ve bunun derecat ve teferruatı nizam-ı mahsus ile tayin kılınacaktır). Nizamname ile sıbyan mekteplerinin düzenlenmesi için ilgili maddeler konmuş "iptidai" adı altında yeni anlayışla eğitim veren kurumların açılması yer almıştır. Ders kitaplarının yeniden hazırlanması için gerekenlere bu nizamnamede yer verilmiştir.

Nizamname öncelikle öğretimi genel ve özel öğretim olarak ikiye ayırmıştır. Devlet ve cemaatlerin okul kurabileceğini belirtmiştir. Daha önceki nizamnamelerde olduğu gibi öğretimi sıbyan-rüşdiye, idadi-sultani ve mekatib-i aliye olmak üzere üç ana kademe olarak düzenlemiş ve bunları kendi içinde 5'e ayırmıştır. Her yerleşim biriminde nüfusa göre sıbyan mektebi açılacağı, farklı milletlerin yerleştiği yerlerde Müslüman ve gayrimüslimlere ayrı ayrı okul açılabilmesi ve masrafların bölge sakinleri ya da cemaatler tarafından karşılanacağı belirtilmiştir. Öğretmenlerin nizamnamedeki koşulları yerine getirenler içinden atanmasına ilişkin ibare konmuştur. Okulların süreleri ve ders çizelgeleri ile öğretim yöntemlerine ilişkin açıklamalara yer verilmiştir (iş bu dersler sunuf-i gayr-i müslimeye kendi lisanları üzere okutulacaktır). Derslerle ilgili düzenleme, ekleme ve çıkarmalara ise Meclis-i Maarif-i Kebir'in karar vereceği hükmü konmuştur. Nizamnamenin 9. maddesi kız öğrenciler 6-10 erkek öğrencilerin ise 7-11 yaşları arasında öğreniminin zorunlu olduğu

daha sonraki maddelerde ise öğrencilerin kayıt ve devamının nasıl izleneceği ve çocukların okula gönderilmesinden kimler sorumlu olacağına ilişkin hükümlere yer verilmiştir. Burada oldukça önemli bir nokta da zorunlu öğretim çağında olup okula gönderilmeyen çocukların ailelerine artık uyarı yerine ailelerin gelirine göre para cezası verilmesi ve ısrar eden ailelerin çocuklarının devlet zoruyla okula gönderilmesinin belirtilmesidir.⁴⁹³ Böylece herkese eğitim verilmesi, zorunlu eğitim, toplumun tüm kesimlerinin eğitime ulaşmasının sağlanması için devletin önlemler alması gibi maddeler aslında yasal açıdan devleti sorumlu kılmıştır. Kemal Paşa'nın başta Prusya olmak üzere, Fransa ve Almanya'da zorunlu eğitim uygulamalarını yakından incelediği ve bu konuyu özellikle Maarif-i Umumiye Nizamnamesine eklediği söylenebilir. Zorunlu eğitim kavramına Namık Kemal'in de özel bir önem verdiği bilinmektedir. Eğitimin her yaştan birey için gerekli olduğunu ve herkesin ulaşması gerektiğini belirten Namık Kemal, Avrupa ve Amerika gibi ülkelerde eğitimin zorunlu olduğunu bu nedenle topluma eğitimin önemi anlatarak gerçek anlamda zorunlu eğitime geçilebileceğini belirtmiştir.⁴⁹⁴ Bununla birlikte Nizamnamede eğitimin zorunlu olması düşüncesini uygulamanın imkansız olduğunu belirterek halkın ikna edilmesi gerektiğini açıklamıştır.

Diğer nizamnamelerde öğrencilerin sınavları başarıyla verdikten sonra belge alması ve sınavla Rüşdiyeye kabul edilmesi burada tekrarlanmıştır. Kızlara yönelik okullara hayata ve pratik beceriler kazandırmaya yönelik bıçkı-dikiş derslerinin konması ve kadın öğretmen bulununcaya kadar bilgili ve adaplı erkek öğretmenlerin ders vermesi gibi konular da nizamnamede yer almıştır. Nüfusu beşyüz haneden fazla yerlerde rüşdiye kurulması, millet yapısına göre gayrimüslim ve Müslümanlar için ayrı ayrı oluşturulması hükme bağlanmıştır. Sıbyan mekteplerinden farklı olarak rüşdiyelerin giderlerinin vilayet maarif idaresi tarafından karşılanması, binalarının kurulmasına ise Meclis-i Kebir'in karar vermesi istenmiştir. Rüşdiyelere öğretmenlerin nasıl atanacağı, sayıları, destek personel ve öğretmen maaşlarının ne kadar olacağı yazılmıştır. Öğretim programları, ders çizelgeleri vb. belirtilmiş bunlardaki değişime Meclis-i Maarif-i Kebir vereceği ifade edilmiştir. Okulların hangi türüde açılıp kapanacağı, dini tatiller ve sınav zamanlarının yanı sıra sınavda başarılı olma ve olmama durumunda nelerin yapılacağı da açıklanmıştır.

Nizamnamede kız rüşdiyelerinin açılması, öğretmenlerin kadın olması ya da ahlaklı erkek öğretmenlerin görevlendirilmesi, ders çizelgeleri gibi hükümler yer almış bunlar da erkek rüşdiyelerine benzer maddeleri içermiştir. Rüşdiyelere kabul edilebilmek için kızlara bir istisna olarak sıbyan mektebini bitirme belgesi (şahadetname) olmasa bile sınavda başarılı olmaları yeterli

⁴⁹³ Dokuzuncu Madde: Memalik-i devlet-i Aliyyede Mekatib-i sıbyaniye derslerinin tahsiline devam olunması etfal-i inas için altı yaşından on yaşına ve etfal-i zukur için yedi yaşından onbir yaşına kadar mecburidir. Bununla birlikte çocuğun iş gücüne ailenin ihtiyaç duyması, okul olmaması vb. nedenlerle gönderilmemesine ilişkin cezadan istisna konular da yer almıştır. Bkz. BOA.Şuray-ı Devlet İ. MMS, 37/1541, 24 Mayıs 1869, (H. 07 Safer 1286). Maarif-i Umumiye Nizamnamesi

⁴⁹⁴ Namık Kemal, Maarif, s. 11.

sayılmaları önemli bir gelişmedir. Rüşdiyelede Arapça öğretilmesi ve dini bilgilerin verilmesi konusu Namık Kemal tarafından da dile getirilmiştir. Bireylerin Osmanlıcayı etkili kullanabilmesi için Arapça'yı öğrenmeleri gerektiğini belirten Namık Kemal, Birgivi ya da Şerh-i Emali yolunda bir risale, hesap, cebir, hendese, coğrafya, muhtasar bir tarih-i umumi ve İslam ya da Osmanlı tarihi derslerinin okutulmasını da vurgulamıştır.⁴⁹⁵ Benzer konular idadiler için söz konusudur. Sultanilerin nasıl kurulacağı belirtildikten sonra öğretimin ücretli olacağına ilişkin maddeye ve bunu karşılamayan öğrencilerin yüzde beşine yakınına burs verileceği hükmüne yer verilmiştir. Nizamnamede Sultaniler için en önemli yenilik, inşaat ve bazı masraflarının padişah tarafından ve bakanlık bütçesinden karşılanacağını belirtmesidir.⁴⁹⁶ Sultanilerle ilgili önemli bir uygulama da fen ve edebiyat şubelerinin oluşturulması yatılı ve gündüzlü öğrencilerin kabul edilmesi, sınav vb. uygulamalar ayrıntılandırılmıştır.

Nizamname yükseköğretim kurumlarını da kendi içinde sınıflandırmış, kadın ve erkek öğretmen okulları, darülfünun ve meslek okullarını bu çerçevede tanımlamış, ayrıca öğretim süresi, şube, bölüm ve ders çizelgeleri, bölüm değiştirme, öğretmen ve yöneticiler, kuruma kabul ve bitirme sınavlarına ilişkin ayrıntıları sıralamıştır. Benzer konulara Darülfünun için de yer verilmiştir. Darülfünunda öğretim dilinin Türkçe, ders veren öğrtim elemanı yetişinceye kadar Fransızca daha sonra ise Türkçe olacağı belirtilmiştir. Medreselerin tersine öğretim dilini burada vurgulanması oldukça önemlidir. Öğretim programlarının Maarif Nezareti'nce onaylanması da yeniliklerden bir başkasıdır. Nizamnamenin doksanıncı maddesiyle öğrencilerin darülfünuna kabulü için jüri oluşturulacağı ve hangi derslerden sınava alınacaklarına ilişkin açıklamalar içermektedir ki bugünkü anlamda üniversite sınavlarının da başlangıcı sayılabilir.⁴⁹⁷ Aynı şekilde Darülfünunun yöneticilerinin atanması, yetki ve sorumlulukları, alt idari ve kütüphane gibi birimlerin oluşturulması, öğretmen maaşları, öğrencilerin derse devamları için imza çizelgesi çıkarılması, ders başarıları, sınav harçları, öğrenci disiplin yönetmeliği ve öğretim elemanı olabilme koşulları gibi önemli maddeler de nizamnamede yer bulmuştur.

Bunların yanı sıra azınlık ve cemaat okulları ile yabancı okulların sevk ve organizasyonu, denetlenmesi gibi konular da özel öğretim başlığı altında düzenlenmiştir. Nizamnamenin en önemli

⁴⁹⁵ Tansel, Namık Kemal'in Hususi.. I. S. 21.

⁴⁹⁶ Kırküçüncü Madde: Mekatib-i Sultaniyenin masarif-i inşaiyesi taraf-ı saltanatı seniyyeden tebviye olunup şakirdandan istihsal olunacak ücret mektbin idare-i daim masarifini ödemediği halde fazlası ayrıca canib-i hazine-i celileden ita olunmak üzere her sene maarif bütçesine ithal olunacak ve suret-i sarf ve idaresi maarif meclisi maarifetiyle olacaktır. Bkz. BOA.Şuray-ı Devlet İ. MMS, 37/1541, 24 Mayıs 1869, (H. 07 Safer 1286). Maarif-i Umumiye Nizamnamesi

⁴⁹⁷ Doksanıncı madde: Darülfünun şakirdanı silkine dahil olmak isteyenler muamelat-ı meşruhayı icra eyledikten sonra her şubeden birer muallim alınarak teşkil olunacak mümeyyiz heyeti huzurunda Lisan-ı Osmaniye, Tarih-i Umumi, Coğrafya ve hesap ve hendese ve cebir ve hikmet-i tabiiye ve mantıktan imtihan olacaklardır. Bkz. BOA. Şuray-ı Devlet İ. MMS, 37/1541, 24 Mayıs 1869, (H. 07 Safer 1286). Maarif-i Umumiye Nizamnamesi Mazbatası,

katkılarından birisi de azınlık ve yabancı okullarını denetim altına alabilmek için ruhsat alınmasının zorunlu kılınması, öğretmen atamaları gibi konulara yönelik yasal temelleri oluşturmıştır. Nizamname ayrıca eğitim sisteminin yönetimi, karar organlarının oluşumu ve işleyişini de hükme bağlanmıştır. Nezarete bağlı Meclis-i Maarif-i Kebir (Büyük Eğitim Meclisi) oluşturulması, alt dairelerinin iş bölümü ve çalışma ilkeleri gibi konularda da hükümler getirmiştir. Merkezdeki bu düzlemenin yanısıra taşrada eğitim öğretim faaliyetlerini sevk-idare ve denetleme görevini sürdürecektir. Vilayet Maarif Meclis'lerinin oluşturulması, alt birimlerinin çalışma ilkeleri ve bağlı bulunduğu üst birim ve yazışma usüllerinin nasıl olacağı da nizamnamede yer bulmuştur. Nizamnamede öğrencilerin sınıf geçme, bitirme sınavları ve bunlarda hangi hükümlere uyulacağı konuları geniş biçimde işlenmiştir. Her kademede öğretmen olarak atanabilmek için ne tür yeterliklere sahip olunması gerektiği, yaş vb. özellikler de nizamnamede sayılmıştır. Nizamnamenin en son bölümünde ise eğitim-öğretime ilişkin mali ve parasal konular işlenmiştir.

Tanzimat döneminin neredeyse sonuna doğru ilan edilen bu nizamnamenin bütününe bakıldığında Tanzimat bürokratlarının yasal metinler aracılığı ile eğitimde bazı kademeleri zorunlu hale getirmek, eğitim kurumlarına öğretmen yetiştirmeyi devletin denetimi ve gözetimi altında tutmak gibi temel beklentileri olduğu söylenebilir. Bir diğer nokta da devletin eğitimden sorumlu olmasını sağlamak için bütçe ve atamaları da Tanzimat bürokrasisinin elinde toplamışlardır. Böylece hem öğretim programları hem de ders çizelgelerini düzenleme fırsatı elde etmişlerdir. Eğitim kurumlarını devletin gözetim ve denetimi altına alarak vakıfların etkisinden kurtarmaya çalışmışlardır. Bununla birlikte yüzyıllardır süregelen vakıf geleneğini değiştirmek ve yerleşik halkın din eğitimine yaptığı yatırımları bir anda “batılı” tarzda açılan yeni okullara yöneltmek kolay olmamıştır. Bu nedenle zaman zaman vergiler zaman zaman da devlet hazinesinden karşılanacağına ilişkin nizamnameler çıkarılarak eğitim sistemini düzeltmeye çalışmışlardır. 1869 tarihli Nizamname aslında 1773'ten itibaren parça parça yapılmak istenen düzenlemelerin bir bütün olarak yasal bir belgeye dönüştürülmesini sağlamıştır. Öğretim (ilköğretim) zorunluluğunun getirilmesi, öğretim kurullarının kademelere ayrılması ve öğretim yöntemlerine ilişkin düzenlemelerin yasal boyutta tartışılması bu açıdan önemlidir. Öğretmen yetiştirmenin bir plana bağlanması ve öğretmenliğin meslek olarak tanınmasına da hizmet etmeyi amaçlayan bu nizamname ile eğitim yönetiminin de merkezi açıdan kalıcı ve düzenli hale getirilmesi ve taşra teşkilatının yetki ve sorumluluklarının belirlemesini kolaylaştırmıştır. Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin mesleki-teknik eğitimle ilgili hüküm getirmemesi de bu öğretim kademesinin el becerisi olarak görülmesi ve okul olarak algılanmasındaki güçlüklerden kaynaklanmış olabilir. Koçer bu konuyu şöyle açıklar: “Nizamnamenin gerekçesinde el hüneri ve sanatın önemi ve sanatların artık anadan görme usullerle ilerlemeyeceği belirtilmiş... ancak Osmanlılarda sanatların eskiden beri lonca teşkilatı içinde öğretilmesinden dolayı göz ardı edilmiştir... İkinci olarak o dönemin yüksek adam idealinin

tarifinde Kur'anı tecvid üzere ezbere bilen, hatim indirmiş, dinine bağlı tevekkül içinde herşeyi Allah'dan bekleyen adam telakkisinin bulunmasıydı”⁴⁹⁸

12 Nisan 1870'te kız rüşdiye ve sıbyan mekteplerine kadın öğretmen yetiştirmek üzere İstanbul'da Darülmuallimat açılmıştır.⁴⁹⁹ 8 Mayıs 1870'te Meclis-i Kebir-i Maarif tarafından sıbyan mekteplerinin ıslahını incelemek üzere komisyon oluşturulmuş ve "Rehnüma-yı Muallim-i Sıbyan" adında sıbyan mekteplerindeki eğitim-öğretim ilkeleri ile yöntemlerini ve dört yıllık ilkokul ders konularını gösteren resmi kılavuz yayımlanmıştır. Ders kitaplarının nasıl basılacağına ilişkin yasal düzenleme de gelmiş okullar için gerekli olan ders kitapları için gerekli ilkeleri belirlemek ve uygulamak üzere "Telif ve Tercüme Nizamnamesi" yayımlanmıştır. 22 Eylül 1870'te rüşdiyeler için 74 maddeden oluşan bir nizamname yayımlanmıştır. 13 Ekim 1870'te Vilayetlerde Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin uygulanma yollarını gösteren yönetmelik yayımlanmıştır. Bu dönemde sınavların ne zaman yapılacağı ve kimler tarafından gerçekleştirileceği de hükme bağlanmıştır. 13 Ağustos 1872'de Sıbyan mekteplerinin düzeyinin yükseltilmesi ve iptidai okullarının sayıca çoğaltılması konusunda vilayetlere direktifler gönderilmiştir. 1874'te rüşdiyelerin süreleri 4 yıla indirilmiştir. 13 Nisan 1875'te İstanbul ve yakınında bulunan sıbyan mekteplerinin yönetimi için halk tarafından seçilecek üyelerden oluşan "Meclis-i Tedrisiye ve Şubeleri"nin kurulması hakkında talimat yayımlanmıştır. 16 Haziran 1875'te zararlı kitap ve eserlerin basım ve dağıtımını önlemek üzere Maarif Nezaretinden izin alınmasına yönelik uygulama başlamıştır. 23 Aralık 1876'da da Kanun-i Esasi'ye eğitimle ilgili maddeler konmuş ve anayasal güvence altına alınmıştır.

1876 Kanun-i Esasisinin kabul edilmesine ilişkin hattı Hümayunda, bu kanunun “mevaddı mündericesinden bölüm başlıklarında önemli görülmediği için eğitim konularına değinilmemiş olduğu düşünülmektedir. Kanun-i Esasinin birkaç maddesinde eğitime ilişkin açık maddeler vardır. Onbeşinci maddesinde “*Emri tedris serbestir. Muayyen olan kanuna tebaiyet şartile her Osmanlı umumi ve hususi tedrise mezundur*” onaltıncı maddede ise “*Bilcümle mektepler Devletın tahtı nezaretindedir. Tebaai osmaniyeinin terbiyesi bir siyakı ittihat ve intizam üzere olmak için iktiza eden esbaba teşebbüs olunacak ve mileli muhtelifenin umuru itikadiyelerine müteallik olan usulü talimiyeye halel getirilmeyecektir*” denilmektedir. Bu madde ile devletin eğitimi bir kamu görevi olarak aldığı ve eğitimin sorumluluğunu almıştır. Bunun yanısıra düşünce özgürlüğü de bu maddenin sonunda vurgulanmıştır.

Kanun-i Esasi'nin yüz onuncu maddesinde de yerel düzeyde eğitimin sorumluluğu Vilâyet Umumî Meclisleri'ne verilmiş ve görevleri belirlenmiştir. Madde şöyledir:

⁴⁹⁸ Koçer, *Türkiyede Modern Eğitimin...* s. 86.

⁴⁹⁹ BOA., İ. DH.614 – 42823 (H.13-04-1287) yazmakla birlikte arşiv belgesinde irade okunduğunda 10 Muharrem 1287 tarihi görülür ki bu da 12 Nisan 1870 olarak tarihlenmektedir. Belgede kimlerin öğrenci olacağı, mektebin nerede açılacağı ve öğretmen ile çalışanların maaşlarının ayrıntıları belirtilmiştir. İrade-i Seniye ile müdüre 24 000 kuruş ödenmesi, ilk etapta yaşları 15-35 arası 50 kız öğrencinin alınması öngörülmüştür.

“Vilâyat Mecalisi Umumiyesinin vezayifi yapılacak kanunu mahsusunda beyan olunacağı veçhile turuku meabir tanzimi ve itibar sandıklarının teşkili ve sanayi ve ticaret ve felâhatın teshili gibi umuru nafiaya müteallik mevad hakkında ve umuma ait maarif ve terbiyenin intişarı yolunda müzakerata şâmil olmakla beraber tekâlif ve mürettebatı miriye'nin sureti tevzi ve istihsalinde ve muamelatı sairede kavanin ve nizamâtı mevzua ahkâmına muhalif gördükleri ahvalin müteallik olduğu makam ve mevkilere tebliğ ile tashih ve ıslahı zımında arzı iştikâ etmek selâhiyetini dahi muhtevi olacaktır. „ Yasada eğitim-öğretim faaliyetlerin kamusal bir hizmet olduğu ve yerel düzeyde bu hizmetin vilâyetlere verilmek istendiği açıktır. Yüz ondördüncü maddede ise eğitim ve öğretimin zorunlu olduğu hükme bağlanmıştır. Bu maddeye göre, “ Osmanlı toplumunda ilk öğretim birinci kademesinin zorunlu olacağı ve konunun hangi düzeyde olacağına ilişkin ayrıntılara yönelik özel düşünleme yapılacaktır ...” Böylece zorunluluk ilkesi açıkça vurgulanmış ancak parasızlık ilkesi maddede yer almamıştır. Kanun-i Esasi'nin eğitimle doğrudan ilgili olmayan ancak eğitim kurumlarıyla ilişkilendirilmiş bir başka maddesi “Heyet-i Mebusan için azalığa intihabı caiz olmayanlar» a dair olan altmış sekizinci maddesinin sonunda şöyle bir hüküm konulmuştur: “... Dört seneden sonra icra olunacak intihaplarda Mebus olmak için Türkçe okumak, mümkün mertebe yazmak dahi şart olacaktır.”⁵⁰⁰ Kanun-i Esasi yayımlanırken Türkçe okuyup yazmanın mebus adayları için ön koşul olmasına ilişkin bu madde ile eğitim-öğretimin öneminin anlaşılması bakımından önemlidir. Kanun-i Esasi'nin hazırlanmasında Midhat Paşa'nın emeği çok büyük olduğu için bu düşünceleri ona atfetmek mümkündür. Bununla birlikte Namık Kemal'in de Midhat Paşa'yı etkilediği açıktır. Mektuplarında azınlıkların Osmanlı bürokrasisinde çalışabilmek için çabalayacağını bu hakkı elde edebilmek için Türkçe öğrenmek zorunda kalacaklarını belirtmiştir.⁵⁰¹

Tanzimat bürokratları eski ve geleneksel eğitim anlayışı ile yetişmiş insan gücü ile toplumun kalkınamayacağını biliyorlardı. Özellikle eğitim kurumlarını bir düzene sokmak için 1847 tarihli talimatname hazırlanmıştır. Eğitimle ilgili karar verici organların değiştirilmesi ile ilmiyenin yetkilerinin sınırlandırılması ve eğitim sisteminde yasal yönetim anlayışına geçiş başlamıştır. Tanzimat döneminde eğitimin yönetim, ilke ve uygulamalarını bir standarda bağlamak için kanunlaştırma çabaları önem kazanmıştır. Her ne kadar adli ya da ekonomik konulardaki kanunlaştırma hareketleri bu dönemde ağır basmışsa da eğitimle ilgili kanunlaştırmalarında önemli yer aldığını kabul etmek gerekir.⁵⁰² Tanzimat'ın hemen öncesinde II. Mahmud'un eğitimle ilgili bir fermanı olmakla birlikte gerçek anlamda eğitimin yasal temellerinin oluşturulması Tanzimat bürokratlarının ürünüdür. Bilindiği üzere Tanzimat bürokratları ve bu dönemde oluşturdukları yönetim kültüründe “yasa” oluşturmaya önem vermişlerdir.⁵⁰³ Eğitimin hukuksal boyutunun oluşturulduğu bu dönemde siyasi,

⁵⁰⁰ Kanun-i Esasi, İstanbul, 1293 (Matbaa-i Âmire), s. 30, 31

⁵⁰¹ Tansel, Namık Kemal'in Hususi Mektupları, I s. 20

⁵⁰² Hıfzı.V. Velidedeoğlu, “Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat” *Tanzimat I*, s. 139-209.

⁵⁰³ Tanör, *Osmanlı -Türk Anayasal Gelişmeleri...* s. 98

idari ve ekonomik gelişmeler eğitimle ilgili yasal boşluğun giderilmesini zorunlu olmuştur. Yeni oluşturulan eğitim anlayışının devamlılık ve gelişimi için eski anlayıştan farklı olarak yasal güvenceye kavuşturulması yeni eğitim anlayışının desteklenmesini sağlamıştır. Aynı şekilde bu dönemde başlayan merkezi devlet anlayışının toplumun her kesimine yaygınlaştırılması ve etkili hale getirilebilmesi için rasyonel yasalar hazırlamak olduğunu fark etmiş olan Tanzimat bürokratları hızlı ve yaygın biçimde eğitimle ilgili yasal düzenlemelere girişmiştir ki bu dönemde hazırlanmış olan 1847 tarihli talimatname ve 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi vd. buna örnek verilebilir.

Eğitimle ilgili çıkarılan yasa ve yönetmeliklerin bir diğer amacı teokratik anlayıştan belli ölçülerde uzaklaşmak biçiminde yorumlanabilir. Eğitimle ilgili düzenlemelerin batıdan alınması ya da uyarlanması, kurumların programlarının batıdan alınması, öğretmen yetiştirme ve diğer yasal metinlerin (1869 neredeyse tamamen) Fransa vb. ülkelerden alınması yasal anlamda da laik eğitim anlayışının başlangıcı sayılabilir. Osmanlı Devleti'nde o zamana kadar öğretim programlarında yer almayan derslerin konması hatta şeriatı ters düşen konuların öğretilmeye başlaması gibi olgular buna örnek gösterilebilir. Ayrıca kanun metinlerinde dinsel hukuktan ya da anlayıştan farklı kurallar konmaya başlamış ve “vatandaş” kavramıyla azınlıklar ve diğer unsurların eğitimle hakları ilgili kanun metinlerinde vurgulanmıştır. Bu anlamda 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi öğretim birliği kavramını ilk ele alan metin olarak yorumlanabilir. Meşihat makamının belirsiz ve gündelik fetvalara dayalı ilkelere dayalı olarak sürdürülen eğitim anlayışı artık yeni ve standart yasal temellere kavuşmuştur. Böylece kanunları uygulayan ve eğitim ile ilgili etkinlikleri denetleyen laik bir eğitim örgütü ve yapısı görünür hale gelmiş dinsel eğitim anlayışından uzaklaşma ya da kopmalar yaşanmıştır. Aynı şekilde merkez ve taşrada eğitimle ilgili olarak oluşturulmuş meclislere (muhtelit vb. kanunlarından söz edilecek) din ayrımı gözetmeksizin her milletten temsilcilerin alınması, eğitim kurumlarında karma (muhtelit) eğitimin başlaması yani Müslüman olmayanları dışlayan teokratik eğitim anlayışından uzaklaşmanın başka bir göstergesidir.⁵⁰⁴ Tanzimat bürokrasisi öncelikle devlet yönetiminde daha sonra da eğitimin sevk ve organizasyonu ile ilgili kurum ve ilkeleri düzenlerken teokratik anlayıştan uzaklaşmaya özen göstermiş, şeyhülislamın yetkilerini ve konumunu değiştirerek, yasalar oluşturarak eğitim sisteminde değişiklikler yapmış ve dine dayalı eğitim anlayışından laik anlayışa geçişi başlatmışlardır.

Tanzimat bürokratları eğitimle ilgili fermanlar ve yasal metinleri hazırlayarak (tabii ki padişaha onaylatarak) eğitimle ilgili olumlu gelişmelere imza atmışlardır. Bunların başta geleni batı tarzında laik eğitim veren okullar açmaları, öğretmen yetiştiren ilk kurumu oluşturmaları, kadın eğitimi konusunda yenilikler yapmaları, karma eğitim ve eğitimle ilgili önemli kanunları çıkarmalarıdır.⁵⁰⁵ Kuşkusuz, hukuksal ve mali düzenlemelerin yanında eğitimsel düzenlemelerin cılız kalmış ancak Cumhuriyet dönemine kadar ulaşan yeni eğitim uygulamalarının tohumları bu dönemde atılmıştır. Eğitimin keyfilik ve kişisel bağlamdan uzaklaştırılıp yerine eğitimin devlet görevi içinde sayılması, eğitimin kâğıt üzerinde de olsa zorunlu hale getirilmesi, devlet kaynakları ile okullar açılması ve eğitim üzerinde meşihat makamının denetiminin hafifletilmesi eğitimin yasal ve politik temelleri açısından önemli gelişmelerdir. Müslüman olmayanların devlet okullarına kabul edilmesiyle eşitlikçi bir adım atılmış eğitimle ilgili yeni ders kitapları ve kaynaklar hazırlanmıştır. Ancak yenilikler köklü ve kalıcı olmamış sürekli yap-boz ve çelişkili kararlar ile uygulamalara gidilmiştir. Geleneksel eğitim kurumları ile batılı tarzda açılan yeni eğitim kurumlarının eş zamanlı devam etmesi ve eğitimde var olan eski alışkanlıkların terkedilmemesi gibi unsurlar eğitimde ve halk arasında ikiliğe yol açmıştır. Bu dönüşüm toplumun sosyal ve kültürel yapısını da etkilemiş örneğin “mektepli” “medreseli” gibi iki farklı eğitim anlayışına sahip ancak birbirine düşman iki kesim

⁵⁰⁴ İlber Ortaylı “Osmanlı Devletinde Laiklik Hareketleri Üzerine” *Ü.DOĞANAY'ın Anısına Armağan*, c.I, İstanbul 1982, s. 504-509

⁵⁰⁵ Bkz. BOA.A.MKT.NZD.213/60, 12 Şubat 1857 (H.17 Cemaziyelahir 1273) Gayr-i müslim tebaa çocuklarından Mekatib-i Şahane'ye alınacak şakirdan hakkındaki nizamın bir belgeye bağlanması istenmiştir.

yaratılmıştır. Bütün yenilikler Tanzimat bürokrasisine hâkim olan üst düzey bürokratların çabalarıyla gerçekleşmiş bu nedenle geniş halk kitleleri bu yeniliklere sahip çıkmamıştır.

Aslında Tanzimat dönemindeki bütün yenilikler bir avuç bürokrat ya da yenilikçi sadrazamlar aracılığıyla yapılmıştır (Mustafa Reşid Paşa ve onun yetiştirdiği Ali ve Fuat Paşa'lar). Tanzimat eğitiminin en önemli sorunlarından birisi yalnızca toplumun belli bir kesimince benimsenmiş olması ve özellikle merkezden bu yeniliklerin denetlememiş olmasıdır. Tanzimat döneminde sık sık sadrazamların değişmesi (Reşid Paşa 6 kez Sadrazamlık makamına gelip gitmiştir) bürokrasinin yaptığı yeniliklerdeki kalıcılığı azaltmıştır. Örneğin Reşid Paşa sadrazamlıktan azledilince yerine Sarım Paşa gelmiş ve öğretmen okulundaki müdürün değiştirmiştir. Yeni müdür Vehbi Efendi de haritaların dine aykırı şeyler içerdiği bahanesi ile bunları imha ettirmiştir. Eğitimle ilgili düzenlemelerde meclislerin de etkisi yetersiz kalacaktır. Taşradaki feodal güçlerin ve egemen sınıfların gelenekçi ve tutucu davranış kalıpları eğitimsel yeniliklerin merkezle sınırlı kalmasına ve etkisinin azalmasına yol açmıştır. Yasalara uymak kaydıyla genel ve özel öğretim yapmanın özgür bırakılması önemli bir gelişmedir. Kanun-i Esasi'de eğitim devletin görevleri içinde sayılmış ve yönetsel boyutuna da yer verilmiştir.

Kanun-i Esasi'de devletin eğitim işini kendi görevleri içinde sayması aslında Midhat Paşa'nın kanunun hazırlanmasındaki rolünün yansımasıdır. Bilindiği üzere Midhat Paşa Tuna valiliği sırasında azınlıklar ve Türklerin birbiriyle kaynaşması için eğitim alanında reform yapılmasını önermiştir. Devletin eğitim sisteminde reform yapması, okulların açılış ve organizasyonunu üstlenmesi ile ıslahhanelerin açılmasına öncülük etmiştir. Mekteb-i Sultani düzeyinde okulların kurulması, öğretmenlerin merkezden sağlanması ve maaşlarının devlet bütçesinden karşılanması konusunda öneriler getirmiştir. Muhtelit eğitime geçişin hızlandırılması Osmanlılığın canlandırılabilmesi için okullarda Türkçe, Osmanlı tarihi ve Coğrafya derslerinin okutulmasını istemiştir. Ayrıca ıslahhaneler açtırarak cehalete karşı halkın eğitim seviyesini yükseltmeye çalışmıştır. Panslavizm ile mücadele etmek, Hristiyan ve Müslüman halk arasında ortak bir Osmanlı kimliği yaratmak için bu okulların kurulması ve devletin sorumluluk almasını sağlamıştır. 1876 Kanun-i Esasi'ye eğitimle ilgili maddelerin konmasında sosyal devlet anlayışını benimsemiş olan Midhat Paşa'nın rolü bu anlamda açık biçimde ortaya çıkmıştır. Kanun-i Esasi'nin hazırlayıcıları arasında bulunan Ziya Paşa, Namık Kemal gibi liberal eğilimli ve Tarihçi Cevdet Paşa ve Mütercim Rüstem Paşa gibi muhafazakâr bürokratlar eğitimin toplumsal rolünü kavramış ve bu anlamda eğitimle ilgili maddelerin konmasını sağlamışlardır. Kanun-i Esasi'de 18. maddede devletin resmi dilinin Türkçe olduğunun belirtilmesi konusunda ısrar eden Eğinli Sait Paşa'nın çabası bu açıdan oldukça önemlidir. Daha sonraki maddelerde Osmanlı tebeaasından herkesin Türkçe bilmesi koşuluyla kendi yeteneklerine göre devlet dairelerine ve memuriyetlerine girebilme hakkının tanınması bu maddeyi destekler niteliktedir.⁵⁰⁶

⁵⁰⁶ Tarık Z. Tunaya, "1876 Kanun-i Esasisi ve Türkiye'de Anayasa Geleneği" *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. 1. s.27. Ayrıca Bkz. Ali İhsan Gençer, "İlk Osmanlı Anayasasında Türkçe'nin resmi Dil Olarak Kabulü" *Kanun-u Esasi'nin 100. Yıl Armağanı*, AÜSBF. Yayınları, Ankara, 1978, s. 186-187.

IV. BÖLÜM

4.1. Tanzimat Bürokratlarının Eğitimin Yönetsel Temellerine Etkileri

Osmanlı Devleti'nde Fatih döneminde başlayan ve daha sonra müderrislerin kişisel çabalarıyla kendilerine özgü kuralları oluşturulan geleneksel sayılabilecek bireğitim anlayışı ortaya çıkmıştır. Geleneksellikten uzaklaşmak ve müderrislerin atanmasını ilkelere bağlamak için padişahlar belli düzenlemelere gitmişlerdir. Bu düzenlemelerin ilk izlerini Fatih kanunnamelerinde bulmak mümkündür. Müderrislerin atanması ve görevde yükseltilmesi daha çok şeyhülislam bazen de medreselerin bağlı olduğu vakıf mütevellî heyetleri tarafından yapılmıştır. Bu durumu A. Şeref şöyle özetlemektedir: "Hükkamın azl ve tayini ve ilmi rütbenin verilmesi ve müderrisin terfî ve medrselerin nezareti makamlarına aid olduğu cihetle sabıkta Adliye ve Maarif Nezaretleri vazifesini cem etmiştir" Bu durum 18. yüzyılda da devam etmiş ve 1702 yılında II. Mustafa Şeyhülislam Feyzullah Efendiye "çocukların gerekli din eğitim almadan mektepten alınıp sanata verilmemeleri, mektep binalarının tamir ettirilmeleri" konusunda gönderdiği fermanla eğitim yönetiminin şeyhülislamın görevleri arasında olduğu vurgulanmıştır.⁵⁰⁷ Ancak daha çok genetik aktarım ve nepotizmin hâkim olduğu bu sistemde taşradaki eğitim kurumları başka bir deyişle medreselerin üzerinde şeyhülislamdan çok müftülerin etkisi olmuştur. Kadılar ve müftülerin bağlı olduğu "kazaskerlikler" eğitimle ilgili en üst otorite olarak varlığını sürdürmüş, devletin denetimi sınırlı kalmıştır. II. Mahmud dönemine kadar neredeyse hesap vermez biçimde varlığını sürdüren ilmiye eğitim yönetimi konusunda da ayrıcalıkları elinde tutmuştur. Padişah, Meşihat, Evkaf Nezareti Müslümanların eğitim işlerinden sorumlu iken, gayrimüslim cemaatler ve teşkilatları kendi milletlerinin eğitiminden sorumluydular. Daha sonra açılan yabancı okulların bağlı olduğu hükümetler ile maarif işleriyle uğraşan meclisler, komisyonlar ve okullar özerk olarak hareket etmişlerdir. Eğitim sistemine egemen olan bu karmaşık yapı genel idareye göre daha fazla sorun yaratmıştır. 1773'ten sonra açılan askeri okullar ise batı tarzında yönetim anlayışıyla tanışmıştır. Doğrudan sadrazamın denetim ve yönetimine girmişlerdir. Askeri eğitim yönetim yapısındaki bu değişim Osmanlı Devleti'ni yeni arayışlara yönlendirmiştir. Yeniçerilerin ortadan kaldırılması (1826) ile ulema sınıfının eğitim üzerindeki baskısı da kırılmaya başlamıştır.

Osmanlı Devleti askeri alanda yenilik yapmak için öncelikle Mısır'daki Mehmed Ali Paşa'dan yardım istemiş ancak alamamıştır. Mısır sorunu nedeniyle İngiltere, Rusya ve Fransa'dan de destek alamayınca Almanya'dan yardım istemiştir. Helmuth Von Moltke, 1835 yılında İstanbul'a gelmiş ve yeni oluşturulan ordunun eğitimiyle yakından ilgilenmiştir. Sonrasında Almanya ve Avusturya'dan subaylar gelmiş ve Osmanlı Devleti kendi subaylarını eğitim almak üzere bu

⁵⁰⁷ Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, s. 298.

ülkelere göndermiştir. Askeri eğitim sistemi Alman eğitim geleneğiyle tanışmıştır. Bu dönemde Almanya ve Avusturya’da devlet yapısına hâkim olan kameralizm merkezi otoritenin ve devletin güçlenmesi için ekonomik açıdan güçlü bir orta sınıf, güçlü bir ordu ve bürokrasi oluşturma düşüncesini temel almaktaydı. Bu dönemde Avusturya ve Almanya’da yönetime “kameralizm” anlayışı egemendi. Osmanlı Devleti ile benzer siyasi sorunları yaşayan Almanya ve Avusturya monarşisi kameralizmden yararlanarak ekonomik ve siyasi açıdan güçlenebileceklerini düşünmekteydiler. Batıya özellikle Almanya ve Avusturya’ya gönderilen elçiler Alman kameralizminin devlet mekanizmasındaki verimliliği artırdığını yakından görmüşlerdir. Almanya ve Avusturya’da yönetsel konularda kameralizmin etkilerini yakından deneyimlemişler bu düşünceleri adını vermeden dolaylı biçimde Osmanlı’ya taşımışlardır. Böylece Osmanlı Devleti askeri alandaki yeniliklere ek olarak idari alanda da değişim yolunda ilk adımları atmıştır. Dağınık nüfus ve etnik kökenden gelen toplulukları güçlü bir merkezi yapı altında toplamayı hedefleyen kameralizm mutlak otoritenin bilge yöneticilerin elinde olmasını, aydınların güçlü olmasını da savunmaktadır. Kameralizm Almanya’da korumacı anlayışla mülkiyet ve eğitim konularında topluma yeni haklar sağlamış böylece güçlü bir orta sınıfın ortaya çıkmasını hızlandırmış ve feodal yapının zayıflamasına yol açmıştır. Bu nedenle genelde devlet yönetimi özelde eğitim yönetimini etkileyen olgular içinde Alman kameralizmini de saymak gerekir. Aynı şekilde Tanzimat döneminin sonuna doğru oluşan aydın despotizmi de aslında kameralizmin Osmanlı toplumuna yansımalarının sonucudur.

Sadık Rifat Paşa Viyana’da görev yaparken Prens Metternich ile görüş alışverişinde bulunmuş, yönetim, eğitim ve kültürel alanlardaki değişimler konusunda bilgilenmiştir. Aynı dönemde Paris’e büyükelçi olarak görevlendirilen Mustafa Reşid Paşa ile sık sık iletişime girmiş ve görüşlerini onunla paylaşmıştır. Sadık Rifat Paşa devlet yönetimi gibi konuların yanı sıra bilim, teknik ve toplumsal yaşam konusunda da görüşlerini ve deneyimlerini aktarmıştır. Dönemin Padişahı II. Mahmud ve Mustafa Reşid Paşa ve sonrasında Abdülmecid onun görüşlerinden büyük ölçüde etkilenmişlerdir. Osmanlı Devleti’nin eğitiminin batılı kurumları almasına da öncülük etmiştir. Gözlemlerini önce rapor olarak sunmuş daha sonra risaleler haline getirmiştir. Eğitim konusunda devletin sorumluluk alması gerektiğini böylece toplum üzerinde devlet otoritesinin daha kolay sağlanabileceğini belirtmiştir. Böylece toplumun refah ve eşitliğinin sağlanacağını öne sürmüştür. Doğrudan eğitimle olmasa da genel anlamda yönetim düşüncesini özelde de eğitim yönetimiyle ilgili düzenlemeleri etkilemiştir.⁵⁰⁸ Kameralizmin ön plana aldığı güçlü merkezi otorite ve kanunun üstünlüğü gibi uygulamaların Osmanlı Devleti için yararlı olacağını belirtmiştir.⁵⁰⁹ Sadık Rifat Paşa, eğitilmiş bireylerin sayıca artmasının toplumun refahının artmasına hizmet edeceğini

⁵⁰⁸ Erdem,2010, s.184

⁵⁰⁹ Sadık Rifat Paşa, *Nemçe Sefaretnamesi*, s. 39

söylemiştir. Ona göre; “Bir devlette bilgili ve iyi yetişmiş kişi sayısı artınca refah ve mutluluk da artacaktır.”⁵¹⁰

Sadık Rifat Paşa dolaylı biçimde Osmanlı Devleti’nin ekonomi, siyasi ve kültürel olarak Avrupa’yı yakalayabilmesi için merkezi otoritenin güçlü olmasını böylece diğer alanlara hâkim olabileceğini açık açık yazmıştır. Eğitim politikası bölümünde de açıklandığı üzere İhya-yı Nizam ve Muhafaza-yı Mülk⁵¹¹ yani devletin bekasını kurtarmak için güçlü bir merkezi yapı ve eğitim sisteminden yararlanmak kaçınılmaz olmuştur. Sadık Rifat Paşa ve Mustafa Reşid Paşa elçilikleri sırasında kameralizmin ülkeyi bütünleştirici özelliğini fark etmişler ve buradaki düşünceleri Osmanlı toplumuna doğrudan ya da dolaylı uygulamaya çalışmışlardır. Tanzimat Fermanı ve daha sonrasında oluşan Bâb-ı Âlî bürokrasisine dayalı yönetim anlayışını pekiştirecek eğitim kurumlarını oluşturmuşlardır. Tanzimat öncesinde başlayıp sonrasında hızla devam eden, askeri, yönetsel, eğitimsel ve hukuksal merkezileşme ve devletin bu merkezileşmede tek güç olması kameralizmin doğrudan etkisi olarak yorumlamak mümkündür. Yapılacak olan reformların merkezi otorite ve askeri yapıyı güçlendirmesi için eğitim ve eğitilmiş subaylar yetiştirilmesi ihtiyacını doğurmuştur. Tanzimat öncesinde kara ve deniz harp okullarının açılması, askeri öğrencilerin yurt dışına öncelikle Almanya’ya gönderilmesi bu politikaların eğitime yansımaları olarak algılanabilir.

Osmanlı Devleti’nde oluşturulan yeni eğitim kurumları Avrupa ile rekabet edebilecek kadroları oluşturmada önemli rol oynamıştır. Kameralizm, eğitim alanında yapılan yeniliklerin sağlıklı olarak yürütülebilmesi için eğitim yönetiminin tek elde toplanmasını gerektirmiştir. Bu nedenle gerek meclisler gerek nezaretlerin oluşturulması kaçınılmaz olmuştur. Osmanlı Devlet geleneğinde karar alma konusunda meclislerin etkili olduğu bilinmektedir. Meclisler eğitim, hukuk ve idari konularda hem karar almış hem de eğitim sistemini yönlendirecek mekanizmaların kurulmasına katkıda bulunmuşlardır. Bu nedenle meclislerin de eğitim yönetimindeki yeri oldukça önemlidir. Tanzimat dönemi bürokratları Fransız idari teşkilatlanmasını belli ölçülerde model olarak almışlardır. Zaman zaman yönetsel olgulara kendi yorumlarını da katmışlardır. Fransız merkezi yönetim anlayışı Osmanlı bürokratları tarafından devlet yönetimi anlayışında tercih edilmiştir.

Meclisler ya da danışman meclisleri konusu ilk olarak Keçecizade Molla İzzet’in layihasında dile getirilmiştir. İzzet Molla devletin nizamı ve tanzimi için “Meclis-i Şûrâ”nın oluşturulmasını önermiştir. Meclis-i Şûrâ’nın oluşturulmasında eşit oy ve söz hakkı verilmesini, mecliste konuşulandan sorumlu olunmamasını vurgulamıştır. Ona göre böyle bir sistem oluşturulmadıkça devletin diğer alanlarında ıslahatları gerçekleştirmek mümkün olmayacaktı. Divan-ı Hümayun’un önemini yitirmesiyle birlikte meclisler daha önemli hale gelmiş ve Nizam-ı Cedid konusunda hayati kararlara imza atılmıştır. Böylece kişisel ve keyfi uygulamalar yerine yasal düzenlemeleri yapacak

⁵¹⁰ Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih Musahabeleri...* s. 104

⁵¹¹ Hocaoglu, 1997, s. 5

bir otorite oluşmuştur. Keçecizâde, İzzet Molla yalnızca adli işlerde değil ilmiye, askeriye ve diğer bürokratik işlerde de meclislerin söz sahibi olmasını belirtmiştir. İlmiye'nin belli biçimde hiyerarşisinin oluşturulması, eğitimcilerin Bâbîâli memurları gibi maaşa bağlanmasını da önermiştir. Benzer görüşler Rifat Paşa tarafından da *Avrupa Ahvâline Dair Risale* 'de vurgulanmış ve belli ölçülerde Mustafa Reşid Paşa'yı da etkilemiştir.⁵¹² Rifat Paşa Avrupa'da eğitim ve bilim anlayışının temelinde kurumsallaşma ve rasyonel düşüncenin olduğuna şahit olmuş ve bu görüşlerini risalesinde belli ölçülerde öneri olarak sunmuştur. Kalemlerin yerini nezaretlerle birlikte eğitim yönetimi de merkezi devlet yönetiminin bir parçası olmuştur. Tanzimat öncesinde II. Mahmud döneminde geleneksel bürokrasinin toplumun sorunlarını çözmemesi ve yeni gelişmelere ayak uyduramaması nedeniyle bürokraside değişiklik yapılmasına karar vermiş 1836'da yayınladığı bir hatt-ı hümayunla, nezaretlerin kurulmasını sağlamış bu uygulama Tanzimat döneminde hız kazanmıştır. Tanzimat döneminin genel karakteristiğini etkileyen iç ve dış gelişmeler doğrudan eğitim sisteminde değişimine yol açmıştır. Bu değişimleri gerçekleştirmek, eğitim kurumları arasındaki eşgüdümü sistematik hale getirmek için nezaret oluşturulması kaçınılmaz olmuştur

III. Selim yapmayı tasarladığı ıslahatlar sırasında kendisine engel olan ya da ıslahatları yavaşlatan vezirlerin sayısını azaltmak için dört-beş yılda bir değişimleri uygulamasını getirmiştir. 19. yüzyıldan itibaren oluşturulan nezaretlerin başına da vezir rütbesiyle nazırlar atanmıştır.⁵¹³ Nazırlar padişah tarafından tevcihat usulü ile atanırdı. Bu nedenle sadrazamdan çok padişaha karşı sorumluydular. Abdülmecid döneminde ise Heyet-i Vükela'nın bir parçası olmuşlar böylece belli düzeyde bürokrasinin parçası olmuşlardır. Askeri okullardan başlayarak eğitim sistemini tek elden yönetme çabası öncelikle “okul nazırlığı” ya da “ders nazırlığı” kavramı ile somutlaşmıştır. Bu konuda Mirat-ı Mekteb-i Harbiye'de ders nazırlığının oldukça önemli olduğu, maarif meclisleri ve diğer kurumlar yoksa mektep nazırının eğitim ve öğretimden sorumlu olduğu ve neyi uygun görürse okulda o derslerin okutulduğu belirtilmiştir.⁵¹⁴

Nezaretlerin kendi aralarında uzmanlaşmasında ise Sadık Rifat Paşa'nın Avrupa Risalesi'ndeki görüşleri ve Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa'nın etkisi olmuştur. Aslında, *Avrupa'nın Ahvaline Dair Risalede* bürokrasinin uzmanlaşmasının devlet işlerinde verimliliği artıracaktır görüşü II. Mahmud ve Mustafa Reşid Paşa tarafından benimsenmiş ve nezaretlerin doğuşu başlamıştır. Nezaretlerin ihtiyaç duyduğu uzman bürokratların yetiştirilmesi için eğitim kurumları açılması da bu önerilerin somutlaşmış halidir.

Osmanlı bürokratları meclis ya da nezaretlere ilişkin örnekleri Tanzimat dönemi öncesinde yazılan layihalar ve sefaretnamelerden biliyorlardı. Bu nedenle meclislerin ve nezaretlerin

⁵¹² Seyitdanlıoğlu, *Tanzima Devrinde Meclis-i Vala*, s. 28

⁵¹³ Erdoğan, a.g. t., s. 118.

⁵¹⁴ Bkz. *Mirat-ı Mekteb-i Harbiye*, s. 29.

kurulmasına ilişkin örnekler bu dönemde oldukça yaygındır. Meclis-i Tahaffuz (Karantina Meclisleri) Ticaret Nezaretinin kurulması, Avrupai anlayışa göre sürdürülmesi başta Fransa ve Avusturya olmak üzere farklı Avrupa ülkelerinden meclisler örnek alınarak yapılandırılmıştır.⁵¹⁵ Osmanlı Devleti'nde de meclislerin kurulması konusu birçok bürokrat tarafından önerilmiştir. Avrupa'da danışma meclislerinin oluşturulması ve işleyişi konusu Sadık Rifat Paşa tarafından daha önce de dile getirilmiştir. Sadık Rifat Paşa Viyana'dayken Avrupa'nın Conseil d'Etat (Devlet Konseyi) gibi danışma meclislerinin çalışmasına şahit olmuştur. Rasyonel devlet yönetiminin Osmanlı Devleti'nde de kurulmasını önermiştir. Fransa'da yönetsel olarak meclise danışma görevi gören "Corps Legislatif" in karşılığı olarak Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-i Adliyye oluşturulmuştur. Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye Tanzimat'ın ilk yıllarında yalnızca adli ve idari alanda değil eğitim konusunda da sorumluluk yüklenmiştir. Bu düşüncelerin yayılmasında Sadık Rifat Paşa'nın etkisi büyük olmuştur. İdari ve yönetsel alanda yapılan değişikliklerle "mülkiye" sınıfı yönetsel açıdan güçlenmiştir. Eğitim ile ilgili konularda da meşihat makamına alternatif olarak "meclisler" ve daha sonra nezaretler kurulmuştur. Batıdaki benzerlerine göre oluşturulmuş olan bu kurumlar geleneksel alışkanlıklar ile ortaya çıkmış kurallarla birlikte karma halde oluşturulmuştur. Bu nedenle farklı amaçlar için kurulmuş meclislerde hem modern eğitim almış bürokratlar hem de geleneksel tarzda yetişmiş ulemadan destek alınmıştır. Askeri ve idari konularda Almanya referans olmuş eğitimde ise Fransız tarzı uygulamalar benimsenmiştir. Eğitimin yönetsel ve yasal temellerini oluşturan yenilikler Fransa, Prusya ve Avusturya gibi farklı ülkelerden alınmış ama ülkenin gerçeklerine göre dönüştürülmüştür. Örneğin Maarif-i Umumiye Nizamnamesi hazırlanırken Fransa örnek alınmış ancak birçok maddesi Osmanlı devletinin geleneksel eğitim anlayışı, İslami ilkeler ve kozmopolit etnik yapısı dikkate alınarak uyarlanmıştır.⁵¹⁶

Evkaf Nezareti'nin oluşturulmasıyla var olan eğitim kurumları merkezi otorite tarafından kontrol edilme yolunda ilerlemiştir. Ulemanın dışında laik sayılabilecek bir bürokrasi yetiştirmeyi amaçlayan eğitim kurumları (rüşdiye) sayıca artmaya başlamış ve bu kurumların mezunları devlet dairelerinde öncelikli olarak istihdam edilmişlerdir. Daha sonra eğitim kurumları hem sayı hem de tür olarak artmaya başlamıştır

Daha önce kadılar ve ulemanın elinde kötüye kullanılmış olan eğitimle ilgili yetkiler merkezi eğitim yönetim kurumunun eline geçmiş böylece eğitimde yetki genişliği (tevsî-i mezuniyet) ortadan kalkmıştır. Devlet yıllıkları (salnamelerin) çıkarılması, gazetelerin yayımlanmaya başlaması ve eğitimle ilgili konuların buralarda yer alması da güçlü merkezi yapı oluşturma

⁵¹⁵ Bkz. BOA./HH, 25553-A Kamu sağlığı ve bulaşıcı hastalıkların önlenmesi için Avrupa devletlerindeki gibi Meclis- Nizamat-ı Tahaffuziyye 'lerin oluşturulması, Ayrıca Bkz. BOA.C. 1827 Osmanlı Devleti'nde ticaret nezaretinin oluşturulması istenmiştir. Bu uygulamaların temeli de yine Rifat Paşanın Müntehabat-ı Asar (İstanbul 1290) adlı eserinde yer almış ve bu konular eserde ayrıntılı biçimde tartışılmıştır.

⁵¹⁶ Kansu, *Türkiye Maarif Tarihi*, s. 130

politikaların ürünüdür. Tâkvim-i Vekâyi'nin daha sonra Maarif Nezareti sorumluluğuna verilmesi oldukça önemlidir. Böylece eğitimle ilgili konularda alınan karar ve yapılacak uygulamaların halka gazete aracılığıyla duyurulması planlanmıştır. Maarif nezareti taşrada ve uzak yerleşim birimlerinde eğitimle ilgili yönetsel ve eğitsel kararların alınmasında tek yetkili hale gelmiş, eğitim yönetiminde de merkeziyetçilik güçlenmiştir. Eğitim yönetimine ilişkin bu karmaşa bürokratları yeni merkezi bir kurum oluşturmaya yönlendirmiştir. Kameralizm idari sistemde olduğu kadar eğitim sisteminde merkezi otoriteyi güçlü hale getirmeyi gerektirdiği için Evkaf Nezareti aracılığıyla eğitimin yönetim ve denetimi sınırlı da olsa ulemanın kontrolünden çıkmış idari yetkiler Bâb-ı Âlî de toplanırken eğitim yönetimiyle ilgili yetkiler de Mekatib-i Umumiye Nezaretine daha sonra Maarif Nezareti'ne geçmiştir. Devlet merkezi teşkilatı “nezaretler” biçiminde örgütlenirken bu merkezileşme eğitim sisteminde “1846 yılında Mekatib-i Umumiye Nezareti” olarak somutlaşmış, alt birimler oluşturulmuş böylece idari alandaki merkezileşme eğitimsel alana da yansımıştır. Maarif Nezareti birbirinden farklı makamlara bağlı eğitim faaliyetlerini düzenlemek ve eğitim konusunda farklı uzmanlığa sahip olan birimlerin bir araya toplanması ve daha etkili çalışabilmesi için oluşturulmuştur. Çıkarılan nizamname ve talimatlar ile eğitim kurumlarının yönetim ve organizasyonu Maarif Nezareti'ne verilmiş böylece eğitim yönetiminde keyfilik yerine kâğıt üzerinde de olsa kurumsallık getirilmiştir denilebilir. Bu durum eğitim yönetimini daha da önemli hale getirmiş eğitimle ilgili konular devletin bürokratik etkinlik alanlarından birisi olmuştur. Eğitim alanında iyileşmenin sağlanması için güçlü bir bürokrasi oluşturma çabaları hız kazanmıştır. Bu okulları yönetim ve denetimini ulemanın eline vermek istemeyen Tanzimat bürokratları eğitim ve öğretimle ilgili meclisler kurmaya başlamışlar ve sonuçta batıdaki Eğitim Bakanlığına eş değer Maarif Nezareti'ni (1857) kurmuşlardır. Maarif Nezareti bu çabaların soncunda ortaya çıkmıştır Eğitime ilişkin bu yeni uygulamalar ile ilmiye sınıfının gücü zayıflamaya başlamış “eğitim bürokrasisi” gelişmiştir. Bu gelişmelerin ilk basamağını Meclis-i Umur-ı Nafia oluşturmuştur. Bu noktada Osmanlı eğitim yönetim anlayışının kurumsal ilk uygulaması olan Evkaf Nezareti ile Meclis-i Umur-ı Nafia'nın faaliyetleri ele alınacaktır

4.1.1.Evkaf Nezareti'nden Meclis-i Umûr-ı Nâfia'ya

Tanzimat dönemi bürokratları merkezi bürokrasiyi güçlendirirken eğitim yönetimi konusunda da düzenleme yapmışlardır. Eğitim kurumlarının yönetimindeki dağınıklığı giderme yönünde ilk uygulama Evkaf Nezareti'nin kurulmasıdır. Gayrimüslim tebaanın eğitiminden cemaatler, kiliseler, eksharklar, hahamhaneler, yabancı okullardan, yabancı ruhani heyetler ve yabancı hükümetler ve misyoner teşkilatları sorumlu olmuştur. Misyoner okullarının açılmasıyla ruhani liderler bu okulların sorumlusu olarak görev yapmışlardır. Daha sonra eğitimle ilgili kararların nezaretler,

meclisler ve komisyonlar tarafından alındığı da bilinmektedir. Maarif nezareti oluşturuluncaya kadar da eğitim konusuyla ilgilenmek üzere oluşturulmuş, nezaretler, meclisler, komisyonlar ve okullar kendi başlarına bu sistemi yönetmişlerdir.⁵¹⁷ Bu durum öğreticilerin niteliklerinin düşük ve öğretim anlayışları ile uygulamaların oldukça keyfi ve denetimsiz olmasına yol açmıştır. Özellikle alt düzeydeki eğitim kurumları sevk ve organizasyonu maddi yetersizlikler nedeniyle oldukça zayıf, cılız ve denetimsiz kalmıştır. Bütün bu olguların temelinde yatan neden eğitim işlerinin kişisel çabalara ve rastgele uygulamalara bırakılmış olmasıdır.⁵¹⁸ Osmanlı Devleti'nin âdem-i merkeziyetçiliği burada da kendini göstermiş ve yerel ile merkez arasındaki kopukluk eğitim alanında da sürmüştür. Hızla gelişen okul ve eğitim kurumları dolayısıyla farklı farklı okullar farklı yönetilmiş deyim yerindeyse eğitim yönetimi konusunda çok başlılık ortaya çıkmıştır.

Bu karmaşık yapı Tanzimat bürokratlarının da dikkatini çekmiştir. Tanzimat sonrasında merkezileştirme ve eğitim kurumlarının karmaşıklaşması nedeniyle eğitim kurumlarının taleplerini karşılamak oldukça güçleşmiştir. Osmanlı Devleti'nde eğitim, adalet, vakıflar gibi kurumların yönetimini elinde tutan meşihat makamı daha sonra siyasi ve idari işlevler de yüklenmişler ve eğitimle ilgili düzenlemeleri merkezden yerele doğru atanmış kadılar aracılığı ile egemenlikleri altına almışlardır. Osmanlı Devleti'nin gerilemeye başlaması ile III. Selim ve II. Mahmud ve Tanzimat döneminde yereldeki kadılar ve meşihat makamının devlet yönetiminde ve eğitim yönetimindeki etkisi gerilemeye başlamıştır. Şeyhülislam'ın Meclis-i Meşveret ve Heyet-i Vükela'nın üyesi olması sağlanmış böylece bu makam merkez örgütü içine alınmıştır. Şeyhülislam politik, hukuksal, idari ve eğitim konularında açıdan önemli yetkilere kavuşmuş, kabineye alınarak gücü artırılmış ancak fetva yetkisini ya da bağımsızlığını yitirmiş olmasıyla birlikte gücü kullanması devletin denetimine alınmıştır denilebilir.⁵¹⁹

Yukarıda da söz edildiği üzere dağınık olan eğitim yönetimi ile ilgili kurumları düzenlemek için. 14 Ekim 1826'da (Tarih H.21-Safer-1242 (24 Eylül 1826 olmalı) çıkartılan bir fermanla Darbhane Nezâretinden ayrılmış "Evkaf-ı Hümayun Nezareti" ismiyle bir nezâret kurulmuş ve Esbak Darbhane Nâzırı ve Mütevellî Kaimmakamı El-Hac Yusuf Efendi Nâzırlığa getirilmiştir. II. Mahmud'un Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin kuruluşuna ilişkin hattı hümayununa (tarihsiz) bakıldığında yeni kurulan ordunun masraflarının karşılanması ve harcamaların denetlenmesi konularının öncelikli olmasına karşın eğitim kurumlarının sorumluluğunun verilmiş olması da oldukça dikkate değerdir. Böylece 1826'da Evkaf-ı Hümayun Nezareti ile eğitim kurumları ilk kez devlet yönetiminin bir parçası haline getirilmiştir.⁵²⁰ II. Mahmud yenilik ve değişimlere sürekli

⁵¹⁷ Bkz. Mahmud Cevad, *Maarifi Umumiye Nezaret-i ...* s.28, 32, vd., Ayrıca Bkz. Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine...* s. 2, Nevzat Ayas, a. g. e. s.8.

⁵¹⁸ Meclis-i Umur-ı Nafia'nın Layihası için Bkz. Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe...* s. 5

⁵¹⁹ Karal, *Osmanlı Tarihi, c.VII.* s. 115-116

⁵²⁰ İbn'ül-emin Mahmut Kemal (Hüseyin Hüsamettin Nazif Öztürk. Sadeleştirerek Neşre hazırlayan) *Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin Kuruluş Tarihi ve Nazırlarının Hal Tercümeleri* adlı eserde İbnülemin M. Kemal İrade-i

engel olan Yeniçeri Ocağını kaldırdıktan sonra "usul-ı nizam-ı müstahsene" adı verilen reform hareketlerine başlayınca devlet adamlarından layihalar hazırlamasını istemiştir. Eski Divan-ı Hümayun Mühimme nüvisanından Debbağhane Nazırı Ragıp Efendi'nin II. Mahmud'a sunmuş olduğu layihanın eğitimle ilgili konulara yer vermesi açısından özel bir yeri vardır. Layihada devlet yönetimi ile ilgili maddeler de yer almaktadır.

Layihada kaza ve köylerde evkafa ait binaların ve tapu senetlerinin yeniden düzenlenmesi ve vakıf varlıklarının kontrol altına alınması önerilmiştir. Evkaf-ı Hümayun nezaretinin medrese, mektep, cami. vd. denetim altına almasını belirtmiştir.⁵²¹ Evkaf Nezareti'nin asıl kuruluş amacı eğitimdeki dağınıklığı gidermek olmasa da daha sonra eğitim yönetimi görevini yüklendiği kabul edilmelidir. Her ne kadar en son karar veren padişah olsa da gerek nezaret gerek daha sonraki yıllarda oluşturulan meclisler eğitimle ilgili sorumluluğu almıştır. Evkaf-ı Hümayunun aslında eğitim alanında oldukça güçlü geleneksel otorite olan "ulema"nın etkinliğini azaltılmasına hizmet etmiştir. Vakıf gelirleri aracılığıyla özerk olarak hareket eden ulamenin gücü azaltmayı amaçlayan bu uygulama hem mali hem de eğitimsel alanda eğitimde merkezileştirmenin kurumsal olarak başlangıcı sayılabilir. Bu düzenleme ile vakıfların gelir kaynakları, daha sonra açılacak olan okullar ve bunların organizasyonu da merkezi otoriteye bağlanma yolunda önemli bir adım olmuştur. Su Nezareti, Maarif Nezareti, Darphane Nezareti 1830-1839 yılları arasında Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ne bağlanmış daha sonra ayrılmıştır. Bu nedenle Evkaf Nezareti'nin Tanzimat öncesinde eğitim yönetimiyle ilgili sorumlu ilk nezaret olduğu söylenebilir. Evkaf-ı Hümayun Nezareti bir yandan devletin askeri ihtiyaçları için gerekli olan maddi kaynağı sağlamış diğer yandan da İstanbul ve taşrada eğitim kurumlarının masraflarının karşılanmasına katkıda bulunmuştur. Evkaf-ı Hümayun Nezareti 1838'den sonra rüşdiyelerin açılması için de bütçe ayırmıştır.⁵²² Örneğin 7 Mart

seniyeyi ve tarihini görmediklerini belirtmişlerdir. H. 1242/M.1826 Rebiulevvelin 11 inci gününe kadar " Evkâf-ı Hümayun Müteveli Kaimmakamlığı ünvanının bütün defter ve vakfiyelerde geçtiğini Rabiülevvelin 14. Gününden sonra "binnezare idaresi muktezayı irade-i seniyye- Hazreti Padişahı olan Evkaf-ı Hümayun Nezareti" diye zikredilmeye başlandığından "Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin H. 1242/M.1826 Rebi ul – evvelin 12. Veya 14. Günlerinde kurulduğunu belirtmiştir. Oysaki daha önce yayımlanmış olan bir arşiv belgesinde bkz. BOA.-C. EV 137 – 6835 H. 21-Safer-1242 (24 Eylül 1826) tarihli iradede Evkaf Nezareti'nin Darphane'den ayrıldığı ve Tevkii Yusuf Efendi'nin bu göreve, Darphane Başkatibi Ali Rıza Efendi'nin Darphane Emaneti'ne atandığına ilişkin iradedeki tarih İbnülemin'in söz ettiği tarihten yaklaşık 20 gün öncedir. Bu nedenle Nezaret'in kuruluş tarihi 24 Eylül 1826 olarak kabul edilebilir. Ayrıca, . 8 Ağustos 1826 tarihli hattı hümayunda Evkaf-ı Hümayun hazinesince yönetilen bazı vakıflara ait bazı binaların tamirâtı için Evkaf-ı Hümayun Hazinesinden harcama yapılması ya da giderlerinin karşılanması istenmiştir Bkz. BOA., H.H, 1573/4)4 Muharrem 1242/ Evkaf-ı Hümayun hazinesinin Ağustos 1826'da var olduğu ortaya çıkmıştır. Ayrıca Yeniçeri ve Cebeci Ocakları vakıf musakkafatının Evkaf-ı Hümayun'a yeniden bağlanması nedeniyle Bkz. BOA.EV.HMH. d. 8978, H. 13 Şevval 1242 (10 Mayıs 1827). Evkaf Nezareti muhtemelen toplanan vakıfların yeniden düzenlenmesi için Evkaf Nezareti yeniden organize edilmiştir. 24 Temmuz 1827 (H.29- Zilhicce 1242) tekrar benzer atama yapılmıştır. Bkz. BOA.EV.HMH.HAT, 290 /17362

⁵²⁰ BOA.EV.HMH. d. 8978, 10 Mayıs 1827 (H.13 Şevval,1242).

⁵²¹ Enver Ziya Karal, Ragıp Efendi'nin Islahat Lâyihası, *Tarih Vesikaları Dergisi* Cilt I, Sayı V, Maarif Vekâleti Yayını, Şubat 1942. ss. 356-368.

⁵²² BOA., H.H, 593/29057 29 Zilhicce 1245/21 Haziran 1830 tarihli bir Hatt-ı Hümayun ile okul yapımı ve arsa bedelinin Evkaf-ı Hümayun hazinesinden karşılanması planlanmıştır.

1839 (21 Zilkade 1254) tarihli Meclis-i Vâlâ mazbatasında rüşdiyede öğrenim gören öğrencilere vakıflar tarafından maaş verileceği hükme bağlanmış ve okul binalarının ödeneklerinin de vakıflar bütçesinden sağlanacağı belirtilmiştir.⁵²³ Sıbyan mektebi ve rüşdiyelerin sayısı artmaya başlayınca Evkaf Nezareti bu kurumların yönetimi için yeni bir nezaret oluşturulmasına karar verilmiş ve Mekatibi Rüşdiye Nezareti oluşturulmuştur. İmamzade Esat Efendi de nazır olarak atanmıştır.⁵²⁴ Nezaretin oluşturulmasından kısa bir süre sonra 19 Mart 1839 (3 Muharrem 1255) tarihinde Osmanlı Devleti'nde sıbyan mekteplerinden farklı olarak halka okuma yazma öğretmek ve devletin yeni oluşturduğu daireler için memur yetiştirmek üzere Mekteb-i Ulum-u Edebiye kurulmuştur. Evkaf Nezareti tarafından öğrencilere aylık verilmiş ve sınav ile başarılı olan öğrenciler istedikleri dairelere memur olarak atanmıştır.⁵²⁵ Evkaf Nezareti bütçesiyle 1830'dan sonra çok sayıda eğitim kurumunun onarımı ve tefrişi de yapılmıştır.⁵²⁶ Mekâtibi Rüşdiye Nezareti, Maarif Nezaretinin kuruluşuna kadar Evkaf Nezareti'ne bağlı olarak çalışmalarını sürdürmüştür. Eğitimin yönetsel açıdan el değiştirmesiyle başlayan merkezileşme Tanzimat döneminde hızlanmıştır.

Bu gelişmeden başka 1838'de devletin farklı ihtiyaçlarına yönelik düzenlemeleri yapmak üzere oluşturulan Meclis-i Ahkâm-ı Adliye de eğitimle ilgili konularda nizamname ve talimatname gibi dokümanları hazırlayarak eğitim sisteminde örtük olarak yönetsel görevleri yerine getirmiştir. Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye Osmanlı Devleti'nde tekkelere yapılacak yardımlar, camilerin onarımı ve okulların açılması gibi mali ve bayındırlık gibi işlerin yanısıra idari konularda her türlü sorunu çözecek bir kurum özelliği taşımaktaydı. Bu açıdan uzmanlaşmaya gerek duyulduğu farkedilince Meclis-i Maarif gibi birimler kurulmuştur. Meclis-i Maarif gibi oluşumlar eğitim ve öğretimle ilgili konularda hem danışma görevini yerine getirmiştir. Böylece meclisler nezaretlere geçişin ilk evresi olmuştur denilebilir.

Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'ye bağlı olarak eğitimle ilgili konularda meclisler kurulmuş ancak Adliye Ziraat ve Sanayi Meclisi, Maarif Meclisi gibi çok sayıda alt birim Meclis-i Ahkâm'a bağlı olarak görev yaptığı için istenen başarıyı sağlayamamıştır. Ancak, bu yeni düzenleme ile devlet, okulları kurma sorumluluğunu kâğıt üzerinde de olsa üstlenmeye ve eğitimi kendi görevi olarak görmeye başlamıştır. İlmiye sınıfının eğitimdeki etkisini azaltabilmek için medrese ve sıbyan mekteplerinden uzak durmuş buna karşılık yeni eğitim kurumlarının açılışını kurullar aracılığı ile gerçekleştirerek bu kurumların yönetimini batılı tarzda okullardan yetişmiş ya da Tanzimat'ı benimsemiş bürokratlara aktarmışlardır. Eğitim ile ilgili kararları kurullar eliyle almış ve yönetmişlerdir. Eğitimde tıpkı adliye, maliye meclisleri gibi devletin merkezi örgütü içine almayı başarmışlar ve buna ilişkin ayrı ayrı kurullar kurmuşlardır. III. Selim döneminde meşveret

⁵²³ Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, s. 322-323

⁵²⁴ 25 Zilhicce 1254/11 Mart 1839). (Lütfi, 1999c: 941-942; İbnülemin-Hüseyin, 1335: 45; Barnes, 1986: 161

⁵²⁵ Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, s. 324, 325

⁵²⁶ Bkz. BOA., H.H, 1444/59367(BOA., H.H, 552/27275,

meclisleri olarak ortaya çıkmış olan bu gelenek II. Mahmud tarafından da devam ettirilmiş ve yaygın biçimde kullanılmıştır. Devlet yapısında önemli reformlar yapmak isteyen II. Mahmud yeni meclisler oluşturmuştur. Daha sonra Reşid Paşa'nın önerileriyle Padişah Abdülmecid de aynı geleneği sürdürmüştür.

Meclisler bazen nezaretlerin üzerinde bazen de nezaretlerin altında kademelendirilmiş ve maliye, adliye ve eğitim hizmetleri konusunda yeni düzenlemelere imza atmışlardır. “Meclis” adı altında oluşturulmuş ve uzmanlık komisyonlarına Tanzimatı benimsemiş ya da batılı tarzda eğitim almış bürokrati atamaya çalışmışlardır.⁵²⁷ Tanzimat dönemi öncesi ve sonrasında devletin merkezi olarak örgütlenmesinde en önemli yenilikler meclisler tarafından yapılmıştır. Eğitim kurumlarını doğrudan yönetimi ile ilgili olmasa da karar verme açısından oluşturulmuş olan ilk meclis II. Mahmud tarafından 7 Temmuz 1838'de oluşturulan Meclis-i Nafia'dır.⁵²⁸ Meclis-i Nafia'nın oluşturulmasından kısa süre sonra ülkenin her açıdan daha iyi hale getirilmesi için kararlar alma konusunda görev alanı genişlemiştir.⁵²⁹ Meclis 6 Ağustos 1839'da Ticaret Nezareti'ne bağlanmış ve yetkileri artmıştır.⁵³⁰ Meclis-i Nafia'nın göreve alanlarında Osmanlı Devleti'ndeki okullar ve eğitim kurumlarının ıslah edilmesi gibi konularda görüş bildirme de eklenmiş ve adı da Meclis-i Umur-ı Nafia olarak değiştirilmiştir.⁵³¹ Meclis'in üyeleri içinde müderrislik yapmış ulema mensupları ve batıyı görmüş bürokratlar yer almıştır. Bunun yanısıra Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye de eğitim konularında da danışmanlık yapmış, karar almıştır. Tanzimat'dan sonra hazırlamış olduğu yasa, tüzük ve yönetmeliklerle eğitim sistemine yön vermiştir.⁵³²

⁵²⁷ Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform* s. 179 Meclis-i Nafia'nın kuruluşunu 7 Temmuz 1838 olarak vermiştir. BOA.C. NF 55/2739, 12 Mart 1837 tarihli (H. 04 Zilhicce, 1252) Bununla birlikte Nafia meclisine bazı üyelerin atanması ve maaşlarının hazineeden ödenmesine ilişkin yazışmalar mevcuttur. Meclislerle ilgili Ayrıca Bkz. BOA.İ. DH. 7/307, 12 Şubat 1840 (H.08 Zilhicce 1255) Tersane-i Amire'de meclis teşkili ile müftü, reis ve aza tayini. Ayrıca Bkz., BOA.İ.MMS. 12 / 588, 23 Nisan 1839, (H.25 Safer 1256) Teşkil olunacak Meclis-i Hass'a tayin kılınacak azanın takdimi. BOA.İ.MSM. 3 /49 11 Mayıs 1840 (H.09 Rabiülevvel1261) Tertib ve teşkil olunacak Mecalis-i İmariye'ye tayin buyrulacak zevata ve tahsis olunacak maaşlara dair Meclis-i Umumi mazbatasıyla tertib defterinin takdimini mutazammın tezkire-i samiye. BOA.İ. MMS 2/ 79, 25 Eylül 1854, (H. 02 Muharrem 1271) Meclis-i Tanzimat'ın teşkili, BOA.İ. DH. 23/977 Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'nin teşkili. 21 Temmuz 1861, (H.13 Muharrem,1278).

⁵²⁸ BOA., C.NF. 9 – 410, 7 Eylül 1839, (H.27-06-1255) Bâb-ı Âlî şurası ile Nafia Meclisi azalıklarına tayin edilen zatların, isimleriyle maaşları miktarı.

⁵²⁹ Bkz. BOA., A. DVNSNZAMd. 47, 29 Ağustos 1838 (H.08-Cemaziyelahir 1254) (Meclis-i Umur-ı Nafia'nın nizamnamesi hazırlanmış ve Bâb-ı Âliye Sunulmuştur Ayrıca bkz. BOA.İ.MSM. 1/10, 1 Haziran 1840 (H.08-Rabiülahir,1256).Meclis-i Umur-ı Nafia'nın düzenlenmesi, çalışma ilkeleri ve çalışma biçimi, yetki ve sorumlulukları bir mazbata ile arz edilmiştir.

⁵³⁰ BOA., HAT 1620/ 4 H.02-03-1255 (23 Mayıs 1839). Yeni kurulan Ticaret Nezareti'ne Halil Rifat Paşa'nın tayini hususu görüşülmüştür. İlk defa Ticaret Nezareti' oluşturulmuş Meclis-i Umur-ı Nafia buraya bağlanmış, 30 Mayıs 1839'da (16 Rabiülevvel 1255) ilk defa olarak Ticaret Nezareti oluşturulmuş Nazırlığına da Damat Halil Rifat Paşa atanmıştır. Nafia Nezaretinin Layihasının tam metni için Bkz. Tahvimi Vekayi 21 Zilkade 1254 (5 Şaban 1839) tarihli sayısı Ayrıca Bkz. BOA., C..İKTS 37 /1827, 6 Ağustos 1839, (H.25-Cemaziyellevvel,1255) tarihinde Meclis-i Umur-ı Nafia'nın bu nezarete bağlanmasına karar verilmiştir

⁵³¹ Takvim-i Vekayi, 13 Cemaziyelahir 1254, Nr. 170; Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, s. 259.

⁵³² Bu konuda ayrıntılar için bu çalışmanın eğitimin yasal temelleri başlığına bakılabilir.

Nafia Meclisi'nin üyelerinin alınan kararlarda önemli rolü olduğu bilinmektedir. Örneğin, meclisin çeviri ile ilgili faaliyetlerinden Bâb-ı Âlî Tercüme odası üyelerinden Fuat Efendi (Padişah Abdülâziz döneminde Sadrıâzam olan Fuat Paşa) sorumluydu. Ayrıca meclis aldığı kararları önce hariciye nazırına sunarak onayını almıştır. Bu da Hariciye nezaretinin bürokrasi üzerinde etkisinin başladığının göstergesidir. Mecliste ayrıca zirai konularda tanınmış ve deneyimi olan İngiliz kökenli Mösyö Sims adlı bir uzman istihdam edilmiştir. Meclisin çalışma alanları daha sonra genişlemiş ve “Meclis-i Umuru Nafia” adını aldıktan sonra toplumda yaşanan sorunlara karşı önlemler alınmasını istemiştir. Meclis-i Umur-ı Nafia tarım ve sanayi alanında toplumun geri kalışını eğitime bağlamış ve mahalle mekteplerinin ıslah edilmesini önermiştir. Hazırlamış olduğu layihada bu durum şöyle dile getirilmiştir “emr-i ziraat ve ticaret ve sanayiin ihyasına dair meclisçe müzakere olunmakta olan herbir şeyin esası bulunan ulûm mefkut oldukça birisi vücude gelmiyeceği emri gayri müphem olduğundan ulûm ve maarifin tahsiline medarı yüsrü suhulet olmak üzere mekâtibi mevcudeye bir nizam verilmek meselesi” ele alınmalıdır denmiştir. Nafia meclisi gibi kurumların oluşturulmasına ilişkin ipuçları Tanzimat Fermanı'nda görülebilir. Tanzimat bürokratlarının sorumluluğunda oluşturulmuş olan Nafia Meclisi ile modern anlamda eğitim yönetimi konusunda ilk adım atılmış ve eğitimin yönetimi meşihat kurumunun sorumluluğundan belli oranda uzaklaşmıştır. Böylece eğitimin laikleşmesi yolunda ilk adım atılmıştır. Nafia Meclisi aracılığı Tanzimat öncesinde toplumda eğitimle ilgili konularda altyapı vb. işleri gerçekleştirecek merkezi planlama çabası başlamıştır. Konuyla ilgili Hattı Hümayunda “ Memleketin imarı ve ahalinin rahat, emniyet ve asayişinin temini, ülkenin kalkınması ve ilerlemesi için memleketin uygun olan mahallerinde okullar yaptırılması, İstanbul'da gureba ve fakirler için bir hastahane yaptırılması ve memleketin her tarafında böyle müesseseler vücuda getirilmesi için devlet erkânının gayret etmesi...” istenmektedir.⁵³³

Padişah Abdülmecid nezaretlerin etkili çalışmasına yönelik uygulamalara izin vermiş, Reşid Paşa'nın da yönlendirmeleriyle nezaret sayısını artırmıştır. Ayrıca Avrupa'daki gibi yasal ve bürokratik çalışmalarda doğru ve yerinde kararlar alınması için nezaretlerin üzerinde ya da onlara bağlı olarak alt meclisler oluşturmuş ve yaygınlaştırmıştır. Bu meclislerde görev yapacak kişilerin uzman olması ve devlet yönetimiyle sınırlı olmalarına yönelik uygulamaya ağırlık vermiştir. Sadrazamlık güçlenmiş nezaretler ile müşirlik ve müteşarlıklar yoluyla devlet işleri sevk ve

⁵³³ BOA.HAT 1641/30. 9 Ocak 1845 (H.29 Zilhicce 1260) tarihinde çıkarılan bir hattı hümayun ile ülkenin imarı ve kalkınmasına yönelik çalışmalar gayretle sürdürülerek, sanayi ve fen ilimlerinin geliştirilmesi için münasip mahallere okul yapılması; gureba için Dersaadet'de hastane inşası ve caddelerin tanzimi ile taşrada da bu misilli nafia hizmetlerine ağırlık verilmesine ilişkin hattı hümayun yayımlanmıştır. Daha sonra bu hattı hümayunun uygulanması için devlet görevlilerinin çaba göstermesin ilişkin ikinci bir hattı hümayun yayımlanmıştır. Bkz. BOA.TS.MA.e 1193/ 62, 13 Ocak 1845 (H.04 Muharrem 1261) tarihinde yayımlanan bir Hattı Hümayun ile ülkenin imarı ve toplumun rahat, emniyet ve asayişinin temini, ülkenin kalkınması ve ilerlemesi için memleketin uygun olan mahallerinde okullar yaptırılması, İstanbul'da gureba ve fakirler için bir hastahane yaptırılması ve memleketin her tarafında böyle müesseseler vücuda getirilmesi için devlet erkânının gayret etmesi” istenmiştir.

organize edilmiştir. Maarif Nezareti ve bağlı birimler de bu uygulamanın bir parçası haline gelmiştir. Eğitimle ilgili çalışmaları kurumsal yapıya oturtmak, yürütmek ve kontrol etmek için 1845 yılında Meclis-i Maarif-i Muvakkatın kurulmasında Abdülmecid'in desteği burada vurgulanmaya değerdir.

Osmanlı Devleti içinde yol, köprü vb altyapı işleriyle ilgili harcamaları düzenlemek üzere parasal kaynağa ihtiyaç duyulmuş ve 1845 tarihinde Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye Reisi Rifat Paşa ile Maliye Nazırı Nafiz Paşa'nın girişimiyle Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'ye bağlı bir "Nafia Hazinesi" oluşturulmuştur.⁵³⁴ 1848 tarihinde de Umur-ı Nafia Nezareti kurulmuş ve nazır olarak İsmail Paşa atanmıştır. Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye bir komisyon kurmuş Nafia Nezaretinin nizamnamesini yayımlamıştır.⁵³⁵ Nafia Nezaretine bağlı olarak bir eğitim meclisi oluşturulmuş ülkedeki eğitimle ilgili rapor hazırlamaya başlamış ve Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'ye sunmuştur. Eğitim sisteminin yönetsel olarak farklı bir otorite tarafından ele alınması aslında "Meclis-i Umur-ı Nafia" ile başlamıştır denilebilir. Hariciye Nazırının denetimi ve gözetimi altında oluşturulmuş olan bu meclisin üyeleri farklı mesleklerden gelen bazıları da batılı tarzda eğitim almış ya da batıyı görmüş kişilerdi. II. Mahmud döneminde kurulmaya başlayan ve sayıları artan yeni tarzda öğretim okulların yönetim ve organizasyonunu yapmak üzere Meclis-i Umur-u Nafia eğitim konusunu önemle ele almış hazırladığı layihalarla eğitim sisteminin iyileştirilmesi konusunda öneriler yapmıştır. Burada Meclis-i Nafia'nın hazırladığı raporların Meclis-i Ahkâm-ı Adliye daha sonra padişahın onayından sonra uygulamaya geçmiş olması meclisin yönetsel erkini göstermesi bakımından önemlidir. Tanzimat dönemi öncesinde Meclis-i Nafia'nın hazırlamış olduğu bir layihada eğitim kurumlarının geri kalmış olduğu ve yetersiz kaldığına yer verilmiş modern ve batılı biçimde organize edilmesi gerektiği belirtilmiştir. Layihada ayrıca askeri okullara alınan öğrencilerin bilgi düzeylerinin oldukça kötü olduğu bu nedenle sıbyan mekteplerinin yeniden düzenlenmesi önerilmiştir. Meclis-i Nafia daha sonra eğitim kurumlarındaki organizasyon ve uygulamaların neler olduğunu belirtmiş, orta mekteplerle okutulacak bazı derslere ilişkin önerilerde bulunmuştur. Maarif-i Umur-ı Nafia hazırlamış olduğu layihada devletin ihtiyaç duyduğu bilgili ve yetenekli elemanlar ile iyi vatandaş yetiştirmenin önemini vurgulamış, rüşdiyelerin açılmasına yer

⁵³⁴ BOA.İ. MSM. 23/602, 13 Haziran 1846 (H.18,Cemaziyelevvel,1262). Devlet işlerinin düzeltilmesi ve yararlı işlerin yapılması için yirmi bin kese akçe sermaye ile Hazine-i Nafia namıyla bir hazine oluşturulması istenmiştir.

⁵³⁵ Nafia Nezareti'nin kuruluşundan önce devletin tarımsal ve basit çapta da olsa sanayi işlerini düzenlemek üzere Ziraat ve Sanayi Meclisi Kurulmuştur. Bu konularda batıdaki gelişmeleri yakından izlemek isteyen Mustafa Reşid Paşa Hariciye Nazırlığı sırasında, nezarete bağlı olarak 1838 yılında Ziraat ve Sanayi Meclisi'ni kurdurmuş, başkanlığına ise Londra ve Paris elçiliklerinde görev yapmış, Hariciye Nezareti Müsteşarı olan ekonomik konularda deneyimli olan Nuri Efendi'yi atamıştır. Ayrıca Bkz. BOA., MVL, 63/ 25, 15 Kasım 1848 (H. 18, Zilhicce 1264) Umur-ı Nafia Nezareti'nin görevlerine ilişkin bir layiha hazırlanmış ve bu nizamname üst makama arz edilmiştir. Bkz. BOA., İ. MVL., 137 /3770 7 Mart 1849 (H.12-Rabiülahir 1265) Daha sonra da Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı Adliye 10 maddelik bir ilmühaber ile Nafia Nezareti'nin görevlerini Nafia ve Ticaret nazırı İsmail Paşa'ya ilmühaber olarak göndermişti. Bkz. BOA.C. NF, 4/175, 22 Nisan 1849 (H.29, Cemaziyelevvel,1265)

verilmiştir.⁵³⁶ Layihada iki tür mektebin kurulması istenmiştir. Birinci mektepler mahalle mektebi gibi düzenlenecekti yani sıbyan mekteplerinin düzenlenmesine ikinci tür mektepler ise biraz daha üst düzey eğitim vermek üzere öğrencileri üst öğrenime ve askeri okullara hazırlamaya yönelecekti. Bu okullar daha sonra rüşdiye mektebi adını alacaktır. Üst düzey eğitim veren bu okullara II. Mahmud'un "rüşdiye"adı verdiği belirtilmektedir.⁵³⁷ Meclis-i Umur-ı Nafia layihesindeki⁵³⁸ önerilerin kanunlaşmasına yönelik tartışmalar Osmanlı toplumsal modernleşme sürecinin başladığı Tanzimat dönemi öncesinde nasıl bir eğitim sisteminin olduğunu ve dönemin eğitim anlayışını göstermesi açısından anlamlıdır. Meclis-i Nafia var olan okulların devletin gereksinim duyduğu elemanları yetiştirmek için yetersiz olduğunu belirtmiş ve okulların yönetimi için yetkili bir mercii (nazır) oluşturulmasını önermiştir. Meclis-i Umur-ı Nafia belli ölçüde eğitim-öğretim etkinlikleriyle ilgilenen bir meclis olarak en azından politika oluşturmuş ve önerilerde bulunmuştur. Meclise eğitimle ilgili kararlar alma yetkisi verilerek modern eğitim yönetimi açısından yetki ve sorumluluk yüklenmiştir. Eğitim kurumlarının açılması ve planlaması yetkisinin verilmesiyle Meşihat makamının ya da medresinin eğitim yönetimi üzerindeki etkisinin azaltılmak istendiği söylenebilir. Bu eğitim kurumlarının yönetim olarak ulemanın denetim ve gözetiminden uzaklaştırmaya yönelik ikinci adım olarak nitelendirilebilir.

Eğitimde yapılmasını istedikleri değişikliklerle ilgili layihalar önce Dar-ı Şura-yı Bâb-ı Âlî ve Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye'de görüşülüp karara bağlandıktan sonra padişaha sunulmak zorunda olduğu için Meclis-i Umur-ı Nafia eğitimle ilgili konularda tam bir özerkliğe sahip olamamıştır. Herşey padişahın onayına bağlı olduğu için bu durum hem zaman hem de enerji kaybına neden olmuştur. Örneğin yeni açılmış okullara ya da mahalle mekteplerinden üst kademe okullara başvuran öğrencilerin nakil işlemlerindeki gecikmeler sorun yaratmıştır. Layihalarda öngörülen değişiklikler farklı uygulamaların ortaya çıkmasına yol açmış ve Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin müdahalesi ile layihalarda önerilen konularda değişiklikler yapılmıştır. Kuşkusuz bu durum aynı zamanda zaman kaybına ve yetki karmaşasına yol açmıştır. Bu nedenle "bundan böyle mahallat mekteblerinden selatin-i izam mekteblerine ve bunlardan dahi mekatib-i aliyyeye

⁵³⁶ Saye-i müceddiyet-vaye-i hazret-i şâhânedâ mahallât mektepleri hakkında Meclis-i Umur-ı Nafia'dan kaleme alınan lâyiha üzerine mecâlis-i âliyeden vuku bulan muhaberâtı şâmil müzekkereler ve mazbata ve arz ile lâyiha-i mezkûrede gösterilen husûsâtın icrası ve mekâtib-i mezkûreye mevrîd-i ilhamât-ı rabbaniye olan mübarek kariha-i sabîha-i hazret-i padişahiden "Mekâtib-i Rüşdiye" tesmiye buyrularak ol veçhile yâd kılınması husûsuna dair sâniha-pirâ-yı sunûh u sudur buyrulan emr-i hümâyûn-ı mevhîbetmakrun-ı hazret-i şâhane ve irade-i hikmet-i ifade-i cenab-ı padişahane cümlelerin malumu olmak ol vechile herkesden canib-i seniyyü'l menakıb-ı hazreti mülûkâne için da'vât-ı Hayriye isticlâb kılınmak üzere işbu mahalle tab' ve temsil olundu" bkz. Takvim-i Vekayi, 21 Zilkade 1254, Def'a. 176

⁵³⁷ BOA., HAT 494 / 24232, 14 Ocak, 1839, (H.14 Zilkade,1254) Rüşdiye mekteplerinin nasıl oluşturulacağına ilişkin Meclis-i Umur-ı Nafia'dan kaleme alınmış olan yazının Takvim-i Vekayi'ye yayımlanmak üzere gönderilmesine karar verilmiştir.

⁵³⁸ Rüşdiye isimlendirmesinin bizzat padişah tarafından verilmiş olduğu Takvim-i Vekayi gazetesinde Meclis-i Umur-ı Nafia layihasının yayımlandığı sayfanın başında yer almaktadır. Bkz. Takvim-i Vekayi, 21 Zilkade 1254, No. 176 "

istekleriyle naklolunacak çocukların daima liyakat ve istidadlarına dikkat ve mevsimleri bitiminde istekli olanların naklini çabuklaştırmak üzere yine şeyhülislam marifetiyle kâfi miktar maaş ile ulemadan uygun bir kişinin *nazır* seçilmesi ve tayin edilmesi"⁵³⁹ istenmiştir. Nitekim bu çabaların sonucunda yeni kurulmakta olan Rüşdiye'ler izin "nazır" (müdür) atanma çabası ilk kez bu dönemde ortaya çıkacak ve Mekatib-i Rüşdiye Nezareti (müdürlük) oluşturulmuştur.

4.1.2.Mekatib-i Rüşdiye Nezareti

Daha önce belirtildiği üzere Meclis-i Nafia'nın hazırladığı raporlarda Osmanlı Devleti'nde eğitim sisteminin düzenlenmesi için okulların denetimi ve yönetimi için nazır (müdür) atanmasını önerilmiştir.⁵⁴⁰ Nafia Meclisinin okullarla ilgili raporu Dar-i Şuray-ı Bâb-ı Âli ile *Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye* tarafından düzenlenen rapor daha sonra Hattı Hümayuna dönüşmüş, yeni okulların açılmasını öngörmüş ve bu okullara rüşdiye adı bizzat II. Mahmud tarafından verilmiş ve ulemadan bir nazır atanmıştır. (Rüşdiyelerle ilgili tartışmalar çalışmanın ilerleyen bölümlerinde yer almaktadır). Eğitim yönetimiyle ilgili en önemli gelişme ulemadan bir kişinin nazır olarak atanmasının önerilmesidir. Daha sonra çıkarılan irade ile Evkaf Nezareti içinde Mekatib-i Rüşdiye Nezareti kurulmuştur. İmamzade Es'ad Efendi Anadolu payesiyle Mekatib-i Rüşdiye Nazırı (Arşiv belgesinde Mekatib-i Hayriye diye kaydedilmiştir) (Rüşdiye Okulları Müdürü 22 Şaban 1254 /10 Kasım 1838) olarak atanmıştır.⁵⁴¹ Bu düzenleme ile Osmanlı Devleti'nde ikili eğitimin varlığı resmi olarak kabul edilmiştir. Mekteplerin açılmasıyla ilgili sorumluluk nezarete bırakılmış, muallimlerin atanması ise şeyhülislama verilmiştir. Nezaret kurulmuş olmakla birlikte Şeyhülislam'ın etkisi sürmüştür Şeyhülislam denetiminde olsa da Mekatib-i Rüşdiye Nezareti eğitimle ilgili konularda belli düzeyde özerk hareket etmiş ancak eğitimdeki ikilik devam etmiştir. Bu durum aynı zamanda Türkiye Cumhuriyet'i dönemine kadar gidecek olan "mektep" "medrese" ya da "batılı" "geleneksel" eğitim almış kuşak çatışmasının başlangıcı olmuştur. Böylece geleneksel olarak eğitim veren medreselere karşı mekteplerin varlığını benimsenmiştir. Her ne kadar eğitim yönetimini kurumsal bir yapı olarak temsil etmese de daha sonra nezaret adı ile özdeşlecektir.

⁵³⁹ Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezaret-i ...* s. 6-20.

⁵⁴⁰ Bundan böyle mahallat mekteplerinden Selatin-i İzam mekteplerine... istekli olanların naklini çabuklaştırmak üzere yöne şeyhülislam marifetiyle kâfi miktar maaş ile ulemadan uygun bir kişinin nazır seçilmesi ve tayin edilmesi istenmiştir. Bkz. Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezaret-i ...* s. 6-20.

⁵⁴¹ Bkz. BOA.HAT 1320 / 51545, 15 Mart 1839 (H.29 Zilhicce,1254) Mekâtib-i hayriyeye İmam-zade Esad Efendi'nin nazır intihab edildiği ve memuriyetine Mekâtib-i Rüşdiye Nezareti' unvanı verildiği... yazılmaktadır Akyıldız s.225 Esad Efendi'nin Anadolu payesiyle mekatib-i rüşdiye nazırı (Rüşdiye Okulları Müdürü 10 Kasım 1838 (22 Şaban 1254) olarak atandığını yazmaktadır. Oysa göstermiş olduğu 22801 ve 22801 A dosya No'lu arşiv belgesinde (elektronik ortamda elimize ulaşan) kesin bir tarih yoktur. İlgili arşiv belgesindeki tarih arşiv kayıtlarında H.29 Zilhicce 1254 olarak kaydedilmiş bu da 15 Mart 1839'a denk düşmektedir. Ayrıca Mekatib-i Hayriye olarak kaydedilmiştir ki ilk atamada yanlış olarak Mekatib-i Hayriye diye yazılmış olduğu aynı güne tarihlenen diğer arşiv belgelerinde düzeltilmiş olduğu görülür. Bu durum Mahmud Cevad, *Maarif* s. 21, Tarih-i Lütfi, İstanbul, 1290-1326 no: 5145'te farklılık göstermektedir.

Tanzimat eğitiminin en temel özelliklerinden birisi devletin idari anlayışının değişmesine paralel olarak laik eğitime geçişin belli belirsiz başlaması ve daha sonra belirginleşmesidir. Tanzimat dönemi eğitim politikasının en önemli değişim noktası eğitime egemen olan teokratik eğitim anlayışının değişmeye başlamasıdır.

Toplumun çoğunluğu için bu teokratik eğitim anlayışı varlığını sürdürürken yeni oluşturulan devlet kurumları için eleman yetiştirmek amacıyla açılan eğitim kurumları aracılığıyla laik anlayış belli ölçülerde eğitim sistemine girmeye başlamıştır. “Belli ölçülerde” kavramının kullanılması nedeni ders çizelgeleri, öğretmenlerden beklenenlerin vb. dinden ve dini referanslardan ayrıştırılmamış olmasıdır. Bunu o dönemin ders çizelgelerinde görmek mümkündür. Tanzimat reformlarını topluma tanıtmak ve yeni bürokrasiyi yetiştirmek için yeni okullar açılmıştır. Mekatib-i Rüşdiye Nezareti sıbyan ve rüşdiye mekteplerinden sorumlu olmuştur. Nazırlığına İmamzâde Esad Efendi getirilmiştir ancak Esad Efendi’nin atandığı tarihte İstanbul’da bir rüşdiye bile olmaması oldukça ilginçtir. Nitekim nezaretin görev tanımı tam olarak yapılamadığı ya da yetkisi tam olarak belirli olmadığı için nezaretin ilk faaliyeti Evkaf ve Haremeyn nezaretleri dosyalarından İstanbul, Üsküdar, Galata ve Eyüp’de açılmış olan mekteplerdeki öğrencilerin basit sayısal dökümlerini çıkarmak olmuştur.⁵⁴² Rüşdiye niteliğindeki ilk kurum aslında Mekteb-i Maarif-i Adli (Mekteb-i İrfan ya da İrfaniyye) kabul edilmektedir. Mekteb-i Maarif-i Adli’nin temel amacı devlet memuru yetiştirmek ve devlet memurlarının eğitim ve bilgi düzeylerini yükseltmektir. Daha sonra Mekteb-i Ulum-ı Edebiyye oluşturulmuştur.⁵⁴³ Esad Efendi’nin bu kurumdaki nazırlığı bir yıl kadar sürmüştür daha sonra nazırlığına Kemal Efendi atanmış ancak nezaret müdürlüğü⁵⁴⁴ çevrilmiştir. Bu uygulama ile nezaretin rütbesi düşürülmüştür. Kemal Efendi’nin yardımcılığına da Vehbi Efendi atanmıştır.⁵⁴⁵ Bu arada Mekteb-i Maarif-i Adli gibi beş yeni okul açılmış Mekatib-i Umumiye nezaretine bağlanmıştır. Kemal Efendi’nin bu kurumun başına geçmesi, rüşdiye mekteplerinin de kurulup yaygınlaşması açısından önemli bir dönüm noktası olmuştur.⁵⁴⁶ Kemal Paşa Nazırlığa geldikten hemen sonra Davud Paşa mektebini, rüşdiye mektebine dönüştürmüş orada yeni yöntemlerle Arapça, Farsça, Coğrafya ve Hesap öğretimi yapmış ve okula devam eden öğrencilerin kısa zamanda Arapça, Farsça, aritmetik ve coğrafya konularında sınavla alınmış ve başarılı oldukları gözlemlenmiştir. Kemal Efendi bu uygulamalarla Padişah Abdülmecid’in dikkatini çekmeyi başarmış ve orta öğretim düzeyinde bir okul sayılabilecek Darülmârif’i açmıştır. Temel amacı devlet memuru yetiştirmek olan bu okul aslında eğitim sistemindeki dönüşümün yani dinsellikten

⁵⁴² Akt. Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform...* s. 226.

⁵⁴³ İhsan Sungu, Mekteb-i Maarif-i Adliye’nin Tesisi, *Tarih Vesikaları Dergisi*, Sayı 3, Birinci Teşrin, 1941, Cilt I s. 215,

⁵⁴⁴ BOA., C.MF. 134/6692 1 Ocak 1848 (H.24 Muharrem 1264) Mekatib-i Umumiye Müdürlüğü’ne Muavin Kemal Efendi’nin ve muavinliğe mevaliden Hafız Mustafa Efendi’nin tayinleri.

⁵⁴⁵ BOA., C.MF. 140/6965 6 Ocak 1848, (H.29 Muharrem 1264) Meclisi Maarif-i Umumiye Riyaseti’ne tayin ve uhdesindeki Mekatib-i Umumiye Nezareti’nin müdürlüğü tahvil olunarak Kemal Efendi’ye tevcih edildiği

⁵⁴⁶ Koçer, *Türkiye’de Modern Eğitimin...* s. 42-44

laikliğe doğru dönüşümün ilk işaretidir. Nitekim Padişah Abdülmecid Şehzade Murat Efendi ile Fatma Sultan'ı da bu okula kaydettirerek öğrenim görmelerini istemiştir. Bu uygulama saray mektebi olan Şehzadegan mektebinin dışına çıkıldığının göstergesidir. Bu mektepteki başarısı Tanzimat bürokratlarının ve padişahın dikkatini çekmiş dolayısıyla birincisi Davut Paşa'da daha sonra Beyazıd, Üsküdar, Tophane ve Bâbüali civarında Ağa Camii'nde dört rüşdiye mektebi daha açılmış ve 1848 yılında İstanbul'da rüşdiye sayısı beşe çıkmıştır.⁵⁴⁷ Kemal Efendi'nin bu başarısı üzerine müdür unvanı tekrar nazırlığa⁵⁴⁸ dönüştürülmü ve padişah tarafından da ödüllendirilmiştir.⁵⁴⁹

Mekatib-i Umumiye Nazırı olan Kemal Efendi Takvim-i Vekayi'de eğitimle ilgili kaleme almış olduğu bir yazıda Fransız okulları konusunda bilgi vermiş ve öğretmen eğitimi konusunu işlemiştir. Darülmuallimin (erkek öğretmen okulu) kavramı onun çabalarıyla eğitim ile ilgili yazın alanına girmiştir. Bu yazıdan kısa bir süre sonra 16 Mart 1848'de Darülmuallimin Rüşdi açılmıştır.⁵⁵⁰ Bu olgular Tanzimat bürokratları yalnızca eğitimin yönetsel boyutuyla değil kurumsal yönüyle de yakından ilgilendiğini göstermektedir. Ancak Darülmuallimin ilk müdürü Ahmed Cevdet Efendi'nin Şeyhülislam'ın onayıyla atanması Tanzimat bürokratlarının eğitimle ilgili kararları alırken çok da özgür olmadıklarını göstermektedir.⁵⁵¹

Tanzimat bürokratları yeni açılan okulları merkezi otoriteye bağlamak isterken Tanzimat döneminde sık sık değişen sadrazam ve bürokrasinin olumsuz etkilerini de yaşamışlardır. Mustafa Reşid Paşa'nın sadarazamlıktan alınmasından sonra yeni atanan Sarım Paşa, Serasker Damad Sait Paşa'nın da etkisiyle Vehbi efendinin telkinleriyle yapılan yeniliklere karşı tavır almış ve ders araç-gereçleri ile haritaları imha ettirmiştir. Daha sonra Reşid Paşa yeniden atanınca değişim kaldığı yerde devam etmiş ve rüşdiye sayıları artmıştır. Tanzimat döneminde eğitim konuları planlı ve programlı olarak ele alınmadığı için 1845'e kadar eğitim yönetimi ve organizasyonu sınırlı biçimde

⁵⁴⁷ BOA.A.MKT. MVL 8 /44, 30 Mart 1848 (H. 24 Rabiülahir 1264) Numune olarak açılan Rüşdiye mekteplerinde talebelere kolaylık sağlamak üzere öğrenciler için kitapçık bastırılması ve diğer araç-gereç için yapılacak harcamaların Mekatib-i Umumiye Müdürü Kemal Efendi'ye ödenmesi konusu Maliye Nezareti'ne yazılmıştır.

⁵⁴⁸ BOA.A. DVN. 38/ 49 11 Temmuz 1848, (H.09 Şaban 1264) Mekatib-i Umumiye Müdürü Kemal Efendi'ye nazırlık ünvanı ile rütbe-i evvel verilmesi kararlaştırılmıştır. **(Burada belgede verilen tarih ile Arşiv tarafından verilen tarih farklıdır Tarih, belgenin içinde 19 Şaban 1264 olarak görünmektedir M.21 Temmuz 1848)** Kemal Efendi tekrar nazır olarak 21 Temmuz 1848'de atanmıştır.

⁵⁴⁹ Kemal Efendi'nin başarılı çalışmalarının ödüllendirilmesine ilişkin arşiv belgesi için Bkz. BOA.MKT.MVL 9/58. 26 Temmuz 1848 (H.25-08-1264). Mekatib-i Umumiye Nazırı Kemal Efendi'ye rütbe-i evvel sınıf-ı saniden ve Muavin Kemal Efendi'ye (Doğrusu Vehbi Efendi olacak, belgede Vehbi Efendi yazıyor) musıla-ı bilad-ı erbaa olmak üzere birer nişan verilmesi kararlaştırılmıştır. Kemal Efendi'nin başarılı çalışmalarının yıl sonra tekrar daha üst düzeyde bir ödül ile değerlendirildiği kaydedilmiştir. Bkz. BOA.A.AMD. 10/9, 27 Ağustos 1848, (H.08 Şevval 1265)

⁵⁵⁰ BOA.İ. MSM 25 /691, 1 Mart 1848 H.25-03-1264, Darülmuallimin'in açılışı Meclis-i Maarif-i Umumiye üyelerinin katılımı için tezkire yayımlanmıştır. Ayrıca Bkz..Takvim-i Vekayi, (23 Rebiülevvel 1264), sy. 372. Reşat Şemseddin Sirer, "100 Yıl Sonra Muallim Mekteplerinden Eğitim Enstitülerine Geçişinin Mücbir Sebepleri", *Bilgi*, 1/10 (16 Mart 1948), s.I **Ayrıca tezin ilerleyen bölümlerinde bu konu ayrıntılı biçimde tartışılmıştır.**

⁵⁵¹ Bkz. A.Cevdet, *Tezakir*, 4, s. 38-41

ele alınmıştır. Aynı şekilde eğitimle ilgili yetki dağılımının da kesin çizgilerle ayrışmamış olması da reformları geciktirmiştir. Mekatib-i Rüşdiyye Nezareti ile -Meclis-i Umur-ı Nafia, Dar-ı Şura-yı Bâb-ı Âli, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye'nin eğitimle ilgili konularda söz sahibi olması eğitim sistemindeki yetki ve rol karmaşasına yol açmıştır. Kısacası eğitim sistemindeki yetki karmaşası ve sınırlandırılmışlık eğitim sisteminin yönetiminde daha belirgin hale gelmiştir. Mekatib-i Rüşdiyye Nezareti'ne başkanlık sözcüğü her ne kadar “nazır”⁵⁵² olarak geçiyorsa da bizim anladığımız anlamda “bakan”a karşılık olmaktan çok merkezi otorite yani Evkaf Nezareti'ne bağlı bir müdürlük olarak kalmıştır. Bu nedenle bu uygulama eğitim bakanlığı kavramının daha doğrusu merkezi eğitim yönetimi kavramıyla eğitim sisteminde yeni bir yönetsel anlayışın ilk basamağı olarak kabul edilmelidir. Çağdaş eğitim yönetimi kavramlarına bakıldığında herhangi bir öğretim kademesindeki alt düzeyde yöneticiden bakana kadar giden bir hiyerarşi olduğu görülür. Bu nedenle eğitim yönetimi açısından bu görev yöneticilik olarak algılanmalıdır.

Yetki ve organizasyondaki bu karmaşa ve dağınıklık eğitim kurumlarının ıslahı ve dönüştürülmesi konusunda sağlıklı karar almayı da güçleştirmiştir. Örneğin sıbyan mekteplerinin kontrolünün Evkaf nezaretinde olması nedeniyle ulema büyük ölçüde bu kurumlardaki yeniliklere karşı çıkmış ya da önlemiştir.⁵⁵³ Ayrıca eğitimle ilgili ıslahatlara karşıtlık yalnızca tutuculuktan değil Tanzimat dönemindeki yenilikleri ulemanın benimsememesinden de kaynaklanmıştır. Tanzimat bürokratlarının eski geleneklere bağlı olmaları ve eğitimi ulemanın tekelinde görmekten kurtulamamaların da bu yetki karmaşasının ortaya çıkmasında rolü vardır. Nitekim eğitimle ilgili yenilikler yapılırken mali kaynakların nereden bulunacağına ilişkin görüş geliştirilememiştir. Eğitim kurumlarını yeni anlayışla organize etmeyi amaçlayan Reşid Paşa'ya karşıtlık birçok yerde dile getirilmiştir.⁵⁵⁴ Tanzimat dönemi bürokratlarının hem rejimi dolayısıyla da eğitim kurumlarını taşra ve İstanbul'da merkezi otoriteye bağlama çabaları bu nedenle meşruluk sorunu yaşamıştır.

⁵⁵² Bazı tarihçiler “nazır” unvanının bakan yetki ve sorumluluğuna sahip olmadığını bu nedenle “eğitim bakanı” olarak algılamayacağını belirtmişlerdir. (Bkz. Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi*, s. 18, Mahmud Cevad, *Maarifi Umumiye Nezaret-i ...* s. 23-25). Bazı yazarlar ise nezaretin “eğitim bakanlığı”na giden yolda ilk adım olarak nitelerler (Bkz. Kodaman Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, Ankara 1988, s. 7.) Nazır sözcüğü Arapça olup il anlamı “Bakan, gözetken”dir. Osmanlıca'da birden fazla anlamı ifade eder biçimde kullanılmaktadır. En yaygın anlamlarından biri “Bir idarenin veya dairenin umur ve işlerine bakan en büyük memur” ya da vakfın işlerini, dinin emirlerine uygun olarak idâre etmek üzere vâkıf (vakıf yapan) veya hâkim tarafından tâyin edilen mütevellînin vakıf işlerindeki tasarruflarını murâkabe (kontrol) etmesi ve gerektiğinde ona re'yleri (görüşleri) ile yardımcı olması için görevlendirilmiş kişi olarak tanımlanmaktadır. Bir başka Kabine azalarından herbiri. Nâzır. Vekil. Bakan. Burada henüz “vükela” heyeti içinde görülmediği için bakan anlamında kullanılmamış olabilir. Ancak II. Meşrutiyet döneme gelinceye kadar nazır unvanı “bir maka önem atfetmek için” müdür yerine kullanılmış ve devlet adına varidat toplayan masraf yapan memurlara veilen bir unvandır (Bkz. Abdurrahman Vefik, *Tekalif-i Kavaid-i Osmanî* İstanbul 1912, c. I. s. 162-176,

⁵⁵³ Akt. Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*, s. 59.

⁵⁵⁴ Bkz. Reşat Kaynar, *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat*, 2. Bsk., Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1985

4.1.3. Meclis-i Maârif-i Muvakkat

Tanzimat bürokratları eğitimle ilgili konuları meclislerin yetki alanına eklemişlerdir. Meclis-i Umur-ı Nafia, Dar-ı Şuray-ı Bâb-ı Âli ve Divan-ı Ahkâm-ı Adliye eğitimle ilgili konularda kararlar almaya başlamıştır. Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye altında oluşturulan maarif meclisleri eğitimle ilgili konularda metinler hazırlamanın yanı sıra uygulamaları da biçimlendirmiştir. Daha sonra oluşturulacak olan Şura-ı Devlet ve Tanzimat meclisleri taşradan merkeze doğru katılımı ile eğitim konularında önemli kararlar almışlardır. Eğitim yönetimiyle ilgili diğer önemli bir meclis olan Meclis-i Vükela (daha sonra Heyet-i Vükela) yürütme gücünü belli ölçülerde elinde tutarak eğitimle ilgili düzenlemeleri gerçekleştirmiştir. Modern anlamda hükümete karşılık gelmesi de Maarif nazırları ve Şeyhülislamın da içinde yer aldığı bu heyet eğitimle ilgili kararlar almış ve padişaha sunmuştur. Ancak, bir yanda meşihat diğer yandan nezaretinin kararlar aldığı için eğitim yönetimindeki ikilik önlenememiştir. Görüldüğü üzere Tanzimat bürokratları gerek Meclis-i Nafia, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye ve Dar-ı Şura-yı Bâb-ı Âli gibi meclisler ile Evkaf Nezaretine bağlı Mekatib-i Rüşdiye Nezareti gibi kurumları hem oluşturarak hem de buralarda görev alarak eğitim yönetimi konusunda önemli adımlar atmışlardır. Mekatib-i Rüşdiye Nezareti her ne kadar bir müdürlük düzeyinde olsa da eğitimle ilgili konuları planlama-yürütme ve memuriyetlere atanmak isteyenlere yazılı belge verme gibi yetkileriyle eğitim yönetimi açısından önemli bir yetkiye sahip olduğu söylenebilir.⁵⁵⁵ Böylece tek bir otorite (şeyhülislam ya da padişah) elinde olan eğitimle ilgili karar alma yetkisi belli ölçüde Tanzimat bürokrasisinin eline geçmiştir.⁵⁵⁶

Eğitim kurumlarının sevk ve organizasyonuna yönelik bir başka önemli çaba da Meclis-i Muvakkat-ı Maarif'in kurulmasıdır. Sultan Abdülmecid 1845'te ülke gezisi sırasında uygulamaya konan reformların başarısız olduğunu görmüş ve bu durumun düzeltilmesini istemiştir. Sultan Abdülmecid'in ülkede eğitime önem verilmesi gerektiğine vurgu yapan 13 Ocak 1845 tarihli Hatt-ı Hümayun'un okunmasından sonra eğitimle ilgili geçici bir komisyon, Meclis-i Maarif-i Muvakkat oluşturulmuştur. Bu hattı hümayunun yayımlanmasında Mustafa Reşid Paşa'nın üçüncü kez Hariciye Nazırı olup padişah üzerinde etkisini hissettirmesinin rolü olduğu ve Sultan Abdülmecid'in Mustafa Reşid Paşa'nın önerileri ve desteğiyle Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye-yı Ahkâm-ı Adliye'ye hitap eden ancak toplumda eğitimle ilgili önlemler alınmasını emrettiği ileri sürülmektedir.⁵⁵⁷ "Padişah Fermanda Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'yı ziyaretinde *"dinen ve dünyeviye her kесе lazım olduğu üzere izale-i cehl-i tebaa ile tahsil-i ulum-u diniye ve iktisab-ı maarif, nafia kaziye-i mühimmiyesinin mevkuf bulunduğu vesailin icray-ı iktizasına bakılması..."*"nı

⁵⁵⁵ Süleyman Şevket, " Maarif Teşkilatımıza Dair Notlar" *Muallimler Mecmuası*, İstanbul, 31 Teşrin-i Evvel, 1923, s. 312

⁵⁵⁶ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı* s.121

⁵⁵⁷ Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir* s. 10.

önermiştir. Ferman ile Tanzimat reformlarını topluma benimsetmek için eğitim kurumlarının oluşturulması gerektiğinin farkına varılmıştır. Ferman üstü örtük biçimde Osmanlı Devleti'ndeki tüm eğitim kurumlarını içerecek belli hükümlere yer vermiştir. En önemli vurgularından birisi de İstanbul dışında eğitim kurumlarının yaygınlaşmasının istenmesidir. Fermanda “dinen ve dünyeviye” kavramlarına yer verilmesi ifadesiyle aslında laik eğitim anlayışı tekrar edilmiştir. Fermanda ayrıca taşrada da eğitimin düzenlenmesi konusu yer almıştır. Görüldüğü üzere âdem-i merkeziyetten merkezi yönetime geçiş konusu eğitimin yönetiminde de üstü örtük biçimde işlenmiştir. Meclis-i Maarif-i Muvakkat'ın oluşturulmasında Tanzimat Fermanında Osmanlı tebaasına eşit davranılacağı vb. uygulamalara yer verilmesinin belli düzeyde etkisi olmuştur. Meclis-i Muvakkat açılmadan önce konunun padişah tarafından dile getirildiği bilinmektedir. Tanzimat dönemi eğitiminin temel özelliği olan eski (dini) ve yeni (laik) eğitim anlayışı burada da vurgulanmıştır.

Tanzimat Fermanında geçen tebaanın eşit biçimde eğitilmesi için gerekli önlemlerin neler olduğu konusunu Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye gündemine almış ve tartışmıştır. Meclis Osmanlı toplumunda yaşayan herkesin dini vazifeleri ve diğer işlerini yapmalarının insanlığın gereği olduğu belirtmişlerdir. Ferman o zamana kadar daha çok adli ve mali konular ile yönetsel konularda etkinlik gösteren Bâb-ı Âli 'nin dikkatini eğitime yönlendirmiştir. Eğitimle ilgili konuları görüşmeye başlamışlar ve eğitim sisteminin düzeltilmesi için yeni önlemler alınması gerektiğini kabul etmişlerdir. Tanzimat dönemi yüksek bürokratlarından ve ilmiyeden gelen sekiz üyeli "Geçici Meclis" in (Meclis-i Muvakkat) oluşturulması önerilmiştir. Meclis-i Muvakkat'ın oluşturulmasına ilişkin mazbatada: “kişilerin faydalı işleri, fenleri öğrenmeleri mümkün olduğu kadar, malumat, adap ve fezail sahibi olmaları gerektiği eklenmiştir. Bu nedenle İstanbul ve İmparatorluk dâhilinde icap eden ve mevcut bulunan mekteplerin tanzimiyle, düşünülen faydaları husule getirecek surette sağlam ve daimî nizam tahtına idhal olunmasına ve ilk önce mahalle mektepleri ele alınacağından ona göre bir nizam kaleme alınması için ilmiye, seyfiye ve kalemiye erbabından mürekkep olmak üzere bir Meclis-i Muvakkat tertip kılınmıştır”⁵⁵⁸ ifadesine yer verilmiştir. Daha sonra Meclis-i Muvakkat'ın üyeleri atanmıştır.⁵⁵⁹ Meclis-i Muvakkat 4-5 Mart

⁵⁵⁸ BOA.İ.MSM 3/46. 1 Mart 1845, (H.21Safer 1261) Tertib-i tebaa zımında mahallat mektepleri hakkında ittihaz olunacak usulün müzakeresi için... denilerek mahalle mekteplerinin düzeylerinin yükseltilmesi istenmiştir. Ayrıca Bkz. BOA., İ. MSM. 7/115, 29 Ağustos, 1846. (H.07 Ramazan 1262) Taşralarda genel olarak halkın yararı için kullanılacak bina vb. düzenlenmesi istenmektedir.

⁵⁵⁹ Meclis-i Muvakkat toplam sekiz üyeden oluşmuştur. Üyelerin dördü ilmiye sınıfından (Abdülkadir Efendi, Arif Hikmet Bey, Sahhaflar Şeyhizade Esad Efendi, Meşrebzade Arif Mehmed Efendi), üçü bürokrasiden (Said Muhibb Efendi, Keçecizade Fuad Efendi (Paşa) , Recai Mehmed Efendi) ve biri seyfiyeden (Mühendis Emin Mehmed Paşa) gelmektedir. Dikkat edilirse üyelerin yarısı ilmiye sınıfından gelmez. Bu noktada Tanzimat bürokratlarının henüz ilmiyenin etkisinden kurtulamadıkları ve ulemanın bu mecliste de baskın olduğu görülebilir. Ancak alınan kararların dini eğitimden çok reformist nitelikte olması oldukça önemlidir. Bkz. M. Cevad, *Maarifi Umumiye Nezaret-i ...* s. 27-30. Ayrıca Bkz. Olivier Bouquet, "Sultanın Paşaları (1839-1909)." İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yay (2008). Bouquet, Olivier. "Sultanın Paşaları (1839-1909)." İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yay (2008).

1845 tarihinde göreve başlamıştır.⁵⁶⁰ Meclisde, batı dillerini bilen ve batılı kültüre aşina olan Melekzade Paşa Abdülkadir Bey başkan olarak, Mekteb-i Harbiye müdürü Ferik Emin Paşa, aynı şekilde daha sonraki yıllarda Tanzimat dönemindeki gelişmelere önemli katkılarda bulunacak Keçecizade Fuat Paşa gibi aydınlar da üye olarak görev yapmıştır. Meclis-i Muvakkat üyeleri gibi daha sonra oluşturacak olan Encümen-i Daniş'in üyelerinin çoğunluğunu da Tanzimat bürokratları oluşturmuştur. Bu dönemdeki nizamnameleri hazırlayan üyelerin çoğunluğu Tanzimat döneminde medrese dışındaki okullardan yetişmiş olan bürokratlardır. Bu açıdan Tanzimat bürokrasisinin eğitimin yönetsel ve hukuksal boyutlarında önemli konularda belirleyici oldukları açıktır Meclis-i Maârif-i Muvakkat” okulların açılışını belli ilkelere bağlamak ve gerekli önlemleri almak ve yeni yönetmelik/talimatları oluşturma görevini yüklenmiştir.⁵⁶¹ Aslında bu meclis Tanzimat bürokratlarının doğrudan görev alarak eğitimi yönlendirmelerine yardım etmiştir. Geçici Maarif Meclisi'nin almış olduğu kararlar Tanzimat dönemi eğitiminin biçimlenmesine de yol açmıştır.⁵⁶²

Geçici Maarif Meclisi Ekim-Kasım 1845 arasında farklı zamanlarda toplanıp eğitimle ilgili farklı layihalar hazırlamış ve Bâb-ı Âli 'ye sunmuştur. Layihalardan ilkinde sıbyan (mahalle) mekteplerinin durumunun düzeltilmesi ve ıslah edilmesi üzerinde durulmuştur. Bir başka layihada da dini sınırlar içinde pozitif bilimlerin yani fen ve diğer alanların öğretilmesini sağlayacak rüşdiyelerin kurulması önerilmiştir.⁵⁶³ Bunun dışında en önemli önerilerden birisi de her türlü fen ve bilimi öğretecek Darülfünun kurulmasıdır. Diğer öneriler kolayca yerine getirilirken Darülfünun ancak üç başarısız girişimden sonra (1863- 1865 ve 1870-1872) 1900'de açılabilmiştir. Geçici Meclis-i Maarif'in önerileri arasında bulunan darülfünun kurulmasındaki temel amaç yönetim ve bürokraside yeterliğe sahip bilgili memur yetiştirmek olarak belirlenmiştir.⁵⁶⁴ Meclis-i Muvakkat hazırlamış olduğu layihalarda eğitimle ilgili yenilik ve reformları planlayıp yürütecek, gerekli talimat ve öğretim programlarını oluşturacak sürekli bir merkezi otoritenin oluşturulmasını da tavsiye etmiştir. Bu öneriler karşılık bulmuş ve Haziran 1846'da Meclis-i Maarif-i Umumiyye⁵⁶⁵ adıyla, eğitimle ilgili konularda söz sahibi olacak merkezi ve sürekli bir meclis oluşturulmasına karar verilmiştir. Böylece Tanzimat bürokratları eğitim bürokrasisini de denetim altına almaya başlamıştır.

⁵⁶⁰ Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, s.229, Ayrıca Bkz. Koçer, *Türkiye’de Modern Eğitimin...*, s. 52

⁵⁶¹ BOA.A., MKT.UM. 502/43, 28 Ağustos 1861 (H.24-03-1278) Meclis-i Muvakkat mazbatasında belirtilen hususlardan "Mekteb-i Rüşdiye" keyfiyetinin Maarif-i Umumiye Nezareti ile görüşülerek sorunların çözüleceği belirtilmiştir. Ayrıca Bkz. Cevdet Paşa *Tezahir*, s. 10

⁵⁶²BOA.İ.MSM. 25/653 19 Şubat (H.11 Safer 1261) İzale-i cehl-i tebaa zımında iktiza eden mekteplerin nizamnamesi kaleme alınmak için bir meclis-i muvakkatin teşkil olunması Meclis-i Vala tarafından önerilmiştir.

⁵⁶³ “usul-i diniyye dairesinde umum nas için taallümü zaruri olan ulum ve fûnuna mekseb olacak bir tarzda ve ihtiyacat-ı zamaniyyeye muvafık suretde tanzim ve ıslah”

⁵⁶⁴ BOA., İ.MSM. 25/654, 18 Haziran 1845, (H.16 Cemaziyelahir,1261)

⁵⁶⁵ Bazı yazalar Meclis-i Maarif-i Umumi ile Daimî Meclis'in farklı olduğunu belirtmişlerdir. Meclis-i Maarif-i Umumiye ile Daimî Meclis'in ayrı meclisler olduğu arşiv belgelerinde çok açık verilmemiştir. Karşılaştırmalar için ilgili arşiv belgeleri ve Ayrıca Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform* ve Erdoğan s. 26-50 arası. Ancak Takvim-i Vekayi No 303 ve 306'daki konuyla ilgili yazılara bakıldığında orada da Meclis-i Umumi sözcüğünü kullanıldığı görülür. Cevdet Paşa tezahirde aynı olguyu Meclis-i Maarif-i Umumiye diye vurgular.

4.1.4. Daimî Maarif-i Meclis-i Umumiye

Meclis-i Muvakkat eğitimle ilgili konularda raporlar hazırlamış ve onay için Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'ya sunmuştur. Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nın kabul ettiği ilk raporda eğitim sisteminin yönetsel ve organizasyonu ele alınmıştır. Raporda yer alan önerilerden öğretim sisteminin sıbyan, rüşdi ve darülfünun olarak kademelendirilmesiydi. Bir başka öneri de okulların yönetimi için merkezden karar verecek olan ve sürekli görev yapacak bir "Meclis-i Maarif" kurulmasıdır. Meclis-i Muvakkat'ın 1846'da verdiği bir raporda "Daimî Meclis-i Maarif-i Umumiye"⁵⁶⁶ adıyla sürekli bir meclis kurulması önerilmiş ve oluşturulmuştur. Meclis aslında yapılacak yeniliklerin ya da değişimlerden sorumlu olacak sürekli ve kalıcı bir eğitim yönetimi anlayışını önermiştir. Bu öneriler Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye tarafından da benimsenmiş ve yazılı bir mazbata ile padişahın onayına sunulmuştur. 1846 tarihinde "okulların yönetiminden sorumlu olmak ve düzenlemeleri gerçekleştirmek üzere "Daimî Meclis-i Maarif" oluşturulmuştur. Daha önce farklı kademelere ayrılan eğitim kurumlarının oluşturulması en önemlisi de eğitimi sistemini yönetmek gibi görevler bu meclise verilmiştir. Mekatib nizamatinin icrası ve Daimî Meclis-i Maarif-i "nin teşkili" konusunda sözü edilen gelişmeyi Cevdet Paşa şöyle anlatır: "...daha önce kamusal eğitimin halka sunulması ve yaygınlaştırılmasını görüşmek üzere Meclis-i Maarif-i Muvakkat kurulmuştu. Bu meclis eğitim-ğretimi, sıbyan, rüşdiye ve darülfünun olmak üzere üç dereceye ayırmış ve öğretimin nasıl yapılacağına ilişkin ayrıntılı layihalar hazırlamış ve görevini tamamlamıştır. Daha sonra layihalarda istenenleri yerine getirmek üzere Mekatib-i Umumiye Nezareti ile bir Meclis-i Maarif-i Daimî oluşturuldu. Daime meclis ülkede eğitim-öğretimle ilgili konularda söz sahibi oldu. Şeyhülislam Arif Hikmet Beyefendi de eğitimin gelişmesine destek vermiştir..." Tanzimat döneminin farklı bürokratik görevlerinde bulunan dokuz kişiden oluşan⁵⁶⁷ meclisin başına tanınmış matematikçilerden Ferik Emin başa getirilmiştir.⁵⁶⁸ Mekatib-i Umumiye Nazırı ise Esad Efendi olmuştur.⁵⁶⁹ Asıl önemli olan bu çalışma yerinin Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı

⁵⁶⁶ Bkz. Cevdet, *Tezâkir*, s.37 "Akdemce maarif-i umumiyenin intişarı esbabını mütalaa etmek üzere bir Meclis-i Maarif-i Muvakkat teşkil olun(up)...bu meclis-i muvakkatte terbiye-i umumiye üç derece üzerine tertip olundu ki mekatib-i sıbyan ve mekatib-i rüşdiyye ve darülfünun dereceleridir. Bu üç derece için meclis-i mezkûr üç layihai mufasssala kaleme aldı ve meclisin memuriyeti tamam oldu ve bu layihaların Ahkâmını fiile getirmek üzere bervech-i bala Mekatib-i Umumiye Nezareti ile bir Meclis-i Maarif-i Daimî teşkil edildi. Bu meclis-i daimî aled-devam maarif-i umumiyenin tervici esbabını mütalaa ile meşgul olurdu... Arif Hikmet Beyefendi Şeyhülislam olup, o dahi maarifin terakkisine himmet eylerdi."

⁵⁶⁷ Meclis-i Maarif üyeleri Tanzimat döneminde önemli yeniliklere imza atmıştır. Sadık Rifat Paşa (eşbaşkan) , Reşid Paşa (eşbaşkan) , Said Muhibb Efendi, Hariciye Müsteşarı Ali Efendi (Paşa) , Hekimbaşı İzmirli İsmail Paşa ve Divan-ı Hümayun Tercümanı Fuad Efendi (Paşa) 'den, ordu mensubu olarak Emin Mehmed Paşa ve Mütercim Rüşdi Paşa görev ve ulema olarak Sahhaflar Şeyhizade Esad Efendi'de üyeler içinde yer almıştır. Meclis kâtibi bürokrasiden Recai Mehmed Efendi. Bkz. M. Cevad, *Maarifi Umumiye Nezaret-i ...* s. 30-32.

⁵⁶⁸ BOA., A.DVN.MHM.3/63, 30 Ocak 1847 (H.20 Safer1263) Dar-ı Şura-yı Askeri ve Meclis-i Maarif-i Umumiye üyesi Ferik Mehmed Paşa'nın atanmasına ilişkin kayıt.

⁵⁶⁹ BOA., İ.DH. 129/6634, 8 Kasım 1846, (H.19 Zilkade,1262) Nakib Esad Efendi'nin tayin Mekatib Nezareti'ne edildiğine ilişkin irade bu tarihi göstermektedir. Daha sonraki bir belgede yardımcılığına Kemal Efendi'nin

Adliye dairesinde meclis başkanı Rifat Paşa ile Hariciye Nazırı Reşid Paşa'nın gözetimi altında çalışmalarını sürdürmesidir. Öyle anlaşıyor ki Reşid Paşa ile Rifat Paşa Maarif-i Meclis-i Umumiye başkanlık yapmıştır. Meclisin kurulmasında Reşid Paşa'nın belirleyiciliği olduğu açıktır. Reşid Paşa meclisin açılışına öncülük etmiş açılışında bir de takdim yazısı sunmuştur.

Açılış nutkunda Reşid Paşa: “Bir milletin hiçbir zaman cehalet ve bilgisiz bırakılarak ilerleme ve gelişme gösteremeyeceğini bu nedenle halkın eğitime özel önem verilmesi gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca eğitimle ilgili konuların Tanzimat ile yapılmak istenen düzenlemelerin bir parçası olduğunu, ileri devletler seviyesine çıkmak için eğitime önem verilmesini istemiştir. Bunun yanısıra kurulmasına karar verilen Darülfünun'un yapımına devam edilmesi ve halkın hizmetini sunulması gerektiğini dile getirmiştir...”⁵⁷⁰

Cevdet Paşa'nın Tezakir'de yazdıkları bunu açıklar niteliktedir: “Meclise yardımcı olarak görevlendirilmem Maarif-i Umumiye Reisi Abdülhak Efendi⁵⁷¹ tarafından uygun görülmüştü ancak o tarihte Maarif-i Umumiye Nezareti henüz oluşturulmadığından Meclis-i Vâlâ reisi ile Hariciye nazırları Maarif-i Umumiye'e başkanlık yapıyorlardı...”⁵⁷² Bu durum Daimî Maarif-i Meclis'in ulemanın etkisinden bağımsız olarak çalışmasını kolaylaştırmıştır.⁵⁷³ Tanzimat bürokratları bu düzenleme ile eğitimin yönetsel boyutunu meclisler⁵⁷⁴ aracılığı ile denetim altına almışlar ve eğitim faaliyetlerinin sevk ve organizasyonundan Bâb-ı Âlî başka bir ifadeyle merkezi otorite sorumlu olmuştur. Nitekim Esad Efendi ölünce Bâb-ı Âlî doğrudan Abdülhak Efendi'yi meclis başkanlığına atamıştır. Meclis öğretimle ilgili layihalar hazırlamış ve öğretim kademeleri konusunda düzenlemeler yapmıştır. Böylece Tanzimat bürokratları eğitim kurumlarını yeniden düzenleme ya da yönlendirme şansını elde etmişlerdir. Eğitim yönetimi şeyhülislamlığın denetiminden çıkarılmış sivil bürokrasinin denetimine verilmiş ve Bâb-ı Âlî'nin kontrolü altına alınmıştır. Mekatib-i Umumiye Nezareti müdürlük olarak düzenlenmiş bir anlamda tenzil-i rütbe olmuştur. Konu Bâb-ı Âlî'ye sunulurken hariciye nazırı, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye reisi ve sadaret müsteşarının onayı alınmıştır. Bu durum eğitim yönetiminin kurumsal açıdan değişmeye başladığını göstermektedir. Böylece yalnızca öğretim kurumlarının organize edilmesi değil aynı zamanda yöneticilerin atanması, öğretim programlarının düzenlenmesinin de Tanzimat bürokrasisinin eline

atanmış olduğu ve Takvim-i Vekayi'nin de sorumluluklarına verildiği görülmüştür. Bkz. BOA., İ. DH, 134/ 6903, 31 Aralık 1846, (H.12 Muharrem 1263)

⁵⁷⁰ Mehmed Selahaddin, *Bir Türk Diplomatının Evrak-ı Siyasiyesi*, İstanbul, 1306. S. 266-267

⁵⁷¹ BOA.131/ 6765 İ. DH H. 15 Aralık 1846, (H. 26 Zilhicce 1262). Abdülhak Efendi Meclis-i Maarif'e 3000 kuruş maaşla atanmıştır.

⁵⁷² Cevdet Paşa *Tezakir*, .s.40 “mu'âvinlik unvâniyle me'mûriyetim Meclis-i ma'ârif-i um üm iyye reisi Abdülhak Efendi tarafından dahi münâsib görülmüş ise de ol vakit henüz Ma'ârif-i umûmiyye nezâreti teşkil olunmamış olduğundan Meclis-i vâlâ reisi ile Hâriciye nâzırlarının Ma'ârif-i umûmiyye hey'etine nezâret-i âliyeleri olup...”

⁵⁷³ BOA., İ.DH. 164/8569, 12 Ocak 1848, (H.05 Safer,1264) Esad Efendi yaşamını yitirince Meclis-i Maarif-i Umumiye Riyasetine Abdülhak Efendi ve Vakanüvisliğe Recai Efendi atanmıştır.

⁵⁷⁴ Bkz. Meclisin kurulmasına dair Reşid paşanın sunuş yazası için bkz. Mehmed Selahaddin, *Bir Türk Diplomatının Evrak-ı Siyasiyesi*, İstanbul 1306, s. 266-267.

geçtiği gözlenmektedir. Meclis-i Maarfi Umumiye oluşturulduktan sonra eğitim-öğretim ile ilgili layiha hazırlayarak öğretim kademelerine göre okulların amaçlarını belirlemiştir. Meclis ayrıca eğitimle ilgili ıslahatları hazırlama ve uygulama konusunda da faaliyetler göstermiş, yerel okullara yöneticiler, müdür yardımcıları ve denetçiler atamıştır.⁵⁷⁵ Tanzimat bürokratları eğitim reformlarını yapabilmek için eğitim sistemini iyi yönetmek gerektiğinin farkına varmışlardır ancak yönetim ve icra arasındaki farkı görememişlerdir. Yukarıda anlatılanlara dikkat edildiğinde karar alma organı olması gereken meclis yönetsel açıdan daha yetkili olmuş asıl işi yönetim olan nezaret ise icracı konuma gelmiştir. Bu uygulama ile eğitimde yetki ve sorumluluk dağılımı yapılmıştır ancak Meclis hiyerarşik açıdan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin altında diğer meclislerin üzerinde yer almıştır. Cevdet Paşa Maarif Meclisinin planladığı değişikliklerin istenen yönde ilerlemediğini, sıbyan mekteplerine dokunulmadan rüşdiyelerin kurulduğunu deyim yerindeyse “binanın orta katından inşaata” başlamak olduğunu belirtmiştir. Bunun nedeni sıbyan mekteplerine ulemanın hâkim olmasıdır. Meclis-i Maarif-i Umumiye karar ve icra yetkilerine sahip olması açısından Mekatib-i Rüşdiye'den daha önemli bir kurum olmuş ve eğitimle ilgili faaliyetlerden doğrudan sorumlu ve merkezi otoriteye (Bâb-ı Âli) ye bağlı ilk meclis olma özelliği ile Eğitim bakanlığının temelini oluşturmuştur. Meclis-i Maarif-i Umumiye, Evkaf Nezaretine bağlı olan Mekatib-i Rüşdiye Nezareti'nden farklı olarak ulemanın etkisinden oldukça bağımsız çalışmıştır. Maarif Meclisinin oluşturulmasıyla başlayan ve Maarif Nezareti'ne kadar geçen bu süre içinde eğitim yönetimi açısından sistemin Tanzimat bürokratlarının tam kontrolü altında olduğu söylenemez. Maarif Nezareti'nin oluşturulması bile eğitim yönetimindeki dağınıklık sorununu çözememiştir. Askeri okullar, meslek okulları ve diğer okulların farklı nezaretlere bağlı olarak açılması buna örnektir. Bununla birlikte meclisler ve daha sonra oluşturulan nezaretler eğitim sistemini tek yönetim çatısı altında toplayarak ve denetleyerek devlet otoritesini egemen kılma açısından oldukça önemli adım olmuştur. Ancak eğitim sisteminin yönetimi, sevk ve organizasyonunun dağınıklık önlenememiştir. Nitekim ulemanın etkisini azaltmak ve okulların yönetimini merkezi otoriteye bağlamak için Mekatib-i Umumiye Nezareti oluşturulması önerilmiştir. Cevdet Paşa Tezakir'de Daimî Meclis'in bir üst düzeyde meclisi gibi görev yapan aynı adla başka bir “Meclis-i Maarif-i Umumi” den söz etmektedir. Eğitim ve öğretim konusunda kararlar verilmek üzere Bâb-ı Âlî'de Meclis- Valay-ı Adliye reisi ile Harice Nazırının başkanlığında *Meclis-i ma'ârif-i umûmî oluşturulmuştur...*”

Yazdıklarından anlaşıldığına göre Daimî Maarif Meclisi ile Meclis-i Maarif-i Umumi” birlikte varlığını sürdürmüştür. Eğitimle ilgili alınacak kararları denetlemek ya da gözden geçirmek için Hariciye Nazırı ve Serasker vb. bürokratların geniş katılımıyla Bâb-ı Âlî'den bir bürokratin evinde toplanarak karar alan bir meclis oluşturulmuştur. Cevdet Paşa kâtipliğini yapmış olduğu bu mecliste

⁵⁷⁵ Takvim-i Vekayi Def'a 316, 9 Ocak 1847 (21 Muharrem 1263)

Daimî Maarif Meclisi'nde alınan kararları bizzat kendisinin temize çektiğini ve bu kararların Meclis-i Maarif-i Umumi" de tekrar tartılışarak son hali verilerek uygulanmak üzere Daimî Meclis-i Maarif'e gönderildiğini yazmıştır. Nitekim bu mecliste Encümen-i Daniş'in oluşturulması ile ilgili konu da ilk kez dile getirilmiştir.⁵⁷⁶ Tanzimat Fermanı doğrudan eğitimle ilgili yenilik ve reformlar getirmemiştir ancak yönetsel, yasal ve mali düzenlemelerin öngörülmesi eğitimin de değişmesini zorunlu kılmıştır. Tanzimat Fermanı ile merkezi otoritenin güçlendirilmesi daha sonra çıkarılan nizamnameler ile ilmiye ve tarikatlar denetim altına alınmak istenmiştir. Aynı zamanda teokrasiye bağlı olan eğitim anlayışı sınırlandırılmaya çalışılmıştır. Fransız tarzı eğitim kurumlarının oluşturulması ve eğitimin merkezi otoritenin sorumluluğuna alabilmek için "Maarif-i Umumiye Nezareti" kurulmuştur. Avrupa'daki eğitimsel, bilimsel ve teknolojik gelişmelerin yakından izlenmesi ve Osmanlı Devleti'ne aktarabilmek için "Encümen-i Daniş" oluşturulmuştur. Batılı eğitimin altında yatan felsefe ve anlayışın Osmanlı toplumuna aktarılma çabaları hız kazanmış, daha fazla öğrenci ve bürokrat yurt dışına gönderilmiştir. Bütün bu gelişmeler Mekatib-i Umumiye Nezaret'i kurulmasına zemin hazırlanmıştır.

4.1.5. Mekâtib-i Umûmiye Nezareti

Mustafa Reşid Paşa meclisler ve nezaretler kuruluşuna öncülük ederek eğitime hâkim olan medrese zihniyetinin değişmesi için çaba göstermiştir. Gerek hariciye nazırlığı gerek farklı dönemlerde Sadrazamlık görevlerinde eğitim kurumlarını da bir merkezden yönetme ve merkezileştirmeye ilişkin önemli kararlar almıştır. Reşid Paşa kısa süren bu ilk sadrazamlık döneminde (28 Eylül 1846-28 Nisan 1848) Karma Ticaret Mahkemlerini oluşturulması, işkencenin yasaklanması, Hazine-i Evrak binasının yapımı, ilk ve ortaöğretimle ilgili düzenlemeler ile eğitim yönetimi konusunda doğrudan Babı-Ali'ye bağlı olarak çalışacak olan Mekatib-i Umumiyye Nezareti'nin kurulmasına öncülük etmiştir.⁵⁷⁷ Mahmud Celaleddin Paşa bu konuda şunları yazmıştır: "Reşid Paşa düşüncelerini gerçekleştirmek için toplumdaki muhalif düşüncelere ve itirazlara karşı koyarak Tanzimat'da yapılan ıslahatlarına devam etti, eyaletlerin yönetim biçimini değiştirdi, devlet yönetimini yeniden organize ederek yeni kurumların gelişmesini sağlayacak okulları oluşturdu, böylece Osmanlı, Avrupa devletlerinin ulaştığı medeniyet seviyesine çikarma konusunda önemli adım attı..."⁵⁷⁸

⁵⁷⁶ Bkz. Cevdet, *Tezâkir* s. 46

⁵⁷⁷ Bu dairenin kurulması İüzumu ve görevleri hakkında sadrazam Mustafa Reşid Paşa tarafından padişaha sunulan arz tezkeresinde başa geçirilecek memur için Maarif-i Umumiyye Nazırı tabiri kullanılmıştır. Bkz. Mehmed Selahaddin, a.g.e, s. 267.

⁵⁷⁸ Bkz. Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, II. Fasil, s. 15,

Daimî Meclis-i Maarif aracılığıyla yeni oluşturulan ve daha sonra açılacak olan okulların yönetim ve denetimini ulemanın tekilinden çıkarmıştır. Ayrıca medrese dışında açılmış olan askeri okullar da farklı bir nezaretin sorumluluğuna verilmiştir. Meclis-i Maarif-i Umumiye (daha sonra Mekatib-i Umumiye Nezareti) daha önce oluşturulan Mekatib-i Rüşdiye nezaretinden farklı olarak daha geniş yetki alanına sahip olmuş ükenin eğitimle ilgili sorunlarını ve konularını görüşüp karar alma gibi ayrıcalıklar elde etmiştir. Daha sonra eğitimle ilgili alınan kararları uygulamaya koymak için icracı niteliği olan bir kurum oluşturulmasına karar verilmiştir. Nitekim bu öneri uygun görülmüş (19 Zilkade 1262/8 Kasım 1846) alınan kararın kolayca uygulamaya konulması için Vak'anüvis Esad efendinin nezaretinde Mekatib-i Umumiye Nezareti oluşturulmuş ve muvafığına de Kemal Efendi tayin edilmiştir.⁵⁷⁹ Takvim-i Vekayi'de Mekatib-i Umumiye Nezaretinin kuruluş gerekçesi şöyle açıklanmıştır: " Meclis-i Maarif halkın eğitimi için gerekli olan önlemleri almak, karara bağlamak ve uygulamak yetkisine sahipse de uygulamaların daha iyi yürümesi ve kişilerin kolaylaştırılması için Meclis-i Maarif üyesinden bir kişinin memuriyetiyle yapılacak düzenlemeleri uygulamaya koymak için nazır olarak görevlendirilmesi..." uygun olacaktır. Nezaretin bir anlamda alınan kararları uygulayıcılık veya icracılık özelliği resmileşmiştir.⁵⁸⁰

Nezaretin kuruluş nedeni aslında yeni açılan eğitim kurumlarını medresenin etkisinden kurtarma, sıbyan mektebi ve rüşdiyeleri sayıca çoğaltılma olmakla birlikte, yeni eğitim kurumlarının oluşturulması, yönetmelik ve donanım gibi ihtiyaçlarını karşılamak ve gerekli değişiklikleri zamanında yapmak gibi konularda görev tanımı içinde sayılmıştır. Tarih-i Lütfi de Mekatib-i Umumiye Nezaretinin açılışına ilişkin gerekçelerde bu konu şöyle açıklanmıştır " ... Tanzim-i Mekatib-i Umumiye için en evvel icraya konulması ehem ve elzem olan Mekatib-i Sıbyanniye ve Rüşdiye'in bir müddeten beri müteaddit meclislerde kaleme alınan layihalar medlulâtı ile mevad-ı müteferrikasının icrasına nezaret etmek üzere Mekatib-i Umumiye namıyla ber memuriyet... icad ve teşkil olundu..." Aslında Meclis-i Maarifin belirttiği konular aynen tekrar edilmiştir. Benzer biçimde ilgili layihada "Meclis-i Maarif-i Umumiye, maarifin bissuhule esbab-ı tahsiliyesini hem müzakere ve icraya hem de nezaretine memur ise de işbu icraat maddesinde suhulet-i kâmile hâsıl olmak ve yapılacak şeylerde vaz olunacak kâffe-i nizamatta vasıta-i fiiliye-i nezarete bulunmak üzere meclis-i mezkûr arasından bir zatın memuriyeti..." denilerek nezaretin görev tanımı yapılmıştır. Meclis-i Maarif-i Umumiye'nin oluşturulduğu dönemde Sıbyan ve Rüşdiyeler olduğu için meclis yalnızca bu kurumlardan sorumlu olmuştur. Askeri okullar dışında sıbyan mektepleri, rüşdiyeler nezaretinin yönetimi altına alınmıştır. Nezaretin iki şubeye ayrılmasının nedeni de budur.

⁵⁷⁹ BOA.İ.DH.129/6634 8 Kasım 1846, (H.19 Zilkade 1262) Darülfünun ve diğer mektepler için hazineinden bin kese akçe verilmesi irade yazılmıştır. Yeniden oluşturulan maarif teşkilatı görevleri ile nazır olarak atanan Esad Efendi'nin unvanı ve yardımcısı Kemal Efendi ile diğer görevlilerin maaşları belirlenmiştir. Bkz. BOA., İ. DH.135/6923 20 Aralık 1846. (H.01 Muharrem 1262) (BOA arşiv belgesindeki tarih 1263 olarak kaydedilmiştir)

⁵⁸⁰ Takvim-i Vekai, Def'a 316

Ancak eğitimle ilgili alınan karar ve yapılan uygulamaların Meclis-i Maarif-i Umumiye rapor olarak sunulması bu kurulun danışma organı olarak görev yapması yetki ve sorumluluk paylaşımının net olmadığına göstergesidir. Tanzimat döneminde eğitimle ilgili tutarsız uygulamaların bir nedeni de bürokrasinin başka alanlarda olduğu gibi eğitim bürokrasisinde yaşanan kararsızlıklar olmuştur. Örneğin Kemal Efendi Mekatib-i Umumiye Nezareti'ne nazır olarak atanmadan önce eğitimle ilgili yeni uygulamaları ve yenilikleri topluma tanıtmak istemiştir. Sıbyan mekteplerinin ıslahı konusunda çalışmış fakat sıbyan mektepleri Evkaf Nezareti'ne bağlı olduğu için izin alamamış yani engellenmiştir.⁵⁸¹ Aynı şekilde Maarif-i Umumiye Nezareti'nin görev alanı da daraltılmıştır.

Maarif-i Umumiye Nezareti'nin kuruluş gerekçesine yönelik iradede bu konu şöyle açıklanmıştır: "Meclis-i Maarif umum maarifin esbab-ı tahsilyesini hem müzekare ve icraya ve hem de nezaretine memur ise de işbu icraat meddesinde sühulet-i kâmile hâsıl olmak ve yapılacak şeylerde ve vaz olunacak kâffe-i nizamatta vastıya-ı fiiliye-i nezareti bulunmak üzere Meclis-i Maarif üyesinden bir kişinin memuriyetiyle" ifadesi konmuştur. Böylece Mekatib-i Umumiye Nezareti'nin yetki sahası sıbyan mektepleri ile rüşdiyelerle sınırlanmıştır.⁵⁸² Maarif-i Umumiye Nezaretinin kurulması ve nazır ifadesinin yönetimi ifade eder biçimde kullanılmasını sağlayan Mustafa Reşid Paşa olmuştur. Maarif-i Umumiye Nazırı ifadesi kurumu yönetecek kişi için Sadrazam Mustafa Reşid Paşa tarafından Mekatib-i Umumiye Nezareti'nin kuruluş gerekçesi ve görevlerine ilişkin arz tezkeresinde yer almıştır.⁵⁸³

Mekatib-i Umumiye Nezareti'nin kuruluşu ile eğitim faaliyetleri ile ilgili sorumluluklar ve yönetsel boyutlar yeniden ele alınmıştır. Sıbyan mektepleri konusunda çok önemli gelişmeler olmamış ancak 1847'den sonra başta İstanbul olmak üzere farklı yerlerde rüşdiyeler açılmaya başlamıştır. Bu gelişme çok uzun sürmemiş Esad Efendi Meclis-i Maarif-i Umumiye Reisliğine⁵⁸⁴ atanınca Nezaret, müdürlüğe dönüştürülmüş (26 Aralık 1847) ve Kemal Efendi, Mekatib-i Umumiye Müdürü olarak tayin edilmiştir.⁵⁸⁵ Bu dönemde öğretmenlerin okullardaki görevlerine ilişkin hazırlanan talimatnamenin ilk örnekleri de ortaya çıkmıştır.⁵⁸⁶ Talimatnameleri hazırlamada önemli payı olan Kemal Efendinin başarılı çalışmaları sonucunda kendisine tekrar Nazır unvanı

⁵⁸¹ Ergin, *Türk Maarif Tarihi*... s. 443.

⁵⁸² Daha sonra çıkarılacak olan *Mektab-i Sıbyan Hocalarına Dair Talimat* (1263)'ın bir bütün olarak sıbyan mekteplerindeki eğitim-öğretimi düzenlemeyi ele alması bu görüşü destekler niteliktedir.

⁵⁸³ BOA.İ. DH 134 - 6903 31 Aralık 1846 (H.12 Muharrem 1263) Meclis-i Maarif-i Umumiye azasından Esad Efendi'nin, Mekatib-i Umumiye nazırlığına tayini ve maiyyetine mümeyyiz Kemal Efendi'nin verilmesi ve keyfiyetin Takvim-i Vekayi'e derci istenmiştir. Reşid Paşa'nın sunduğu arz tezkeresi için Bkz. Mehmed Selahaddin, *Bir Diplomatin*... s. 267.

⁵⁸⁴ Bkz. BOA.8569

⁵⁸⁵ BOA.C. M. 133/6606 1 Ocak 1848 (H.24 Muharrem 1264) Meclis-i Maarif-i Umumiye başkanlığına Esat Efendi atanmış ve Mekatib-i Umumiye nezaretinin müdürlüğe dönüştürülmüş ve Kemal Efendi müdür unvanı ile göreve getirilmiştir.

⁵⁸⁶ BOA., İ.DH. 140/ 7205. 14 Mart 1857 (H.26 Revbiülevvel 1263) Mekteb hocalarının vazifelerine dair hazırlanan talimatname'nin ilk örneği Kemal Efendi'nin katkıları ile hazırlanmıştır.

verilmiş ve kurumun adı Mekatib-i Umumiye Nezareti olmuştur. Bu nezaretin kurulması eğitimde ulemanın etkisinin azaltılmasına yönelik önemli bir adımdır. Her ne kadar dinsel alanlara ve dini konuların öğretilmesine yönelik çabalar olacağı söylene de yeni açılan okullarda ulemanın etkisini azaltmış ve ders programları aracılığıyla da dünyevi sayılabilecek eğitim anlayış getirmiştir. Böylece dini eğitim kurumlarının dışında yeni okulların açılmasını sağlayarak laik eğitime geçiş ve değişim sürecinde rol almıştır.⁵⁸⁷

Kemal Efendinin müdür olarak atanması Tanzimat eğitimi açısından şans olmuştur. Kemal Efendi Tanzimat döneminde gerçekleştirilen eğitim reformlarının bizzat içinde yer almış ve başarıya ulaşması için çalışmıştır. İki rüşdiye mektebi açmış yeni yöntemlerle çocuklara kısa sürede Arapça ve Farsça öğretmiştir. Açmış olduğu okullar daha sonra diğer rüşdiyelere örnek olmuştur. Davud Paşa mektebini, rüşdiye mektebine dönüştürerek orada yeni usullerle Arapça, Farsça, Coğrafya ve Hesap konularını hızla öğretmiştir.⁵⁸⁸ Devlet-i Aliyye'nin muhtelif kalemlerinde istam edilmek üzere Arabça, Farsça, Fransızca ve diğer fen ilimlerine vakıf kâtip yetiştirmek amacıyla Bâb-ı Âlî civarında açılması düşünülen mektebin kurulumu, yönetimi ve eğitimiyle ilgili layiha hazırlanmıştır. Kemal Efendi'nin bu çabaları padişahın da dikkatini çekmiştir. Kısa süre içerisinde yapılmış olan bir sınavda burada öğrenim gören öğrencilerin başarılı olduğu görülmüştür. Bu mektepteki başarı dolayısıyla dört rüşdiye mektebi daha açılmıştır.⁵⁸⁹ Kemal Efendi'nin rüşdiye mekteplerinin açılması, yaygınlaştırılması ve niteliğinin yükseltilmesi⁵⁹⁰ için göstermiş olduğu çaba sonucunda daha önce açılmış olan Maarif-i Adliyye ve Ulum-ı Edebiyye'ye ek olarak yeni rüşdiyeler açılmıştır. Mekteb-i Ulum-ı Edebiyye, 1856 yılı Devlet Salnamesi'nde son kez yer almış Mekteb-i Maarif-i Adliye ise 1863 yılından itibaren Devlet Salnamesinde yer verilen okullar arasında gösterilmemiştir.⁵⁹¹ Kemal Efendi'nin yaptığı yeniliklerden rahatsız olan ulema sınıfı Nazırlık görevinden alınması için uğraşmışlardır. Nedeni tam olarak bu olmasa da eğitimle ilgili bilgi ve görgüsünü artırmak için Kemal Efendi 11 Haziran 1850 (30 Recep 1266) tarihinde Avrupa'ya görevlendirilmiştir.⁵⁹² Bu görevlendirme Osmanlı Devleti'nde eğitim anlayışının dönüşümü için önemli bir kilometre taşı olmuştur. Kemal Efendi bir yandan Avrupa'daki değişik ülkelerde eğitim sistemlerini incelemiş ve bilgi toplamış diğer yandan da oradaki eğitimsel yenilik, ders araç gereç vb. Osmanlı Devleti'ndeki okullara getirilmesi için çalışmıştır. Bu çabalarında belli

⁵⁸⁷ *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, 1263-1283.

⁵⁸⁸ BOA.MB. İ 1/76 18 Aralık 1846, (H.29 Zilhicce 1262) Yeni mekteplerin dereceli olarak tesis olunması ve masraflarının ne şekilde karşılanacağına dair alınacak kararın bildirilmesi istenmiştir.

⁵⁸⁹ BOA. HAT, 1646/13 8 Aralık 1847, (H.29 Zilhicce 1263)

⁵⁹⁰ BOA.İ.MS.25/687 25 Ocak 1848 (H.18 Safer 1264) Risale ve okuma-yazma materyali ile küreler getirtilmiştir. Bunların masraflarının maliye nezareti tarafından karşılanması istenmiştir. Bkz. BOA., A. MKT. MV 8/44, 30 Mart 1848, (H.24 Rabiülahir, 1264).

⁵⁹¹ Bkz. *Devlet Salnamesi*, 1856 (h. 1272), s. 113; *Devlet Salnamesi*, 1863 (h. 1280), s. 122-123

⁵⁹² BOA., İ. DH 215/12585 11 Haziran 1850 (H.30 Recep 1266).

ölçüde başarıya ulaşmıştır.⁵⁹³ Kemal Efendi, 22 Mayıs 1851 (21 Recep 1267) tarihinde yurda dönmüştür.⁵⁹⁴ Bu çabalar eğitimle ilgili kararların kişisel tercih ve birikime bağlı olduğunu göstermektedir. Aslında Kemal Efendi'nin eğitim sistemine getirmek istediği bu yenilikler kişiye bağlı olduğu için başarısı İstanbul ve çevresi ile sınırlı kalmıştır. Bu durum Tanzimat bürokrasisindeki ani bir değişimin eğitim kurumlarını da etkilediğini göstermektedir. Tanzimat bürokratlarının eğitim sistemindeki belirleyici etkileri zaman zaman kesintiye uğramıştır. Nitekim bu durum kişilerin nezaret ya da yönetim görevlerinden ayrılması ile terse dönmüştür. Örneğin Mustafa Reşid Paşa sadrazamlıktan azledilip yerine Sarım Paşa atanınca yeniliklerden vazgeçilmiştir. Örneğin Serasker Said Paşa'nın da müdahalesi ile Mekatib-i Umumiye Muavini Vehbi Efendi⁵⁹⁵ haritaları imha ettirmiştir. Reşid Paşa tekrar Sadrazam olunca reformlar kaldığı yerden devam etmiştir.⁵⁹⁶ Görüldüğü üzere Tanzimat dönemi eğitiminin kurumsallaşması ve eğitim yönetiminin yürütülmesi konusu kişisel çabalara bağlı kalmıştır. Mustafa Reşid Paşa'nın sadrazamlık görevinden alınmasından sonra bu değişimlerin aksaması buna örnektir. Eğitimin yönetimi ile ilgili uygulamalar devam etse de rüşdiyelerde uygulanan yenilikler yerinde saymıştır. İlk planda bu durum rüşdiyeler için olumsuz olsa da zamanla sayıları artmaya başlamış ve bu okulların öğretmen sorununu çözmek için Darülmuallimin-i Rüşdi⁵⁹⁷ (16 Mart 1848) kurulmuştur. Bunun yanı sıra artan okulların yönetimi için yeni önlemler alınmış ve eğitim yönetimi konusunda yeni adımlar atılmış maarif nezareti oluşturma yolundaki çabalar yoğunlaşmıştır. Mekatib-i Umumiye Nezareti daha sonra Osmanlı Devleti'nde Sıbyan mekteplerindeki eğitim ve öğretim konusunda ayrıntılı talimatnamelerden birini hazırlamıştır. Talimatname öğretim anlayışı, öğretim yöntemleri okula devam vb. konularda önemli düzenlemeler getirmiştir.

Yukarıda da belirtildiği Meclis-i Maarif-i Umumiye'de Darülfünun'un kurulması ve batıdaki bilimler akademisine benzer kurumlar oluşturmak gibi kararlar alınmış ve Encümen-i Daniş'in kurulması önerilmiştir. Doğrudan eğitim yönetimiyle ilgili olmasa da eğitimle ilgili ders kitabı vb. hazırlamak üzere oluşturulmuş bir üst kurum olarak Encümen-i Daniş'den söz etmekte yarar vardır. Cevdet Paşa bu kurumun oluşmasında Avrupa'yı görüp gelmiş olan Kemal Paşa'nın etkisinin olduğunu belirtmiştir. Meclis-i Maarif-i Umumiye azasından Mekatib-i Umumiye Nazır'ı Kemal

⁵⁹³ BOA.İMV. 198/ 6146, 21 Ocak 1851, (H.20 Rabiülevvel 1267) Kemal Efendi'nin Avrupa'daki seyahati uzatılmıştır. Daha sonra Rüşdilerde coğrafya ve diğer alanların öğretimi için Avrupa'dan malzemeler satın almış parası devlet bütçesinden ödenmiştir. Bkz. BOA.A MKT.MVL38/ 76. 2 Şubat 11851 (H.30 Rabiülevvel 1267)

⁵⁹⁴ Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında...*, s. 240

⁵⁹⁵ Cevdet Paşa, Tezâkir'de Vehbi Efendi'nin bilgisiz ve cahil olduğunu, saraydaki tanıdıkları yardımıyla bu göreve getirildiğini yazar. Bkz. *Tezâkir*, s. 37-38

⁵⁹⁶ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, s. 10-11.

⁵⁹⁷ BOA., İ.DH. 155/8034, 18 Ağustos 1847, (H.07 Ramazan 1263). Okul Mekkizade'nin kabrinin yanına yapılmıştır. Daha sonra bu okullar için yardımcı personel atanmıştır. Bkz. BOA., İ.DH. 162/8438 8 Aralık 1847, (H.29 Zilhicce 1263). Müceddeden inşa ve küşad edilmiş olan Darülmuallimin ile İstanbul, Üsküdar ve Tophane'de açılan rüştiye mektepleri için bevvab tayini.

Efendi o sırada Avrupa'dan dönmüş ve görevine devam etmiştir. Meclis-i Umumi'de Paris'deki Akademilerden söz etmiştir. Kendisi de Belçika'daki bilimler akademisine üye seçilmiştir.

4.1.6. Encümen-i Dâniş

Bu konu daha önce birçok çalışmada⁵⁹⁸ ayrıntılarıyla ele alındığı için burada yalnızca Encümen-i Daniş'in eğitim ve bilim konularındaki yönetsel boyutu ve karar alma yetkisi konusuna yer verilecektir. Tanzimat döneminde eğitim yönetimi ile ilgili doğrudan değil ancak eğitimsel konularda karar vermek üzere kurulmuş olan Encümen-i Dâniş'in özel bir yeri vardır. Tanzimat döneminde eğitimi dönüştürmek için yapılan çalışmaların temel amaçlarından birisi de batı standardına bilimsel kurumlar oluşturarak üst düzey bilimsel geleneği Osmanlı toplumuna uyarlamak olmuştur. Sultan Abdülmecit'in 11 Ocak 1845 tarihli Hatt-ı Hümayun'da Osmanlı Devleti'nde yapılan yeniliklerin ancak eğitimle topluma tanıtılacağı önemle vurgulanmıştır. Bâb-ı Âlî'yi ziyaret ettiğinde bir konuşma yapmıştır. Tanzimat'ın ilanından sonra önemli yenilikler yapılmış ve ancak ordu dışında yeniliklerin etkili olmadığını: "...şimdiye kadar amal-i mütenevvia-i şahanamizden yalnız bir tenkisat-ı askeriyyemizden ma'adası bi hüsn-i neticeye isal olunmamış..." belirterek halk arasında cehaletin giderilmesi için bilim ve fene önem verilmesi ve gerekli olan okulların açılmasını emretmiştir. "Her bir hususda izale-i cehl-i teb'a kaziye-yi hikemiyesi" gereğince, ülkenin gerekli ve uygun görülen yerlerine "ıktiza eden mekteplerin tanzimiyle terbiye-yi amme çaresine bakılması" yani eğitim kurumları aracılığı ile dinsel ve bilimsel yeniliklerin yaygınlaştırılması istenmiştir. Meclis bu eleştirilere karşılık olarak bir layiha hazırlamış, sıbyan mekteplerinin ıslah edilmesi, rüşdiyelerin oluşturulması ve darülfünunun kurulması gibi somut önerilerde bulunmuştur. Meclis-i Muvakkat bunun yanısıra açılması planlanan Darülfünun için ders kitaplarının hazırlanması, batılı eserlerin çevrilmesi ve yeni eserlerin yazılması için *Encümen-i Dâniş adlı bir bilimsel kurulun oluşturulmasını da kararlaştırmıştır*. Avrupa'dakilere benzer bir Bilim Akademisi olarak düşünülen Encümen-i Dâniş' in 1845 yılında⁵⁹⁹ açılması önerilmiş başkanlığına Meclis-i Maarif-i Umumiye üyesi eski şeyhülislam, Es-Seyyid Ataullahzade Mehmed Şerif Efendi'nin atanması planlanmıştır.⁶⁰⁰ Encümen-i Daniş, Padişah Abdülmecid'in 15 Nisan

⁵⁹⁸ Bkz. Cevdet Paşa, *Tezakir*, s. 45-58; M. Şakir Ülkütaşır, "Encümen-i Dâniş – İlk Türk Akademisi", *Türk Kültürü*, C. II, s. 17-18, Ankara 1964, s. 162-166. Ayrıca Bkz. Kenan Akyüz, *Encümen-i Dâniş*, Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, Ankara-1975; Abdullah Uçman, "Encümen-i Dâniş", *DİA*, C. 11, İstanbul 1995, s. 176-178; Enver Behnan Şapolyo, *Encümen-i Dâniş'in Tarihçesi*, *Türk Kültürü*, C. VI, S. 67, Ankara 1968, s. 439-444; Ali İhsan Gencer, "Encümen-i Dâniş ve Mustafa Reşid Paşa", *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri-Bildiriler* (Ankara 13-14 Mart 1985), Ankara 1994, s. 31-37; Cahit Bilim, "İlk Türk Bilim Akademisi-Encümen-i Dâniş, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, c. 3, ss. 2, Ankara, 1985, s. 81-104; Mithat Sertoğlu, Türkiye'de İlk İlim Akademisi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, s. 64, İstanbul 1973, s. 12-15, Ali Akyıldız, *İlk Türk Akademisi Encümen-i Daniş'in Kuruluşu ve Faaliyetleri*, Ankara, TÜBA yayınları, 2018.

⁵⁹⁹ BOA., İ.MVL. 208/6740, 15 Nisan 1851, (H.13 Cemaziyelahir 1267) Tervic-i ulum-u funun-ı mütenevvia maksadıyla Darülfünun'un sonunda yapılması kararlaştırılan Encümen-i Daniş'in oluşturulmasına karar verilmiştir.

⁶⁰⁰ BOA., A.MKT.NZD 34/60, 17 Mayıs, 1851, (H.16 Recep,1267)

1851 tarihli iradesiyle⁶⁰¹ kurulabilmiştir. Meclis-i Maarif-i Umumiye üyesi olarak görev yapan Ahmet Cevdet Paşa'nın kurumsal yapısını oluşturduğu Encümen-i Daniş'in açılmasında Mustafa Reşid Paşa'nın Ali, Fuat Paşalar ve Kemal Efendi'nin büyük etkisi olmuştur.⁶⁰² Bilim akademileri ya da benzer kurumlar Avrupa'daki farklı ülkelerde 17. yüzyıldan beri varlığını sürdürmekteydi. Örneğin Fransız Akademisi (*Académie Française*) 1635'te ve Fransız Bilimler Akademisi ise 1666'da kurulmuştur. Benzer biçimde 1662'de İngiltere'de Royal Society (Kraliyet Bilimler Akademisi) gibi kurumlar faaliyetlerini sürdürmekteydiler.⁶⁰³ Bu kurumların bazıları köklü bilim geleneği oluşturmuş ve diğer ülkelere de örnek olmuştur. Bazıları devlet desteği ile kurulurken bazıları da bilim insanları tarafından bağımsız biçimde kurulmuştur. Bilim akademilerinin işleyişlerine yerinde tanık olan Reşid Paşa, Ali Paşa ve Fuat Paşa bu tür kurumların Osmanlı Devleti'nde de oluşturulması için çalışmışlardır. Ayrıca Reşid Paşa eğitim ve *sivilizasyon* (medeniyet) konularında başarılı olabilmek bilimsel cemiyetlerin oluşturulmasına özel önem vermiştir. Kendisi Belçika Arkeoloji Akademisi (*Académie d'Archéologie de Belgique*) şeref üyeliğine seçilmiş ve bu kurumun çalışmalarını yakından izlemiştir. Akademiye ait 1853 yılı salnamesinden, Âli Paşa'nın da şeref üyeleri arasında olduğu anlaşılmaktadır. Aynı şekilde Keçecizade Mehmed Fuad Efendi ile Safvet Mehmed Esad Efendi 1850 yılında *American Oriental Society*'nin şeref üyeliğine seçilmişlerdir.⁶⁰⁴ Bundan başka Osmanlı Devleti'nde önemli eğitimsel yeniliklere imza atan Kemal Paşa da Fransız Bilimler Akademisinin alt birimi olarak bilinen “Société Asiatique”e “*Inspecteur Général Des Écoles De l'Empire Ottoman (Osmanlı Mekâtib-i Umumiye Nazırı ya da Müfettişi)*” sıfatıyla üye olarak atanmıştır. Aynı derneğe İbrahim Şinasi'nin de daha sonraki bir tarihte üye olarak kabul edildiği kayıtlardan anlaşılmaktadır. Kemal Paşa Berlin'de ikinci kez elçi olarak görevlendirildiğinde Belçika ve Fransa'ya da seyahat etmiştir. Muhtemelen Paris'de görevde bulunduğu sırada buradaki bilim insanlarıyla görüşmüş ve bilimsel cemiyetlerin işleyişine yakından şahit olmuştur.⁶⁰⁵ Bu olgular bize Tanzimat bürokratları ve aydınlarının uluslararası bilimsel kuruluşları yakından tanıdıklarını ve Osmanlı Devleti'nde de benzerlerini oluşturma çabalarının altında bu deneyimlerin yattığını göstermektedir.

Encümen-i Daniş'in hem düşünsel temellerinin oluşturulmasında hem de uygulamaya geçmesinde Mustafa Reşid Paşa'nın yanı sıra A.Cevdet Paşa'nın çabası oldukça büyük olmuştur. Ülkenin eğitim ve bilimle kalkınacağını ve geliştireceğini savunan Reşid Paşa bu konuya ilişkin irade

⁶⁰¹ BOA., A.MKT.NZD, 38/62 7 Temmuz, 1851, (H.08 Ramazan,1267,) Encümen-i Daniş'in açılış töreninin yapılması ve üyelere belgeleri teslim edilmiştir. Daha sonraki yıllarda toplantıya davet yazıları da çıkarılmıştır. Bkz. BOA., A.TŞF. 11/84, 19 Temmuz, 1852 (H.1 Şevval,1268)

⁶⁰² Mustafa Resit Paşa'nın konuşmasının tam metni için Bkz. Muharrerât-ı Nadire, c. III, İstanbul 1289, s. 106-107

⁶⁰³ Akademilerin kuruluşuna ilişkin farklı çalışmalar için Bkz. *Türk Kültürü*, Sayı 67, Mayıs 1968.

⁶⁰⁴ Bkz. Akyıldız, *Encümen-i Daniş*, s.11.

⁶⁰⁵ Journal Asiatique, Avril/Mai 1851, Publisher: Société Asiatique (Paris), S. 494, <https://gallica.bnf.fr/12/11/2019> tarihinde alınmıştır. Bkz. Ömer Faruk Akün, “Şinasi”, *İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, Cilt XI, 2. Basım, 1979, ss. 545-560, s. 547.

yayımlamıştır. İrade Osmanlı toplumunda bilimin yerini yalnızca şiir ve edebiyat konularının aldığını bunun da toplumun gelişmesine çok katkıda bulunamadağını belirtmiştir. Bu nedenle çağın gerektirdiği bilimlerin üldede gelişmesi ve vatandaşların bundan yararlanması için Darülfünun açılması ve bu kurum için gerekli olan materyallerin hazırlanması için Encümen-i Daniş'in kurulması gerektiğini dile getirmiştir.⁶⁰⁶ Reşid Paşa'nın Encümen-i Daniş'in açılışıyla ilgili nutku kurumun açılışına verdiği önemi göstermesi açısından önemlidir. Bununla birlikte konuşmanın bütününe bakıldığında genel geçer ve hazırlıksız bir konuşma olduğu görülür. Reşid Paşa konuşmasında uzun uzun padişahı övmüş ve katkılarından söz ettikten sonra kısa zamanda bilimsel gelişmeyi sağlayacak bu kurumu Osmanlı Devleti'ne faydalı olacağını belirtmiştir.⁶⁰⁷

Encümen-i Daniş hiyerarşik olarak Meclis-i Maarif-i Umumiyye'nin altında yer almış, 18 Temmuz 1851 (19 Ramazan 1267) tarihinde Sultan Abdülmecid'in de katıldığı törenle açılmıştır. Fransız Bilimler Akademisi'ne benzer biçimde oluşturulmuş olan bu kurlun üyelerinin çoğunluğu Osmanlı vatandaşıydı. Ayrıca çoğunluğu Osmanlı vatandaşı olan 40 üyesinin içinde⁶⁰⁸ Hammer, Bianchi ve Redhouse gibi Avrupalı doğu toplumları konusunda araştırma yapmış birçok yabancı üyesi de vardı. Encümen-i Daniş siyasi çekişmeler ve iktidar kavgaları nedeniyle istenen başarıya ulaşamamıştır. Encümen birkaç kitap yayımlayabilmiş daha sonra işlevsiz hale gelmiş ve kapanmıştır. Encümenin verimli çalışmamasının farklı nedenleri vardır. Üyeler⁶⁰⁹ arasında bilimsel görüş ayrılığının olması, bazı üyelerin hatır için seçilmiş olması gibi nedenlerin yanısıra meclis içinde Reşid Paşa'yı destekleyenlerin ve diğer grupların çatışması belli başlı nedenler arasında sayılabilir. Bu konuda Cevdet Paşa aşağıdaki ifadeleri konuyu birinci ağızdan özetlemektedir: "Meclis-i Umumi'de önemli tartışmalar ve konuşmalar olmuştur. Paris'de bulunan akademi tarzında bir kurumun kurulması ve üyelerinde dışarıdan 40 bilim insanının atanmasına ve haftada bir gün toplanacak Encümen-i Daniş'in kurulması ve başkanlığına Atâullah Efendizâde Şerif Efendi ikinci başkanlığına da Abdülhak Efendizâde Hayrullah Efendi'nin getirilmesine karar verilmiştir... Encümen-i Daniş azasının birçoğu hatır için atandıkları için, bu kurumdan hiçbir fayda gelmedi ve işe yarayacak üyeler için yapılan işbölümünde ise Tarih-i Cevdet'ten başka bir eser ortaya çıkmadı". Berkes, Cevdet Paşa'nın ilim ve fenlerin birlikte okutulmasını savunması karşısında önemli bir kesimin kendisine karşı çıktığını ve bu muhaliflerin Encümen-i Daniş hareketinden ayrılarak Darülfünun'un oluşumunu sağlamaya yöneldiğini belirtmektedir.⁶¹⁰ Cevdet Paşa birçok yerde bu konuyla ilgili düşüncelerini açıklamış kurulun programını oluşturmuş olduğunu dile getirmiştir.

⁶⁰⁶ *Muharrerat-ı Nadire*, C.II, s. 102.

⁶⁰⁷ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, s.56-57

⁶⁰⁸ Encümen-i Daniş Üyelerine verilen ruus ve liste için Bkz. BOA., A.AMD, 31/4, 3 Temmuz, 1851 (H.04-09-1267) BOA., İ.DH. 237/4310, 14 Temmuz 1851, H.15-09-1267

⁶⁰⁹ BOA., İ.DH. 237/14310. 4 Temmuz 1851, (H.15 Ramazan 1267) tarihli irade ile üyeleri belirlenmiştir

⁶¹⁰ Lewis, 1970, s 432, Ayrıca Bkz. Berkes, 1973,s.144,206

Kurul verimli çalışmamış Cevdet Paşa'nın kişisel çabalarıyla yalnızca Tarih-i Cevdet⁶¹¹ adlı eser ortaya çıkmıştır. Ayrıca Darülfünun için ders kitabı yazılamamıştır. Darülfünun eğitimine bir dizi konferanslarla başlanmış fakat daha ileri gidilememiş Encümen-i Daniş resmen kapatılmamış ancak işlevini yitirmiştir. Kurumun 1862 yılından sonra Münif Paşa öncülünden oluşturulan *Cemiyet-i İlmiye-yi Osmaniye*'ye dönüştüğü de ileri sürülmektedir.⁶¹² Bütün bu çabalar aslında eğitimden sorumlu otoritenin farklı ellerde toplanmasından ileri gelmiştir. Bu sorunun çözümü için Daimî Maarif Meclisi'nde bir Maarif Nezaretinin kurulması önerilmiştir.

4.1.7. Maârif-i Umûmiye Nezareti

Tanzimat bürokratları yapılan yenilikleri halka tanıtmak ve süreklilik sağlamak için eğitim kurumlarının gerekli olduğunu farketmişlerdir. Bu nedenle batılı tarzda eğitim kurumlarının açılışına hız vermişler böylece devlet eliyle açılan okullarının sayısı artmıştır. Tanzimat Fermanının tersine Islahat Fermanı eğitimle ilgili konularda da hükümler içerdiği için eğitim çok daha önemli hale gelmiştir. Fermanda "...her bir cemaat ve marif ve hiref ve sanayiye dair milletçe mektepler yapmaya mezun olan fakat bu makule mekatib-i umumiye'nin usul-i tedrisi ve muallimlerin intihabı, azası taraf-ı şahanemden manssub muhtelit bir meclis-i maarifin nezaret ve teftişi tahtında olması..."⁶¹³ denilmekteydi. Bu konuyu 25 Safer 1265 (8 Aralık 1852) tarihinde yazmış olduğu Islahat layihasında ele alan Sadık Rifat Paşa: "Her sınıf ve tebaanın eğitim ve bilim öğrenmeleri, öğretim kurumları açmalarının sağlanması... Eyaletlerde Meclis-i Maarif'e bağlı olan meclislerin kurulması, Encümen-i Daniş' in kurulmasıyla gerekli olan kitapların çevrilmesinin sağlanması için destek verilmesi ve taşralarda rüşdiye mekteplerinin kurulmasını" da önermiştir. 1856 Islahat Femandaki bu hükme dayalı olarak azınlıklar, cemaatler, misyonerler ve yabancılar Osmanlı toprakları üzerinde okullar açmışlardır. Osmanlı tebaası da bu okullara kaydolmaya başlamıştır. Ayrıca azınlıklara devlet kurumlarında çalışma olanağı verilmiştir. Tanzimat bürokratları bu okullarla rekabet edebilmek için eğitimde modernleşme çabalarını hem çeşitlendirmiş hem de hızlandırmışlar ancak bu durum karmaşa yol açmıştır. Bu karmaşa nedeniyle eğitim kurumlarının sistematik olarak düzenlemek ve koordine etmek için güçlü bir merkezi otoritenin kurulması zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Daha önce oluşturulmuş olan Mekatib-i Umumiye Nezareti

⁶¹¹ Cevdet Paşa, Encümen-i Dâniş'in kararı mûcibince *Tarih-i Cevdet* bir tarz-ı tersîl üzere kaba Türkçe yazıldı. Beyne'n-nâs çok intişâr ü iştihâr buldu ve eğerçi ibtidây-i emrde müseccâ' ve sanâyi'-i lafziyye ile murassa' ibârelerle merâk eden udebây-i asr bu mesleği çendân beğenmediler ise de sonradan güzel v belîgaane münşeyayn zevkine varıp bu yola sülûk eden çoğaldı ve sonra böyle sâde ve herkesin bi's-suhûle anlayabileceği yolda gazeteler çıkarıldı. Binâen-aleyh vâdî-i insâda açmış olduğumuz çıkır giderek sâhrâh oldu diyerek bu süreci özetlemektedir; Cevdet Paşa, *Tezakir* 1-12. haz. Cavid Baysun. 2. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1986, s. 72.

⁶¹² Ahmet Karaçavuş, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim Cemiyetleri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2006, s. 181-182.

⁶¹³ Islahat Fermanı Sureti, Karal, 5.C: s. 261.

yetkilerinin sınırlı olması nedeniyle bu yükü kaldıramamıştır. Tanzimat öncesinden başlamış olan ve Tanzimat ile hız kazanan yeni eğitim kurumlarının oluşturulması ve toplumun yeniden düzenlenmesine ilişkin çabalar eğitim sistemini farklı biçimde organize etmeye gerektirmiştir. 1856 Paris Antlaşması ve daha sonrasında ilan edilen Islahat Fermanı ile Osmanlı Devleti'nin eğitimle ilgili sorumlulukları değişmiştir. Eğitimle ilgili konular tekrar ele alınmış eski ile yeni arasındaki güç çatışması yönetsel anlamda daha belirginleşmiştir. Eğitimle ilgili yetki karmaşası daha da artmıştır. Eğitimle ilgili kararları alan meclisler ile uygulayıcı olan nezaret arasında düşünce ayrılıkları belirmiştir. Bu anlaşmazlıkları çözebilmek için Meclis-i Tanzimat tarafından hazırlanan layihalar hazırlanmıştır. Layihalarda Maarif-i Umumiye Nezareti oluşturulması önerilmiştir. Nezaret 14-15 Mart 1857 (18 Receb 1273) tarihinde kurulmuş Abdurrahman Sami Paşa Nazır olmuş, mektupçuluğuna da Raşid Efendi atanmıştır.⁶¹⁴ Buna rağmen eğitimin yönetimi tam olarak Maarif Nezareti'ne geçmemiştir. Bir yanda Şeyhülislama bağlı Mekatib-i Umumiye Nezareti varlığını sürdürürken diğer yandan Bâb-ı Âlî'ye bağlı laik ve daha fazla milletin katılımıyla oluşturulmuş olan Maarif-i Umumiye Nezareti aynı anda görev yapmaktaydılar. Bu durum çok uzun sürmemiş kısa süre içinde Mekatib-i Umumiye Nezareti Maarif-i Umumiye Müsteşarlığına dönüştürülerek Maarif-i Umumiye Nezareti'ne bağlanmıştır. Nazır Hayrullah Efendi de müsteşarlığa atanmıştır.⁶¹⁵

Maarif Nezareti'nin oluşturulmasından önce eğitim yönetimi konusunda söz sahibi olan Mekatib-i Umumiye Nazırı ilk planda Heyet-i Vükela'nın bir parçası olmadığı için yasal statü boşluğu da ortaya çıkmıştır. 1857 yılında Maarif Nezareti'nin oluşturulması ile Heyet-i Vükela'nın bir parçası olmuş ve tüzel kişilik kazanmıştır. Abdurrahman Sami Paşa 25 Mart 1857'de⁶¹⁶ göreve başlamıştır. Abdurrahman Sami Paşa'nın atanmasına ilişkin karar ile birlikte oluşturulan ilmühaberde Maarif Nezaretinin görevleri de açıklanmıştır. Maarif nazırının askeri okullar dışındaki okulların tümünden sorumlu olacağı “Nâzır-ı müşârunileyh hazretlerinin mekâtib-i muntazamadan olan Harbiye ve Bahriye ve Tıbbiye'den mâadâ kâffe-i mekâtibe nezâret-i şâmîle olacaktır” belirtilmiştir. İlmühaberde önemli olan noktalardan birisi eğitim kademelerinin Maarif-i Umumiye

⁶¹⁴ BOA., İ. DH. 373/ 24663, 23 Mart 1857, (H.27 Receb 1273) Sami Paşa'nın Maarif-i Umumiye Nezareti'ne atanma konsunda Arşiv belgesi ile ilgili Arşiv'in verdiği tarih 27 Receb 1273'tür ancak arşiv belgesine bakıldığında asıl tarihin 18 Receb 1273 yani 14-15 Mart 1857 olduğu görülür. İlgili İlmühaberde “Şeref-sünûh ve sudûr buyurulan irâde-i seniyye-i cenâb-ı mülûkâne iktizâ-yı âlîsi üzere Maârif-i Umûmiye nâzırı nasb ve tayin buyurulmuş olan devletli Sami Paşa hazretlerine Meclis-i Tanzimât kararı üzerine esas-ı memuriyetlerine dair verilen ilmühaberdir” ifadesi geçmektedir. Bu tarih de 15 Nisan 1857 olarak verilmiştir. Ayrıca, Bkz. BOA.İ. DH.370 - 24518 17-18 Şubat 1857 (H.21 -06-1273) mektubçuluğuna Raşid Efendi' atanmıştır. Burada da asıl tarih birgün sonradır. Mektubçuluğuna daha erken atama yapılmıştır.

⁶¹⁵ BOA.İ.D. 375/24799, 20 Nisan 1857, (H.25 Şaban 1273) Hayrullah Efendi'nin maarif-i umumiye müsteşarlığına daha erken atandığı görülüyor. Ayrıca belgelere göre Hayrullah Efendi'nin uhdesinde bulunan Mekatib-i Umumiye Nezareti Memuriyeti'nin Maarif-i Umumiye Müsteşarlığı'na dönüştürülmesi de 3 Mayıs 1857'de (H.09 Ramazan 1273) gerçekleşmiştir. Bkz. BOA.A. MKT.MHM. 110 - 94 (H.09 Ramazan 1273)

⁶¹⁶ BOA., A.DVN.MHM. 21/59, 25 Mart 1857, (H.29 Receb 1273) Abdurrahman Sami Paşa Maarif nezaretine resmi olarak atanmış ve göreve başlamıştır.

Nizamnamesi'nden önce kademelere ayrılmasıdır. Sıbyan mektepleri en alt kademe olarak kabul edilmiş, rüşdiyeler ikinci kademe, darülfünun adı verilmemekle birlikte bunların dışında kalan mekâtib-i fûnûn-ı mütenevvî'a olarak üçüncü kademe olarak kabul edilmiştir. Ayrıca birinci kademedeki okulların her sınıf ve tebaaya özgü olacağı ve karma eğitim yapılmayacağı da belirtilmiştir. Öyle anlaşıyor ki Tanzimat bürokratları ilk kademe eğitim kurumlarında bu uygulama ile geleneksel kesimden tepkileri azaltmak istemişlerdir. Rüşdiye ve daha üst kademedeki okulların karma olabileceği kabul edilmiştir. Üçüncü düzey okullar içinde ise teknik ve mühendislik eğitimi verecek kurumlar olacağı kaydedilmiş Harbiye, Bahriye ve Tıbbiye de bu okullar içinde sayılmıştır. Islahat Fermanı'nın etkisi bu kurumlarda görülmektedir. Osmanlı tebaasından herkesin bu okullara başvuracağı ve buradaki eğitimin de karma (muhtelit) olacağı hükmü yer almıştır.

Sıbyan mektepleri sonrasındaki okulların tamamına öğrencilerin sınavla kabul edileceği belirtilmiştir. Bu karar Osmanlı Devleti'nde eğitimde standart program ve uygulamaları da beraberinde getirecektir. İlmühaberde Harbiye ve Bahriye ve Tıbbiye'nin istisna olarak ikinci dereceden sınavsız gelen öğrencilerin okulların koşullarını yerine getirdikleri takdirde kabul edilebilecekleri hükme bağlanmıştır. Bu uygulama Tanzimat sonrasında gerek duyulan askeri bürokrasi için yetişmiş elemanları bulabilmek için öğrenciler için çekici hale getirme biçiminde açıklanabilir. İlmühaber'in altıncı maddesi ise eğitimin Türkçe verilmesini ve gerekli kitapların Türkçe'ye çevrilmesinin kolaylaştırılması ya da desteklenmesini ele almıştır: “İkinci ve üçüncü derecede bulunacak mekteblerin cümlesinde lüzum ve muhassenâtına mebnî ulûm ve fûnûn Türkçe lisan ile tahsil olunacağından meclisce intihâb olunacak kütüb-i lâzîmeden tercümeğe muhtaç olanlar Türkçe'ye tercüme edilip intihâb olunacak hocalar dahi lisan-ı Türkî'yi talime kesb-i liyakat eylemiş takımdan olacaktır.” Bu görüşlerde erken Tanzimat döneminin düşünsel alanına damgasını vurmuş olan Sadık Rifat ve Mustafa Sami Paşa'nın etkileri görülür. Eğitim dilinin Türkçeleştirilmesi ve batıdan getirilen kitapların çeviri yoluyla eğitime kazandırılması, Sadık Rifat Paşa ve Mustafa Sami Paşa'nın layihalarında dile getirilmiştir. İlmühaber'in hazırlandığı tarihteki isimlere bakıldığında Meclis-i Ali Tanzimat üyesi olarak ikinci sırada Sadık Rifat Paşa'nın adı geçmektedir. Hariciye Nazarı Fuad Paşa, Meclis-i Maarif-i Umumiye Reisi ise Tahir Efendi'dir.⁶¹⁷ Bu nedenle Maarif Nezareti'nin oluşturulması ve ilmühaber'in hazırlanması sırasında Sadık Rifat Paşa'nın etkisinin olduğu kabul edilebilir.

Aslında Batı standartlarında eğitim bakanlığı ilk kez Maarif Nezareti aracılığı ile kurumsal olarak Osmanlı Devleti'ne gelmiştir denilebilir. Abdurrahman Sami Paşa'nın nazır olarak atanmasına ilişkin belgenin devamında yer alan ilmühaberde Maarif Nezareti'nin görevleri ve sorumlulukları da belirlenmiştir. Belgeye göre Harbiye, Bahriye ve Tıbbiye dışındaki okullar Nazır'ın sorumluluğuna verilmiştir. Okul Sıbyan, Rüşdiye ve Mekatib-i Fünun (daha sonra Darülfünun)

⁶¹⁷ Bkz. Salname-i Devlet-i Aliye, 1273/1857, Defa 11, s.38-39

olmak üzere üç kademeye ayrılmıştır. Okulların özellikleri, nelerin öğretileceği, Mekab-i Fünun (darülfünun) Harbiye, Bahriye, Tıbbiye ile eşit sayılmış ve karma (muhtelit) eğitim vermeleri öngörülmüştür. Bir başka önemli nokta okullarda sınıf geçmenin sınavlara dayandırılması ve eğitim dilinin Türkçe olmasıdır. Rüşdiye ve Mekatib-i Fünun mekteplerinde öğrencilerin tek tip kıyafet giymesi istenmiştir. İlmühaberde üçüncü düzey okullarda, mühendislik, maden, inşaat, ticaret, ziraat vb. konularda üst düzey okulların açılması ve karma olacağı hükmü konmuştur. Mazbatada Nazırın Meclis-i Ali-i Tanzimat'a karşı sorumlu olacağı da vurgulanmıştır. Meclis-i Muhtelit'in Maarif meclisinden farklı olduğu ancak gerekli konularda bir araya gelip karar alabilecekleri de vurgulanmıştır: Mazbatada bu konu şöyle dile getirilmiştir: "Sekizinci Madde: Nazırın bağlı olarak karma bir meclis oluşturulacak, meclis farklı milletlerden gelen eğitimle gili konuları da tartışacak ve karara bağlayacaktır. Ayra meclis var olan okulların sevk ve idaresinin düzenli biçimde yapılmasını sağlayacak ve alınacak önlemlerle ilgili yazışmaları ve kararları Meclis-i Âli-i Tanzimat'a beyân edecektir"⁶¹⁸ Bütün bu olgular başta Tatarcık Abdullah olmak üzere, Sadık Rifat Paşa'nın ve Mustafa Sami Efendi yazmış olduğu risalelerde açık biçimde vurgulanmıştır. Rifat Paşa yöneticiler ile halk arasında uyum ve dengenin olabilmesi için yöneticilerin tutarlı olmasını belirtmiştir: "Hükümetler halk için mevzu olup, yoksa halk hükümetler için mahluk değildir."⁶¹⁹ İlmühaber'in yayımlanmasından sonra Nizamnamede modern eğitim anlayışının gerçekleşmesi için hukuksal alt yapının da oluşturulması gereği ortaya çıkmıştır. Nizamnamede bu hususlara da yer verilmiş, nezaretin icra ve karar organı olacak Meclis-i Muhtelit oluşturulmuş ve çalışmaya başlamıştır. Meclis-i Muhtelit'in üyeleri Osmanlı toplumunu oluşturan farklı milletlerden seçilmişlerdir. Böylece kâğıt üzerine de olsa her milletin eğitimle ilgili kararlara katılımı sağlanmıştır denilebilir.⁶²⁰ Bunun yanı sıra nezaretin kendine özgü bir binasının oluşturulması için Takvimhane-i Amire dairesi ayrılmış, daha sonra Maarif Nezareti bu binaya taşınmıştır.⁶²¹

Eğitim tarihimizde yeni bir eğitim sistemi ile merkezi, kurumsal bir eğitim teşkilatı olan Maarif-i Umumiye Nezareti'nin kurulmasının yanında mekteplerdeki yenileşme faaliyetlerine fikir ve uygulamaları ile yön veren Ahmed Kemal Paşa'dır. Ülkenin eğitim işlerini koordine edecek yapı olan ve kabinenin parçası haline getirilen Maarif Nezareti, Kemal Paşa yurtdışı görevindeyken 1857 yılında kurulmuştur. Sonraki yıl yurda dönen Kemal Paşa Balkanlardaki görevlendirmeler

⁶¹⁸ Bkz. BOA.İ. DH 373/ 24663 -14 Mart 1857 (H.18 Recep 1273) Sami Paşa'nın Maarif-i Umumiye Nezareti'ne tayinine ilişkin irade çıkarılmış ayrıca iradenin ekinde bir ilmuhaber ile Sami Paşa'nın görev ve sorumlulukları açıklanmıştır.

⁶¹⁹ Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Döneminde...*1996, s.103-112

⁶²⁰ BOA., A.DVN. 374/24765, 6 Nisan 1857, (H.11 Şaban 1273) Meclis-i Muhtelit'e üye atanması için Meclis-i Tanzimat tarafından bir mazbata kaleme alınmıştır. Üyeler ise ferikandan Derviş Paşa, Düzoğlu Mehran, Buduşcuoğlu Avanis, Tabip İstefenaki Kare Teodori, Benapot, Saycı damadı Daviçon olarak belirlenmiştir Bkz. BOA.İ. D. 122/85 15 Nisan 1857, (H.20 Şaban 1273)

⁶²¹ BOA., İ. DH. 379/25042 4 Mayıs 1857, (H.10-Ramazan 1273) Maarif-i Umumiye Nezareti, Meclis-i Muhtelif ve Meclis-i Mesarif'in Takvimhane binasına taşınması için Hattı Hümayun çıkarılmış ve tefrişatı yapılmıştır Bkz.BOA., A.MKT.MHM, 111/3 5 Mayıs 1857 (H.11 Ramazan 1273)

nedeniyle ancak 1861 yılında tekrar nezaretin başına geçebilmiştir. Kemal Paşa, Avrupa merkezli yeni eğitim öğretim yaklaşımlarına ait ders araç, gereç ve uygulamalar ile mekteplerdeki yenileşme faaliyetleri olarak adlandırılan *usûl-i cedid* hareketinin Osmanlı toplumuna tanıtılmasına ve eğitimde uygulanmasına katkıda bulunmuştur.⁶²²

Korunmaya muhtaç çocuklar için okullar açılması, bilim insanlarının görüşüne dayalı olarak çocuk eğitimi verilmesini öneren Rifat Paşa bilim ve fen merkezleri olan eğitim kurumları için araç-gereç ve donanımın sağlanmasını da önermiştir. Ülkenin yeni icatlar yapması, icat yapanların desteklenmesi ve ödüllendirilmesinin devletin görevleri arasında olduğunu dile getirmiştir. Nepotizm ve geleneksel eğitim anlayışı ile eğitimde modernleşmenin sağlanamayacağını, Tanzimat ile yapılan reformların ancak eğitim kurumlarıyla topluma tanıtılabileceğini savunmuştur. Bu görüş daha sonra Abdülmecid'in Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'yı ziyaretinde yapmış olduğu konuşmanın da özünü oluşturmuştur. Bu açıdan Rifat Paşa'nın görüşlerinin yalnızca Reşid Paşa'yı değil padişahı da etkilemiş olduğu düşünülmektedir. Rifat Paşa devlet ile halk arasında bağlantıyı sağlamlaştırmak için halk eğitimine önem verilmesi ve yazı dilinin halkın anlayabileceği sade bir dil haline gelmesini savunmuştur. Bu görüş Reşid Paşa'nın Osmanlı Devleti'ndeki yazışmaları sadeleştirme görüşüyle birebir tutarlıdır. Daha sonraki yıllarda Ahmed Cevdet Paşa'nın Osmanlı Devleti'nde yazının sadeleştirilmesi ve ağıdalı yazıdan sade yazışmalara geçilmesi düşüncesinin de Rifat Paşa'nın görüşlerinden izler taşıdığı kabul edilmelidir. Ayrıca, merkezi otoritenin oluşturulması, her düzeyde yüksekokulların açılması ve kütüphanelerinin oluşturulması gibi konular doğrudan ve dolaylı biçimde yönetsel yapının oluşmasına hizmet etmiştir. Başta Mustafa Reşid Paşa olmak üzere onu izleyen diğer önde gelen Tanzimat bürokratları da bu görüşleri kademe kademe uygulamaya koymuşlardır.

II. Mahmud'un fermanı ile başlayıp Maarif Nezareti'nin oluşturulmasına kadar geçen bu süreç ile eğitim sisteminde yönetsel olarak önemli kazanımlar elde edilmiştir. Bu kazanımlar sonucunda Maarif Nezareti'ni eğitim sisteminde tek yetkili haline gelmiştir. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren kişisel çaba ve rastgele uygulamalarla yönlendirilen eğitim anlayışı kurumsal boyuta taşınmıştır. En önemlisi eğitim yönetiminin meşihat makamından alınmış, eğitim yönetim belli ölçülerde laikleştirilmiştir. Bu konuda ulemanın tepki gösterip göstermediği tam olarak bilinmemektedir. Bununla birlikte bazı tarihçiler ve yazarlar bu çabayı “sonuç vermeyecek” bir uygulama olarak görmüşlerdir. Örneğin Tarihçi Lütü bu konuda şunları yazıyor “...Batının fenleri çok daha düşük bir maliyetle medreselerde öğretilbilirdi hem de yerleşik aşırı tutuculuk ve cehalet yavaş yavaş azalmış olurdu...” Medrese çıkışlı bir tarihçinin o anki haliyle medrese ve eğitim

⁶²² Bkz. BOA.İ. DH. / 215/12585, 11 Haziran 1850, (H.30 Recep 1266) Mekatib-i Umumiye Nazırı Kemal Efendi Avrupa'ya gönderilmiştir. Ayrıca Bkz..MVL.198/6146, 23 Ocak 1851.(H.20 Rabiülevvel,1267) Mekatib-i Rüşdiye öğrencileri için Avrupa'dan küre ve harita celbine ve Kemal Efendi'nin temdid-i müddet seyahatına dair.

kurumlarının cahil ve geri kaldığını bir şekilde itiraf ettiği anlaşılmaktadır.⁶²³ Bunun yanı sıra Maarif Nezareti devlet eğitim kurumlarını açma, sürdürme ve denetleme gibi yönetsel görevleri de üstlenmiştir. Böylece modern anlamda devlet yürütme organının bir parçası olarak bakanlık düzeyinde eğitimin yönetsel boyutta da temsil edilmesini sağlamıştır. Maarif Nezareti'nin oluşturulması Tanzimat bürokratlarının yönetimde merkezileşme çabası ve Avrupa örneklerine dayanmıştır. Konumuz açısından Maarif Nezareti'nin oluşturulmasını aslında Osmanlı Devleti'nin toplumun eğitimi ve azınlıklar ile yabancıların eğitimi üzerindeki denetim ve yönetim gücünü artırma çabasının bir ürünü olarak görmek gerekir. Bu durum dönemin ruhuna da uygundur. Öyle ki Osmanlı Devleti Maarif Nezareti aracılığıyla bir yandan modern okullar ve eğitim kurumlarını oluşturmaya çabalamış diğer yandan da tebaanın tümünü içine alacak etkin ve yetkin bir koordinasyon birimi oluşturmak istemiş ve devlet gözetiminde yapmıştır. Maarif Nezareti aynı zamanda azınlık okullarını da denetimi altına almaya çalışmış ancak başarılı olamamıştır.⁶²⁴ Bütün bunlar Tanzimat bürokratlarının devletin eğitim kurumlarını istediği yönde biçimlendirme çabası olarak görülebilir.

Maarif Nezareti ile yalnızca denetim değil eğitimde kurumsallaşma çabaları da belli ilkelere dayandırılmak istenmiştir. Tanzimat bürokratları Eğitim kurumlarını topluma yayabilmek için kamusal eğitimi gerçekleştirmeye çalışmışlardır. Mekatib-i Umumiye (kamusal eğitim) kavramıyla birlikte Osmanlı Devleti sınırları içinde farklı milletlere ait okullar kurulması, sevk ve organizasyonu için çalışmıştır. “*Mucib-i medeniyet ve ma'muriyet bulunan fûnûn*” ilkesine uygun olarak karma eğitim anlayışına izin verilmesi de bu düşüncenin ürünüdür. Maarif Nezareti'nin eğitim yoluyla kalkınmayı sağlamak ve toplumun bilimsel gelişmelere ilgisini artırmak için batıda oluşturulmuş olan üniversite ya da yüksekokulları açma girişimi hızlanmıştır. Bu çabalar “*fûnûn ve maarifin anbean teksir ve intişarıyla bilcümle bendegân ve tebaa-i saltanat-ı seniye'nin bu niam-ı celileden hissemend ve müstefid olmaları nezd-i ali-i hazret-i şehriyaride matlub ve mültezim olduğundan bu kaziye-i matlubenin hüsn-ü husulü*” biçiminde özetlenmiştir.⁶²⁵ Bu uygulamalar batıyı görmüş ya da orada eğitim almış Tanzimat bürokratlarının kişisel çabalarına bağlı kalmıştır. Düşünsel temellerini Sadık Rifat Paşa, Mustafa Sami Efendi'nin Avrupa Risalelerinde bulmak mümkündür. Bunun yanı sıra hem Fransa hem de İngiltere'de öğrenim görmüş olan İbrahim Edhem

⁶²³ Tarih-i Lütfi “...Salif üz-zikr fûnûn-ı garbiyyenin medaris-i mevcüdede talimi az bir külfet ile husûl bulur ve bu vesile ile cehalet-i müfride ile taassübat-ı baride refte refte azalmış olur idi...” Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi*... s. 21'den alınmıştır.

⁶²⁴ BOA., HR.MKT.267/ 29 1 Aralık 1858 (H.23 Rabiülahir 1275) Hristiyan mektepleri'nin açılıp kapatılması yönelik işlemler için Maarif Nezareti'ne başvurularak izin alınmasına ilişkin irade yayımlanmıştır. Ancak bu iradeye rağmen başta protestan misyonerler olmak üzere Balkanlarda ve Ortadoğuda azınlıklar okul açmaya devam etmiştir ki bunlara yönelik yeni düzenlemeler yapıldığı görülecektir. Bkz. v MF.MKT. / 19/ 26, 16 Ağustos 1874, (H. 03 Recep 1291) Rum mekteblerinde Türkçe tahsili, fakir çocukların eğitimi, Türkçe hocalığı ve benzeri hususlarda faaliyet gösterecek olan cemiyetin kurulmasına Maarifçe öne süren koşulların kabulüyle izin verilebileceği hükme bağlanmıştır

⁶²⁵ BOA., İ. MEC. MAH. 1204, 24 Rebiyülahir 1280 / 8 Ekim 1863.

Paşa yüksek düzeyde askeri meslek okullarının ve maden mektebi gibi sivil mühendislik mekteplerinin açılması konusunda girişimlerde bulunmuştur. Bunun yanısıra okulların ihtiyaç duyduğu kitapların sağlanması için de çevirilerin yapılması önerilmiştir. Örneğin 1863 yılında Hayrullah Efendi (Maarif-i Umumiye Azası) Osmanlı Devleti'nde okullar için farklı türde kitapların çevirisini yaptırmaya çalışmıştır.⁶²⁶

Maarif Nezareti kurulduktan sonra farklı bölgelerdeki okulların ihtiyaçlarını karşılamak ve onların denetimini de üstlenmiştir. Ancak halkın genel olarak eğitime olan ilgisizliği, okur-yazarlık düzeyinin düşük olması gelişmeleri yavaşlatmıştır. Buna bir de azınlıkların devlet okullarına karşı olumsuz tavrı eklendiğinde Maarif Nezareti'nin teftiş ile ilgili görevleri daha da önemli hale gelmiştir. Balkanlarda gerek azınlıkların baskısı gerek halkın eğitime olan ilgisizliği nedeniyle Müslüman tebaanın eğitimden yararlanması için kitapların basım ve parasız olarak dağıtılması da Maarif Nezaretinin sorumluluğuna verilmiştir. Maarif Nezareti'ne bağlı Telif ve Tercüme dairesinin öneminin artması bu olguların sonucudur.⁶²⁷ Maarif Nezareti kurulduktan kısa süre sonra okulların genel durumlarıyla ilgilenmiştir. Rüşdiyelerin durumlarının çok iyi olmadığı, öğretim programlarının yeniden düzenlenmesi ve sıbyan mekteplerinin ıslah edilmesini öncelikle ele almıştır. İstanbul başta olmak üzere önce sıbyan mekteplerinin daha sonra da rüşdiyelerin ıslah edilmesi için Maarif-i Umumiye Nezareti tezkere hazırlamış ve Meclis-i Vâlâ'ya sunmuştur.⁶²⁸ Tüm bu sorunlar ve konular Maarif Nezareti'nin dikkatini çekmiş ve temel nedenin eğitimle ilgili yasal düzenlemelerden kaynaklandığının farkına varmışlardır. Bu nedenle 1868 yılından sonra eğitimin yasal temellerini oluşturacak Maârif-i Umumiye Nizâmnâmesi'nin hazırlanmasına büyük önem vermişlerdir. 1868 yılında hazırlıkları yürütülen yer alacak maddeler görüşülürken bürokratlar, eğitimdeki beklentilerini nizamname mazbatasına yansıtmışlardır. Toplumun ve ülkenin gelişiminin temelini eğitim ve bilim olduğu, gelişebilmek için bilim ve eğitime önem verilmesi gerektiği mazbatanın ilk cümlesi olarak yer almıştır: "...insanlığın refahının temelini eğitim ve bilim olduğunu söylemeye gerek yoktur. Herkesin medeniyetin gerektirdiği gelişmeyi sağlayabilmesi için sanayi ve üretime yöneik eğitim veren bilim ve eğitim kurumlarının kurulması gerekir. Bilim ve eğitim mesleki eğitim becerilerinin kazandırılmasına, her türlü meslek ve zenaat erbabı ise insanlığın gerek duysuğu gelişmeyi sağlayacağından... İnsanların eğitilmesi oldukça

⁶²⁶ BOA., A. MKT. MHM. 266 / 100, 6 Muharrem 1280 / 23 Haziran 1863, BOA., A. MKT. MHM. 267 / 4, 23 Haziran 1863 (H. 6 Muharrem 1280)

⁶²⁷ BOA., A. MKT. MHM. 268 / 45, 18 Haziran 1863. (H.1 Muharrem 1280).

⁶²⁸ Dersaadet ve Bilad-ı Selase'deki sıbyan mekteplerinin ıslahı. BOA.İ. MVL. / 481/ 21788- H.01-08-1279 – Ayrıca Bkz. BOA.MF. İBT. / 16 - 41 Sıbyan mekteplerinin çoğaltılması ve ıslahı hususunda mülâhazat. - BOA., İ. MVL, 26278, 15 Ocak 1868 (H. 20 Ramazan 1284).

önemlidir. Bu nedenle herkesin yeteneği, ilgisine göre eğitim alması ve becerilerini değerlendirmeleri oldukça önemlidir...”⁶²⁹

Maarif Nezareti eğitimin gelişmesi ve düzene kavuşması, özgür biçimde icraat yapabilmek için yasal temellerinin sağlamlaştırılmasını düşünüyorlardı. 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi’ni hazırlamalarının gerekçesinde de toplumun eğitim ihtiyaçlarına cevap vermek yatmaktadır. Nizamnamenin ayrıntılı hazırlanması aslında yüz yıllardır ihmal edilmiş olan eğitimin yasal temellerini oluşturma yönünde önemli bir gelişmedir. 1869 tarihli Maarif Nizamnamesi eğitimin yaygınlaştırılması ilkelere dayandırılması nedeniyle Maarif Nezareti’nin kurulmasının doğal bir sonucu olarak görülmelidir. Mazbatada “ ... Memalik-i Devlet-i Aliyyede funun ve maarifin intişariyle terbiyet-i ammenin merkez-i kemale isalinde olan ehemmiyet sarahaten sabit olur...” denilerek kamusal eğitimin sağlanması ile gelişmenin sağlanacağı vurgulanmıştır. Bu nedenle eğitim kurumlarının yaygınlaştırılması, sayıca artması için hem nezaretin kuruluşu hem de nizamnamenin hazırlanışı oldukça büyük önem arz etmiştir. Nezaretin kuruluşundan sonra öğretmen yetiştirme yoluyla toplumdaki cehaletin azaltılabileceği düşüncesi ağır basmıştır.⁶³⁰ Maarif Nezareti okuların sayısını artırabilmek ve yaygınlaştırabilmek için maddi kaynak arayışına girişmiş Şura-yı Devlete bir nizamname hazırlamış ve göndermiştir. Maarifin geliştirilmesi için hasılatının yarısı mekteplere, yarısı da çiftçiye olmak üzere buğday ektirilerek mahsulünden öşür alınmaması gibi uygulamalarla maddi kaynağı bulmaya çalışmıştır.⁶³¹

Önce Bâb-ı Âlî’ye oradan da Meclis-i Maarif’e gönderilen tezkerede; İşkodra Kazası’nda yaşayan halkın desteği ile okula öğretmenlerin atanması istenmiştir. Bu isteğe nezaretin sıbyan mektebi hocalarının maaş vb. giderlerinin ahali tarafından karşılanması gerektiği ve bunun Maarif Nizamnamesi gereği olduğu söylenmiştir. Bu yönüyle Maarif Nezaretinin eğitim sistemini tek elden yönetme ve dağınıklığı giderme amacı taşıdığı söylenebilir. Karma (muhtelit) eğitimin rüşdiye ve daha üst düzeyde okullarda ilke olarak konması aslında Osmanlıcılık idealinin başlangıcı sayılabilir. Öğretimin Türkçe yapılması, tek tip kıyafetlerin giydirilmesi eğitim sisteminde birlik ve beraberliğin sağlanmasına yönelik bir çaba olarak görülmelidir. Bu uygulamalar aslında Osmanlı toplumu için oldukça yenidir. Bu uygulamaların 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesinden çok önce dile getirilmiş olması eğitim yönetimi alanında ulemanın nüfuzunun kırılmaya başladığını göstermektedir. Nitekim bu mazbatada yer alan nazırın görevleri 1869 tarihli Maarif-i Umumiye

⁶²⁹Bkz.BOA. Şuray-ı Devlet İ. MMS, 37/1541, 24 Mayıs 1869, (H. 07 Safer 1286). Maarif-i Umumiye Nizamnamesi.

⁶³⁰ BOA., İ. MEC. MAH. 1541, 10 Haziran 1869. (H. 29 Safer 1286).

⁶³¹ BOA., İ. ŞD. 205 / 45, 21 Temmuz 1872. (H.15 Cemaziyülevvel 1289). Maarifin geliştirilmesi için hasılatının yarısı mekteplere, yarısı da çiftçiye olmak üzere buğday ektirilerek mahsulünden öşür alınmaması istenmiştir.

Nizamnamesi⁶³²,’nde yer almıştır. Eğitim ile ilgili düzenleme ve yeniliklere hem hukuksal hem de idari temel oluşturmuştur.

Maarif Nezaretinin kuruluşu ile eğitimin yönetiminde yeni bir aşamaya geçilmiştir. Mekatib-i Umumiye Nezareti eğitimle ilgili denetleme ve atama işlemlerine daha fazla müdahil olmuştur.⁶³³ Daha önce de belirtildiği üzere Tanzimat bürokratları Mekatib-i Umumiye Nezareti’ni müsteşarlığa dönüştürerek Nezaret’e bağlamışlar en azından görünürde iki başlılığı önlemeye çalışmışlardır. Buna karşın Meclis-i Maarif ve Meclis-i Muhtelit istenen iş birliğini bir türlü gerçekleştirememiştir. Alt birimler kurularak Maarif Nezareti yeniden düzenlenmiş, Daimî Meclis-i Maarif 1864’te Meclis-i Maarif-i Umumi ⁶³⁴ haline getirilmiştir. Meclislerin zaman zaman toplanarak ve bir araya gelerek eğitim konularında kararlar almaları beklenmiştir. Bu iki meclis zamanında toplanamış ve kararlar almamış ve kendinden beklenen işlevleri yerine getirememiştir. Bu nedenle iki meclis lağvedilmiş ve Maarif nazırının başkanlığında her iki meclisin görevini yerine getirecek, Daire-i Mekatib-i Mahsuse ve Daire- i Mekatib-i Umumiye Maarif-i Umumiye Heyeti⁶³⁵ (Daire-i Maarifi Umumiye) oluşturulmuştur. Bu düzenlemede Fuad Paşa’nın önemli etkisi olmuştur. Fuad Paşa padişah iradesi ile Meclis-i Maarif’in kendi içinde uzmanlaşması gerektiğinin altını çizmiş ve bu iki dairenin kurulmasını sağlamıştır.⁶³⁶

Bu kurumsal değişikliğin amacı eğitim-öğretimle ilgili uzmanlaşmış kişileri bir araya toplayarak meclis oluşturarak koordinasyon sağlamaktır. Daire-i Maarif-i Umumiye’nin temel görevleri ders kitapları ile Sıbyan mekteplerini kontrol etmek İslam ve Şeriat ile ilgili yazılmış kitapları incelemek ve rapor vermek olarak belirlenmiştir. Diğer görevi de Müslim ve Gayrimüslümlerin yaptığı eğitim ve öğretimle ilgili düzenlemelere karar vermektir. Ders kitapları ya da yayınların denetim altında tutulması da yönetsel bir uygulama olarak ortaya çıkmıştır. Matbuat Nizamnamesi yayımlanarak Osmanlı hükümetinin ders kitapları ve maarif nezareti aracılığıyla toplumu denetim altında tutmak istemesi oldukça ilginçtir.

⁶³² Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*. Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991.s. 104.105 ve Atuf, Maarifi Umumiyye Nizamnamesi hazırlanırken hem Fransa’dan örnek alındığını hem de memleketin şartlarının gözönünde bulundurulduğu belirtir. Bkz. Nafi Atuf, *Türkiye Maarif Tarihi*, İstanbul 1931. I. kitab, s. 130

⁶³³ Bkz.BOA.MKT.NZD.358/84 20 Temmuz 1861 (H.12 Muharrem 1278) Mekatib-i Umumiye Muavini Vehbi Efendi’nin, bazı okulları hizmete açması için Yanya, Arnavudluk ve Üsküb’e gönderilmiştir. Ayrıca Bkz. BOA.A. MKT.NZD.368/25 25 Eylül 1861.(H.20 Rabiülevvel 1278) Taşra mekteplerinin tahkikine iki nefer ehliyetli kişinin tayini ve maaş tahsisi için Hazinece gereğinin yapılması istenmiştir

⁶³⁴ BOA., İ. MMS 28/1204 10 Şubat 1864, (H.02 Ramazan 1280) Maarif-i Umumiye adıyla bir heyet oluşturulması önerilmiştir.

⁶³⁵ BOA., A.MKT.MHM. 295/39 27 Mart 1864, (H.18 Şaban 1280) Osmanlı tebaasının eğitim ve öğretimine yönelik okulların ıslahı için kurulmuş Meclis-i Maarif-i Muhtelit’in lağvı ve yerine Maarif Nezareti’nde Daire-i Mekatib-i Mahsusa ve Daire-i Mekatib-i Umumiye namıyla iki daire oluşturulmuştur. Daire-i Maarifi Umumiye 3 Haziran 1864’te (27 Zilkade 1280) kurulmuştur. Dokuz Müslüman, iki Rum, iki Ermeni, iki Katolik, bir Protestan, bir Yahudi üye ve iki kâtip görev yapmaktaydı. Sadaret tarafından padişaha sunulan 18 Muharrem 1280/25-26 Şubat 1864 tarihli rapor için bkz. M. Cevad, *Maarifi Umumiye Nezaret-i ... s. 82-84*. Daire-i Mekatib-i Mahsuse üyeleri kâtipler hariç on kişi olup İmadüddin Efendi, Nazif Efendi, Hazım Efendi, Hacı Emin Efendi, Bekir Efendi, Abdülkerim Efendi, İshak Efendi, Mehmed Arif Efendi, Hüseyin Efendi, Mustafa Efendi

⁶³⁶ Yazıcı, a. g.e., s. 55.

Tanzimat döneminin merkezileşmesi bağlamında Maarif Nezareti eğitimle ilgili konularda tek temsilci haline gelmiştir. Yüzyıllar boyunca kişisel çabalara ve hayırseverlerin inisiyatiflerine bırakılmış olan eğitim faaliyetleri devletin kontrolüne geçmiş, eğitim devletin görevi ve ödevi haline getirilmiştir. Meclis uygulaması ile eğitimi kontrol etmeye yönelik anlayışı maarif-i umumiye nezaretinin kurulması ile sonuçlanmış ve eğitim etkinlikleri devletin görevi haline gelmiştir. Aynı şekilde eğitim politikasındaki laikleşme eğilimleri burada da kendini göstermiş; dini otoritelerden daha bağımsız, devlet tarafından sevk ve idare edilen eğitimi merkezden yönetecek bir birim oluşturulmuştur. Devlet, eğitime müdahale ederek yönetsel alandaki merkezileşme eğilimini eğitim alanına da aktarmış, merkezileştirme çabaları bu alanda belli ölçülerde başarılı olarak kabul edilebilir. Bu başarıda Tanzimat bürokrasisinin önemli rolü olmuştur. Tanzimat bürokrasisinin oluşturmak istediği yeni devlet anlayışına uygun bireyler yetiştirmek için eğitim kurumlarına yönelmeleri o döneme kadar dağınık görünüm sergileyen eğitim kurumları ve uygulamalarını fark etmelerine yol açmış dolayısıyla eğitime de yönelmişler, eğitimi devlet kontrolüne ve merkezi otoriteye bağlamışlardır. Bu anlamda önemli bir dönüşüm de eğitimi temsil eden otoritenin hükümetin bir üyesi olarak (meclis-i vükela) değer bulmasıdır.

Tanzimatçılar Tanzimat ideolojisini geniş halk kitlelerine yaymak için eğitimin gücüne güvenmişler ve eğitim kurumlarını yapılandırmışlardır. Bunu yaparken sevk ve idareyi kendi ellerinde tutmuşlardır. Eğitim kurumlarını yeni oluşturulan bürokrasi yani nezeratlerin gereksinimi olan elemanları yetiştirmeye yönelik organize etmişler, devleti var olan güç ilişkilerinden kurtmak için farklı eğitim kurumları açmışlardır. Öğretmen okulları, Mekteb-i Mülkiye, Ziraat Mektebi gibi kurumlarla toplumu yeniden düzenlemeye çalışmışlardır. Tanzimat bürokratları eğitim yönetimini yasal temele kavuşturmak için 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesini hazırlamışlardır. Nizamnamesi ile kurumsallaştırmışlardır ki bu konuda Midhat Paşa'nın rolünü vurgulamadan geçmemek gerekir. Midhat Paşa, Şura-yı Devlet Reisliği sırasında kendisine bağlı olan Maarif Dairesinde nizamnamenin hazırlanmasını sağlamıştır.⁶³⁷ Nizamname ile Maarif Nezareti yasal bir statüye kavuşmuş ve eğitimin sevk ve idaresinden sorumlu olmuştur. Bu durum Cumhuriyet dönemine kadar devam etmiştir. 1876 Kanun-i Esasi'ye eğitimle ilgili maddelerin girmesi ile Maarif Nezareti anayasal kurum haline gelmiştir. Eğitim konusu Kanun-i Esasi'de haklar, özgürlükler bölümünde yer almıştır. Maarif Nezareti'nin oluşturulmasından sonra eğitimle ilgili konularda karar almak üzere meclislerin de nezaretin alt birimi olarak görev yaptıkları bilinmektedir. Meclis-i Maarif-i Muhtelit ve Maârif-i Umûmiye Heyeti bu dönemde eğitimle ilgili konularda karar almıştır. Bu nedenle bu kuruluşların etkisi ele alınacaktır.

⁶³⁷ Bekir Sıtkı Baykal, *Midhat Paşa – Siyasi ve İdari Şahsiyeti*. Kral Matbaası, Ankara, 1964. Ayrıca Şura-yı Devlet yapısı ve üyeleri için bkz. *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1293/1876, s. 45-57.

4.1.8. Meclis-i Maarif-i Muhtelit ve Maârif-i Umûmiye Heyeti⁶³⁸

Tanzimat sonrasında eğitimle ilgili yeniliklerden birisi de Maarif Nezaretine bağlı olarak Meclis-i Muhtelit-i Maarif'in kurulmasıdır. Islahat Fermanı ile birlikte Osmanlı devletinde her milletin kendi okullarını kurmasına izin verilmesi nedeniyle bu konuda yapılacak düzenlemeleri bir standarda bağlamak üzere kurulan Meclis-i Muhtelit'in (1857) daha sonra Meclis-i Maarif ile birlikte eğitimle ilgili karar alan meclis sayısı ikiye çıkmıştır. Meclis-i Maarif büyük ölçüde fen alanlarında verilecek eğitim konularından sorumlu olmuştur. Meclis-i Maarif çalışmalarına başlamış ve alt komisyonlar aracılığı ile eğitim sisteminde önemli değişimlere karar vermiştir. Sıbyan mekteplerinde her cemaatin kendi dilinde eğitim vermesi ve Osmanlı Devleti'nin bunlara müdahale etmemesi en önemli kararlardan birisiydi. Meclis, Rüşdiyeler'deki eğitim dilinin Türkçe olmasını kararlaştırmış gerekçe olarak memur olacak herkesin Türkçe bilmesi konusuna yer verilmiştir. Meclis ayrıca Fünun-u Metenevvia (darülfünun-üniversite)'de hangi dilde eğitim verileceğine okulların gündüzlü ya da yatılı olup olmaması gibi konularda nizamname de hazırlamıştır Böylece oluşturulan yeni meclisin çalışmaları ile rüşdiyeler ve üst düzeydeki okullar ile azınlıkların okulları Mekatib-i Umumiye Nezareti'ne bağlanmıştır. Daha sonra Mekatib-i Umumiye Nezareti, Maarif-i Umumiye Müsteşarlığına dönüştürülmüş bu ikilik giderilmiştir. 1864 yılında Meclis-i Maârif ile Meclis-i Muhtelit (karma) arasındaki sorunlar nedeniyle iyi çalışamayınca kaldırılıp yerine Nazırın başkanlığında yeni bir Maârif-i Umûmiye Heyeti⁶³⁹ ve buna bağlı Mekâtib-i Sıbyan-ı Müslime, diğeri Mekâtib-i Rüşdiye ve Aliyye adı altında iki komisyon⁶⁴⁰ oluşturulmuştur. İki şube olarak faaliyet gösteren bürolar daha sonra Daire-i Mekâtib-i Husûsiye ve diğeri Daire-i Mekâtib-i Umûmiye'e olarak organize edilmiştir.⁶⁴¹

Bu arada Maarif Nezareti ve eğitim sisteminin düzenlenmesiyle ilişkisi bakımından Maarif-i Umumiye Nizamnamesine değinilmesi gerekmektedir. 1869 yılında Maarif Nazırı Safvet Paşa'nın çabalarıyla Ahmet Kemal Paşa'nın başkanlığında, Şurayı Devlet Maarif Dairesi Başkan yardımcısı Sadullah Paşa, Recaizade Ekrem ve Ebuzziya Tevfik gibi tanınmış isimler tarafından Fransız eğitim sisteminden faydalanılarak Maarif-i Umumiye Nizamnamesi hazırlanmıştır. 1908 yılına kadar yürürlükte kalan 198 maddelik nizamnamede eğitim yönetimi konusunda önemli hükümlere yer verilmiştir.

⁶³⁸ BOA., M 857/104, 2 Kasım 1863, (H.20 Cemaziyevvel,1280) Meclis-i Muhtelit-i Maarif'in Mekatib-i Sıbyan-ı Müslime ve Mekatib-i Rüşdiye-i Âliyye adıyla iki komisyona tefriki

⁶³⁹ BOA., M 857/ 104 2, Kasım 1863, (H.20 Cemaziyevvel,1280) Ayrıca Bkz. BOA.A.MKT.MHM. 293 /39 26 Şubat 1864. (H.18 Ramazan 1280).

⁶⁴⁰ BOA., MF.MKT. 7/34, 8 Ekim 1872 (H.25 Şaban1289) Mekatib-i rüşdiye ve sıbyaniye hakkında oluşturulan Maarif Meclisi azalarının isimlerinin bildirilmesi istenmiştir.

⁶⁴¹ BOA. A.MKT.MHM. / 295 - 39 27 Mart 1864 (H-18 Şevval 1280) Her sınıf tebea-i Osmaniyenin talim ve terbiyelerine mahsus mekteplerin ıslahı için teşkil olunan Meclis-i Maarif-i Muhtelit'in lağvı ve yerine Maarif Nezareti'nde Daire-i Mekatib-i Mahsusa ve Daire-i Mekatib-i Umumiye namıyla iki daire teşkil olunması.

Fransa'nın eğitim konusundaki önerisi, ortak eğitim kurumları aracılığıyla bir "Osmanlı milleti" oluşturmak isteyen Tanzimat bürokratlarının düşüncelerine de uygun düşüyordu. Maarif Nezareti'nin Osmanlı eğitimini Fransız eğitim sistemini örnek alarak teşkilatlandırmak için başlattığı çalışmaların sonucunda, 1 Eylül 1868'de Galatasaray Sultanisi kurulmuştur. Maarif Nazırı Safvet Paşa, eğitim sistemini yeniden düzene koymak için Şûrâ-yı Devletin Maârif Dairesiyle birlikte Maârif Nizâm-nâmesi'ni hazırlamış ve 24 Mayıs 1869 tarihinde yayınlamıştır.⁶⁴² Safvet Paşa Paris büyükelçiliği döneminde Kemal Paşa ile eğitim konularında görüş alışverişinde bulunmuştur. Bu dönemde Fransa'da Eğitim Bakanı olan ve III. Napoleon'u da etkilemiş olan Victor Duruy (1811-1894)⁶⁴³ ile görüşmüşler ve Osmanlı Devleti'nde eğitim reformları konusunu ele almışlardır. 1856 Islahat Fermanı'nın azınlıklara verdiği haklardan sonra Fransa, eğitim konusunda hiçbir adım atılmadığını söyleyerek Osmanlı Devleti'ni yavaş kalmakla suçluyordu. Bu tartışmalardan sonra Safvet Paşa İstanbul'a geri döndüğünde bir süre Darüşşura üyesi olarak görev yapmış daha sonra 1868 yılında Maarif Nazırı olarak atanmış ve bu konuyu ele almıştır. Safvet Paşa'nın Paris elçiliği döneminde Duruy ile yakın iletişime geçtiği ve Kemal Paşa ile bir araya gelerek eğitimle ilgili konularda görüş alışverişinde bulunduğu bilinmektedir. III. Napolyon döneminde eğitim ile ilgili reformlara öncülük etmiş, bu çabaları Safvet Paşa tarafından yakından görülmüştür. Fransa, 22 Şubat 1867 de Bâb-ı Âlî' ye bir muhtıra vererek söz verilen Islahatların yapılmasını istemiştir. Dış baskılar Osmanlı Devleti'nin Islahat Fermanı sonrasında Katolik milletine söz verilen hakların sağlanması, eğitim ve kamu hizmetlerinden azınlıkların yararlandırılması gibi konularda eğitim anlayışını biçimlendirmiştir. Bu muhtıra Fransız Eğitim bakanı Victor Duruy tarafından kaleme alınmıştır. Bu muhtıra üzerine Sadrazam Mehmed Emin Ali Paşa ve Hariciye Nazırı Fuat Paşa ile Fransız İstanbul Büyükelçisi M. Bourée bir araya gelerek lisenin açılmasına karar vermişlerdir. Duruy, dönemin Maarif Nazırı Safvet Paşa'yı görüşleriyle

⁶⁴² İhsanoğlu, "Tanzimat Öncesi. ", s. 370, Kodaman, a.g.e., ss. 20 - 22. Bu sırada Maarif Dairesi'nin başında eski Maarif Nazırlarından Kemal Efendi bulunurken, Sadullah Paşa, Dadyan Artin Efendi, Recaizade Ekrem Bey, Ebüzziya Tevfik Bey, Mehmed Mansur Efendi ve Dragon Çankof Efendi üye olarak görev yapıyorlardı.

⁶⁴³ Victor Duruy (d.10 Eylül 1811, Paris, Fransa - 14 Kasım 1894, Paris'te ölmüştür), ulusal eğitim bakanı (1863-1869) olarak kapsamlı ve tartışmalı reformlar başlatan Fransız bilim adamı ve tarihçidir. III. Napolyon'un isteği ile Julius Caesar'ın biyografisini hazırlamış ve 1863'te eğitim bakanı olarak atanmıştır. Duruy'un ücretsiz, zorunlu ilköğretim konusunu ilk kez Fransa'da dile getirmiş ancak başarılı olmamıştır. Daha son kızlar için laik orta öğretimi başlatmayı, lise ve üniversite müfredatına modern diller ve çağdaş tarih eklemeyi, öğretmen eğitimini yeniden düzenlemeyi ve bölge için bir tür tarımsal yayım-kurs hizmeti başlatmayı başarmıştır. Duruy, 1869'da senatör oldu ve daha sonra akademik çalışmalarına geri döndü ve 1884'te Académie Française'nin bir üyesi oldu. Histoire des Grecs, 3 cilt. (1886-89) ve 1891'de Histoire de France de 1453 - 1815'in (1856) genişletilmiş baskısı, bir bilim adamı olarak tanınmasını sağlamıştır. Osmanlı Devleti ile Fransa arasında özellikle 1856 yılından sonra oluşan eğitimle ve siyasi konularda görüş ve öneriler sunmuştur. Fransa eğitim sistemine yönelik hazırlamış olduğu eğitim yasasının benzerini Osmanlı Devleti için de önermiş ve Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'ni biçimlenmesine esin kaynağı olmuştur. Bu konuda ayrıntılı çalışma için Bkz. Eylem Bor, *Fransız Kaynakları Işığında Tanzimat Dönemi Eğitimine Fransız Etkileri* / Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi / Eğitim Bilimleri Enstitüsü

oldukça etkilemiştir. Safvet Paşa⁶⁴⁴ 1868 yılında Maarif Nazırı olarak atanınca Duruy ile yaptığı görüşmelerden esinlenerek Osmanlı tebaasının tamamının aynı çatı altında öğrenim görmesini hedefleyen Galatasaray Lisesi (Mekteb-i Sultânî, 1868) nin kurulmasını sağlamıştır.⁶⁴⁵ Galatasaray Lisesi'nin nizamnamesinde yer alan maddeler Fransız Eğitim Kanunun'da da benzer biçimde yer almaktaydı. Bunun yanı sıra 1869 tarihi Maarif-i Umumiye Nizamnamesinde ortaöğretim (mekatib-i sultaniyye) ve kızların eğitimi konusundaki maddelerin Galatasaray Lisesi'nin kuruluş nizamnamesine çok benzediği görülecektir. Victor Duruy kadın eğitimi konusunda zamanının ilerisinde görüşler öne sürmüş ve Fransa'da kadınların eğitim almasına öncülük etmiştir.⁶⁴⁶

Nizamnamenin gerekçesinde kamusal eğitimin yaygınlaştırılması için okulların sayıca artırılması ve eğitim sisteminde yeni düzenlemeler yapılması vurgulanmıştır. Uluslararası düzeyde uygar toplumlar seviyesine çıkabilmek için mesleki ve teknik okulların açılması gerekli görünmüştür.⁶⁴⁷ Nizamnamenin gerekçesinde öğretim veren kurumların dağınık durumda olmasından dolayı ıslahatların başarısız olduğu da dile getirilmiştir. Bu nedenle 1869 Maârif Nizamnamesinde Osmanlı Devleti'nde bulunan okulların tek çatı altında birleştirilmesine özel önem atfedilmiştir.⁶⁴⁸ Hemen hemen her bölümde eğitim kurumlarının nasıl yönetileceği, kimlerin sorumlu olacağı açık açık belirtilmiştir. Birinci maddede Osmanlı Devleti'nde tebaanın her düzeyde okul ve eğitiminin yönetsel yetkisi devlede dolayısıyla Maarif Nezareti'nde olduğu belirtilmiştir. Her ne kadar farklı cemaatlerin söz sahibi olacağı belirtilmişse de son kararın Maarif Nezareti dolayısıyla devlete ait olduğu kesindir. Aynı nizamnamenin yüz otuzbirinci maddesine “ İdare-i maarifin merkezi umumisi olmak ve Maarif Nezaret-i celilesinin taht-ı riyasetinde bulunmak üzere Dersaadet'de bir Büyük Meclis-i Maarif-i Kebir teşkil olunup Daire-i İlmiye ve Daire-i İdare namıyla iki kısma taksim kılınacaktır” denilmiştir. Aynı şekilde, nizamnamenin yüz kırk üçüncü maddesinde de yerelde eğitim sisteminin nasıl yönetileceğine ilişkin hükümlere yer verilmiş Vilayet Maarif Meclisleri'nin görev ve yetkileri ile kuruluş ilkeleri oluşturulmuştur. Nizamname ile eğitim merkez ve taşra olarak iki yönetsel birim halinde düzenlenmiştir. Merkezde Maarif-i Umumiye Nezareti eğitim yönetiminde tek sorumlu otorite haline gelmiştir. Meclis-i Kebir-i Maarif ile alt daireler de eğitimle ilgili konuların, sorunları görüşme ve karar alma yetkisiyle eğitim yönetiminde sorumluluk elde etmişlerdir. Taşrada yani Vilayetlerde ise Meclis-i kebir-i Maarif'in Şubesi ve temsilcisi olarak

⁶⁴⁴ Safvet Paşa'nın Biyografisi için bkz. Pelin İskender, “*Mehmed Esad Safvet Paşa*” (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999. Ayrıca Bk. İbnülemin Mahmut Kemal İnâl, *Son Sadrazamlar* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1940-53 (Tıpkı bakım 1982), ss.809-894; Mehmed Zeki Pakalın, *Safvet Paşa* (İstanbul: Ahmet Sait Matbaası, 1943

⁶⁴⁵ İhsan Sungu, Mekteb-i Sultani, *Belleten*, Cilt:8, Sayı: 28, ss. 315-347, 1. Teşrin 1943 (Cumhuriyetin 20. Yıldönümü nedeniyle Özel Sayı), TTK Basımevi, Ankara 1943

⁶⁴⁶ Bkz. Horvath, Sandra Ann. “Victor Duruy and the Controversy over Secondary Education for Girls.” *French Historical Studies*, vol. 9, no. 1, 1975, pp. 83–104. JSTOR, www.jstor.org/stable/286006. Accessed 12 Nov. 2020.

⁶⁴⁷ M. Cevat, a.g.e., ss. 102 - 103.

⁶⁴⁸ *Düstur*, I. Tertip, Cilt 2, ss. 184- 219. Maârif-i Umûmiye Nizâm-nâmesi'nin Osmanlıca'dan Latin harflerine çevrilmiş tam metni için bkz. M. Cevat, *Maarif-i Umumiye Nezareti...* ss. 424 - 459.

“Maarif Müdürlüğü” kurulmuş ve “Maarif Meclisleri”⁶⁴⁹ eğitimle ilgili kararlar alma sorumluluğunu üstlenmiştir. Vilayetlerde alınan kararların merkeze Meclis-i Kebir’in onayına sunulması öngörülmüş merkezin kontrolü kesinleşmiştir. Böylece eğitim kurumlarını belli bir esneklikle yerelde de kontrol ederek bir çatı altında toplama çabası nizamnameye yansımıştır denilebilir.

4.1.9. Telif ve Tercüme Dairesi

Doğrudan idari olmamakla birlikte okul kitapları ve gerekli yardımcı materyalleri üretebilmek için 1865 yılında Maârif Nezareti’ne bağlı olarak Telif ve Tercüme Dairesi oluşturulmuştur. Daha önce aynı amaçla kurulmuş olan Encümen-i Daniş gerek üye yapısı gerek üyelerin atanma biçiminin kişisel tercihlere bağlı olması ve kalabalıklığı nedeniyle zamanla işlevini yitirmiştir. Bu nedenle yerine çeviriler yapmak üzere Tercüme Cemiyet’i kurma düşüncesi daha fazla önem kazanmıştır. Dönemin Maarif Nazırı Ahmet Kemal Paşa’nın çabalarıyla 1865 yılında Maarif Nezareti dönemi ve gözetimi altında Tercüme Cemiyeti kurulmuştur.

Tercüme Cemiyetinin kuruluş gerekçesi ve amacı şöyle açıklanmıştır: “Maarif-i Umumiye Nezareti’ne bağlı olarak kurulması istenen Tercüme Cemiyeti’nin amacı yabancı ülkelerde yayımlanmış olan eserleri Türkçeye çevirmek ve oradaki birikimi ülkemize kazandırmaktır.” Bu cemiyete baş mütercim olarak yabancı dil bilgisi yüksek düzeyde olan Münif Efendi ve İhya Bey ve Pertev Efendi üye olarak atanmıştır. Tercüme Cemiyeti aslında Tanzimat, Islahat ve Meşrutiyet dönemlerini yaratan düşünceleri yaptığı tercüme yoluyla topluma tanıtmıştır. Bu nedenle tercüme odası eğitim ve bilimin gelişmesi açısından önemli görevleri üstlenmiştir. Daha önce de söylendiği gibi Kemal Paşa tercüme odasında çalışmanın yanında buradaki memurların yetişmesi için lisan mektebi adında bir okul kurulması için çaba sarfetmiş, girişimleri sonucunda bu okul 1866 yılında açılmıştır.⁶⁵⁰ Tercüme Cemiyeti ya da tercümelerin yapılması düşünceleri başta Ebubekir Ratib Efendi olmak üzere Tatarcık Abdullah, Behiç Efendi, Kethüdazaze Arif Efendi Keçecizade İzzet ve Sadık Rifat Paşa’nın risalelerinde yer almıştır.⁶⁵¹ Örneğin Behiç Efendi yabancı dil

⁶⁴⁹ BOA., MF.MK 4/134, 28 Eylül 1872, (H.09 Recep 1289) Maarif nizamnamesi gereğince; çeşitli vilayetlerde maarif meclisleri oluşturulmaya başlamıştır.

⁶⁵⁰ BOA., 1282: 547-38078“Bu defa Maarif-i Umumiye Nezareti celilesi idaresi tatında olarak teşkiline emr-i ferman maarif nişan hazret-i padişahı şayan buyrulmuş olan Tercüme Cemiyet’inin amacı şöyle açıklanmıştır. Menafi-i Mülk-i mucib olarak el-sine-i ecnabiyyete tedvin olunmuş asar-ı ilmiyyeyi ve tehalük-ı efkârı ashab-ı tecarüb ve hüner ile an be an nihade-i destgahı tabaat ve intişar olmakta bulunan kütüb ve resail-i cedideyi lisanımıza nakletmek ve bundan başka el-sine-i sairedenn lisan-ı azbû’l beyan-i Türkiye nakl ve tecüme olunup kütüb ve realili mütercimeye İmrar-ı inzâr dikkatle ashabı hakkında bidiriğ buyrulacak mükâfat-ı seniyyeyi tahdid eylemektir. Cemiyet-i mezkûreye müsellemler olan malumatları cihetiyle ba irade-i seniyye Bâb-ı Âlî mütercim-i evveli İzzetlü Münif Efendi reis, İhya Bey ve Pertev Efendi musahhih nasb ve tayin buyrulduğu misillü arbab-ı maarif ve malumat... dahi cemiyet-i mezkûreye aza ve ketebe nasb ve tayin kılınmıştır.”

⁶⁵¹ Bkz. Ratip Efendi, Nemçe Sefaretnamesi, Behiç vr. 37b-38a ve diğer risaleler

bilmenin hem uluslararası alında işe yarayacağını hem de Avrupa'daki gelişmeleri izleyebilmeye yardım edeceğini söyleyerek dil öğrenmenin önemini ilk kez dile getirmiştir. Ona göre Avrupa'daki gelişmeleri anlayabilmek, Osmanlı Devleti'ndeki ıslahatları gerçekleştirmek için Avrupa'dan kitaplar getirmek ve çevirisini yaptırmak oldukça önemlidir. Ayrıca çeviri konusunda azınlık ya da yabancılara muhtaç olmamak için Müslüman tercümanlar yetiştirilmesi ve yabancı dil okulu açılması gerektiğini önermiştir. Daha sonra benzer uygulamaların yapılması Kethüdazade Arif Efendi tarafından da önerilmiştir. Öyle ki Kethüdazade'nin bu konudaki düşünceleri ile II. Mahmud'un düşünceleri arasında oldukça önemli paralellik olduğu ve Kethüdazade Arif Efendi'nin II. Mahmud'u etkilediği söylenebilir. Kethüdazade “ Askerlik ve Sanayi” konularında Avrupa'da önemli eserlerin yazılmış olduğunu bunların öğrenilmesi için batılı dillerin bilinmesi gerektiğini üzerinde durmuş ve “*Bizim muradımız evlad ve ahfadımıza sanayi kabilinden olarak elsene-i ecnebiyyeyi öğretmektir...*” diyerek görüşlerini açıkça belirtmiştir.⁶⁵² Mekteb-i Tıbbiye'nin oluşturulması ve öğretim dilinin Fransızca olmasında bu ifadenin yansımış olması Kethüdazade'nin etkisni göstermesi açısından oldukça anlamıdır. Sonraki yıllarda benzer düşünceleri Sadık Rifat Paşa ve Mustafa Sami risalelerinde askerlikle ilgili eserlerin ilk önce çevrilerek Avrupai yöntemlerin öğrenilmesini önermişlerdir. Rifat Paşa bunun dışında bilimsel eserlerin çevirilerinin yapılp bilimsel yeniliklerin eğitim kurumları aracılığı ile yayılmasını önermiştir. Tercüme Cemiyeti'nin başkanlığına Münif Efendi (Paşa) atanmıştır.⁶⁵³ Tercüme cemiyetinin oluşturulması ve görevlerine ilişkin ilk açıklamalar Maarif-i Umumiye Nizamnamesi mazbatasında dile getirilmiştir.⁶⁵⁴ Kitap ve kitapçıların çevirisinden Meclis-i Kebir-i Maarif Dairesi'nin sorumlu olacağı, okullar için gerekli olan bilimsel nitelikteki kitapların çevrilmesine öncelik verileceği ve bunların bedellerinin Maarif Nezareti bütçesinden karşılanması istenmiştir.⁶⁵⁵ Bu çabanın sonucunda 1870 yılında Telif ve Tercüme Nizamnamesi hazırlanmıştır. Bu nizamnamede ders kitaplarının nasıl hazırlanacağına ilişkin şartname oluşturulmuştur ve yarışma yoluyla kitaplar

⁶⁵² Emin Efendi, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde el-Hac Mehmed Arif Efendi Hazretleri*, İstanbul, 1305 s. 281-282. Ayrıca Bkz. II. Mahmud 1838 tarihinde Tıbbiye'nin yeni binasına taşınması sırasında yaptığı konuşmada” Burada Fransızca olarak fenn-i tıbbi tahsil edeceksiniz... sizlere Fransızca okutmaktan benim muradım Fransızca lisanı tahsil ettirmek değil, ancak fenn-i tıbbi öğretim refte refte kendi lisanımıza almaktır” demiştir. Rıza Tahsin, *Tip Fakültesi Tarihçesi: Mir'ât-ı Mekteb-i Tıbbiyye* Yay. Aykut Kazancıgil, İstanbul 1991. Ayrıca Bkz. Lewis, 1988, s. 86 .

⁶⁵³ BKZ. BOA.A. MKT. MHM. / 336 - 37 – 0, 2 Temmuz, 1865, (H.07 Safer 1282) Maarif Nezareti'nde Tercüme Cemiyeti heyeti oluşturulması ve heyet üyelerinin isimleri belirtilmiştir.

⁶⁵⁴ Telif Tercüme Nizamnamesi, 13 Safer 1287 (1870) Düstur, birinci tertip ikinci cilt. S. 231-244.

⁶⁵⁵ BOA., IMMS, 037, 21 Safer 1286 (2 Haziran 1869). Birçok araştırmacı mazbatanın ve Nizamnamenin tarihini yanlış vermiştir. Mazbatanın tarihi birçok yerde 1 Eylül 1869 olarak verilmiştir. Oysaki mazbatada hem hicri 21 Safer 1286 hem de Rumi 21 Mayıs 1285 tarihi verilmiş bu tarihler 2 Haziran 1869'a karşılık gelmektedir. 1285 tarihli devlet salnamelerine bakıldığında Sadrazam Mehmed Emin Ali Paşa, Hariciye Nazırı'nın Fuad Paşa, Ahkâm-ı Adliye Nazırı, Cevdet Paşa, Maarif-i Umumiye Nazarı Savfet Paşa olduğu görülecektir. Şuray-ı Devlet Reisi'nin Midhat Paşa, Maarif Dairesi'nin başında Kemal Efendi bulunmaktadır. Bu isimlerin mühürleri nizamnamenin mazbatasında da yer almaktadır. Bu nedenle Nizamnamenin hazırlanmasında özellikle bir sonraki yıl Maarif-i Umumiye ve Hususiye dairelerinin oluşturulmasında Midhat Paşa'nın etkisi olduğu açıkça görülecektir. Bkz. Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 1285/1868, Defa 23

yazdırılmıştır. Cemiyetin nizamnamesinde başkan ve mütercimlerin Avrupa dillerinden en az birisini bilme ve çeviri yapabilme becerisine sahip olmaları koşulu vardır. Üyelerden Ahmed Hilmi Efendi Chambers'in "Târih-i Umûmî"sinin ilk cildini çevirmiştir. Ayrıca Otto Hubner'in "İlm-i Tedbîr-i Servet" adlı çalışması yapılan ilk çeviriler arasında yer almaktadır. Eğitim yönetimi ile doğrudan ilişkili olmasa da ders kitapları ve materyallerinin merkezi otorite tarafından ele alınması ve karar verilmesi açısından burada yer almıştır. Bütün bunların yanısıra eğitim ilgili kararlar alma bakımından Meclis-i Maarif-i Kebir de önemli faaliyetlerde bulunmuştur.

4.1.10. Meclis-i Kebir-i Maârif

1869 tarihli Maârif-i Umûmiye Nizamnamesi ile Maârif Nezareti'nin Merkez ve Taşra Teşkilâtı oluşturulmuştur. Böylece Maarif nezareti yasal bir statüye kavuşmuştur. Yönetmel olarak daha iyi çalışmalar yapabilmek için merkez teşkilatında Maarif Nazırına bağlı olarak Meclis-i Kebir-i Maarifi oluşturmuştur. Bu Meclis'in oluşturulması 2 Haziran 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi hakkında mazbatada yer almıştır. Maarif Nazırı Safvet Paşa tarafından hazırlanan Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi içerisinde üzerinde önemce durulan birimlerden biri de Meclis-i Kebîr-i Maarif'tir. Bu meclis Dâire-i İlmiye, Dâire-i İdâre olarak iki daireden oluşmuştur.

Merkezi bürokrasisinin uzantıları olarak Vilayet Maarif Meclisleri oluşturulmuştur.⁶⁵⁶ Meclis-i Kebir farklı milletlerden gelen üyeleri ile danışma organı olarak çalışmıştır. Meclis-i Kebir'in altındaki Daire-i İlmiye okullar için gerekli olan kitap ve materyalleri hazırlamak ve kurullar oluşturmak gibi görevleri üstlenmiştir.⁶⁵⁷ Dâhilî ve haricî olmak üzere iki kısma ayrılan ilmiye dairesinin hepsi Osmanlı Devleti vatandaşı olan 8 üyesinin olması koşulu konmuştur. Harici üyelerin sayısı ise belirsizdir. Ayrıca, Avrupa'daki diğer üniversitelerle iş birliği yapılması ve kitapların tercüme edilmesi konusunda girişimleri planlamış bu nedenle bu daireye üye olacakların Avrupa'daki üniversiteler (darülfünun) ile yazışma yapacak kadar Fransızca bilmesi beklenmiştir. 1870'te Telif ve Tercüme Nizamnamesini hazırlatmışlardır.⁶⁵⁸ Vilayetlerde Meclis-i Kebir-i Maârif'in aldığı kararları uygulamak üzere, Maârif Müdürünün başkanlığını yapacak olan Maârif Meclisi teşkil edilmiştir.⁶⁵⁹ Böylece 1869 tarihli Nizamnamesi ile Osmanlı Devleti'ndeki eğitim

⁶⁵⁶ BOA., İ. DH. 519 /35337 19 Eylül 1869 (H.12 Cemaziyelahir 1286) Maarif Meclis-i Kebiri'nin yeniden teşkiline karar verilmiştir

⁶⁵⁷ BOA., İ. DH. 603/ 42041, 9 Aralık 1869,(H.05-Ramazan 1286) Meclis-i Kebir-i Maarif daire-i ilmiyesinde bir kalem oluşturulması önerilmiştir.

⁶⁵⁸ Bkz. BOA.Şuray-ı Devlet İ. MMS, 37/1541, 24 Mayıs 1869, (H. 07 Safer 1286).

Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, Ayrıca Bkz. Uğur Ünal Meclis-i Maarif-i Kebir, Ayrıca BOA.Telif-Tercüme Nizamnamesi, 13 Safer 1287.

⁶⁵⁹ BOA.MF.MKT. 3 /54, 3 Ağustos, 1872 (H.28-05-1289) Vilayetlerde teşkil olunacak maarif meclisleri ile ilgili hususlarla ilgili sorular için Maarif-i Umumiye Nizamnamesine bakılması istenmiştir.

kurumlarının yönetsel yapısı ve örgütlenmesi yolunda önemli bir adım atılmıştır. Maarif Meclisleri hem merkez hem de taşrada eğitim yönetimiyle ilgili konularda söz sahibi olmuştur.

Tanzimat bürokrasisi eğitimle ilgili yenilikleri taşraya yayabilmek için de çaba göstermişlerdir. Tanzimat sonrasında başlayan merkezileşmeye paralel olarak vilayetlerden gelen talepleri karşılayabilmek için yeni birimler oluşturmuşlardır. Vilayetlerdeki eğitim faaliyetlerini sevk ve organize etmek üzere vilayetlerde Meclis-i Maarif kurulmuştur. Böylece vilayetlerdeki eğitim-öğretim merkezi otoriteye bağlanmıştır. Bu uygulama ile merkez ile taşra arasındaki kopukluk giderilmek istenmiştir. Vilayet Meclis-i Maarifleri karma meclis olarak düzenlenmişlerdi. Bu olgu 1856 Islahat Fermanı'ndaki eğitimle ilgili maddelerle de tutarlılık göstermektedir. Tanzimat bürokratları eğitimle ilgili düzenlemelerde yerelde en üst yönetim olarak 1864 İdare-i Umumiye-i Vilayet Nizamnamesi'ne göre valilere vermişler ve yerel yönetimlere eğitim konusunda da yeni bir statü kazandırmışlardır.⁶⁶⁰ Sancak, kaza ve diğer yerleşim birimleri de benzer biçimde organize edilmiş ve aşağıdan yukarıya doğru sorumlu olan maarif meclisleri yerelde eğitim faaliyetlerini sevk ve idare etmişlerdir. Bu düzenlemeler içinde ulema ya da meşihat makamından kimselere yer verilmemiştir. Bu anda eğitim konusunda yönetsel açıdan da laik ve dünyeviliğin uygulanmak istendiği görülmüştür.⁶⁶¹ Bununla birlikte arşiv belgelerinde yerel idarelerin yazışmalarında Maarif Meclis'lerini kuruluş ve işleyişlerinin istenen hızda olmadığı ve Nizamnamenin ilgili maddelerinin iyi anlaşılmadığı da görülmüştür. Bu bize Osmanlı Devleti'nde eğitim yönetimi konusunda da merkez ile taşra arasındaki boşluğun ne kadar derin olduğunu göstermiştir. Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile vilayet merkezlerinde Maarif Meclisi ve Maarif Komisyonlarının oluşturulması hükme bağlanmıştır. Ayrıca yerel düzeyde sıbyan mektepleri ve rüşdiyelerdeki eğitimin niteliğinin yükseltilmesi, öğretmen ücretleri ile diğer giderlerin karşılanması için Maarif Sandıklarının kurulması da önemli maddeler arasındadır. Böylece sandıklar yoluyla eğitim kurumlarının finansal yönden yerel halk tarafından desteklenmesi istenmiştir.⁶⁶²

Tanzimat bürokrasisi ve yönetiminin eğitimle ilgili temel amacı, politik, siyasi ve idari yenilikleri izleyebilecek, topluma yayabilecek ve devletin bu konudaki ihtiyaçlarına cevap verecek bireyler yetiştirmek biçiminde özetlenebilir. Bu nedenle eğitim yönetimini merkezden düzenleme çabalarının altında bu gerçek yani devletin politikalarını benimsemiş yöneticileri atamak yatar. Tanzimat bürokrasisi eğitim sistemine öncelikle eğitim kurumları açarak işe başlamış yönetsel ve

⁶⁶⁰ İlber Ortaylı, "Devraldığımız Miras" *Yeni Türkiye*, 1995, Sayı 4, s. 555.

⁶⁶¹ BOA., MF.MKT.76/ 44, 27 Eylül 1872, (H.24 Recep1289) Maarif Meclis'lerine müftü ya da din adamlarının alınmasını isteyen Meşihat makamına verilen cevapta Maarif Meclisi teşkilinin belirli sayıda olduğu ve müdürleri de önceden tayin edildiğinden, Meşihatpenahi'nin bu hususdaki isteğinin yerine getirilemeyeceği belirtilmiştir.

⁶⁶² BOA.MF. MKT. 3 /54, 3 Ağustos 1872, (H.28 Cemaziyelevvel 1289) Daha sonra çıkarılan bir talimat ile meclislerin nasıl oluşturulacağı bildirilmiştir. BKZ. BOA.MF.MKT. 5/27, 17 Eylül 1872, (H.14 Recep 1289) Meclis-i Maarif teşkili hakkında Daire-i Maariften yazılan tahriratın cevabının ilgili mutasarrıflık ve vilayetlere gönderilmesi. Daha sonra da yerel maarif meclisleri, komisyonu ve maarif sandıklarının kurulması istenmiştir. Bkz. BOA., MF.MKT. 5/45 21 Eylül 1872 (H.18 Recep 1289)

hukuksal boyutlara ilişkin düzenlemeler daha sonra yapılmıştır. Eğitim yönetimini merkezileştirme bağlamında ele alan ilk ferman 1824 yılında yayımlanmış ancak kesin dönüşüm 1857’de Maarif-i Umumiye Nezareti’nin kurulmasıyla tamamlanabilmiştir. Nezaret ile eğitim kurumlarının çoğunluğunun yönetimi tek elde toplanmıştır. Tanzimat ile öngörülen raporların başarıya ulaşması için öngörülen kadroların yetişmesi çok da kolay olmamıştır. Tanzimat bürokratları geleneksel güç odaklarının etkisinden eğitimi kurtarabilmek için eğitim sistemine müdahale ederek şeyhülislamlık ve evkaf-ı hümayun nezareti gibi dinsel boyutu kenara bırakmış ya da oraya dokunmadan yeni eğitim kurumları açmak ve yönetmek için kısa vadeli politikalar sürdürmüşlerdir. Eğitim yönetiminin meşihat makamının elinden kurtararak laik hale getirilmesi çabalarının Tanzimat’ın ilanından yirmi yıl sonraya rastlaması bile önemli bir göstergedir. Tanzimat bürokrasisinin eğitim yönetimiyle ilgili en önemli katkılarından birisi de eğitim yöneticilerinin atanması ve görevlendirilmesinde Padişah’ı yönlendirebilmeleridir. Padişah’ın nezaretlerde atamaları elinde tutması nedeniyle çoğu zaman sınırlayıcı etkisi olsa bile Tanzimat reformlarının uygulamaya konmasını sağlayan Bâb-ı Âli 'nin de reformları düzenleyen ve gerçekleştiren otorite olduğu kabul görmüştür. Bununla birlikte nazırların padişaha karşı sorumlu olması nedeniyle zaman zaman eğitimle ilgili reformların padişahın isteklerine göre biçimlendirmişlerdir. Örneğin Abdülmecid döneminde nazırların göreve başlamadan önce Padişah ve devlete sadakat ile hizmet edeceklerine ilişkin yemin ediyorlardı. Aynı şekilde Kanun-i Esasi’de vekillerin atanması ve azledilmeleri ve kararların yürürlüğe girmesi padişahın iradesine bırakılmıştır. Bu anlamda eğitimle ilgili yenilik ve dönüşümlerde yürütme gücünün Padişah’ın elinde olması reformların yönünü ve akışını biçimlendirmiştir. Maarif Nezareti’nin oluşturulmasına kadar geçen süre içinde Meclis-i Umur-ı Nafia, Dar-ı Şura-yı Bâb-ı Âli , Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye-yı Ahkâm-ı Adliyye gibi meclisler eğitim yönetimiyle ilgili sorumlulukları almışlardır. Bu kurumlar eğitim yönetimi ile doğrudan ilgilene kurumlar değillerdi. Buna karşın yönetsel olarak yetkisi tartışılabilir Mekatib-i Rüşdiyye Nezareti eğitim yönetimi konusunda ilk basamak olarak kabul edilmelidir.

Tanzimat bürokratlarının en önemli başarılarından birisi de eğitimi merkez ve taşrada devletin sorumluluk alanına eklemiş olmalarıdır. Ali Paşa ve Fuad Paşa gibi güçlü sadrazamlar 1860’tan sonra eğitimle ilgili yeniliklere hız kazandırmışlardır. Tanzimat ve sonrası eğitim alanında yeni okullar açılmış ve kurumsal temelleri atılmıştır. Batıdaki eğitim kurumları örnek alınarak yeni okullar açılmıştır. Açılan okullarda öğretim programları, ders kitapları ve öğretim yöntemleri de değişime uğramıştır. Eğitim politikasında önemli değişiklikler ortaya çıkmış, okullar dini referansların dışına çıkmaya başlamış ve bürokratik modernleşme için gerekli entelektüellerin yetiştiği ve dolayısıyla modernleşmeyi destekleme yolunda önemli rol oynamışlardır. Tanzimat okulları önce merkezde daha sonra taşrada açılmış belli ölçüde hem yenilikler hem de eğitim yoluyla modernleşme çabaları halka tanıtılmaya çabalanmıştır. Okullarda bir yandan yeni oluşan

bürokrasi için gereken elemanlar yetiştirilirken diğer yandan da halkın eğitim düzeyi yükseltmek amaçlanmıştır. Tanzimat bürokratları oluşturdukları eğitim kurumları aracılığıyla bir yandan dini referansların dışına çıkan diğer yandan da yabancı dil bilen bir kuşak yetiştirmeyi hedeflemişlerdir. Eğitimde kurumsal yapının oluşması ve okullaşmanın artırılması temel amaç haline gelmiştir. Maarif Nezareti'nin kurulmasıyla birlikte eyaletler, kazalar ve kasabalarda eğitim kurumlarının çağdaşlaştırılması konusunda talimatnameler çıkmıştır.⁶⁶³ 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile nüfusu 500 haneden fazla olan yerlerde okullar için bina tahsis edilmesi istenmiştir.⁶⁶⁴

1869 tarihli Nizamname hem Tanzimat dönemi hem de sonrasında eğitimin yasal temellerini ve yönetsel açıdan organize edilmesini belirgin hale getirmiştir. Eğitimin yasal temelleri ile ilgili olan maddeleri ilgili bölümde verilmiştir. Eğitimin yönetsel boyutuyla ilgili olarak getirdikleri oldukça önemlidir. Öncelikle Maarif Nezareti'ni eğitimden sorumlu tek otorite olarak belirlemiştir. Farklı kurumların eğitimle ilgili yetki ve sorumluluklarını belirlemiş ve yönetsel açıdan kimlerin sorumlu olacağını açığa kavuşturmuştur. Eğitimle ilgili yerel kurulların yetki, sorumluluk ve görev alanları belirlenmiştir. Ülke çapında azınlık ve yabancı okulları dâhil eğitim kurumlarının denetimini ve diğer ilkeleri açığa kavuşturmuştur. Ders programları, ders çizelgeleri, okul bütçeleri vb. uygulamaların hepsi hükme bağlanmıştır. 1869 tarihli nizamname Osmanlı Devleti'nde gerek eğitim yönetimi gerek eğitimin yasal temellerinin en önemli noktasını oluşturmuştur. Bu nizamname ile devlet eğitim sisteminin denetimini ve yönetimini kontrolü altına almaya çalışmış ve Maarif Nezareti tek yetkili kurum haline gelmiştir. Nizamname Osmanlı Devleti'nde genelden özele birçok eğitim ilkesini belirlemiştir. Devletin eğitime daha fazla katkıda bulunması ve katılmasını sağlamıştır. Yerel ve merkez arasındaki iş birliği ve eşgüdümü görünür hale getirmiştir. Hükümetin bir bütün olarak eğitim üzerindeki denetim ve yönetim yetkisini pekiştirmiş ve etkisini belli ölçülerde artırmıştır. Nizamname Osmanlı Devleti'nde eğitimin kontrolü ve etkin yönetimi için eğitim konularında mevzuatı güçlendirmiş ve eğitim sisteminde önemli değişiklikler ve gelişmelere yol açmıştır. En azından ülkede resmi olarak eğitilmenin gerekliliğine ilişkin anlayış değişmeye başlamıştır.

Tanzimat dönemi bürokratları ve üst düzey yöneticileri özellikle Ali ve Fuad Paşa ile eğitimle ilgili yenilik ve düzenlemeleri yeni oluşan bürokrasi çevresine yaymışlar ve ulemadan bağımsız bir eğitim bürokrasisi geliştirme çaba göstermişlerdir. Tanzimat bürokratları kararlı bir bürokrasi

⁶⁶³ BOA., MF.MKT. 3/57, 4 Ağustos 1872, (H.29 Cemaziyevvel 1289) Mekteplerin ıslahı için alınacak tedbirlere dair, Bâb-ı Âlî'ye görüş sorulduğu anlaşılmaktadır.

⁶⁶⁴ Bunun yanısıra Nizamnameye göre nüfus yoğunluğuna göre okulların nerede açılacağı tam olarak anlaşılamamış bu nedenle ek açıklamalar gönderilmiştir. Bkz. BOA., MF.MKT 2/115, 14 Temmuz 1872, (H.08 Cemaziyevvel 1289) tarihindeki çeşitli yazışmalarda Nizamnamedeki hükümlerin tam anlaşılamadığı ve okul açılması için merkeze başvurulduğu görülünce, Nizamnamede beş yüz İslam hanesi olan yerlerde birer rüşdiye, beş yüz haneden az olan yerlerde de birer sıbyan mektebinin inşasının teşvik edilmesi ve bu konuda bütün vilayetlerin yardımcı olunması da istenmiştir.

yetiştirmek için eğitim politikasından başlayıp, eğitim yönetimi ve eğitimin yasal temellerini geliştirmişlerdir. Eğitim kurumlarında yeniliklerin hızla ilerlemesi için yönetici kadroları bizzat atamış ya da yetiştirdikleri bürokratları göndermişlerdir. Oluşturulan nezaretler aracılığıyla eğitim programlarından başlayıp, ğretmen atamaları, okulların kurulması, ders-araç gereçleri ve diplomalara kadar birçok uygulamanın belli ilkelere bağlanmasına yardımcı olmuştur. Gerek meclisler gerek nezaretler yoluyla eğitimle ilgili alınan kararlara toplumun farklı kesimlerini katmışlardır. Yapılan reformların başarıya ulaşması için eğitimin yönetsel boyutunu kurumsallaştırmışlardır.

V. BÖLÜM

5.1. Tanzimat Bürokratlarının Yeni Eğitim Kurumlarına Etkileri

5.1.1. Modern Eğitim Kurumlarına Geçişin İlk Evresi Rüşdiyeler

Daha önce belirtildiği üzere Lale Devrinden sonra askeri alanda başlayan yenilikler batılı tarzda askeri okulların açılmasını hızlandırmıştır. III. Selim döneminde hız kazanan bu gelişmeler II. Mahmud döneminde Yeniçeri ocağının kaldırılmasından sonra askeri alanda bilgili üst düzey subay ve askeri personel yetiştirmek için 1834 yılında Mekteb-i Harbiye açılmasıyla farklı bir yörüngeye girmiştir. Mekteb-i Harbiyede verilen eğitim Osmanlı Devleti'ndeki geleneksel öğretim anlayışından oldukça farklı ve çağına göre oldukça ileriydi. Bu okullardan yetişmiş olan subaylar daha sonraki yıllarda hem bürokrasi hem de eğitim kurumlarının oluşturulmasında önemli rol oynamışlardır. Mekteb-i Harbiye'den yetişmiş olan subaylar Tanzimat dönemi sonrasında açılan yeni okullarda öğretmen olarak da görev almışlardır. Bu okulların öğrenci kaynakları ise geleneksel kurumlar olan medreselerdi. Geleneksel kurumlar ise öğretim programları ve öğretim anlayışını geliştirememişlerdir. II. Mahmud döneminde devlet mekanizmasındaki değişikliklerle medrese kökenli olan bürokratların yeni kurulan birimlerin ihtiyacını karşılayamadığı ortaya çıkmıştır. Örneğin 1826 tarihinde Rusya ile yapılan savaşta subayların yetersizliği ülkeyi zor duruma düşürmüştür. Bütün bunların temelinde eğitimsizliğin olduğu herkesçe kabul edilmiştir. Yenileşme dönemiyle birlikte sıbyan mekteplerinde öğrenim gören öğrencilerin ve medreselerden gelen memur adaylarının eğitim düzeylerinin yetersiz olduğu ortaya çıkınca yeni okulların açılmasına karar verilmiştir.

Tanzimat dönemi bürokratları ülkenin sorunlarını çözmek için öncelikle bürokraside değişimleri gerçekleştirmiş ve yeni bürokrasi kadrolarını yetiştirmek için önce Rüşdiyeler daha sonra Sultani ve İdadileri açmışlardır. Ayrıca, Rüşdiyeler açılmadan önce oluşturulmuş olan askeri okullara başvuran öğrencilerin bilgi ve beceri düzeyinin yetersiz olması nedeniyle hazırlık sınıflarına alındıkları bilinmektedir II. Mahmud'un bu kararın alınmasında önemli etkisi olmuştur. Halkın eğitim düzeyinin yükseltilmesi için yenilikler yapılmasını istemiş ve bürokratlar ile toplumun ileri gelenlerinden layihalar istemiştir. Meclis-i Vâlâ'da bu konuda bir layiha hazırlamış ve eğitim sisteminin kademeli olarak düzenlenmesini istemiştir. Meclis-i Vâlâ padişaha hazırlamış olduğu layihada öğretim programlarının değiştirilmesini ve sıbyan mekteplerinin "sınıf-ı evvel" bir sonraki kademenin ise "sınıf-ı sani" adıyla düzenlenmesini dile getirilmiştir. Padişah II. Mahmud ise "sınıf-ı evvel"e iptidai bir sonraki evreye ise öğrencilerin sinn-i rüşde yani ergenliğe ulaşınca kadar öğrenim göreceklelerinden dolayı "rüşdiye" adı vermiştir. Böylece sıbyan mekteplerini izleyen kademenin adı da kendiliğinden doğmuş ve orta öğretim kademesinin ilk basamağı "rüşdiyeler"

olmuştur. Rüşdiyeleri ortaya çıkaran olgu devletin ihtiyaç duyduğu elemanların yetiştirilmesi olmuştur.

Rüşdiyelerin açılmasında Emin Behiç Efendi'nin görüşlerinin oldukça büyük etkisi olmuştur. Emin Behiç Efendi, devlet işlerine ilişkin hazırlamış olduğu layihasında Hacegan ve kâtiplerin yetiştirilmesi için farklı eğitim kurumlarının açılmasını önermiştir. Behiç Efendi, devlet işlerini yürüten hacegan ve kâtiplerin eğitiminin yetersiz olduğunu, devletin kalemlerinde görev yapacak kâtiplerin farklı biçimde eğitilmesi gerektiğini önermiştir. Osmanlı Devleti'nin ilk yıllarında kalemlerde görevlendirilenlerin liyakatli, okuduğunu anlayan ve yazdığı anlaşılan çok sayıda kâtibin olduğunu ancak yakın zamanda yetişenlerin yetersiz olduklarını, sürekli yakındıklarını ve eksiklerini gidermeye istekli olmadıklarını açıklamıştır. Düzenli yazıp çizemediklerinden, yazım kurallarını iyi bilmediklerinden tımar ve zeamet ile ilgili kayıtları okuyup, "derkenar" çıkartmaktan aciz ve üstelik babasının iltiması ile kaleme alınıp da babasının vefatına kadar kaleme uğramadıklarından şikâyet etmiştir. Yeteneksizliklerine bakmaksızın hep yukarılara çıkmak istediklerini ancak kayıtları doğru dürüst çözümleyemediklerinden kalemlerde işlerin karıştığını ve zaman aldığını bu nedenle emek ve mali kayıplara yol açtıklarını dile getirmiştir. Kâtiplerin atandıkları görevler için yetersiz olmaları nedeniyle 15-20 yıl içinde kalemlerin çökme tehlikesi ile karşı karşıya kalacağını vurgulamıştır. Bu eğitimsizlik düzeyi ile emirleri yazamayacakları, yazışmaları yapacak ve anlamlarını çözecek kişilerin bulunamayacağı tehlikesine işaret etmiştir. Sayıları 500'ün üzerinde olan kâtiplerden bu işi ancak çok az sayıda kişinin hakkıyla yaptığını söyleyerek kalemlere ciddi bir sınavdan geçirilmeden kimsenin iltimas yapılarak işe alınmamasını, sürekli denetlenmesini, hizmet içinde yetiştirilerek tekrar tekrar sınava alınmalarını önermiştir. Bu konuda söyledikleri Mekteb-i Maarif-i Adli'ye tıpatıp uymaktadır. Kâtiplerin eğitim düzeyini yükseltmek ya da temelden eğitmek için Bâb-ı Âli yakınlarında Arapça ve Farsça bilen iki baş hoca ve diğer derslerde yeterli bilgiye sahip hocaların görev yapacağı bir okul açılması, bunların ilm-i inşa "te'lif-i kelama" ve "tebyize" gibi yeterlikleri kazanmaları dışında kalemlerdeki uzmanlıklarına uygun biçimde eğitilmelerini söylemiştir.⁶⁶⁵ Emin Behiç Efendi açılacak olan bu mektepte başta Arapça-Farsça olmak üzere, Avrupa ve Osmanlı tarihi edebiyat, "*Tevarih-i Türkiyye*", coğrafya, politika gibi derslerin de programda yer almasını belirtmiştir. Bu konularda kitap yazımının desteklenmesi, telif ve tercüme eserler hazırlanmalı ve çoğaltılmalıdır. Devlet kalemlerinde çalışacak olan gençlerin yetiştirilmesi için Bâb-ı Âli ve Bab-ı defteri yakınlarında bir medrese ya da mektebin açılmasını düşünmüştür. Bu mektepte de Arapça, Farsça, Türkçe tahrir, çeviri teknikleri, coğrafya, tarih, hendese ve heap gibi derslerin okutulmasını salık vermiştir.⁶⁶⁶ Emin Behiç'in düşünceleri ve önerileri eğitimsel açıdan oldukça anlamlıdır. Henüz Mekteb-i

⁶⁶⁵ Emin Behiç, Varak. 25b-33b

⁶⁶⁶ Emin Behiç, *Sevanihil...* vr. 35b-38a

Maarif-i Adli vb. kurumlar açılmamışken bu okulların temelini oluşturan düşüncelerin padişah tarafından da öğrenilmiş olduğu izlenimi vermektedir.

Rüşdiyelerin açılış gerekçeleri Meclis-i Umur-u Nafia Layihasında özetle şöyle açıklanmaktadır, “Maarif ve ilimler halka bir saadet ve nimet kaynağıdır... Osmanlı devleti eskiden beri ilim ve hünere üstün görmüş ve medreseler açılmıştır. Buna rağmen sonraları savaşlar hoca takımının fesatları gibi bazı engelleyici meşgaleler yüzünden ilme ve hünere itibar edilmez olmuştur. Bu defa maarif sever padişah, mevcut mektep ve medreseleri yeniden diriltme ve memur ve muallimlerin hayat koşullarını refaha kavuşturma teşebbüsüne girişmiş, bunlardan başka ve daha hayırlı bir iş olarak da askerin daha mükemmel yetişmesi ve son savaş sistemlerini hakkıyla öğrenmesi için Harbiye, Hendese ve Tıp bilimine özgü değişik mekteplerin yeni baştan kurulması ve yapılanmasına çaba gösterilmiştir. İlim ve maarif tahsiline hız verilebilmesi için de mevcut mekteplere bir düzen sağlanması gerekmektedir...”⁶⁶⁷

Sıbyan mekteplerinin askeri okullara öğrencileri hazırlamak için düzeylerinin çok düşük kalması daha önceden açılmış olan askeri okullara alınan çocukların artık okumanın ötesinde karmaşık problemleri de çözecek düzeyde bir eğitim almış olmalarını gerektirmekteydi. Bu nedenle askeri okulların yetişmiş eleman gereksinimini karşılamak üzere yeni kurumlar açılacaktı ki bunlar da Rüşdiye adını alacaktır. Rüşdiye mekteplerinin ilk örneği Mekteb-i Ulum-i Edebiye ve diğeri de Mekteb-i Maarif-i Adliye’dir. Bu okullarda her sınıfa ait sıralar oluşturularak eğitim yapılmış, sınıf ve kademelendirme sistemi getirilmiştir. Ayrıca her birinde mülazım sınıfları adı ile dört de daha alt derecelerde hazırlayıcı sınıflar bulunduğu ve her yılsonu sınavlarının bazen de padişahın bulunduğu resmi heyetler önünde yapılarak başarılı öğrencilere ödül verildiği ve ilk mezunların 1841 yılında verildiği kaydedilmektedir.⁶⁶⁸ Bu bize bir anlamda askeri okullarda başlayan Batılılaşma çabalarının sivil okullarla da sisteme uyarlanmaya çalışıldığını göstermektedir. Dersliklere batı tarzında öğrenci sıralarının konulması, sınıf anlayışına geçilmesi, bitirme sınavları gibi uygulamalar Rüşdiyeler aracılığı ile Osmanlı Devleti’nde örgün eğitim kurumlarına özellikle sivil okullara getirilen önemli yenilikler arasındadır.

Rüşdiye sayısı sınırlı olsa bile yeni açılan kurumların ilmiyenin etkisi ve denetim alanından kurtarmak için Mekatib-i Rüşdiye Nezareti oluşturulmuş (5 Şubat 1839) ve İmamzade Esad Efendi nazır olarak atanmıştır. Böylece Rüşdiyelerin yönetim ve denetimi devletin görevlendirdiği bir bürokrata havale edilmiştir. Esad Efendi daha sonra Rüşdiyelerde eğitim ve öğretimin düzenlemesine yönelik talimatname hazırlamıştır. 1839 tarihinde bir ferman yayımlanarak Sultan Ahmet Camii yanında Hünkâr Kasrı’nda Mekteb-i Maarif-i Adliye ve Süleymaniye Külliyesi’ndeki

⁶⁶⁷ Koçer, *Türkiye’de Modern Eğitimin ...*, s.43

⁶⁶⁸ Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin...*s.42

Taş mektepte Mekteb-i Ulum-ı Edebiye adlı iki Rüşdiye mektebi açılmıştır.⁶⁶⁹ Bu iki kurum Osmanlı Devleti'nde medrese dışında orta öğretim düzeyinde oluşturulmuş ilk okul türü olma özelliği taşır. Tanzimat'ın ilk yıllarında öğretim kademelerini, sıbyan, rüşdiye ve darülfünun olarak üç kademe halinde düzenlemeyi öneren Muvakkat Maarif Meclisi kararı ile Rüşdiyeler aynı zamanda Darülfünuna öğrenci hazırlama görevini de üstlenmişlerdir. Böylece üst derecedeki okullar dikkate alınarak düzenlemelere gidilmiştir.

Tanzimat döneminde ilk kuruldukları zaman sıbyan mekteplerinin bir üst kademesi olarak eğitim vermesi planlanan Rüşdiyeler, kısa süre sonra genel orta öğretim kademesinin en alt basamağında eğitim veren kuruma dönüşmüştür. Askeri Rüşdiyeler dışında kalanlara Mülkiye Rüşdiyeleri adı verilmiştir. 1846'da Mekatib-i Umumiye Nezareti kurulduktan sonra yeni rüşdiyeler açılmıştır. Bu gelişmeler oldukça yavaş olmuştur. 1852'de İstanbul'da 12 varken 1874'te ancak 18'e yükselbilmiştir. Mülkiye rüşdiyelerinden mezun olanlar üst öğrenime devam etmek yerine kalemlerde memur olarak çalışmayı yeğlemişlerdir. Bu durum askeri okulları yeni öğrenci kaynağı bulmaya yönelmiş öncelikle İstanbul olmak üzere büyük il merkezlerinde Askeri Rüşdiyeler açılmıştır.⁶⁷⁰ Rüşdiyelerin kurulan Sıbyan mekteplerinden gelen öğrencilerin öğretim düzeylerinin yükseltme amacı taşıdığı kabul edilmelidir.

Rüşdiyelerden mezun olanların memur olmalarında öğrencilerin istekli olmasının yanı sıra devletin de rolü olmuştur. Aynı dönemde “devlet dairlerine memur olacak kişilerin bu mekteplerden mezun olmalarının da şart” koşulması bu kurumları güçlendirmiştir. Daha önceden açılmış olan Tıbbiye ve Harbiye mekteplerinden doktor ve subay yetişenler kısa bir zamanda rütbe ve maaşa kavuşmuşlar bu da halkın dikkatini çekmiş halk arasında bu okullara karşı sempati ve takdir uyanmış yüksekokullara öğrenci yetiştirecek olan Rüşdiyelere olan talep artmıştır. Başvurular arttığı için buralara öncelikle devletin ileri gelenlerin çocuklarının alınması için de birer kayıt konmuş olması ilginçtir.⁶⁷¹ Bu noktada Batı tarzı kurumların Osmanlı devletine girmesi ve gelişmesinde toplumsal istem ve ekonomik beklentilerin de rol oynadığı söylenebilir. Fakat bu ekonomik beklentilerin yine varlıklı ve ayrıcalıklı sınıfa yönelik olması oldukça dikkat çekicidir. Osmanlı devleti gibi bürokrasinin ağırlığının büyük olduğu toplumlarda aslında böyle bir sınıflaşma ya da ayrıcalık normaldir. Bu okullara rağbetin artmasının başka bir nedeni de öğrencilere maaş bağlanması olmuştur. Ayrıca Rüşdiyelerin eğitim düzeylerinin farklı ve daha iyi olması, devlet adamlarının dikkatini sıbyan ya da başka bir deyimle mahalle mekteplerine çekmiş, bu okulların durumlarının düzeltilmesi ve bu okulların üzerinde eğitim veren yeni okulların kurulması da hızlanmıştır. Okulun varlıklı kesime hizmet etmesi bir anlamda fırsat eşitliğini önlemiştir. “Örneğin

⁶⁶⁹BOA. İ.DH. / 2 /64, 26 Ağustos 1839, (H. 15 Cemaziyelahir 1255) Mekteb-i Maarif-i Adliye inşası ile Bâb-ı Âlî olarak kullanılacak mahalle dair.

⁶⁷⁰ Akyüz, a.g.e., 1999,s.143

⁶⁷¹ M. Cevat, *Maarif-i Umumiye Nezareti...* s.30–32

Mekteb-i Maarifi Adliye'nin kuruluşunda “ Okul kaleme girenlerin öğrenimlerini artırmaları için açılmıştır (md. 1), 2. maddede ise Bâb-ı Âli 'ye ve Bab-ı Defteri kalemlerine giden memurlardan isteyenler çocuklarını da bu okulda okutturabileceklerdir...” şeklinde bir kuralın olması bu savı desteklemektedir.

Rüşdiyeler öğrenci kabulünden öğrencilerin okuldaki davranışları ve dersleri açısından da Batılı eğitim anlayışının büyük ölçüde uygulandığı ilk sivil eğitim kurumlarıdır. Bu okullara fakir ailelerden gelenlerin ve uzak semtlerde oturanların yatılı olarak kabul edildiği öğretmenlerin hangi konulara dikkat edecekleri de açılış kararnamesinde yer almıştır. Okulda birkaç yıl okuyup başarı gösteremeyen öğrencilerin kalemlerden başka işlere yönlendirilmeleri, okulun diğer kurumlardan farklı olarak başarı ölçütünü de uyguladığını göstermektedir. Okulda geleneksel sivil öğretim kurumlarından farklı olarak Fransızca dersine de yer verilmiştir. Fransızca'nın Arapça ve Farsçadan sonra öğretilmesi istenmiştir. Fransızca öğretiminin nasıl yapılacağı da kaleme alınmıştır. Önce masal kitapları ile öğretime başlanması vakit kaybedilmeden alfabeden hemen gramere geçilerek daha sonra Fransızca geometri, coğrafya, tarih ve politikaya dair kitaplar ele alınmasıyla başarıya ulaşılabileceği savunulmuştur. Her yıl sınavlarda kimlerin mümeyyiz olarak bulunacağı, sınavda başarı sağlayanlara nasıl ve ne kadar para armağan verileceği, sınavlarda kayırma yapılmayacağı, öğretmenlerden ilim yolunda ilerlemek isteyen olursa engel olunmayacağı ve kolaylık sağlanacağı gibi hükümler konulmuştur. Rüşdiyelere öğrenci alımı, programların düzenlenmesi ve okulun işleyişin de Batılı normlara uyulmaya çalışıldığı izlenimi uyandırmaktadır. Tanzimat döneminde yeniliklerin Batı kültürünü almış, Batıyı görmüş bürokratların çabasıyla eğitim kurumlarına yansıtıldığı görülür. Ayrıca, başta Midhat Paşa olmak üzere Tanzimat döneminin önde gelen simalarından Zihni Paşa, Hüseyin Rıza Paşa, Recaizade Ekrem Bey de bu okullarda öğrenim görmüştür. Tanzimat döneminde Rüşdiyelerin yanı sıra medreseler de varlıklarını devam ettirmiştir. Orta öğretim karşılığında kullanılan Rüşdiye okulları ilkokul ile ortaokul arasında bir kuruluş olmuştur. Tanzimat devlet adamları Batıyı birçok şekilde görmüşler ve ilköğretim ile yükseköğretim kademesinin arasında “Lise” (Osm.Sultani) denilen bir öğretim kademesini organize eteye çalışmışlardır. Ancak bu basamaktaki yeniliklerin gerçekleştiremeyeceklerini bildiklerinden Rüşdiyeye yöneldikleri söylenebilir. Mekteb-i Adli ve Mekteb-i Edebi dışında 1847 yılına kadar aslında hiçbir Rüşdiye açılmamıştır. 1847 yılından sonra 5 yeni Rüşdiye daha açılmış İstanbul dışında da bu tür kurumlar kurulmaya başlanmış, derslerin yeni yöntemlere göre okutulup programlarına coğrafya dersi eklenmiştir. Bu konuda öncülük eden kişi ise Ahmed Kemal Paşa olmuştur. Açtığı yeni kurumlarla padişahın güvenini kazanmış olan Kemal Paşa, önce medrese ve sıbyan okullarını modernleştirmeye çalışmış, fakat bu çalışmaları gerici çevrelerce protesto edilmiş ve o da bunun zor olduğunu görünce, dikkatini yeni açılan Rüşdiyelere çevirmiştir.⁶⁷²

⁶⁷² Koçer, *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu*, s.55

Kemal Efendi Mekatib-i Umumiye Nazırlığı, Maarif Nazırlığı ve Şura-yı Devlet üyeliği gibi görevlerdeyken eğitimle ilgili hukuksal ve politika belgelerinin hazırlanmasına katkıda bulunmuştur. Hem eğitimci hem de yöneticilik görevlerinde bulunmuş ve Tanzimat döneminde Rüşdiyelerin modernleşmesi ve gelişmesine ivme kazandırmıştır. Rüşdiyeler oluşturulduğunda Mekâtib-i Umumiye Nezareti muavini daha sonra da rüşdiyelerle ilgili başarılı çalışmaları nedeniyle nazır olarak atanmıştır. Mekatib-i Umumiye Nazırı olarak önemli yenilikleri gerçekleştirmiştir. Kendisinden önce kurulmuş olan Rüşdiyelerin öğretim yöntemleri ile araç-gereçlerinin modernleştirilmesi gibi reform ve yenilik çabalarının yanı sıra sayıca çoğaltılması için çaba göstermiştir. Bazı okulların giderlerini de kendi cebinden karşılamıştır.⁶⁷³ Kemal Efendi'nin bu göreve atanmasıyla ilgili tezkerede kendisinin çok çalışkan ve zeki olduğu, yeni açılan okullarda uygulamış olduğu yeni öğretim anlayışıyla öğrencilere kısa süre içinde Arapça ve Farsça öğretmiş olduğundan övgüyle söz edilmiş ve Mekatib-i Umumiye Nazırı olarak atanmasının yerinde olacağı belirtilmiştir. Mekâtib-i Umumiye Müdürlüğü öncesinde Rüşdiyelerde sınav ve uygulamalı eğitimi başlatmış olan Kemal Efendi, Usul-i Cedid uygulamalarını Osmanlı toplumuna tanıtmada önemli rol oynamıştır. Kemal Efendi'nin eğitim anlayışının başarısını bizzat padişah da görmüş ve 23 Aralık 1847 tarihinde Mekâtib-i Umumiye Nazırı olarak atanmıştır. Rüşdiyelerdeki öğrencilerin sınavda başarılı olarak üst kademelere geçişi konusundaki yenilik ile Osmanlı Devleti'nde eğitimde adam kayırma ve nepotizm yerine liyakatin yerleşmesi konusunda ilk adımın Kemal Efendi tarafından atıldığı söylenebilir. Kemal Efendi yurt dışı görevleri sırasında eğitimle ilgili yenilikleri yakından izlemiş ve geri dönünce Osmanlı Devleti'nde bu yenilikleri uygulama şansı bulmuştur. Kemal Efendi'nin eğitimle ilgili yenilikleri Usul-i Cedide olarak betimlenmiş daha sonraki yıllarda Usul-i Cedid anlayışı devletin diğer birimlerinde de uygulanmaya başlamıştır. Kemal Efendi, başta Fransa başta olmak üzere Almanya ve Avusturya gibi önemli devletlerdeki eğitimsel yenilikleri Osmanlı Devleti'nde tanıtmıştır. Örneğin bilimsel kuruluşlara üyelikler benzerlerinin Osmanlı Devleti'nde oluşturulmasında Kemal Efendi'nin önemli rolü olmuştur. Kemal Paşa'nın Société Asiatique'e üye seçilmiş olması bu savı destekler niteliktedir.

Cevdet Paşa Tezahir'de Kemal Efendi'nin katkılarını şöyle vurgulamıştır: “Daha önceki layihelerde yer verildiği gibi sıbyan mekteplerinde öğretim yöntemlerinin ıslah edilmesi gerekiyordu. Ancak bu okullar Evkaf-ı Hümayun'a ağılı olduğu için onlardan izinsiz yenilik yapmak mümkün değildi. Kemal Efendi de yeniliklere meraklı bir kişi olarak Davutpaşa Rüşdiye Mektebi'nin örnek olarak oluşturmuş, Arapça, Farsça, hesap ve coğrafya gibi dersleri yeni

⁶⁷³ BOA.İ.DH. 163/8475, (H. 17 Muharrem 1264/M. 25 Aralık 1847). Kemal Efendi'nin daha sonraki bir tarihte kaleme almış olduğu bir belgede yer alan “*Mekâtib-i Umumiye Müdürlüğünün uhde-i bendeganeme tevcihi tarihi olan sene-i sabıka (1264) muharreminin on beşinci günü...*” ifadesinden hareketle söz konusu atama tarihi 23 Aralık 1847 (H. 15 m 1264) olarak tespit edilmiştir. Bkz. BOA.İ.MVL. 137/3751, 1-1, 6 Mart 1849 (H. 11 Rabiülahir 1265/M.). 156 BOA.A. MKT.MVL. 9/A.58, 27 Temmuz 1848 (H. 25 Şaban 1264).

yöntemlerle okutarak kısa zamanda öğrencilerini başarıyla yetiştirmiş ve padişahın huzurunda sınav yapmıştır. Bu öğretim anlayışı herkes tarafından çok beğenilmiş ve bu mektebin aynısından dört mekteb daha eklenmiştir. Kemal Efendi'nin bu çabaları herkes tarafından desteklendi. Sonrasında padişahın huzuruna çıkmış ve övgüler almıştır. Bu tarihten sonra (1265/1848) rüşdiyelerin sayısı artmış ve taşrada da oluşturulmuştur. Layihalarda belirtildiği üzere sıbyan mektebini tamamlayan öğrenciler iki sene rüşdiyelerde öğrenim gördükten sonra Darü'l-fünun'a gideceklerdi. Ancak sıbyan mekteplerinin öğretim düzeyi ıslah edilmediği için Kemal Efendi sıbyan mekteplerinin son yılındaki dersleri Rüşdiyenin ilk senesine, Darü'l-fünun'un ilk senesinde öğretilecek dersleri de Rüşdiye'nin son senesine ekledi. Böylece var olan rüşdiyelerden daha güçlü Rüşdiye anlayışı ortaya çıktı ki bu gerçeği o dönemde herkes kabul etmiştir. Sıbyan mektepleri düzeltilmemiş ancak o sırada rüşdiyeler için öğretmen ihtiyacını karşılamak üzere Fâtih civânında bir de Darü'lmuallimîn mektebi oluşturulmuş maaşlı öğrenci alınmıştır. Öğretim düzeyi oldukça düşük ve geliştirilmesi için çok çaba gösterilmesi gerekmiştir. Kemâl Efendi mekâtib-i rüşdiyyede okutmak üzere kabaca Türkçe yazılmış risâleler yazdırmak istedi ve bana başvurda ben de *Ma'lûmât-ı nâfi'a* nâmiyle Türkçe bir risâle kaleme aldım Sonra bu risâle mekâtib-i rüşdiyyede okutulmak üzere basılmıştır. Aynı şekilde o sıra Vâlîde Sultan hazretleri Sultan II. Mahmud'un türbesi yakınlarında Dârü'l-ma'ârif nâmında bir güzel mekteb yaptı. Kemâl Efendi Dârü'l-fünun'a hazırlık olmak üzere mekâtib-i rüşdiyyeyi biteren öğrencileri buraya kaydederek yeni bir mekteb oluşturdu.”⁶⁷⁴

Kemal Paşa, ilk resmi görevlendirilmesinde Berlin'de elçi olarak bulunmuş, zaman zaman Paris'e gitmiş, burada Safvet Paşa ve Fransa Eğitim Bakanı Victor Duruy ile görüşmüştür. Aynı zamanda Fransız ve Alman eğitim sistemini de gözlemleme şansı elde etmiş, kurumların işleyişini yakından incelemiştir. Kemal Paşa rüşdiyeleri yalnızca kurmakla kalmamış aynı zamanda öğretici olarak da görev yapmıştır. Rüşdiyelerde Farsça derslerini yeni anlayışla öğrencilere öğretmiş ve usul-i cedid'in öncüsü olmuştur. Bunun yanı sıra modern dil öğretimini konu alan ders kitapları yazmıştır. Kemal Paşa ayrıca Rüşdiyeler için kitap basımı ve çoğaltması konusunda da çaba göstermiştir. Fransa'da basımevlerinde incelemelerde bulunmuştur. Daha sonra rüşdiyeler için litografya makinesi getirmiş ve ders kitaplarının basılmasını gerçekleştirmiştir.⁶⁷⁵ Kemal Efendi'nin Avrupa'da eğitimle ilgili yenilikleri görmüş olması kendisinin Mekâtib-i Umumiye Nazırı atanmasında önemli rolü olmuştur. Avrupa'daki okulların benzerlerini Osmanlı Devleti'nde kurmaya çalışmış ve rüşdiyelerin öğretim programları, öğretim anlayışı ve araç-gereçlerinin yenilenmesi konusunda aktif olarak çalışmıştır. Kemal Paşa'nın Avrupa'ya görevlendirilmesi ve görevinin uzatılmasında bu yenilikleri yakından izlemesi ve Osmanlı devletine getirmesinin

⁶⁷⁴ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, s. 39

⁶⁷⁵ BOA. A. MKT.MVL 8/44, 30 Mart 1848 (H.24 Rabiülahir 1264) Numune olarak açılan Rüşdiye mekteplerinde talebelere kolaylık sağlamak üzere basılacak risale ve saire için yapılacak harcamaların Mekatib-i Umumiye Müdürü Kemal Efendi'ye ödenmesine dair Maliye Nezareti'ne tezkire.

amaçlandığı söylenebilir.⁶⁷⁶ Kemal Efendi İstanbul'a döndükten sonra batılı tarzda eğitim anlayışını Osmanlı toplumuna tanıtmaya çalışmıştır. En önemli katkılarından birisi de İstanbul'da Darülmârif'i (Valide Sultan Mektebi) kurmasıdır. Darülmârif rüşdiyelerin üzerinde bir eğitim verecek biçimde tasarlamıştır. Cevdet Paşa Okulun başarılı olmasının Maarif Nezareti Muavini Molla Vehbi tarafından engellenmesi nedeniyle Kemal Paşa Avrupa'ya görevlendirildiğini belirtmiştir ancak bazı kaynaklar Kemal Paşa'nın kendi isteği ile görevlendirildiği yazmaktadır.⁶⁷⁷

Rüşdiyelerin açılması kızların da orta öğretim kurumlarında öğrenim almalarının yolunu açmıştır. 1858 yılında ilk Kız Rüşdiyeleri açılmıştır. Kız Rüşdiyelerinin açılması Osmanlı Devleti'nde kadınların eğitim hakkını elde etmesi açısından önemli bir adım olmuştur. Kızların eğitimi konusu da Tanzimat bürokratlarının çabalarıyla gerçekleşmiştir. Bilindiği üzere Tanzimat döneminde kadın eğitimi ve kızların eğitimi konusunda başta Ratib Efendi ve Sadık Rifat Paşa'nın yazmış olduğu eserlerde bu konu yoğun olarak işlenmiştir. Ancak, 1858 yılına kadar somut bir adım atılmamıştır. Bu konuda ilk somut adım 1858 yılında Maarif Nezareti tarafından atılmıştır. Kızlar için rüşdiye açılmadığından ülkenin bazı yerlerinde kız-erkek karma eğitim verildiği şikâyeti üzerine Maarif Nezareti Sadaret'e bir tezkere göndermiştir. Sultanahmet'te bulunan Cevri Kalfa Mektebi'nin kızlar özgü rüşdiye haline getirilmesi teklif edilmiştir. Bu teklif padişah tarafından kabul edilmiş ve kızlar için ilk rüşdiye 6 Ocak 1859 tarihinde açılmıştır⁶⁷⁸ (bu konu ileride ayrıntılı tartışılmıştır).

1860 yılından sonra Osmanlı toplumunda bürokratik yenileşme dönüşümünü belli ölçülerde tamamlamış ve daha fazla eğitilmiş bürokrata ihtiyaç duyulmuştur. 23 Mayıs 1863 yılında Rüşdiyelerin tekrar ele alınmasına ilişkin başka bir ferman daha yayımlamıştır. Fermanda toplumun refahının ve mutluluğunun herkesin iyi bir eğitim almasına bağlı olduğuna yer verilmiştir. Bu nedenle İstanbul ve taşrada sıbyan ve rüşdiyelerin açılarak halkın bilim, genel kültür düzeyinin yükseltilmesi istenmiştir. Bu fermanda Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkan milliyetçilik hareketlerini önleyebilmek için Balkanlarda karma eğitimin yararlı olacağı düşüncesi de önemli rol oynamıştır. Daha sonraki yıllarda rüşdiyelerin sayısı hızla artmıştır. 1868 yılında ülkenin farklı bölgelerinde 31 rüşdiye daha açılmıştır. Rüşdiyelerin sayıca artışını düzenlemek için Safvet Paşa döneminde 1869 yılında öğrencilerin bu kurumlara sınavla alınmasına karar verilmiştir. 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesinde Rüşdiyelere önemli yer ayrılmıştır. Rüşdiyelerin taşrada açılmalarını hızlandıran Ali Paşa'dır. Ali Paşa Girit'te ortaya çıkan isyanları bastırmak için görevlendirilmiş ve oradan isyanların bastırılması için neler yapılması gerektiğine ilişkin layiha hazırlamıştır. Layihada yer alan en önemli olgu Gayrimüslimlerin devlet mekanizmasında eşit haklara sahip olmaları ve

⁶⁷⁶ BOA.İ. DH. 215/12585, 3 Temmuz 1850 (H. 22 Şaban 1266)

⁶⁷⁷ Bkz. Cevdet Paşa, *Tezâkir* 1-12. haz. Cavid Baysun. 2. Baskı (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1986, s. 39.

⁶⁷⁸ BOA A.MKT.MHM.147/ 40 26 Kasım 1858 (H.19 Rabiülevvel 1275) Cevri Usta mektebinin müstakil kızlar rüşdiyesi şekline konulması.

idari kadrolara kabul edilmesidir. Ali Paşa Osmanlılık düşüncesinin uygulamaya geçmesi ve Batı uygarlığı seviyesine çıkabilmek için batı tarzında okulların açılmasına hız verilmesini vurgulamış, Osmanlı vatandaşlarının batı standartlarında eğitim ve bilimi alabilmek için yeni okulların açılmasının gerekli olduğunu belirtmiştir. Bilimsel gelişmelerin hangi ülkeden gelirse gelsin alınmasından yanadır. Bu olgu, dönemin Maarif Nazırı Safvet Paşa tarafından da desteklenmiştir. Safvet Paşa Avrupa medeniyeti seviyesine ulaşabilmek için Fransa başta olmak üzere birçok ülkede olan benzeri kurumların Osmanlı Devleti'nde de kurulmasını önermiştir. Nihayetinde Galatasaray Lisesi ve Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ortaya çıkmıştır. 1869 tarihli Nizamnameyi oluştururken şunları söylemiştir: “bilim, eğitim, sanat ve teknik bir bütün olarak toplumun gelişmesini sağlar. Fakat bizde uygulamalı okullar yoktur. Bu nedenle ekonomimiz sıkıntılar çekmektedir.”⁶⁷⁹

Rüşdiyeler ilk açıldıklarında daha çok Müslüman tebaa tarafından tercih edilmişlerdir. 1867 yılına kadar bu durum değişmemiş ancak bu tarihten sonra başta Fransa olmak üzere Avrupa ülkelerine Osmanlı tebaasının eşit olduğunu göstermek için Hıristiyan milletlerden başvuran öğrencilerin de bu okullara kabul edilmesi ilke olarak kabul görmüştür. 1869 yılına kadar Rüşdiyeler büyük ölçüde artmış ve orta kademede eğitim veren kurumların temelini oluşturmuştur. 1868'de 31 adet Rüşdiye daha öğretime kapılarını açmıştır.⁶⁸⁰ Sayıca artış ve karmaşıklıkla Maarif-i Umumiye Nizamnamesinde Rüşdiyelerin özel olarak ele alınmıştır. Nizamname Rüşdiyeler için özel hükümler koymuş ve Rüşdiyelerin açılmasını belli bir ölçüye bağlamıştır. Bu maddeler Batı eğitimi standartlarını yansıtan özellikler taşımaktadır. Nizamnamede,

- 1) Nüfusu beşyüz haneden fazla olan her kasabada birer Rüşdiye açılacağı
- 2) Rüşdiyelerin bütün giderlerinin maarif idaresi sandığı tarafından karşılanacağı (bu maddede Osmanlı Devleti'nin vatandaşın eğitim hizmetini devletin görevleri içinde gördüğü bir kez daha vurgulanmış olacaktır)
- 3) Rüşdiye binalarının Meclis-i Kebir-i Maarif tarafından gönderilen planlara göre yapılacağı,
- 4) Her Rüşdiye, talebe sayısına göre bir veya iki öğretmen ayrıca bir gözetmen bir de hademe tayin olunacağı,
- 5) Başöğretmenlerin, 800, ikincisinin 500, gözetmen ve hademenin 150 kuruş maaşla çalıştırılacağı,
- 6) Öğretim süresinin 4 yıl olacağı,
- 7) Bütün Rüşdiyelerin 1–23 Ağustos arasında tatile gireceği,
- 8) Rüşdiyeyi bitirenlerin sınavla idadiye kabul edileceği, doğrudan doğruya Rüşdiyeleri ilgilendiren temel maddelerdir.

⁶⁷⁹ Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu*, s. 83, 83.

⁶⁸⁰ M.Cevat, *Maarif Nezareti Tarihçe...*, s.101

Her ne kadar Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde Sadullah Paşa ve Safvet Paşa'nın etkisi görülse de hazırlandığı ilk dönemde Midhat Paşa'nın sadrazam olması dolayısıyla onun da bu düşüncelerde etkisinin oldukça fazla olduğu kabul edilmelidir. Burada daha ilginç bir nokta Namık Kemal'in nizamnamedeki düşüncelere paralel görüşleri daha önceden ileri sürmesidir. Namık Kemal eğitimin Türkçe yapılmasını ifade ettikten sonra her kasabada en az bir rüşdiye bulunmasını da belirtmiştir.⁶⁸¹

Yine Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin 23. maddesinde Rüşdiyelerin ders programlarına da yer verilmiş, Coğrafya, Defter Tutmak Usulü, Genel Tarih ve Osmanlı tarihi, Jimnastik gibi yeni derslerin programa eklenmesi planlanmıştır. Rüşdiyeler daha sonra idadilerle birleştirilmiştir. Rüşdiyelerin programlarında yıllar içinde önemli değişiklikler yapılmıştır. Maarif Nezareti ders kitaplarının bastırılması için büyük çaba göstermiş, yaklaşık 2500-5000 farklı türde ders kitabı ve diğer kitaplar vilayet, sancak ve kazalarda bulunan rüşdiyelere gönderilmiştir. Nezaret taşraya gönderilen bu kitapların maddi durumu iyi olan çocuklara belli bir bedel karşılığında, fakir öğrencilere ise parasız olarak dağıtılması için maarif müdürlüklerine emir göndermiştir.⁶⁸² Bu anlamda Rüşdiyeler hem kaynak kitapların sağlanması hem de fırsat eşitliği anlamında halkın genel eğitim seviyesini yükseltmeyi amaçlayan kurumlar arasına girmişlerdir. Rüşdiyelerin daha sonraki yıllarda sayılarının artması, Batılı eğitim anlayışının kitlelere yayılması açısından önemli işlevler gördüklerine ilişkin bir göstergedir. Rüşdiyeler kısa zaman sonra ilköğretim ile ortaöğretim arasında öğretim kademesi haline gelmiş seviyeleri düşmüş ve yeni açılan yüksek düzeydeki okullar için yetiştirdikleri öğrencilerin seviyesi düşük kalmıştır. Bu durum “ıdadi” (hazırlık) anlamına gelen yeni bir öğretim kurumunu gündeme getirmiştir.

5.1.2. İdadiler

Tanzimat bürokratlarının eğitimle ilgili yaptıkları katkılardan birisi de idadi kavramını eğitim literatürüne kazandırmaları ve idadileri orta öğretimin bir basamağı haline getirmeleridir. Tanzimat döneminden önce açılan askeri okulların eğitim anlayışı değişmiş ve nitelikleri yükselmeye başlamıştır. Tanzimat bürokratlarının oluşturduğu askeri okullara başvuran öğrencilerin öğrenim düzeyi oldukça düşük olduğu için seviyelerini yükseltebilmek için hazırlık düzeyinde idadi adı verilen sınıflar oluşturmuşlardır. “İdadi” sözcüğü Arapça “i’dad” kökünden türetilmiş “hazırlama” ya da “hazırlamaya özgü yer” anlamına gelmektedir. 1869'dan önce kurulmuş birçok okulun hazırlık sınıfları idadi olarak adlandırılmıştır. İdadi kavramı 1869 Nizamnamesinin yayımlanmasından önce askeri okullar için hazırlık sınıfları ya da kademeleri ve ortaöğretimin bir alt kademesi anlamında kullanmıştır. Bu nedenle alan yazında idadilerin tam olarak hangi kademeyi oluşturduğuna ilişkin belirsizlikler olmuştur. Okullarda öğretilen konular ve dersler hızla değişmiş

⁶⁸¹ Tansel, Namık Kemal'in Hususi Mektupları... I, s. 21.

⁶⁸² Kodaman, Abdulhamid Dönemi Eğitim..., s.113

buna karşılık alt kademedeki rüşdiyelerin eğitiminde çok fazla değişmemiştir. Harp okulu ve askeri Tıbbiye gibi askeri okulların öğrenci kaynağı rüşdiyeler olduğundan öğrencilerin düzeyi bu kurumlar için yetersiz kalmıştır. Bu okullarda öğrenim görecekt öğrencilerini eksikliklerini tamamlamak ve istenen düzeye gelmelerini sağlamak amacıyla oluşturulan hazırlık sınıflarına “ıdadi” adı verilmiştir.⁶⁸³ İdadiler hazırlık kademesi olarak düşünölmüş ancak kısa süre sonra sultanilerin alt kademesi haline gelmiştir. İdadilerin süresi bulundukları yerlerde üç yıl ve bir yılı da İstanbul’da olmak üzere dört yıl olarak düzenlenmiştir.

İlk açılan idadiler Bahriye, Mühendishane, Tıbbiye ve Harbiye gibi okullara başvuran öğrencilerin bilgi ve becerilerini yükseltmeyi amaçlayan hazırlık sınıfı olarak tasarlanmıştır. İdadilerin orta öğretim kademesi olarak 1869 Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi’nin ilgili hükümlerinden sonra açıklığa kavuşmuş adı, işlevleri belirlenmiş ve bir kademe haline getirilmiştir. Nizamnamede idadi lise ve ilköğretim arasında bir öğretim seviyesinde öğretim veren kurum olarak tanımlanmıştır. İdadilerin bir öğretim kademesi olarak ortaya çıkışı askeri okullara kabul edilen öğrencilerin yetersizliklerini gidermek için hazırlık eğitimi veren rüşdiyelerin oluşturulması ile benzerlik göstermektedir. İlk kurulan Mekteb-i Edebiye ve İrfaniye’ye alınacak öğrencilerin hazırlık eğitimi alması öngörölmüş ve hazırlık sınıfı öğrencilerine “mülazım” adı verilmiştir.⁶⁸⁴ Rüşdiyeler ilk kurulduğu yıllarda (1839) sıbyan mekteplerinin bir üst kademesi olarak planlanmış ancak daha sonra açılan yüksek düzeydeki okulların en alt kademesi haline gelmiştir. Meclis-i Muvakkat 1845 yılında yayımlanmış olduğu layihada rüşdiyeleri sıbyan mekteplerinin bir üst kademesi olarak tanımlanmış ve daha sonra kurulması planlanan Darülfünun’a öğrenci yetiştirmesi planlanmıştır.

Askeri idadilerin açılışında Harbiye Mektebi’nin nazırı olan Emin Paşa’nın önemli etkisi olmuştur. Daha önce sözü edildiği gibi Emin Paşa yüksek düzeyde mesleki okulların açılmasını da sağlamıştır. Emin Paşa Londra’da mühendislik eğitimi aldıktan sonra Mekteb-i Harbiye’ye görevlendirilmiş ve nazır olduktan sonra okulun öğretim programlarında yenilik yapmıştır. Okul programlarının Avrupa’daki okulların seviyesine dönüştürmek için yenilikler yapmıştır. Okulu (Mektebi Fünun-u Harbiye) ve (Mektebi Fünun-u İdadiye) diye ikiye ayırmayı, ilkinin Pangaltıda bulunan Tophane hastanesine, ikincisini Maçka kışlasına taşımayı önermiştir. Emin Paşa, Okula yeni kaydolan öğrencilerin öğrenim düzeyinin yetersiz olduğunu fark ettiği için İdadi kısmının hazırlık olması konusunda da düzenleme yapılmasını istemiş, Meclis-i Muvakkat-i Maarif tarafından bu öneri kabul edilmiştir. Meclis Harbiye’nin dört sınıf olması ve giriş düzeyindeki derslerin verilmesi için biri İstanbul olmak üzere taşrada da 12 idadi açılmasına karar vermiştir. Bu

⁶⁸³ Mehmet Zeki Pakalın, “ıdadi”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimler Sözlüğü*, MEB Yay, İstanbul Ayrıca Bkz. Unat, *Türk Milli Eğitim Sisteminin...* s. 43;

⁶⁸⁴ Bkz. Mahmut Cevad, *Maarifi Umumiye Nezaret-i ...* s.43-44

karara dayanarak 1846 yılında İstanbul ve Bursa İdadileri oluşturulmuştur.⁶⁸⁵ Emin Paşa çıkan karışıklıkları araştırmak üzere Cebellübnan'a görevlendirilince, Rifat Paşa nazır olmuş ve Mekteb-i Harbiye ile idadi sınıfları 1847 de Pangaltı'daki binaya taşınmıştır. Aynı yıl Edirne ve Manastır, bir yıl sonra Şam, 1872 de Erzurum, 1875 de Bağdad'da askeri idadileri kurulmuştur. Bu gelişmeler idadilerin ilk olarak 1845'te askeri eğitimi desteklemek için Mekteb-i Fünûn-ı İdadiye adıyla açıldığını göstermektedir. Bu kurum daha 1872 yılında Kuleli Kışlasına taşınmış ve adı da Kuleli Askeri İdadisi olmuştur. Bursa'daki askeri idadi ise "Işıklar Askeri İdadisi" olarak isimlendirilmiştir.

1846'da Mekatib-i Umumiye Nezaret-i'nin kurulmasından sonra sivil idadiler de kurulmaya başlanmış ve İstanbul'da sayıları artmış daha sonra taşrada yaygınlık kazanmıştır. İdadiler 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde de orta öğretim kurumları olarak nitelendirilmiş ve yasal düzenleme altına alınmıştır. Nizamnameye göre idadiler hem iptidai hem de Rüşdiye'den gelen öğrencilere açık olması planlanmıştır. 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi mazbatasında idadiler konusunda şu ifadeler yer almıştır: "belki gelecekte yüksek düzeyde öğretim veren okulların sayısı artacaktır. Rüşdiye mekteplerinin üzerinde sultanilerin altında idadi düzeyinde okulların kurulması gerekli olacaktır. Rüşdiyelerde her sınıf tebaanın çocukları kendi din derslerini göreceğinden bu tür okulların her cemaat için oluşturulması gerekebilir... sultani mekteplerinde hem bölgesel hem de karma eğitim yapılacağından anlaşmazlıkların kaldırılması için idadi mektepler oluşturulmalıdır..."

686

Mazbatadan anlaşılacağı üzere idadilerin muhtelit (karma) eğitim vermesi planlanmıştır. Rüşdiye öğrenimini tamamlamış Müslim ve Gayrimüslimlerin idadilere eşit koşullarda alınması konusu da mazbatada yer almıştır.⁶⁸⁷ İdadilerin oluşturulma amaçlarında öğrencilerin ulusal değerler ve vatandaşlık bilincine sahip olması ve mesleki beceriler kazandırılmasına özel önem verilmiştir. İdadilerin özel amaçları içinde orta öğretim düzeyinde genel kültür kazandırmak, yaşamda gerekli olan ticari, sınai ve ziraat konusunda ara eleman ve devletin ihtiyacı olan "kâtip" yetiştirmek biçiminde açıklanmıştır. Bu amaçlar günümüzdeki ortaöğretim kurumlarının amaçlarıyla da örtüşmektedir.

İdadilerin kuruluşuna ilişkin gerekçede devlet dairelerine memur ve üst derece okullara öğrenciler hazırlama olgusu sık sık vurgulanmıştır. Ayrıca asıl amacı olan Harbiye ve Askeri Tıbbiye'de öğrenim görmek isteyen öğrencilerin bu okullar için gerekli olan bilgi seviyesine ulaştırmak ikinci amaç olarak belirlenmiştir. Bir diğer amacı da farklı milletlere mensup öğrencileri

⁶⁸⁵BOA. C.AS. 1158/51530, 3 Mayıs 1848 (29 Cemaziyevvel 1264) Ordudaki subayların bilgi ve becerilerini artırmak için askeri okullarda ve birliklerde birer mekteb-i idadi küşadına karar verilmiştir.

⁶⁸⁶ Mahmud Cevad, *Maarifi Umumiye Nezaret-i ...* s.105

⁶⁸⁷ Bkz. BOA.Şuray-ı Devlet İ. MMS, 37/1541, 24 Mayıs 1869, (H. 07 Safer 1286). Maarif-i Umumiye Nizamnamesi

kaynaştırarak “Osmanlı Milleti” oluşturmak biçiminde özetlenmiştir. İdadilerin ders çizelgelerine bakıldığında “çok amaçlı” okul anlayışının öngörüldüğü görülecektir. Maarif-i Umumiye Nizamname’si İdadilerin 4 yıllık Rüşdiyeler üzerine 3 yıllık olarak düzenlemiş ve sancak merkezlerinde açılmasını öngörmüştür.⁶⁸⁸ Bu kararlara göre idadiler, orta öğretim kademesi olarak tescil edilmiştir.

1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi’nde İdadilere ilişkin şu maddeler yer almıştır:

Fasl-ı Sâni

Mekâtib-i İdâdiye

Otuz Üçüncü Madde: Mekâtib-i idâdiye, mekâtib-i rüşdiyede ikmâl-i tahsil etmiş olan İslâm ile sunûf-ı gayr-ı müslime çocuklarının muhteliten talim ve tadrîsleri için mevzû’dur.

Otuz Dördüncü Madde: Bin hâneği mütecâviz olan ve hâl ve mevki’lerince lüzum görünen kasabalarda birer mekteb-i idâdiye yapılmak mukarrerdir.

Otuz Beşinci Madde: Mekâtib-i idâdiyenin masârif-ı inşaiyesi ve muallim ve hademesinin muhassasâtı ve sair kâffe-i masârifâtı Vilâyet Maârif İdaresi Sandığı’ndan tesviye kılınacaktır.

Otuz Altıncı Madde: Her mekteb-i idâdiyenin ulûm-ı muhtelif için muâvinleriyle beraber altışar nefer muallimi olup bunlar Dersâadet’deki büyük Dârümuallimîn’in şehâdetnâmesi ve Maârif Nezâret-i Celîlesi’nin re’yi ile intihâb ve tayin kılınacaktır ve her mekteb-i idâdiyenin mubassır ve bevâbı gibi hademesi dahi olacaktır.

Otuz Yedinci Madde: Her mekteb-i idâdiyenin muallim ve hademe maaşı şehriye altı bin ve masârif-ı müteferrika-i seneviyesi sekiz bin kuruş olup bu hesaba göre masârif-ı adîye-i seneviyesi nihayet seksen bin kuruşdan ibaret olacaktır.

Otuz Sekizinci Madde: Mekâtib-i idâdiyenin müddet-i tahsiliyesi üç sene olup zîrde muharrer dersler tadrîs olunacaktır:

Mükemmel Türkçe kitâbet ve inşâ

Fransızca

Kavânîn-i Osmaniye

Mantık

Mebâdî-i ulûm-ı servet-i milel

Coğrafya

Tarih-i umumî

İlm-i mevâlid

Cebir

Hesab ve defter tutmak usulü

Hendese ve ilm-i mesâha

Hikmet-i tabîiyye

Kimya

Resim

Otuz Dokuzuncu Madde: Madde-i sâbıkada muharrer fûnûn ve ulûmun suret-i tadrîsi cedvel i mahsus mucebince günlere münkasım olduğundan ol vechile tadrîs olunacaktır ve mahallerince bi’t-tecrûbe bazılarının tebdil ve tağyîri lâzım gelir ise ta’dîlât-ı mukteziyesi Maârif Nezâret-i Celîlesi’nden istîzâna ve Meclis-i Kebîr-i Maârif’in re’y ve tensîbine mevkuftur.

⁶⁸⁸ M.Cevad, *Maarifi Umumiye Nezaret-i ...* s.478

Kırkıncı Madde: Mekâtib-i İdadiye'nin tatili zamanları ve müddet-i imtihanları aynıyla rüşdiye mektepleri gibi olup fakat bir sınıfın a'yâd-ı mahsusa için tatili mektebin muhtelit olması cihetiyle iki sınıf hakkında birden ve musâvâten icra olunacaktır.

Kırk Birinci Madde: Mekâtib-i idâdiyede müddet-i tahsiliyesini ikmâl etmiş olan talebeden usulü üzere imtihanları bi'l-icra rûûs alanlar İmtihan Nizâm-nâmesi'nde beyân olunan imtiyâzâta kesb-i istihkâk edeceklerdir ve imtihanda ibrâz-ı ehliyet edemeyenler istedikleri hâlde bir sene müddet daha mektebde kalacaklardır.⁶⁸⁹

İdadilerin öncelikle nüfusu 1000 haneden fazla olan yerlere açılacağı ve giderlerinin maarif sandığından karşılanacağı da nizamnamede yer almıştır. En önemli olgulardan birisi de öğretmenlerin Darülmuallimin mezunu olmaları ve bunu belgeleyerek Maarif Nezaretince atanacakları, okulların denetleneceğinin belirtilmesidir. Ayrıca Nizamnamede derslerin isimleri de verilmiştir. Kitabet ve inşa, Fransızca, Kavânîn-i Osmaniye, Mantık, İlm-i Servet-i Milel, Coğrafya, Tarih-i Umûmi, İlm-i Mevâlid, Cebir, Hesap ve defter tutma, Hendese ve İlm-i Mesâha, Hikmet-i Tabiyye, Kimya ve Resim. Ders çizgeleri ve öğretim konusunda Meclis-i Kebir-i Maarifin iznine bağlanmıştır. İdadilerin sınavlarının düzenlenmesi ve tatil günlerinin ne zaman olacağının yazılmış olması da önemlidir.

Bu kurumların ders çizelgeleri yakından incelendiğinde rüşdiyelerin programlarına çok benzediği görülebilir. İdadilerin ders programlarında, İngilizce, Almanca, Jimnastik ve trigonometrinin yer alması fakat kimya, mantık, fen derslerinin programdan çıkarılmış olması oldukça ilginç ve dikkat çekicidir.⁶⁹⁰ Daha önce Fransızca ağırlıklı yabancı ders olarak verilirken burada iki yabancı dilin eklenmesi bu kurumların yükseköğretime hazırlayıcı bir özelliğini güçlendirmek için oluşturulmuş olması ihtimalini güçlendirmiştir. Bunun yanı sıra devlet idadileri gece öğretimi verecek biçimde ve ücretsiz yaparak fakir ve yetenekli çocukları da eğitime yoluna gitmiştir. İdadilerde din, kültür ve fen derslerine özel önem verilmiştir.⁶⁹¹

İdadiler açıldıktan sonra askeri okullar olmak üzere farklı kayaklardan öğretmenler ders vermiştir. İdadilerin neden açılması gerektiğine ilişkin 1872 tarihli bir tezkirede idadilerin Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'in hükümleri gereğince açılmasına yer verilmiştir. Ancak bu tezkirede asıl vurgulanan nokta askeri okullar ve yüksek düzeydeki diğer okullara gidecek öğrencilerin bilgi ve beceri seviyelerinin artırılmasıdır. Tezkire'de bu durum şöyle dile getirilmiştir: "Eğitimle ilgili önemli konular yakın gelecekte ihtiyaca göre gündeme gelecektir. Nizamnamede okullar, iptidai, idadi ve aliye olmak üzere üç kısma ayrılmış ve bunların nasıl yönetileceği ve hangi kurallara göre sevk ve idare edileceği belirlenmişse de bunlara özgü talimatnamalar yazmak gereklidir... sıbyan mekteplerinin düzeylerinin yükseltilmesinin yanı sıra Darülmuallimin'den mezun öğretmenler

⁶⁸⁹ BOA.Şuray-ı Devlet İ. MMS, 37/1541, 24 Mayıs 1869, (H. 07 Safer 1286).Maarif-i Umumiye Nizamnamesi

⁶⁹⁰ Kodaman, *Abdülhamid Dönemi...* 1988, s.117

⁶⁹¹ Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi* s. 93

gözetiminde hemen her şehir ve kasabada rüşdiyeler açılmıştır. Bununla birlikte uzun süre Mekteb-i Sultani'den başka sultani oluşturulamamıştır. Harbiye ve Tıbbiye gibi kurumlara gitmek isteyenlerin bilgileri ise oldukça düşük olduğu için idadilere gönderilmektedirler. Bu nedenle yükseköğretime gitmek isteyen çocukları hazırlamak üzere kasabalarda birer Mekteb-i İdadi oluşturmak gerekir. Ancak bunları yapabilmek şu an imkânsız olduğu için Dersaâdetde numune olarak bir idadiye açılıp sonra öğretmen ihtiyacı giderildikçe askeri idadi olan yerlerde sivil idadiler açmak yerinde olacaktır...”⁶⁹²

Görüldüğü üzere tezkirede, 1869 Nizamnamesi'nde belirtildiği gibi nüfusu 1000'nin üzerinde olan kasabalarda idadilerin açılmasının uygun olacağı ancak bu girişim için alt yapının yetersiz olması nedeniyle ilk olarak İstanbul'da açılması önerilmiştir. Tezkire'de Darülmualimin'de bir İdadi şubesinin oluşturulmasına da yer vermiştir.⁶⁹³ İdadiler 1869 Maârif-i Umumiye Nizamnamesi'ne uygun olarak Osmanlılık bilincine sahip bireyler yetiştirmek amacıyla iki dilde öğretim veren kurumlar olarak planlanmışlardır. Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durum ve düzensizlikler nedeniyle bu planlar kâğıt üzerinde kalmıştır. İstanbul'da Darülmaarif'in yerine 19 Aralık 1873 tarihinde ilk Mülki İdadi açılabilmiştir.⁶⁹⁴ Ergin, bu okulların maddi olanaksızlıklar nedeniyle yalnızca ilk sınıflarının açılabilmesini vurgulamıştır.⁶⁹⁵ Metinden anlaşıldığı üzere idadilerin açılması için kaynak bulunması sorun olmuş, önce birinci sınıflar daha sonraki yıllarda öğrencilerin mezuniyet durumuna göre diğer sınıflar oluşturulmuştur.

1869 Nizamnâmesinde özel bir yer verilen ve açılması kararlaştırılan idadiler Tanzimat döneminde ne sayısal ne de niteliksel olarak pek gelişme gösterememiştir. Meşrutiyet Döneminde daha fazla yaygınlaşmıştır. 1876 yılına kadar biri taşrada olmak üzere beş idadi açılabilmiştir. Bunlar Darülmaarif, Fevziye, Beşiktaş, Fatih, Davud Paşa ve İbrahim Ağa Çayırı idadileridir. İdadiler hazırlıksız biçimde açıldığı için genelde kiralık ya da başka amaçla yapılmış mekânlarda öğretim yapmış, ayrıca öğretim programları rüşdiyelerin programlarının ötesine gitmemiş, öğretmenler de rüşdiyelerden görevlendirilmiştir. Dahası da kuruldukları ilk yıl öğrenci bulunamadığı için kapanmayla karşı karşıya kalmışlardır.⁶⁹⁶ 1875 yılında açılmış Mekâtib-i Âliye İdadisi'nin öğrenci sayısı yeterli olmadığı için kapatılıp yerine Lisan Mektebi açılmak istenmiştir. Şura-yı Devlet tarafından Meclis-i Vükela'ya sunulmuş ancak Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin ruhuna aykırı olduğu söylenerek bu teklif kabul edilmemiştir. Öğrencilerin

⁶⁹² Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi* s. 414

⁶⁹³ BOA. Y.EE, 37/47.

⁶⁹⁴ Bkz. Ergin, *Türk Maarif Tarihi ...*, s. 415

⁶⁹⁵ Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, s. 417.

⁶⁹⁶ Bkz. BOA MF.MKT. 17/94, 12 Mart 1874, (H.23 Muharrem, 1291). Rüşdiyeden mezun olanlar askeri idadilere gitmekte iken Maarif Nizamnamesi gereğince Darülmaarif adlı rüşdiyenin idadiye çevrilmesiyle ancak bu okuldan çıkabilenlerin Mekâtib-i Askeriye, Mekteb-i Sultaniye ve aklama kabul olunacaklarından dolayı rüşdiyelerden bu idadiye gitmek isteyenlerin isimlerinin kaydedilmesi. Ayrıca Bkz. Kodaman *Abdülhamid Dönemi Eğitim* s.118-119

rüşdiyei bitirdikten sonra hızla iş yaşamına girmek istemesi ve devlet dairelerine memur olmalarının kolaylaşması, hükümetin genelde eğitime ve özelde idadilere yatırım yapmaması ve sayıyı çoğaltmaması nedeniyle idadiler yeterince gelişmemiştir.⁶⁹⁷

İdadilerin gelişmesi ve yaygınlaşması Mutlakiyet döneminde Sait Paşa'nın çabalarıyla hız kazanmıştır. Sait Paşa ortaöğretim kurumlarının Osmanlı Devleti'nde yaygınlaşması için layihalar hazırlamıştır. Bu layihalarında vilayetlerde sultanilerin kurulmasını ve yerelde eğitimi organize edebilmek için maarif müdürlükleri ve müfettişlerinin oluşturulmasını önermiştir. Darülfünun'un tekrar açılması üzerinde duran Sait Paşa, kütüphaneler ve müzelerin kurulmasını istemiştir. Osmanlı- Rus Savaşı nedeniyle gerekli mali destek bulanamadığı için planlamalar gerçekleşmemiştir. Sait Paşa'nın bu konu üzerinde durmasının nedeni Meclis-i Mebusan'da eğitimle ilgili düzenlemelere ihtiyaç duyulduğunun belirtilmesi ve Berlin Kongresi (1878) sırasında Osmanlı Devleti'ndeki eğitim kurumlarının seviyesinin çok düşük olduğunun dile getirilmesidir.⁶⁹⁸

1879'da Sait Paşa II. Abdülhamit'e ikinci bir layiha daha sunmuş ve burada Tanzimat'ın ilk yıllarından itibaren aydınların dile getirdiği sorunu: “*medenî bir cemiyete lâıyk bir surette yaşamak, hatta Hristiyan tebaamızı idare edebilmek için eğitimin şart olduğunu, eğitimin hâkimiyeti sağladığını cehaletin ise mahkûmiyete sebep olduğu*” biçimde vurgulamıştır. Buna benzer görüşler Sadık Rifat Paşa ve Ali Paşa tarafından milliyetçilik hareketlerinin başladığı dönemlerde de dile getirilmiştir. Sait Paşa, 1881 yılında bir başka layiha daha sunmuş deyim yerindeyse Mutlakiyet döneminin eğitim politikasını belirlemiştir.⁶⁹⁹ Layihasında eyalet merkezlerinde birer üniversite, bir teknik üniversite, öğretmen okulu, yüksek düzeyde ziraat, orman, ticaret okulları ve güzel sanatlar okullarının bulunmasını istemiştir. Nitekim mutlakiyet döneminde bu okulların sayısı artmıştır. Said Paşa idadilerin, sancak merkezlerinde rüşdiyelerin ise kazalarda açılmasını planlamıştır.⁷⁰⁰ Said Paşa idadilerin açılması için maddi kaynakların bulunması konusunda da ele almış ve müssakafat vergisine zam yapılarak giderlerin karşılanması konusuna layihada yer vermiştir. Said Paşa'nın bu önerileri 1884 yılında gerçekleşmiştir.⁷⁰¹ İdadilerin Mutlakiyet döneminde yaygınlaşmasında alınan vergilerin payı oldukça büyüktür. Mahmud Cevad bu konuda : “herkesçe bilindiği gibi idadilerin açılması için gerekli bütçenin bulunmasından sonra Maarif Nezareti tarafından alınan karara dayalı olarak taşralarda muhtelik idadi mektepleri kurulmuştur. Binası olanların eğitime hemen başlaması öngörülmüş diğerleri de binaları tamamlanıncaya kadar kiralanan mekânlarda birçok idadi eğitime başlamıştır...” demiştir.⁷⁰² Mutlakiyet döneminde finansal kaynakların sağlanması ile idadilerin sayısı artmıştır. 1911 yılında da alınan bir kararla

⁶⁹⁷ Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, s. 923-924

⁶⁹⁸ Karal 1998, s. 385

⁶⁹⁹ Sadrazam Said Paşa, "*Said Paşa'nın Hatıratı*." (1912). C.I. s. 423, 425.

⁷⁰⁰ Karal 1998, s. 386-387

⁷⁰¹ Mahmud Cevad, *Maarifi Umumiye Nezaret-i ...*, s. 253-254

⁷⁰² Mahmud Cevad, *Maarifi Umumiye Nezaret-i ...* s. 367

idadiler, sultanilere dönüştürülmüş ve ortaöğretim kurumları olarak tescil edilmişlerdir. İdadilerden bağımsız olarak Tanzimat bürokratlarını çabasıyla ortaya çıkan bir diğer örgün öğretim kurumu da “Sultani”lerdir.

5.1.3. Sultaniler:

Tanzimat bürokratlarının eğitim sistemine kazandırdıkları önemli bir kurum da Sultaniler (lise) olmuştur. Sultaniler Osmanlı devlet adamlarının planladıkları ya da bilinçli olarak üzerinde durarak oluşturdukları bir kademe değildir. Batıda kurulmuş olan Grammar Schools ya da Lise gibi orta öğretim kurumlarının muadili olarak “sultani” kavramı ortaya çıkmıştır. Lise Osmanlıca (Sultani) olarak Fransa örnek alınarak oluşturulmuştur. Bu nedenle Galatasaray’da kurulan ilk lise Mekteb-i Sultani adı ile anılmıştır. Kurulduktan sonra orta öğretim kademesinin en üst basamağı haline gelmiştir. Sultanilerin kurulmasının eğitimsel gereklilikten çok siyasi ve ekonomik koşullar tarafından belirlendiği bilinmelidir.

Tanzimat’tan sonra ortaya çıkan idari, kültürel ve sosyal değişimleri sürdürecekt ve ülke hizmetlerinde sorumluluk alacak bürokrasinin yetiştirilmesi zorunluğu iyice belirlemiştir. Bu amaçla oluşturulmuş olan Rüşdiyeler bu işlevi yerine getiremeyince İdadiler kurulmuştur. Ancak gerek ülkedeki eğitim iklimi gerek alt yapının yetersizliği nedeniyle idadilerin öğretim kalitesi de düşmüştür. Ayrıca Islahat Fermanı ile Gayrimüslim tebaya vaad edilen yeniliklerin yapılması konusunda Fransa Osmanlı Devleti’ne baskı yapmıştır. Gayrimüslimlerin özellikle Hristiyan öğrencilerin devlet okullarına devam edebilmeleri için eğitim kurumları oluşturulması konusunu sık sık gündeme getirmişlerdir. Bu nedenle ortaöğretim düzeyinde kurumların kurulmasına özel önem verilmesini istemişlerdir. Ortaöğretim kurumları Osmanlı Devleti’nde olmadığı için Fransa’dan yardım talep edilmiştir. Fransa’daki ortaöğretim kurumlarının bezerlerini açılması için girişimlerde bulunmuş ve bu çabalar Galatasaray Lise’sinin açılmasıyla sonuçlanmıştır. Halk Galatasaray Lisesi paralı olduğu için rağbet göstermemiş ancak okuldan mezun olanların bilgi ve beceriler ile bürokraside tercih edildiklerini görünce çocuklarını bu okula göndermeye başlamışlar kısa süre öğrenci sayısı hızla artmıştır.⁷⁰³

Galatasaray Lisesi’nin açılma gerekçesi, farklı etnik kökene ve dine mensup gruplardan gelen çocukları Osmanlı Devleti’nin gereksinim duyduğu değişik alanlardaki kamu hizmetleri için yükseköğretim düzeyinde yetiştirmek biçiminde formüle edilmiştir. Bu amacı gerçekleştirmek için bu kurum tıpkı Batı Avrupa’daki orta öğretim kurumlarına denk kurumlar gibi organize edilmiştir. Dersler beş yıllık bir döneme yayılmış, birinci sınıfın gereklerini yerine getiremeyenler için hazırlık

⁷⁰³ İhsan Sungu, Mekteb-i Sultani, *Belleten*, Cilt:8, Sayı: 28 Sayfa: 315-347, 1. Teşrin 1943 (Cumhuriyetin 20. Yıldönümü nedeniyle Özel Sayı), TTK Basımevi, Ankara 1943

sınıfları konmuş ve öğrencilerin ilgili oldukları alanda kendilerini yetiştirebilmeleri için ek bir sınıf daha oluşturulmuştur. Programda, Türkçe, Fransızca, Yunanca ve özellikle tıp, eczacılık ve hukuk için Latince, Osmanlı tarihi, Dünya Tarihi ya da genel tarih ve Avrupa ve Osmanlı coğrafyası, matematik, kozmografya, politik ekonominin ilkeleri, hitabet, geometri, etik ve pratik mekanik gibi Osmanlı için oldukça yeni olan bazı derslere yer verilmiştir. İsteğe bağlı olarak Ermenice ve Rumca da yabancı dil olarak okutulabilecekti. Sürekli beden eğitimi derslerine yer verilecek, bireylerin dinsel tercihleri doğrultusunda din dersleri sağlanacaktı. Galatasaray Lisesinin kuruluşu aslında Ali Paşa ve Fuat Paşa gibi padişahın güvendiği ve Fransa'ya sempati duyan Osmanlı aydınlarının çabaları sonucunda gerçekleşmiştir.⁷⁰⁴ Bu okulun önemli özelliği Müslüman ve Hristiyan (ve Yahudi) öğrencilerin yan yana öğrenim görmesine olanak vermiş olmasıdır. Davison, “Galatasaray Lisesi” adıyla hakkında bilgi verdiği bu okulun karma eğitimi getiren resmi bir eğitim çabası olması nedeniyle, “Millet” gurupları arasındaki keskin hatlar üzerindeki ilk meydan okuyuş ve ilk ihlal olduğunu vurgular. Modern Türkiye'nin yükselişinde Galatasaray Lisesinin etkisi büyük olmuştur. Batılı yönetim tarzını yürütecek, yetenekli, Batılı eğitim görmüş yönetici, diplomat ve diğer mesleklerle duyulan gereksinim arttıkça Galatasaray Lisesi mezunları, Osmanlı İmparatorluğu'nun ve ondan sonra Türkiye Cumhuriyeti'nin siyaset ve yönetiminde egemen olmaya başlamışlardır. Fakat Galatasaray bu yapısıyla kendine özgü kalmış yalnızca daha sonra Osmanlı devlet adamları Lise tipinde kurumları kendi anlayışlarına göre Sultani adıyla yeni okullar (ilk lise Darüşşafaka) açacaklardı ki kademeli eğitim anlayışının üçüncü basamağı da resmi olarak eğitim sistemine girecektir.⁷⁰⁵

Galatasaray'da Mekteb-i Sultani'nin öğretime başlamasından bir yıl sonra yayımlanan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi de her vilayet merkezi olan şehir ve kasabada iki kısımdan oluşması ve Rüşdiye üzerine altı yıllık bir öğretim verecek Mekatib-i Sultanının açılmasını esas olarak koymuş ve bölümlere ayırmıştır. Hangi sınıftan olursa olsun bütün Osmanlı tebaasına açık olacağı belirtilen okullar ülke düzeyine yayılamamıştır. Mekteb-i Sultani'nin açılışında yabancı devletlerin özellikle Fransa'nın ve dönemin bürokratlarından Ali Paşa ve Safvet Paşa ile Fuad Paşa'nın çabalarının önemli payı olmuştur. Kırım Savaşı sonrasında Rusya ile imzalanacak barış antlaşması sürecinde Viyana'da oluşturulan protokolde Hristiyan tebaaya belli haklar verilmesi dile getirilmiş ve Paris antlaşmasında da yer verilmiştir. Avrupa'lı devletlerin içişlerine müdahalesini engellemek isteyen Osmanlı devleti Islahat Fermanı'nda benzer konular işlenmiş ve Gayrimüslim milletlere belli haklar verilmiştir. Gayrimüslimlerin almış oldukları eğitime bağlı olarak devlet kurumlarına alınması, kendi okullarına açmalarına izin verilmesi gibi konular eğitimle ilgili başlıklarla doğrudan

⁷⁰⁴ Ayrıca Bkz. Roderic H. Davison, Westernized Education in Ottoman Turkey. *Middle East Journal*, 15 (3), 1961, ss.289-301.

⁷⁰⁵ Bkz. Ortaylı *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı...* s. 123, 125, Ayrıca Bkz. Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*

oluşturmuştur. Ferman 1856 yılında yayımlanmasına rağmen somut gelişmeler olmayınca, batılı devletler fermenda belirtilen konuların uygulanması için Osmanlı devletine baskıda bulunmuşlardır. 1866 yılında Girit’de çıkan ayaklanmadan sonra Fermenda öngörülenlerin yerine getirilmesi tekrar gündeme gelmiştir. 1867 yılında Fransa Islahat Fermanında yer verilen konularda ıslahat yapılmadığını belirterek Osmanlı devletine muhtıra vermiştir. Muhtıra da yer verilen konulardan birisi de eğitimdi. Fransa’da dönemin eğitim bakanı ünlü Victor Duruy muhtırada eğitimle ilgili konulardaki önerileri yazmıştır.

Muhtırada eğitimle ilgili yer alan konular şöyledir:

1. Gayrimüslimler özellikle Hristiyanların açmış olduğu ya da açılacak okullara izin verilmesi, okulların kurulmasını devletin teşvik ve yardım etmesi,
2. Bazı vilayetlerde ortaöğretim kurumları açılarak bunlara Hristiyan tebaadan başvuran çocukların kabul edilmesi,
3. İlköğretim düzeyinde okullar için öğretmen yetiştirmenin ön plana alınması ve ilköğretimin kademe kademe geliştirilmesi,
4. Müslüman ve Gayrimüslimlerin karma olarak devam edeceği üniversite kurulması
5. Çeşitli mesleklere hazırlayacak okul ya kurumların hazırlanması,
6. Herkese açık ve hizmet verecek kütüphane kurulması istenmiştir.⁷⁰⁶

Muhtıra kâğıt üzerinde kalmamış, bu görüşler Fransa’nın İstanbul elçisi M.Bourée,’ye de iletilmiştir. M. Bourée, Osmanlı devlet adamları ile sık sık görüşerek orta öğretim düzeyinde eğitim veren kurumların açılması için çaba göstermiştir. Dönemin Sadrazamı Ali Paşa ve Hariciye Nazırı Fuat Paşa ile iş birliği içinde çalışarak Mekteb-i Sultani’nin oluşturulmasına çalışmışlardır. Bu anlamda Ali Paşa ve Fuad Paşa’nın Mektebi-i Sultani’nin açılışında önemli etkisi olduğu kabul edilmelidir. Fransa bu dönemde Ortadoğu’da Gayrimüslimler aracılığı ile nüfuz kazanmak için eğitimle ilgili etkinliklere odaklanmıştır. Victor Duruy Fransa’nın nüfuz kazanması için Protestan okulları ve Cizvit kolejlerinin benzerlerinin açılmasını istiyordu. Osmanlı devleti içinde Gayrimüslimlerin yoğun olarak bulunduğu İstanbul’da Mekteb-i Sultani’nin açılmasıyla Fransa’nın etkinliğinin artacağını düşünüyordu. Böylece Fransız kültürü eğitim kurumları aracılığıyla Osmanlı topraklarında daha kolay yayılabilecekti.⁷⁰⁷ Okulun öğretim dilinin Fransızca olmasında da bu politikanın rolü vardır. Bununla birlikte, Hariciyeden yetişme olan Ali ve Fuad Paşa’ların da bu kurum aracılığıyla Osmanlı Devleti’nde böyle bir kurum kurularak, hem Avrupa’dakilere eşdeğer bir orta öğretim kurumu oluşturulacağı hem de yabancı dil bilen üst düzey bürokratlar yetiştireceğini düşündükleri de kabul edilmelidir. Daha önce belirtildiği üzere bu tür bir okulun açılışına 1867’de Girit’deki karışıklıklara müdahale etmek üzere oraya gönderilen Ali Paşa’nın saraya sunduğu layihasında yer vermiştir. Ali Paşa, Layihasında dış devletin Osmanlı tebaası olan

⁷⁰⁶ Sungu *Mekteb-i Sultani...*, s. 317-319

⁷⁰⁷ Bilim, *Galatasaray Lisesi...* s. 236-237

Gayrimüslimleri sürekli kendi politikaları doğrultusunda etkilediklerini ve kurdukları okullarla Rum ve Bulgar çocukların devlete düşman olarak yetiştirildiğini belirtmiştir. Bu çocuklardan bazıları Rusya’da öğrenim görerek gelmiş ve aşırı milliyetçilik hareketlerini Osmanlı toprakları üzerinde yaymaya başlamışlardı. Ali Paşa bu tehlikeyi görmüş ve Osmanlılık diyebileceğimiz anlayış ile Müslüman ve Gayrimüslim çocukların bir arada eğitilmesi ile bu ayrılıkçı hareketlerin önlenebileceğini vurgulamıştır.⁷⁰⁸ Bazı kaynaklar bu okulun açılışında padişah Abdülaziz’in 1867’de Fransa’ya yaptığı gezinin etkisi olduğunu belirtmektedir. Padişah Abdülmecid’in bu gezisi sırasında Fransa’da gördüklerinin onu etkilediği, Avrupa’nın Osmanlı Devleti’nden daha kültürlü ve ileride lüğünü görmesinin etkisi olduğunu yazmaktadırlar. Ayrıca Abdülaziz’in bu gezi sırasında Fransa’da liseleri görmesi ve bunlardan etkilenecek Osmanlı Devleti’nde benzerlerinin açılmasını istediği dile getirilmiştir.⁷⁰⁹

Mekteb-i Sultani’nin açılmasında yalnızca dış etmenler değil iç etmenler de rol oynamıştır. Bilindiği üzere Osmanlı devleti yabancı dil bilen ve batılı tarzda eğitim almış üst düzeyde insan gücünü yetiştirmek için önce batıya öğrenci göndermiş, daha sonra bunun oldukça masraflı olduğu fark edilince 1857 yılında Paris’de Mekteb-i Osmani adıyla bir okul açılmıştır. Orta öğretim düzeyinde eğitim verecek biçimde planlanmış bu kurum gerek idari sorunlar gerek öğrencilerin disiplinsizliği nedeniyle 1864’te kapanmıştır. Bu nedenle benzer bir okulun daha az masrafla İstanbul’da açılması düşüncesinin de Mekteb-i Sultani’nin açılmasında rolü olduğu belirtilmiştir.⁷¹⁰ Tüccarzade İbrahim “Felaketimizin Esbabı” adlı eserinde Avrupa’ya öğrenci gönderilmesi konusunda Osmanlı Devleti’nin oldukça istekli olduğunu ve özen gösterildiğini ancak sonuçların beklendiği gibi olmadığını belirtmiştir: “ Avrupa’nın merâkiz-i medeniyyesinde dolaşan gençlerimizin en ziyade uğrağı şüphesiz eğlence mahalleridir: lunaparklar, mevlanrojlar (doğrusu moulin rouge (okunuşu mulenruj) bir tür gece kulübü) ziyaretgâhlarıdır. İçimizde Avrupa’nın marifetlerini, müzelerini, müessesât-ı ilmiye ve sınıyyesini dolaşanlarımız nisbeten azdır. Avrupa’da böyle müessesâtı kemâl-i merak ve ciddiyetle dolasan ne kadar çok Japon gençlerine rast geldim. Fakat bizden o kadar çok farklılar ki...”⁷¹¹

Mekteb-i Sultani’nin açılmasında bu tür olguların rolü büyük olmuş ancak en önemli etken Osmanlı tebaasının bir amaç doğrultusunda eğitilmesi olmuştur. Sadrazam Ali Paşa bu konuda çok çaba sarfetmiştir. Ali Paşa Avrupa’daki liselere benzer kurumların oluşturulmasını önermiştir. Bu durum okulun kuruluş gerekçesinde şöyle açıklanmıştır: “Hıdemât-ı devletin her nev’ine kesb-i kabiliyet ve mekâtib-i âliyede ikmâl-i malûmata tahsil-i liyâkat eylemek üzere Avrupa liselerine

⁷⁰⁸ Ali Paşa Merhumun Bir Layihası 3 Şaban 1274 Layiha metni için bkz. Vesaik-i Tarihiye ve Siyasiyye, (1326). 5.C. S.78-81

⁷⁰⁹ Ergin, *Türk Maarif Tarihi...*, s. 481

⁷¹⁰ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun*, s.188-189

⁷¹¹ Tüccarzade İbrahim Hilmi, Efendi. 1329. *Felaketimizin Esbâbı*. İstanbul: Dersaadet Kütübhanesi-i İslam ve Askerî. s. 65-66

muâdil ve Fransız mektepleri programlarına mutâbık olup Türkçe ile Fransızcanın aynı derecede tedris edilmesi gayesiyle ve Mekteb-i Sultani ünvanıyla müceddeden te'sisi karargir olan mekteb Galatasaray'ında küşad olunması ..."⁷¹² Galatasaray Sultanisi'nin ilk müdürü Salve, okulun Osmanlı Devleti'nde yabancı dilde eğitim vermek ve kamusal hizmetler için istihdam edilecek Osmanlı tebaasına eşit haklar sağlamak gibi iki temel amacı olduğunu belirtir.

Victor Duruy "*Notes et souvenirs*" (1811-1894, *Notlar ve Hatıralar*) adlı eserinde, Galatasaray Lisesi'nin oluşturulmasını nasıl planladığını ve okuldan neler beklediğini III. Napoléon'a yazdığı 26 Ağustos 1866 tarihli mektupta şöyle açıklamaktadır: "Uzun zamandan beridir Bükreş, İstanbul, Hatay, Tunus gibi yerlerde Fransız kolejlerinin açılması gibi gerçekleşmesi zor bir proje üzerinde çalışıyorum. Bu okulların açılmasıyla Fransa Doğu Akdeniz'e kültürel olarak da hâkim olabilir. İlk denemeyi Atina'da yapacağız daha sonra diğer yerlere aktaracağız. Doğudaki bütün kurumlar pozitif bilimler ve yaşayan dillerde eğitim vermek istiyor ki yeni açılacak kolejlerin amacı tam da budur. Osmanlı Devleti'nin Paris'deki büyükelçisi uzun zamandan beri böyle bir kurumun kendi ülkelerinde oluşturulmasını ısrarla talep ediyor. Aynı düşüncüyü eğitim bakanı da paylaşmaktadır. Bu konuda bizim İstanbul büyükelçimiz destek verebilir. Bu konuyu Sadrazam Ali Paşa ve Hariciye Nazırı ile tartışıp konuştuk. Sonuç oldukça başarılı oldu. Padişah Abdülaziz okulun kurulması için İstanbul'un en güzel yerinde güzel bir bina tahsis etti... Okulun bütün masrafları Osmanlı hükümeti tarafından karşılanacak, Fransız hükümeti ise Fransa'dan öğretmen ve yöneticileri görevlendirecektir. Padişah ayrıca bundan sonra Türk bürokrasisinde görev alabilmek için Galatasaray Lisesi diplomasının aranacağını fermanında belirtti..." Görüldüğü üzere Galatasaray Lisesi'nin oluşturulmasında dolayısıyla Osmanlı toplumuna "sultani" yani lise geleneğinin tanıtılmasında Fransa'nın Eğitim Bakanı Victor Duruy, başta padişah Abdülaziz olmak üzere, Sadrazam Mehmed Emin Ali Paşa, Hariciye Nazırı Keçecizade Fuad Paşa ile dönemin Eğitim Bakanı Safvet Paşa'yı etkilemiştir.

Duruy, 1869'da Doğu yolculuğuna başlayan Fransız İmparatoriçe'ye yazdığı mektupta Galatasaray Lisesinin oluşturulmasını nasıl biçimlendirdiğini şu cümlelerle ifade etmiştir:

"Majesteleri Kraliçem, İstanbul'a gittiğiniz için burada Fransız-Türk okulu olan Galatasaray Lisesi'ne dikkatinizi çekmek isterim. Bu okulu oluşturabilmek için 4 yıl boyunca çok emek harcadım. Okul geçtiğimiz Eylül ayında açıldı. 500'ün üzerinde öğrenci kaydoldu. Okuldaki öğrenciler ilk yıldan itibaren Fransızca konuşabilmektedir. Okulu ziyaret eden bazı kişiler okuldan hayranlıkla söz ediyor. Bu okul desteklenirse Fransa'nın doğudaki kültür merkezi haline gelecektir. Ayrıca, Osmanlı Devleti'nin batılı bilimlerle tanışması daha kolaylaşacaktır. Batının uygulamalı bilimleri Osmanlı devletine ihraç etmek daha da kolaylaşacaktır. Bu okul başarılı olursa, diğer büyük yerleşim merkezlerinde de benzerleri açılacak böylece Fransız kültürü kendi kendine

⁷¹² Mahmud Cevad, *Maarifi Umumiye Nezaret-i ...* s. 95

yayılacaktır... Başta Ruslar ve diğer Hristiyan milletler olmak üzere karşı olan büyük kesim var ancak unutulmamalıdır ki buranın programı Sorbonne’de bulunan “Hür Öğretmenler Sendikası” tarafından hazırlandı ve oldukça da kalitelidir...”⁷¹³ Galatasaray Lisesi’nin ilk müdürü Fransız M. de Salve, 1871 yılında dönemin Milli Eğitim Bakanı Safvet Paşa’ya yazdığı *Sur L’État de L’Enseignement au Lycée de Galata-Sérai* başlıklı resmi raporda Padişah Abdülaziz’in Galatasaray Lisesinin kuruluşunu sağlayarak Batının hayranlığını kazandığını dile getirmiştir.⁷¹⁴ Tanzimat bürokratları her düzeyde bürokrat ihtiyacını karşılamak özellikle Avrupa’daki kültür ve bilimsel seviyeyi yakalamak için üniversite düzeyinde kurumların açılması gerektiğini 1838 Meclis-i Nafia’nın ilk layihısından itibaren sürekli vurgulamışlardır. Başta Sadık Rifat Paşa olmak üzere Reşid Paşa ve diğer bürokratlar Darülfünun açılması için büyük çaba göstermişlerdir. Her seferinde önlerine farklı engeller çıkmış gerçek Darülfünun ancak 1900 yılında açılabilmiştir. Bu noktada Tanzimat bürokratlarının Darülfünun’un oluşturulmasına olan etkileri analiz edilecektir.

5.1.4. Darülfünun

Osmanlı aydınları Tanzimat döneminden önce Avrupa’yı görmüş, üniversitelerin topluma ve ülkelere kattığı değerleri yakından izleme fırsatı bulmuşlardır. Batıdaki üniversite ilk önce askeri alanda yüksekokullar açarak anlayışını Osmanlı Devleti’ne tanıtmışlardır. Bu anlamda Mühendishaneler ilk üniversiter kuruluş olarak nitelendirilebilir ancak gerek amaçları gerek işlevlerinin farklı olması nedeniyle gerçek üniversite kurumunu oluşturmaktan uzak kalmışlardır. Tanzimat aydınları ve bürokratları ilk kez Geçici Meclis aracılığıyla Darülfünun kurulmasına ilişkin planlama yapmışlardır. Ancak gerek medreselilerin tepkisi gerek alt yapının yetersiz oluşu nedeniyle istenen başarı sağlanamamıştır. Darülfünun ya da üniversitelerin oluşturulmasına ilişkin düşünceler ilk olarak Ratib Efendi, Emin Behiç Efendi ve Sadık Rifat Paşa ve Mustafa Sami Efendi gibi bürokratların yazdıkları eserlerde sık sık vurgulanmıştır. Düşünsel boyutunu bürokratların oluşturduğu Darülfünun’u Sadık Rifat Paşa ile Reşid Paşa’nın kurmak için özel çaba gösterdiği bilinmektedir. Üniversiter kurumların ilk örneği olan mühendishanelerin oluşturulmasına ilişkin ilk fikir Ratib Efendi’nin göndermiş olduğu layihalarda ayrıntılı biçimde işlenmiştir. Aslında ordu ve askeri eğitimin değişmesi ilk kez İbrahim Müteferrika’nın Usûlu’l-Hikem adlı eserinde belirtilmiştir. Bilindiği üzere yükseköğretim kurumları olmamakla birlikte batıdaki askeri akademilere benzer hızlı topçu birlikleri kurulmuş ve yeni askeri okullara örnek olmuştur. İlk Mühendishane ise 1773’te oluşturulmuştur. Mühendishanenin oluşturulması ile gerek dersler gerekse kurumun

⁷¹³ Duruy, *Notes et Souvenirs*, s. 271-275.

⁷¹⁴ Rapport Adressé À Son Excellence Savfet Pacha, Ministère De L’instruction Publique; ‘*Sur L’état De L’enseignement Au Lycée De Galata-Sérai*,’ (Constantinople, Typographie et Lithographie H. Cayol, 1871), 4-8.

organize ediliŖi, yabancı uzmanların görev yapması ile eğitim anlayıŖında deđiŖim yavaŖ da olsa baŖlamıŖtır. Seyyid Mustafa'nın mühendishane için hazırlamıŖ olduğu risalesinde Wollf, Ozanam ve Belidor gibi dŖnr ve bilim insanlarından söz etmiŖ bilimsel geleneğin Osmanlıya aktarılmasına katkıda bulunmuŖtur. Seyyid Mustafa pozitif bilimlerin Osmanlı devletine geç girmesi nedeniyle geri kaldıklarını belirtir batıdaki gibi uygulamalı bilim eğitim veren kurumların Osmanlı Devleti'nde oluŖturulmasına dikkati eker. Avrupa'daki bilim geleneğinden ve eğitim anlayıŖının Osmanlı devletine alınmamasının geri kalmıŖlıđın temel nedeni olduğunu belirtir. Benzer grŖleri Emin Behiç Efendi de dile getirmiŖtir. Hatırlanacağı zere Behiç Efendi yalnızca farklı bilim alanlarına yönelik kurumları değil her düzeyde okulların kurulmasını layihasında nermiŖti. Behiç Efendi'nin grŖleri daha çok orta ğretim kurumlarının açılmasına esin kaynağı olmuŖtur

Rtb Efendi de bu konuda grŖler bildirmiŖ, Osmanlı Devleti'nin eski parlak günlerine dönmesiyle yakından ilgilenmiŖtir. Ratib Efendi niversiteye giden yolda mühendishanelerin kurulması, eğitimi ve disiplinli askerlerin akademilerden yetiŖtirilmesi gibi konulara "Büyük Layiha"sında önemli lde yer vermiŖtir. Ona göre Osmanlı Devleti'nin eski günlerine dönebilmesi için askeri alanda reformlar yapması gereklidir. Viyana Sefaretnamesi'nde askeri ve teknolojik alanda yenilikler yaparak devletin tekrar güçlü hale gelebileceğini aıklamıŖtır. Ratib Efendi, Habsburg İmparatorluğuunda olduğu gibi askeri eğitimin ve askeri akademilerin kurulmasını sık sık vurgulamıŖtır. PadiŖahı Osmanlı Devleti'nde de benzer kurumların oluŖturulması konusunda ikna etmeye alıŖmıŖtır. Ona göre güçlü bir ordu oluŖturmanın temeli iyi eđitilmiŖ komutanların olmasına dayanıyordu. Bu nedenle askeri mühendislik mekteplerinin kurulmasına yönelik önerilerini ayrıntılı biçimde yazmıŖtır. Ratib Efendi'nin layihaları padiŖah III. Selim'e sunulmuŖ ve bu dŖncelerin uygulamaya geçmesini istemiŖtir. Ratib efendi askeri mühendislik mektebinin aılmasından sorumlu olmuŖtur. Bu nedenle niversite düzeyinde en azından askeri alanda uygulamaya geçmesinde Ratib Efendi'nin dŖncelerinin etkili olduğu söylenebilir. nce Nizam-ı Cedid olarak askeri alanda baŖlayan bu yenilikler daha sonra askeri okulların açılması biçimine dnŖmiŖtir. Ratip Efendi Layihasında bu konuya Ŗyle ele almıŖtır: "... Avrupa devletlerinin oğuunda askeri okullar vardır. Adları askeri akademidir. Bu akademilerde harp sanat ve bilimi ile ilgili her konu öğretilmektedir. Matematik ve diğer faydalı konular ile devletin geleceğini korumak için gerekli olan bütün bilimlerin öğretildiği bu kurumlar oldukça düzenli ve iyi eğitim vermektedir. Bütün ihtiyaçları da devlet tarafından karŖılanmaktadır..." ⁷¹⁵

⁷¹⁵ Bkz. BOA. HAT 182- 8394 Mhendishanenin yeni binasına dair. H.29- Zilhicce-1204 (1790). BOA. C..MF. 17/ 836 H.14 Zilhicce1208 (13 Temmuz 1794) Tersane-i Amire'deki mühendishane gibi Humbaracı ve Lağımcı KıŖlaları derununda da bir mühendishane inŖa olunup, sanayi-i hendesiye talimi için bir hoca ve dört halife tayini ve yedlerine berat verilmesi.

Ratib Efendi askeri akademilerin verdiği eğitimin içeriğinden de söz etmektedir. Matematik, coğrafya, haritacılık, yapı bilgisi gibi konularda eğitim verildiğini, bulundukları rütbeye uygun olarak yedi sekiz yıl akademilerde öğrenim gördükten sonra bazıları birliklere bazıları okullarda bazıları ise birliklerde görevlendirilmişlerdir. Akademilerde bilim ve fen konularında oldukça yeni bilgiler öğretilmesinin yanı sıra harp usulleri, geometri, resim, jeoloji, mekanik, tarih, askeri tarih, haritacılık, hukuk ve din dersleri verilmektedir.⁷¹⁶ Osmanlı ordusunun eğitilmesi için uzmanların görevlendirilmesi, kaynakların ve teknik kitapların çevirilerinin yaptırılması, araç-gerecin sağlanması gibi konular daha önce Tatarcık Abdullah, Birri Efendi ve Rasih Efendi tarafından önerilmiştir.

Sadık Rifat Paşa doğrudan yükseköğretime yönelmiştir. Avrupa konusunda gönderdiği layiha ve yazdığı risalelerle Avrupa'daki bilim ve eğitim kurumlarının gelişmesi, sanayileşme, teknolojik ilerlemenin temelinde eğitim kurumları olduğu gerçeğini yakından görmüştür. Eğitim kurumlarında akıl ve deneyimin dönüştürücü rolünün önemli olduğunu anlamıştır. Askeri eğitim ile üniversiter eğitim hakkında ayrıntı bilgiler vermiştir. Rifat Paşa batılı ülkelerin gelişiminde eğitim ve bilimin önemli olduğunu, Osmanlı Devleti'nin modernleşmesinin bu tür kurumların kurulmasıyla sağlanabileceğini belirtmiştir. Askeri yükseköğretim kurumlarıyla ordunun ihtiyaçlarının giderileceğini, sivil yükseköğretim birimlerinin oluşturulmasıyla da Tanzimat reformlarını sevk ve idare edecek devlet görevlilerinin, bilim insanlarının yetişeceğini öne sürmüştür.⁷¹⁷ Benzer görüşleri Mustafa Sami Efendi' de yazmıştır ancak Rifat Paşa'nın yazdıkları hiç kuşkusuz oldukça ayrıntılıdır. Mustafa Sami Efendi, bilimin gelişmesinin diğer alanların gelişmesine yardımcı olduğunu belirtmiştir. Geometri gibi bilimlerin üst düzeyde okutulması ve üniversite düzeyinde ele alınmasıyla yeni teknolojik araçların kısa sürede yapıldığını, kimya gibi alanların ilerlemesi ile baskı için gerekli olan malzemelerin hızla üretildiğini böylece bilimde de geliştiğini açıklamıştır. Bütün bunların üniversitelerin desteği ile yapıldığını eklemiştir.⁷¹⁸

Bu görüşler ilk kez Meclis-i Muvakkat'ın kararları içinde yer almıştır. Aslında Darülfünun düşüncesinin II. Mahmud döneminden itibaren Tanzimat bürokratlarının aklında olduğu söylenebilir. Ancak en somut adım Mustafa Reşid Paşa tarafından atılmıştır. Avrupa'daki bilimsel ve teknolojik kurumların Avrupa'daki ülkelere olan katkılarını yakından görmüş ve yükseköğretim kurumlarının Osmanlı Devleti'nde de oluşturulması için özel çaba göstermiştir. Eğitim sisteminin işleyişini belli ilkelere bağlatmak ve kurumsallaştırmaya çabalamıştır. Mekatib-i Umumiye Nezaret, Daimî Maarif-i Meclis'inin kurulmasını sağlamıştır. Meclis eğitimle ilgili önemli kararlar almıştır. Bu nedenle Darülfünun'un açılışını hızlandıran önemli olgulardan birisi M. Reşid Paşa'nın

⁷¹⁶ Akt. Arıkan. *Büyük Layiha*. vr 24b

⁷¹⁷ Rifat Paşa, *Avrupa Ahvaline Dair*, s. 26

⁷¹⁸ Mustafa Sami *Avrupa...*s. 32

öncülüğünde "Meclis-i Maarif-i Umumiye"nin kurulmasıdır. Meclis-i Maarif-i Umumiye Reşid Paşa'nın gözetiminde çalışmış önemli kararlara imza atmıştır. Meclis-i Maarif-i Umumiye'nin eğitim ve öğretimle ilgili temel yenilikleri yönlendirmiştir. Sıbyan mekteplerinin ıslah edilmesi ve bunların üzerine yeni bir kademe olan Rüşdiye'nin açılması ve buradan mezun öğrencilerin çağdaş bilgileri öğrenmek için açılacak olan Darülfünun'a gitmesi Darülfünun'un kurulması bu kararlardan bazılarıdır. Darülfünun konusu resmi olarak Reşid Paşa ve Kemal Paşa tarafından dile getirilmiştir. Reşid Paşa yalnızca Darülfünun düşüncesini ortaya atmamış aynı zamanda Avrupa'daki gibi bilimsel derneklerin Osmanlı Devleti'nde kurulmasına da çalışmıştır. Encümen-i Daniş'in kurulmasını sağlayarak, dönemin aydınlarını bu kurumun çatısı altında toplanmasını sağlamıştır. Encümen-i Daniş okullar için Türkçe ders kitaplarının yazdırılması ve çevirilerin yaptırılması, ileride açılacak olan Darülfünun için eserler hazırlanması gibi görevler üstlenmiştir. Böylece Arapça'ya alternatif Türkçe ve Fransızca dillerinin öğretimi yüksek öğretime girmiştir. Böylece kurulacak olan Darülfünun da çağdaş eğitim ve modern eserleri okuyarak Avrupa kültürünü benimsemiş nesiller yetiştirmek hedeflenmiştir. Ne yazık ki Reşid Paşa Darülfünun'un açılışını görememiştir. Kemal Paşa Rüşdiyelerin açılış gerekçesine Darülfünun'a gidecek öğrencileri yetiştirmek maddesini de koymuştur.

Cevdet Paşa bu konuda şunları yazmaktadır: "Osmanlı Devleti'nde eğitimle ilgili konularda tamim çıkarmak üzere Meclis-i Ma'rif oluşturulmuştu. Arif Hikmet Beyefendi'de bu meclisin üyesiydi. Bu meclis de üç lâyiha kaleme alınmıştı. Birisi, sıbyan mekteplerinin eğitim düzeyinin yükseltilmesi, ikinci layiha rüşdiyelerin oluşturulması bir diğeri de Darülfünun'un kurulması ve açılmasına ilişkindir. Bu layihaları okudum. Farklı eğitim kademelerini ele alan ayrıntılı ve açıklamalı layihalardır. Meclis bu üç layihadan sonra dağıldı ve meclisin yerine dâimi Meclis-i ma'ârif-i umûmiyye teşkil edildi... Layihada belirtildiği gibi sıbyan mekteplerini bitiren öğrenciler iki yıl rüşdiyede öğrenim gördükten sonra Darülfünuna gideceklerdi. Ancak düzeyleri yetersiz olduğu için Kemal Efendi sıbyan mekteplerinin son yılında okutulacak dersleri rüşdiyenin birinci senesine, Darülfünun'un ilk yıllarındaki derslerin bazılarını da rüşdiyenin son yılına ekledi. Böylece rüşdiyeler Darülfünun'a öğrenci hazırlayan konuma geldiler..."

Meclis-i Umumi'nin layihasında durum şöyle açıklanmaktadır: "Darülfünun'un öğretime başlamasına kadar zaman kaymedilmeden kitapları sağlamak için adı geçen cemiyetin kurulması Meclis-i Umûmi-i Ma'arifi'de dile getirilmiştir. Darülfünun'un binası yapılmaya kadar ayda bir kez Darü'l-maarif binasında bütün üyelerin katılmasıyla adı geçen cemeyitin oluşturulmasına karar verilmiştir."

Daha önce de belirtildiği üzere Reşid Paşa'nın bilimsel ve teknolojik gelişmeye katkıda bulunacak kurumların açılmasını önermesi Avrupa'dan gelen pozitivizmin etkisine dayanmaktadır. Pozitivizm Avrupa'da modern üniversite anlayışının da temelini oluşturmuş, ancak Osmanlı

toplumu bunu nakilci biçimde kullanmıştır. Bu durum gerçek üniversite kavramına ancak 1900 'de ulaşılmasını getirmiştir. 1846 yılında kurulmasına karar verilen Darülfünunda Müslim ve Gayrimüslim tebaanın aynı mekân içinde karma biçimde öğrenim görmesi amaçlanmıştır. Darülfünün'un yatılı olması planlanmış böylece öğrencilerin daha iyi kaynaşması umulmuştur. Öğrencilerin okulda kazanacakları becerilerle yeni oluşturulacak ola devlet kurumlarında eşgüdümlü çalışmaları beklenmiştir. Darülfünundan medreselerin dışında dini anlayıştan uzak daha laik bir eğitim anlayışını ülkeye getirmesi beklenmiştir. Darülfününun açılışı diğer Batılı okullara göre daha zor ve karmaşık olmuştur. Bunun temel nedeni medrese ve ulemanın tepkisinin bu kurumlara çok şiddetli olarak yönelmesidir. Rüşdiye, idadi ve sultaniler Osmanlı Devleti içinde var olan kurumlara alternatif görülmediklerinden daha az tepkiyle karşılanmıştır. Oysaki darülfünün medreseye karşı alternatif olarak algılanmış ve medreseliler bu konuya şiddetle muhalefet etmişlerdir.

Osmanlı Devleti'nde yükseköğretim denildiğinde akla gelen ilk kurum medresedir. 19.yüzyıla gelindiğinde ise durum değişmiş ve mühendishanelerin açılması gibi askeri alanda yapılan eğitimsel yenilikler daha sonra sivil yükseköğretimi de etkilemiştir. 19.yüzyılın sonlarında ortaya çıkan batılılaşma çabaları Osmanlı Devleti'ndeki geleneksel öğretim kurumlarını değiştirmiştir. Batıyı özellikle Almanya ve Fransa'daki üniversite geleneğini gören Osmanlı Devlet adamları benzeri kurumları oluşturma çabalarını yoğunlaştırmışlar batıdaki üniversiteye denk olan ve batıdaki bilim anlayışını Osmanlı Devleti'ne taşıması umulan Darülfünün (fenler evi) düşüncesini geliştirmişlerdir. Tanzimat'ın erken döneminde başlayan bu çabalar Darülfünün'a karşı medreselilerin tepkisi nedeniyle yavaş ilerlemiştir. Darülfünün düşüncesi geliştirilirken medresenin tepkisinden dolayı bilim kavramı ön plana çıkarılmıştır. Tanzimat döneminde Osmanlı Devleti'ndeki eğitimi yeniden düzenlemek üzere oluşturulan Meclis-i Muvakkat (Geçici Maarif Meclisi) eğitim ve öğretimde reform yapılmasını önermiştir. Reform önerisinde eğitimin ilk, orta ve yüksek olarak düzenlenmesi planlanmıştır. Darülfünün'un oluşturulmasına yönelik çabalar Meclis-i Maarif-i Umumiye'nin kurulmasıyla birlikte hız kazanmış bu düşünce kamuoyuna üstü örtük biçimde tanıtılmıştır. Darülfünün'un amacı Osmanlı Devleti'nin klasik dönemindeki eğitim kurumlarının amacıyla örtüşmekteydi. Açılış amacı devlet hizmetlerini daha iyi düzeyde yürütecek memurlar yetiştirmek biçiminde özetlenmiştir. Darülfünün'un Osmanlı yönetimince kurulması ve öğrenim görececek kişilerin giderlerinin devlet tarafından karşılanması öngörülmüştür. Darülfünün düşüncesinin batı üniversitelerine bina olarak da benzemesi yönünde adımlar atılmış Darülfünün'un binasının yapımı için İtalyan mimar Fossati davet edilerek Batı'daki üniversite binalarına benzer bina yapılmıştır. 1865'te inşası biten bina başka bir amaçla kullanılmıştır.⁷¹⁹

Darülfünün'un üniversite dengi bir kurum olması yönünde atılan çabalar yalnızca bina ya da

⁷¹⁹ M.Cevad, *Maarifi Umumiye Nezaret-i...* s. 30-31, 35, Koçer *Türkiye'de Modern Eğitimin...* s. 75, 76,

mekân oluşturulmasıyla sınırlı kalmamış, Darülfünuna gerekli ders kitaplarını geliştirmek üzere 1851 yılında kurulan Encümen-i Daniş adıyla bilimsel bir kurum oluşturulmuştur ama çok fazla çalışma yapmamıştır. 1863'te açılışı gerçekleştirilen Darülfünunda okutulacak kitap bulunmaması bu kurumu sorgulanır hale getirmiştir. Darülfünün Kimyager Derviş Paşa'nın halka açık kimya ve fizik dersleriyle öğretim başlamış daha sonra devletin ileri gelenleri de bu dersleri izlemişlerdir. Burada devlet adamlarının tutarsızlığından söz etmek gerekir. Bir yandan kurumu oluşturmak için çaba göstermişler bir yandan da kurumun gerçek işlevini yerine getirmesi için gerekli desteği vermekte tereddüt etmişlerdir. Darülfünün için yapılan binanın tamamlandıktan sonra Maliye Nezareti'ne verilmesi, ayrıca 1865 yılında çıkan büyük bir yangınla Darülfünün'a tahsis edilen binanın yanması bu duruma örnektir.⁷²⁰

1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi Osmanlı döneminin eğitim ve öğretim kurumlarını belli bir ilkeye bağlarken, Darülfünün'a özel önem atfetmiştir. Nizamnamede Darülfünün konusu elli bir maddelik yer tutmuştur. Bu nizamname 1908 yılına kadar yürürlükte kalmıştır. Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin hazırlanmasında önemli payı olan Safvet Paşa Darülfünün'un kurulması için özel çaba göstermiştir. Hukuk, edebiyat, tabii bilimler ve matematik bölümlerinden oluşan Darülfünün'un açılması konusuna yer verilmiştir. Hikmet ve Edebiyat, Ulum-i Tabiiye ve Riyaziyat ve Hukuk şubeleri olarak düzenlenmesi öngörülen Darülfünün Lisans düzeyinde son yılı tez hazırlama olmak üzere 4 yıllık bir eğitim vermesi öngörülmüştür. Nizamnamede her şubenin öğretim programları, mezuniyet tezi ve öğretim elemanlarının tez hazırlaması gibi konuların yanısıra. Darülfünün'da müze, kütüphane ve laboratuvar gibi birimlerin oluşturulması planlanmıştır. Ders çizelgelerine bakıldığında batı üniversitelerinin programlarına benzetilmeye çalışıldığı ama diğer yandan İslami içeriğin varlığı Tanzimat sonrasında ortaya çıkan “doğu-batı” anlayışını yansıtmaması bakımından oldukça ilginçtir. Darülfünün'a İdadileri başarıyla tamamlamış ya da dengi okullardan mezun olan kişilerin kabul edilmesi ilke olarak konmuş ancak yeterli öğrenci ve öğretim elemanı bulunamaması nedeniyle bu ilke kâğıt üzerinde kalmıştır. 1869'da Darülfünün-ı Osmani adıyla tekrar açılan kurum daha ciddi ele alınmış, Avrupa'dan o dönemin önemli yazarları ve bilim insanlarının oluşturduğu, hümanizm ve pozitivizm gibi temel akımlara dayalı olarak hazırlanmış bilimsel kitaplar ve laboratuvarlar için araç-gereç sağlanmıştır. Darülfünün'un oluşturulması yolunda başka bir adım da ülkenin ihtiyaç duyduğu yabancı dilde yazılmış eserleri çeviriler yapmak için Tercüme Heyet-i ya da Cemiyet'inin kurulması yoluna gidilmiş ama bu kurum da tıpkı ilki gibi başarılı olamamıştır.⁷²¹

⁷²⁰ Mehmet Ali Ayni, *Darülfünün Tarihi*, Yeni Matbaa, 1927

⁷²¹ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. M. Cevad, *Maarifi Umumiye Nezaret-i ...* s.105-107, Ayrıca bkz. Mehmet Ali Ayni, *Darülfünün Tarihi*, Yeni Matbaa, 1927, s. 31, 32

Daha sonra Reşid Paşa'nın çabaları ile yükseköğretim alanındaki çalışmaları desteklemek üzere Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye oluşturulmuştur (8 Aralık 1860) Padişah iradesi ile "ulum ve maarifin neşir ve tamimi maksadıyla bazı erbab-ı daniş tarafından" desteklenmesi istenmiş dernek kurulmuştur. Cemiyetin amaçları içinde din ve siyasi konular dışında bilimsel kitap, makale ve yayınların çevirisi ve halka açık dersler yapma gibi etkinlikler yer almıştır. Böylece Osmanlı toplumunda bilim ve teknolojiyi yayma görevinin verildiği görülür. Bilimsel dergi Mecmua-yı Fünun adlı derginin adındaki “Fünun” daha sonraki dönemde "darülfünun" kavramıyla özdeşleşecektir. Encümen-i Daniş'in yerini aldığı belirtilen bu kurum çıkardığı dergide "darülfünun" kavramının tartışıldığı ve kurulması düşüncesinin oluştuğu söylenebilir.⁷²² Tanzimat bürokratlarının katkıları ve çabalarıyla oluşturulan “Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye” bilimle ilgili temel bilgileri kitlelere yaymayı amaçlamış bu anlamda “Fransız Ansiklopedistleri”nin gördüğü işlevi görmüşlerdir. Üniversite düşüncesi de devlet bürokrasisinin denetimi ve gözetimi altında geliştirilmiştir.

Safvet Paşa Darülfünun'un açılması için özel çaba göstermesinin yanı sıra idari ve öğretim etkinliklerinden sorumlu olarak Hoca Tahsin Efendi'nin atanmasını sağlamıştır. Safvet Paşa Darülfünun'un açılışında konuşma yapmıştır. Darülfünun'un açıldığı yılda Meclis-i Kebir-i Maarif'in başkanı Münif Paşa'dır. Safvet Paşa Darülfünun'un yalnızca açılışında değil aynı zamanda öğretim programları, ders çizelgelerinin belirlenmesi konusunda da önemli katkıda bulunmuştur. Safvet Paşa söylevinde Darülfünun'un açılmasının daha önce gerçekleşmesi gerektiğini, böylece Avrupa ülkelerinin eğitim düzeyini yakalayabileceğimizi belirtmiştir: “...Avrupa'nın gelişmiş milletleriyle bağlantı kurulup iş birliği ile gelişme sağlanabilseydi bugünkü Memalik-i Devlet-i Aliye bambaşka görünüme kavuşurdu ve böylece bizde de bilim ve teknoloji o ülkelerdeki gibi gelişmiş olurdu...”⁷²³

20 Şubat 1870'te (Darülfünun'un kurumsal olarak resmi açılışı bu tarih kabul edilmelidir) yeniden açılan Darülfünun'un müdürlüğüne Hoca Tahsin getirilmiştir. Bununla birlikte devlet adamlarının üniversite geleneğini bir türlü anlamamış olmaları ya da kavrayamamış olmaları nedeniyle ders çizelgelerinde hemen düzeltme ya da değişikliğe gidilmiştir. Üç şube olarak düzenlenen programlar birleştirilmiş ve aynı programın tek tip derslere bağlı olarak sürdürülmüştür. Birinci dönem Fransızca, Osmanlı Tarihi, Doğa Felsefesi, Hukuk Bilimine Giriş, Mantık gibi derslere programda yer verilmiştir. Giriş düzeyindeki bu derslerin sınavlarını başarıyla geçenlere belge verilmiştir. Asıl sorun da bundan sonra başlamıştır, ikinci dönemin ramazan ayına gelmesi Osmanlı'daki medrese ve medreselerde kutsal üç aylarda ders yapılmaması geleneğinin burada da uygulanmasıyla üniversiter düzeydeki öğretim yine kesintiye uğramıştır. Bu dönemde halka açık

⁷²² Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma...* s. 232

⁷²³ Ayni, *Darülfünun Tarihi*, s. 32. Takvim-i Vekayi Defa 1192

konferanslar devam ederken halkın üniversiter gelenek ya da üst düzey bilimden haberdar olmayışı ya da kasıtlı olarak konferansların içeriğini çarpıtmaları tepkiye yol açmıştır. Bu çarpıtmada dönemin önemli bilim insanlarından Cemaleddin Afgani'nin bir sanatı betimlerken, peygamberliğin de bir sanat olduğunu belirtmesi üniversite konferanslarına yönelik tepkiyi artırmış ve bu konferanslar sona ermiştir. Bununla birlikte Darülfünunda dersler 1873 yılına kadar devam etmiştir ama kaç kişinin bu kurumdan mezun olduğu konusunda kesin bir bilgi yoktur. Darülfünün bu başarısız girişimden sonra nedensiz bir biçimde tekrar kapanmıştır.⁷²⁴

Osmanlı Devleti'nin üniversite ihtiyacını bilen yöneticiler Darülfünunu farklı bir bakış açısıyla tekrar oluşturmaya çalışmışlardır. Bu kez yükseköğretim düzeyinde olmayan ama lise düzeyinde bir kurumda Darülfünün'un oluşturulması için çalışmalar başlamıştır. Devletin desteği olmadan oluşturulacak bu kurum 1868 yılında yine Fransız etkisiyle biçimlendirilmiş olan Galatasaray Lisesi'nin öğretim anlayışı üzerine inşa edilmiştir. Daha önce üç şube halinde oluşturulmuş olan Darülfünün, aynı anlayışla, Fen, Hukuk ve Edebiyat alanlarının yüksek adı verilen bölümleriyle (Mekاتب-i Aliye) olarak 1874-1875'te Darülfünün-i Sultani adıyla tekrar canlandırılmıştır. Bilim alanlarının adlarında zaman zaman değişiklik yapılarak devamlılıkları kesintiye uğramış kurum halk içinde fazla tanıtılmamış hatta gösterişsiz olarak öğrenime devam etmiştir. Bu durum daha önceki Darülfünün kurma çabalarının neden başarıya ulaşmadığını açıkça ortaya koymaktadır. Tutucu ve bağınaz çevrelerin yeniliğe karşı olan direnci ve kıskançlığı ne yazık ki üniversiter geleneğin Osmanlı toplumuna yaygınlaşmasını geciktirmiştir. Darülfünün-ı Sultani adı verilen bu kurumun en önemli özelliği batıdaki lisansüstü dereceye eş değer diploma vermiş olmasıdır. Darülfünün-ı Sultani 'de uzmanlık alanı eğitime özel önem verilmesi bu kurumu önceki Darülfününlardan farklı kılmaktadır. Bu kurumun 4 yıllık herhangi bir bölümünden mezun olup tez yazarak başarılı olan öğrencilerin “doktor” unvanını kazanmış olmaları oldukça anlamlıdır. Hukuk bölümlerinde tez hazırlayarak mezun olanlara Avukatlık, Turuk-u Maabir Mektebinden mezun olanlara kondüktörlük hakkı verilmiştir. Edebiyat bölümlerinden mezun olanlara öğretmenlik olanağı verilmiştir. Bununla birlikte bu okullara devam eden öğrenci sayısının az olması Darülfünün 'un toplum üzerindeki etkisini azaltmıştır. 1874-1875 öğretim yılında hukuk bölümünden 21 kişi, Maabir Mektebinden ise 26 kişi öğrenimini başarıyla tamamlamıştır. Edebiyat bölümünde öğretime başlanıp başlanmadığı bilinmemektedir.⁷²⁵ 1877-78 Osmanlı Rus savaşı bu kurumları olumsuz yönde etkilemiş ve öğretime ara verilmiştir. Darülfünün-ı Sultani savaş sonrasında da eğitim ve öğretim etkinliklerine devam etmiştir. Kurumun giderlerinin Galatasaray Lisesi'nin bütçesinden karşılanması, öğrencilerin vakıf gelirlerinden yardımla değil de paralı olarak öğrenim görmesi bu kurumun daha uzun yaşamasını sağlamıştır. Daha sonraki yıllarda burslu öğrenci sayısının artması,

⁷²⁴Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, Cilt II. S. 101. Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin...* s. 76.

⁷²⁵Ayni, *Darülfünün...* s. 32.

adam kayırma vb. olumsuzluklar Darülfünun-ı Sultanin eğitim anlayışının bozulmasına ve devlet yardımına muhtaç kalmasına yol açmıştır. Bu dönemden sonra farklı bölümleri içeren ayrı bir Darülfünun oluşturma çabaları gösterilmiş ama başarılı olamamıştır ancak, hukuk, sanayi ticaret, mühendislik gibi alanlarda üniversite çatısı altında olmayıp ayrı ayrı kuran yüksekokullar varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu kurum 1879-1880 döneminde ilk mezunlarını vermiştir. Mezunları daha sonra tez hazırlayıp lisanüstü sayılabilecek derece ile “doktor” unvanı almıştır. Bu yeni okula bağlı olarak açılan diğer alt uzmanlık okullarına değinmemekle beraber bu okulların ortak özelliklerinden birinin daha önce kapatılan Darülfünun’un öğretim programına benzer bir programa sahip oldukları söylenebilir. Darülfünun-ı Sultani kapandıktan sonra 1900 yılında kadar yükseköğretim kurumu kurma çabalarına rastlanmamıştır.⁷²⁶

1900 yılında yine devlet adamlarının çabasıyla, Amerika ve Avrupa üniversitelerine benzer yapıda farklı fakültelerden oluşan bir yükseköğretim kurumu açılması planlanmış 1900’de bugünü üniversitelerin temelini oluşturan Darülfünun-ı Şahane kurulmuştur. Batıdaki eşdeğerlerine benzer anlayışla düzenlenen bu kurum Edebiyat ve Hikmet (Felsefe), Matematik ve Doğa Bilimleri (Ulum-i Riyaziyye ve Tabiyye) ve Ulum-i Aliye-i Diniyye (İlahiyat) bölümlerden oluşması öngörülen bu kuruma daha sonra Hukuk ve Tıp bölümlerinin eklenmesiyle beş fakülteli bir üniversite eşdeğeri kurum oluşturulmuştur. İlahiyat bölümünün öğretim süresi dört yıl diğer şubeler ise üç yıl olarak planlanmıştır. Burada ilginç olan bir nokta, Edebiyat şubesinde Fransızca, İngilizce ve Rusça gibi dillere yer verilmesidir. Darülfünun-ı Şahanenin kuruluş ve işleyişi daha önceki başarısızlıklardan ders alınması nedeniyle daha sağlıklı olmuştur. Batıdan getirilen ve çevrilen kitapların olması, batıda ve diğer kurumlardan yetişmiş öğretim elemanlarında öğretim kadrosunda yer verilmesi kurum için olumlu olmuştur. Bununla birlikte, yönetsel açıdan kontrolsüzlük ve kuram ile uygulamayı bir araya getiren çalışmaların olmaması olumsuzluk yaratmıştır. II. Meşrutiyet sonrasında kurum daha sistemli hale gelmiş ve öğretim düzeyinde önemli ilerlemeler kaydedilmiştir. 1909 yılında şimdiki İstanbul Üniversite’sinin bulunduğu mekânda yeniden organize edilen Darülfünuna oldukça fazla sayıda öğrenci başvurmuştur. 1912 yılında yeniden düzenlemeler yapılan bu kuruma Eczacılık ve Dişçilik gibi alanlar da bağlanarak, şubeler Fakülte adını aldı, öğrenci ve önce muallim sonra müderris unvanı verilen öğretim elamanlarına yönelik düzenlemelere gidilmiştir.⁷²⁷ Bu dönemde yabancı öğretim elamanlarının gelmesi de bu kuruma belli düzeyde ivme kazandırmıştır. Yabancı öğretim elamanlarının hepsi yararlı olmamakla birlikte Avrupa’daki bilim ve araştırma geleneğiyle Osmanlı Devleti’nin içli dışlı olmasını sağlamışlardır. Farklı alanlarda araştırmalar için Enstitüler kurulmasına yardım etmiş, kütüphaneler ve laboratuvarlar kurmuşlardır. Bu çabalar içinde en önemli ise kadınlara yönelik yükseköğretim

⁷²⁶ *İstanbul Darülfünunu Talimatı*, 1329

⁷²⁷ Ayni, *Darülfünun Tarihi* 1928, s. 32, Koçer, *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu...* s. 75

kurumları oluşturulması zorunluluğun doğmasıdır. 1911 yılında İnas Darülfünunu adıyla kızlara yönelik yükseköğretim kurumu oluşturulmuştur. Bu kurumlarda ders verecek yeterli öğretim elamanı ve desteğin olmaması gibi nedenlerle 1921 yılından sona ilkin Edebiyat ve Fen Fakültelerinde daha sonra Tıp ve Hukuk fakültesinde karma öğretime geçilmiştir. Savaş yıllarındaki olumsuzluklar nedeniyle Darülfünunda görev yapan yabancı hocalar ülkelerine dönmüş, mali yetersizlikler nedeniyle fakültelerin giderleri karşılanamamış birçoğu kapanma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. 1919 yılında çıkarılan bir nizamnameyle Darülfünunun yeniden canlandırılmasına girişilmiş ve kurumun “özerk” yapıya sahip olduğu vurgulanmıştır. Derslerin sömestr anlayışıyla işlenmesi öngörülmüştür. Rektöre karşılık gelen “Darülfünun Emmini” ve dekana karşılık gelen “fakülte reisliği” ve bugünkü senatoların karşılığı olan Darülfünun divanı oluşturulmuştur. Üniversitelerin bilimsel özerkliğini destekleyen bu uygulamalar Cumhuriyet’in kurulmasından sonra devam etmiştir. Cumhuriyet dönemi yükseköğretimi ilk planda ele almamış ama Tevhid-i Tedrisat ile kapatılan medreselerin yerine Üniversite çatısı altında İlahiyat Fakültesi oluşturulmuş, 1924 yılında çıkaran kanunla Darülfünun hem mali hem de yönetsel açıdan özerkliğe kavuşturulmuştur. Bununla birlikte 1933 reformu sonrasında özerklik anlayışının yok edildiği de bilinmelidir.⁷²⁸

5.2. Tanzimat Bürokratlarının Kadın Eğitime Etkisi

Osmanlı Devleti’nde Tanzimat aydınlarının eğitimle ilgili en önemli faaliyetlerinden birisi de kadın eğitimi konusunu ayrıntılı biçimde ele almalarıdır. Tanzimat dönemine kadar ideolojik, dinsel, ekonomik ve sosyal yapının etkileri kadınların eğitim alma durumunu etkilemiştir. Tanzimat dönemine gelinceye kadar kadınların eğitim alma durumu Sıbyan mekteplerinin ötesine geçmemiştir. Dini metinler ve geleneksel yapı kadının erke bağlı olduğu ilkesini ön plana koymuş bu nedenle kadın eğitimi dini metinleri okumak ve ezberlemeye dayanmıştır. Avrupa’da 16. yüzyıldan itibaren büyük ölçüde dini ağırlıklı eğitim veren kadınlara özgü eğitim kurumları açılmıştır. Fransız devrimi ve insan hakları beyannamesinin kabul edilmesi ile kâğıt üzerinde de kadın-erkek eşitliği olsa tanınmıştır. Bu olgu Avrupa’da kısa bir süre sonra kadın-erkek arasındaki hukuksal eşitsizliklerin giderilmesine yönelik çabaları hızlandırmıştır. Başta Fransa olmak üzere Avrupa ülkelerinde 1800’li yılların başından itibaren kadın eğitimi konusu daha planlı biçimde ele alınmıştır. Kadın eğitimi konusunda belli ilerlemeler sağlanmıştır. Ayrıca, 19. yüzyılda makineleşmenin artması, üretim için fiziksel güçten çok zekâ ve beceriyi ön plana çıkarmıştır. Böylece kadınların iş yaşamına girmesinin yolu açılmıştır. Bilgi ve beceri gerektiren makineleri daha iyi kullanabilmek için kadınların eğitim alması kaçınılmaz olmuştur. 1867 yılına gelindiğinde

⁷²⁸ Ergin *Türk Maarif Tarihi...*, s. 101.

ise Fransa'da eğitim bakanı V. Duruy kızlar için ortaöğretim kurumlarının açılmasını sağlamıştır ki bu kadın eğitimi konusu Osmanlı Devleti'nde 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'ne de esin kaynağı olmuştur. Fakat Osmanlı toplumunda uzun yıllar kadın konusu çok fazla işlenmemiş, kadın eğitiminin önemine ilişkin olarak düşünürler çok ayrıntılı görüş bildirmemişlerdir. Bu nedenle toplumun kadın eğitiminin önemini kavraması oldukça güç olmuştur. Toplumsallaşma süreci cinsiyete göre biçim almış, kadın ve erkeğe farklı yaşam biçimleri sunulmuştur. Kadın ve erkeklerden beklenen roller kalıpyargı haline gelmiştir. Kadın ve erkeğe biçilen rol ailelerde yeniden üretilmiş, bu farklılık ailede verilen eğitimle yerleştirilmiş ve kadın-erkek eşitsizliği kurumsallaştırılmıştır. Kadın eğitimi önemsenmemiş, bu haktan uzak kalmış ve kadınlar ekonomik olarak ayakları üzerinde durmayı başaramamış ya da ekonomik bağımsızlığını kazanmıştır. Kadınlara eş ve anne olma rolü biçilmiştir. Kadınlara ilişkin böyle bir anlayış kadını toplumdan soyutlamış ve kadınsız bir topluma yol açmıştır.⁷²⁹ Tanzimat öncesinde kadın eğitime ilişkin ilk düşünceler Tanzimat döneminden sonra uygulamaya geçmiştir. 1858 yılında "Cevri Kalfa İnas Rüşdiyesi" adıyla rüşdiye düzeyinde bir okul açılmış ve kadın eğitiminde önemli adım olmuştur. Her ne kadar bu çaba İstanbul ile sınırlı kalsa da toplumun dikkatini kadın eğitime çekmesi bakımından oldukça önemlidir. Bu gelişmeler Osmanlı toplumunda en azından üst sınıf kadınların yaşamında ve kamusal yaşamda görünmesine yol açmıştır. İnsan hakarı ve eşitlik gibi ilkeler kadın eğitiminde de vurgulanmış ve kadınlara yeni haklar verilmiştir. Rüşdiyeler ile birlikte Kadınlara sınırlı da olsa eğitimden yararlanma hakkı verilmiştir.⁷³⁰ Tanzimat dönemiyle birlikte ortaya çıkan yenilik gelişmeler ve ortaya çıkan düşünce hareketleri kadının sosyal yaşama girmesine ilişkin ortamı hazırlamıştır. Kadın konusunda yazılar yazılmış kitaplar makaleler ve birkaç dergide kadınların gönderdiği yazılar da çıkmıştır.⁷³¹

Tanzimat döneminden önce Osmanlı Devleti'nde kadın eğitimi konusunu ele alan çalışmalar oldukça yetersizken Tanzimat döneminden sonra dönemin ideolojik havası, bürokratların çabaları ile kadın eğitimi konusu kamusal alanda daha fazla tartışılmıştır. Bu düşüncelerin öncüleri ise aydınlar olmuştur. Hangi düşünceyi temel alırsa alsınlar kadın eğitimi konusunda görüş bildiren bütün düşünürler, kadının eğitilmesinin önemi gerekliliğinin konusunda fikir birliği içindeydiler. Bu konuyu ele alan iki önemli bürokrattan söz etmek mümkündür. Tanzimat döneminin güçlü simalarından ve ideologu olan Sadık Rifat Paşa ile onu izleyen neredeyse aynı görüşleri yazan Mustafa Sami Efendi'nin kadın eğitimini ilk kez layihalarında dile getirdikleri bilinmektedir. Kadın eğitimi "terakki" kavramı bağlamında ele alınmış ve toplumsal gelişimin bir parçası olarak

⁷²⁹ Serpil Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi*, Metis Kadın Araştırmaları, İstanbul, Metis Yayınları. 1996 s. 5

⁷³⁰ Şehmuz Güzel, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Toplumsal Değişim ve Kadın" *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*" 3-4. Ciltler. 1985, ss. 858-874, İstanbul, İletişim Yayınları.

⁷³¹ Bernard Caporal, (1999). *Kemalizm'de ve Kemalizm Sonrasında Türk Kadını I*, İstanbul, Cumhuriyet Gazetesi Yayınları.

nitelendirilmiştir. Terakki kelimesi dönemin literatünde o kadar yaygın ve sık kullanılmaktadır ki tarımdan kentsel kalkınmaya, kız çocuklarının eğitimine kadar hemen hemen her politika meselesi, ilerleme gündeminin bir maddesi olarak kabul edilmiş ve neredeyse her yazıda en az bir kez “ıslahat” kelimesi kullanılmıştır. Terakki, bireysel ıslahat maddelerini belirtmek için kullanılmasının yanı sıra geniş anlamda dünyada ve Batı dünyasında medeniyetin genel gelişiminden (terakki-i beşer, terakki-i medeniyet) bahsetmek için de sıklıkla kullanılmaktadır.

Sadık Rifat Paşa "Bazı Islahata Dair Layihalar"ında toplumun bütün sınıflarının devlete ısındırılması gerektiğini dile getirmiştir. Encümen-i Daniş'in oluşturularak önemli kitapların çevirisinin yaptırılmasını önermiştir. Aynı şekilde taşrada rüşdiyelerin kurulmasına da özel önem vermiştir. Avrupa Ahvaline dair risalede kızların ve erkeklerin eğitilmesi üzerinde önemle duran Rifat Paşa kadın eğitimi konusunda Osmanlı devlet adamlarına esin kaynağı olmuştur denilebilir. Risaladaki : ... tahsil-i ulum ve fûnun etmelerine bi-gayret dikkatleri olduğundan zekur ve anasdan çocukları beş altı yaşına vardıkda mahallat mekteblerine verüb on iki yaşına kadar kendü lisanları ve elsine-i saireyi kai'de üzere okuyup yazmağa tahsil ve oniki yaşından sonra ekserisi devlet akademilerinde inizasına ve her birinin isti'dad ve hevesine göre kangı sanatı salık olacak ise ana göre uluma ve fûnun ve sana'ia dair şeyleri terbiye hanelerinde öğrenüb on sekiz yaşına vardıkda fûnun-u lazımayı tekmi ederler ve bazı bu makule büyük terbiyehanelerin usûl ve nizamı üzerine..." ifadeleri daha sonraki yıllarda Osmanlı devletinde kadın eğitimi konusunda yapılanları özetler niteliktedir. Görüldüğü üzere Rifat Paşa eğitimle ilgili düşünceleri dile getirirken Avrupa'da gördüklerine benzer durumları önermiştir. Kız rüşdiyelerinin açılmasından yaklaşık on yıl önce yani 1840'lı yıllarda yazmış olduğu risalelerde kızların eğitim almasını ilk önerenlerdendir. Rifat Paşa kızların bireysel olarak kendilerini geliştirmeleri için onlara iyi eğitim verilmesi gerektiğini tekrar tekrar vurgulamıştır. Ona göre geleceğin anneleri olarak iyi eğitim alırlarsa çocukları da iyi yetiştirebilirlerdi. Çocuklara ahlaki ve dini terbiyeyi ana kucağında daha iyi vererek millete ve insanlığa hizmet edebilirlerdi.⁷³²

Benzer görüşler Mustafa Sami Efendi tarafından da dile getirilmiştir. Mustafa Sami Efendi Avrupa risalesinde kadın eğitimi konusunda dolaylı biçimde görüşler öne sürmüştür. Avrupa'daki deneyimlerini Osmanlı toplumu ile paylaşırken eğitim ve bilim konuları üzerinde durmuştur. Avrupa'da kadın, erkek herkesin okur-yazar olduğunu bu nedenle toplumun kültür düzeyinin oldukça yükseldiğini anlatır. Ona göre eğitim ve öğretim yoluyla herkes kazancını ilerletmekte ve kitap okuma düzeyi yükselmektedir. Mustafa Sami Avrupalılar için en büyük ayıbın cehalet olduğunu belirterek, Avrupa'da kız ve erkek çocukların en az on yıl okutulduğunu dile getirmiştir. Bilimin ilerleme ve gelişmesinde bunun rolü olduğunu açıklar. Eğitim sayesinde kadınların çalışma

⁷³² Bkz. Sadık Rifat Paşa, "Ahlâk Risalesinin Zeyli", *Müntehabât-ı Asar*, C. 7, İstanbul, 1293, s. 18, 19.

ve günlük yaşamda kimseye muhtaç olmadan yaşamlarını sürdürdüklerini, bilim ve teknik konularında bilgi oldukları yazmıştır.

Kadın eğitimi konusunda farklı kişilerin de raporlar yazarak Osmanlı devlet adamlarını ve bürokratlarını bilgilendirdikleri arşiv belgelerinde görülmüştür. Örneğin Paris Tıp Fakültesi mezunu olup Atina Darülfünun'unda tababet muallimliği ve Yunanistan Maarif-i Umumiye Nezareti muavinliği görevlerinde bulunan birinin Osmanlı eğitim sistemi, üniversite ve liselerin açılması, kızların okutulması, halk sağlığının korunması konusunda rapor yazması kızların eğitime olan ilginin oldukça erken zamanda başladığını göstermektedir. Raporun ayrıntılarında Osmanlı Devleti'nde kızların orta öğretim düzeyindeki kurumlara eğitimlerinin sağlanmadığı, ailelerin kızları eğitim kurumlarına göndermemesini gibi konuların eleştirisi yer almıştır. Rapor imzasız olmakla birlikte Tanzimat döneminden sonra öğretim kurumlarının kademelendirilmesi ve kadın eğitimi ele alması, kızlara özgü orta ve yüksek düzeyde okullar açılmasını önermesi bakımından önemlidir.⁷³³ Tanzimat döneminden sonra ortaya çıkan sosyo-kültürel ve hukuksal yenilikler sınırlı da olsa üst ve orta sınıf kadınların eğitim almasını kolaylaştırmıştır. Düşünürler evlilik kurumuna yeni yorumlar getirirken geleneksel kadın rolleri de sorgulanmaya başlamıştır. Böylece adı konulmamış olsa bile kadın eğitimi konusu kamuoyunu herşeyden önce bir insan ve eğitim hakkı olarak meşgul etmeye başlamıştır. Çeşitli kadın dergileri de bu konuyu işlemişlerdir. Tanzimat dönemi eğitiminin en önemli getirilerinden birisi ortaöğretim düzeyinde okulların açılması olmuştur. Bu adım da yine devlet adamları ya da ileri gelenleri tarafından atılmıştır. Tanzimat döneminde yeni eğitim kurumları ve öğretmen okullarının açılışına büyük katkılarda bulunan Kemal Efendi bu konuda da öncü olmuş ve kadın eğitimine önem verilmesini sağlamıştır. Kadın eğitimi konusunda Kemal Efendi şöyle demektedir: "...Osmanlı devletini dinç ve sağlam bir halde ayakta tutacak şey umumi terbiyenin (genel eğitimin) düzeyinin artırılmasıdır. Şimdiye kadar açılan resmi okullar erkeklere daha çok hak tanımıştır (...) Kız ve erkekler bu nimetten eşit şekilde yararlanmalıdırlar (...) Kadınların daha iyi bir eğitim görmesi, çocuklarını daha iyi yetiştirmelerine yardımcı olacaktır. Bu kuralı yaymak için kızların yeni eğitim sistemiyle eğitilmesi gerekir. Kız çocukları olanların durumu bilmeleri ve kızlarını bu okula yollayıp gereken eğitimi yaptırmaları uygun olur".⁷³⁴ Görüldüğü üzere Kemal Efendi, açılan kız okullarına ailelerin çocuklarını rahatça göndermelerini isteyerek, kızların eğitiminin daha iyi koşullara gelmesi için önemli bir girişimde bulunmuştur.

⁷³³ Bkz. BOA HR.TO. / 569 /23 -09-12-1848, Paris Tıp Fakültesi mezunu olup Atina Darülfünun'unda tababet muallimliği ve Yunanistan Maarif-i Umumiye Nezareti muavinliği görevlerinde bulunan birinin Osmanlı eğitim sistemi, üniversite ve liselerin açılması, kızların okutulması, halk sağlığının korunması hususlarındaki raporu Ayrıca Bkz. BOA MF. İBT. 1/86, 29 Temmuz 1872 (H. 23 Cemaziyelevvel 1289), Dersaadet ve Bilad-ı Selase'deki zükur ve inas rüşdiye mekteplerinde okuyan kızların az olduğu görüldüğünden, inas mektebi mevcudunun artırılması için gerekenin yapılmasına yönelik önlemlerin alınması istenmiştir. İstanbul'da bulunan bazı idadî ve rüşdiye mekteplerinin isimleri için Bkz. BOA. MF. İBT. 2 /92. 3 Mayıs 1873, (H. 05 Rabiülevvel, 1290)

⁷³⁴ Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, s. 441, 442,

Kız rüşdiyelerinin oluşturulmasında Islahat Fermanı ile Avrupa'ya verilen sözlerin etkisi olduğu söylenebilir. Gayrimüslimlerin kendi cemaatleri için okullar oluşturmuştur. Kızlara özgü okullar açılmıştır. Bu okullardan mezun olan gayrimüslim kadınlar farklı kademelerde öğretmenlik yapmışlardır. Ayrıca bu dönemde açılan tıp mektepleri için hemşire ve ebe ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti'nin bürokratik organizasyonunda devlet daireleri için belli düzeyde kadın çalışana gerek duyulmaya başlamıştır. Ancak toplumun geleneksel anlamda tutuculuğu ve kadına bakış açısının yerleşik değerlere bağlı olması gibi nedenler kadın eğitimi konusunun dar kalıplar arasına sıkışmasına neden olmuştur. Nitekim kız rüşdiyelerin açılış gerekçesine bakıldığında bu dar kalıplara sıkıştırıldığı görülebilir. Maarif Nezareti'nin Sedarete yazmış olduğu 3 Rabiülahir 1275 (1858) tarihli tezkirede kız rüşdiyelerinin açılması konusu ayrıntılı biçimde işlenmiştir. Tezkirede toplumların mutluluk ve geleceği için cehaletin giderilmesi gerektiği bu nedenle çocukların eğitimi konusunda padişahın da bilgisiyle önemli yol alındığı belirtilmiştir. Mahalle mekteplerinin üç kademey ayrıldığı ve okulların düzeyinin gitgide iyileştiği ve eğitim anlayışının değiştiğinin gözlemlendiği vurgulanmıştır. Geline nokta ile yetenilmemesi gerektiği ve mahalle mekteplerinde kız ve erkek öğrencilerin bir arada okumasının sıkıntılar yarattığı dile getirilmiş ve kızlar için ayrı mekânda öğretim sağlayan okulların açılması önerilmiştir. Kız ve erkeklere özgü ayrı okul oluşturmak için birden fazla okulun bulunduğu mahallelerde birisinin kızlar için ayrılması ilk uygulamaya da Sultanahmet'de başlanması önerilmiştir. Temel gerekçeye bakıldığında kızların eğitimine yönelik kurumların açılmasında geleneksel kalıpların belirleyici olduğu ve toplumu ikna etmek için kız ve erkeklerin bir arada bulunmasının zararlı olduğunu gerekçe olarak göstermiş ve kız rüşdiyelerinin açılmasına gerek duyulduğuna odaklanmıştır. Toplumun bu okullara ilgi duymasını sağlamak ve kız çocuklarının eğitime devamını sağlamak için 26 Zilhicce 1278 (1861) tarihli gazetelerde okulları tanıtmıştır. Halkın kız çocuklarını okullara göndermek için yazılan tanıtım yazısında kızların entelektüel düzeyini geliştirmek ya da meslek kazanmalarını sağlamak gibi gerekçeler yerine erkek egemen bakış açısının baskın olduğu görülür: “Okuyup yazmanın erkek ve kadınlar için elzem olup geçinmek için ağır işler gören erkeklerin ev işlerinde rahat etmeleri ancak kadınların dahi din ve dünyalarını bilerek kocalarının emirlerine itaat etmeleriyle ve istemediklerini yapmaktan sakınmalarıyla ve iffetlerini koruyup kanaat ehli olmalarıyla mümkün olacaktır...” Kız rüşdiyelerinin açılışını halka tanıtmak için topluma sunulan gerekçenin Tanzimat bürokratlarının toplumun tepkisini çekmemek için toplumsal rolleri pekiştirme biçiminde formüle edilmesi doğal kabul edilmelidir.

Aynı yıllarda başka bir çaba da Midhat Paşa tarafından gösterilmiştir. Kadınların mesleki eğitiminin başlangıcı sayılabilecek bu çaba, kadın eğitimi konusunda düşünür ve devlet adamlarının daha somut adımlar attıklarını gösteren önemli olgulardır. Bu durum Osmanlı Devleti'ndeki elit yapının toplumun düşünce ve siyasi yaşamını nasıl etkilediğini göstermede bir kanıttır. Midhat

Paşa'nın Niş ve Rusçuk'ta yetim kızlar için ordunun ihtiyaçlarını karşılamak üzere dikim atölyesi niteliğinde açmış olduğu İslahhaneler kadın eğitimi için önemli bir adım sayılabilir.⁷³⁵

Tanzimat'la birlikte bu gelişme yasal düzenlemeleri de beraberinde getirmiştir. Bu dönemdeki en önemli gelişmelerden birisi Maarifi Umumiye Nizamnamesinde kadın eğitimi konusunun yer almasıdır. Safvet Paşa'nın imzasını taşıyan bu Nizamname'de kadınlara bizzat eğitim hakkının tanındığı görülür. Safvet Paşa Nizamnameyi hazırlarken kadınların (ve kızların) eğitimini çok yönlü düşünmüş ve nizamnameye kızların eğitimin zorunlu olması, bir üst öğrenim kurumu olan Rüşdiyelerin ve Kız Öğretmen Okullarının açılmasına ilişkin hükümleri de koymuştur. Birkaç kez Maarif Nazırlığı (Eğitim Bakanlığı) yapmış olan Safvet Paşa, ileriye gören devlet adamıydı. Hazırlamış olduğu nizamnamede, kızlara yönelik okulların İstanbul'dan başlayıp sonra taşraya yayılması konusunu vurgulamıştır. Safvet Paşa, Nizamname'nin 23. Maddesinde, “din dersleri her toplumun kendi dili üzerine verilir. Müslüman olmayan halkı meydana getiren sınıflar Kız Rüşdiye Mekteplerinde “Arapça ve Farsça Kurallar” başlangıcı yerine kendi dillerinin başlangıcını okurlar...” düşünceleri ile dil öğretiminin ve anadilinin önemini vurgulamıştır. Safvet Paşa bununla da yetinmemiş kızlar için öğretmen okulu açılışına da öncülük etmiştir. Okulun açılışı sırasındaki konuşmasında şöyle demektedir: “...Yedi adet kız rüşdiyesi açılmıştır. Ancak bunların öğretmenleri erkek olduğu ve yaşları 9-10'u aşan kızlar erkeklerden kaçma çağında bulundukları için bu mektepler de iki yıldan fazla durmayacaklar ve bu müddet için de kâfi derece de bilgi elde edemeyeceklerdir. Kızların rüşdiye mekteplerinde dört yıl okumaları, hocalarının kendi cinsinden olmalarına bağlıdır... her türlü hürmete layık olan kadınların eğitimi ve öğretimlerine özenmek gereklidir. Çünkü doğumdan okula başlama gününe kadar çocuğun tek eğitimcisi annesidir. Bu nedenle kadınların da çeşitli bilgilere sahip olması lazımdır (...) Evvelceleri İslamiyette edebiyata vakıf şair kadınlar yetişmiş, edebiyat kütüphanesinde zekâ, fetanet ve bilgileriyle isim yapmışlardı (...) Osmanlı Devleti'nin ülkelerinde şimdiye kadar kadın eğitiminin orta öğretim seviyesine bile getirilemediğini görüyoruz. Oysa kadınların bilgi ve gelişmelerine engel olan hiç birşey olmadığı gibi iyi terbiye görmüş ve birçok kitabı okuyarak âlemin hallerine nüfuz etmiş ve bilgilenmiş kadınlar bütün hallerde namus ve itibarlarının muhafazasını bilmelerinden şüphe edilmez...”⁷³⁶ Kız rüşdiyeleri açıldığında kadın öğretmen olmadığı için derslerin neredeyse hepsi erkek öğretmenler tarafından verilmiştir. Bu durum okulda öğretimin zaman zaman aksamasına yol açmıştır. Daha sonra 1870'te kız öğretmen okulu (Darülmuaallimat) açılmıştır. Darülmuaallimat ile 1874 yılı itibarıyla kızlara özgü okulların sayısı ona ulaşmıştır.

⁷³⁵ H. Ali Koçer, *Eğitim Sorunlarımız Üzerine İncelemeler ve Düşünceler, Türk Eğitim Tarihi Araştırmaları No:3*, Ankara, Şafak Matbaası. 1975, s. 23, 41, 42.

⁷³⁶ Takvim-i Vekayi, Def'a 1217, 25 M 1287,

Osmanlı Devleti'nde her zaman olduğu gibi bazı yeniliklerin ya yenilikçi bir devlet adamı ya da bir düşünürün etkisiyle gerçekleştiği görülür. Kuşkusuz sıradan halkın kadın eğitimi için çok fazla bir şey yapabileceği düşünülemezdi. Çünkü toplum zaten genel eğitimden de çok yararlanamıyordu. Toplumun genel eğitime olan bakış açısının kaderci ve umursamaz oluşu kadın eğitimine ilişkin düşüncelerin de gerilemesine yol açmıştır. Tanzimat döneminde Osmanlı Devleti'nde kadının yaşamında önemli gelişmeler başlamıştır. Bu değişim, moda, günlük yaşam, tüketim kalıplarındaki farklılaşma, yabancı dil öğrenme veya müzik aleti çalmak gibi etkinliklerle sınırlanamaz. Osmanlı ülkesinde tarım, eğitim gibi alanlarda görülen yapısal değişimler ve gelişmeler ile dünyada yaşanan teknolojik değişimin Osmanlı devletine de yansması geleneksel aile yapısını ve büyük şehir kadar kırsal alanda da yavaş yavaş değiştirmiştir. Kadın sorunu ve kadının özgürleşmesi hem Müslüman Ortadoğuda hem de batıda ayrıntılarıyla tartışılmıştır. Liberal İslamcı düşünürler, modernleşmeci aydınlar geleneksel yapı içinde kadının rolünün değişmesi gerektiğini dile getirmişlerdir. Namık Kemal kadın konusunu İslami gelenek açısından ele alırken, Şemseddin Sami liberal anlayışla ele alıp ilk işleyen aydınlardır.⁷³⁷ Tanzimat Dönemi yazarlarından Namık Kemal yazmış olduğu gazete yazılarında romanlarda kadın sorununu sık sık ele almıştır. Sözelimi 1862 yılında "Tasviri Efkâr" gazetesinde yayınlanan "Terbiye-i Nisvan Hakkında Bir Layiha" (Kadınların Eğitimi Hakkında Bir Layiha) başlıklı çalışmasında kadın eğitimine değirmiştir. Bir başka dergi "İbret"te "Aile" başlıklı makalesiyle de kadının toplumdaki durumundan şikâyetçi olarak, erkeklerin kadınlara karşı kullandığı şiddet ve toplumda kadına ilişkin önyargıları eleştirmiştir. Kadın eğitimi konusundaki en önemli düşüncelerini "Maarif" başlıklı çalışmasında ele almıştır. N. Kemal, bu çalışmasında, ülkedeki kadın eğitiminin azlığı ve düşüklüğünü eleştirerek başka ülkelerde genç kızların eğitimden çok yararlandıklarını ve meslek hayatına atıldıklarını belirtmiştir.⁷³⁸ Sosyal adalet ve ekonomik anlamda sınıfsal değişikliklere ve sınıfsal olgulara eğitimin etkisini incelemiş ve kadınların eğitimle sınıfsal hareketliliği sağlayabileceklerini savunmuştur. Ayrıca birçok eserinde kadın erkek eşitliğini savunan ve kadınların ikinci plana atılmasını eleştiren görüşlere de yer vermiştir.⁷³⁹ Buna örnek olarak "Vatan Yahut Silistre" adlı eseri verilebilir. Bilindiği gibi bu eserin kahramanlarından biri olan Zekiye, askere gitmek için erkek kılığına girmişti. Kadın-erkek eşitsizliğini eleştiren bu eserde Namık Kemal'in kadın konusuna dikkati çekmek istemiş olabilir.

Kadın eğitimiyle ilgili düşüncelerin dönemin gazetelerinde yer alması da kadın eğitiminin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Basiret gazetesinin editörü Basiretçi Ali, 1870'li yıllarda eğitim ve toplumsal gelişme konusunda yazmış olduğu yazılarda toplumun refah ve gelişmesinde eğitimin

⁷³⁷ Ortaylı, İ. (1995). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul, İletişim Yayınları, s. 193, 194.

⁷³⁸ F. A. Tansel, Namık Kemal'in Mektupları-II, Ankara: TTK, 1969, s.435

⁷³⁹ Kurnaz, Şefika. *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını (1839-1923)*. T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, 1991.s. 47.

önemli rol oynadığını açıklamıştır. İlerleme, gelişme ve medeni dünyada hak ettiğimiz yeri alabilmek için kızların eğitilmesinin önemine değinmiştir. Uygarlık düzeyine çıkmak ve gelişme kavramlarını temel alırken tekrar tekrar kızların eğitilmesinin geleceğin anneleri olarak ilerleme ve gelişmelere kaynaklık edeceğini öne sürmüştür.⁷⁴⁰ Bu görüşlerin özellikle Darülmuallimat'ın açılışını etkilediği söylenebilir.

Tanzimat Döneminin önemli düşünürleri arasında yer alan Ahmet Midhat da Osmanlı toplumunda kadının yeri üzerinde durmuştur. Kadının toplumda bir kenara itilmesini eleştirerek, toplumda kadına gereken önemin verilmesini istemiştir. Eserlerinde İslam hukukunun Batıya oranla kadına daha çok haklar verildiğini öne sürmüştür. Fakat belli noktalarda almış olduğu eğitimi ve geleneği bir tarafa atamayan A. Midhat, kadınların her türlü işte çalışmasına karşı olduğunu da dile getirmiştir. Eğitimin her iki cinse de eşit haklar tanınmasından yanadır. Kızların iyi bir eğitim alabilmelerinin iyi bir evliliği de beraberinde getirdiğini vurgulamıştır. Ona göre mutluluk için sevgi yeterli değildir, kadının da sorumluluğunu bilmesi gerekir.⁷⁴¹

Osmanlı düşünürlerinin kadın eğitimine bakışı doğal olarak almış oldukları eğitim ve yetişmiş oldukları gelenekten etkilenmiştir. Kadının eğitim almasını daha iyi bir anne ve eş olmasının on koşulu olarak görme gibi toplumsal ve ailesel boyutu ön plana alınmıştır. Ayrıca bu dönem aydınları kadının toplum içindeki yerini tartışırken eserlerinde büyük çoğunlukla “şehir kadını” üzerinde durmuşlardır. Bu nedenle kadını toplumda “işe yarar” hale getirmenin yollarını ararlarken, şehirlerde özellikle İstanbul’da yaşayan kadınları hedef kitle olarak kabul ettikleri söylenebilir. Çünkü Anadolu’da yaşayan kadınların çok farklı sorunları vardı. İster şehir isterse köy kadınları için yazmış olsunlar hemen hepsi kadınların eğitime dinden çok geleneğin engel olduğu konusunda fikir birliği içindeydiler.

Sözgelimi bu konuda yazılar yazan Şemseddin Sami “Kadınlar” başlıklı eserinde şöyle der; “Kadın ve erkekler zekâ bakımından eşittirler. Kadınların geri kalmalarının nedeni, eğitim almamış olmalarıdır. Onlara iyi eğitim verilmiş olsaydı yetenekleriyle erkekler kadar bilgi sahibi olabilirlerdi...” Sami, kadın eğitimini medeniyet ve gelişmişlik seviyesinin bir ölçütü olarak ele almakta, toplumun büyük kısmını oluşturan kadınların, eğitim seviyesinin yükseltilmesiyle bir bütün olarak toplumun eğitiminin yükseltileceğini öne sürmekteydi. Kadınların almış oldukları eğitimle çocuklarını daha iyi eğitebileceklerini, erkeğin mutluluklarını sağlayacaklarını kabul etmektedir. Bu konuya şöyle dile getirmiştir: “erkekler terbiye vermek gölge veren ağaç dikmek ise, kadınlara terbiye vermek hem gölge hem de yemiş veren ağaç vermektir”.⁷⁴² Aynı düşüncelerin

⁷⁴⁰ Basiretçi Ali Efendi, *İstanbul Mektupları*, ed. Nuri Sağlam (İstanbul: Kitabevi 2001), ss.143-45, 196, 218-19.

⁷⁴¹ Şefika Kurnaz, *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını (1839-1923)*. T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, 1991 s.46

⁷⁴² Şemseddin Sami, *Kadınlar*, İstanbul, 1311 (1893/94) s. 11-23.

daha sonra, II. Meşrutiyet Döneminin önemli düşünürlerinden olan Ahmet Rıza tarafından dile getirilmiş olması ilginçtir. Aşağıda görüşleri verilecek A. Rıza “Vazife ve Mesuliyet” başlıklı çalışmasının bir bölümünü “Kadın” başlığı olarak işlemiştir. Çalışmasında Ş. Sami’nin kitabının girişinin neredeyse aynısını yapması oldukça ilginçtir. Bu anlamda A. Rıza gibi diğer düşünürlerin bu dönemde birbirlerinden etkilendikleri çok belirgindir.

Tanzimat Döneminde düşünce hayatında kadınların zaman zaman gazete ve dergilerde yazı yazdıkları da bilinmektedir. Tanzimat’tan sonra başlayan toplumsal değişim içinde kadın sorununun önemli yer tuttuğu açıktır. Evlilik kurumunun yeniden düzenlenmesi, tek eşlilik, kadınların eğitimi gibi konular en çok tartışılan sorunlar arasındaydı. Bu sorunları tartışanlar arasında aslında Roman yazarı olan Fatma Aliye’yi ve kız kardeşi Emine Semiye hanımı da sayabiliriz. Bazı yazarlar, Türk kadınının sorunlarının gerçek anlamda tartışılmasını F. Aliye’nin 1891’de yayınladığı “Nisvan-ı İslam” başlıklı eseriyle başlattığı görüşündedirler. F. Aliye kendisini hem muhafazakâr hem de yabancı dil bilen ve hem de konuya hâkim olan bir kişi olarak göstermektedir. Yazar “Nisvanı İslam” eserinde, Avrupalılara Türk kadınları konusunda daha doğru bilgiler vermek için yazmış olduğu düşüncelerini formüle etmiştir. Kadının geri kalmasını eve kapatılmasının sonuçlarından biri olarak gören F. Aliye, eserini üç bölüm halinde yazmış; kadının toplumsal yaşamda yer alabilmesi için iyi bir eğitim almasının gerekliliğini öne sürmüştür.⁷⁴³ Fatma Aliye, Kadınların özellikle Müslüman kadınların tarihi konularda yetersiz olduğunu vurgulayarak geçmişte yaşamış başarılı Müslüman kadınların yaşamlarından örnekler vererek kadınların kendi tarihlerini araştırmalarının önemine değinmiştir. Kadınların eğitim almasının önemini vurgulamıştır. Kuşkusuz bu eser de diğerleri gibi büyük şehirlerde yaşayan kadınları ve onların eğitimle ilgili sorunlarını ele almıştır. Çünkü F. Aliye’nin yazdıkları İstanbul ve çevresinde yaşayan kadınların sorunlarına ve alışkanlıklarına yöneliktir. Buna karşılık “Kadınlar Dünyası” dergisine gelen bazı yazılarda yalnızca İstanbul kadınlarına değil, Anadolu kadınına da yönelik olması ve onların sorunlarına çözümler önermesi konularına yer verilmiştir.⁷⁴⁴

Tanzimat dönemi ve II. Meşrutiyet sonrasında kadınlara yönelik yayınlarda ve süreli yayınlarda kadınların eğitim, kültür ve kamusal yaşamda yaşadıkları sorunlar ayrıntılarıyla tartışılmıştır. Batıda kadın hakları konusunda kadınların yaptıkları mücadelelerden örnekler verilerek kadınların bu haklara nasıl ulaştıkları tarihsel gerçekler ışığında açıklanmıştır. Süreli yayınlarda aydınların yanısıra az sayıda da olsa kadın da yazılar yazmış, kadın eğitimi konusunda görüşler ileri sürmüşlerdir. Tanzimat Döneminde yeniliklerle birlikte ikili bir eğilimin olduğunu kabul etmek gerekir. Bu ikilik uzun yıllar devam etmiştir. Bir taraftan batılı yaşam tarzı diğer yandan da yerleşik

⁷⁴³ Kurnaz, *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını (1839-1923)*, s.50

⁷⁴⁴ Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi* s. 102

yaşam sürdürülüyordu. Fakat Tanzimat Fermanı ve Avrupa ile ilişkiler daha önce de söylendiği gibi Osmanlı Devleti'ndeki dönüşüm düşünürler ve devlet adamlarının kadın eğitime ilgisini çekmeyi başarmıştır. Tanzimat Dönemi kadın eğitimi düşüncesine devletin ve devlet adamlarının damgasını vurduğu bir dönem olarak kabul edilebilir. Bu dönem eserlerinde ve düşünürlerinde en çok işlenen konunun, kadın eğitimi ve çok kadınla evliliğin sakıncalarıydı. Tanzimat düşünürlerinin etkisiyle ve topluma giren batılı düşüncelerle, kadının eğitiminin seviyesinin yükseltilmesi düşüncesi ortaya çıkmıştır. Hukuksal nitelikli eşitlik toplumsal anlamda eşitlik kavramını da beraberinde getirmiştir. Sınırlı da olsa kadının konumunun düzeltildiği görülmüştür. Nitekim bu dönemde kadın eğitime ilişkin düşüncelerin uzantısı olarak Türk kadınlarına ilk kez resmi eğitim verilmiştir. Fakat kadın sorunu dar bir çerçevede, aydınlar tarafından tartışılmıştır. Birçok konuda olduğu gibi bu konuda da toplumdaki alt tabakalardan çok zengin ve varlıklı sınıflar talepte bulunmuşlardır. Devlet destekli bu düşünce anlayışı Meşrutiyetle birlikte aydınlar tarafından ele alınmıştır. Tanzimat bürokratları kadın eğitimi ele alırken mesleki ve teknik öğretim kurumlarından da yararlanmışlardır. Mesleki ve teknik eğitim kurumlarını da Tanzimat bürokratlarının Osmanlı devletine tanıtmıştır. Bu noktada Tanzimat bürokratlarının mesleki ve teknik öğretime etkileri ele alınacaktır.

5.3. Tanzimat Bürokratlarının Mesleki ve Teknik Öğretime Etkisi

Avrupa'da mesleki ve ticari gelenekleri tekelinde tutan loncalar Fransız devrimi ile bu ayrıcalıklarını yitirmeye başlamışlardır. Bilimsel ve teknolojik gelişmelerin gündelik yaşama uyarlanması da sanayi devrimini ortaya çıkartmış bu durum dünyadaki sosyal ve eğitimsel yaşamı da yeniden biçimlendirmiştir. Bu gelişmeler hem eğitim hem de sanayisi yeterince gelişmemiş olan Osmanlı devletini olumsuz etkilemiştir. El ile çalışan küçük esnaf ve cılız sanayi makine üretimi karşısında yaşayamamıştır. Devletin oluşturmuş olduğu askeri fabrikalar bu durumdan daha az etkilenmiş ve varlıklarını sürdürmüşlerdir. Fabrikalarda gerekli işgücünü sağlamak için askerlerden el becerileri iyi olanların usta-çırak biçiminde yetiştirilmesi öngörülmüş daha sonra örgün bir meslekî eğitim veren- "idadi-i sanayi alayları" kurulmuştur. Bu kurumlarda ihtiyat sınıfı, idadi sınıfları ve sanayi sınıfları oluşturulmuştur. 3+5+5=13 yıllık bir eğitim veren bu kurumlar Cumhuriyet dönemine kadar varlığını sürdürmüştür. Bu durum Osmanlı devlet adamlarının dikkatini çekmiştir. Daha önce de sözü edildiği üzere ülkede yararlı işlerin geliştirilmesi ve yerleşmesi için kurulan Meclis-i Umûr-ı Nafia'nın 1838 yılında hazırlamış olduğu raporda; tarım, ticaret ve sanayinin gelişmesi ile kalkınma için bilim ve eğitimden yararlanılması gerektiği belirtilmişti.⁷⁴⁵ Bu ve benzeri layihalara dayalı olarak, sosyal devlet ilkesinin ülkenin her yerinde

⁷⁴⁵ BOA. C. NF. 4/175, H. 29-05-1265 -Memalik-i Osmaniye'de ziraat, hırfet ve sanayinin terakkisi esbabını istikmal etmek üzere teşkil edilmiş olan Nafia nezaretinin, vezaifini mübeyyin Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı adliyece on bend üzerine tanzim olunan nizamname, Divan-ı hümayun kalemine kayıt ve iktiza edenlere ilmuhaber ita kılınmış olduğu beyanıyla, Nafia ve Ticaret nazırı İsmail Paşa'ya verilen ilmuhaber.

uygulanabilmesi için adım atılmış yoksul ve kimsesiz çocukların eğitimi için “Islahhaneler” oluşturulmuştur. Bu kurumlar daha sonra mesleki ve teknik eğitimin temelini oluşturacaklardır. Islahhanelerin ilk örneği her ne kadar Midhat Paşa’ya atfedilirse de Nafia Meclisi 1838 tarihli layihada kimsesiz çocukların eğitimiyle de ilgilenilmesi istenmiş olması bu düşüncenin daha eski olduğu açıktır. Bu bağlamda kimsesiz çocukların eğitimini yapabilmesi için burslu olarak devam edebilecekleri yatılı iki Gureba Mektebi açılması düşüncesi vurgulanmıştır.

Aynı şekilde sanayi ve teknik becerilerin gelişmesi için yeni okullar açılması düşüncesi dile getirilmiş ancak yalnızca meslek okulu sayılabilecek kâtip yetiştiren kurumlar açılabilmiştir. Tanzimat döneminde de durum pek değişmemiştir. Tanzimat’ın ilanından sonra bu konuya dikkati çeken yine Sadık Rifat Paşa olmuştur. Daha önce de vurgulandığı üzere Viyana elçiliği sırasında hazırlamış olduğu seferatnamesinde hem genel hem de mesleki eğitim kurumlarının Osmanlı Devleti’nde de açılmasını önermiştir. Rifat Paşa, Avrupa’da öğrencilerin kendi dillerinde okuyup yazma ve farklı bilim alanlarında ilgi ve yeteneklerine göre istedikleri meslek konusunda eğitim aldıklarını yazmıştır. Öğrenciler için fen ve sanayi mektepleri olduğunu belirten Rifat Paşa mesleki eğitimi “İdâre-i Hükûmetin Kavaid-i Esâsiyesi” başlıklı risalesinde dolaylı olarak ele almış, mesleki eğitimin genel okullarla birlikte açılmasını önermiştir. Risalede, egelişen teknolojiye uyum sağlayabilecek ve ülkenin kalkınmasını yardım edecek, el sanatları ve diğer sanayi alanlarında çalışabilecek nitelikli elemanların yetiştirilmesi için sanayi mektepleri açılması konusunu işlemiştir.

746

Buna dayalı olarak 1841’de Meclis-i Maadin ile Mart 1843’te Nafia Meclisi’nin yerine oluşturulan Ziraat Meclisi gibi kurumlar mesleki ve teknik eğitim alanında önlemler alınması konusunda cılız da olsa bazı çalışmalar yapmıştır. Bundan başka Abdülmecid’in 1845’de Meclis-i Vâlâ’yı ziyaretinden sonra özellikle bilim, fen ve sanayinin kaynağı olan mekteplerin kurulması ve ülkenin uygun yerlerinde açılmasını isteğine bağlı olarak 1847 yılında Ziraat Mektebi açılmıştır.⁷⁴⁷ Bu arada Tanzimat’tan sonra, esnaf örgütünü düzeltmek ve yabancı mallarla rekabet etmek için değişik önlemler alınmış, Zeytinburnu’nda 1848 yılında bir Mekteb-i Sanayi açma girişimi başlamış ancak başarısız olmuştur.⁷⁴⁸ Bu dönemde Bükreş’de Mösyö Manu tarafından Mekteb-i Hiref ve Sanayi’nin tesisine yönelik Avrupa kaynaklı bir rapor hazırlanmış ve Sadaret’e sunulmuştur. Osmanlı Devleti’nin ihtiyacı dikkate alınarak hazırlanmış olan bu raporda yaklaşık 500 öğrenci kapasiteli, öğretim süresi 8 yıl olacak, Türkçe eğitim verecek bir okulun açılması önerilmiştir.

⁷⁴⁶ Bkz. Sadık Rifat Paşa, *Müntehabât-ı âsâr. Onbirinci cild, Ahlâk Risâlesinin zeyli ; İdâre-i Hükûmete müteallik bazı kavâid-i esâsiyyeyi mutazammın diğer risâle*. (İstanbul) : Ali Bey Matbaası, 1293

⁷⁴⁷ Bkz. BOA HR.SYS. / 2936 /2, 04-02-1857 Şarl Simle’nin ziraat mektebi tesisi, ziraat ve çiftçilik üzerine layihaları., Ayrıca bu konuda önemli bilgiler veren çalışma için bkz. Bekir Koç, “Osmanlı Modernizasyonuna ilişkin Bazı Gözlemler: Sanayileşme Çabaları ve Islahhaneler”, *Toplumsal Tarih*, S.176, Ağustos, 2008, s.56-60

⁷⁴⁸ Ali Rıza Seyfi, “İmparatorluk Devrinde Sanayileşme Komedi”, *Cumhuriyet*, 31 Temmuz ve Ağustos 1939, s.5; Ergin, *Türk Maarif Tarihi*., C.I-II, s.628;

Okulun Avrupa'daki eşdeğerlerine benzer eğitim vermesi öngörülmüş, üçüncü ve dördüncü senesinde öğrencilerin uygulama yapması planlanmıştır.⁷⁴⁹

1839-1864 yılları arasında yerli sanayii korumak ve meslekî eğitimi oluşturmak için "Islah-ı Sanayi Komisyonu" kurmuş farklı sergiler yapılmıştır. Ancak bunlar da mesleki ve teknik eğitimin ciddi biçimde ele alınmasını sağlamamıştır. Osmanlı Devleti'nde batılı tarzda mesleki ve teknik öğretim kurumlarının açılmasına yönelik en önemli çaba Midhat Paşa'dan gelmiştir. Midhat Paşa Niş Valiliği sırasında, bu bölgedeki ayrılıkçı hareketler ve isyanları önlemek için halk ile devleti barıştırmak istemiştir. Büyük devletlerin zararları faaliyetlerini engellemek amacıyla eğitim kurumların araç olarak kullanmayı planlamıştır. Midhat Paşa Niş Valisiyken 1861 yılında Niş'teki Müslüman ve Hristiyan kimsesiz çocukları toplayarak "Islahhane"⁷⁵⁰ adıyla zenaat öğreten bir hayır kurumu meydana getirmiştir. Kurumun temel işlevi şu ifadeyle özetlenmiştir: "*tedris-i ulûm ve ta'lim-i sanayi ile terbiye*."⁷⁵¹ Öksüz ve yetim çocukların başka bir deyişle kimsesiz çocukların devlet koruması altına alınması ve meslek sahibi yapılmasının önemini vurgulayan Midhat Paşa Islahhanelerin sayıca artmasını da başarmıştır. 1864 yılında Tuna Valiliğine atanmış sorumluluk alanı olan bölgelerde güvenliği sağladıktan sonra 1865 yılından itibaren Rusçuk ve Sofya sancaklarında daha donanımlı birer ıslahâne açılmasını başarmıştır.⁷⁵² Böylece hem mesleki eğitimde hem de öğrencilerin eğitiminde önemli adımlar atılmıştır. Midhat Paşa'nın öncü olduğu bu girişimler daha sonra ülkede başka vilayetlerde de uygulanmış ve bu tür uygulamaları düzenlemek üzere vilayetlerde "Islahhane komisyonları" oluşturulmuştur. Daha sonra Diyarbakır, İzmir, Konya, Kastamonu, Halep, Trablusgarp gibi vilayetlerde, valilerin ve hayırsever vatandaşların çabalarıyla Islahhaneler kurulmuştur.⁷⁵³ Midhat Paşa kızlar için de sanayi mekteplerini açmayı başarmıştır. Midhat Paşa 1865 yılında Rusçuk'da kurduğu kumaş fabrikasında

⁷⁴⁹ Bkz. BOA., HR.TO 411/10 (16 Mart 1850).

⁷⁵⁰ Bekir Koç, "Osmanlı Islahhanelerinin İşlevlerine İlişkin Bazı Görüşler", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.6/2, s.115-116. Ayrıca Bkz. Cemil Öztürk, "Türkiye'de Meslekî ve Teknik Eğitimin Doğuşu I: Islahhâneler", *Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, İstanbul, 1995, s.430-432. Hızla sayıları artan çocukların barındığı bu yere ilk zamanlarda münasip bir isim bulunamamıştı. Ancak sonradan Mithat Paşa, Kur.,an-ı Kerim'den "Ve yeselûneke ani'l-yetâma kul islâhum lehüm hayr" (Sana yetimlerden sorarlar. De ki: Sâlah ve islâh, onlar için daha hayırlıdır) ayetinden esinlenerek bu ismi kullanmıştır. Tabsıra-i İbret, *a.g.e.*, C.I, s.34-35, Ayrıca Bkz. Nafi Atuf, Kansu, *Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme...* 1. Bs Halit Kitaphanesi, 1931. s.121

⁷⁵¹ BOA., İ.MVL. 584/26270-4 (Gurre-i Receb 1284/29 Ekim 1867).

⁷⁵² BOA A. MKT.MHM. / 302/ 67, 18 Şubat, 1874. (H.01 Muharrem 1281) Muhtelif kaynaklardan elde edilen gelirlerle Niş'de mahalle mektepleri ile ıslahhaneler açılarak Hristiyan ve İslam ailelerinin çocuklarıyla, kimsesiz çocukların dinlerine göre eğitilmesi. Bkz. BOA., BEO., A.MKT.MHM. 334/65-1 (21 Z 1281/17 Mayıs 1865). BOA A. MKT.MHM. 401/14, H.06-11-1284 Yetim ve aceze çocukların eğitimi için alınan tedbirler ile Rusçuk'ta bir ıslahhane açılması. Ayrıca Bkz. BOA. MVL, 1074/ 62, 27 Kasım 1867 (H.30 Recep 1284) Sokaklarda kalmış yetimler için şimdilik Rusçuk'ta ıslahhane yapılmasına ilişkin irade çıkarılmıştır... Ayrıca Bkz. Islahanelere Dair Nizamname, *Düstur*, 1. Tertip, ikinci cilt. S. 277-295. (Tarihsiz)

⁷⁵³ BOA. MF.MKT 12/59, 13 Temmuz, 1873 (H.17 Cemaziyevvel 1290) Memalik-i Şahane dahilindeki ıslahhanelerin durumunun değerlendirilebilmesi için tüm ıslahhanelerden gönderilecek numune mamulat ve öğrenci isimlerini havi defterlerin Sanayi Mektebi'nde bir mahalde muhafaza edilerek, bunların geldiği mekteb ve yıllara göre fişlenmesi ve üzerlerinde yapılacak mülahazatların Maarife bildirilmesi istenmiştir.

öksüz ve yoksul kızların çalışmasını sağlamak için kız ıslahhanelerini açmıştır.⁷⁵⁴ Bu uygulama daha sonra Osmanlı Devleti'nde diğer bölgelere de yansımıştır. Askeriyeye sargı bezi hazırlamak ve çamaşır diktirmek amacıyla İstanbul Yedikule'de ikinci bir kız sanayi mektebi kurulmuştur (1869).

Bu okulların asıl amacı meslekî eğitim olmaktan çok çocukların meslek sahibi olmasını sağlamak olduğu için programlı, örgütlü bir okul olup olmadığı bilinmemektedir. Aslında bunlar ordunun girişimleriyle kurulmuş kurumlardır.⁷⁵⁵ Midhat Paşa daha sonra Şûrayı Devlet (Danıştay) üyeliğine atanıp bu nedenle İstanbul'a gelmiş ve yeni ıslahhaneler açılmasına çaba göstermiş, nizamnamelerini hazırlamıştır. 1868 yılında İstanbul Sanayi Mektebi'ni kurulmasını ve giderlerinin de vakıf gelirlerinden karşılanmasını sağlamıştır. Bu okullarda çocuklara terzilik, kunduracılık, debbağlık, müretteplik, arabacılık, külâhçılık, dokumacılık vs. gibi sanatlarla alfabe, yazı, Kuran, İlmihal, basit hesap ve defter tutma gibi bilgiler verilmiştir. ıslahhaneler 1885'ten itibaren "Mekteb-i Sanayi" adıyla taşrada da açılmıştır. Midhat Paşa'nın hazırlamış olduğu nizamnamelere benzer nizamnameler çıkarılmış daha sonra bu okullar sancak merkezlerine de yayılmıştır. Ne yazık ki II. Meşrutiyet döneminden sonra ilgi görmemiş ve gelişmemişlerdir. Buraya kadar Tanzimat bürokratlarının Osmanlı Devleti'nde olmayan yeni öğretim kurumlarının oluşturmaları ele alınmıştır. Bütün bu kurumlar yeni anlayışla açıldığı için öğretmen bulmak sorun olmuştur. Bu nedenle öğretmen yetiştirme konusuna ele alınmıştır ve hem erkek hem de kadınlara özgü öğretmen okulları oluşturulmuştur. Bu nedenle Tanzimat bürokrasisinin öğretmen eğitime olan etkilerinin analiz edilmesinde yarar vardır.

5.4. Tanzimat Bürokratlarının Öğretmen Eğitimine Etkisi

Osmanlı devlet adamları ve ee bürokratların batılı kurumlarla tanışması, batıya öğrenim ya da elçilik gibi farklı amaçlarla gitmeleri, geri döndüklerinde geleneksel eğitim kurumlarını sorgulamalarına yol açmıştır. Batıda ortaya çıkan eğitim kurumları ve düşünceleri yakından izlemiş öncelikle askeri eğitim, bilim ve teknoloji konusundaki yenilikleri hızla almış ve yeni askeri eğitim kurumları açmışlardır. Batıda gelişmiş olan askeri eğitim anlayışını Osmanlı devletine getirebilmek için çabalamışlardır. Askeri eğitim kurumları dinsel bağlamdan çıkarılmış, ideolojik olarak batılaşma temel alınmıştır. Eğitim kurumları aracılığıyla modernleşme çabaları başlamıştır. 18. Yüzyılda yabancı uzmanların Osmanlı devletine getirilmesiyle başlayan bu dönüşüm daha sonraki yıllarda Osmanlı bürokratlarının yazdıkları sefaretnameler, layihalar ve risalelerle zenginleşmiştir.

⁷⁵⁴ Bekir Koç, "Midhat Paşa'nın Niş ve Tuna Vilayetlerindeki Yenilikçi Valiliği", *Kebikeç, İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırma Dergisi*, s.18, Ankara, 2004, s.408.

⁷⁵⁵ Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi ...*, s.5

Bu çabalar Osmanlı Devleti'nde yeni eğitim kurumlarının açılmasını hızlandırmış ancak bu kurumlara öğretmen yetiştirme sorunu ortaya çıkmıştır. Öğretmen yetiştirme konusu Tanzimat döneminden sonra ilk kez Mekatib-i Umumiye Nezaretinin kurulmasının ardından Kemal Efendi tarafından dile getirilmiştir. Kemal Efendi'nin kaleminden çıkmış olduğu tahmin edilen ve Takvim-i Vekayi'de ki bir yazı öğretmen eğitimi konusunu kamuoyuna tanıtmıştır. Padişah Abdülmecid'in teşvikiyle ilk kez Darülmüallimin (16 Mart 1848) kurulmuş ve ülkemizde resmi olarak öğretmen eğitimi başlamıştır.

Osmanlı toplumunda Tanzimat dönemine gelinceye kadar eğitim ve öğretim büyük ölçüde (Enderun dışında) dini bilgilerin ve değerlerin öğrencilere kazandırılması çerçevesinde organize edilmiştir. Zaman zaman dini eğitimin yanı sıra günlük yaşama ilişkin beceriler öğrencilerin bilgi ve deneyimleri elverdiğince öğrencilere kazandırılmıştır.⁷⁵⁶ Bu durum yalnızca Osmanlı toplumuna özgü değil Orta çağ Doğu ve Batı dünyasına özgü tipik eğitim anlayışıdır. Modern çağlara kadar bu uygulama benzer biçimde sürmüştür. Bu anlamda sıbyan mektepleri ve medreselerde görev yapan kişiler hem öğretmen hem de din adamıydı. Sıbyan mekteplerinde görev yapanlar ise medreselerde belli düzeyde öğretim almış hoca (sahip, efendi anlamında) olarak görev yapmışlardır. Öğretmenlik yetenekleri ve öğretime ilişkin deneyimleri dinsel çerçeve içinde kalmıştır. Öğretmenlik becerilerini geliştirmeleri ise kişisel deneyim ve spontan aktivitelerle sınırlı olmuştur. Öğrencilerin belli düzeyde öğreticilik becerilerine sahip olması düşüncesi ilk kez Fatih Sultan Mehmet tarafından dile getirilmiştir.

Bilindiği üzere Fatih Sultan Mehmet İstanbul'u fethettikten sonra Eyüp ve Ayasofya'da iki medrese oluşturmuştur. Alt düzeyde medrese ya da sıbyan mekteplerinde görev yapacak hocaların basit düzeyde öğretmenlik meslek bilgisi diyebileceğimiz konularla ilgili dersleri öğrenenlerin sıbyan mektebi öğretmeni olarak atanmasını istemiştir. Bu dersler Arapça Sarf ve Nahiv, Edebiyat, Mantık, Muhasebe, Tedris Usulü (Öğretim Yöntemleri), Matematik ve Astronomidir. Öğretmenlik mesleği açısından en önemli olan Tedris Usulü (öğretim yöntemleri) gibi bir dersin öğretim anlayışının temelini oluşturmasıdır. Ancak daha sonra bu anlayış daha sonra terkedilmiş, Sıbyan mektebinde öğretmenlik (muallim) için mahalle camisinin imamı ya da müezzini olmak yeterli görülmüştür. Daha sonraki yıllarda Sıbyan mekteplerinde öğretmen olarak görev yapanlardan beklentiler düşmüş, Kur'an'ı yüzünden okuyabilen ya da ezberlemiş kişiler öğretici olarak görev almışlardır. Tanzimat dönemine gelindiğinde geleneksel eğitim kurumları varlığını sürdürürken, medreseden yetişen, temel düzeyde okuma yazma bilenler olarak halkın eğitiminden sorumlu olmuşlardır. Halkın çoğunluğunun devam ettiği Sıbyan mekteplerindeki basit ve tekrara dayanan öğretim anlayışını sürdüren cami imamları öğretmen olarak görev yapmıştır. Müderrisler ise

⁷⁵⁶ Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi*, s. 38, ayrıca Bkz. Koçer, *Türkiye'de Öğretmen Yetiştirme Problemi*, s. 17.

medreselerde öğretim işlerinden sorumlu olmuşlardır. Usta-çırak ya da model olarak öğretmenlik yapma anlayışında öğretmenlik için gerekli olan becerilere sahip olma gibi yeterlikler sorgulanmamıştır. Bu duruma 1848'e gelinceye kadar pek değişmemiştir. Osmanlı Devleti'nin 18. Yüzyıldan itibaren batılı tarzda eğitim kurumlarını oluşturmaları ile eğitim anlayışı da değişmeye başlamıştır. Askeri alandaki yenilikler eğitim kurumlarının oluşturulmasıyla hız kazanmış farklı askeri okullar açılmıştır. Askeri okulların öğretmen ihtiyacı yabancı uzmanlar ya da yurt dışında öğrenim görmüş olan bürokratlarca sağlanmıştır.

1838 tarihli Meclis-i Nafia'nın eğitimle ilgili layihasında rüşdiyelerde görev yapacak öğretmenlerin sahip olması gereken özellikler ilk kez dile getirilmiştir. Layihada öğretmenlerle ilgili şu açıklamalar yer almıştır "... Mahaller arasında var olan okullarda düzenin sağlanması gerekmektedir. Öğrencilerin öğrenimlerine bakılmak ve onların bir şey öğrenip öğrenmediklerini yoklamak üzere müfettişler aracılığıyla öğretmenlerin halleri ve bilgi dereceleri, memurlar aracılığıyla teftiş edilmelidir. Bu öğretmenlerin yetenek ve becerileri ortaya çıkarılır, çocuk eğitimine elverişli, yani yeterli olanlar öğretmenlikte yararlanılır..."⁷⁵⁷ Layihada öğretim programlarında nelere yer verileceği ve nasıl öğretileceğine ilişkin önerilere yer verilmiştir. Öğretmenlik meslek bilgisini oluşturan konulara resmi bir belgede ilk kez yer verilmiştir denilebilir. Daha önce de belirtildiği gibi 13 Ocak 1845'te Padişah Abdülmecid Bâb-ı Âli'yi ziyaret etmiş ve eğitimle ilgili alanda düzenlemeler yapılmasını istemişti. Padişah, idari alanda yapılan yeniliklerin halk tarafından benimsenmediğini belirtmiştir. Ayrıca, halkın refahının sağlanması için, cehaletin giderilmesi ve eğitim düzeyinin yükseltilmesini istemiştir. Bunu sağlayabilmek için pozitif bilimler eğitimi veren okulların ülkenin her yerinde açılmasını önermiştir. Bütün bu yeniliklerin yapılması için devletin destek olacağı ve kendisinin bu işe özel önem verdiğini vurgulamıştır. Bunun üzerine önce Meclis-i Muvakkat-i Maarif daha sonra Daimî Maarif Meclis'i oluşturulmuştur. Bu meclislerin yeni eğitim kurumları açılmasını önermişlerdir. 1847 yılında Meclis-i Maarif-i Umumiye, Sıbyan Mektebi muallimlerine yönelik bir talimatname hazırlamıştır. Talimatnamede yalnızca eğitim-öğretimle ilgili konular değil aynı zamanda ilkokul ve rüşdiyelerin bir öğretim kademesi olarak düzenlemesi de yer almıştır. Talimatname öğretim yönetimleri ve öğretmenlerin öğretim yöntem/teknikleri konusundaki davranışlarını yenilemeleri konusuna da yer verilmiştir.⁷⁵⁸ Meclis-i Maarif-i Umumiye'nin 25 Temmuz 1847 tarihli mazbatasında Darülmuaallimîn'in açılmasına yönelik ilk gerekçeler yer almıştır. Mazbatada eğitim sisteminin bozuk olduğu, sıbyan mektebi öğretmenlerinin yetersiz olduğu ve Rüşdiyelerde görevlendirilen sıbyan mektebi öğretmenlerin yetersiz olduğu, pozitif bilimler, matematik gibi dersleri veremedikleri kaydedilmiştir. Bu gerekçelerle pozitif bilimlerle ilgili dersleri, her türlü fen ve bilimi öğretecek

⁷⁵⁷ Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin ...*, s.42

⁷⁵⁸ Bkz. 1847 Talimatnamesi...

öğretmenlerin yetiştirilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Önceliğin Rüşdiyelere verilmesi ve buradaki derslerin boş geçmesinin önlenmesine verileceği, yeni öğretim yöntemlerinin öğretilmesi için Darümuallimin açılması gerektiği konuları işlenmiştir. Darümuallimin'in açılışında öğretim yöntemleri konusunda bilgili öğretmenlerin yetiştirilmesi için Darümuallimin açılması ve Mühendishane'den bir müdür atanması öngörülmüştür.⁷⁵⁹ Bilindiği gibi 1847 yılında İstanbul'da numune olarak rüşdiye açılmıştır. Daha önce de belirtildiği gibi rüşdiyelerin açılması için önemin Mekâtib-i Umumiye Müdürü (sonra Nazırı) Kemal Efendi büyük çaba göstermiş. Yeni anlayışla oluşturduğu bu okulların başarılı olduğu görülünce Davut Paşa, Bayezid, Üsküdar, Tophane, Bâbiâli civarında Ağa Camii Rüşdiyesi adıyla beş yeni rüşdiye daha açılmıştır. Kemal Efendi yalnızca okulları açmakla kalmamış, öğretim programlarını değiştirmiş, yeni ders araç-gereçleri ve yeni öğretim yöntemlerinin de Osmanlı devletine girmesini sağlamıştır. Rüşdiyelerin başarısı görülünce 1853'te Padişahın İradesi ile taşrada 25 vilâyette de Rüşdiye açılmıştır. Rüşdiyelerin sayısı artmaya başlayınca öğretmen sorunu ortaya çıkmıştır. Bu gelişmeler Darümuallimîn-i Rüşdi'nin (Erkek Öğretmen Okulu) açılmasını hızlandırılmıştır. Bu gelişmelere öncülük eden ise Mekâtib-i Umumiye Nazırı Ahmet Kemal Efendi olmuştur. Bilindiği gibi önce Rüşdiyeler açılmış ve yeni anlayışla eğitim vermesi öngörülmüş ancak kısa bir süre sonra öğretmen kadrosunun yetiştirilememesi ve medreselilerin öğretmenlik yapması dolayısıyla gelişme gösterememişlerdir. Bunun üzerine Türk eğitim tarihinde ilk kez Rüşdiyelere öğretmen yetiştirme konusu ele alınmıştır.

En önemli dönüşüm ise Tanzimat öncesinde gerçekleşmiştir. Bu dönemde Batı tarzında eğitim kurumları oluşturma çabaları çerçevesinde Avrupa'ya öğrenci gönderilmiştir.⁷⁶⁰ Avrupa'daki farklı ülkelerde öğrenim gören bu öğrenciler yalnızca teknoloji ve bilim alanındaki gelişmeleri değil aynı zamanda eğitimle ilgili yenilikleri de Osmanlı devletine aktarmışlardır. Osmanlı Devleti'nde idari ve ekonomik alanda farklı görevleri yerine getirecek yeni kurumları oluşturulmuş ve kamusal reformlar yapılmıştır. Yüksek askeri uzmanlık okullarının öğrenci gereksinimini karşılamak için Rüşdiyeler açılmıştır. Reformlarla birlikte yeni idari birimler oluşturulmuş ve bu birimlerde çalışacak yeni bürokratların yetiştirilmesine ihtiyaç duyulmuştur. Bu nedenle yeni eğitim kurumları açılmış ancak öğretmenler medreselerden karşılanmıştır. Medreselerden gelen öğrencilerin yetersizliği görülmüş askeri uzmanlardan ya da batıda eğitim almış olan kişiler öğreticilik yapmıştır. Yeni oluşturulan kurumlara eleman yetiştirmeyi hedefleyen Rüşdiyelerin öğretmenlerinin yetiştirilmesi için farklı anlayışlara gerek duyulduğu belirtilmiştir. Rüşdiyeler ilk açıldığı yıllarda öğretmen ihtiyacını ulemeden ya da Avrupa'da yetişmiş olan devlet adamlarından karşılamıştır. Ancak zamanla bu tür kurumların sayısı artmaya başlamış 1848 yılına gelindiğinde öğretmen

⁷⁵⁹ BOA. *İrade Dahiliye*, No 8034, Hicrî 1263.

⁷⁶⁰ Şişman, *Tanzimat Döneminde ...*1983, s. 41-44.

ihtiyacı daha da artmıştır. Kemal Efendi'nin çabalarıyla 16 Mart 1848 yılında Türk toplumunda ilk kez öğretmen yetiştirecek “Darülmuallimin” (Erkek Öğretmen Okulu) açılmıştır.⁷⁶¹

Kemal Efendi bir yandan rüşdiyelerin eğitim düzeyini yükseltmeye çalışmış diğer yandan da sıbyan ve Rüşdiyeye öğretmen yetiştirmek üzere bir okulun açılması için verilen kararı gerçekleştirmek üzere yetkili kılınmıştır demektir.⁷⁶² Daha önce belirtildiği üzere Darülmuallimin-i Rüşdi'nin açılmasında Kemal Efendi'nin önemli rolü olmuştur. Mekâtib-i Umumiye Muavini ve Meclis-i Maarif-i Umumiye üyesi olarak görev yapan Kemal Efendi, yurt dışı görevlerindeyken Avrupa'da özellikle Fransa'daki öğretmen okullarını yakından inceleme olanağı bulmuştur.⁷⁶³ Kemal Efendi bu konuda Takvim-i Vekayi'de 1848 tarihinde uzun bir yazı kaleme almıştır.⁷⁶⁴ Mahmud Cevad, Mekatib-i Umumiye Nazırı Kemal Efendinin eğitimle ilgili en önemli katkılarından birinin Darülmuallimin'in kurulması ile ilgili olduğunu belirtmiştir. Okulun kuruluşuna ilişkin resmi yazı 28 Şubat 1848 tarihinde Takvim-i Vekayi' de yayımlanmıştır. Darülmuallimin açılışı ile ilgili olarak: “Meclis-i Maarif-i Umumiye'nin Padişah iradesi ile kurulduğunu ve Osmanlı Devleti'nde halkın eğitimi için gerekli tedbirleri alıp girişimlerde bulunması gibi konularda yetkilendirildiği, meclisin fen ve bilim alanlarında yeniliklerin yayılması ve halka tanıtılmasını sağlayacak yöntemleri bulma konusunda ilerleme sağladığı...” kaydedilmiştir. Darülmuallimin'in açılış gerekçesinde okullarda verilen eğitimin düzeyinin düşük olduğu, öğrencilerin bilimsel yenilik ve gelişmeleri kolayca öğrenemediği bu nedenle çocuklara daha kolay öğretme yollarının bulunması gerektiği belirtilmiştir.⁷⁶⁵ Dârülmuallimîn açılışının en önemli gerekçesi öğretmenlerin yetersizliğidir. Daha sonra Padişah iradesi yayımlanmış ve Fatih civarında okulun kurulmasına karar verilmiştir. Orta ve yükseköğretim kurumlarına öğretmen yetiştirmek üzere oluşturulmuş olan ve 1848 yılında öğretime açılan bu kurum Fransadaki “Ecole Normale Supérieure” ün karşılığıdır. Eğitim sistemi açısından önemli bir yenilik getirmemekle beraber bu kurum, eğitim tarihimiz ve öğretmen yetiştirme açısından önemli bir dönüm noktasıdır.

Gazetede çıkan bu yazı aslında Dârülmuallimîn'in amacı, işlevleri ve işleyiş biçimini ele almaktadır. Yazıda öğretim yöntemlerinin etkililiği, yeni öğretim anlayışı ile yeni yöntemlerin öğrenci üzerindeki etkisi de analiz edilmiştir. (Daha sonraki yıllarda bu yöntem Usul-i Cedit olarak uygulamaya konacaktır). Bu yazıdan kısa bir süre sonra Darülmuallimîn 16 Mart 1848'de açılmış

⁷⁶¹ Rüşdiyeler için öğretmen yetiştirmek amacıyla açılan bu okula ilkin Darülmuallimin adı verilmiştir. 1868'de Darülmuallimin-i Sıbyan açıldıktan sonra, Darülmuallimin-i Rüşdi adı verilmiştir. 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile okulun adı resmileştirilmiştir (Bkz. Özcan, s. 444).

⁷⁶² M.Cevad *Maarifi Umumiye Nezaret-i...* s. 29. Koçer, Hasan Ali. *Türkiye'de Öğretmen Yetiştirme Problemi (1848-1967)*. Yargıçoğlu Matbaası, 1967.

⁷⁶³ Reşat Şemseddin Sirer, "100 Yıl Sonra Muallim Mekteplerinden Eğitim Enstitülerine Geçişin Mücbir Sebepleri", *Bilgi*, 1/10 (16 Mart 1948), s.1

⁷⁶⁴ Bkz. Takvim-i Vekayi, Def'a 361, Ayrıc Bkz. *Takvim-i Vekayi Def'a No 372.*, 23 R 1264,

⁷⁶⁵ BOA A. AMD. / 28 /23 1 Ocak 1851, (H.27 Safer 1267) Yeteneksiz olan muallimlerin görevden alınması ve Cevdet Efendi'ye Darülmuallimin yönetiminin verilmesi söz konusu olmuştur.

ve müdür ya da “Başhoca” olarak medrese kökenli Yahya Efendi atanmıştır. Yahya Efendi’nin müdürlüğü sırasında önemli bir gelişme olmamıştır. Yahya Efendi 1850’ye kadar bu görevi sürdürmüştür. Kurum oluşturulduktan sonra çok fazla ilerleme kaydememiş hatta kuruma ilişkin şikâyetler çoğalınca 14 Ağustos 1850’de Ahmet Cevdet Efendi “Müdür” olarak atanmıştır. Cevdet Paşa bu konuda şunları dile getirmiştir: "...uhde-i fakire Darülmuallimin müdürlüğü inzimamıyla Meclis-i Maarif-iUmumiyye azalığı tevcih buyurulmuştur. Çare yok artık maa’rif-i umumiyyede bezl-i makderet eylemek lazım geldi..."⁷⁶⁶ Ahmed Cevdet Paşa’nın Darülmuallimin’in gerçek kimliğine kavuşmasında önemli payı olmuştur. Cevdet Paşa 1851 yılında bir yönetmelik hazırlamış ve uygulamaya koydurmuştur. Bu nizamname öğretmen yetiştirme konusunda köklü bir düzenleme getirmiştir. Nizamnameye bir bütün olarak bakıldığında özünde öğretmen olacakların niteliğini yükseltme amacı görülür. Nizamnamede Darülmuallimine alınan öğrenci sayısının fazla olduğu ve denetlenmediği belirtilmiş ve öğrenci sayısının 30’dan 20’ye düşürülmesi, öğrencilerin sınavla kabul edilmesi öncelikle ele alınmıştır. Öğrencilerin okula sınavla kabul edilmesi koşulu konmuş, bu sınavda adayların Arapçayı anlayıp Türkçeye çevirebilecek düzeyde bilgi sahibi olmaları, kötü alışkanlıklarının olmaması istenmiştir. Okulun öğrenim süresinin 3 yıl olması planlanmıştır. Nizamname ile Cer sistemi kaldırılmış, öğrencilerin kendilerini yalnızca derslere verebilmeleri için maaş (burs) verilmesi istenmiştir..." Nizamnamede Darülmuallimin’in neden başarısız olduğuna ilişkin ipuçları da yer almıştır. Başarılı öğrencilerin okula kabul edilmesi için sınavların yapılacağı, çalışkan öğrencilerin ödüllendirileceği, kimseye ayrıcalıklı davranılmayacağı belirtilmiştir. Başarılı öğrencilerin sınavlarda gerekli koşulları yerine getirmek kaydıyla 3 yıldan önce bitirebileceği, bitirme sınavlarındaki başarılarına göre atamalarının yapılacağı yazılmıştır. Ayrıca, mezunlara göreve başlayıncaya kadar maaş ödenmeye devam edilmesi, öğretmenliğe başlamak istemeyin mezunların diplomalarının ellerinden alınması, kendilerine bir daha öğretmenlik hakkı verilmemesi gibi hükümler eklenmiştir.⁷⁶⁷

Görüldüğü üzere Darülmuallimin-i Rüşdi’nin gerçek kimliğine kavuşmasında Cevdet Paşa’nın önemli rolü olmuştur. Hazırlamış olduğu nizamname ile öğretmenlik mesleğine geçiş ve mesleğin düzenli olarak yapılması yolunda önemli bir adım atan Cevdet Paşa Osmanlı toplumunda eğitimin gelişmesi için öğretmen eğitiminin düzeltilmesine gerek olduğunu topluma kabul ettirmiştir. Ders çizgelesine Arapça ve Farsça Öğretim yöntemleri ve Matematik gibi dersleri de eklemiştir. Cevdet Paşa eğitimle ilgili sorunları ele aldığı 1860 tarihli arızasında şunları söylemektedir: “Layihalarda belirtelenleri yapmak üzere Meclis-i Ma’arif-i Umûmiyye oluşturulup ve bir de Dâr-ül Muallimin

⁷⁶⁶ Abdulkadir Özcan, *Tanzimat Döneminde Öğretmen Yetiştirme Meselesi*, 150. Yılında *Tanzimat Sempozyumu, Bildirileri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992. s. 444.

⁷⁶⁷ BOA İ. MVL. 211/6894, 29 Mayıs 1851 (H.28 Recep 1267) Darülmuallimin’de öğrenci sıyışının azaltılması, indirilmesi, öğrencilerin sınavla kabul edilmesi, mezunların rüçhan hakkının olması gibi önemli konular nizamnamenin ekinde yer almaktadır.

kuruldu. Meclis-i Ma'arif'in başkanlığına vak'a-nüvis Esat Efendi atandı... Meclis-i Ma'arif üyesi Kemal Efendi (Paşa) uhdesinde ilave-i me'muriyet olmak üzere Mekâtib-i Umûmiyye Nazırı oldu. Hemen Sıbyan mekteplerinin ıslahına başlandı. Kemal Efendi'nin çalışmalarına evkaf memurları engel oluyordu. O da bunları görünce Darü'lfununa hazırlık olacak bir okul açtı ve buna olunarak Mekâtib-i Rüşdiyye denildi. Daha sonra kendisine Meclis-i Ma'arif-i Umûmiyye üyeliği ve Dâr-ül Muallimin Müdürlüğü verildi. Meclis-i Ma'arife devam ile Dâr-ül Muallimin için gerekli düzenlemeler yapılarak sayıları artan Mekâtib-i Rüşdiyye için hayli muallimler yetiştirildi..."

Cevdet Paşa, bütün bunların yanı sıra Darülmuallimin'den mezun olanlara öğretmenlik atamalarında öncelik verilmesi, öğretmenlerden niteliksiz olanların kurumdan uzaklaştırılması gibi konuları da gündeme getirmiştir. Darülmuallimin nizamnamesine ilişkin arızasında bu konuda şunları belirtmiştir: *"Meclis-i Ma'arif a'zasından bazıları mahsusen Dâr-ül Muallimîn'e girip keyfiyyet-i talebe-i muma-ileyhimden sual olundukta ol emirde inkâr eylemişler ise de bazıları hâcelikle intihab olunmadığından bu suretle arzuhal takdim eylediklerini beyan ve itiraf edip..."*⁷⁶⁸ Görüldüğü üzere Cevdet Paşa öğretmen yetiştirme konusunu ciddiyetle ele almış her ne kadar Darülmuallimin'in açılışına Kemal Efendi esin kaynağı olmuşsa da Cevdet Paşa müdürlüğü ve hazırladığı nizamnamelerle kurumsallaşmasında önemli katkılarda bulunmuştur. Daha sonraki yıllarda farklı türde öğretmen okullarının açılmasına da öncülük etmiştir. Aslında Cevdet Paşa'nın çağdaşları olan Sadullah Paşa, Suphi Paşa ve en önemlisi Safvet Paşa'nın da bu çalışmalara destek verdiğini kabul etmek gerekir. Darülmuallimin'in ülkeye getireceği yarar anlaşıncı Sıbyan mektepleri yeni adıyla "İptidai"ler için de öğretmen yetiştirme konusu da ele alınmıştır. Ancak bu kademeye yönelik öğretmen eğitimi pedagojik amaçlar doğrultusunda değil, çoğu kez dinsel ve geleneksel anlayışla biçimlenmiştir. Nafi Atuf, Türkiye'nin maarif tarihinin geçirdiği evreleri, "pedagoji"nin geçirdiği evreler olarak anlatır: "Bu alanda açılan öğretmen okullarını şu cümlelerle betimler: "Mektebin adı medrese değil Darülmuallimin idi. Fakat hayatı, tabiatı tetkik eden bir felsefeden mülhem terbiye esaslarından mahrum olduğu için ruhu itibarıyla medrese idi... terbiyenin mevzuları olan ne fert ne de muhit, ilmi usullerle tetkik olunarak ilmi bir pedagojinin tekevvün ve tekâmülüne (oluşum ve gelişimine) çalışmamıştır." Kansu, eğitimciler içerisinde bu alanda sadece Selim Sabit Efendinin özverili çalışmalarından söz eder.⁷⁶⁹

Öğretmen yetiştiren bir kurumun açılması Tanzimat dönemi eğitiminin değişimi ve modernleşmesinde oldukça önemli bir adım olmuştur. Bu çaba ile yeni oluşturulan öğretim kurumlarının idari boyutunun yanı sıra akademik boyutunun da ulemanın denetiminden çıkarılması hedeflenmiş fakat 1868 yılına kadar Darülmuallimin dışında başka öğretmen okulu

⁷⁶⁸ BOA. İ. MVL. 444 -19767 1 Mart 1861, (H.18 Şaban 1277) Darülmuallimin Nizamnamesi'ne dair başlığı ile verilmiş ancak belge eklerinde okulun programları ve eğitim kalitesinin yükseltilmesine yönelik önerilere de yer verilmiştir.

⁷⁶⁹ Kansu, *Türk Maarif Tarihi Hakkında...* s. 42, 58.

oluşturulmamıştır. 1868 de Sıbyan mektepleri (yeni adıyla iptidai mektepler) için düzenleme ve reform çabaları dile getirilmiş ve bu kurumlara öğretmen yetiştirme konusu da ele alınmıştır. 1862 yılından sonra “usul-i cedit” uygulamalarının sıbyan mekteplerine yansması nedeniyle 1868 yılında Darülmuaallimin-i Sıbyan adında öğretmen yetiştiren başka bir okul açılmıştır. Dönemin Maarif Nazırı Safvet Paşa ve Şura-yı Devlet Maarif Dairesi Reisi Kemal Paşa’nın bu kurumun oluşturulmasında önemli payı olmuştur.⁷⁷⁰ Safvet Paşa okulun açılışına ilişkin hazırlamış olduğu 29 Haziran 1868 tarihli tezkirede şunları yazmaktadır: “Gerek İstanbul’da gerek taşrada bulunan sıbyan mekteplerindeki çocuklar yalnızca Elifba, Kur’an-ı Kerim, Tecvid ve ilmihal dersleri okumaktadırlar. Ancak, okulu bitirdiklerinde, harekesiz yazıyı bile sökemedikleri gibi rakamları da bilememektedirler. Bundan böyle Kur’an-ı Kerim talimiyle birlikte, Hesap ilminden Dört işlem (Talim-i erbaa), Ahlak ve Cografya’ya Giriş derslerinin de verilmesi uygun olacaktır. Ayrıca, sıbyan mekteplerinin Islah ve hocaların vazifeleri hakkında bazı yönetmelikler hazırlanması gerekmektedir. Mevcut hocaların, bu dersleri verecek bilgiye sahip olmadıkları görülmekle sıbyan mekteplerine hoca ihtiyacı kendini hissettirmiştir. Hâlbuki çocuklar zamanlarını rüşdiyelerden çok sıbyan mekteplerinde geçirmektedirler. Bu bakımdan sıbyan mektepler için de bir Sıbyan Muallim mektebi açılması pek uygun olacaktır” Okulun amacı “usulü cedide veçhile talim olunarak... etfalin meramını kâğıt üzerinde anlayıp anlatacak kadar hat ve imla ve defter tutabilecek mikdar ilmi hesap ile her bir sanayi için lüzumu olduğu üzere bazı mertebe mukaddematı riyaaziye öğrenecek olan” iptidai mektep öğrencilerine gerekli bilgiyi verecek eğitime sahip öğretmen yetiştirmek olarak belirlenmiştir.⁷⁷¹ Okul 1871 yılında kapanmış 1872 yılında tekrar açılmış ve Cevdet Efendi müdür olarak atanmıştır.⁷⁷² Bir yıl sonra yayımlanan bir irade ile okulun vilayetlerde açılacak Merkez Darülmuaalliminleri için de öğretmen yetiştirme görevini üstlenmiştir.⁷⁷³ Okul sonra Darülmuaallimin-i Rüşdiye altına şube olarak alınmıştır.⁷⁷⁴ Daha sonraki yıllarda sıbyan mekteplerinin öğretim kalitesinin yükseltilmesi ve öğretmenlerin yetiştirilmesi konusunda yurt dışındaki örneklerin incelendiği ve okulların yeniden düzenlendiği görülmüştür.⁷⁷⁵ Bu çabalar bir

⁷⁷⁰ Bkz. Takvimi Vekayı, Def’a 2025, 13 Kasım 1868 (H. 4 Şaban 1285).

⁷⁷¹ *Takvim-i Vekayı*, Def’a 10254 Şaban 1285, (20 Kasım 1868); Ergin, Türk Maarif Tarihi... II, 578-579.

⁷⁷² BOA. MF. İB 1/77, 7 Temmuz 1872, (H.01 Cemaziyelevvel 1289) Tenkihat neticesinde muallimlerinin maaşı kesilmiş kapatılmış olan Dersaadet Darülmuaallimin-i Sıbyan’ının yeniden açılmış ve Cevdet Efendi’nin muallimliğe tayin edilmiştir. Ayrıca, muallim maaşları ve Darülmuaallimin-i sıbyan açılışı için Bkz. BOA. İ. DH. 657/45710, 22 Ekim 1872, (H.19 Şaban 1289) Darülmuaallimin-i sıbyanın tekrar küşadına ve Cevdet Efendi’nin müdür tayinine ve zamm-ı maaşına dair. Ayrıca Mekatib-i Sıbyana muallim yetiştirmek üzere kurulan Darülmuaalliminin ıslahı ve Nuruosmaniye Numune mektebi ittihazına dair irade için bkz. BOA. İ. DH. 679/47295, 8 Şubat 1874, 18 Şubat 1873 (H.20 Zilhicce 1290)

⁷⁷³ Taşrada Darülmuaallimin-i Sıbyan kurulması ve Maarif Komisyonu oluşturulması konusunda nizamname yayımlanmıştır. Bkz. BOA. MF. İBT.1/ 31, 23 Mart 1872, (H.13 Muharrem,1289)

⁷⁷⁴ Bkz. BOA. MF. Darü’l-Muaallimin-i Sıbyan’ın Darül-Muaallimine ilhak olunmasıyla müdürü Cevdet Efendi’nin Mekteb-i İdadiye-i Mülkiye Müdürü olarak atanmıştır. 48/185 14 Temmuz 1872,(H. 08 Cemziyelevvel 1294)

⁷⁷⁵ BOA. MF. İBT. 4/25 18 Haziran 1874 (H. 04 Cemaziyelevvel 1291) Avrupa’da bulunan birinci ve ikinci derecedeki sıbyan mekteplerinin öğretim usullerine ilişkin bilgi toplanması istenmiştir. Nitekim bundan sonra Usul-i Cedit çalışmaları hızlanacaktır.

süre sonra öğretmen yetiştirme konusunun daha ciddiye alınmasını sağlamıştır. Darümuallimin-i Rüşdi diğer kademelere de öğretmen yetiştirme konusunda örnek olmuştur.

Maarif-i Umumiye Nizamnamesinde öğretmen yetiştiren kurumlara yönelik düzenlemeler yapılmış ve bu kurumlar derecelendirilerek tek çatı altında toplanmıştır. Darümuallimin kapsamı genişletilerek Fen ve Edebiyat kollarına ayrılması planlanmıştır. Sonuçta öğretmen okulu “Darümuallimin-i Aliye” olarak adlandırılmış, 1870 yılında Rüşdiye, 1874 yılında idadi şubesi açılmıştır. Sıbyan mektebi öğretmenlik bölümü ise 1874’te bu yeni mektebe bağlanmıştır. 1876 Kanun-i Esasi’sinden sonra büyük Darümualliminin rüşdiye şubesine ilk başta konulan ve sonra da kaldırılan “usul-i tedris” dersi yeniden konulmuştur. İstanbul’da 1875’te askeri okullar için meslek dışı dersleri okutacak öğretmenleri yetiştirmek üzere, Harbiye Mektebi içinde “Menşe-i Muallimin” adında bir birim oluşturulmuştur. İdadi ve yüksek düzeyde öğretmen yetiştirmeyi amaçlayan okulun öğrenim süresi 2-4 yıl olarak belirlenmiş okulda, topografya, tarih, coğrafya, matematik, edebiyat, matematik gibi alanlarda uzmanlaşmış öğretmenler yetiştirilmesi planlanmıştır.⁷⁷⁶

Tanzimat dönemi aydınları ve bürokratları eğitim kurumları aracılığıyla topluma yenilikleri tanıtmak istemişler, dinsel otoritelerin tekelinde olan eğitim anlayışını devletin yönetim ve denetimine almışlardır. Eğitim kurumlarının yenilerinin açılması ile başlayan bu değişim öğretmen yetiştirme anlayışının dönüştürülmesi ile tamamlanmıştır. Rüşdiyeler (mektep) modernleşmenin simgesi olmuş, geleneksel eğitimci olan “hoca”nın yerini muallim almış ve daha sonra kadın öğretmenler olan “muallime” eğitim sisteminde görev yapmıştır. Öğretmen okullarının açılmasıyla kâğıt üzerinde öğretmenlik işi ulemenanın elinden çıkmaya başlamıştır. Bu uygulama Tanzimat dönemi bürokrasi görevlendirmesiyle de tutarlılık gösterir.

Kadınların toplumsal ve kültürel yaşamda daha fazla görünür hale gelmesine devlet kayıtsız kalamamış kızlar için orta düzey okullar (Kız Rüşdiyeleri) açmıştır.⁷⁷⁷ Bununla birlikte erkek egemen yapı ve toplumsal, geleneksel baskılar nedeniyle bu kurumlara öğretmen yetiştirilmesi konusu göz ardı edilmiştir. “İslam’da ilim kadın-erkek herkese farzdır” ilkesinden hareketle kız çocuklarının okutulmasına karar verilirken, bu çocuklar için kadın öğretmen sorunu gündeme gelmiştir. Kız Rüşdiyelerindeki öğretmenlerin çoğunun erkek olması ve bu durumun dinsel açıdan (mahremiyet) “yaşları 9-10’u geçen kızlar için uygun bir durum olmadığı” gerekçesiyle kadın öğretmen yetiştirme zorunluğu ortaya çıkmıştır. Tanzimat’a kadar kadınlar ya da başka deyişle kız öğrenciler yalnızca sıbyan mekteplerine devam edebilmişlerdir. 1858 yılında Kız rüştiyesinin

⁷⁷⁶ Bkz. BOA MF. İBT. 4/25 H. 19 Haziran 1874, (04 Cemaziyelevvel 1291) Avrupa’da bulunan birinci ve ikinci derecedeki sıbyan mekteplerinin öğretim usullerine dair mahallerinden bilgi alınması üzerine, maarif müsteşarının reisliğinde bir komisyon kurulması öngörülmüştür.

⁷⁷⁷ Bkz. BOA A.MKT.MHM.147/ 40 26 Kasım 1858 (H.19 Rabiülevvel 1275)

açılmasıyla birlikte kızların daha fazla eğitim alması sağlanmıştır. Ebe mektebi ve öğretmen mektebi aracılığıyla kadınlar kamusal yaşamda görünür hale gelmiştir. 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi bu anlamda kadın eğitimi konusunda da önemli maddelere yer vermiştir. Kız öğretmen okulunun açılması, kız rüşdiyelerinin sayıca artırılmasına ilişkin hükümler ilan edilmiştir. Fransa'nın Duruy Kanunu (1867) ndan yararlanılarak hazırlanan bu nizamname aracılığıyla kadın eğitimi hukuksal altyapıya kavuşmuştur. Bu çabalara devlet önemli katkıda bulunmuş II. Abdülhamit zamanında bu okulların sayısı hızla artırılmıştır. Kız Öğretmen Okulu'nun etkisiyle kız rüşdiyeleri taşralara yayılmıştır. Sanayi mektepleri aracılığıyla kadınların üretime katılmaları konusu yaygınlaştırılmıştır. Tanzimat bürokratları kadının toplumsal yaşamda yer almasına ilişkin düşünceleri cesaretle dile getirmiş önce orta düzey okulları açmış daha sonra kadınların meslek edinmesi konusunda önemli bir adım olan “ebelik”mesleğine geçişini sağlamışlardır. Ayrıca oluşturulmuş olan rüşdiye ve ıslahhanelerle kızlara yönelik eğitim alma seçeneği oluşturulmuştur. Kızlara yönelik rüşdiye düzeyinde okulların açılmasından sonra 1870 yılında Rüşdiyelere ve sıbyan mekteplerine kadın öğretmen yetiştirmek için “Kız Öğretmen Okulu” (Darülmuaallimat) ⁷⁷⁸ açılmıştır.

Kız öğretmen okullarının açılışına öncülük eden dönemin Maarif Nazırı Safvet Paşa olmuştur. Bu konu 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesinde belirgin biçimde işlenmiştir. Nizamnamedeki düzelenlemelerde uygun olan mahallerde iki sıbyan mektebi varsa birisi kızlara ayrılacaktır denilmiştir. Ayrıca mekteb oluşturuluncaya kadar kız-erkek çocukların aynı mektebe devam edebilecekleri, sınıflarda birbirlerinden ayrı, farklı yerlere oturacakları ve öğretmenlerin kadın olacağı maddesi yer almıştır. Nizamnamenin öğretmen eğitimiyle ilgili üçüncü bölümünde Darülmuaallimat (Kız Öğretmen Okulu) konusu yer almıştır (68-78. Maddeler). Nizamnamenin 68. Maddesinde ilk ve orta dereceli kız okullarına kadın öğretmen yetiştirilmesi için kız öğretmen okulu açılacağı hükmüne yer verilmiştir. Okulun ilk ve orta öğretime öğretmen yetiştirmek üzere iki şubeye ayrılacağı bir şubede Müslim diğer şubede ise Gayrimüslimlere özgü okullar için öğretmen yetiştirilmesine ayrılacağı belirtilmiştir. Daha sonraki maddeler okulun süresinin sıbyan mektepleri öğretmenliği için iki yıl rüşdiyeler için üç yıl olacağı ve derslerin neler olacağına açıklanmıştır. 72. Maddede müdür ve diğer personel atanacağı belirtilmiştir. Ayrıca kadın öğretmen yetiştirinceye kadar kız mekteplerine bilgili ve ahlaklı erkek öğretmenlerin tayin edileceği kaydedilmiştir. Okullardan mezun olanlara öğretmen atamasında öncelik verileceği, diploması olmayanların öğretmen olarak atanmayacağı ve kız okullarından mezun olanların kız mekteplerine atanacağı de

⁷⁷⁸ Bkz. BOA. İ..DH. 614/42823.13 Haziran 1870, (H.13 Rabiülevvel 1287) Darülmuaallimat'da bulunacak talebe, muallim ve hademenin maaşları belirlenmiştir.

Ayrıca Bkz. BOA İ..DH. 679/47295. 8 Şubat, 1874, (H.20, Zilhicce 1290) Mekatib-i Sıbyana muallim yetiştirmek üzere kurulan Darülmuaalliminin ıslahı ve Nuruosmaniye'de Numune mektebi ittihazına dair irade yayımlanmıştır

yazılmıştır. Okula öğrenci olarak girebilmek için kız Rüşdiyesinden diploma almış olmak da ön koşul olarak belirlenmiştir.⁷⁷⁹

Maarif-i Umumiye Nizamnamesi kız mekteplerinde görev yapacak kadın öğretmenlerin de Darülmuallimat (öğretmen okulu) mezunu olmalarını hükme bağlamıştır. Bu şekilde kadın öğretmen yetiştirme konusunun da yasal dayanağı da oluşturulmuştur. Nizamnamenin bu hükmünün bağlayıcı olması kadın eğitimi ve kadının kamusal yaşama girmesini hızlandırmıştır. Nitekim daha sonraki yıllarda üst kademe eğitime devam etmek isteyen kadınlar bu okullardan sonra yüksek öğrenim şansı bulmuşlardır. Yükseköğretimde karma eğitim de bu çabanın ürünüdür.

Burs alamayan öğrencilerini öğretmen olmaya zorlamadığı için, birçok genç kız ve kadın, sadece öğretmen olmak için değil, üst düzeyde bir okulda okumak için bu kuruma girmiş, bu da ülke kadınları arasında bilgili, aydın bir kitlenin gelişmesini hızlandırmıştır. Darülmuallimat yalnız öğretmen yetiştirmekle kalmamış, daha sonra açılan İnas Darülfünununun'a kızların devam etmesine olanak vermiştir.⁷⁸⁰

1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde kadın öğretmen yetiştirme konusu yasal dayanağa oturtulduktan sonra ders çizelgesi ve okulun programı da oluşturulmuştur. Sıbyan mekteplerine öğretmen olacakların 2 yıl, rüşdiyelere öğretmen olacakların ise 3 yıllık bir eğitim alması öngörülmüştür. Okulun açılışında Savfet Paşanın kişisel çabaları oldukça kayda değerdir. Maarif Nazırı Safvet Paşa'nın kişisel çabaları okulun açılışını hızlandırmıştır. Okulu açılışında yaptığı konuşmada "İslam'da kadınların eğitimine önem verildiğine ve şer'i bir engel olmadığı" konusuyla kızların eğitim almasının önünü açmada oldukça etkili olmuştur.⁷⁸¹ Nizamnamenin hazırlanmasında daha önce belirtildiği gibi Sadullah Paşa, Safvet Paşa ve Fransız Eğitim Bakanı Victor Duruy'nun etkisi oldukça büyük olmuştur. Safvet Paşa'nın okulun açılış sırasında yapmış olduğu konuşmada bunu görmek mümkündür.

Safvet Paşa'nın okulun açılışında yapmış olduğu konuşma kadın öğretmen yetiştirme konusunda oldukça kararlı olduğunu ve önem verdiğini göstermektedir. Safvet Paşa açılış konuşmasında şunları dile getirmiştir: "Kadınlara her türlü saygı gösterilmeli ve istekleri yerine getirilmeli onların eğitimlerine özen gösterilmelidir. Bir çocuk doğumdan okul yaşamına başlayacağı güne kadar annesi tarafından terbiye edilmektedir... Erkeklerin bilim ve kültüre ne kadar ihtiyacı varsa kadınların da buna ihtiyacı vardır ve bu tür bilgilerle donatılmalıdır. Çok sayıda Müslüman kadın şair olmuş bunların eserleri kitaplarda yer almış, zekâ ve bilgi yönünden ünlü olmuşlardır. Aynı durum Avrupa için de geçerlidir. Orada da kadınlar edebiyat ve yazın alanıyla ilgilenmiş önemli eserler vücuda getirmişlerdir. Doğu ülkelerinde erkek ve kadınlar her türlü fen, bilim, sanat ve

⁷⁷⁹ Bkz. BOA.Şuray-ı Devlet İ. MMS, 37/1541, 24 Mayıs 1869, (H. 07 Safer 1286). Maarif-i Umumiye Nizamnamesi

⁷⁸⁰ Satı,1334, s.662

⁷⁸¹ Takvim-i Vekayi, Def'a 1217, 25 M 1287,

ekonomik aktiviteleri yapma imkânına sahip olmuşlar ancak bu konularda şimdiye kadar geri kalmışlardır. Dolayısıyla kadınların bütün ilim ve sanattan geri kalmalarının nedeni eğitimsizliktir. Bizde çocuklar şimdiye kadar yalnız sıbyan mekteplerinde okurlar ve harekeli yazı okumasını öğrenir üstünü okumazlardı. Bazı kızlar da ilk dini bilgileri ve alfabeyi evlerinde öğrenir başka şey yapmazdı. Hâlbuki kız çocuklarının eğitime engel bir emir ya da aksi durum yoktur. “İlim Müslüman kadın ve erkek için farzdır” hadisi de kesindir... İyi terbiye almış ve çok sayıda kitap okuyarak dünyayı tanımış kadınlar bütün konularda kendilerini daha iyi koruyabilirler... Avrupa’da çok sayıda kız ve kadın evlerinde süs eşyası üretilip geçimlerini sağlamakta, Müslüman kadınlar ise bunlardan ve bu tür kazançlardan mahrum kalmışlardır. Bizde kızlara mahsus mektepler olmadığından erkek ve kızların rahatça okuyabilmesi için 7 kız rüşdiyesi açılmıştır. Bu mektebin muallimleri erkek olduğu için kızların da bunların karşısında örtünmeleri gerektiğinden bu okullarda fazla okuyamayacaklar ve yeterli eğitim alamayacaklardır. Bu nedenle hem sıbyan hem de rüşdiyelere kadın muallim yetiştirmek için Darülmuallimat açılmasına ihtiyaç duyulmuştur...”⁷⁸² Safvet Paşa konuşmasının devamında Darülmuallimat’ın açılmasına ilişkin hükmün Maarif-i Umumiye Nizamnamesinde daha önce yer bulduğunu ve buna dayalı olarak okulun açıldığını, ileride Gayrimüslimler için de öğretmen okulu içinde sınıfların açılacağını dile getirmiştir. Safvet Paşa’nın konuşmasına bir bütün olarak bakıldığında kadın eğitiminin toplumda gelişmesi için İslami referanslara atıf yaparak gerekçelendirmeye çalıştığı görülmektedir. Bu durum toplum içindeki muhafazakâr kesimin tepkisini çekmemek için ihtiyatlı davrandığını göstermektedir. Darülmuallimat’ın açılışında kızların ve kadınların eğitilmesiyle toplumun eğitilebileceğini bu nedenle kadın eğitime önem verilmesinin gerekliliğini açıkça vurgulamıştır. Bu konuşmadan sonra Darülmuallimat açılmış ve törenle öğretime başlamıştır. Bu okulun müdürlüğüne Meclis-i Maarif-i Kebir üyesi olan Emin Efendi atanmıştır.⁷⁸³ Kız okulları için öğretmen yetiştirmek amacıyla açılan Darülmuallimat yalnızca öğretmen eğitimi vermekle kalmamış aynı zamanda kadınlara okullarda istihdam olanağı sağlayarak kadınların toplumsal ve iş yaşamında daha görünür hale gelmesi konusunda önemli bir basamak teşkil etmiştir. Tanzimat bürokratları mesleğe geçiş ile öğretmen eğitimini belli kural ve ilkelere dayandırmak istemişlerdir. Cahil kişiler ya da çok az düzeyde eğitim almış kişilerin öğretmen olmaması için çaba göstermiş, öğretmenliği bir meslek haline getirmeye çalışmışlardır. Öğretmen eğitime olan ilgiyi artırmak ve mezun olanların meslekte kalmalarını sağlamak için burs ve maaş sağlamaları buna örnek verilebilir. Ayrıca, derslerin içeriklerinde değişiklikler yaparak, daha dünyevi ya da laik bir anlayışla öğretmen yetiştirme anlayışı geliştirmek istemişlerdir. Genel olarak referansları Avrupa özelde Fransa olmuş ancak öğretmen eğitimini belli standartlara kavuşturmada başarılı olamamışlardır. Tanzimat

⁷⁸² Bkz. Takvim-i Vekayi, 25 M 1287, Def’a.1217

⁷⁸³ BOA.İ. DH. 627/42823, 7 Şubat 1871 (H. 16 Zilkade 1287)

bürokratları eğitim-öğretimi kitlelere yayma hedefiyle okullar açmış öğretmen yetiştirmeye önem vermişler ancak bu kurumlardan mezun olanlar genelde daha farklı getirileri olan memurluklara yönelmişlerdir. Bununla birlikte öğretmen eğitimi konusunda en önemli katkıyı kadın öğretmen yetiştiren kurumları oluşturarak başarmışlardır. Darülmuallimat'ın açılışı kadınların mesleki yaşama girmesini sağlamış ve daha sonraki yıllarda kadın eğitimcilerimiz yetişmiştir. Ayşe Sıdika Hanım buna örnek verilebilir. Öğretmen okullarının açılmasından sonra öğretim programlarında zaman zaman düzenlemeler yapılmış ve okulların niteliği artırılmaya çalışılmıştır.⁷⁸⁴ Tanzimat döneminden sonra öğretmenliğin meslek olması yolunda önemli gelişmeler olmuştur. Öğretmen eğitime yönelik telif ve çeviri eserler artmaya başlamıştır. Gazetelerde ve dergilerde önemli görüşler yazılmıştır.

Öğretmen yetiştirme konusunda Takvim-i Vekâyi'de eğitim ve öğretimle ilgili önemli makaleler yayımlanmıştır. Eğitimi bir bilim olarak ele alan, yazarı belli olmayan "İlm-i Terbiye-i Etfâl" başlıklı çalışma son derece önemlidir. Gazetenin 3. sayfasında Ulûm ve Fünûn başlığı altında yer alan makalede Osmanlı eğitimi ve batıdaki eğitim konuları karşılaştırılmıştır. Eğitim bilimleri ilgili gelişmelerden haberdar olan birisi tarafından yazılmış bu eserde çocuk eğitiminde bireysel gelişme, çocuğun doğası ve fiziksel ceza gibi konular ve eğitimdeki yeri ele alınmıştır. Öğretmen yetiştiren kurumlardan yetişip daha sonra buralarda görev yapan Selim Sabit Efendi, Ayşe Sadıka Hanım gibi eğitimcilerimiz öğretmen eğitimi konusunda önemli telif ve çeviri eserler vermiştir. Selim Sabit Efendi 1874'te Rehnüma-yı Muallimin (Öğretmenlere Rehber, Yol Gösterici) başlıklı kitap yazmış ve öğretmen yetiştirme alanında önemli olan öğretim yöntemleri konusunda yol gösterici olmuştur. Bu eser eğitim bilimleri ve öğretmen yetiştirme alanında yazılmış ilk telif eserdir. Ayrıca Ayşe Sıdika Hanım "Öğretim Yöntemleri" başlıklı bir eser yazmıştır. Ziya Paşa J.J. Rousseau'nun Emile adlı eserini Türkçe'ye çevirmiştir.⁷⁸⁵ Öğretmenliğin bir meslek olarak ele alınması Tanzimat dönemiyle başlamış ve Cumhuriyet dönemine kadar güçlenerek gelmiştir. Bu çabaların başarıya ulaşmasında Tanzimat bürokratlarının önemli katkıları olmuştur.

⁷⁸⁴ Darülmuallimat Programı, 1330, s.3

⁷⁸⁵ Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin*, s. 51

Sonuç

Tanzimat dönemi öncesinde başlayıp sonrasında hızla devam eden ıslahatlar başka bir deyişle yenilikler Osmanlı Devleti'nin idari, ekonomik, askeri ve sosyal değişimlere yol açmıştır. Osmanlı devlet adamları ve bürokratları tarafından başlatılan yeniliklerin sürdürülmesi, devamlılığının sağlanması için eğitim sisteminin yeniden organize edilmesi kaçınılmaz olmuştur. Bütün bu yenilikler öncülük eden bürokratlar geleneksel eğitim kurumlarından yetişmişler ama yeni eğitim kurumlarının açılmasına farklı yönlerde katkıda bulunmuşlardır. Lale devrinde biçimsel olarak başlayan değişimlere elçiler, yurt dışına öğrenim görmek üzere gönderilen subaylar ve sivil öğrenciler ile yabancı uzmanlar ivme kazandırmışlardır. Tanzimat bürokratlarının eğitime olan etkilerini üç evrede somutlaştırmak mümkündür. Birinci evre, yeni eğitim anlayışını tanıma ve Osmanlı devletine tanıttırma evresidir. Sefaretnameler, layihalar ve kişisel raporlar burada kaynak olarak kullanılmıştır. İkinci evre ise Avrupa'da oluşturulmuş olan eğitim kurumlarının benzerlerini kurma, yönetim, organizasyon ve yasal temellere dayalı olarak taklit etme anlayışıdır. Bu evrede Tanzimat bürokratları icracı olarak kurumları oluşturmuş, yönetmelikleri yapmış ve yeni programları topluma tanıtmışlardır. Son evre ise bu deneyimlerden yararlanarak Osmanlıya özgü eğitim kurumlarını oluşturmalarıdır. Her ne kadar Tanzimat döneminde açılan eğitim kurumlarının kökeni Avrupa'ya dayansa da hazırlanmış olan yönetmelikler, ders programları, yerel ihtiyaçların dikkate alınması gibi olgular belli düzeyde orijinal yenilikler yapmalarını sağlamıştır. Öğretmen yetiştiren kurumlar, kadın eğitimi konusunda alınan önlemler, eğitim-öğretimle ilgili telif eserlerin oluşturulması buna örnek verilebilir.

Tanzimat döneminde idari ve yönetsel alanda yapılan değişikliklerle “mülkiye” sınıfı yönetsel açıdan güçlenmiş, eğitimle ilgili konularda tek söz sahibi olmuşlardır. Ayrıca, eğitim ile ilgili konularda meşihat makamına alternatif olarak “meclisler” ve daha sonra nezaretler oluşturarak eğitimle ilgili sorumlulukları paylaşmışlardır. Evkaf Nezareti aracılığıyla eğitimin yönetim ve denetimini sınırlı da olsa ulemanın kontrolünden uzaklaşmasını sağlamanın ilk adımı gibi görülebilir. İdari yetkiler Bâb-ı Âlî de toplanırken eğitim yönetimiyle ilgili yetkiler de Mekatib-i Umumiye Nezaretine daha Maarif Nezareti'ne geçmiştir. Eğitimle ilgili konular devletin bürokratik etkinlik alanlarından birisi olmuştur. Devlet merkezi teşkilatı “nezaretler” biçiminde örgütlenirken eğitim sistemi “Mekatib-i Umumiye Nezareti” olarak ortaya çıkmış, alt birimler oluşturulmuş böylece idari alandaki merkezileşme eğitimsel alana da yansımıştır. Eğitime ilişkin bu yeni uygulamalar ile ilmiye sınıfının gücü azalmış “eğitim bürokrasisi” gelişmiştir Rıfat Paşa, Reşid Paşa gibi yönetici ve bürokratların üstü örtük biçimde belirledikleri Kemaralizm eğitim sisteminde merkezi otoriteyi güçlü hale getirmiştir.

Tanzimat döneminin en önemli özelliği Divan-ı Hümayunun ekseninde örgütlenmiş olan bürokrasinin işlevlerinin ve görev anlayışlarının değişmesidir. Tanzimat dönemine gelinceye kadar Divan-ı Hümayun ve alt daireleri medreselerde eğitim almış olan ilmiye, kalemiye ve Enderun kökenli seyfiye bürokratlardan oluşmaktaydı. Kanuni döneminden sonra sayısı artmış olan

bürokratlar hem merkezde hem de taşrada devletin yönetsel, hukuksal ve eğitimle ilgili etkinlikleri sevk ve organize etmişlerdir. Eğitimle ilgili etkinlikler büyük ölçüde ilmiye sınıfının sorumluluğunda kalmıştır. Hangi medresenin açılacağından müderrislerin atanmasına kadar birçok karara imza atmışlardır. Eğitim kurumlarının kurulması ve giderlerinin karşılanması vakıflara ya da hayırsever kişilerin yardımlarına bırakılmıştır. Osmanlı devlet adamları ve bilim insanları 17. Yüzyılın sonlarına kadar elde edilen askeri başarılar bilimsel ve teknik alandaki yenilikleri gölgelemiş Avrupa'daki gelişmelere yabancı kalmışlardır. 17. Yüzyıldan sonra başlayan yenilgiler idari, sosyal ve ekonomik düzenin bozulmasına yol açmıştır. Yenilgilerin nedeni ordunun eğitimi ya da devlet yönetimindeki yetersizliklerde aranmak yerine silah teknolojisi ya da sayıca eksikliğine bağlanmıştır. Bu nedenle önce Avrupada üretilen yeni teknolojiler veya silahlar alınmış, asker sayısı artırılmış ancak devletin gerilemesi önlenememiştir. Savaş teknolojisi alanındaki yenilik ve gelişmeleri izleme çabaları içinde gerekli olan becerilere sahip savaşçı yetiştirmek için Avrupa'dan uzmanlar ve danışmanlar gelmiştir. Osmanlı Devleti savaş ve elçileri kabul etme dışında Avrupa ile etkileşime girmeye başlamıştır. Bu dönem Osmanlı Devleti'nde görev yapan bürokratların yeterlikleri sorgulanmaya başlamış ve değişim konusu tartışılmaya başlamıştır. İlk somut çabalar Lale devrinde askeri alanda başlamış ancak bu uygulama kesintiye uğramıştır. Alınan yenilgilerin artması Mühendishane-i Bahri Hümayunun açılmasıyla değişimi başlatmıştır. Bu kurumu daha sonra Mühendishane-i Berri Hümayun izlemiş ve bunu diğer yenilikler izlemiştir. Bu okullarda görev yapmak üzere yurt dışında öğretmenler getirilmiş ve bazı subay adayları da Avrupa'ya öğrenim almak üzere gönderilmiştir. Böylece yerleşik bürokrasinin temelini oluşturan Seyfiye bürokrasisinin istihdamı ve sorumlulukları değişmiştir. Askeri okulların açılışını Avrupa'ya gönderilen geçici elçiler daha sonra kalıcı elçiliklerin kurulması izlemiş, sefir bürokratlar yenilikleri Osmanlı toplumuna aktarmışlardır. III. Selim döneminde bu yeniliklere bir de meşveret kurumu eklenmiştir. Meclisler yoluyla karar alma uygulamasına girişmiştir. Bunun yanı sıra deneyimli bürokratlardan devletin bozulan düzenine çözüm önerileri almak için layihalar istemiştir. Layihalarda eğitim konusu da yer almıştır.

II. Mahmud'un fermanına kadar eğitim devletin görevleri arasında sayılmamıştır. Saray bürokrasisi ve askeri bürokrasi eğitimle ilgi düzenlemelere müdahil olmamıştır. Divan-ı Hümayun bazen danışma kurulu olarak bazen icracı olarak görev yapmışlar, son karar ise padişahın onayına bırakılmıştır. Bu uygulamalar Osmanlı Devleti'nde geleneksel bürokrasinin görev tanımını değiştirmeye başlamıştır. Tanzimat bürokratları Tanzimat öncesinde başlayan daha sonra devam eden sefirlik ya da nazırlık gibi görevlerde eğitimle ilgili konulara sefaretnamelerde ve layihalarında tartışmışlardır. Mustafa Reşid Paşa (1800-1858), Sadık Rifat Paşa (1807-1858), Mustafa Sami Efendi (öl.1851), Mehmed Emin Ali Paşa (1815-1871), Keçecizade Fuat Paşa (1828-1910), Safvet Paşa (1814-1883), Sadullah Paşa (1838-1891) gibi bürokratlar eğitim konusunda önemli görüşler ileri sürmüşlerdir. Tanzimat dönemi siyasi, idari ve eğitim anlayışını biçimlendirmişlerdir. Bazı durumlarda devlet bürokrasisinde yapmış oldukları görevler zaman zaman hazırladıkları layihalar

ve görev aldıkları meclislerde çıkardıkları nizamnameler aracılığıyla eğitim kurumlarına ve anlayışına yön vermişlerdir.

Başta Fransa olmak üzere Avrupa'daki sefaretlerde görev yapan bürokratlar ve öğrenim almak üzere batıya gönderilen öğrenciler Avrupa'daki bilimsel, eğitimsel gelişmeleri yakından izlemişlerdir. Ahval-i âlem diye adlandırabileceğimiz bir anlayışla Avrupa'yı tanımaya çalışmışlardır. Avrupa'da gördüklerini başta padişah olmak üzere, devlet adamlarına ve Osmanlı toplumuna sefaretnameler ve layihalar yoluyla anlatmışlardır. Layihalar ve sefaretnamelerinde yer alan önerilerin çoğunluğu bürokrasi, askeriye ve eğitim kurumlarının farklı biçimde organize edildiklerine odaklanmıştır. Padişahlar da bu görüşleri belli ölçülerde benimsemişler ve askeri eğitim kurumlarının oluşturulmasına öncelikle izin vermişlerdir. “Örtük batılılaşma çabası” diyebileceğimiz bu uygulamalar “batıya öğrenci” gönderilmesiyle yeni bir evreye girmiştir. Bu gelişmeler bir süre sonra sivil eğitimi de etkilemiştir. Eğitim politikasının ilk metinleri denilebilecek layihaları, hattı hümayunlar ve nizamnamelerin çıkarılması izlemiştir. Ebubekir Râtıb Efendi'nin (1750-1799) yazmış olduğu "Viyana Sefaretnamesi" başka bir deyişle “Büyük Layiha” olarak bilinen *Tuhfetü's-Sefâre fî Ahvâl-i Asâkiri'n-Nasârâ ve'l-İdâre*'de eğitimle ilgili düşünceleri doğrudan aktarması bakımından büyük önem taşır. Avrupa'daki daimî elçiliklerde görev yapmış olan Osmanlı bürokratları görev yaptıkları ülkenin dilleri öğrenmişler geri döndüklerinde askeri okullarda görev almış bazıları da Bâb-ı Âlî'de bürokrat olmuşlardır.⁷⁸⁶ II. Mahmud Dönemi'ne gelinceye kadar eğitim politikası ya da anlayışı batıyı tanımak ve Osmanlı Devleti'ndeki kurumları ıslah etme düşüncesi ekseninde gelişmiştir. II. Mahmud daha önceki yenilikleri tamamen yok saymamış ve yapacağı düzenlemeleri onlar üzerine inşa etmiş ve devletin bekası kavramını öne çıkarmıştır. Eğitimi devletin görevlerinden haline getirmek ve kitlelere ulaştırmak (sosyal devlete geçişin ilk izleri) yönünde ilk düzenleme II. Mahmud'un 1824 tarihli fermanıyla resmileştirilmiştir.

En önemli değişim II. Mahmud'un Yeniçeri'leri ortadan kaldırmasından sonra başlamıştır. Askeri alandaki değişim idari alana da yansımıştır. II. Mahmud yapmayı planladığı ıslahatları devletin mali, hukuksal ve eğitimsel alanlarına da yaymaya çalışmıştır. Bürokraside de değişimler yapmaya başlamış meclislerin yanına nezaretleri eklemiştir. Nezaretlere ise ilmiyeden gelen bürokratları atama yerine hariciyeden gelen ya da Avrupa'da öğrenim görmüş uzmanları atamıştır. Yeni bürokratları yetiştirme konusunu ele almış ilmiyenin etkisini azaltma konusuna ilk girişimi Mekteb-i Maarif-i Adli, Mekteb-i Edebi'yi açmıştır. Böylece oluşturmayı düşündüğü devlet bürokrasisi için yeni anlayışla yetişmiş uzmanlar yetiştirmeyi amaçlamıştır.

Bütün bu olguların hızlanmasını sağlayan ise Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesi ve Tercüme Odasında yetişmiş olan bürokratların Tanzimat dönemi sonrasında devlet yönetiminde söz sahibi olmalarıdır. Mustafa Reşid Paşa, Sadık Rifat Paşa, Ali ve Fuad Paşa'lar bu bürokratların en tanınmışlarıdır. Padişah Abdülmecid'in tahta çıkışından sonra bürokratların etkililiği artmıştır. Abdülmecid dönemine kadar batılı kurumları ele alan bürokratlar kendi kendilerine yetişmişlerdir.

⁷⁸⁶ Sinan Kunalalp, "Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali." İsis, İstanbul (2003).

Özel bir eğitim almamışlardır. Üst düzey bürokratların deneyimi olmasına karşın alt düzeydekiler yetişmemiş ve deneyimsiz kalmıştır. Tanzimat sonrasında bilinçsiz ve yetişmemiş bu alt kadro ile yenilikler yapılmaya çalışmış ancak başaramamıştır. Bu iç etkilerin yanı sıra Avrupa’da ortaya çıkan milliyetçilik, sanayileşmenin güçlenmesiyle birlikte ortaya çıkan sömürgeleşme Osmanlı Devleti’ni de hedef almıştır. Osmanlı Devleti’ndeki bürokratlar bu soruna çözüm bulabilmek için de eğitim kurumlarından yararlanmak istemişlerdir. Böylece Osmanlı Devleti’nde idari değişim ve reformlar yapılırken bunun devamlılığını sağlayabilmek için yetişmiş insangücünün eğitilmesi eş zamanlı yürütülmüştür. Devletin gerileme ve çöküşünü önlemek için eğitim kurumlarının ıslah edilmesi gerektiği düşüncesi daha da belirginleşmiştir. Eğitim kurumları aracılığı ile toplumsal, düşünsel ve bilimsel dönüşümün sağlanması yolunda önemli eğitimsel değişimler başlamıştır. Bu dönüşümlere yeni yetişmiş bürokratlar öncü olmuştur. Büropatik ve padişaha sadık bürokratlar yerine devlete sadık, yeni bürokratlar yetiştirerek sorunların çözülmesi umulmuştur. Bürokratların yenilikçi ve icracı olması, toplumsal sorunları çok yönlü ele almaları beklenmiş yeni anlayışla yetişmiş bürokratların devlet mekanizmasına görevlendirilmesinden eğitim sistemi de payını almıştır. Merkeziyetçilik ile bürokrasinin etkisi eğitim sisteminde hissedilir olmuştur. Babı-Ali bürokrasisi geleneksel medrese kökenli bürokratların etkisini azaltmıştır. Reşid Paşa öncülüğünde yükselen yeni bürokratlar “mülkiye” denen yeni bir sınıfı oluşturmuştur. Yeni bürokratlar padişaha sadakat ve nepotizme dayalı yönetim anlayışı yerine tutarlı ve rasyonel anlayışı sistem geliştirmeye çalışmışlardır. Güçlü bürokratlar olarak yenilik ve gelişmeler eğitim aracılığıyla topluma kabul ettirmek için “kurumsallaşmaya” önem vermişlerdir. Weber’in “rasyonel bürokrasi” ve “bürokratik otorite”nin gelişmesi olarak nitelendirdiği bürokratik anlayış Weber’in kavramlarıyla olmasa da uygulamada Tanzimat bürokrasisini tanımlar niteliktedir. Bu betimlemede bürokrasinin kurumsal olarak değişmesi ve modern ve akılcı kararlar alabilme yeteneğine gönderme yapılmaktadır. Bürokratların hukuksal olarak tanımlanması, haklarının ve görevlerinin sınırlarının çizilmiş olması, sistematik sınıflama gibi olgular ile göreve atanmada uzmanlık ve yükselmede başarı gibi ölçüler rasyonel bürokrasi anlayışını güçlendiren olgulardır. Bütün bunlar eğitim anlayışını ve düşüncesini de biçimlendirmiştir. Açılan sivil okullarda yukarıda sözü edilen ilkeler uygulanmaya başlamıştır.

Bu kurumlarda yetişen bürokratlar Tanzimat sonrasında padişah adına karar alma yetkisi olan meclislerde de görev yaparak ülkenin, ekonomik, idari ve eğitim politikalarına yön vermişlerdir. Meclisler ve daha sonra nezaretler aracılığıyla eğitim sistemini denetim altına almışlardır. Tanzimat bürokratları eğitim politikası, eğitimin düşünsel, yönetsel ve hukuksal temellerini oluşturmuşlardır. Yeni eğitim kurumlarının açılışını sağlayarak batılı eğitim kurumlarının Osmanlı Devleti’nde yerleşmesi yolunda önemli adımlar atmışlardır. Yönetsel alanda merkezileşme eğitim alanında da merkez örgütün kurulmasını zorunlu kılmıştır. Eğitimle ilgili etkinliklerin tek elden yönetilmesi, organize edilmesi, kurumsal yapının oluşturulması ve denetlenmesi için 1845 yılında *Meclis-i Maârif-i Umûmiye* oluşturulmuş meclis 1856 da Maârif Nezareti’ne bağlanmıştır. Maarif Meclisinde görev alan bürokratlar Osmanlı Devleti’nde eğitimsel yeniliklere öncü olmuşlar,

raporlar hazırlamışlar, eğitim kurumlarının nizamnamelerini oluşturmuşlar bir anlamda eğitimin modernleşmesi ve yaygınlaştırılmasına öncülük etmişlerdir. Tanzimat bürokratları yalnızca yönetsel alanda yeniliklere imza atmamış yazmış oldukları layihalar, raporlar ve risaleleri padişahlara sunmuş ve eğitim felsefesi dolayısıyla eğitim politikalarını da biçimlendirmişlerdir. Doğrudan eğitimci olmadıkları için Avrupa’da gördükleri ve deneyimlerini toplumla paylaşmışlardır. Bu nedenle köklü dönüşümü gerçekleştirememişler ancak geleneksel ve yerleşik eğitim anlayışına karşı pozitivist-rasyonel ve dünyevi denebilecek eğitim politikasını geliştirmişlerdir. Bir anlamda ikili eğitim (Batılı ve Osmanlı) politikaları kendiliğinden ortaya çıkmıştır. Batılı eğitim politikası geleneksel anlayışı yok etmekten çok ancak seçenek oluşturmuştur. Tanzimat bürokratlarının eğitim politikasında en önemli etkisi “dünyevi” ya da “göreceli laik” diyebileceğimiz bir eğitim politikasını oluşturmaya öncülük etmeleridir. Eğitim politikasının temel bileşeni reform yaparak devleti zor durumdan kurtarabilecekleri düşüncesini topluma yaymak biçiminde özetlenebilir.

Devletin bekası, devletin geleceğini kurtarmak için eğitim bir araç olarak kullanılmıştır. Aynı şekilde Fransa’da ortaya çıkıp yayılan pozitivist dayalı ilerleme, gelişme ve medeniyet gibi kavramlar eğitim anlayışına aşama aşama girmiştir. Pozitivism ‘in temele dayanağı olan organik dayanışma kavramını kullanarak Avrupa’da ortaya çıkan Osmanlıyı olumsuz etkileyen milliyetçilik akımına karşı koymak için “Osmanlılık” ideolojisini kullanmışlardır. Bu amaca ulaşabilmek için karma eğitim, okul programlarına azınlık dillerinin eklenmesi gibi uygulamaların yanısıra ders kitaplarından azınlıkları küçültücü ve düşmanca ifadeleri çıkartmışlardır. Osmanlılık politikasını okullarda uygulayarak eğitim kurumları aracılığıyla toplumu bir arada tutmak istemişlerdir. Bütün bunların ötesinde önce Tanzimat Fermanı daha sonra Islahat Fermanı’nın ilanı ile eğitimle ilgili politikaları padişahların da benimsemesini sağlamışlardır. Gayrimüslimlerin kendi eğitim kurumlarını açmalarına izin vermeleri de eğitimde demokratikleşme yolunda atılan somut adımlar olarak görülmüştür. Osmanlılık anlayışı başarıya ulaşmayınca İslamcılık ve daha sonraki yıllarda Türkçülük eğitim politikasını etkilemiştir. Eğitim politikasını etkileyen en önemli anlayışlardan birisi de “medeniyet” ve “Avrupalılaşmak” olmuştur. Tanzimatçılar Avrupa’da ortaya çıkmış olan eğitim anlayışlarını Osmanlı devletine aktararak “Avrupalılaşmak” eğitim yoluyla düşüncesini topluma yansıtmaya çalışmışlardır. Avrupa’daki eğitim kurumlarının benzerlerini Osmanlı Devleti’nde açmayı denemişlerdir.

Tanzimat bürokratları yalnızca eğitim politikasını değil aynı zamanda eğitim kurumlarının oluşturulmasını, eğitimle ilgili yasal temellerin hazırlanmasına da katkıda bulunmuşlardır. Avrupa’daki eğitim kurumlarının aynılarını veya benzerlerini Osmanlı Devleti’nde kurmuşlardır. Bu eğitim kurumlarının topluma iki yönlü hizmet etmesini ummuşlardır. Eğitim kurumları aracılığıyla bir yandan yeni oluşan bürokrasi mekanizması için gerekli olan insan gücünü yetiştirmeyi hedeflemişler diğer yandan da batılı eğitim kurumları aracılığıyla toplumun batılı değerleri özümsemelerini beklemişlerdir. Devletin geleceğini eğitimle kurtarabileceklerine inandıkları için toplumun ihtiyaç duyduğu eğitim kurumlarını kurmaya öncelik vermişlerdir. Sıbyan mektepleri

ulemanın kontrolünde olduğu bu kurumlara dokunmamışlar yani ilköğretimi düzeltmeden ortaöğretim kurumlarını açmışlar, ortaöğretim kurumlarının niteliğini yükseltmeden ve yeterli öğrenci bulmadan Darülfünun’u oluşturmaya çalışmışlardır. Devletin bekasını sürdürmeyi sağlayacağını düşündükleri eğitim kurumlarını hızla oluşturmuşlardır. Rüşdiyeler, Sultaniler ve Mekteb-i Mülkiye gibi kurumlar buna örnek verilebilir. Eğitim sisteminin laikleşmesini sağlamak ve ulemanın etkisinden kurtarmak için eğitim kurumlarını merkezi bir birime (nezaret) bağlama çabalarıyla birlikte yönetsel alanda laik anlayışın ilk izleri belirmiştir.

Bununla birlikte gerek alt yapının yetersizliği gerek yetişmiş insan gücünün azlığı nedeniyle öngörülen politikalar eğitim sisteminde düzenli ve istikrarlı bir yapıya ulaşmayı sağlayamamıştır. Her ne kadar Osmanlı Devleti’nde eğitimin sevk ve organizasyonundan sorumlu bir otorite Avrupa’dakilerden daha erken zamanda kurulmuş olsa bile istikrara kavuşması çok zor olmuştur. 1838’de başlayan eğitimden sorumlu merkezi yönetim oluşturma çabaları 1857 yılında Maarif-i Umumiye Nezareti’nin kurulmasıyla sonuçlanmıştır. Bunun yanı sıra Tanzimat bürokratlarının eğitimi belli yasal ve yönetsel ilkelere bağlama çabaları da ancak 1 Eylül 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin yayımlanması ile başarıya ulaşmıştır.

Eğitim sistemini kademelendirme konusunda önemli adımlar atmışlar böylece aşağıdan yukarıya doğru toplumsal dokuyu ve yerleşik yapıyı Avrupa eğitim sistemine uygun olarak dönüştürmek istemişlerdir. İdadi ve sultanileri oluştururken “ulus” oluşturma söyleminden yararlanmışlar ve “karma” eğitim (muhtelit) uygulamalarıyla Fransız devriminin “eşitlik” anlayışını somutlaştırmışlardır. Bütün bunlardan daha önemlisi yeni eğitim kurumları ve geleneği aracılığıyla yeni bürokrasi ve entelektüel insan tipi ortaya çıkmıştır. Devletin sorunlarına eğilen, ülkenin gelişimine karşı duyarlı bu kesim daha sonra kadın eğitimi konusunda toplumu bilinçlendirmiş ve kadınlara yönelik farklı türde okullar açılmıştır. Aslında kadın eğitiminin gelişimine bakıldığında yine Tanzimat döneminin önemli simalarından olan Sadık Rifat Paşa’nın ilk kez bu konuya resmî belgelerde yani sefaretnamelerinde ele aldığı ortaya çıkmıştır. Osmanlı vatandaşlığı ve kadının özgürleştirilmesi, eşitlik gibi olgular ders kitaplarında da yer almıştır. Tanzimat bürokratları Avrupa’dan eğitimle ilgili araç-gereç, ders kitaplarını getirmişler ve yeni açılan okulların öğretim programlarını da düzenlemişlerdir. Osmanlı tarihi, coğrafya ve Türkçe gibi dersleri çizelgelerine ekleyerek “Osmanlılık” diyebileceğimiz yeni “resmi ideoloji”yi oluşturmaya çalışmışlardır. 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi bu ideolojinin resmî belgesi olarak kabul edilebilir.

Tanzimat bürokratlarının eğitime ilişkin başka bir belirlemesi de merkezîyetçi devlet anlayışını sürdürebilmeyi devam ettirecek sivil-askeri bürokrasiyi yetiştirmek için eğitim kurumlarını oluşturmalarıdır. Taşrada Osmanlılık düşüncesini geliştirmek, aykırı unsurları eğitim yoluyla devlete bağlamak için eğitim kurumlarından yararlanmışlardır. Eğitim kurumlarını merkezden sevk ve idare ederek standart öğretim programları ve ders çizelgeleri hazırlayarak üniter devlet yapısını eğitimle destekleme yönünde adımlar atılmıştır. Bu nedenle taşradaki eğitim kurumlarının açılması, ders çizelgelerinin belirlenmesi ve öğretmen atamaları ile ilgili sorumluluklar alması için merkezi örgütün yapısı güçlendirilmiş ve yetkileri artırılmıştır. Merkezden hazırlanan öğretim programları,

okul oluşturma ve ders çizelgelerinin hazırlanması ve yerelde de uygulanmasına yönelik talimatnameler hazırlanarak standart eğitim programları uygulanmıştır

Bu unsurları birleştirici araç olarak Türkçe, Osmanlı tarihi ve coğrafyası derslerinin konulması da oldukça anlamlıdır. Ortak bir kültür yaratmak için vatan, lk ve toprak birliği kavramı kullanılmış, Fransız devriminin kardeşlik, eşitlik ve özgürlük parolası burada örtük biçimde vurgulanmıştır. Buna karşılık Sıbyan mekteplerinde önemli bir değişim olmamıştır. Sıbyan mekteplerinde ğretim programında daha fazla dinsel ve ahlaki öğelere yer verilmesi gündeme gelmiştir. Rifat Paşa'nın Ahlak Risalesi adlı eserinin okutulması bu mekteplerde verilecek eğitimin aynı zamanda dini ve ahlaki kaynaklara referans verilmesine örnektir. Rifat Paşa gerçekte Tanzimat dönemi eğitim ve politik yaşamının sessiz ideoloğudur. Onun eserlerinde yer vermiş olduğu düşünce ve yapmış olduğu neriler Tanzimat döneminde eğitim sistemini hem z hem de biçim olarak değişirmiştir. Rifat Paşa yalnız sefaretnameler ile değil yazmış olduğu risalelerde de eğitimin niteliğinin geliştirilmesine yönelik öneriler getirmiştir. Sıbyan mekteplerinde okuma-yazma becerilerinin geliştirilmesi, okuma-yazmanın yaygınlaştırılması konusunda yapılması gerekenlere ilişkin çabaları dikkate değerdir. Rifat Paşa okuma-yazmanın yaygınlaştırılması ile toplumun genel kültür seviyesinin yükseleceğini ve herkesin kendi dilinde bu becerileri kazanmasıyla daha st kademelerde öğrenme isteğinin artacağını dile getirmiştir. Eğitimli bir toplumun olmasıyla bilim ve fen alanlarında çalışan kişi sayısının artmasının kolay olacağını belirtmiştir.

Bunun yanı sıra çeviriler aracılığıyla rasyonel düşünce ve pozitivismin ders kitapları başta olmak üzere eğitim sisteminin hemen her evresinde ele alınmasını teşvik etmişlerdir. Pozitivism ve ona eşlik eden “rasyonalite” Osmanlı toplumda “fen ve teknoloji” konularının tanınmasında temel ideolojiyi oluşturmuştur. Tanzimat dönemi bürokratları pozitivismi bir düşünce ya da akım olarak değil, toplumsal yaşam biçimi veya eğitimsel anlayışı değişirme aracı olarak kullanmışlardır. Pozitivismi Osmanlı devletine tanıtan başta Reşid Paşa olmak üzere bütün Tanzimat bürokratları ilerleme ve gelişme (ittihat ve terakki) kavramları üzerinden ele almışlardır. İlerleme ve gelişmenin edebi ürünler, fen bilimlerinin geliştirilesi, yabancı dil bilgisi (Fransızca) batılı tarzda okullar yoluyla topluma doğrudan ve dolaylı olarak tanıttığı söylenebilir. Tanzimat dönemi bürokratlarının eğitim anlayışına en önemli katkılarında birisi de yabancı dil bilgisini hem bürokraside hem de eğitimde ön plana çıkarmaları ve yabancı dil ğretiminde dönüşüme yol açmalarıdır. Fransızca başta olmak üzere batı dillerinin okulların ğretim programlarına girmesi, hatta Padişah Abdülmecid'in kendisi çocuklarının da Fransızca ğrenmesi bu dönüşümün en somut örneğidir. Abdülmecid'in Fransızca ğrenmesi konusunda Tanzimat bürokratlarından Edhem Paşa'nın önemli rolü olmuştur. Daha sonraki yıllarda Rüşdiyeler başta olmak üzere diğer eğitim kurumlarına başta Fransızca olmak üzere batı dilleri ders olarak konulmuştur. Böylece Tanzimat döneminde bürokratları eğitim kurumlarından diploma almayı yeterli görmemiş aynı zamanda yabancı dil öğrenmeyi de topluma yaygınlaştırmaya çalışmışlardır. Yabancı dili araç olarak kullanarak batılı literatürü ve batıdaki gelişmeleri Osmanlı toplumuna tanıtmayı hedeflemişlerdir. Batıdan getirilip

çevirisi yapılan ders kitaplarında yer alan “pozitivizm, aydınlanma ve modernizm” eğitim politikasında yoğun olarak vurgulanmıştır. Ancak Tanzimat’ın sonuna kadar bu düşünsel anlayışın tam olarak uygulamaya geçmediği aşama aşama toplum tarafından kabul edildiği de unutulmamalıdır.

Tanzimat döneminde bürokrasinin eğitime en önemli katkılarından hukuk kültürünü eğitim alanına temel alınması olmuştur. Kuşkusuz bunda siyasi ve ekonomik, kültürel etmenlerin rolü vardır. Tanzimat döneminde yapılan hukuksal düzenlemeler eğitim sistemine de yansımıştır. Pratik ihtiyaçlarla birlikte okulların ve eğitim kurumlarının oluşturulmasında devletin denetimi artmış ve yasal metinlerle denetim somut hale gelmiştir. Tanzimat döneminde hukuksal metinler, eğitimi düzenleyen hattı hümayun, talimat nizamname, talimatlar biçiminde hazırlanmış, bu belgeler aracılığı ile eğitim sisteminde kurumsallaşma yolunda önemli adımlar atılmıştır. Bu adımların en önemlilerinden birisi de Kanun-i Esasi’ye eğitimle ilgili maddelerin konmasıdır. Ancak bu kanunlaştırma çabaları var olan eğitim kurumları ile yeni oluşturulan eğitim kurumları arasındaki ikiliğin artmasına yol açmış ve birbirine rakip kurumlar haline gelmişlerdir.

Tanzimat bürokratları dini referansların ötesine giderek, laik ve dünyevi diyebileceğimiz eğitim programları, ders kitaplarının hazırlanması ve dağıtılmasını hızlandırmışlardır. Yasal metinler hazırlayıp ve yöneticilerin atanmasını merkezden yaparak eğitim sistemini merkezileştirmişler bunun yanı sıra öğretmen yetiştiren kurumları oluşturarak eğitim etkinliklerinde medrese dışındaki kurumların hepsinde ulemayı dolaylı biçimde eğitim örgütünün dışına bırakmayı başarmışlardır. Bir bütün olarak Tanzimat döneminin ruhuna uygun olarak eğitim ve kültürel değişimin sağlanması için çaba göstermişlerdir.

KAYNAKLAR

Arşiv Dokümanları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

- BOA. A.AMD, 31/4, 3 Temmuz, 1851 H.04-09-1267,
BOA. A.AMD. 10/9, 27 Ağustos 1848, (H.08 Şevval 1265)
BOA. A.DVN. 374/24765, 6 Nisan 1857, H.11-08-1273
BOA. A.DVN.MHM.3/63, 30 Ocak 1847 (H.20 Safer1263)
BOA. A. DVN. / 122/ 85 15 Nisan 1857 (H.20 Şaban 1273)
BOA. A. DVN. 38/ 49 11 Temmuz 1848, (H.09 Şaban 1264)
BOA. A. DVN. MKL. 26 Ocak 1876.13/11 (H.29 Zilhicce 1292)
BOA. A. DVNS.NZAMd. 47, 29 Ağustos 1838 (H.08-Cemaziyelahir 1254)
BOA. A. MKT. MHM. 134 / 75, 28 Zilkade 1274 / 10 Temmuz 1858.
BOA. A. MKT. MHM. 266 / 100, 6 Muharrem 1280 / 23 Haziran 1863,
BOA. A. MKT. MHM. 268 / 45, 1 Muharrem 1280 / 18 Haziran 1863.
BOA. A. MKT. MHM. 269 / 5, 15 Muharrem 1280 / 2 Temmuz 1863.
BOA. A. MKT. MV 8/44, 30 Mart 1848, (H.24 Rabiülahir,1264)
BOA. A. MKT.MVL38/ 76. 2 Şubat 11851 (H.30 Rabiülevvel 1267)
BOA. A. MKT. MVL. 129 / 95, 22 Muharrem 1278 / 30 Temmuz 1861
BOA. A. MKT. MVL. 142 / 80, 1 Ramazan 1278 / 12 Mart 1862.
BOA. A. MKT. MVL.125 /74, 7 Mart 1861 (H.24 Şaban 1277)
BOA. A. MKT. NZD. 272 / 64, 19 Cemaziyülevvel 1275 / 25 Aralık 1858.
BOA. A. MKT. NZD. 351/91, 11 Mayıs 1861, (H.01-Zilkade 1277)
BOA. A. MKT. NZD.368/25 25 Eylül 1861.(H.20 Rabiülevvel 1278)
BOA. A. MKT.MHM. / 302/ 67, 18 Şubat, 1874. (H.01 Muharrem 1281)
BOA. A. MKT.MHM., 295 /39, 27 Mart 1864 (H.18 Şevval 1280)
BOA. A. MKT.MVL 8/44, 30 Mart 1848 (H.24 Rabiülahir 1264)
BOA. A. MKT.MVL. / 41/69, 17 Mayıs, 1851 (H.16- Recep, 1267)
BOA. A. MKT.MVL. 9/A.58, (H. 25 Şaban 1264/M.27 Temmuz 1848)
BOA. A. MKT.NZD, 309-36. 1 Mart 1862, (H. 28 Şaban 1276)
BOA. A. MKT.NZD.158-75 13 Ağustos, 1855, (H.29 Zilkade 1271)
BOA. A. MKT.UM. 502/43, 28 Ağustos 1861 (H.24-03-1278)
BOA. A.MKT. MHM. 293 /39 26 Şubat 1864. (H.18 Ramazan 1280)
BOA. A.MKT. MVL 8 /44, 30 Mart 1848 (H. 24 Rabiülahir 1264)
BOA. A.MKT. NZD.213/60, 12 Şubat 1857 (H.17 Cemaziyelahir 1273)
BOA. A.MKT.M 8/44 30 Mart 1848, (H. 24 Rebiyülahir 1264)
BOA. A.MKT.MHM 352/35 29 Mart 1866, (H.12 Zilkade,1282)
BOA. A.MKT.MHM. 295/39 27 Mart 1864, (H.18 Şaban 1280)
BOA. A.MKT.MHM. 761/71 8 Ağustos 1864, (H. 05 Rabiülevvel 1281)
BOA. A.MKT.NZD 34/60, 17 Mayıs, 1851, (H.16 Receb,1267)
BOA. A.MKT.NZD, 38/62 7 Temmuz, 1851, (H.08 Ramazan,1267,)
BOA. A. TŞF. 11/84, 19 Temmuz, 1852 (H.1 Şevval,1268)
BOA. C. DH. 341/17031. 20 Nisan (H. 02 Ramazan1240)
BOA. C. M. 133/6606 1 Ocak 1848 (H.24 Muharrem1264)
BOA. C. MF. 17/ 836 H.14 Zilhicce1208 (13 Temmuz 1794)
BOA. C. NF 55/2739, 12 Mart 1837 (H. 04 Zilhicce,1252)
BOA. C. NF, 4/175, 22 Nisan 1849 (H.29, Cemaziyelevvel,1265)
BOA. C..NF 55 – 2739, 12 Mart 1837 (H. 04 Zilhicce,1252)
BOA. C.AS. 1158/51530, 3 Mayıs 1848 (29 Cemaziyelevvel 1264)
BOA. C.EV 137/ 6835 H. 21-Safer-1242 (24 Eylül 1826)
BOA. C.MF. 134/6692 1 Ocak 1848 (H.24 Muharrem 1264)
BOA. C.MF.,134/6692 1 Ocak 1848, (H.24 Muharrem 1264)

BOA. EV.HMH. d. 8978 10 Mayıs 1827 (H.13 Şevval,1242)
BOA. H.H, 593/29057 29 Zilhicce 1245/21 Haziran 1830
BOA. HAT 583/28635 21 Haziran 1830, (H. 29 Zilhicce 1245)
BOA. HAT 1641/ 30 9 Ocak 1845 (H.29-Zilhicce 1260)
BOA. HAT / 1646 /13-0, 8 Aralık 1847 (H.29 Zilhicce,1263)
BOA. HAT 1320 / 51545, 15 Mart 1839 (H.29 Zilhicce,1254)
BOA. HAT 1320/51545 – 15 Mart 1839 (H.29 Zilhicce1254)
BOA. HAT 1620/ 4 H.02-03-1255 (23 Mayıs 1839)
BOA. HAT 1646/13 8 Aralık 1847, (H.29 Zilhicce 1263)
BOA. HAT 1646/13, 8 Aralık 1847, (29 Zilhicce 1263)
BOA. HAT 248/14065 19 Mayıs 1792 (H.27 Ramazan1206)
BOA. HAT 494 / 24232, 14 Ocak, 1839, (H.14 Zilkade,1254)
BOA. HAT, 490/24024, 6 Mart 1839 (H. 20 Zilhicce 1254)
BOA. HR.MKT. 245/34, 7 Temmuz 1858, H.25 Zilkade, 1274,
BOA. HR.MKT.267/ 29 1 Aralık 1858 (H.23 Rabiülahir 1275)
BOA. İ. DH.370 - 24518 17-18 Şubat 1857 (H.21 -06-1273)
BOA. İ. D. 122/85 15 Nisan 1857, (H.20 Şaban 1273)
BOA. İ. DH 134 - 6903 31 Aralık 1846 (H.12 Muharrem 1263)
BOA. İ. DH 135-6923 22 Aralık 1846 (H. 3 Muharrem 1263)
BOA. İ. DH 148/ 76 48 20 Mayıs 1847. (H. 04 Cemaziyelahir ,1263)
BOA. İ. DH 148/ 76 48 20 Mayıs 1847. (H. 04 Cemaziyelahir, 1263)
BOA. İ. DH 373/ 24663 -14 Mart 1857 (H.18 Recep 1273)
BOA. İ. DH H. 131/ 6765 15 Aralık 1846, (H. 26 Zilhicce 1262)
BOA. İ. DH, 134/ 6903, 31 Aralık 1846, (H.12 Muharrem 1263)
BOA. İ. DH. 614 /42823 13 Temmuz 1870, (H.13 Rabiülahir 1287)
BOA. İ. DH. 7/307, 12 Şubat 1840 (H.08 Zilhicce 1255)
BOA. İ. DH. / 134 - 6903 31 Aralık 1846, (H. 12 Muharrem 1263)
BOA. İ. DH. / 163 - 8475 -25 Aralık 1847, H. 17 Muharrem 1264)
BOA. İ. DH. / 187- 10415 – 17 Ocak, 1849, (H.22 Safer, 1265)
BOA. İ. DH. / 215/12585, 11 Haziran 1850, (H.30 Recep 1266)
BOA. İ. DH. 145 /7497 26 Nisan 1847 (H.10 Cemaziyelevvel 1263)
BOA. İ. DH. 215/ 12585, (H. 22 Şaban 1266/M. 3 Temmuz 1850)
BOA. İ. DH. 23/977. 21 Temmuz 1861, (H.13 Muharrem,1278)
BOA. İ. DH. 373/ 24663, 23 Mart 1857, (H.27 Receb 1273)
BOA. İ. DH. 374 – 24765, 5 Nisan 1857, (H.11 Şaban1273)
BOA. İ. DH. 379/25042 4 Mayıs 1857, (H.10-Ramazan 1273)
BOA. İ. DH. 519 /35337 19 Eylül 1869 (H.12 Cemaziyelahir 1286)
BOA. İ. DH. 603/ 42041, 9 Aralık 1869,(H.05-Ramazan 1286)
BOA. İ. DH. 657/45710, 22 Ekim 1872, (H.19 Şaban 1289)
BOA. İ. DH. 679/ 47295, 8 Şubat 1874, 18 Şubat 1873 (H.20 Zilhicce 1290)
BOA. İ. DH. 6903, 26 Aralık 1846, (7 Muharrem 1263)
BOA. İ. DH. 6903, 3 Ocak 1847. (15 Muharrem 1263)
BOA. İ. DH.135/6923 20 Aralık 1846. H.01 Muharrem 1262
BOA. İ. MEC. MAH. 1204, 24 Rebiyülahir 1280 / 8 Ekim 1863.
BOA. İ. MEC. MAH. 1541, 29 Safer 1286 / 10 Haziran 1869.
BOA. İ. MMS 28/1204 10 Şubat 1864, (H.02 Ramazan 1280)
BOA. İ. MMS, Şuray-ı Devlet 37/1541, (14 Mayıs1869, BOA. İ. MMS, 37/1541, 24 Mayıs 1869, H.12 Safer 1286)
BOA. İ. MSM. 23/602, 13 Haziran 1846 (H.18,Cemaziyelevvel,1262)
BOA. İ. MSM. 26/698, 15 Mayıs 1848 (H.11 Cemaziyelahir,1264)
BOA. İ. MSM. 7/115, 29 Ağustos, 1846. (H.07 Ramazan 1262)
BOA. İ. MVL 444/ 19767 1 Mart 1861, (H.18 Şaban 1277)

BOA. İ. MVL, 26278, 20 Ramazan 1284 / 15 Ocak 1868.
BOA. İ. MVL. 211/6894, 29 Mayıs 1851 (H.28 Recep 1267)
BOA. İ. MVL. 211/6894, 29 Mayıs 1851 (H.28-Recep 1267)
BOA. İ. MVL. 444 -19767 1 Mart 1861, (H.18 Şaban 1277)
BOA. İ. MVL. 494/ 22362 15 Ekim 1863, (H. 02 Cemaziyelahir ,1280)
BOA. İ. MVL. 63/19, 3 Eylül, 1855, (H.29 Zilhicce 1271)
BOA. İ. MVL., 137 /3770 7 Mart 1849 (H.12-Rabiülahir 1265)
BOA. İ. MVL.208 – 6740 15 Nisan 1851, H.13 Cemaziyelahir,1267
BOA. İ. ŞD. 10/ 484. 27 Ağustos 1868, (H. 8 Cemaziyelevvel 1285)
BOA. İ. ŞD. 205 / 45, 15 Cemaziyelevvel 1289 / 21 Temmuz 1872.
BOA. İ.D. 375/24799, 20 Nisan 1857, (H.25 Şaban 1273)
BOA. İ.DH. 129/6634, 8 Kasım 1846, (H.19 Zilkade,1262)
BOA. İ.DH. 140/ 7205. 14 Mart 1857 (H.26 Revbiülevvel 1263)
BOA. İ.DH. 148/7648, 20 Mayıs 1847, (H.04 Cemaziyelahir 1263)
BOA. İ.DH. 155/8034, 18 Ağustos 1847, (H.07 Ramazan 1263)
BOA. İ.DH. 162/8438 8 Aralık 1847, (H.29 Zilhicce 1263)
BOA. İ.DH. 163/8475, (H. 17 Muharrem 1264/M. 25 Aralık 1847)
BOA. İ.DH. 164/8569, 12 Ocak 1848, (H.05 Safer,1264)
BOA. İ.DH. 237/14310. 4 Temmuz 1851, (H.15 Ramazan 1267)
BOA. İ.DH. 373/24663, 23 Mart 1857, (H.27 Recep 1273)
BOA. İ.DH. 614/42823.13 Haziran 1870, (H.13 Rabiülevvel 1287)
BOA. İ.DH. 679/47295. 8 Şubat, 1874, (H.20, Zilhicce 1290)
BOA. İ.DH.129/6634 8 Kasım 1846, (H.19 Zilkade 1262)
BOA. İ.MMS. 12 / 588, 23 Nisan 1839, (H.25 Safer 1256)
BOA. İ.MS.25/687 25 Ocak 1848 (H.18 Safer 1264)
BOA. İ.MSM 3/46. 1 Mart 1845, (H.21Safer 1261)
BOA. İ.MSM. 1/10, 1 Haziran 1840 (H.08-Rabiülahir,1256)
BOA. İ.MSM. 25/654, 18 Haziran 1845, (H.16 Cemaziyelahir,1261)
BOA. İ.MSM. 25/677, 4 Haziran 1847, (H.19 Cemaziyelahir 1263)
BOA. İ.MSM. 3 /49 11 Mayıs 1840 (H.09 Rabiülevvel1261)
BOA. İ.MVL, 444/19767, 1 Mart 1861 (H. 18 Şaban 1277)
BOA. İ.MVL. 137/3751, 1-1, (H. 11 Rabiülahir 1265/M. 6 Mart 1849) 156
BOA. İ.MVL. 208/6740, 15 Nisan 1851, (H.13-06-1267)
BOA. İMF.MKT.1294 22 Temmuz1873, (H. 26 Cemaziyelevvel 1290)
BOA. İMMS, 0372 Haziran 1869, (21 Safer 1286)
BOA. İMMS 2/ 79, 25 Eylül 1854, (H. 02 Muharrem 1271)
BOA. İMVL, 529, 22733 16. 11. 1281 (12 Nisan 1865)
BOA. İMVL. 198/ 6146, 21 Ocak 1851, (H.20 Rabiülevvel 1267)
BOA. M 857/ 104 2 Kasım 1863, (H.20 Cemaziyelevvel,1280)
BOA. MB. İ 1/76 18 Aralık 1846, (H.29 Zilhicce1262)
BOA. MF 48/185 14 Temmuz 1872, (H. 08 Cemziyelevvel 1294)
BOA. MF. 63 -10. 29 Haziran 1879 (H. 09 Recep 1296)
BOA. MF. İB 1/77, 7 Temmuz 1872, (H.01 Cemaziyelevvel 1289)
BOA. MF. İBT. 1/86, 29 Temmuz 1872 (H. 23 Cemaziyelevvel 1289)
BOA. MF. İBT. 4/25 18 Haziran 1874 (H. 04 Cemaziyelevvel 1291)
BOA. MF. İBT.1/ 31, 23 Mart 1872, (H.13 Muharrem,1289)
BOA. MF. MKT. / 59- 166 23 Ocak, 1879, (H.29 Muharrem 1296)
BOA. MF. MKT. 3 /54, 3 Ağustos 1872, (H.28 Cemaziyelevvel 1289)
BOA. MF. MKT. 5/27, 17 Eylül 1872, (H.14 Recep 1289)
BOA. MF.MK 4/134, 28 Eylül 1872, (H.09 Recep 1289)
BOA. MF.MKT 12/59, 13 Temmuz, 1873 (H.17 Cemaziyelevvel 1290)
BOA. MF.MKT 2/115, 14 Temmuz 1872, (H.08 Cemaziyelevvel 1289)

BOA. MF.MKT. / 19 - 26 - 0 16 Ağustos 1874, (H. 03 Recep 1291)
BOA. MF.MKT. 17/94, 12 Mart 1874, (H.23 Muharrem, 1291)
BOA. MF.MKT. 3/57, 4 Ağustos 1872, (H.29 Cemaziyelevvel 1289)
BOA. MF.MKT. 5/45 21 Eylül 1872 (H.18 Recep 1289)
BOA. MF.MKT. 7/34, 8 Ekim 1872 (H.25 Şaban1289)
BOA. MF.MKT.76/ 44, 27 Eylül 1872, (H.24 Recep1289)
BOA. MKT. MVL 9/58. 26 Temmuz 1848 (H.25-08-1264)
BOA. MKT. NZD.358/84 20 Temmuz 1861 (H.12 Muharrem 1278)
BOA. MVL, 1074/ 62, 27 Kasım 1867 (H.30 Recep 1284)
BOA. MVL, 63/ 25, 15 Kasım 1848 (H. 18, Zilhicce 1264)
BOA. MVL.198/6146, 23 Ocak 1851.(H.20 Rabiülevvel,1267)
BOA. TS.MA.1193/ 62, 13 Ocak 1845 (H.04 Muharrem 1261)
BOA. Y. EE.112/6 1 Ekim 1869, (H.24 Cemaziyelahir 1286)

Takvim-i Vekayi, Def'a 280, 29 Kanun-i Evvel 1261,
Takvîm-i Vekayi, Def'a 372, 23 Recep 1264,
Takvim-i Vekayi, Def'a 703, 19 Muharrem 1280,
Takvim-i Vekayi, Def'a 169, 16 Cemaziyelevvel 1254
Takvim-i Vekayi Def'a 176, 21 Zilkade 1254
Takvim-i Vekayi, Def'a 170, 13 Cemaziyelahir 1254,
Takvim-i Vekayi, Def'a 372, 23 Rabiülevvel 1264,
Takvim-i Vekayi Def'a 303 ve 306, 25 Cemaziyelevvel,1255,
Takvim-i Vekayi Def'a 316, 21 Muharrem 1263
Takvim-i Vekayi, Def'a 1025, 4 Şaban 1285,
Takvim-i Vekayi, Def'a1217, 25 M 1287,
Takvim-i Vekayi, Def'a 649 26 Zilhicce
Takvim-i Vekâyi, Def'a 303, 27 Recep 1262
Tasvir-i Efkâr, S. 282/1, 22 Şevval 1281 s. 37

Telif Tercüme Nizamnamesi, 13 Safer 1287 (1870) Düstur, birinci tertip ikinci cilt. S. 231-244.
“İslahata Dair Taraf-ı Vekâlet-i Mutlakaya Hitaben Bâlâsı Hattı Hümayun”, Düstur, I. Tertip I. cilt,
“Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi”, Düstur, I. Tertip, I.Cilt
Düstur I. Tertip II. Cilt,
İslahhanelere Dair Nizamname, *Düstur*, I. Tertip, II. Cilt
Mühendishâne-i Sultânî'nin Tesis ve Küşâdını Âmir Sultan Selim Hân-ı Sâlis Fermânı, Matbaa-i Bahriyye, İstanbul 1328.
Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye D02467, 1263 /1847,
D02467, 1264 /1848, 2.
D02467, 1265 /1849, 3. D02467

Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, 6. Def'a, 1269.
Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, 8. Def'a, 1270.
Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, 9. Def'a, 1271.
Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, 10. Def'a, 1272.
Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, 11. Def'a, 1273.
Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, 12. Def'a, 1274.
Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, 12. Def'a, 1274.
Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, 13. Def'a, 1275.

Araştırma-İncelemeler

- Abdullah Ağa Layihası, *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası III*, (1332), ss. 279-280.
- Abdurrahman Şeref. *Tarih Musahabeleri*, İstanbul 1339.
- Ahmed Lütüfî. *Târîh-i Lütüfî*, c. 8. Sabah Matbaası, İstanbul 1328.
- Ahmed Midhad. *Üss-i inkılab*, c. L, Takvimhâne-i Amire, İstanbul 1294.
- Ahmet Resmi Efendi. "Viyanâ ve Berlin Seyahatnamesi." Çev: Bedriye Atsız, 1980 Tercüman 1001 Eser.
- Akarlı, Engin Deniz. *Belgelerle Tanzimat- Ali ve Fuat Paşaların Vasiyetnameleri*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1978.
- Akbayar, Nuri. "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Devleti Nüfusu", *Tanzimat'dan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* c. 5. İletişim Yay., İstanbul 1986. ss. 1239-1240.
- Ubucini, H. A. Osmanlı'da Modernleşme Sancısı, Çev. Cemal Aydın, Timaş Yay., İstanbul 1998.
- Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin iktisadî ve içtimâî tarihi*. No. 131. Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1959.
- Akgündüz, Ahmet, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri-I: Giriş ve Fâtih Devri Kanunnâmeleri*. Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2006.
- Akkutay Ülker. *Enderun Mektebi* (No. 4). Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara. 1994.
- Aksan, Virginia. *Savaşta ve Barışta bir Osmanlı Devlet Adamı: Ahmed Resmi Efendi, 1700-1783*, İstanbul, 1995.
- Akün, Ömer Faruk. "Şinasi", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, Cilt XI, 2. Basım, 1979. ss. 545-560.
- Karaçavuş, Ahmet. *Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim Cemiyetleri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2006.
- Akyıldız, Ali. *Sürgün Sefir Sadullah Paşa (Hayatı, İntiharı, Yazıları)*. İstanbul Türkiye İş Bankası Kültür. Yayınları, 2011.
- Akyıldız, Ali. *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1993.
- Akyıldız, Ali. *İlk Türk Akademisi Encümen-i Daniş'in Kuruluşu ve Faaliyetleri*, Ankara, TÜBA yayınları, 2018.
- Akyüz, Kenan. *Encümen-i Dâniş*, Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, Ankara-1975.
- Akyüz, Yahya. *Türk Eğitim Tarihi*, Ankara PEGEMA, 2019.
- Ali Fuad. "Münif Paşa", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası* c.4. S.4. Mart – Mayıs 1930.
- Ali Paşa Merhumun Bir Layihası 3 Şaban 1274 Layiha metni için bkz. *Vesaik-i Tarihiye ve Siyasiye*, (1326). 5.C. S.78-81
- Arıkan Sema. *Nizâm-ı Cedid'in Kaynaklarından Ebubekir Râtub Efendi'nin Büyük Lâyihası*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 1996
- Arsal. Sadri Maksûdî. "Teokratik Devlet ve Laik Devlet". *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul 1940.
- Âşıkpaşaoğlu Ahmed. "Tevârih-i Âl-i Osman." *Osmanlı Tarihleri I* (1947
- Atılğan, Emine, *Tanzimattan Sonra Kurulan İlmî Cemiyetler* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya, 1998.
- Atuf Kansu Nafi. *Türkiye Eğitim Tarihi Hakkında Bir Deneme*. İstanbul: Milliyet Matbaası Muallim Halit Kütüphanesi, İstanbul 1932.
- Ayasbeyoğlu, Nevzad. *Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitim: Kuruluşlar ve Tarihçeler*, Ankara, Milli Eğitim Basımevi, 1948.
- Aydın, Cemil. "Mecmûa-i Fünun ve Mecmûa-i Ulûm Dergilerinin Medeniyet ve Bilim Anlayışı", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 1995
- Balcı, Sezai. "Osmanlı Devleti'nde Modernleşme Girişimlerine Bir Örnek: Lisan Mektebi", *TAD*, XXVII/44 (2008),
- Şânîzâde Mehmed Atâullah Efendi, *Târîh* (haz. Ziya Yılmaz), İstanbul 2008. II, 1125-1127; *Hâriciye Nezâreti Celîlesi Salnâmesi*, İstanbul 1306.

- Balcı, Sezai. *Osmanlı Devleti'nde Tercümanlık ve Bâb-ı Âli Tercüme Odası (doktora tezi)*, AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; Ankara, 2006
- Baron de Tott. *"Türkler ve Tatarlara Dair Hatıralar"*, çev. Mehmet Üzmen, Tercüman 1001. Eser Baykal, Bekir Sıtkı. *Midhat Paşa – Siyasi ve İdari Şahsiyeti*. Kral Matbaası, Ankara, 1964.
- Baykal, İsmail Hakkı. *Enderun mektebi tarihi*. Halk Basımevi, 1953.
- Baykara, Tuncer. "Civilisation ve Osmanlı Devleti", *Türk Kültürü Dergisi*, Cilt: 23, Sayı: 1-2. Yıl: 1999.
- Baykara, Tuncer. "Medeniyet Kavramı ve Türk Toplumuna Giriş." *Tarih İncelemeleri Dergisi* 5.1 (1990): 1-14.
- Bayram, Fatih. *Ebubekir Râtib Efendi as an Ottoman envoy of knowledge between the East and the West* Doctoral dissertation, Bilkent University. 2000
- Baysun, M. Cavid. "Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat", *Tanzimattan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c. 6. İletişim Yay., İstanbul 1986.s, 1554.
- Berkes, Niyazi. *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, (Haz. Ahmet Kuyaş), İstanbul, 2003,
- Beyzâdeoğlu, Süreyya Ali. "Sünbülzâde Vehbî Lutfiyye." *MEB Yay.*, İstanbul, 2004.
- Bey, Tursun. 1977. *Tarih-i Ebû'l-Feth*, haz. M. Tulum. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti.
- Beydilli, Kemal. Küçük Kaynarca'dan Tanzimat'a İslahat Düşünceleri. *İlmi Araştırmalar*, 8. ss. 25-64.
- Beydilli, Kemal. "İgnatius Mouradgea d'Ohsson (Muradcan Tosunyan), Ailesi hakkında kayıtlar, 'Nizâm-i Cedîd'e dâir Lâyihası ve Osmanlı İmparatorluğundaki Siyâsî Hayatı," *Tarih Dergisi* 34 (1983-1984), ss. 247-314
- Beydilli, Kemal-Şahin, İlhan. *Mahmud Raif Efendi Ve Nizam-ı Cedid'e Dair Eseri*, Ankara, 2001
- Bilhan, Safvet. *Orta Asya Bilgin Hükamdarlar Devrinde, Eğitim ve Bilim* Ankara, Diyanet Yayınları, 1996.
- Bilim, Cahit, "Tercüme Odası." *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM* 1.1 1990. ss.29-43,
- Bilim, Cahit. "İlk Türk Bilim Akademisi- Encümen-i Dâniş, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, c. 3, ss. 2. Ankara, 1985. ss. 81-104;
- Birand, Kâmrân. *Aydınlanma Devri Devlet Felsefesinin Tanzimata Tesirleri*, Son Havadis Matbaası, Ankara 1955. ss. 9-10. 18-Ülken, Hilmi Ziya *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, III. bs., Ülken Yay., İstanbul 1992. s. 40
- Bouquet, Olivier. *"Sultanın Paşaları (1839-1909)." İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yay (2008).*
- Bor, Eylem. *Fransız Kaynakları Işığında Tanzimat Dönemi Eğitimine Fransız Etkileri / Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi* Ankara Üniversitesi / Eğitim Bilimleri Enstitüsü / Eğitim Bilimleri Anabilim Dalı / Eğitimin Felsefi, Sosyal ve Tarihi Temelleri Bilim Dalı, Ankara, 2019.
- Bozdoğan, Sibel ve Kasaba, Reşat. *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik* İstanbul, 1998.
- Carter V. Findley. *Kalemiye'den Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, Çev. Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996
- Carter, V., Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire. The Sublime Porte, 1789- 1922*. Princeton, University Press, Princeton, NJ., 1980.
- Cevdet Paşa, *Ma'ruzat*, Haz. Yusuf Halaçoğlu, Çağrı Yay., İstanbul 1980.
- Cevdet Paşa, *Tezâkir* 1-12. haz. Cavid Baysun. 2. Baskı (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1986
- Cevdet Paşa. *Tarih-i Cevdet*. c. 7.
- Chambers, Richard L. "The Ottoman Ulema and the Tanzimat." (1995). Chambers, R.L., [Turkey:] The civil bureaucracy, in *Political Modernization in Japan and Turkey* (Robert E. Ward and Dankwart A. Rustow, eds.), Princeton University Press, Princeton, NJ, 1964.
- Çadırcı, Musa. "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ülke Yönetimi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet Türkiye Ansiklopedisi*, c. 1, İletişim Yay., İstanbul.
- Çadırcı, Musa. *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Ankara, 1997.

- Çağman, Ergin. *III. Selim'e sunulan ıslahat lâyhaları*. Kitabevi, 2010.
- Çaha, Ömer. Osmanlı'da Sivil Toplum, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Vol, 49, No.3, ss. 79-99.
- Çelik, Yüksel, 2013. *Şeyhül-Vüzerâ Koca Hüsrev Paşa: II. Mahmud devri'nin perde arkası*. Türk Tarih Kurumu Yayınları. Ankara,
- Çetinsaya, Gökhan. "Kalemiye'den Mülkiye'ye Tanzimat Zihniyeti", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, C. 1. İstanbul, 2006.
- Çınar, Ali Osman. *Es-seyyid Mehmed Emin Behiç'in Sevanihü'l-levayih ve Değerlendirmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, MÜTAE 1992.
- Davison, Roderic H. "Westernized Education in Ottoman Empire", *The Middle East Journal*, (Summer 1961), ss. 289 – 301.
- Davison, Roderic H. "19. Yüzyılda Hristiyan-Müslüman Eşitliğine İlişkin Türk Tavrı", Çev. Sevcihan Ahmedoğlu, *İslâm Dünyası ve Batılılaşma*, Yöneliş Yay., İstanbul 1997.
- Davison, Roderic, H. "The French Language as a Vehicle for Ottoman Reform in the Nineteenth Century." *De la Révolution Française à la Turquie d'Ataturk, La modernisation politique et sociale. Les lettres, les sciences et les arts. Actes du Colloque d'Istanbul (10-12 mai 1989)*, Paris-Istanbul, Isis. 1990.
- Davison, Roderic. *Reform in the Ottoman Empire, 1856–1876*. Princeton University Press, Princeton, NJ, 1963.
- Defterdar Sarı Mehmet Paşa, *Devlet Adamlarına Öğütler*, Sadeleştiren: Hüseyin Ragıp Uğural, KBY., Ankara 1992.
- Demir, Uğur. *Osmanlı Hizmetinde Bir Mühtedi – Humbaracı Ahmed Paşa*, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2015.
- Deringil, Selim. *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji- II. Abdülhamid Dönemi (1876- 1909)*, Çev. Gül Çağalı Güven, YKY, İstanbul, 2002.
- Deutscher, Isaac. "Roots of Bureaucracy." *Socialist Register* 6.6 (1969).
- Doğan, Atila. *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006.
- d'Ohsson, Ignace Mouradja. *Tableau general de l'Empire otoman: divisé en deux parties, dédié au Roy de Suede... Ouvrage enrichi de figures*. de l'Imprim. de Monsieur, 1788. VII, ss.509-513.
- Dönmez, Ahmet, *Osmanlı modernleşmesinde İngiliz etkisi: diplomasi ve reform (1833-1841)*. Kitap Yayınevi, 2014.
- Dönmez, Ahmet. "Mustafa Reşid Paşa'nın İkinci Londra Elçiliği ve Tanzimat Reformlarına Dair Memorandumu." *Tarihin Peşinde-Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 6, 2011, ss. 1-20.
- Dönmezer, Sulhi. *Sosyoloji*, 10.bs., Beta basım Yayın Dağ., İstanbul 1990.
- Durdu, Mustafa. *Mütercim Mehmed Rüşdi Paşa*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.
- Düstur, 1. Tertip, Cilt 2. ss. 184 - 219.
- Efe, Ayla. Tanzimat Devleti, İmar-ı Mülk ve Tebaa Politikaları ve Bir Sancak, SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Ağustos 2016, Sayı: 38, ss. 1-13.
- Efe, Ayla. "Tanzimat'ın Misyon ve Vizyonu: Ülkenin Zenginleşmesi, Halkın Refah Seviyesinin Yükseltilmesi", Musa Çadircı'ya Armağan Kitabı, BKS Yay., Ankara, 2012 s. 107-125.
- Emin Efendi, Menâkıb-ı Kethüdâzâde el-Hac Mehmed Arif Efendi Hazretleri, İstanbul, 1305
- Emrence, Cem. *Remapping the Ottoman Middle East: Modernity, Imperial Bureaucracy and Islam*. Vol. 31. IB Tauris, 2015.
- Ergin, Osman. *Türk Maaîrf Tarihi*, Eser Kültür Yayınları, İstanbul, I, II, III, IV. ve V. Ciltler 1977.
- Ersoy, Osman. *Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler*, AÜDTCF. Yay. Ankara 1959
- Eryılmaz, Bilal. *Osmanlı Devleti'nde Gayri Müslim Teb'anın Yönetimi*, İstanbul 1990
- Eryılmaz, Bilal. *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi*, İstanbul 1992.
- Eryılmaz, Bilal. *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, İstanbul, 1992.
- Fatma, Aliye, "Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı." Naşiri: Kanaat Kütüphanesi, Sahibi İlyas, Dersaadet, Kanaat Matbaası 1332 (1995).

- Feyzioğlu S. Hamiyet ve Kılıç, Selda. "Tanzimat Arifesinde Kadılık-Naiplik Kurumu (Kadis und Stellvertretervor der Tanzimat-Ara), *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih.Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXIV/ 38. Ankara, 2005. s.31-55
- Feyzioğlu, S Hamiyet. Tanzimat Döneminde Avrupa Şehirlerine Gönderilen Öğrenciler" *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletler Arası Kongresi Tebliğler*, 12-15 Nisan 1999, İstanbul 2001. ss. 687-711.
- Feyzioğlu, S. Hamiyet, III. Selim Dönemi'nde Humbaracı Ocağında Yapılan Düzenlemeler, *A.Ü.DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi*, 35/60. Eylül 2016. s. 141-156.
- Fındıkoğlu, Z. Fahri, "Tanzimatta İctimai Hayat", *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul 1940.
- Findley, C. Vaugh. "The Foundation of the Ottoman Foreign Ministry", *International Journal of Middle Eastern Studies*, No. 3 (1972), ss. 395-408.
- Findley, C. Vaugh. "19. Yüzyılda Osmanlı Bürokrasisi", *Tanzimattan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi c. I*, İletişim Yay., İstanbul 1985.
- Findley, Carter, V. Ebu Bekir Râtıb's Vienna Embassy Narrative: Discovering Austria or Propagandizing for Reform in Istanbul? *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 85. 1995. ss.41-80.
- Fleischer, Cornell H. *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Ali (1541-1600)*. Princeton University Press, 2014. Eserin Türkçe Çevirisi: *Tarihçi Mustafa Ali Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati* Çev.(Ayla Ortaç). Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1986.
- Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivi (Archives du Ministère des Affaires Etrangères) TURQUE, Documents et Mémoires, Volume:44. (Vue de Réchid Pacha par Alix Desgranges Paris, le 29. 2. 1844), Aktaran, Bayram Kodaman, "Mustafa Reşit Paşa'nın Paris Sefirlikleri Esnasında Takip Ettiği Genel Politikası", *Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri Bildiriler*, Ankara 13-14 Mart 1985. 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994. (71-75),
- Frey, Fredrick.W. *The Turkish Political Elite*, The MIT Press, Cambridge, MA, 1965.
- Gane, Mike. *Auguste Comte*. Taylor & Francis, 2006.
- Garston, Neil. ed. *Bureaucracy: Three Paradigms*. Vol. 34. Springer Science & Business Media, 2012.
- Gencer, Ali İhsan. "Encümen-i Dâniş ve Mustafa Reşit Paşa", *Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987. ss. 31-37.
- Gencer, Ali İhsan. "İlk Osmanlı Anayasasında Türkçe'nin resmi Dil Olarak Kabulü" *Kanun-u Esasi'nin 100. Yıl Armağanı, AÜSBF. Yayınları*, Ankara, 1978. s. 186-187.
- Gençoğlu, Mustafa. *Osmanlı Devleti'nce Batı'ya Eğitim Amacıyla Gönderilenler 1830-1908 Bir Grup Biyografisi Araştırması*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara. 2008.
- Gerçek, S. Nüzhet. 1939. *Türk matbaacılığı: Müteferrika matbaası*. Devlet Basımevi.
- Göçek, F. Müge. *Rise of Bourgeoisie, Demise of the Empire. Ottoman Westernization and Social Change*, New York, Oxford, 1996.
- Gökalp, Ziya. Türkleşmek, İslamlaşmak, Muassırlaşmak,
- Gökbilgin, Tayyip. Nişancı, *İslam Ansiklopedisi*, 9. Cilt, s. 298. Gözübüyük, A. Şeref, Yönetim Hukuku, 9. bs., Turhan Kit. , Ankara 1996.
- Günay, Bekir. "Osmanlı'dan Günümüze Bürokratik Elitizmin Oluşumu", *PKAG*, Kocaeli, 2009.
- Güven, İsmail. "Tanzimat'tan Cumhuriyete Kadın Eğitimi Düşüncesinin Gelişimi (Osmanlı Düşünürlerinin Kadın Eğitime Bakışları)." *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi* 34.1, 2001, ss. 61-70.
- Güven, İsmail. *Osmanlı Eğitiminin Batılılaşma Evreleri*, Naturel Yayınları, Ankara 2005.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. "Darulfünun Tarihçesine Giriş (II) Üçüncü Teşebbüs: Darulfünun-ı Sultani." *Belleten* 57.218 ,1993, s. 201-240.
- İnalçık, Halil. "Osmanlı Arşivleri Görülmeden 20. Yüzyılın Tarihi Yazılamaz" (Röportaj), Röportaj Yapan: Nancv Elizabeth Gallagher, Çev. İzzet Akyol, *İzlenim*. Sayı: 35-36. Temmuz-Ağustos 1996. ss. 45 53

- Hanioglu, Şükrü. "Osmanlılık", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 5. İstanbul, 1985. s. 1391.
- Hayta, Sibel. "Maârif-i Umumiye Nizamnamesi ve Türk eğitimine katkıları." Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, GÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1995.
- Hayta, Necdet, and Uğur Ünal. "Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri XVII Yüzyıl Başlarından Yıkılışa Kadar." Gazi Kitabevi, Ankara, 2014
- Hayta, Necdet, "Cemiyeti Tedrisiyyei İslâmiyye," M.E.B., Eğitim Dergisi , vol.5, no.38, 2003
- Hayta, Necdet, Tarih Araştırmalarına Kaynak Olarak Tasvir i Efkâr Gazetesi 1278 1862 1286 1869. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları 2002, pp.792
- Heper, Metin and Berkman, Ümit. "Bureaucracy in the Ottoman-Turkish polity" *Bureaucracy and administration*. CRC Press, 2009. ss.65-82.
- Heper, Metin. "19. yy'da Osmanlı Bürokrasisi", *Tanzimattan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* c. 1, İletişim Yay., İstanbul ty., ss. 245-258;
- Heper, Metin. *Bürokratik yönetim geleneği*. No. 23. Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 1974.
- Heper, Metin, The Ottoman legacy and Turkish politics. *Journal of International Affairs*, 2000. ss.63-82.
- Heper, Metin, *Türk Kamu Bürokrasisinde Gelenekçilik ve Modernleşme*, İstanbul, 1977.
- Heyd, Uriel, III. Selim ve II. Mahmud Dönemlerinde Batılılaşma ve Osmanlı Uleması" Çev. Erbay Aydın, İslam Dünyası ve Batılılaşma, Yöneliş Yay., İstanbul 1997. ss. 13-56
- Horvath, Sandra Ann. "Victor Duruy and the Controversy over Secondary Education for Girls." *French Historical Studies*, vol. 9. no. 1. 1975. JSTOR, www.jstor.org/stable/286006. pp. 83–104. Accessed 12 Nov. 2020.
- Islah-ı Medaris Nizamnamesi, 1914 (10 Zilkade 1332) Bkz. Düstur, İkinci Tetip, 6. Cilt. S.1325-1330.
- Işın, Ekrem. "Osmanlı Modernleşmesi ve Pozitivizm", *Tanzimat'dan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* c. 2. İletişim Yay., İstanbul 1985. ss. 352-362
- İbrahim Müteferrika *Usulü'l-hikem fi nizami'l-ümem* Haz.Adil Şen Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1995.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. "Tanzimat Döneminde İstanbul'da Darülfünun Kurma Teşebbüsleri", *150. Yılında Tanzimat*, Haz: Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1992. 401-425.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. "Darülfünun Tarihçesine Giriş (II) Üçüncü Teşebbüs: Darülfünun-ı Sultani." *Belleten* 57.218 (1993): 201-240.
- İnal, İbnülemin Mahmut Kemal, *Son Sadrazamlar*. Vol. 1. Dergâh Yayınları, 1982.
- Süreyyâ, M. (1893). *Sicill-i Osmanî yahud, Tezkere-i meşahir-i Osmaniye*.
- İnalcık, Halil, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayûnu", *Belleten*, TTKY., c.XXVIII, no: 112. Ankara, Ekim 1964
- İnalcık, Halil, (Turkey:) The nature of traditional society, in *Political Modernization in Japan and Turkey* (R.E. Ward and D.A. Rustow, eds.), Princeton University, Princeton, NJ, 1964.,
- İnalcık, Halil. "Adâletnâmeler", *TTK Belgeler*, II/3-4 (1967), s. 49-145.
- İnalcık, Halil, "Hüsrev Paşa (Koca)" *TDVİA*, C. 19. s.41-45. İstanbul: 1999TDV Yayınları:
- İnalcık, Halil. *Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi*, Eren Yay., İstanbul 1988.
- İnalcık, Halil Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet, İstanbul 2016.
- İnalcık, Halil. Ottoman methods of conquest, *Studia Islamica*, 1954 2: s.104–129
- İnalcık, Halil. Reisülküttap, *TDVİA* 9. Cilt, IX (1964), ss.671-683.
- İnalcık, Halil. *Tanzimat ve Bulgar meselesi*. Eren, 1943.
- İnalcık, Halil. *The Ottoman Empire: 1300-1600*. Hachette UK, 2013.
- İnalcık, Halil. "Senedi İttifak ve Gülhane Hattı Hümayunu." *Belleten* 28 (1964): 603.
- İnalcık, Halil. Rönesans Avrupası: Türkiye'nin batı medeniyetiyle özdeşleşme süreci. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.
- İsfendiyaroglu, Fethi. *Galatasaray Tarihi*, İstanbul, 1952.
- İskender, Pelin. "Mehmed Esad Safvet Paşa" (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999.

- Journal Asiatique, Avril/Mai 1851. Publisher: Soci  t   Asiatique (Paris), S. 494.
<https://gallica.bnf.fr/12/11/2019> tarihinde alınmıştır.
- Ka  ar, Mustafa. *Osmanlı Devleti'nde M  hendish  nelerin Kuruluşu ve Bilim ve Eēitim Anlayışındaki Deēiřmeler*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994.
- Kalkandelen, A. Hayrettin. *Personel Yönetimi ve Yönetimde Sistemler   lkeler*, Ankara, 1972
- Kansu, Nafi Atuf. *Türkiye Maarif Tarihi*, I. kitab, İstanbul 1931.
- Kanun-i Es  s  , *D  st  r*, Tertip I, Cilt 4
- Karaçavuş, Ahmet, "Temeddünden Medeniyete (Civilisation): Osmanlı'nın İnsan Devlet ve Toplum Anlayışının Deēiřimi   zerine Bir Deneme", *OTAM*, 37/Bahar 2015. 87-180
- Karal, E. Ziya, Eb  bekir Râtib Efendi'nin 'Nizam-ı Cedid' Islahatında Rolü. *IV. Türk Tarih Kongresi, Ankara 1956*. Ss. 347-355.
- Karal, Enver Ziya, "Tanzimattan Evvel Garplılaşma Hareketleri", *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul 1940. ss. 13-16
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi, Islahat Fermanı Devri (1856-1861)*, c. VI, 2.B., TTKY., Ankara 1988.
- Karal, Enver Ziya, *Selim III'  n Hat-tı Hümayunları -Nizam-ı Cedit- 1789-1807*. 2.B. TTKY., Ankara 1988.
- Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi, Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)* 2. B. TTKY, Ankara, 1988.
- Karal, Enver Ziyat, "Nizam-ı Cedit'e Dair Layihalar", *Tarih Vesikaları*, 1/6 1942 , s.415-425. 1/8 1942 , s.104- 111. II/11 1943 , s.342-351. II/12 1943 , s.424- 432.
- Karayalçın, Yaşar, Meritokrasi", *ATOD*, Ankara, 1973,
- Karpat, Kemal H, "The transformation of the Ottoman State, 1789-1908." *International Journal of Middle East Studies* 3.3 1972. ss. 243-281.
- Karpat, Kemal H., *İslam'ın Siyasallaşması*,   ev. şiar Yalçın, 4. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010.
- Kâtip Çelebi (Yayına Hazırlayanlar Gökyay, O. ř., & Uludaē, S). . *M  z  n  'l-hakk f   ihtiyâri'l-ehakk*. 2008 Kabalcı Basımevi.
- Kaynar, Reşat, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, TTKY., Ankara 1991.
- Keçecizade   zzet, *Layihâ I*. Yk. 6a.
- Kelly, Christopher, "Bureaucracy and government." *The Cambridge Companion to the Age of Constantine Vol. 13*, 2006.
- Kenan, Seyfi, "III. Selim Dönemi Eēitim Anlayışında Arayışlar", *Nizâm-ı Kadîm'den Nizâm-ı Cedid'e III. Selim ve Dönemi*, ed. S. Kenan, İstanbul, İSAM Yayınları, 2010. s. 129-163
- Kılıç, Kaya Selda, "1876 Anayasası'nın Bilinmeyen İki Tasarısı", A   Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi: *OTAM*, sy. 4. Ankara 1993, s. 557-633;
- Kılıçbay, Mehmet Ali. "Osmanlı Batılılaşması." *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi* 1 (1985): ss. 147-152.
- Kınalızâde Ali Efendi 1510-1572 ve Gelibolulu Mustafa   l   1541-1600.
- Kiyohiko, Hasebe, "The 1869 Ottoman Public Education Act: Proceedings and Participants." *Osmanlı Araştırmaları* 51, 2018, ss. 181-207.
- Koç, Bekir, *Midhat Paşa*. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2002.
- Koç, Bekir, "Osmanlı Devleti'nde Islahane ve Sanayi Mekteplerinin Kuruluş Sürecine Dair Bazı Gözlemler." *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* 7.2, 2010.
- Koçer, Hasan Ali. "Eēitim Reformları Açısından:   ēretmen Yetiştirme Problemi." *Ankara Üniversitesi Eēitim Bilimleri Fakültesi Dergisi* 6.1 1973, ss. 1-19.
- Koçer, Hasan Ali. *Türkiye'de Modern Eēitimin Doēuřu ve Gelişimi:(1773-1923)*. MEB, 1991.
- Koçer, Hasan Ali. *Türkiye'de   ēretmen Yetiştirme Problemi (1848-1967)*. Yargı  oēlu Matbaası), 1967.
- Koçi Bey, *Risale-i Koçi Bey*. Mösyö Wats Tabhanesi, 1860.

- Kodaman, Bayram, "Tanzimat'tan II. Mesrutiyete Kadar Sanayi Mektepleri", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi, 1071-1920: Birinci Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi Tebliğleri*, Hacettepe Üniversitesi, Ankara 11-13 Haziran, 1977. ed. Osman Okyar, Halil İnalcık, Ankara, 1980.ss. 287- 295.
- Kodaman, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara 1988
- Korlaelçi, Murtaza "Bazı Tanzimatçılarımızın Pozitivistlerle ilişkileri", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara: 31 Ekim-3
- Kuneralp, S. (2003). Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricalî. İsis, İstanbul.Kuran, Ercümen Avrupa'da Osmanlı ikamet elçiliklerinin kuruluşu ve ilk elçilerin siyasi faaliyetleri 1793-1821. *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü*, 1988.
- Kuran, Ercümen, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İnsan Hakları ve Sadık Rifat Paşa", 8. *Türk Tarih Kongresi* Ankara, 11 – 15 Ekim 1976. C. 2. Ankara, 1981. ss. 1449-1453.
- Kuran, Ercümen, 19. yy'da Milliyetçiliğin Türk Eliti Üzerindeki Etkisi", *Ortadoğu'da Modernleşme*, Der. William R. Polk-Richard L. Chambers, İnsan Yay., İstanbul 1995 156
- Kuran, Ercümen, *Avrupa' da İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasi Faaliyetleri*, Ankara 1968.
- Kurdakul, Necdet, "Mehmet Sadık Rifat Paşa", *Tarih ve Toplum*, 71. 1989. s. 312 – 317.
- Kushner, David, *The Rise of Turkish Nationalism 1876-1908*. London, 1977.
- La Palombara, Joseph, "An overview of bureaucracy and political development. " *Comparative Public Administration*. Emerald Group Publishing Limited, 2006. ss.193-220.
- Lancaster, J., *The Lancastrian System of Education*, New-York 1821
- Levend Ağâh Sırrı, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Safhaları* (Ankara, 1949), 121-122.
- Lewis, Bernard "Meşveret", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul, 1982. sy. 12. s. 775-782.
- Lewis, Bernard *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Metin Kırıtlı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.
- Lewis, Bernard, "The Impact of The French Revolution on Turkey: Some Notes on the Transmission of ideas", *Journal of World History*, 1953.
- Lewis, Bernard, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford University Press, London, 1961
- Lütfi Paşa, Asafname. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1982.
- Moltke, Helmuth von. "Moltke'nin Türkiye Mektupları, çev." Hayrullah Örs, Remzi Kitabevi, İstanbul (1969).
- M. Cemal, *Vesâik-i Siyasiye*. İstanbul, 1327 (1911), s. 66-68.
- Naima, Giridî Mustafa. "Tarih-i Naima." (1864).c. I,
- Mahmud Celaledin Paşa *Mir'at-ı Hakikat*, II. Fasıl,
- Mahmud Celaledin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, c. I, (Haz. I. Miroğlu-M. Derin vd.), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1979.
- Mahmud Cevad, *Maarif-İ Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1338.*
- Mardin, Şerif, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, Çev. Mümtaz'er Türköne-Fahri Unan-İrfan Erdoğan, İletişim Yay., İstanbul 1996. s. 127.
- Yetiş, Kazım. "Tanzimat Karşısındaki Tavrıların Tasnifi Konusunda Bir Deneme", *150. Yılında Tanzimat*, (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), TTKY. Ankara 1992. ss. 108.109
- Mardin, Şerif, "19.Yüzyılda Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti." *Türk Modernleşmesi* 14 (1985). s.342. 343.
- Mardin, Şerif, Power, civil society and culture in the Ottoman Empire, *Comparative Studies in Society and History*, 1969. Vol.2: ss. 258–281.
- Mardin, Şerif, Yeni Osmanlıların Hakiki Hüviyeti: Tanzimat Bürokrasisi, *Forum*, July 1 (1957a).
- Mardin, Şerif," Âli Paşa ve Hürriyet" *Forum* (October 15. 1955),
- Mardin, Şerif, Mümtaz'er Türköne, and Tuncay Önder. *Türkiye'de toplum ve siyaset*. İletişim Yayınları, 2002.
- Mecmuâ-i Fünun* I (5 Cemâziyelevvel 1279/ 28 Ekim 1862.
- Midhat Paşa. "Midhat Paşa'nın Hatıraları-Hayatım İbret Olsun (Tabsıra-i İbret)." 1997, İstanbul.

- Mûcebince Amel Oluna Hatt-ı Hümayunlar*, Cumhurbaşkanlığı Yayınları; 64 Cumhurbaşkanlığı Millet Kütüphanesi; 1 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Yayın No; 6 Baskı, Bilnet Matbaacılık ve Yayıncılık A.Ş. Sertifika No: 42716 1. Baskı: İstanbul, 2020.
- BOA, Osmanlı Fermanları = Ottoman Fermans, Ankara, 1994. XXX+177 s. Yayın no: 19.
- Mumcu, Ahmet. *Divan-ı Hümayun*. Phoenix Yayınevi, 2007.
- Mustafa Sâmî Efendi, *Avrupa Risalesi*, İstanbul 1256.
- Mühendishâne-i Sultânî'nin Tesis ve Küşâdını Âmir Sultan Selim Hân-ı Sâlis Fermânı , Matbaa-i Bahriyye, İstanbul 1328.
- Namık Kemal, İmtizaç-ı Akvâm, *İbret*, 20 Haziran 1288 (1872).
- Okumuş, Ejder, "Osmanlı Devleti'nde Modernleşme Süreci." *Osmanlı Devleti'nde Eğitim Hukuk ve Modernleşme*, İstanbul, 2006.
- Onar, Sıddık Sami, Türkiye'de İdarenin Kazai Murakabesi", *İ.Ü.Hukuk Fakültesi Mecmuası*, yıl 1. 1935.
- Onur, Vedat, *Tanzimat Devrinin Büyük ve Unutulmaz Devlet Adamları*, Ziraat Bankası, Ankara, 1964. ss. 45-46
- Orhonlu, Cengiz, "Osmanlı Devleti'nde Tercümanlık", *Atatürk Konferansları V: 1971-1972*. Ankara 1975. s. 14-23; C. V. Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte 1789-1922*. Princeton 1980. s. 132-139. 186-187. 243-244. 257. 259. 320
- Ortaylı İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 21. baskı. İletişim Yayınları, İstanbul. 2005. s.136-137.
- Ortaylı, İlber, "Devraldığımız Miras" *Yeni Türkiye*, 1995. Sayı 4. s. 555-57
- Ortaylı, İlber. "Batılılaşma Sorunu." *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* 1 (1985) ss. 134-138.
- Ortaylı, İlber. "Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Yerel Yönetimler." *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* 1 (1985) ss. 231-243.
- Ortaylı, İlber. "Osmanlı Devleti'nde Laiklik Hareketleri Üzerine," *Prof. Dr. Ümit Doğanay'ın Anısına Armağan* (İstanbul: İÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1982), 501-513..
- Ortaylı, İlber, *Türkiye İdare Tarihi*, Ankara, 1979.
- Osmanlı Arşivinde, Şeyhülislam Fetvaları* T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Yayın No: 139.
- Öner, E. Saadet."İsveç Devlet Arşivi'nde Mahfûz İM D'Ohsson Evrakı Tasnîf ve Tahlîli." Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi (1999).
- Öz, T. 1941. Fransa Kralı Louis XVI'nın Selim III'e Namesi. *Tarih Vesikaları*, Cilt I, Sayı 3, Birinci teşrin 1941. ss. 198-202.
- Özcan, Abdülkadir, "Eşkinici Ocağı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.*, c. II, İstanbul 1995. s. 471
- Özcan. Besim, Tatarcık Abdullah Efendi ve Islahatlarla İlgili Layihası / *Türk Kültürü Araştırmaları*, XXV. cilt, 1. sayı (Prof. Dr. İbrahim Yarkın'a Armağan) , Ankara, 1987. 55-64.
- Özeçoğlu, Halil, *Eğitimde Bir Öncü. Selim Sabit Efendi, Hayatı ve Eserleri*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Özek, Çetin, *Devlet ve Din*, 1980, Ada Yayınları, İstanbul
- Özkul, Osman. Osmanlı İlmiye Sistemine İçerden Bir Eleştiri: Kazasker Tatarcık Abdullah Molla'nın Layihasının Analizi / İzmir, 2018. *Tarih Okulu Dergisi TOD /Journal of History School JOHS* 34. sayı, ss.233-246.
- Özlem, Doğan, "Türkiye'de Pozitivizm ve Siyaset", s. 453-458.
- Pakalın, Mehmed Zeki, *Safvet Paşa* (İstanbul: Ahmet Sait Matbaası, 1943.
- Piquet, Caroline, "Jacques Thobie, Les Intérêts Culturels Français Dans L'empire Ottoman Finissant. L'enseignement Laïque et En Partenariat, Peeters, Leuven, 2009. 461 P." *Revue Des Mondes Musulmans et De La Méditerranée* 129 (2011).
- Raşid, E., & Ferid, O., Nevsal-i Osmani Birinci Sene 1325 Sene-i Maliyesine Mahsus.
- Reyhan, Cenk, "Osmanlı Devleti'nde Siyasal İktidar ve İlmiye Sınıfı", *AİD*, S. 32/3, Ankara, 1999.

- Rıza Tahsin, *Tıp Fakültesi Tarihçesi: Mir'ât-ı Mekteb-i Tıbbiyye* Yay. Aykut Kazancıgil, İstanbul 1991.
- Sabev, Orlin, İbrahim Müteferrika ya da ilk Osmanlı matbaa serüveni, 1726-1746: yeniden değerlendirme. Yeditepe. İstanbul, 2006.
- Sadık Rifat Paşa, "Temel ve İç Politika", Haz. Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih Musahabeleri*, (Sadeleştiren: Enver Koray), KBY., Ankara 1985. ss. 103-109
- Sadık Rifat Paşa, *Avrupa Ahvaline Dair Risale*,
- Sadık Rifat Paşa *İdare-i Hükümetin Bazı Kava'id-i Esasîyesine Mütezammin Rif'at Paşa Merhumun Kaleme Aldığı Risaledir.*
- Sadık Rifat Paşa, *Risâle-i Ahlâk*, İstanbul, 1263 / 1847.
- Sakaoğlu Nejdet, *Osmalı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, Bilgi Üniv.Yayınları, İstanbul, 2005.
- Salve-Villedieu, *Création Du Lycée De Galata-Sérai A Constantinople, Sous Les Auspices Du Gouvernement Français*,
- Sefâretnâme-i Mehmed Efendi*, Matbaa-i İlmiyye-i Osmaniyye, İstanbul., 1283 / M. 1866
- Selim Sabit, (1282), *Risale-i Elifbaîyye, İstanbul ve Elifba-yı Osmani*, İstanbul (1892).
- Sencer, Muzaffer, "Tanzimat'a Kadar Osmanlı Yönetim Sistemi", *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt 17. Sayı 2. Haziran 1984. s. 21-44.
- Sencer, Muzaffer, Osmanlı İmparatorluğunda Tanzimat Sonrası Siyasal Ve Yönetimsel Gelişmeler. *Amme İdaresi Dergisi*, 1984. 17 (3), ss.46-71.
- Sencer, Muzaffer, Tanzimat'a Kadar Osmanlı Yönetim Sistemi. *Amme İdaresi Dergisi*, 1984. 17(2), ss. 21-44.
- Sertoğlu, Murad. *İlk İlim Akademisi*", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, (64). İstanbul 1973, ss 12-15.
- Seyitdanlioğlu, Mehmet, "Türkiye'de Liberal Düşüncenin Doğuşu ve Gelişimi", *Liberal Düşünce*, c:I, sayı: 2. Bahar Ankara 1996.
- Seyitdanlioğlu, Mehmet, Yenileşme Dönemi Osmanlı Devlet Teşkilatı (Ed. Hasan Celal Güzel). *Türkler içinde* (C.13. ss. 561-576) Yeni Türkiye Yay, Ankara, 2002.
- Seyitdanlioğlu, Mehmet, Yerel Yönetim Metinleri IV, Şehremaneti'nin Kuruluşu ve Şehremaneti Nizamnamesi. *Çağdaş Yerel Yönetimler içinde* 1996a (C.5.ss.75-82).
- Seyitdanlioğlu, Mehmet, Yerel Yönetim Metinleri VI, 1871 Vilayet Nizamnamesi ve Getirdikleri. *Çağdaş Yerel Yönetimler içinde* (C.5. ss.89-103).(5).
- Seyitdanlioğlu, Mehmet. *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838- 1868)*. 1999 (2. Baskı). Ankara: TTK.
- Shaw, Stanford J. "19. Yüzyıl Osmanlı Reform Hareketleri ve Merkezi Yasama Meclisleri", *TTD*, 1990. s. 5 vd.
- Sırma, İhsan Süreyya. Tanzimat'ın Götürdükleri, 6. bs., Beyan Yay., İstanbul 1995. ss. 22-23,
- Sinaplı, A. Nuri. *Mehmet Namık Paşa: devletle, milletle beş padişah devrinde kıymetli hizmetlerde bulunan şeyhül-vüzera, serasker*. Yenilik Basımevi. 1987.S. 67
- Somel, Selçuk Akşin, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi, 1839-1908: İslâmlaşma, Otokrasi ve Disiplin*. İletişim Yayınları, 2010.
- Sirer, Reşat Şemseddin. "100 Yıl Sonra Muallim Mekteplerinden Eğitim Enstitülerine Geçişinin Mücbir Sebepleri", *Bilgi*, 1/10 (16 Mart 1948), s.I
- Suleiman, Ezra N. *Politics, power, and bureaucracy in France: The administrative elite*. Vol. 1257. Princeton University Press, 2015
- Sundell, A. ve Joffe, A. H. *Nepotism for all times*. Society-New Brunswick-2004. 41(6), 74-79.
- Sungu, İhsan "Galatasaray Lisesinin Kuruluşu", *Belleten*, VII/28. Ankara, 1943, ss. 315-347.
- Sungu, İhsan, Mekteb-i Maarif-i Adliye'nin Tesisi, *Tarih Vesikaları Dergisi*, Sayı 3, Birinci Teşrin, 1941. Cilt I s. 215.
- Süleyman Şevket, " Maarif Teşkilatımıza Dair Notlar" Muallimler *Mecmuası*, İstanbul, 31 Teşrin-i Evvel, 1923, s. 312
- Şapolyo, Enver Behnan. *Encümen-i Dâniş'in Tarihçesi*, Türk Kültürü, C. VI, S. 67. Ankara 1968. s. 439-444;

- Şişman, Adnan, *Tanzimat döneminde Fransa'ya gönderilen Osmanlı öğrencileri, 1839-1876*. Vol. 209. Türk Tarih Kurumu, 2004.
- Tansel, Fevziye Abdullah. "Namık Kemal'in Hususi Mektupları I (İstanbul, Avrupa ve Magosa Mektupları)." Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları (1967). II. Cilt, 1969, II. Cilt 1973, IV. Cilt, 1985
- Tanör Bülent. *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999.
- Tanpınar, Ahmed Hamdi. "Ahmet Vefik Paşa", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt I, İstanbul 1940. s. 210.
- Tanzimat-ı Hayriye'den Sonra Neşrolunan Kavanin ve Nizamât*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Türkçe Yazmalar, No: 3236. s. 451-452
- Tatarcık Abdullah Efendi, *Sultan Selim-i Sâlis Devrinde Nizam-ı Devlet Hakkında Mütalaât* 30 Kasım 1917 Miladi 1 Kanun-i evvel 1332 Rumi 7. Sene 41 Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası.
- Tatarcık Abdullah. *Sultan Selim-i Sâlis Devrinde Nizâm-ı Devlet Hakkında Mütâlaat. Tarih-i Osmanî Encümeni*, sene VII, Cüz 41-43. İstanbul 1332 (1912). s. 32
- Temizyürek, Fahri. *Selim Sâbit Efendi Ve Usul-İ Cedid Hareketi İçerisindeki Yeri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara. 1999.
- Todorova, Maria. "Midhat Paş's governorship of the Danube Province." *Decision Makind and Change in the Ottoman Empire*, Missouri State University, Unpb. Diss.USA, s. 115-126. 1993.
- Tunaya, Tarık Zafer. "1876 Kanun-i Esasisi ve Türkiye'de Anayasa Geleneği" *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. 1. s.27.
- Tuncer, Hüner. Ebubekir Ratib Efendi'nin Viyana Mektupları. *Belleten*. 43 169 Ocak, 1979. ss 73-105
- Uçman, Abdullah. "Encümen-i Dâniş", *DİA*, C. 11. İstanbul 1995. s. 176-178
- Uçman, Abdullah, *Ebubekir Ratib Efendi'nin Nemçe Sefaretnamesi*; Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2012.
- Uğur, Ahmet Atilla. *Politik Süreç Bürokrasi ve Kamu Açıkları İlişkisi, (Türkiye Örneği 1983-1999)*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Maliye Anabilim dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2000.
- Uğur, Ahmet. *Osmanlı Siyâset-Nâmeleri*, Erciyes Ü. Yay., Kayseri 1992
- Unan, Fahri. *Kuruluşundan Günümüze Fatih Külliyesi*; Hulusi Lekesiz, "Osmanlı İlmî Zihniyeti: Teşekkülü, Gelişmesi ve Çözülmesi", *Türk Yurdu*, Sayı 49. Eylül 1991. s.20-31.
- Unat, Reşit Faik. "Ahmet III. Devrine Ait Bir Islahat Takriri, Muhayyel Bir Mülâkatın Zabıtları", *Tarih Vesikaları*, C. I, No: 2. s. 107-121.
- Unat, Faik Reşit, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, 3. bs., TTKY., Ankara 1992. ss. 53-58
- Unat, Faik Reşit. *Türkiye Eğitim Sistemin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Milli Eğitim Basımevi. Ankara, 1964
- Heyd, Uriel. *The Ottoman'Ulema and Westernization in the Time of Selim III and Mahmud II*. (1961).
- Uyanık, Ercan. *Modernleşme Döneminde Türk Aydınının Eğitime Bakışı*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, DEÜ Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2006.
- Uzunçarşılı İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti'nin ilmiye teskilâtı*. Vol. 17. Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1965.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi I*. Ankara: TTK Yayınları. 1988
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Sınıfı*. Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1988. ss.45-48.
- Ülkütaşır, M. Şakir. "Encümen-i Dâniş- İlk Türk Akademisi", *Türk Kültürü*, C. II, S. 17- 18. Ankara-1964. s. 162-166;
- Ünal, M. Nihat. "Osmanlı Devleti'nde Divan-ı Hümayun (Hükümet), İlim", *KGSD*, S. 10. 1976. ss.31-37.

- Ünal, Uğur. *Meclis-i Kebîr-i Maârif, 1869-1922*. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 2008.
- Vak'anüvîs Ahmed Lütî Efendi Tarihi, (haz.) M. Münir Aktepe, C. 9. Ankara, 1988.
- Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet. "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul 1940.
- Vesaiki tarihiye ve siyasiye. Hayreddin Nedin. Cüz 4. Sayfa: 75. Ahmet İhsan Matbaası 1326.
- Wallerstein, I. Immanuel, Hale Decdeli, and Reşat Kasaba. *The incorporation of the Ottoman Empire into the world-economy*. State University of New York at Binghampton, Fernand Braudel Center for the Study of Economies, Historical Systems, and Civilizations, 1979. S. 23, 1983,
- Weber, Max. *Toplumsal ve Ekonomik Örgütlenme Kuramı*, Çev. Özer Ozankaya, İmge Yay., Ankara 1995. ss. 317-331;
- Weber, Max. "Bureaucracy." *Working in America*. Routledge, 2015. s.29-34.
- Weber, Max. *Toplumsal ve Ekonomik Örgütlenme Kuramı*, Çev. Özer Ozankaya, İmge Yay., Ankara 1995. ss. 317-331;
- Weiker, Walter F. "The Ottoman bureaucracy: Modernization and reform." *Administrative Science Quarterly*, 1968. s.451-470.
- Yalçın, Aydın. *Türkiye İktisat Tarihi*, Ankara, 1979.
- Yaltkaya M.Şerafettin. *Tanzimattan evvel ve sonra medreseler. Tanzimat I içinde* Maarif Matbaası, 1940.
- Yazıcı, Mustafa. *"Tanzimattan Bu Yana Milli Eğitim Bakanları. Başbakanlar ve Atatürk"* (1839-1973). Ankara, 1973.
- Yeşil, Fatih. *Aydınlanma Çağında Bir Osmanlı Kâtibi: Ebubekir Râtib Efendi,(1570-1799)*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011.
- Yetiş, Kazım. "Tanzimat Karşısındaki Tavırların Tasnifi Konusunda Bir Deneme", *150. Yılında Tanzimat*, (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), TTKY., Ankara 1992. i
- Yurdaydın, G. Hüseyin "Ahmed Resmî Efendi ve Bazı Düşünceleri", *Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri (Bildiriler)*, Ankara 1987. s. 65-70.
- Yusuf Has Hacı, *Kutadgu Bilig*. Türkiye Diyanet Vakfı, 2003
- Turhan, Mümtaz. *Kültür değişimleri: Sosyal psikoloji bakımından bir tetkik*. No. 16. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 1994.
- Uzunçarşılı İsmail Hakkı *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*. Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988,

Özet

Güven, İsmail, Tanzimat Bürokratlarının Eğitimsel Dönüşüme Etkisi, Doktora Tezi;

Danışman: Prof.Dr. Hamiyet Sezer Feyzioğlu, 345. S.

Bu çalışmanın amacı Tanzimat dönemi bürokratlarının Osmanlı eğitimine etkilerini analiz etmektir. Çalışma beş ana bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın ilk olarak bürokrasinin kavramsal çözümlemesi yapılmış, Tanzimat döneminden önce Osmanlı devletinde bürokrasinin işleyişi ve genel görünümü ele alınmıştır. Birinci bölümde ise Tanzimat döneminde bürokrasinin değişimi ve eğitime olan etkileri analiz edilmiştir. İkinci bölümde, Tanzimat döneminde eğitim politikasındaki değişim bürokratların katkılarıyla birlikte işlenmiştir. Üçüncü bölümde ise Tanzimat bürokratlarının eğitim sisteminin yasal temellerini dönüştürücü etkisi çözümlenmiştir. Dördüncü bölümde Tanzimat dönemi eğitiminin yönetsel temellerine ilişkin uygulamalara Tanzimat bürokrasisinin etkileri farklı başlıklar altında verilmiştir. Beşinci bölümde ise Tanzimat döneminde açılan yeni eğitim kurumları ve Tanzimat bürokratlarının katkıları incelenmiştir. Tanzimat öncesinde başlayan eğitimle ilgili yeniliklere bürokratlar öncülük etmişlerdir. Lale devrinde biçimsel olarak başlayan değişimlere elçiler, yurt dışına öğrenim görmek üzere gönderilen subaylar ve sivil öğrenciler ile yabancı uzmanlar ivme kazandırmışlardır. Tanzimat bürokratları eğitimle ilgili yenilikleri aniden değil tedrici olarak uygulamaya koymuşlardır. İlk olarak batıdaki eğitim anlayışını yerinde incelemişler ve Osmanlı devletine tanıtmışlardır. Sefaretnameler, layihalar ve kişisel raporlar burada kaynak olarak kullanılmıştır. İkinci evrede ise Avrupa’da oluşturulmuş olan eğitim kurumlarının benzerlerini kurma, yönetim, organizasyon ve yasal temellere dayalı olarak kurmaya çalışmışlardır. Tanzimat bürokratları bu evrede bir yandan eğitim kurumlarını oluşturmuş, diğer yandan yönetmeliklerini ve programlarını oluşturmuşlardır. Böylece batılı tarzda eğitimin Osmanlı devletinde tanıtılması ve eğitim anlayışının uygulanmasına öncü olmuşlardır. Üçüncü evrede ise Osmanlı toplumuna özgü eğitim kurumları oluşturmuşlardır. Başta Fransa olmak üzere Avrupa’daki sefaretlerde görev yapan bürokratlar ve öğrenim almak üzere batıya gönderilen öğrenciler Avrupa’daki bilimsel, eğitimsel gelişmeleri yakından izlemişlerdir. Geri döndüklerinde askeri okullarda görev almış bazıları da Bâb-ı Âlî’de bürokrat olmuşlardır. Mustafa Reşid Paşa (1800-1858), Sadık Rifat Paşa (1807-1858), Mustafa Sami Efendi (öl.1851), Mehmed Emin Ali Paşa (1815-1871), Keçecizade Fuat Paşa 1828-1910), Safvet Paşa (1814-1883), Sadullah Paşa (1838-1891) gibi bürokratlar eğitim konusunda önemli görüşler ileri sürmüşlerdir. Ebubekir Râtıb Efendi’nin (1750-1799) yazmış olduğu "Viyana Sefaretnamesi" başka bir deyişle “Büyük Layiha” olarak bilinen *Tuhfetü’s-Sefâre fî Ahvâl-i Asâkiri’n-Nasârâ ve’l-İdâre*’de eğitimle ilgili düşünceleri doğrudan aktarması bakımından büyük önem taşır. Bu görüşler daha Sadık Rifat Paşa, Mustafa Sami Efendi tarafından da dile getirilmiştir. Tanzimat bürokratlarının eğitim politikasında en önemli etkisi “dünyevi” ya da “göreceli laik” diyebileceğimiz bir eğitim politikasını oluşturmaya öncülük etmeleridir. Eğitim politikasının temel bileşeni reform yaparak devleti zor durumdan kurtarabilecekleri düşüncesini topluma yaymak biçiminde özetlenebilir. Pozitivizm ‘in temele dayanağı olan organik dayanışma kavramını kullanarak Avrupa’da ortaya çıkan Osmanlıyı olumsuz etkileyen milliyetçilik akımına karşı koymak için “Osmanlılık” ideolojisini kullanmışlardır. Tanzimat bürokratları eğitim kurumlarının oluşturulmasını, eğitimle ilgili yasal temellerin hazırlanmasına da katkıda bulunmuşlardır. Devletin bekasını sürdürmeyi sağlayacağını düşündükleri eğitim kurumlarını hızla oluşturmuşlardır. Rüşdiyeler, Sultaniler ve Mekteb-i Mülkiye gibi kurumlar buna örnek verilebilir. Eğitim sisteminin laikleşmesini sağlamak ve ulemanın etkisinden kurtarmak için eğitim kurumlarını merkezi bir birime (nezaret) bağlama çabalarıyla birlikte yönetsel alanda laik anlayışın ilk izleri belirmiştir. 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi bu ideolojinin resmî belgesi olarak kabul edilebilir. Osmanlı devletine tanıtan başta Reşid Paşa olmak üzere bütün Tanzimat bürokratları ilerleme ve gelişme (ittihat ve terakki) kavramları üzerinden ele almışlardır. Tanzimat döneminde bürokrasinin eğitime en önemli katkılarından hukuk kültürünü eğitim alanına temel alınması olmuştur.

Abstract

Güven, İsmail, The Impact of Tanzimat Bureaucrats on Educational Transformation,
Doctoral Thesis Advisor: Prof.Dr. Hamiyet Sezer Feyzioğlu 345 p.

The aim of this study is to analyze the impact of the bureaucrats of the Tanzimat period on Ottoman education. First, the conceptual analysis of bureaucracy was made, and the state and activities of bureaucracy in the Ottoman state before the Tanzimat period was discussed. The study consists of five main parts. In the first part, the changing way of bureaucracy in the Tanzimat period and its effects on education are analyzed. In the second part, the change in education policy during the Tanzimat period is elicited with the contributions of bureaucrats. In the third part, the transformative effect of the Tanzimat bureaucrats on the legal foundations of the education system is analyzed. In the fourth chapter, the effects of the Tanzimat bureaucracy on the practices related to the administrative foundations of the education of the Tanzimat period are given under different headings. In the fifth chapter, the contributions of the new educational institutions opened during the Tanzimat period and the Tanzimat bureaucrats are examined. Bureaucrats pioneered educational innovations that started before the Tanzimat period. Ambassadors, officers and students sent to study abroad, and foreign experts have augmented the formal changes that started in the Tulip era. Tanzimat bureaucrats implemented innovations in education gradually, not suddenly. First, they examined the western education understanding on personally and introduced it to the Ottoman state. Correspondences and official reports of ambassadors, petitions and personal reports are used here as a source. In the second phase, they tried to establish similar educational institutions in Europe, based on management, organization, and legal foundations. At this stage, the Tanzimat bureaucrats, on the one hand, formed educational institutions, on the other hand, they formed their regulations and programs. Thus, they pioneered the introduction of western-style education in the Ottoman state and the implementation of education understanding. In the third phase, they established educational institutions specific to the Ottoman society. Bureaucrats appointed to the European embassies, especially in France, and students sent to the west have closely followed the scientific and educational developments in Europe. When they returned, some of them had served in military schools and became bureaucrats in the Sublime Porte. Bureaucrats like Mustafa Reşid Pasha (1800-1858), Sadık Rifat Pasha (1807-1858), Mustafa Sami Efendi (died 1851), Mehmed Emin Ali Pasha (1815-1871), Keçecizade Fuat Pasha 1828-1910), Safvet Pasha (1814- Sadullah Pasha (1838-1891) made important contributions on western education. Tuhfetü's-Sefâre fî Ahvâl-i Asâkiri'n-Nasârâ ve'l-İdâre, which was written by Ebubekir Râtib Efendi (1750-1799), known as the "Vienna Sefaretnâme", in terms of directly conveying the ideas about education is of great importance. Similar views were also expressed by Sadık Rifat Pasha and Mustafa Sami Efendi. The most important effect of the Tanzimat bureaucrats in education policy is that they pioneered the formation of an education policy that we can call "modern" or "relatively secular". The basic component of education policy can be summarized as spreading the idea that they can save the state from the difficult situation by reforming the society. By using the concept of organic solidarity, which is the basis of positivism, they used the ideology of "Ottomanism" to counter the nationalism movement that adversely affected the Ottoman Empire that emerged in Europe. These bureaucrats also contributed to the establishment of educational institutions and the preparation of legal foundations for education. They quickly established educational institutions that they thought would ensure the survival of the state. Institutions such as Junior High Schools, Sultani and Mekteb-i Mülkiye were opened. In order to ensure the secularization of the education system and to free from the influence of the ulema, the first traces of secular understanding in the administrative field have emerged with the efforts to connect educational institutions to a central unit (supervision). The Regulations of Education of the General Directorate of 1869 can be regarded as the official document of this ideology. All of the Tanzimat bureaucrats, especially Reşid Pasha, who introduced them to the Ottoman state, dealt with the concepts of progress and development (development and progress). During the Tanzimat period, one of the most important contributions of the bureaucracy to education was to take legal culture as a basis for education.

صبیان و سائر یکس فلان ایام حقارتند مشمول آفاق اولان رحم و اشفاق شاهانه بدریغ و میبذل یوریلهر ق لیل و نهار اقامت ایلك و اتفاق اولتی اوزره برایکی عدد قرا مکتبیری تنظیم اولتوب اوله سواقلرده سرسری کرن اطفال مکاتب مذکوریه الفتی و برده محلات اراسته اولان صغیر مکتبیر فقط هیجا و قران عظیم انسان تعلیمه تخصیص اولتوب سلاطین عظام حضراتنک و سائر نک جسم مکتبیری بالتفریق انارده ممکن مرتبه قولاق طولونلنی اولتی ایچون ترکی انشا و تحفه و تحفه و سجه صبیان مثل و لغات و برکوی رساله سی و سائر اخلاقی کابیری و خط و کاتب تدریس و تعلیم اولتی و اشو صنف ثابده اولان مکتبیره برایکی ختم ایتمش و علم حال اوقومش شاگردان انتخاب اولته رقی بولنده دخی اولو جهله بر مقدار شی تحصیل ایدن و ارباب استعداد و قابلیتندن اولتوری قتی طریقده میل ایدرایسه اولتور یق ایچون تأسیس یورلش و یورلقلده اولان مکاتب عالییه الفتی و ذکر اولسان ایکی صنف مکتبیره اولان صورت محرز اوزره اوقوب هنوز علم حالی اوکرتامش و کندی و قدرتی اوقوب یازمغه معتد اوله جق و جهله کسب قابلیت اتمامش اولان صبیانک پند و اقر باری چو جقاری صنعتیه و یره حکم دیو مکتبیدن المی استرل ایسه اخیاجلرینه رخصت و یرلماک صورتلری اجرا اولتدیغی حالده ذکر اولسان مکاتب عالییه علم اجمالی تحصیل ایتمش و رسم خطی اوکرتامش شاگردان داخل اوله رقی هر قتی مکتبه بولنور ایسه بالکرمی بوط اولدیغی طریقک قته جالشه رقی اولو جهله ازوقته خیلی ادم بته جکی و سائر صنایعه خواهشکر اولتور دخی علم حالی یله جک و کندی و مصالحی یازوب اوقویه جق قدر معلومات تحصیل ایده جکی اشکار ایسه ده بو خصوص علم و علمیه نظارت عامه و یو اموره و معلومات نامدلی اولان ذات سماحتیات فتوانیهنک رای و مطالعاتلرینه منوط اولقله بمنه تعالی بالجله ممالک محروسه شاهانه ده اجرا اولتی اوزره اول امرده درسه ایدنده اولان مکاتب موجوده نک لایق و مناسب و جهله تنظیم و احیاسنه طرف مشار الیهن صرف همت یورلنی خصوصی امور نافع مجلس مأمورلری بنده لرنک تنسیب کرده لری اولدیغی قرین علم عالی یورلقلده امر و فرمان حضرت منله الامر کدر

بعض خصوصک علاوه سی لازم کلدیکنی مین دارشورای باب عالی دن مجلس مذکور کوندر یلان اخطار مذکره سی *

درسه ایدنده واقع مکتبیر نظامنه دأر بوط دفعه مجلس امور نافعدهن دارشورای باب عالی به کوندرلش اولان لایحه ده محر نظامات بولنده مطالعه اولتوب بتوفیق تعالی اجراسی دین و دولت علیه به خبرلوا اوله جق درکار و خصوصیه اطفال حقنده محض مرحت و شفقت ایدوی و ارسته قید اشعار اولوب فقط بر مکتبه شاگردانک ایری ایری درس اوقومه لری تعطیل تعلیمی و خواجه لرنک اشتغالنی موجب اولدیغندن شاگردان مذکور به شقه بشقه صنفلره تقسیم و هر صنفه ایری درسلر تخصیص ایله بر صنفک شاگردانه بردن درس و یرلسی صورتی لایحه مذکور ده بازلمش و واقعا بو صورت تعطیل و اشتغالندن و ارسته بولنمش اولوب اصول مذکور حروفاتی اوکرتامش و تحصیل قاعده هیجا ایلمش اولان اطفال حقنده اجرا اولتی ممکن اولور ایسه ده درتیش باشند هنوز مکتبه و یرلش و هیئت حروفی کورمالمش و بپامش اولان اطفال بهر حال خواجه لرنک برر بر حروفی کوستروب تعلیم ایلمسی لازم کله جکندن بو مثلور به بردن درس و یرلسی یعنی اون بش بکری چو جق خواجه لری قارشوسنه اوتوردوب چله سنه بردن الف با حروفلری حین قرائته خواجه نک لسانندن بالاستماع لفظا الف بادیکی اوکرتامش ممکن ایسه ده هیئت حروفی اراشه ایلمک بیلسی ممکن اوله من کبی خاطره کلمش و برده محلات مکتبیرلره برایکی ختم ایتمش اطفال بعده سلاطین عظام مکتبیرلره التوب اوزره لسان ترکی اوزره انشا و لغات متنوعه و برکوی رساله لری و اخلاق کابیری و خط و کاتب بتتمش و تعلیم اتلرینه بر دیه جک بوغبسه ده بالکر برایکی ختم شریف ایتمش اولان اطفال ذکر اولسان لغات و انشا و رساله قرائته کسب قابلیت ایده میه جکندن بالقرض قابلیت اولسه دخی اشو کابیر قرائته مشغول اولوب قرآن کریم قرائتی ناقص قاهر قی علم تجوید و وجوه

قرائت تعلیمدن بی بهره قاهر جفندن مثلا ذکر اولسان محلات مکتبیرلره حالجه قرآن عظیم قرائته کسب استعداد ایلك اوزره اوج و بش و یاخود التی ختم شریف ایدوب و بوضه ده علم تجویدی دخی خواجه سندن بالتحصیل مکاتب سلاطین عظام حضراتنه الفتی و او مثلور شاگردان محلات مکتبیرلره حفظه جالشق مراد ایدنلر اولور ایسه حفاظه ندرت کلامک ایچون انتر اتمام حفظه قدر مکتب مذکورده توقیف اولته رقی بعده تحصیل معارف ایچون بروکی مکتبیره جلب اولتوب قابلیت و استعدادنه کوره انشا و لغات متنوعه و سائر بی اوراده تعلیم ایلك صورتلری دخی نظامات مذکوریه ایدخال اولنسه مناسب اولور کی متبادر اذهان اولمش اولقله بعده اقتصاد ایدن مضبوطیه یازلق اوزره سؤالا و اخطارا اشبو مذکره تحریر و مجلس مذکور تفسیر اولندی

مذکره مزبوریه مجلس امور نافعدهن و یریلان جواب در سعادت مکاتبنک تنظیماتنه دأر مجلس امور نافعدهن دارشورای باب عالی به تقدیم قلنان لایحه ده مدرج اطفالک صنفلره نفسی خصوصنه صعوبت درکار اولدیغی و برایکی ختم ایدن اطفال سلاطین مکتبیرلره الفتی صورتی حفاظت ندرته و قران کریم تلاوتنده عدم رسوخه باعث اوله جق اخطارا و سؤالا دارشورای مذکوردهن وارد اولان مذکره نک مین اولدیغی مطالعات واقعا هیجا اولوب مجلس مذکورک دخی اطفالی صنفه تقسیدن مرادی الف با اوقوبانلر بر طاقم و سائر درسنه کوره بالکر قران اوقوبانلر بر طاقم و علم حال و تجوید به باشلایانلر بر طاقم یعنی بر مکتبه نظام اوزره صره صره اوتورلرندن و بر قاج ختم دیمکنده مقصدلری دخی علم قران و تجوید و علم حاللری دخی تمام ایدنلر قابلیتلرینه و محملرنک مساعده سنه کوره بلاجبر سائر درس تحصیلی ایچون مکاتب سلاطینه ایدخال اولتوب حفظه جالشق ایسانلرنک مکاتب مذکورده ایفا اولنمندن عبارت اولوب اخیاجنه رخصت و یرلسون دینلدیکی تعلیم قران و تجوید و علم حال و خط تحصیلنه قدر مکتبه اولوب بعده ایوینی و یا ایوین مقامده بولسان اقرب اقرباسی ضعف حال جهتیله مکتبیدن الوب بر صنعت مناسبیه و یرمسنه مانع اولتورمق و سایه شاهانه ده سلاطین مکتبیرلره اوقاف همایون طرفندن مناسبی و جهله هفته لک تعیین اولنهر قی یکسانی ممکن مرتبه اقدار اولتی صورتلرنک دخی دارشورای مذکوردهن تحریر اولته جق مضبوطیه درج قلتمی مناسب کورلش اولقله قبول و جواب اشبو مذکره تحریر و تقدیم قلندی

بعده خصوص مزبوره دأر دارشورای مذکوردهن یازیلان مضبوطه درسه ایدنده اولان اطفال مکتبیری نظامنه دأر بوط دفعه مجلس امور نافعدهن دارشورای باب عالی به بالور و د اشبو مضبوطه عاجزانه من ایله تقدیم قلنان بر قطعه لایحه مینانه عاجزانه مرده قرائت اولنمش و مکاتب مذکورده حقنده محرر نظامات یعنی محلات اراسته بولسان مکتب خواجه لرنک مأمورلر معرفتله تقنیش اولنملری و هر مکتبه اولان شاگردانک بشقه بشقه صنفلره تقسیم قلتملری و هر کس اولادنی درت نهایت بش باشند مکتبه و یروب بونک خلایق هیچ فردک حرکت ایده ماملری و یکس اولان صبیانک و کسه سز ایتم ایچون لیل و نهار اقامت ایتمک و سایه مر اجواب شاهانه ده اتفاق اولتی اوزره طرف اشرف جناب ملوکانه دن مستقیقه ایکی عدد غربا مکتبی تنظیمیه سواقلرده سرسری کشت و کذار ایدن اطفالک ذکر اولسان مکتبیره الفتی و سلاطین عظام بهشت مقام حضراتنک و سائر نک جسم مکتبیری اربلر صنف ثانی اعتبار ایله اوراده کسب قابلیت و استعداد ایدنلرنک دینلدیکی فنون و طریق ایچون تأسیس یورلش و یورلقلده اولان مکاتب عالییه الفتی و محلات و سلاطین مکتبیرلره هنوز تحصیل قران عظیم و کاتب و انساب قابلیت و لیساق ایمان اطفالک اخیاجنه رخصت و یرلماسی خصوصلری جله بولنده و مناسب کورنمش اولوب بتوفیق تعالی بو صورتک اجراسی دین و دولت علیه حقنده انواع خیر و نفعی موجب اوله جفندن بشقه اطفال حقارتنه دخی کمال مرحمت و شفقت شاهانه نک افاضه و اجراسی مستوجب بر کفیت اوله رقی ان شاء الله العظیم در سعادت و بلاد نشسته مکتبیرلره اشو اصول محاسن عجم بعد الاجراء و التسم ممالک

EK 1. 1838 (h.1354) Tarihli Meclis-i Umur-ı Nafi'a'nın Eğitim ve Öğretimle İlgili İlk Layihasının Takvim-i Vekayi'de Yayımlanan Kopyası

Ma'lum-ı me'ali melzum-ı Ali buyurulduğu üzere ma'akif ve ulum efrad-ı inasa sermaye-i izz u sa'adet u medearr-ı mebahat u mefharet ve herhalde menbağ-ı servet-u gına olduğu delail-i akliyye ve nakliyye müsbet ve mevcut meşhud olan sanayi ve harf-i mahza ilm ile zuhura geldiği ve ulum-ı diniyye vesile-i necat-ı aharet olduğu misillü fûnun- saire dahi maşaret nevi beni-Ademin kemaline sebep olacağı varest-e-i kayd-ı beyan u işaretir. Ez cümle ilm-i hey'et teshil-i seyr-i sefaine medarr olmağla emr-i ticaretin revac ve kesretine ulum-ı riyaziyye ve ulum-ı harbiyye ve idare-i askeriyyenin hüsn-i itizamına sebep olduğundan başka harete hükema-yı islaf olan vapur misüllü bunca um'ur-ı garibe ve nafi'a bu cihetle meydana çıkıp ulum-ı cedidenin tevessü'u intişarı ve yeniden fûnun-ı kesirenin zuhuru cihetle sanayi ve harfin imalatında yesr u sühulet hasıl olmağla mesala yüz adamın vasıtasıyla görülecek iş bir kişiyle idare olunmak üzere nice alat-ı mühimme ilm ile meydana çıktığı meşhud u revnüma ve bilakis eali cehl-u nadani ile muttasıf oldukları halde kar-ı kasblerinde isret çekeceklerinden başka amelen tahsil eyledikleri sanayi asla ilerlemeyeceği ve sayesinde yaşamakta oldukları devletin ve bulundukları memleketin ne olduğunu bilemeyecekleri meczum-u hüveyda ve beheme hal bir divlette revac-ı ilmu hüner akdem makasid ve amal olmak lazım geleceği bedihi ve revşana olduğuna mebni devlet-i milliyye-i edeb müddet dahi tervic-i ilm ve marifeet niyet-i hayriyesiyle nice mekatib-u medaris inşa-ı ihya buyurmuş olarak bunca ashab-ı ilm-u hüner yetişmiş ve her biri fûnun-ı mütenevviada nica kütüb-i müdevvene yadigar bırakmış olduklarından "Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye maden-i ilmu hünerdir" diyu meşhur afak olmuş iken sonraları bazı meşağil ve gavail bu husus-ı nafiaya haciz-u hail olarak mensi-u metruk hükmüne girmiş iken Rabbimiz Te'ala ve Tekaddes hazretleri tükenmez ömrü inayet ihsanıyla sa'ye-i mu'addelet vaye-i şahanelerini ilelebed mefarik-i bendegan üzere berkarar buyursun hasısa-i zat-ı mülk safat-ı mülukhane olan zılliyyet-i samadaniyye muktezasınca ihya-ı din-ü millet ve teyid-i bünyan mülk-u devlete himem-u ila nühüm zılliyyet penahileri masruf buyrulmakta olduğundan bu husus akdem-i makasid ittihazıyla mesa'-i cemile-i şahanelerine mauyyen'u zahir olan ulum-u maarifi tervic-i niyet-i hayr gayetiyle mekatib ve medaris-i mevcudeeyi ihya-ı mamur ve talebe ve mualliminin teshil-i emr-i intiaşlarına sarf-ı ihsan namahsur buyurmuş olduklarından fazla asakir-i nusret müesser-i şahanelerinin terbiye-ü talimleri için harbiyye ve bahriyye ve hendese ve tıb fenlerine mahsus müteaddid mekteblerin müceddeden inşasına himmet ve her birine bunca emval-ı nükud bezl-u inayet buyurmuşlar ise de zikr olunan mektebler alınan şakrdanın ma'luma-ı cüzziyeleri yani yazmaya ve doğrudan doğruya bir Türkçe kitap okumaya kudretleri olmadığından birdenbire elsine-i Arabiyye ve Farisiyye ve ecnebi olan Fransız lisanı ve bulundukları mektebin mahsus olduğu tarihin fennine müteallik bazı mukaddemat talimine muktedir oldukları ve bu suret dahi etfal-i nasa tahsis olunmuş olan ufak mekteblerde der-gar olan karışılıktan ve usulsüzlükten neşet ettiği zahir olup şöyleki efrad-ı ehli İslam'ın min kabli'r-Rahman atıyye-i ezeliye olan istidad-ı medarrı zadları iktizasında ez vakitte tahsil-i ilmu maarif eylemeleri lar-ı megayir iken bil'akis ekserisi ilm-u hünerden bi-behre kalmaları mezur mekteblerde tesellüm-u teallümde bir kaide-i nizam olmayıp hiçbir taraftan dahi layıkıyla nezaret-ı ikdam olmadığından muallimin bildikleri gibi okutmakta ve bu veçhile mevcut olan sıbyanın vakitleri fakat bir kuru gürültü ile geçmekte olduğundan ve bir sebebi dahi bazı adamlar evladını beş altı yaşına eriştikte mektebe verip henüz bir şey tahsil eylemeksizin ahar sanata vermelerinden ve bazıları dahi fark-i hali cihetle evladını hiç mektebe veremeyip vakti mel'abe haylazlık ile geçtiğinden neşet eylediği ve bu makule tahsil-i ilm eylemeksizin ahar san'aa verilen sıbyanın velev o san'atı kemaliyle tahsil eylese bile herhalde lazım olan sermaye-i ilmü marifetten bi-behre olmak hasebiyle olduğu san'atta amelen ne tahsil edebilmişse anıla kalıp asla ilerlemeyeceği bedihi olduğundan başka cehli cihetiyle denilmek ve o suretle nail olduğu nimetin kudretini ve devlet-ü memleket muhabbeti ne demek idüğünü bilmeyerek kendisine ve millette faidesi olmayacağı aşkar olmağla bu hususun dahi bir hüsn-i surete konulması mülken ve milletin ehemmi ve memalik-i mahrusa-i şahanedee emr-i ziraat ve ticaret ve sanayi'in ihyasına dair meclisçe müzakere olunmakta olan her bir şeyin esas bulunan ulüm mefkud oldukça birisi vücuda gelmeyeceği emr-i gayri mübhem olduğundan ulum-u maarifin tahsiline medarr-ı yesru suhulet olmak üzere mekatib-i mevcudeye bir nizam verilmek yani mahallat arasında şu ufak

mekteplerde olan şakirdanın tailimlerine bakılmak üzere evvela mevcut olan mekteb hocalarının haval ve derece-i mulumaneleri memurlar tayiniyle teftiş olunup dirayet-i kabiliyeleri zahir ve terbiye-i etfale muktedir olanları istihdam olunmak ve bir mektebde şakirdanın ayrı ayrı ders okumaları hem beyhude ta'til-i teallümlerini ve hem de muallimlerinin teksir-i iştigallerini mucib olmakla münasib olduğu takdirce her mektebde olan şakirdan başka başka sınıflara taksim ve her birine ayrı dersler tahsis olunup bir sınıfın şakirdanına birden ders verilmek ve herkes evladını vakt-i temyiz olan dört nihayet beş yaşına balığ olduktaki bay-ı hal mektebe verip bir kimesne bu usulün hilafına hareket ederse müatib olacağı bildirimek ve peder ve bu akrabalarının fakr-i halleri cihetiyle tesel ve bazı sanayi ve zeyle ititab eden sıbyan ve sair bi-kes kalan eytam haklarında meşmul-i afak olan merahim ve infak-ı şahane bi deriğ-u mebzul buyrularak leyl-ü nehar ikamet etmek ve nfak olunmak üzere bir iki aded fukara mektepleri tanzim olunup öyle sokaklarda serseri gezen etfal mekatib-i mezkureye alınmak ve bir de mahallat arasında olan sağır mektepler fakat hece ve Kur'an-ı Azim'üş şan teallümüne tahsis olunup selatin-i izam hezeratının ve sairenin cesim mektepleri bittefrik anlarda mümkün mertebe kulak dolgunluğu olmak için Türki inşa ve Tuhfe v Subha-i Sıbyan misillü lügat ve Birgivi Risalesi ve sair ahlak kitapları ve Hattı Kitabet tedris-ü talim olunmak ve işbu sınıf-ı sanide olan mekteblere bir iki hatim etmiş ve ilmihal okumuş şakirdan idhal olunarak bunlarda dahi ol veçhile bir mikdar şey tahsil eden ver erbab-ı istidad-u kabiliyetten olanları hangi tarika meyl ederse ol tarik için tesis buyrulmuş ve buyurulmakta olan mekatib-i aliyyeye alınmak zikr olunan iki sınıf mekteplerde suret-i muharrerer üzere okuyup henüz ilm-halini öğrenememiş ve kendi defterin okuyup yazmaya muktedir olacak veçhile kesbi kabiliyyet etmemiş olan sıbyanın peder ve akrabaları çocukların sanat'a vereceğim diye mektebden almak isterler ise ihraçlarına ruhsat verilmemek suretleri icra olunduğu halde zikr olunan mekatib-i aliyyeye ilm-i icmaliyi tahsil etmiş ve resm-i hattı öğrenmiş şakirdan dahil olarak herhangi mektebde bulunur ise yalnız merbut olduğu tarihin fennine çalışarak evvelce ol veçhile ez vakitte hayli adam yetişeceği ve sair sanayia havahiş-ger olanlar dahi ilmihalini bilecek ve kendi mesalihini yazıp okuyacak kadar malumat tahsil edeceği aşikar ise de bu hus ilmu ulemaya nezaret-i amme ve bu umurda malumat-ı tammeleri olan zat-ı semahat- semat-ı fetva penahinin rey'u mütalaalarına menut olmağla bimennihi teala bil cümle memalik-i ahuse-i şahanede icra olunmak üzere evvel emirde darsaadetde olan mekati-i mevcudenin layık-ı münasib veçhile tanzim ve ihyasına taraf-ı müşarün-ileyhden himmet buyurulmak hususu Umur-ı Nafi'a Meclis memurları bendelerinin tensib gerdeleri olduğu karin-i ilmi ali buyruldukta emr-u ferman hazret-i men leh'ül emrindir.

[illegible]

باللغة التركية
التركية

I.DH 37/1749

1

L.DH.00037

معروض و اعلا بیدر که
 بعونه تعالی است این مری ام و لی نعم عالم افند فر حضرت نیک ابام سلطنت مستوجب البهجه و نیکام باهر المینه لرند معارف و علوم اعلا بیدر
 نمکندین احطافان مکتبیدن ارباب رت و ای تربیه واصحاب استعدادی انوار معارف ابله تحلیه خصوصه حساب النظار بهر بقعه
 عزم غنان و ست کرد انک مراتب استعدادی نخریه و امتحان و داندالیه شوقندری نهیج و کالای بی که های مدارجله ترویج اولمقداده
 ست کرد ان موجی البهم حقلندین بر موجب نظام بر فحوم احکام حلولندین الحاضنه التفات سنه ابله اعفنا برله محض ارکان دولت علیه ده
 ان القلیل علی الکثیر دلیل مفادی اوزره معارف مکتب ساری رونما اولمقی باجوت تمام صدق و رغبت و بادی غوام شوق غریبندری اولمقی
 و نظام مذکور ی حاوی لاکه نکت اوان برنجی بندی ناطق اولدینجی اوزره کنبوترتیب اولمقی امتحان و وزیرای نظام و عملی ذوی الاستقامت
 و وکلای کرام و احکام عدلیه به نامور ذوات بنام حاضر اولمقی و عقیب امتحان اعلی اولان ست کرده ست ان افتخار مشلولان
 نامیکه کویک و التوندن تصنیع برنشان ابله بشپوز غرض و انکینجی درجه ده بولان ست کرده و نادرجه ست ان ابله در بشپوز غرض
 و اوجینجی درجه ده اولان ست کرده اندن استغنی برنشان ابله اوجپوز غرض و بوندن مایه اصنف اولمقی و ثانی به بوز و نالقه الی غیر
 عظمه سینه احسان بیورله جینی کویسترلش اولدینجی معلوم عالیه بیورلده قدح خصوص مذکور بنویند او ناسیس اولمقی اید و کندن بعینه احسان
 باخود کرک حضور ی کویسترلان ذوات و کرک ست کردان حقلندین عطیات بعض مرتبه اخضار ابله صورت احواسی رای مشیر ندرینه منوط
 مواد دن اولمخله اولابا بده ام حضرت من الامر کدر

دای
 ۱. DH 37/1749

BOA İ.DH 37 – 1749 5 Nisan 1841 (H.12 Safer 1257)

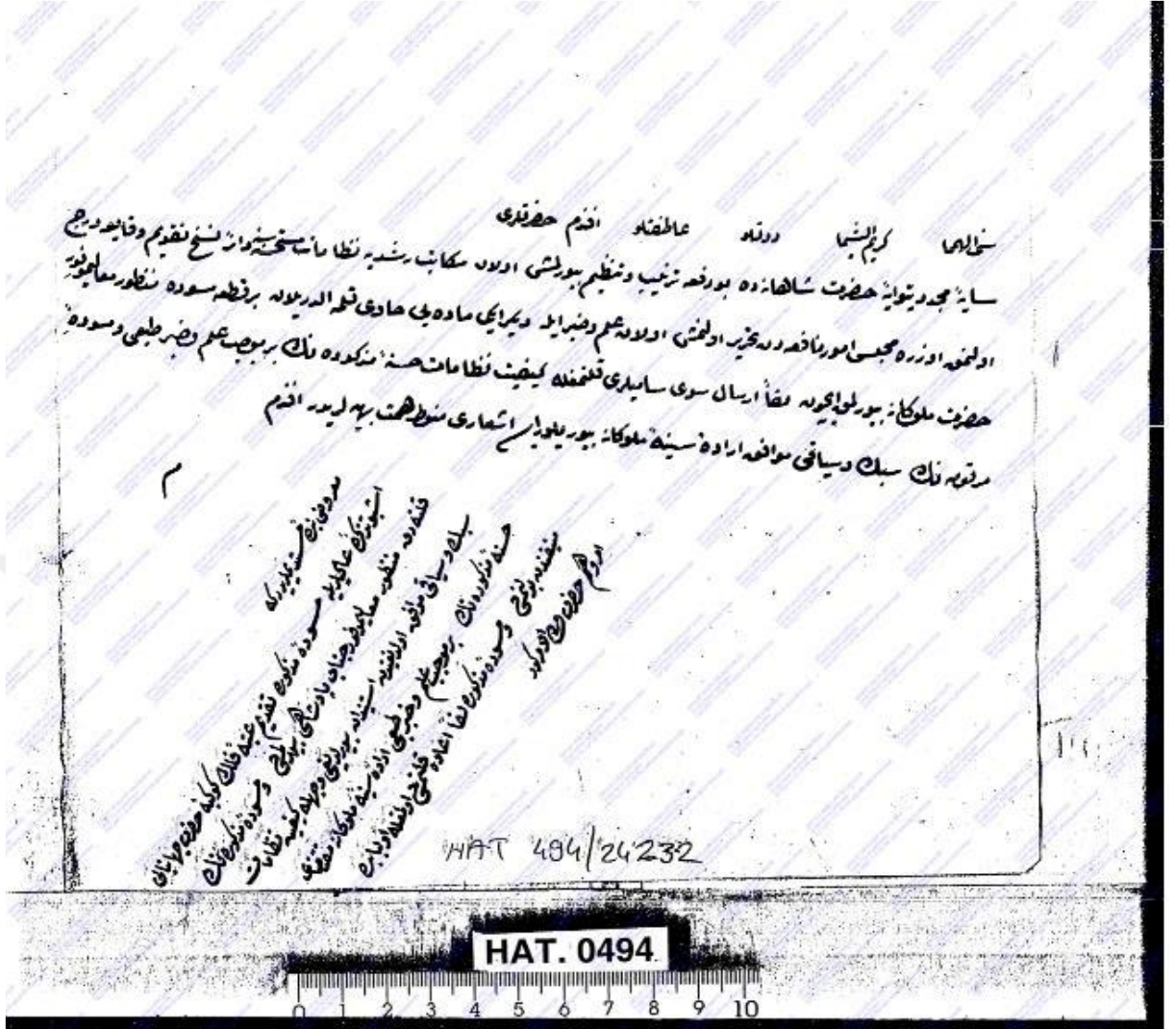
[illegible]

325

۱۰	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
۱۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
۱۲	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
۱۳	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
۱۴	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
۱۵	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
۱۶	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
۱۷	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
۱۸	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
۱۹	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
۲۰	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱

BOA C..MF. 7 – 327 12 Ağustos 1839 (H-01 Cemaziyelahir 1255)

EK 5. Mekteb-i Maarif-i Adliye inşası ile Babıali olarak kullanılacak mahalle dair.

پند بند بایران کیفیات و تذکره مذکور ده کو ستریلان مطالعات بودند
اولدینقدن و بند اخبرده مندرج اولان مضطبه ماده سی دخی فی نفس الامر
ملاحظیات عبقه اهل قرار و پرله چك مواد دن بودندینقدن بجه مستك
بروجه اسنبدان اجرای اقتضال رینه تشبث وابتدار اولنسون

یوئدن اقدم تنسیقات جللیه ملکبه ماده خبریه سنه دایر حقیقه پیرای
صدور یوریلوب صورت منصفیه اولوقت تقویم وقایع نسخدر رینه درج
وتغیل قلمش اولان خط همایون مکارمخون حضرت شهنشاهیهك احكام
سنیه سندن برقراره سیدی تریث تبعه قضیه لازمه سنك موقوف علیهی اولان
علوم وفنون لازمه هر كس بالسهوله كسب واستحصال املك ایچون مكاتب
مقتضیهك اجرای صور نظامیه سی ماده سی اوله رقی بوخصو سنك
مذاکره ایجاباتی منتهیه متعلق بیوریلان اراده سنیه ملوکانه مو جبنیه
بعض ذوات معارف سمائین هر كس بر مجلس موقت تنظیم و مجلس مذکورده
مطالعه و تذکر اولانان صور نظامیهك لایحه بیوریلان مجلس والای احكام
عدلیه به اعطاء و تفصیل اولغیشیدی ذکراولانان لایحه زده مندرج موادك
مجلس والای مذکورده تدقیقات لازمه سی بالاجرا جله سی موافق مصلحت
وضو استاسیه سی رفاح ماده دن عبارت اولوب بولك برسی تریث وتعلیم
صبیان ایچون الحاقه هده موجود اولان مكاتب صیباك ایجابانه اصول
مقتضیه سنه توفیقا اصلاح احوال یعنی وجه التعداد و مقنات و مرتباتك
تنظیم و تنسیب و دیگری مكاتب رشده نظامیهك بومكاتبك اصول دینییه
متعلق عموم ناس ایچون تعلیمی ضرر و برندن اولان علومه مكسب اولوق اوزره
ترتیب اولغیشی و برسییدی درجه نالیده دواهر قی صنفیه سلطنت سنیه دن
هر كس اوواریسه اولسون اكال كالات انسانیهك ایچون كافه علوم وفنون
تعلیم و كسبیه خواهشكر اولسره و اقلام بادشاهیهك استخدا م ارزو سنیه
بولانلره استحصال فنون مطلوبه لك مرکز و مقری اولوق و همت سنیه
حضرت خلافتناهی الله انده هیچ بر نوع فن و علمك تعلیم و تعلیمی كرو قلاماق
ودر ونده طلبه علوم لیجه و كودوزیتوت و افاتله سانیه فیوضاتوبه
جناب شاهانه ده اقزاقی و اكساب كالاته سی و اقدام املك والاصل بالجله
لوازمات و متفرقاتی كمالا تنسیب فلفنی اوزره درسعا نده مناسب برخله
دارالفنون انشاسی و بوماده لك تفرعات نظامیه و اجرا ات فلفیه سنك
آردینه دوشوب بونلره مندران بان وقوعبوله حق خضو صناعی مذاکره
وتسویه ایچون مجلس معارف عمومیه نامیه بر مجلس دائمی تشكیلی مثالو
ودها ساؤكونه تنسیبلا نه متعلق مثیلا اولسره بونلر مجلس والاده دخی قبول
واستحسان قلمش اولدینقدن مبنی اجرای ایجاباتی متضمن مجلس والای
مذکوردهن قله التان مضطبه اهل ذکراولانان لایحه ل مبارك ومعلای
خا کای همایون جناب شهنشاهی به عرض واسنبدان اولدینقدن اشبورتیث
عمومیه ماده نافع سی بیای اعمار ملكك اس اساسی حكمنده بر کیفیت وعلوم
وفنون بیبره اوللر نه محبت وطنیه ونه ده حقوق الهیه وعبادیه فی تنلیهرك
درجه حیوانیه قالمیرله طبعیتری حسب الجاهله انواع فضاحتی ازتكابه مائل
اوله جتی و یوئدن نیجه بیحد فسادات وقوعه كله جتی فسلكرده ارباب حكمت
ور ویت اولدینقدن ور بر نهالی و تقدس حضرتاری جهت وحدت رساله
شوكت و واضع فنون معدلت و مكرت اولان ذات جامع انكالات حضرت
خلافتناهی فی جهان طور دجه برابره اربكه سلطنت و شهنشاهی ونسخه
كافیه لطف و مخرج ملوكانه فی عالم وعلیانه باخذ فیوضات نامناهی
بیورسون صنفیه سلطنت سنیه زری حقدن بر كمال اولان محاسن توجهات
حر احم غایت جناب تاجدار ی اقتضاسیجه هر كسك كندو معاملاتده
اخره محتاج اولیه جتی ومائل ضرر و ربه دینییه سی یله چك مرتبه اوقویوب
لایق اوكرنوب واستی اوللر و خدمات فلفیه سلطنت سنیه ده استخدام املنده
بولانلر ده ایجاب ایدن علوم وفنون كسب وتحصیل ایدوب منظر حسن حال
ورفاهیت و حائر كالات و فضیلت واللری زده عالی شاهانه زده بغایت مرضی

و ملزوم بودندینقدن ذکراولانان سیاحت نامه همایونده صورت منصفیه
ز یورسلك سطور بیان قتلان خط همایون معدلت مخون حضرت شهنشاهیه
مارالپسان مكاتب نظاماتك اجرا و دارالفنون مز یورك دخی مع تفرعات
انشا اولغیشی امر و فرمان بیورلشدر چونكه مسالف الذکر مجلس معارف
عمومیهك تشكیلی مواد اساسیه محرره لك تفرعاتی مذاکره ایچون اولدینقدن
واك شمیدین ترکیب وتشكیلله ذکراولانان دارالفنون بالنبییه قدر باب عایده
مناسب پراوطه تخصیص قلمشی کیفتی خا کای عالدین اسنبدان اولدینقدن مبنی
ولی نعمت بختنر بادشاه حكمت شناس و شهنشاه حضایتی استنباس اقدم من
حضرتاری فطانت نادره و درایت باهره ملوكانه زری اقتضاسیجه تریث
نیجه ماده نافع سنك جهات ایجابیه سی اونه دینر و تقدیر ایلر اول قوه دن
فعله كشی ارزو بیورمقده اولسدرلندن برنهالی بحر ایجاباتك اجرا سله
دارشورای عسکری رئیس بولسانان سعادتلو فریق امین پاشا حضرتاری
درایت ذاتیه ومعلومات كامله وكافییه سی و بارالذکر تشكیل اولنه جتی مجلس
ارالی اراق عقد قلعه جفندن امور مأموره سنه سخته ویرامسی و مجلس
فریق مشارالیهك بومجلسه دخی رئیس ونقیب الاشراف ساحتلو اسعداقدنی
ودفتر امینی سعادتلو الحاج سعید محب افندی وخارجیه منشیاری سعادتلو
عالی افندی ودارشورای مذکور اعضا سندن سعادتلو فریق محمد پاشا
ورئیس الاطباء حضرت بادشاهی سعادتلو افندی ودیوان همایون ترجمانی
سعادتلو قواد افندی حضرتاتك اعضا و امندی خلفای مخیراتندن عزتلو
رجایی افندیك دخی كانب اولوق اوزره نصب ونعین قلمشی مخیراتندن عزتلو
مجلس والاریسی دوتلورفعت پاشا وامور خارجیه ناظری دوتلور رشید پاشا
حضراتك نظارت مشر كشی تحسینه بولنسی خصوصلر بنه اراده سنیه
ومساعده علیه حضرت جهانداری متعلق وشانان بیورلش وموجبییه
مجلس مذکور ایچون مجلس والاده مناسب تحمل تخصیص اوله رقی
خصوصات محرره لك تسویه اقتضاری مذاكره سنه بدایمبشرت اولغیش
اولوب اشبو ماده خبریه توفیقه تعالی صنفیه ونه و رباب حقدن يك یولك عنایت
وعاطف وخصوص ص عصر همایون اولان واجب الشكر بر کیفیت اولغله
فریضه ذمت عبودیت اولدینی اوزره جله طرفندن دعای نادای الم عمر
واقبال حضرت شهنشاهی باد و تکرار اولغیشی ایچون تینا ونبرك بومجلسه طبع
وتغیل اولشدر

جناب برارنده بیان اسمان جل شاهه مؤید اساس سلطنت و میشد ارکان
خلافت اولان ولی نعمت بختنر شهنشاه اسکندر منبت اقدم بادشا همز
حضرتاری جهان طور دجه اراده سر پرشوصکت و برارنده دیمیم
اهت بیور وب معمار بلند عبار لطف و مخرج ملوكانه فی همیشه نامیس
فرمای معجوبت ملك و ملت بیورسون امار پر كزیده عصریه و صفات بمدوجه
عدلیه حضرت شهنشاهی به نهایت وسایه احسانوبه جناب خلافتناهی
صنفیه سلطنت سنیه نائل اولد قری مآرطقبیه غایت اولدینی مثالو
هر كجه الشیوك لهمت دخی حصول كمال اسایش و امنیت اولوب له الحمدوالله
بوماده ایسه زدمعدلت وفد حضرت تاجدار بده كال درجه ملزوم وقاطبه
رعایا و برانك هیچ پروجه سله دوجار خسار اولیه رقی حصول مزید امنیت
ومرور یلری خصوصه معطوف ونصرف بیورلشده اولان اقدامات
ذوالیه جناب شهر یاری جله عنندنه معلوم و مسلم بولندینقدن و بیا حاجت
اولدینی وجهله اونه دینر كرك دارالخلافه العلیه و كرك بعض طشره شیارده
هر فصل ایسه خلق كار كره ایسه یلدر مقنن چكینوب اخشاب خانه وساره
انشا اتمكده اولدقلمش و بومقوله ایدیندخی مخاطره ناریدن سالم اولیه رقی
جناب حق مصون بیورسون لك جوق حر یشار وقوعنه سبب و علت و ایجابیه
باعث خسارت اولقه ایدوكده و كار كره ایدیهك هر تقدرو اولسه اومقوله
مخاطرندن امنیت وز باده طبایعی جهنلرله اخشاب بنایه بچایینی بدیمی
اوله جفته بنه و مجرد منشرفاقی اولان امار عدل و شفقت و مخرج
ملوكانه دن ناشی بوندن بویه كافیه تبعه دولت علیهك قطع عاجز ومنع صورتیه

27 Recep 1262 (21 Temmuz 1846) Tarihli Takvim-i Vekay-i Def'a 303 Daimî Maarif Meclisi'nin Kurulmasına İlişkin İrade

EK 7. 27 Recep 1262 (21 Temmuz 1846) Tarihli Takvim-i Vekay-i 'de yayımlanan Daimî Maarif Meclisi'nin Kurulmasına İlişkin İrade

Bundan akdem tenkisat-ı celile-i mülkiye madde-i hariyesine dair sahife piray-ı sudur buyrulup suret-i münifesi olvakit Takvim-i Vekay-i nüshalarına derç ve temsil kılınmış olan hatt-ı hümayun-ı mekarım-ı hazret-i Şehinşahinin ahkam-ı seniyyesinden bir fıkrası dahi terbiyet-ı tebaa kazıye-i lazimesinin mevkuf-un aleyhi olan ulum ve fûnun-ı lazimeyi her kes bissühhulee kesb-i istihsal eylemek için mekatib-i muktaziyenin icray-ı suver-i nizamiyesi maddesi olarak bu hususun müzakıere-i icabatı zımnında müteallik buyurulan irade-i seniyye-i mülCıkane mucibince bazı zevat-ı maarif simattan mürekkep bir meclis-i muvakkat tanzim ve meclis-i mezkurda mütalaa ve tezekkür olunan suver-i -nizamiyenin layihaları bi-t-terkim Meclis-i Valay-ı Ahkam-ı Adliyye ita ve takdim olunmuştu

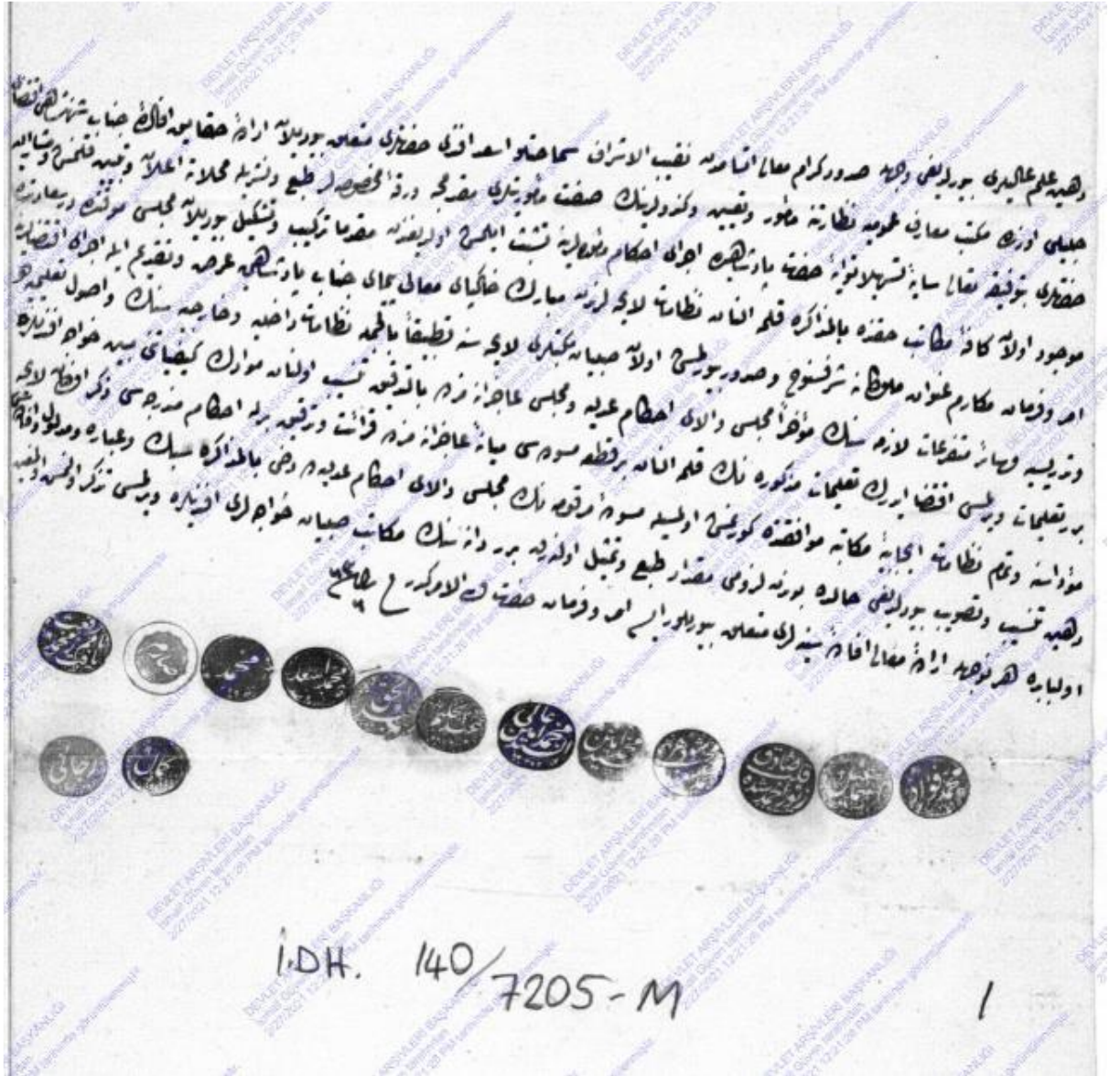
Zikrolunan layihalarda münderiç mevadın Meclis-i Valay-ı mezkurda tetkikat-ı lazimesi bil-icra cümlesi muvafık-ı maslahat ve suver-i esasiyesi bir kaç maddeden ibaret olup bunların birisi terbiyet ve taallüm-i sıbyan için el-haletü hazihi mevcut olan mekatib-i sıbyanın icabına ve abval-i muktaziyesine tevfikân ıslah-ı ahva li yani ala veçhi-t tadil mukannen-at ki bu mekteplerin usul-i idiniyye müteallik umum nas için taanümü zaruriyattan olan uluma mekseb olmak illere tertip olunması ve birisi dahi derece-i salisede olarak sunuf-ı teba'i saltanat-ı seniyyeden her kim olur ise olsun ikmal-i kemalat-ı insaniye etmek için kaffe-i ulum ve fûnunu taallüm ve iktisaba hahişkar olanlara ve aklam-ı Padişahide istihdam arzusunda bulunanlara istihsal-ti fûnun-ı mafilubenin merkez ve makarrı olmak ve himmet-i seniyye-i Hazret-i Hilafetpenahi ile anda hiç bir nevi fen ve ilmin talim ve taallümü geru kalmamak ve derununda talebe-i ulum gece ve gündüz beytutet ve ikametle saye-i füyü-zatvaye-i cenab-ı şahanede iktifat ve iktisab-ı kemalata say ve ikdam eylemek, velhasıl bil-cümle levazım,at ve müteferriatı kamilen tesviye kılınmak üzere Der-saadet'te münasip bir mahalle Darülfûnun inşası ve bu maddelerin teferruat-ı nizamiye ve icraat-ı fiiliyesinin arıdına düşüp bunlara mütedair anbean vuku bulacak hususâtı müzakere tesviye etmek için "Meclis-i Maarif-i Umumiye" namıyla bir meclis-i daimi teşkili misillü ve daha sair güna teshilata müteallik şeyler olumasıyla, bunlar Meclis-i Vala'da dahi kabul ve istihsan kılınmış olduğuna mebni icray-ı icabatını mutazammın Meclis-i Vala'yı mezkurdan kaleme alınan mazbata ile zikr'olunan layihalar mübarek ve mualla hakıpay-ı hümayun-ı cenabı Şehinşahiye arz ve istizan olundukta işbu terbiyetii umumiye madde-i nafiası bayağı imar-ı mülkün üss-i esas hükmünde bir keyfiyet ve ulum-ı fûnundan bibehre olanlar ne muhabbet-i vataniye ve ne de hukuk-ı ilahiye ibadiyeyi bilmeyerek derece-i hayvaniyette kalmaları nail-i tabiatları hasb-el cehale enıva-ı fazaliatı irtikaba mail olacağı ve bundan nice nice fesadat vukua geleceği teslim-kerde-i erbab-ı hikmet ve reviiyyet olduğundan ve rabbimiz taala ve tekaddes hazretleri cihat-i vahdet-i risale-i şevket ve vazı'ı fûn-ı ma'delet ve mekarimet olan zat-ı camî'ül kemalat-ı hazret-i Hilaf etpenahiye cihan durdukça pirayei erike-i saltanat ve şehinşahi ve nüsha-i kafiye-i lütf-u merhamet-i mülukhanelerini alem ve almiyana me'haz-ı füzuzat-ı namütenahi buyursun. Sunuf-ı teb'aa-i saltanat-ı seniyyeleri hakkında berkemal olan mehasin-i teveccühât-ı merahim gayat-ı cenab-ı tacdar i iktizasınca her kesin kendi muamelatında ahara muhtaç olmayacak ve mesail-i zaruriye-i diniyesini bilecek mertebe okuyup yazmak öğrenip ve isteği olanlar ve hiremat-ı kalemiye-i saltanat-ı seniyyede istihdam emelinde bulunanlar dahi icap eden ulüm-ı fûnunu kesb ve tahsil edip mazhar-ı hüsn-i hal ve reahiyet ve haiz-i kemalat ve fazilat olmaları nezd-i ali-i şahanelerinde begayet mürza ve mültezem bulunduğundan zikr'olunan "Seyahatname-i Hümayun" da suret-i münifesi ziver- i silk-i sütun-ı beyan kılınan Hattı Hümayun ma'dalet nümün-ı hazret-i şehinşahide mar-ül beyan mekatip nizamatinın icra ve darülfûnun-ı mezkurun dahi maa teferruat inşa olunması emr-i ferman uyrutlmıştır. Çnkü salif-üz-zikr Meclis-i Maarif-i Umumiyenin teşkili mevadd-ı esasayiye-i muharrenin teferruatını müzakere için olduğuna ve anın şimdiden terkip ve teşkili ile zikrolunan darülfûnun yapıncaya kadar Babıalide münasip bir oda tahsis kılınması keyfiyett-i hakıpay-ı aliden istizan olduğuna mebni velinimet-i biadişah-ı hikmetşinas ve şehinşa-ı mülukaneleri iktizasınca terbyet-i tebaa madde-i nafiasının cihat-ı icabiyesini öteden beru takdir ile bir an evvel kuvveden fiile gelmesini arzu

buyurmakta olduklarından ber-minval-i muharrer icabatın icrasıyla Dar-ı Şuray-ı Askeri Reisi bulunan saadetlu Ferik Emin Paşa hazretleri dirayet-i zatiye ve malumat-ı kaile ve kafiyesi ve mar-uz-zikr teşkil olunacak meclis aralık aralık akit kılınacağından umr-ı memuresine sekte vermemesi cihetleriyle ferik-i müşaün-ileyhin bu meclise dahi reis ve nakib-ül eşraf semahatlü Esad Efendi ve Defer Emini Saadetlü Elhac Sait Muhip Efendi ve Hariciye Müsteşarı saadetlü Ali Efendi ve Dar-ı Şuray-ı mezkur azasından Saadetlü Ferik Mehmet Paşa ve Reis-ül Ettibb-ı Hazret-i Padişahi Saatlü Efendi (İzmirli İsmail Paşa) ve Divan-ı Hümayun tercümanı Saadetl Fuat Efendi hazeratının aza ve Amedi hülefay-ı müthayyizanından İzzetlü Recai Efendinin dahi katip olmak üzer nasp ve tayın kılınması ve meclis-i mezkur Meclis-i Vala Reisi Devletlü Rifat Paşa ve umuru Hariciye Nazırı Devletlü Reşid Paşa hazeratının neareti müşterekesi tahtında bulunması hususlarına irade-i seniyye ve müsaade-i aliyye-i Hazret-i Cihandari meteallik ve şayan buyrulmuş ve mucibince meclis-i mezkur için Meclis-i Valada münasip mahal tahsis olunarak hususat-ı muharrerinin tesviyey-i iktizaları müzakerelerine bed' ve mübaşeret olunmuş olup iş bu madde-i Hayriye bitevfik-i taala sunuf-ı tebaa ve beraya hakkında pek büyük inayet ve atıfet ve mahsus-ı asr-ı hümayun olan vacib-üt teşekkür bir keyfiyet olmağla farize-i ubudiyet olduğu üzere cümle tarafından duay-ı temadi-i ümrü ikbal-i Hazret-i Şehinşahi yad ve tekrar olunmak için teyemmünen ve teberrüken bu mahalle tab ve temsil olunmuştur.

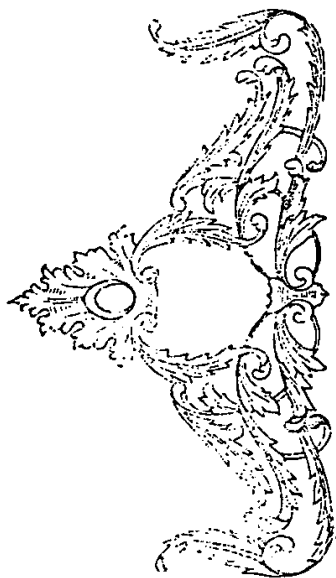
Takvim-i Vekayi Def'a 303 27 Recep 1262 (21 Temmuz 1846).

EK 8: Mekteb hocalarının vazifelerine dair hazırlanan talimatname müsveddesi.

BOA İ.DH. 140 – 7205 H-26-03-1263 (26 Rabiülevvel 1268, 1 Mart 1847)

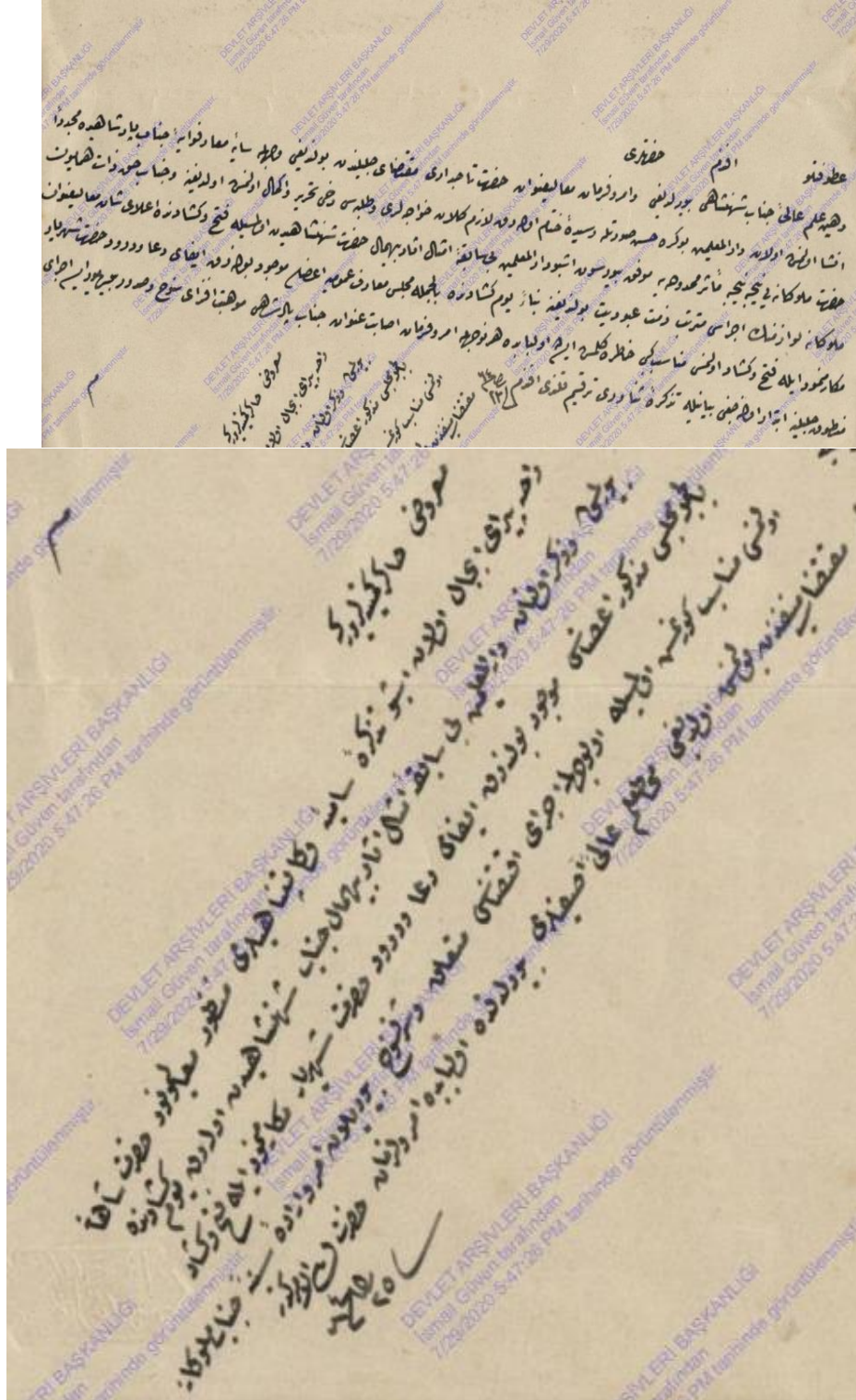
نظمتاً الطهالک تعلیم و تدریسی و تربیتی نو، چه به اجرا، انباری لازم که بکنند دوازده صبیان و مکانی خواجهری افتد، بفرستاد اعطاء او نه جتنی تعلیمی ندر بود و امر وارد شد، خوبت افاده حضرت شاهانه موجود چیده و پزیران نظامند

خواجہ افتخار مکتبر نے ویریلان جو جگہ قریب من القدم اولہ کلدیکی
وجہلہ القبا جرتسدن باشلا ده رقی بولک خندانندن صکرہ عم جزو شرفینی
ومر سیلہ ساز اجزای شریفہ قرآنیہ تعلیم پرلہ ختم ابتدا پرہ جگہ قری
درکار اولوب فقط ریز تسمال تقدس حضر تری روح جسم عالم ومدار
فیوضات اہم افتخار بادشاہم حضر تریہ عمر وشوکت واقبال فراوان
احسان ومایہ مکر متواہب جناب ملوکا ناری الی الابد اوز لر مزہ سایبان
بیرون مبارک ذات ملائک صفات شاہانہ پرلہ موعبہ ربانہ اولان حصلت
بہمتی معارف شناسی وفطانت کا ملہ شاہانہ لری اقتضائہم اطفال
ہاد الہام سہولت اسباب تحصیل وتعلیمی استحضار الہ از وقتہ صرف
مساعدی قلبہ پرلہ اکتساب علوم ومعارف اعلیٰ مراد خبر بیت معارف
جناب شہنشاہ لری اقتضای جلیبیدن اوقصدن ناشی مجرد بواسر خبرک
بالذکرہ قوہ دہ فہمہ چہار لسی مہندہ بوندن اقسام بالا زادہ سنیہ
شاہانہ بعض علما اعلام واجلہ ذوات معارف اتساعدن مرکب اولوب قری

3.

ترتیب و تشکیل بیورلان مجلس موقوفه، خصوص منصف کو بالاطراف مذاکره و مبالغه اوانده، اطفال متدیبه خنده، محصله اصول تسهیله شدنن اولی از ره خواجه افندیسالک الذکر الفیاهه باطلان صی بهم حر و قاتی اوقتی و همدی به نزلک یوش بازوی دخی او کز غلری ایچون اونه دیو مکّه مکرمه و مدینه منوره و سائر حوالی عربستانده اوله کلدیکی مثالو اوز رینه باز و باز یلمور سینور و صورتده طرف اشرف سلطنت سنیه دن هر مکتمبه از روی مقدار اعطای بیوریه جنی لوحه ره اشکال حر و فی باز یورقی مناسب اوله جندنان اشو لوحه ارون مکتمبه باطلان صیله بروردانه و بر یلموب ملا تاعلم المذکری اب ت ح سطر پی قابل اولدی بی درجه اول لوحه به باز یورب حر و فرله فخرله حر که ویره رک چیمه قدر اوقونده نصی کره شکل الف بویلدر و یو حر رفه الف دیر لریو چو چنک مکن مرتبه ذهنی السدنی تعبیر الیه افاده و یوسانی اوز ره پناج کره، منکرار و اعاده ایدله چونکه بعضیانه تعالی قایلیت صنعت کایت طبیعت انسانیده مر کوز اولمله چو چنکر کند و کند و به قالسه یله لمب صورت یله هر حال قلی و یا خود بر چو ری الله الدقده و مرکب بولدقده کاغد و دیوار و خنده اوز رینه چنک کی هندی شیلر قره لسی و قلی قوللا غمی بروجه محرم امور طبیعی دن بولغی و البته مر کوز طبیعت بشریه بولان ریشک ادنی عار سه و تکرار الیه فیهل جیفه جندمه شبه اولمقی ملا یسه سیله خواجه افندیسالک اوصوله دقت و مهارت ایدرک یخی صیانه بر طرفدن الف با جز شدن اوقوده و بر طرفدن دخی بروجه محرم هر درستی لوحه به باز یورده و حتی تعالی و تقدس حضرت لرتیشک فیض و احسانی الیه القیای جزئی خناتنه قدر اطفالی فی الجمله باز و باز مغه الدیر ل واکر چه قرآن کریمی اوقتی انشانده دخی چو چنکره در سیر لی ذکر اولانان لوحه به باز یورده و رق تعلیم و تدریس الجلسری اطفالک سرعت و سهولت تعلیمینه مدار کلی اوله جنی نعی یقندن مستغنی ایسه ده بونده بعضی نظم و توقیره منافی شیلر و قوصولاتی احتیالانته مینی آیات قرآنیه تک اولصورته لوحه به باز یوریلدر ق تعلیمندن صرف نظر آله ایدمه بیان اولنجه جنی وجهه ل ترتیب اولنجه جنی لغت ترکیه و اخلاقه دائر سزاهه لی ذکر اولنجان لوحه ل

Ek 10 Darülmualmin'in Açılışına Katılacaklar Davet Yazısı

BOA İ..MSM. 25 – 691 1 Mart 1848 (H-25 Rabiülevvel 1864)

Ek 10. Darülmualimin'in Açılışına Katılacaklar Davet Yazısı

Atufetlu efendim hazretleri

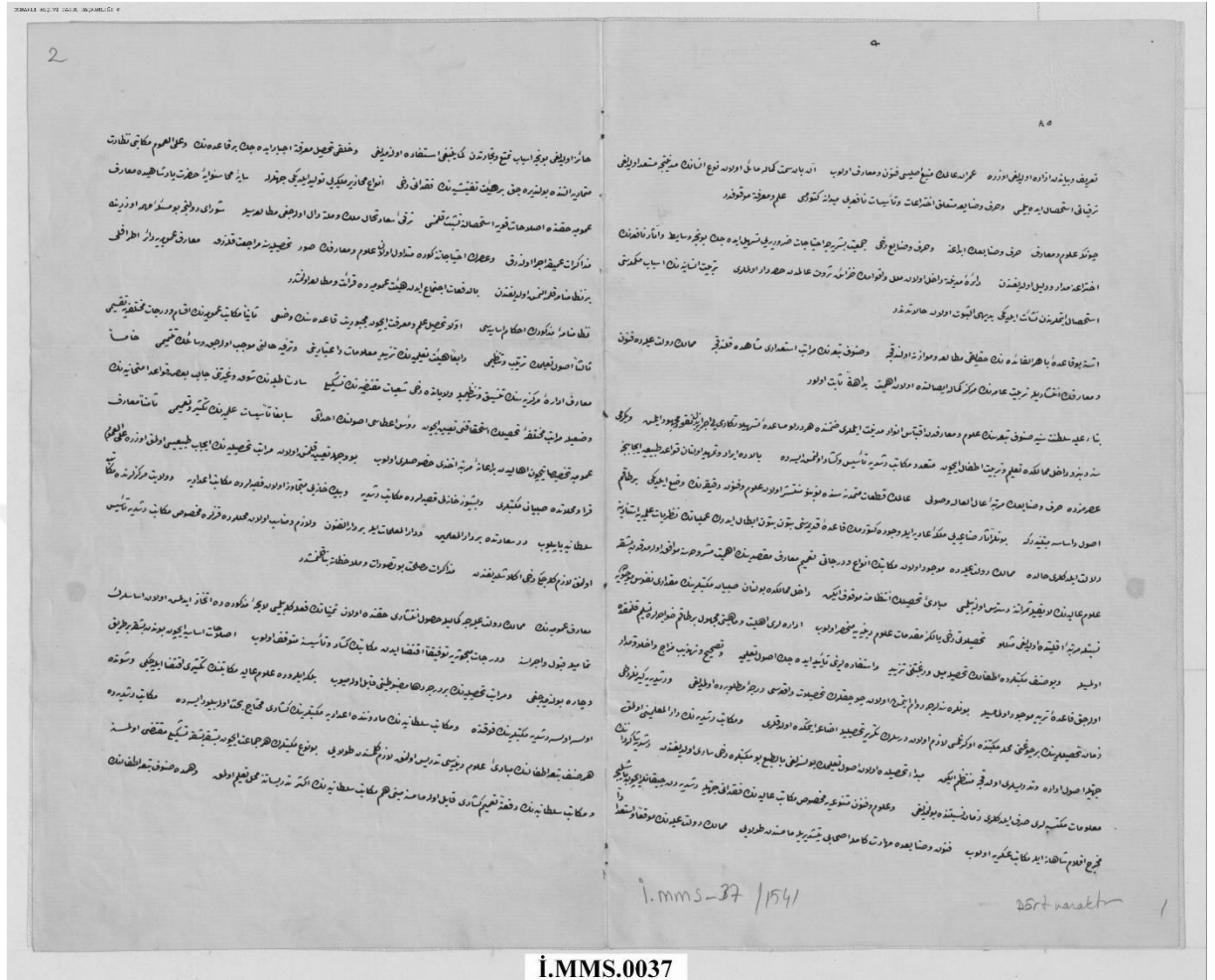
Vehim-i ilm-i ali-i cenab-ı şehinşahi buyurulduğu ve emr ü ferman mu'ali-i unvan hazret-i tacidari mukteza-yı celilinden bulunduğu veçhile saye-i ma'arifvaye-i cenab-ı padişahide müceddeden inşa olunmuş olan darülmualimin bu kere hüsn-i suretle reşide-i hitam olarak lazım gelan hocaları ve talebesi dahi tahrir ve ikmal olunmuş olduğuna cenab-ı hak-ı zat-ı hümayun hazret-i mülükaneyi nice nice müessir-i memduhaya muvaffık buyursun iş bu darülmualimin-i bi-sabıka-i emsal asar-ı bi-himal hazret-i şehinşahiden olmasıyla feth ve küşadında a'la-yı şan ma'ali-unvan mülükane levazımının icrası müterettib zimmet-i ubudiyet bulunduğu binaen yevm-i küşadında bil-cümle meclis-i maarif-i umumiye azası mevcut bulunarak ifa-yı dua? vurud hazret-i şehriyari mükarimnemud ile feth ve küşad olunması münasib gibi hatıra gelmiş ise de ol babda her ne veçhile emr-i ferman isabet unvan cenab-ı padişahi müheddeb efza-yı senuh ve sudur buyurulur ise icra-yı mantuk-ı celiline ibtidar olunacağı beyanıyla tezkere-i senaveri terkim kılındı efendim. Fi 23 Ra sene 64 (28 Şubat 1848)

Maruz-ı çaker kemineleridir ki

Vahe-i piray-ı ibcal olan iş bu tezkere-i samiye-i vekaletpenahileri manzur-ı mualimmevfur hazret-i şahane buyurulmuş ve zikr olunan darülmualimin-i bi-i sabıka-i emsal-i esar bi-hemal cenab-ı şehinşahiden olarak yevm-i küşadında bil- cümle meclis-i mezkur azası mevcut bulunarak ifa-ı dua? Vürud hazret-i şehriyar-ı mükarimnemud ile feth ve küşad olunması münasib görünmüş olmasıyla ol-vechile icra-yı iktizası müteallık ve şeref-sunuh buyurulan emr ü irade-i seniyye cenab-ı mülükane mukteza bir münifinden olunmuş olduğu muhat-ı ilm-i ali-i asıfileri buyuruldukda ol-babda emr ü ferman hazret-i veliül emrindir. 25 Ra sene 64 (1 Mart 1848)

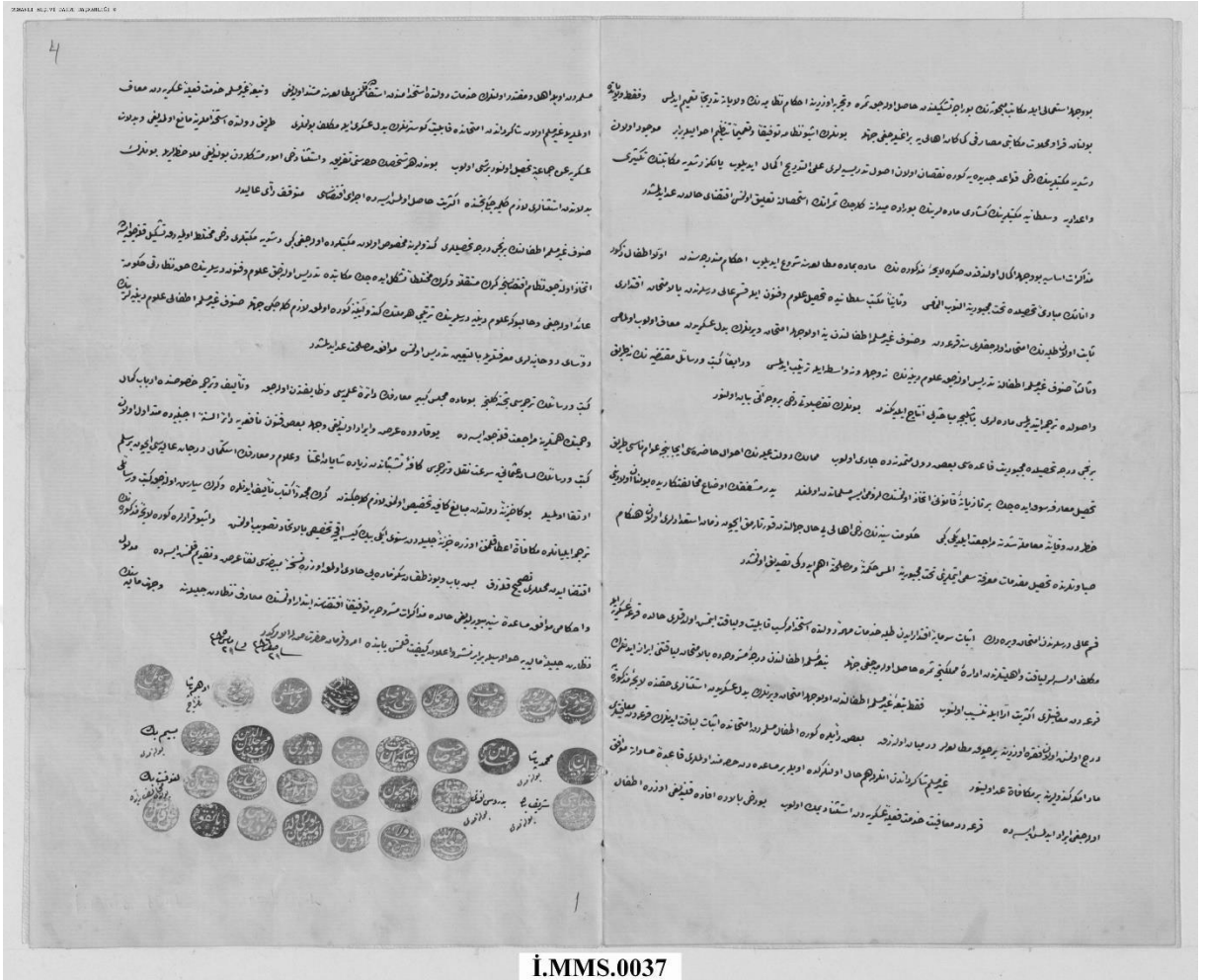
[illegible]

Ek 12. 1869 Tarihli Maarif-İ Umumiye Nizamnamesi Hakkında Mazbata

İ.MMS.0037

[illegible][illegible][illegible][illegible]

İ.MMS.0037

Bkz. BOA. Şuray-ı Devlet İ. MMS, 37/1541, 24 Mayıs 1869, (H. 07 Safer 1286)

Tarif ve beyandan azade olduğu üzere umran-ı alemin menba-ı aslısı fûnun ve maarif olup anbean semt-i kemale mail nev'i insanın medeniyetçe müsait olduğu terakkiyatı istihsal edebilmesi ve hıref ve sanayie müteallik ihtiraat ve tesisat-ı nafiayı meydana getirmesi ilim ve marifete mevkuftur.

Çünkü ilm-ü maarif hıref ve sanayinin ibdâna ve hıref-ü sanayi dahi cemiyet-i beşeriyece ihtiyacat-ı zaruriyeyi teshil edecek bunca vesait ve asar-ı nafianın ihtirâna medar ve delil olduğundan daire-i medeniyete dahil olan milal-ü akvamın hazain-i servet-i alemden hissedar olmaları terbiyet-i insaniyenin esbab-ı mükemmilesini istihsal etmelerinden neş'et eylediği bedihiyüs-sübüt olan halattandır. İşte bu kaide-i bahir-ül faidenin hakayiki mütalaa ve muvazene olundukça ve sunuf-ı tebaanın meratib-i istidadı müşahade kılındıkça Memalik-i Devlet-i Aliyyede fûnun ve maarifin intişariyle terbiyet-i ammenin merkez-i kemale isalinde olan ehemmiyet sarahaten sabit olur.

Binaienaleyh Saltanat-ı Seniyye sınıf-ı tebaasının ulum-ı maariften iktibas-ı envâr-ı mederuyet eylemeleri zımnında her türlü müsaade-i teshilatkarıyı icraya bezl-i nukud-ı mehud eylemiş ve yirmi senedenberi dahil-i memalikte talim ve terbiyet-i etfai için müteaddid Mekatib-i Rüşdiye tesis ve küşad olunmuş ise de balada irad ve temhid olunan kavid-i tabiiye icabınca asrımızda hıref-ü sanayiın merteb-i alülale vusulü alemin kıtaat-ı mütemeddinesinde nev-be-nev münteşir olan ulum-ı fûnun-ı sınaıyeyi meleke-i adıye ile vücude getirmek kaide-i kadimesini bütün bütün iptal ederek amelîyatın nazariyat-ı ilmiyeye istinadına delalet eyledikleri halde Memalik-i Devlet-i Aliyyede mevcut olan mekatibin enva-ı derecatı tamimi maarif maksadının ehemmiyet-i meşruhasına muvafık olamadıktan başka ulum-ı aiyenin layıkıyla semeratına destres olunabilmesi meba'di-i tahsilin intizamına mevkuf iken dahil-i memalikte bulunan Sıbyan Mekteplerinin miktarı nüfus-ı mevcudeye nisbetle mertebe-i ekaliyette olduğu misillü tahsilat dahi yalnız mukaddemat-ı ulum-ı diniyeye münhasır olup idareleri ehliyet ve mahiyeti meçhul bir takım hocalara teslim kılınmakta olmasıyla ve bu sınıf mekteplerde etfalın tahsile meyl ve rağbetini tezyid ve istifadelerini te'yit edecek usul-i talimiye ve tashih ve tezhib-i mizac ve ahlaka medar olacak kaide-i terbiye mevcut olmamasıyla bunlara senelerce devam etmiş olan çocukların tahsilat-ı vakıası derece-i matlubede olmadığı ve Rüşdiyeye girenler dahi zaman-ı tahsillerinin bir çoğunu mahalle mektebinde öğrenilmesi lazım olan derslerin tekrar-ı tahsiliyle izaa etmekte oldukları, ve Mekatib-i Rüşdiyenin darülmuallimini olmak cihetiyle usul-i idare ve tedrisleri oldukça muntazam iken mebd-i tahsilde olan usul-i talimin yolsuzluğu bittabi bu mekteplere dahi sari olduğundan rüşdiye şakirdanının malumat-ı müktesebeleri sarf eyledikleri zaman nisbetinde bulunmadığı ve ulum-ı fûnun-ı mütenevviyaya mahsus mekatib-i aliyyenin fıkdanı cihetiyle Rüşdiyeden çıkanlar için başlıca mahreç . aklam-ı şahane ile mekatib-i askeriye olup fûnun-ı sanayide maharet-i kamile ashâbı yetiştirilememesinden dolayı Memalik-i Devlet-i Aliyyenin mevkian ve istidaden haiz olduğu bunca esba'b-ı temettü ve ticaretten kema-yenbağı istifade olunamadığı ve halkı tahsil-i marifete icbar edecek bir kaidenin ve alelumum mekatibi nezaret-i mütemadiye altında bulunduracak bir heyet-i teftişiyenin fıkdanı dahi enva-ı mahaziri-i mülkiyeyi tevliet eylediği cihetlerle saye-i mehasinvaye-i padişahide maarif-i umumiyeye hakkında, ıslahat-ı kaviyye istihsaline teşebbüs kılınması terakki-i saadet-i hal-i mülk ve millete dall olacağı mütalaaasiyle Şûray-ı Devletce bu mesele-i mühimme üzerine müzakerat icra olunarak ve asrın ihtiyacatına göre mütedavil olan ulum-ı maarifin suver-i tahsiliyesine müracaat kılınarak maarif-i umumiyeye dair etraflı bir nizamname kaleme alınmış olduğundan bi-d-defat içtima eden heyeti umumiyede kıraat ve mütalaa olunmuştur.

Nizamname-i mezkurun ahkam-ı esasiyesi evvela tahsil-i ilm-i marifet için mecburiyet kaidelerinin vaz'ı, saniyen mekatib-i umumiyenin aksam ve derciat-ı muhtelifeye taksimi, salisen usul-i talimin tertip ve tanzimi, raibian heyet-i talimiyenin tezyid-i malumat ve itibarını ve terfi'h-i halini mucip olacak vesailin tetmimi, hamisen maarif idare-i merkeziyesinin tensik ve

tanzimiyle vilayatta dahi şubat-ı muktaziyenin teşkili, sadisen talebenin şevk ve gayretini calip bazı kavaid-i imtihan'iyenin vaz'ile meratib-i muhtelif-i tahsi'lin istihkakını tayin için rüus itası usulünün ihdası, sabian tesisat-ı ilmiyenin teksir ve tamimi, saminen maarif-i umumiye tahsisatı için ahaliiden bir iane-i mürettebe ahzı hususları olup bu veçhiyle tayin kılınmış olan meratib-i tahsiliyenin icab-ı tabiisi olmak üzere alelumum kura ve mahalatta Sıbyan mektepleri ve beş yüz haneli kasabalarda Mekatib-i Rüşdiye ve bin haneyi mütecaviz olan kasabalarda Mekatib-i idadiye ve vilayet merkezlerinde Mekatib-i sultaniye yapılıp, Dersaadette bir bir Darülmuallimin ve Darülfünun ve lazım ve münasip olan mahallerde kızlara mahsus Mekatib-i Rüşdiye tesis olunmak lazım geleceği dahi anlaşıldığından müzekkarat-ı maslahat bu tasavvurat ve mülahazata bina kılınmıştır.

Maarif-i umumiyenin Memalik-i Devlet-ı Aliyyece kemaliyle intişarı hakkında olan temenniyatın fiile gelebilmesi layiha-i mezkurede ittihaz edilmiş olan esasların tamamıyla kabul ve icrasına ve derecat-ı mebhuseye tevfikân iktiza eden mekatibin küşad ve tesisine mütevakıf olup ıslahat-ı esasiye için bundan başka bir tarik ve çare bulunamayacağı ve meratib-i tahsiliyenin bir derece daha mazbutiyeti kaabil olmayıp belki ileride ulüm-ı aliye mekatibinin teksiri iktiza eyleyeceği ve şunda olsa olsa Rüşdiye mekteplerinin fevkinde ve Mekatib-i Sultaniyenin madununda idadiye mekteplerinin küşadı muhtac-ı bahis olabilir ise de Mekatib-i Rüşdiyede her sınıf tebaa etfalinin mebaadi-i ulum-ı diniyesi tedris olunmak lazım gelmesinden dolayı bu nevi mekteplerin her cemaat için başka başka teşkili muktazi olmasına ve Mekatib-i Sultaniyenin defaten tamim-i küşadı kaabil olamamasına mebni hem Mekatib-i Sultaniyenin ekseri tedrisatına mahal-i talim olmak ve hem de sunuf-ı tebaa etfalinin muhteliten tahsil-i maarif tarikine sevki ve o cihetle beyinlerinde ihtilaf ve muhadenetin tahkimi kaziyesi istihsal olunmak için mekatib-idadiyenin ihdası elzem olduğu mülabesatiyle layiha-i maruzanın kabul-i ahkam-ı tensip ve tasvip olunduktan sonra hunun suver-i icraiyesi bahsine nakl-i kelam olunup çünkü Memalik-i Devlet-i Aliyyede el-hahetu hazihi mevcut olan mekatib-i sıbyaniyenin şu tertip iktizasınca yeniden zam ve tesisi lazım gelenlerle beraber mecmu miktarı otuz beş kırk bin adede balığ olacağından bunların vesair tesisat-ı ilmiyenin asıl ve früuu bir çok masrafa muhtaç olup zikrolun layihanın esbab-ı mucibe-i mazbutiyesinde ise sıbyan mekteplerinin idare masarifatı kemakan ahaliye bırakılmak üzere bir vilayette gerek Mekatib-i Rüşdiye ve İdadiyenin ve gerek idare-i maarif memurlarının bir senelik maaşat ve masarifatı kaç kuruşa balığ olursa rub'unun hazine-i devletten ve üç rub'unun dahi ol vilayetin meclis-i umumisinde bil-müzakere bulunacak karşılıktan ve sunuf-i ahali tarafından tasviye olunması gösterilmiş ve icraatın ilk senesinde ihtiyar olunacak masrafın yekunu elli altmış bin keseyi tecavüz etmeyeceği ve bunun rub'u olmak üzere hazine-i devletten birinci seneden verilecek akçe şimdiki maarif tahsisatının miktarı raddesinde demek olacağı dahi ihtar kılınmış olmakla bu esas üzerine haylice müdavele-i efkar olunmuştur.

Vakıa el-haletü hazihi maarif-i umumiye için verilen tahsisata ne kadar zam edilmiş olsa yine ıslahat-ı mutasavverenin icraat-ı mükemmelesine kifayet edecek dereceye iblağına hazine-i devlet mütehammil olamayacağından ve terbiyet-i ammenin istikmali her devlet ve hükümetin vezaif-i mühimmesinden olduğu misillü ulüm-ı maariften istifade bahsinde umumun menafi-'i müşterekesi sebebiyle kaffe-i milel-i mütemeddinede tamim-i maarife iane olunması meşruan cari olduğundan icraat-ı mebhuse masarifi için iane-i ahaliye müracaat kılınmasında esasen tereddüt olunmak lazım gelmez ise de, ıslahat-ı mutasavvere-i meşruhanın hesab-ı umumisinden ahaliye ait olacak tevziatı ifaya bazı vilayetlerin tahammülü olsa bile şimdiye kadar maarif-i umumiye için akçe itasıyla meluf olmayan halka bu maddenin semeratını telkin ile masarifi-i muktaziyenin defaten ve tekalif-i mürettebe-i saireye ilaveten istifasında olan usret ve müşkülât muvazene-i ahval-i umumiye ile sabit ve mütehakkik olur.

İş bu müşkilatı maliyeden maada alat-ı saire-'i icraiyenin nekayisi dahi muhtac-ı teemmül olup çünkü maarif-i umumiyenin işbu nizam ve usul tahtında husul-i intişarına lazım olan esbabın birisi mekatibin tesisi ve ikincisi okutturulacak ulum-ı fünuna dair daha bizde mevcut olmayan

kütüp ve ri'sailin lisan-ı Osmaniye nakl ve tercümesi ve üçüncüsü sıfat-ı matlubede muallimler tedarik kılınması maddeleridir ki bunlar yekdiğerine lazım ve melzum kabilinden olarak ne muallimsiz mektep küşadının ve ne de kitapsız fen tahsilinin imkanı olamayacağı ve bilfarz nizamname-i mezkurun havi olduğu bazı ulum ve fûnun-ı cedide hakkında mevcut olan Fransızca kitaplar emr-i tedrise kafi denilse bile her milletin maarifce husul-i terakkisini kendi lisanında aramak lazım gelip bir kavme ahir bir lisanı ecnebi ile fûnun ve marifetce tarik-i terakki iraeşi müşkül ve müteassir olduğu derkardır. İşte maslahatın icraat-ı külliyesi bahsinde mealen ve halen bais-i tevakkuf ve tereddüt olan şeyler bunlar olmasıyla beraber mülk ve tebaanın mükemmil-i saadet ve medeniyeti olan böyle bir emr-i hayrın hayyiz-i husule vusulü nöbet-i zindeganimizin tesadüf şeref-i alem bahasına mazhar olduğu asr-ı mahasin hasr-ı hazret-i padişahinin enfa-ı asarından madud olacağı cihetle nekayis-i mezkurenin karşısında durup da ifate-i vakt edilmesi layık olamayacağından ve bu misillü bir emr-i azimin esası ne kadar tecrübeye müstenit olur ise fiiliyatı ol rütbe iktisabı yüsr ve suhulet eyleyeceğinden zikrolunan nizamname layihası tamim-i maarif için bir rehnümay-ı ıslahat ittihaz olunarak tedricen ve münasip olan mevadından ibtidaen mevki-i icraya konulmuş olsa hem devletce bi-t-tecrübe fiiliyatında müşkülata uğranmamış ve hem de sunuf-ı tebaaca devletin şu işte maksadı ne olduğu anlaşılıp hüsn-i netayic-i icraat kemaliyle takdir ve itiraf olunmuş olacağı ve hazine-i devlete ve ahaliye ait olacak masarıfat ve ianatın bu tarik ile te'diye ve tesviyesinde usret kalmayacağı ve bir taraftan yapılacak darülmuallimilerden hocalar yetiştirilip bir taraftan da atide beyan kılınan karar-ı müzakerata tevfikân kütüb-i lazime tercüme ettirildikçe tamimi fiiliyat-ı maslahata istidat ve iktidar geleceği mülâhazalarına binaen ahkam-ı nizamiyenin fiiliyatına hareket-i tedriciye ile teşebbüs kılınması münasip görülmüştür.

Şu esas iktizasınca iltizam olunan icraat-ı tedriciye evvel be evvel merkez-i idare-i saltanat-ı seniyyeden bed'olunması tabiat-ı maslahat olup şöyle ki: Saye-i maalivaye-i hazret-i padişahide Darül-hilafet-ül Aliyyenin ekser mahallatında Sıbyan mektepleri, mevaki-i müteaddidesinde Rüşdiye mekatibi mevcut olduktan başka mekatib-i Sıbyan ve Rüşdiye için Darülmualiminler açılması ve Mekteb-i Sultani te'sis kılınmış ve müteaddit kız Rüşdiye mekteplerinin küşadına muahharan karar verilmiy ve Darülfûnunun bu günlerde açılması kararlaştırılmış velhasıl vesait-i mutasavvere-i tahsiliyenin ekseri burada yapılmış olduğundan nizamname-i mezkurun ahkamına tevfikân Meclis-i Kebir-i Maarifin teşkiliyle mevcut Mekatib-i Rüşdiye ve sıbyaniye ıslah ve teksir edilip ve idadiye mektepleri küşad olunup Darülmualiminler ile Darülfûnun dersleri tanzim ve yeniden bir Darülmualimat tesis kılınması ve her ne kadar hükm-i nizam iktizasınca mekatib-i umumiyenin muallimini tebaa-i Devlet-i Aliyyeden olmak meşrut ise de bunun husulü Darülmualliminin takarrür-i intizamiyle semeratının iktifatına merhun olunarak ol vakte kadar açılacak mekatipte tedris olunacak bazı fûnun-ı mahsusa için tebaa-i Devlet-i Aliyy-den olmayan erbab-ı daniş ve kemalin dahi muallimlikle istihdamları umur-ı zaruriyeden bulunmakla işbu fıkra-i nizamiyenin mebaadi-i ahvalde bu veçhiyle istihdamı ile mekatib-i mebhusenin huruca teşkilinden hasıl olacak semere ve tecrübe üzerine ahkam-ı nizamiyenin vilayata tedricen tamim edilmesi ve fakat vilayatta kura ve mahallat mekatibi masarıfı kema-kan ahaliye bırakılacağı cihetle bunların işbu nizama tevfikân ve tamimen tanzim-i ahvaliyle beraber mevcut olan Rüşdiye Mekteplerini dahi kavaid-i cedideye göre noksan olan usul-i tedrisiyeleri alet tedric ikmal edilip yalnız Rüşdiye mekatibinin teksiri ve idadiye ve sultaniye mekteplerinin küşadı maddelerinin burada meydana gelecek semeratın istihsaline talik olunması iktizay-ı halden addedilmiştir.

Sunuf-ı gayri müslime etfalının birinci derecede tahsilleri kendilerine mahsus olan mekteplerde olacağı gibi Rüşdiye Mektepleri dahil muhtelit olmayarak teşkil kılınacak ise de ittihaz olunacak nizam iktizasınca gerek müstakillen ve gerek muhteliten teşekkül edecek mekatipde teris olunacak ulum-ı fûnun derslerinin hakkı nezareti hükümete ait olacağı ve halbuki Ulum-ı Diniye derslerinin tertibi her milletin kendi ayinine göre olmak lazım geleceği cihetle sunuf-ı

gayr-i müslime etfali ulum-ı diniyelerinin rüesa-ı ruhaniyeleri marifetleriyle bi-t-tayin tedris olunması muvafık-ı maslahat addedilmiştir.

Kütüb ve risail tercümesi bahsine gelince, bu madde Meclis-i Kebir-i Maarifin Daire-i ilmiyesi vezaifinden olacak ve te'lif ve tercüme hususunda erbab-ı kemal ve hamiyetin himmetlerine müracaat kılınacak ise de yukarıda arz ve irad olunduğu veçhiyle fûnun-ı nafiaya dair elsine-i ecnebiyede mütedavil olan kütüb ve risaulin lisan-ı Osmaniye sürat-i nakl ve tercümesi kaffe-i teşebbüsattan ziyade şayan-ı itina ve ulum-ı maarifin istikmal-i derecatı aliyyesi için bir süllem-i irtika olmasıyla buna hazine-i devletten mebaliğ-i kafiye tahsis olunmak lazım geleceğinden gerek müceddeden kitap telif edenlere ve gerek sipariş olunacak kütüb ve risaili tercüme eyleyenlere mükafat ita kılınmak üzere hazine-i celileden senevi iki bin kese akçe tahsisi bil-ittihat tasvip olunmuş ve işbu kararlara göre layiha-i mezkurenin iktiza eden mahalleri tashih kılınarak beş bab ve yüz doksan sekiz maddeyi havi olmak üzere nüsha-i mübeyyezasi leffen arz ve takdim kılınmış ise de medlul ve ahkamı muvafık-ı müsaade-i seniyye buyurulduğu halde müzakerat-ı meşruhaya tevfikân iktizasına ibtidar olunmasının Maarif Nezareti Celilesine ve cihet-i maliyesinin Nezaret-i Celile-i Maliyeye havalesi ile beraber neşr ve ilan-ı keyfiyet kılınması babında emr-ü ferman hazreti emri derkardır.

Mühürler

Birinci Birinci Satır (Sağdan Sola): Ahmed Hulusi , Mehmed Ziver, Mehmed Arif, Ahmed Kemal, Ali Rıza, Mehmed Necib, Mustafa Süreyya, Mehmed Emin, Edhem Paşa, Kemal Efendi
İkinci Satır: Odyan , Mehmed Paşa (Bulunmadı) Mehmed Emin, Mehmed Subhi, Süleyman İzzet, Sabri Boğos, Kadri, Mahmud Celaletdin, (...okunamadı) ...Mehran, Besim Efendi, (Bulunamadı)

Üçüncü Satır: Hacı İvanço, Şerif Bey (Bulunamadı) Bedros Efendi (Bulunamadı), Dragan Nikola Çankov, Daviçon, Mehmed Derviş, İbrahim, Mehmed Ali Emin, Antonşami, Logofet Bey (Muhelif-i Tardiye Bulundu)

Dördüncü Satır: Said Efendi, Aristahri, Ohannes Sakızlı, Yorgi Veled İstivan, Dadyan Artin, Yankov, Ali Fazıl

